

Sunuş

M E H M E T Ç A K I R

Üsküdar Belediye Başkanı

Şehirlerin ön önemli özelliklerinden birisi kendisine “el veren”lerin mensup olduğu kültür ve medeniyetin özelliklerini yansıtan yerler olmalarıdır. Bir diğer özelliği de geçmişten geleceğe taşıdığı değerlerdir. Onları zengin kılan en önemli etken ise şehrin kimliğine zenginlik katan insanların çokluğudur. Şehir, biraz da içinde yaşayan insanların varlığıyla zenginleşir ve cazip hale gelir. Bu hakikat atalarımızın dilinden, “Şerefü’l mekân, bil mekân; mekanların şerefi orada oturanlarla kaimdir” vecizesiyle ifade edilmiştir.

Üsküdar, tarihi geçmişi, günümüze taşıdığı değerleri, mimari zenginlikleri,engin yaşam tecrübesi ve kendisini anlamlı kılan insanların çokluğuyla özel bir şehirdir. Bu şehri zengin kılan ve kültür hayatında iz bırakan en önemli isimlerden birisi de Aziz Mahmud Hüdâyî’dir. Onun Üsküdar’ı mekan seçmesi, şehrin gelişiminde önemli bir paya sahiptir. Onun buradaki varlığı, başta dönemin sultanları, aydınları, şairleri, sanatkarları, devlet adamları ve halkı olmak üzere toplumun hemen her kesiminin ilgisini Üsküdar’a çekmiştir. Bu ilgi vefatından sonra da devam etmiştir. Bugün, ülkemizin en yoğun ziyaretçi alan dinî merkezlerinden birisinin Hüdâyî Türbesi oluşu bunun göstergesidir.

Üçüncü Üsküdar Sempozyumu çerçevesinde düzenlediğimiz Uluslararası Aziz Mahmud Hüdâyî Sempozyumu ile, tarihimizde unutulmaz izler bırakmış, bu büyük şahsiyetin daha doğru tanınmasına, Mevlana ve Yunus vadisindeki sevgi, saygı, yardımlaşma hoşgörü öğretisini günümüze taşıyarak insanımız arasındaki dostluk iklimine bir kapı aralamak istedik. Sempozyumu ilim adamlarımız ve halkımız candan bir ilgiyle karşıladı. Tebliğlerin kitaplaşması talepler bu ilginin devamlılığı açısından önemli bir gösterge oldu. Biz de sempozyumda sunulan tebliğleri kitaplaştırarak bu ilgiye bir nebze olsun karşılık vermek ve bilgiyi daha kalıcı kılmayı arzu ettik.

Sempozyuma ve kitaba emeği geçenlere teşekkür ediyor, bu çalışmanın tarihten geleceğe uzanan zaman çizgisinde sağlıklı bir yolculuğa vesile olmasını diliyorum.

Sempozyum Açılış Konuşması

MEHMET ÇAKIR
Üsküdar Belediye Başkanı

Sayın İstanbul Büyükşehir Belediye Başkan Vekilimiz,
Sayın Kaymakamımız,
Saygıdeğer ilim adamları, sivil toplum örgütlerinin değerli temsilcileri,
Kıymetli hanımefendiler ve beyefendiler.

Üçüncü Üsküdar sempozyumu kapsamında düzenlediğimiz Uluslararası Azîz Mahmud Hüdâyî sempozyumuna hoş geldiniz, şeref verdiniz, hepimize sevgi ve saygılarımı sunuyorum.

Üsküdar, tarihî ve kültürel dokusuyla İstanbul'un ve ülkemizin en önemli semtlerinden birisidir. Mimarî eserleri, külliyesi, büyük şahsiyetleri ile kültür ve medeniyet tarihimizde özel bir yere sahiptir. Üsküdar'ı Üsküdar yapan değerlerin başında ise Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri gelmektedir. Onunla birlikte şehir daha bir "ete kemiğe bürünmüş", Üsküdar diye görünür olmuştur. Bir anlamda Üsküdar, "Hüdâyî şehri" olarak anılmıştır.

Sevgili misafirlerimiz!

Kadirbilir milletler, kendi içinden daima kadri bilinen büyük insanlar yetiştirmiştir. Azîz Mahmud Hüdâyî milletimizin yetiştirdiği, tarihimizde iz bırakmış bir ilim ve irfan âbidesidir. Mevlana gibi, Yunus gibi, Ahmed Yesevî gibi milletimize hizmet etmiş bir âlim, tasavvufî önder ve gönül insanıdır. Yunus vadisinde şiirler yazmış, ilahiler bestelemiş, eserler kaleme almıştır. XVI. ve XVII. yüzyılda, Kanunî Sultan Süleyman'dan IV. Murad'a kadar yedi Osmanlı padişahının devrinde yaşamıştır. III. Murad, I. Ahmed, Genç Osman ve IV. Murad gibi ünlü Osmanlı hü-

kümdarları kendisine büyük hürmet göstermiştir. Bazı sultanlar atının önünde yürümüştür. Bazıları saltanat sembolü sayılan kılıcı onun elinden kuşanmıştır. Padişahından sadrazamına, âliminden câhiline, zengininden fakirine, yaşlısından gencine, kadınından erkeğine her zümreden insan onun ilim ve irfan meclisine katılmıştır. Bu ilgi, yaşadığı dönemi aşmış günümüze kadar devam etmiştir.

Aziz davetliler!

Bizlere göre belediyecilik alışlagelmiş, rutin hizmetlerden ibaret değildir. Şehrin tarihi ve kültürel dokusunu korumak ve sosyal faaliyetlerde bulunmak da çağdaş belediyeciliğin gereklerindedir. Çünkü şehirleri yaşanılır ve kalıcı kılan en önemli unsur tarihi ve kültürel dokusudur. Günümüzde hangi önemli dünya şehrine baksak, en önemli özelliğinin yetiştirdiği tarihî şahsiyetleri, mimari eserleri, ve kültürel dokusu olduğunu görürüz. Şehrimizin kültürel mirasını korumak ve tanıtmak, sosyal, kültürel ve ekonomik hayatımıza ciddi katkılar sağlamaktadır. Azîz Mahmud Hüdâyî bunun çarpıcı misallerindedir. Onun tanıtımını yolunda atılan her adım Üsküdar'a çıkmaktadır.

Azîz Mahmud Hüdâyî Türbesi ülkemizin en önemli dinî ziyaret merkezlerindedir. O, tarihte olduğu gibi bugün de Üsküdar'ı câzibe merkezine dönüştürüyor. Manevî huzurunda farklı sosyal yapıya, ekonomik güce, eğitime, mesleğe ve görüşe mensup kişiler aynı karede buluşuyor. Bu fotoğraf karesi, halkımızın onu ne kadar candan sevdiğinin, gönülden benimsediğinin ifadesidir. Bu hepimizin

ihtiyaç duyduğu sevgi, saygı, paylaşma, birlik ve beraberlik ruhunun yansımasıdır.

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin öğretisi günümüz için önemli mesajlar içerir. O, topluma hizmeti, ahlâkı, fedakârlığı, dürüstlüğü, muhtaçlara yardım etmeyi düşenin elinden tutmayı, sevgiyi, saygıyı öğütlemiştir. Onun yaşantısı ve öğretileri toplumsal dayanışma, sosyal bütünleşme, kimlik inşası, millî birlik ve beraberlik sürecinde önemli bir tecrübedir. Biz sizlerle sempozyumda bu tecrübeyi paylaşmak istiyoruz. Bugün Prof. Dr. Hasan Kamil Yılmaz, cumartesi ve pazar günleri de diğer hocalarımız bize bununla ilgili unutulmaz bir bilgi ziyafeti sunacaklardır. İnanıyorum ki o zaman sevdiğimiz ve tanıdığımız sandığımız Azîz Mahmud Hüdâyî ile ilgili ne kadar az şey bildiğimizi daha iyi anlayacağız.

Sevgili dostlar!

Azîz Mahmud Hüdâyî ile ilgili çalışmamız bu sempozyumdan ibaret değildir. Sempozyum tebliğlerini kitap ve CD ortamında insanımızın istifadesine sunacağız. Sizler adreslerinizi bırakırsanız bu çalışmalarımızı sizlere ulaştırmaya çalışacağız. Altını çizmek istediğimiz bir diğer hizmetimiz de külliye ile ilgili. Azîz Mahmud Hüdâyî Külliyesi ile ilgili çalışmalar kentsel dönüşüm projelerimiz içinde önemli bir yeri vardır. Biz mevcut külliyenin çevresini tarihî dokuya uygun olarak yeniden düzenleyeceğiz. Projelerini hazırladığımız bu çalışmalar sonuçlanınca çok daha güzel bir Üsküdar'la buluşacağız. Buradan, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanımız Sayın Kadir Topbaş Bey'e Üsküdar'ın kentsel dönüşümüne katkılarından dolayı teşekkür ediyorum..

Saygıdeğer misafirler!

Bu sempozyumun düzenlenmesinde Azîz Mahmud Hüdâyî Vakfı'ndan büyük destek gördük. Vakıf yöneticilerine ve emeği geçen herkese huzurlarınızda teşekkür ediyorum. Bu vesile ile bütün sivil toplum örgütlerimize bir çağrıda bulunmak istiyorum. Üsküdar'a faydası dokunacak her projeye destek vermeye hazırız. Biz daha güzel, daha yaşanılır bir Üsküdar için yola çıktık, bu yolda desteğiniz, bizim için büyük önem taşıyor. Bu destek, yoldan bir çöpü kaldırmak bile olsa...

Saygıdeğer davetliler !

Bu anlamlı günde bizlerle beraber olmak için buraya geldiniz. Hepinize müteşekkirim.

Sempozyumumuza katılımınızdan dolayı en kalbî şükranlarımı sunar, hepinizi sevgi ve saygıyla selamlarım.

Aziz Mahmud Hüdâyî Câmii

Sempozyum Açılış Konferansı

PROF. DR. H. KÂMİL YILMAZ

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi; Aziz Mahmud Hüdâyî Vakfı Başkanı

Allah'ın adını anarak, O'na hamd, sevgili Peygamberimize salât ve selâm göndererek ve ardından hepimizi saygıyla selamlayarak konuşmama başlamak istiyorum. Değerli dostlar hoş geldiniz şeref verdiniz.

Efendim, Azîz Mahmut Hüdâyî Hazretleri'ni bu salonlara taşıyan, bu büyük kitle ile buluşturan şüphesiz değerli başkanımız Mehmet Çakır Bey'dir. Ona Azîz Mahmut Hüdâyî Vakfı Başkanı sıfatıyla teşekkür borçluyum. Çünkü onun gayreti, himmeti ve her türlü takdirin fevkindeki ileri görüşü olmasaydı, bugün bu kadar büyük bir kitleye ulaşma imkânı bulamayacaktık. Onun bir Üsküdar âşığı, bir Azîz Mahmut Hüdâyî muhibbi ve hizmet sevdalısı insan olarak ortaya koyduğu bu çaba bugün Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri'ni İstanbul genelinde böyle sizler gibi gönül dostlarıyla buluşturdu. Kendisine teşekkür ediyorum. Ayrıca değerli belediyemizin, isimlerini burada saymaya gerek görmediğim çok değerli mensuplarına gerçekten can-siperâne gayretleri sebebiyle ve şüphesiz mesai arkadaşlarım Hüdâyî vakfındaki değerli arkadaşlarıma, kardeşlerime, dostlarıma teşekkür ediyorum. Ve tabii teşekkürün en büyüğü siz değerli İstanbullulara, değerli Türkiye dostlarıma... Çünkü görüyorum ki, sadece İstanbul'dan değil, Adapazarı'ndan, Düzce'den, Bolu'dan, Ankara'dan, Konya'dan, Karaman'dan koşup gelenler var. Hoş geldiniz, safâlar getirdiniz. Ankara Büyükşehir Belediye Başkanımızın eşi Nevin Hanımefendi sırf bunun için geldiler, kendilerine özellikle teşekkür ediyorum. Azîz Mahmud Hüdâyî Külliyesi'ne büyük hizmetleri var, onun için teşekkür etmek istiyorum, bu vesileyle kendilerine hürmetlerimi arz ediyorum.

Değerli dostlar! Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri hicrî hesaba göre 90 yıl ömür sürmüş ve 90 yıllık hayatının 40 senesini inkıtasız Üsküdar'da, 20 yılını Eminö-

nü Küçük Ayasofya civarında geçirmiş, böylece 90 yıllık hayatının 3'te 2'sini, 60 yılını İstanbul'da geçirmiş ve hem Üsküdarlı, hem İstanbullu, hem Türkiyeli bir mânâ eri. Diğer 30 yıllık kısmının 15'i kendi memleketinde Koçhisar ve Sivrihisar'da, geriye kalan kısmı ise vazife icabı Bursa'da, Edirne'de, Mısır'da, ve Balkanlar'da geçmiştir. Talebelik dönemi ve hizmet dönemi ise İstanbul merkezidir. Anadolu'dan çıkmış Anadolu'nun bağrından kopup gelmiş, Koçhisar doğumlu, Sivrihisar'da büyümüş ve İstanbul'un manevî ikliminde ilim ve irfan soluklamış, medrese tahsili yapmış, kadılık, müderrislik pâyelerine nâil olmuş, ama daha sonra tasavvuf yoluna, gönülleri ihyâ etmeye, gönül imarına vakf-ı vücûd ederek gönüller sultanı olmuştur. Kendisinden önceki İmam Gazzâlî gibi Hacı Bayram Veli gibi. İmam Gazzâlî de malumunuz olduğu üzere Selçuklular zamanında Nizâmîye Medresesi'nde müderris iken gönlündeki, kafasındaki birtakım fırtınalı suallere cevap sadedinde yaşadığı ihtilâclar esnasında medreseyi bırakmış ve tasavvuf yoluna sülûk etmiştir. Ankara'nın gönüller sultanı ve manevî sahibi Hacı Bayram Velî de, -ki Azîz Mahmut Hüdâyî ile aynı manevî silsileye, aynı manevî yola bağlıdırlar- o da medresede aldığı eğitimi ve müderrisliği ikmâl ettikten, bir noktaya geldikten sonra tasavvuf yoluna yönelmiş, mânevîyat yoluna sülûk etmiştir. Hüdâyî Hazretleri de bunlardandır. Bilindiği gibi Efendimiz (s.a.v)'in temsil ettiği üç büyük otorite vardır. Siyasî otorite, ilmî otorite, manevî otorite. Bu iki otoriteden siyasî ve ilmî olanın Peygamberimizden sonra müesseseseleşen şeklinde, kurumsallaşan şeklinde tenfîzî bir yaptırım gücünün bulunduğu, ilmî otoriteyi temsil eden insanların elinde bir güç ve iktidarın bulunduğu, siyasi otoritenin sahiplerinde de bir güç bulunduğu bilinmektedir. Ancak bunlardan üçüncüsü olan manevî otorite tenfîzî kuvveti olmayan, yaptırım gücü bulunmayan, sadece ve sadece faziletle, irfanla gönüllere girmek suretiyle insanlara rehberlik eden bir kurum olduğu için gönle girmek isteyen insanlar, gönülleri önemseyen insanlar ve insanlara müeyyide ile değil gönül yoluyla yaklaşmak isteyen insanlar medreseyi, müderrisliği, kadılığı bırakıp bu yola sülûk etmişler ve Azîz Mahmut Hüdâyî, Hacı Bayram Veli gibi önemli şahsiyetler olmuşlardır.

Azîz Mahmut Hüdâyî Hazretlerinin tasavvufî çizgisi geleneksel mânada İmam Gazzâlî çizgisi ile çok benzeşmektedir. Vâkıa, kendisi tasavvufî düşüncenin yıldız şahsiyetlerinden Muhyiddin İbnü'l-Arabî'yi okumuş, eserlerinde sıkça alıntılar yapmış ve o zâta, o muhterem tasavvuf büyüğüne bağlılığını sık sık vurgulamıştır. Ve nitekim yine onun yolunun daha sonraki asırlarda temsilcisi bulunan ve Osmanlı tasavvufunda en velûd müellif olarak, en çok eser veren müellif olarak tarihe geçmiş olan Bursalı İsmail Hakkı -ki Hüdâyî yolunun müdâvimlerindendir- o da Muhyiddin İbnü'l-Arabî'yi en iyi okuyan, en iyi anlayan ve Türk okuyucusuna en iyi aktaran insandır. *Rûhu'l-Beyân* tefsirinde ondan çok alıntı yapmıştır. *Rûhu'l-Beyân* da Türk okuyucusu tarafından Osmanlı döneminde çok okunmuştur, bu gün de aranan eserlerden birisidir. Buradan da anlıyoruz ki, Azîz Mahmut Hüdâyî, Gazzâlî ve İbnü'l-Arabî çizgisini devam ettiren bir şahsiyet, Bursalı İsmail Hakkı da onu daha sonraki asırlara taşıyan ve onun görüşlerini günümüze ulaştıran önemli kişilerden birisidir.

Aziz Mahmud Hüdayî Câmii

Aziz Mahmud Hüdayî'nin Tac-ı Şerifi

Bilindiği gibi Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması sürecinde Orta Asya kökenli alperen adını verdiğimiz tasavvuf mensubu dervişlerin çok önemli bir yeri bulunduğu tarihî bir gerçektir. Ahmed Yesevî'nin dervişlerinin, bunun yanında Ahî ve Bâbâî dervişlerin Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra açılan Anadolu kapılarından içeri girerek Anadolu'nun Türkleşmesinde gönüllere hulûl etmek suretiyle önce fütûhu'l-kulûbun, kalplerin fethinin önemine vurgu yaparak bu toprakların İslamlaşmasına katkı sağlamışlardır. Bu dönemde Ahmed Yesevî halifeleri, dervişleri, Vefâî-Bâbâî yola mensup sûfiler, Hacı Bektaş Velîler ve daha sonra Mevlanalar ve akabinde Anadolu topraklarında yaşayan onların devamı Hacı Bayram Velîler ve nihâyet Azîz Mahmud Hüdayîler bu mânada önemli şahsiyetlerdir.

Azîz Mahmud Hüdayî Hazretleri medreseyi, müderrisliği ve kadılığı bıraktığı zaman, onun bu kararı almasında bazı önemli olaylar etkili olmuştur. Özellikle kendisinin çok saygı duyduğu ve yanında yetiştiği Nâzırzâde Ramazan Efendi'nin vefatından çok etkilenmiş ve çok sevdiği bir insan olması sebebiyle onun vefatını müteâkip kendisini boşluğa düşmüş gibi hissetmiş ve bu boşluk sürecinde gönüller sultanı Üfdade Hazretlerine kapılanarak, onun kapısına koşarak hem medrese müderrisliğini hem de kadı nâibliğini bırakıp 3 yıl boyunca bir seyr u sülukten (mânevî eğitimden) geçmiş, ardından Bursa'da, sonra Sivrihisar'da, sonra Balkanlar'da, sonra da İstanbul'da nakış nakış insanların gönüllerini Allah sevgisiyle, insan sevgisiyle ve insanlık duygusuyla buluşturmuş bir mâna eridir. Bursalı İsmail Hakkı Hazretleri'nin *Muhammediyye Şerhi*'nde Azîz Mahmud Hüdayî Hazretleri'yle Gazneli Mahmud'u mukâyese eden çok güzel bir şiiri var, diyor ki:

Ey gurûh-i Muhammedî, biliniz, Geldi bu âleme iki Mahmud
Biri Mahmud-i Gaznevî meşhur, biri Mahmud-i ma'nevî ma'hûd
Micmer-i Üskûdar u Gazne'de bu iki sultan yaktı anber u ud
Adl ise Gaznevî'de ancak olur, fazl ise manevîde buldu vücûd.

Hüdâyî Hazretleri'nin kendisine biçtiği en önemli misyon, insan-ı kâmil yetiştirmektir. Yüreklerine ulaştığı, ellerinde tuttuğu, gönüllerine hitap ettiği insanları Allah sevgisi, peygamber muhabbetiyle buluşturmak ve kadim tabir ile gedâsından şehine kadar yani; en aşağı seviyedeki halktan padişahına kadar herkese ulaşmak ve sadece güzel olanı, doğru olanı, hak olanı güzel bir üslupla söylemek, padişahlara yol göstermek ve onları âdetâ talimatlar verircesine mektuplarla irşad etmek her babayığidin kârı değildir. Hele hele padişaha şunu şöyle yapın, şunu şöyle yapmazsanız adâletten sapmış olursunuz, zulmedersiniz diyebilmesi ancak o padişahlar üzerinde kurduğu manevî otorite ile olacak bir hadisedir. Hüdâyî Hazretleri'nin 180'e varan mektubundan oluşan *Tezâkîr-i Hüdâyî* adıyla anılan meşhur mektûbâtındaki mektuplarından algıladığımız odur ki o, padişahlara emirler verebilecek kadar talimatlar yağdıracak kadar, halkın ihtiyacı için en ağır taleplerde bulunacak kadar kendisini yetkili ve etkili görmektedir. III. Murad'a yazdığı mektupta diyor ki: "Sultanım! Babanız Sultan Süleyman Han İstranca suyunu getirip İstanbul'un su problemini çözdü. Şu anda İstanbul'da ısınma problemi var. Halkın kışın yakacağı yok. Bolu ormanlarından odun getirterek halkın ısınma sorununu çözü'n." Yani fakir mahallelerdeki insanların ısınma ihtiyacını devletin tepesindeki insana ulaştıracak kadar bir ganî gönüllülük ve ona etki edecek kadar gönüller sultanı olabilmek herhalde Hüdâyî Hazretleri gibi bir gönül sultanına sezâ olsa gerektir.

Evliya Çelebi Hüdâyî'nin devrine yetişmiş, küçüklük döneminde onu görmüş ve eserinde kendisinden bahsederken "Yedi padişah dest-i şeriflerin bûs etti, hamd-i Hudâ, bu hakîre şeref-i sohbetleriyle müşerref olmak nasib oldu" diyerek Hüdâyî Hazretleri'nden bahsediyor ve kendisinin 70.000 bağılsının bulunduğu söylüyor. O döneme göre çok büyük bir rakam ve kendisinin 8 padişah idrak ettiği zaten tarihen mâlum bir hadise. Ama onun devrinin padişahlarını kendi ayağına gelecek kadar, kendisine rüya tabiri için müracaat edecek kadar, savaş kararı alacağı zaman fikrini soracak kadar kendisine bağlamış ve etkilemiş olması dünyevî ölçülerle anlaşılabilir bir hâdise değil. Bu ancak sevgiyle ve muhabbetle gönüllere etki eden manevî nazarla anlatılabilecek bir konudur. Ve onun mektuplarda padişahlara gösterdiği rehberlik hizmeti çok önemli sonuçlar doğurmuştur. Mesela I. Ahmed Han gördüğü bir rüyasından dehşetle uyanmış ve rüyanın tesiriyle hemen yorumlanmasını istemiştir. Gördüğü rüya şudur: Nemçe (Nemsa, Avusturya) kralıyla Sultan Ahmed Han güreş tutmaktadır. Ve güreş esnasında sultanın sırtı yere gelir. Tabii zâhirî bakımdan baktığımızda dehşet verici bir rüya. Terler içerisinde uyanıyor ve bu rüyanın tesiriyle Avusturya'ya karşı mağlub olacağımız zehâbına kapılıyor. Sağa sola rüyanın tabiri için müracaat ediyor. Çok sadra şifâ bir yorum alamıyor. Sonunda Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri'ne rüya yazılıyor. Yazılı olarak da mektûbâtında var. Hüdâyî, padişahın rüyasını şöyle yorumluyor: İnsan vücudunda en güçlü organ sırttır. İnsan sırtında en ağır yükleri bile kolayca taşır. Cemâdât arasında yani cansız varlıklar arasında da en güçlü olan arzdır, yeryüzdür. İnsandaki sırt ve arzın birleşmesinden daha büyük bir güç meydana gelir ve bu kuvvet sâyesinde sultanımız bi-iznillah Avusturya kralına ve Avusturya ordusuna karşı muzaffer

Aziz Mahmud Hüdâyî'nin türbedeki sandukası

olacaktır, rüyanın manası budur. Bu rüya yorumu padişaha yazıldıkta sonra Sultan Ahmed Han Avusturya'ya sefer düzenliyor ve giden Osmanlı ordusu Estergon kalesini geri alıyor. Orada bir takım itaatsiz gurupları itaat altına alıyor. Ve zaferle İstanbul'a geri dönüyor.

III. Murad zamanında başka bir mektubunda şöyle diyor: Sabah namazından önce seher vaktinde uyku ile uyanıklık arasında zikir ile meşgul olduğum vakitte şöyle bir hitab geldi: "Sultan Murad Han murâdına erdi". Kazvin aklıma geldi diyor. Mektubu yazıyor ve İran'a sefer düzenliyor. Bu türden Aziz Mahmud Hüdâyî Hazretleri'nin padişahlara rehberlik eden, yol gösteren ve kayıtlarda, mektuplarda yazılı yüzlerce ifadesi ve irşat sadedinde fikirleri var. Bunlar İstanbul'a Boğaziçi köprüsü yapmaya varıncaya kadar, İstanbul'un güzelliğine ve halkın isteğine ait şeyler olabiliyor. Hatta Urfa'daki Hz. İbrahim türbesinin tamirine, asker ocağının ıslahına ve bazı tâyin ve terfîlerin gerçekleşmesine varıncaya kadar. Aziz Mahmud Hüdâyî Camii'nin az ilerisinde Sultan Ahmed camii'nin mimarlarında Davut Ağa tarafından yapılan Halil Paşa Türbesi vardır. Üsküdarlılar bilirler, mimarî yapısı son derece güzel olan bir türbedir. O türbede yatan Halil Paşa kaptan-ı deryalık ve sadrazamlık yapmıştır. Bu zat-ı muhterem Aziz Mahmud Hüdâyî'nin muhiplerinden, dervişlerindedir. Azlolunduğu zaman Hüdâyî dergahına geliyor, orada Hüdâyî Hazretleri'nin dizinin dibinde sohbet devam ediyor ve ikbal zamanında yine Hüdâyî'nin şefaatiyle yeni bir göreve nasbediliyor. Bu yakınlık ve dostluk sebebiyle o türbeyi Aziz Mahmud Hüdâyî Hazretleri için yaptırıyor. Ancak Aziz Mahmud Hüdâyî Hazretleri diyor ki: "Gelmiş geçmiş nebîler ve velîler özellikle ehlullah kendi camilerinin civarına defnolunmak usûldendir. Biz de oraya değil de kendi camiimizin civarına defnolunmayı arzu ederiz." Bunun üzerine Halil Paşa o türbeye defnolunuyor. Aziz Mahmud Hüdâyî Hazretleri oraya defnolunmayı kabul etmiyor.

Osmanlı Devleti'nin bir padişahının kellesini vermek gibi çok acı çektiği bir dönemde Aziz Mahmud Hüdâyî Hazretleri'nin ciddi çabaları olmuştur. Genç Osman nâmıyla meşhur II. Osman Avusturya mağlubiyetinden sonra kendisini

Azîz Mahmud Hüdâyî Külliyesi alt girişten görünüşü

kızlar ağası ile hocası Ömer Efendi hacca teşvik ediyor. Hacca gitmesini, orada tevbe istiğfar etmesini söylüyorlar. Kendisinin de gönlünde var, ancak mağlubiyetin akabinde hac tarafına ve özellikle Suriye-Arabistan tarafına gidilesi ordu cenahından padişahın o bölgeden yeni bir asker devşireceği ve yeniçeri ocağını lağv edeceği şeklinde yorumlanıyor. Bu haber İstanbul'da çalkalanmaya başlıyor. Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri başta olmak üzere bazı zevât II. Osman'a nasihat ediyorlar: "Sultanım! Sizin mülkün bekâsı açısından burayı bırakıp hacca gitmeniz iktizâ etmez. Siz devletin başında olun, halkın başında olun, askerinin başında olun. Azîz Mahmud Hüdâyî'nin bu telkinleri ve diğer bazı hocaların da telkini üzerine II. Osman bir ara bu sevdadan vazgeçiyor. Ama gelin görün ki kaderin cilvesi, mukadder olan değişmiyor. Padişah bir rüya görüyor. Rüyasında elinde Kur'ân-ı Kerîm var, Kur'an okuyor. Kur'an okurken bir an Cenâb-ı Peygamber (a.s) zâhir oluyor. Elinden mushafı çekip kayboluyor. Sultan dehşetle uyanıyor ve hocası Ömer Efendi'ye rüyayı anlatıyor. Ömer Efendi zaten hacca gitmesini istediği için: "Efendim! Rüya açık, siz evvelden hacca gitmek için niyet ettiniz, sonra bundan vazgeçtiniz. Elinizden mushafın Peygamber Efendimiz tarafından alınması sizin şer'î bir konuda, dinî bir mevzûda verdiği kararın vazgeçmiş olmanıza işarettir. Dolayısıyla siz yeniden hacca gitmek üzere kararınızı tashih etmelisiniz" deyince bu sefer II. Osman tekrar hacca gitme sevdasına kapılıyor ve kararından vazgeçmiyor. Tabî bu arada Halil Paşa ve benzeri bazı paşalar güvenliği sağlamak üzere kaptan-ı derya sıfatıyla Suriye ve Kızıldeniz taraflarına görevlendiriliyor. Ancak askerler, yeniçeri ocağı yapılanın kendilerine komplo olduğunu düşünerek isyan ediyorlar. Ve önce sadrazam Dilaver Paşa'yı -ki Dilaver Paşa Azîz Mahmud Hüdâyî dergahına kaçmış canını kurtarmak için- oraya adam gönderiyorlar, onu geri istiyorlar önce. Onun arka-

sından Genç Osman'ı Yedi Kule zindanlarında katlediyorlar. Tabii Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri'nin ileri görüşlülüğü burada ortaya çıkıyor. II. Osman'la böyle bir münasebeti var.

I. Ahmed'le çok sıcak bir yakınlık ilişkisi var, ama zaman zaman mesafeli. Nitekim menkıbeye göre Sultan Ahmed Han bir gün Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri'ne bir dünyalık hediye gönderiyor. Hüdâyî Hazretleri hediyeyi iade ediyor. Teşekkür ediyor, almıyor. Sultan tabii çok bozuluyor, üzüyor, ama niye almadığını da bilmediği için bir şey söylemiyor. Aynı hediyeyi devrin önemli gönül sultanlarından Abdülmecid Sivasî'ye gönderiyor. Abdülmecid Sivasî hediyeyi kabul ediyor, teşekkür ediyor. Arkasından padişah diyor ki: "Efendim! Size gönderdiğim hediyeyi Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretlerine göndermişim, fakat o kabul buyurmamıştı." Abdülmecid Sivasî'nin cevabı çok güzel. Diyor ki: "Hazret-i Hüdâyî bir ankâdır. Ankâ kuşu lâşeye tenezzül etmez". Sonra Sultan Ahmed Han Hüdâyî Hazretleri'ne diyor ki: "Efendim! Sizin kabul buyurmadığınız hediyeyi Abdülmecid Efendi kabul buyurdu. Ne buyuracaksınız?" Hüdâyî'nin verdiği cevap daha da güzel. "Sultanım! Abdülmecid Sivasî bir deryadır, bir okyanustur. Deryaya bir damlacık lâşe düşmekle, pislik düşmekle kirlenmez" diyor. Bakın iki gönül sultanının, aynı kulvarda yürüyen iki insanın birbirlerinin gıyabında birbirlerine gösterdiği hüsn-i muâmele, hüsn-i zan... Bugünkü insanlarımıza, bugün aynı kulvarda yürüyen insanların gönüllerine bunu taşımak isterim. Bizim tarihimizde renkli bir simadır. Şairliği ile tasavvufî boyutuyla önemli bir insandır. Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri onun vefatını müteâkip şöyle bir manzume yazıyor:

Yalancı dünyaya aldanma ya hû
Bu dernek dağılır dîvân eylemez
İki kapılı bir virânedir bu
Bunda konan göçer, mihmân eylemez

Hüdâyî n'oldu bu denlü peygamber
Ebu Bekr u Ömer Osman u Hayder
Hani Habîbullah, Sıddîk-ı ekber
Bunda gelen gider, bir can eylemez.

Yani sultan da olsanız, siz de ölümü tadacak ve o ilahî kata, o divana gönderileceksiniz.

Hüdâyî Hazretleri'nin 19'u Arapça, 7'si Türkçe olmak üzere tasavvuf, tefsir, fıkıh, siyer vâdilerinde nasihat ve vaaz türünde eserleri bulunmaktadır. Türkçe eserlerinde Ahmed Yesevî ve Yunus Emre tarzında hikmete dayalı ve ta'lîmî mâhiyette şiirler vardır. Ama bunun yanında zaman zaman divan edebiyatı tarzında Fuzûlî gibi, aruz vezniyle yazdıkları da olmuştur. Bir şiirini Yunus'la mukayeseli olarak okuyacağım. Ne kadar benzediğini göreceksiniz.

Yunus:

"Ne varlığa sevinirem, ne yokluğa yerinirem
Aşkın ile avunıram, bana seni gerek seni.

Hüdâyî:

Neyleyeyim dünyayı bana Allah'ım gerek
Gerekmez mâsivâyı bana Allah'ım gerek.

Yunus:

Aşkın şarabından içem, Mecnun olup dağa düşem
Sensin dün ü gün endişem, bana seni gerek seni.

Hüdâyî:

Ehli dünya dünyada, ehli ukbâ ukbâda
Her biri bir sevdada, bana Allah'ım gerek.

Yunus:

Sufilere sohbet gerek, ahîlere ahret gerek
Mecnunlara Leylî gerek, bana seni gerek seni.

Hüdâyî:

Mecnun ister Leyla'yı, Vâmık özler Azrâ'yı
N'idem gayrı sevdayı, bana Allah'ım gerek.

Bakınız mânası, üslubu, temizliği, berraklığı aynı, Yunus tarzında güzel şiirler yazmış ve bu şiirleriyle sanatı sadece sanat için icrâ etmek gibi kaygı taşımamış, sanatı hizmet için, dâvet için insanlığın hizmetinde kullanmak için mezcetmiştir. Bu maksatla kullanmıştır. Ve o yüzden de daha samimi, daha ondan ifadeler bulmak mümkündür. Yine bizzat kendisinin besteler yaptığını ve bu besteli şiirlerin kendi zamanından itibaren dergahında ve diğer İstanbul dergahlarında besteli olarak okunduğunu biliyoruz. Üstelik Azîz Mahmud Hüdâyî'nin bu şiir yazma geleneği padişahlarla birbirlerine nazîre yazmak şeklinde devam etmiştir. Nitekim Azîz Mahmud Hüdâyî'nin:

Diller aceb hayrân olur
Esrâr-ı zikrullah ile

Yollar beyim âsân olur
Âsâr-ı zikrullah ile.

şiiirine, I. Ahmed Han:
“Dil hânesi pür-nûr olur
Envâr-ı zikrullah ile
İklîm-i dil ma’mur olur
Mimar-ı zikrullah ile”

diye nazîre yazmış ve bu şiirleri karşılıklı birbirlerine göndermişlerdir. Hüdâyî'nin şiirleri bestelenmiş ve bu güne kadar gelmiştir. Hüdâyî Hazretleri nağmenin, mûsikinin insan yüreğini titreten ve insanın asıl mesajı almasını hazırlayan özelliğine dikkat çekerek: *Keşfü'l-kinâ' an vecchi's-semâ* adında bir eser yazmıştır. Yani mûsiki dinleme ve bunun meşrûiyeti hakkında bir risale yazmış ve bu risalesinde mûsikinin bir araç olduğunu, bir vasıta olduğunu, bu nağmelerle insanların gönüllerine bilginin, mârifetin ve duygunun serpilmesinin mümkün olabileceğini ifade etmiştir. O yüzden bizim tasavvuf mûsikisi geleneğimizde Hüdâyî Hazretlerinin ve Celvetî yolunun çok ciddi bir birikimi vardır. Bu gün inşallah konferansın sonunda Hüdâyî ilâhilerinden oluşan bir tasavvuf mûsikisi ziyafetini birlikte dinleyeceğiz. Yunus nasıl bir aşk ve duygu şairi ise, Hüdâyî Hazretleri de aynı coşku ile aşkı, sevgiyi ve bizim varlık âlemine gelişimizi anlatmaktadır. Bakınız ne diyor:

“Ezelden aşk ile biz yâne geldik
Hakikat şem'ine pervâne geldik

Tenezzül eyleyip vahdet ilinden
Bu kesret âlemin seyrâne geldik

Geçip fermân ile bunca avâlim
Gezerken âlem-i insana geldik

Fenâ buldu vücûd-i fânî mutlak
Bıraktık katreyi ummâna geldik

Nemiz ola Hüdâyâ sana lâyık
Hemân bir lütf ile ihsâna geldik

Umarız irevüz bâki hayata

Civâr-ı Hazret-i Rahmân'a geldik” diyerek sevgiyle ilgili, aşk ile ilgili duygularını gâyet güzel ifade ediyor. Vâkıa Hüdâyî Hazretleri'nin silsilesi -biraz önce bahsettim- Hacı Bayram Veli Hazretleri'nden gelmektedir. Arada Üftade, Hızır Dede, Akbıyık Sultan ve nihâyet Hacı Bayram Veli Hazretleri vardır. Hacı Bayram Veli'nin de kendisinin bizzat besteler yaptığı ve mûsikiyle meşgul bulunduğu, şiirler yazdığı bilinmektedir. Onun meşhur;

“N'oldu bu gönlüm, n'oldu bu gönlüm
Derd ü gamınla doldu bu gönlüm”

ilahisi ve diğer başka ilahilerin de besteli olarak okunduğunu biliyoruz.

Azîz Mahmut Hüdâyî Hazretleri kendi hayatında kendisini çoğaltmış bir insandır. Kendilerine icazet verdiği, kendisini temsil yetkisi verdiği 64 halife yetiştirmiş ve bunların 25 tanesini Anadolu kasabalarına, 19 tanesini Rumeli bölgesine, Balkanlar'a, Bosna'ya kadar, 7 tanesini İstanbul merkezine, 10 tanesini de bu gün Arap toprakları olan Suriye, Mısır ve Cezayir tarafına göndermiş ve o bölgelerde kendisine ait tasavvufî düşüncenin, tasavvufî tefekkürün yayılmasına katkı sağlamak üzere onlara bu tür görevler vermiştir. Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri'nin kendisi bizzat padişahlara seferlerle ilgili görüşler bildirirken sefere katılmaktan da geri durmamış, Ferhat Paşa komutasındaki Tebriz seferine iştirâk etmiş, böylece fiilinde mücadeleye şahit olmuş bir insandır. Kendisinin bizzat inşa ettiği dergâhı sağlığında her türden insanlarla dolup taşmış ve bu insanların buradaki beklentileri daha çok Hüdâyî Hazretleri'nin gönlünde yikanmak olmuştur. Çünkü gönül sahibi insanlar gönlüleri yıkarlar. Mevlânâ şöyle diyor:

“Sen bende gönül var deme sakın. Senin gönül gönül dediğin şey tendir, bedendir. Gerçek gönül Allah dostlarının gönlüdür. Sen o gönle bir musluk bağlamaya, bir hortum bağlamaya bak. O gönülden sana gelen güzellikler senin gönlünü yikasın, arıtsın, saflaştırsın.” İşte Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri'nin dergahına koşup gelen insanlar o büyük gönülden kendi gönüllerine bir musluk bağlamak ve o gönülden gönüllerine güzelliklerin akmasını sağlamak üzere oraya koşup geliyorlardı. Ve gerçekten o gün olduğu gibi bu gün de Hüdâyî Hazretleri'ni ziyarete geliyorlar. Diri olan Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri mi biz miyiz? Bizim ziyaretçimiz günde kaç kişi, Hüdâyî Hazretleri'ninki kaç kişi? Mevlânâ diyor ki:

“Beden, ten toprak olur; ama gönüller ölmez.”

Hüdâyî Hazretleri erbâb-ı gönül olduğu için, gönüller sultanı olduğu için bu gün hâlâ diridir, tasarrufu ile diridir. Bu yüzden insanlar fevc fevc onun dergahına gidiyorlar.

Hüdâyî Hazretleri ilim adamı sıfatıyla da kendisi bizzat eser yazdığı gibi bir kütüphane teşkil etmiştir. Kendisinin vakfettiği kitaplar Üsküdar'da Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde okuyucu beklemektedir. Kendisinin önceleri cami içerisinde tesis ettiği bu kütüphane daha sonra dışarıya yapılan taş binaya nakledilmiştir. Ancak 1925 yılında tekâyâ ve zevâyânın seddine dâir 677 sayılı kanun çıkınca bu kitaplar belli merkezlerde toplanmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan kitaplar ta'dâd edildiği zaman görülecektir ki yarıya yakın kısmı tasavvufî eserlerdir. Mevlânâ gibi, Yunus gibi, Azîz Mahmud Hüdâyî gibi ve onların yolundan giden insanlar gibi fikir adamlarının, ilim adamlarının ve gönül adamlarının yazdığı eserlerdir. Bu bakımdan Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri'nin kütüphane olarak inşa ettiği bölümü, dergahının bir ilim merkezi olmasını sağlamıştır.

Azîz Mahmut Hüdâyî'nin “Hüdâyî Yolu” olarak bilinen meşhur bir kerametinden bahsedilmektedir. Onu da arz etmeden geçmek istemiyorum. Bir fırtınalı günde, saraya davetli olduğu bir günde kayıkçıların denize açılmaya korktuğu bir sırada Azîz Mahmut Hüdâyî Hazretleri bir kayıkçının kayığına binmiş ve:

Azîz Mahmud Hüdâyî sandukası

“Allahümme yâ Hâdî
Âsân eyle yolumuz
Sehhil ubûre'l-vâdî
Tiz geçir tut elimiz”

duasıyla Üsküdar'dan Sarayburnu'na âdeta denizin sütlüman olduğu bir durumda ulaşmış ve davete vaktinde varmıştır. Bu yol Hüdâyî yolu olarak bilinmektedir kayıkçılar arasında. Ve şu da gözden kaçırılmamalıdır ki, lodoslu havalarda Karaköy, Kadıköy, Haydarpaşa vapurları çalışmazken Üsküdar-Eminönü hattı sis durumu hâriç aşağı yukarı hiç iptal edilmemektedir. Her halde bu da Hüdâyî Hazretleri'nin kerameti olsa gerektir veya onun keşfettiği bir yolla insanlarımızın ulaştığı bir yol olsa gerektir. Ve bu Hüdâyî yolu bu mânada fizik olarak düşünülebileceği gibi, “Hüdâ” kelime itibariyle doğru yol demektir, Hüdâyî doğru yola mensup demektir. Şöyle söyleyeyim, Hüdâyî Hazretleri gedâları yani insanları hüdâ yolundan (doğru yoldan) Hudâ'ya (Allah'a) götüren bir insandır.

Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri'nin kendi sağlığında tesis ettiği, kurduğu çok geniş bir vakıf olduğunu biliyoruz. Osmanlı döneminde Haremeyn vakfından sonra İstanbul'un en zengin vakfı idi Azîz Mahmud Hüdâyî Vakfı. Ancak bu vakıf, 1925 yılında kanun çıktığı zaman vakıflar genel müdürlüğü bünyesine geçmiştir ve şu anda oraya ait olan bu gayrimenkullerin bir kısmı vakıflar genel müdürlüğünce muhafaza edilmektedir, bir kısmı da maalesef el değiştirmiştir. Bugün Azîz Mahmud Hüdâyî Vakfı adıyla bilinen vakıf ise 1985 yılında Hüdâyî muhiplerinin, Hüdâyî'yi seven Üsküdarlılar'ın kurduğu taze bir vakıftır. Dualarınızla, desteklerinizle, himmetlerinizle, işte bu salonda sizleri buluşturan, buluşmaya vesile olan bir vakıftır. Bu bakımdan bugünkü Azîz Mahmud Hüdâyî

Vakfı ile kadîm (önceki) Hüdâyî Vakfı'nın karıştırılmaması lâzım geldiğini düşünüyorum.

Hüdâyî Hazretleri şöyle der:

Hudâyâ cümle âlem,
Sana âşık seni özler.
Melek cinn ü benî Âdem,
Sana âşık seni özler.

Kamunun matlûbu birdir,
Ya niçin bazı kâfirdir,
Acep hâlet acep sırdır,
Sana aşık seni özler.

Kimine kapı açılmaz
Kimi geçer gider gelmez
Kimi bilir kimi bilmez
Sana âşık seni özler.

Yani Hüdâyî Hazretleri bütün insanların Allah'a gittiğini, farkında olarak veya olmadan onu sevdiğini bir sevgi tomurcuğu olarak önümüze koyuyor. Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri yaratılanı yaratandan ötürü sevmek ilkesini hayatımızın düsturu haline getirmemizi öngörüyor. 400 sene öncesinden bu güne Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri'nden kalan bu güzelliklerdir, onun şiirleridir, duygularıdır.

Ve nihâyet "Sağlığında bizi, vefatımızdan sonra kabrimizi ziyaret edenler bizimdir. Bizim dostlarımız denizde boğulmasınlar, îmânlarını kurtarmadıkça göçmesinler, âhir ömürlerinde fakirlik çekmesinler, vefatlarını bilsinler ve haber versinler" diye dua ediyor. Biz de bu duaya "âmin" diyoruz ve Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretlerini gönüllerinizden dûr etmemeyi ve yolunuz düştükçe onu ziyaret etmenizi tavsiye ediyoruz.

Hepinizi en derin saygı ve sevgi ile selamlıyorum.

Aziz Mahmud
Hüdayi'nin türbedeki
sandukası

Aziz Mahmud Hüdayi'nin Kur'an'a vukufiyeti ve ayetlerden istifade metodu (Divân örneği)

PROF. DR. ALİ AKPINAR

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

*

A. Şiir ve Nesirde Kur'ân Âyetlerinden İktibas

Kur'an âyetleri, tarih boyunca müslümanların yazışmalarında, yazılı eserlerinde, vaaz ve nasihatlerinde olduğu gibi, günlük konuşmalarında da temel referans olmuştur. Müslümanlar davranışlarını düzenlerken kendilerini Kur'an'dan dayanaklar arama zorunda hissetmişlerdir hep. Nitekim tarihte iki müslüman grup arasında cereyan eden Sıffin savaşının seyrini değiştiren de pankartlarda yazılı Kur'an âyetleri idi.¹

Peygamberimiz (s.a.v.) hem hadislerinde, hem yabancı devlet başkanlarına yazdığı mektuplarında Kur'an âyetlerinin tamamını yahut bir kısmını yazarak kullanmıştır. Buradan hareketle ilim adamlarımız, şiirde, nesirde Kur'an âyetlerinin kullanılmasını câiz görmüşlerdir.

Peygamberimiz (s.a.v.) bir hadislerinde bize, Kur'an'ı tanıtırken şöyle buyurur: *"..Kur'an ile konuşan doğru söylemiş olur, onunla amel eden sevap kazanır, onunla hüküm veren adaletli davranmış olur, ona çağıran dosdoğru yolu göstermiş olur."*² Hadisteki "Kur'an ile konuşan.." ifadesi, "Kur'an'ın haber verdiğini söyleyen, onun haberlerini kabullenip doğrulayan ve onun ölçüleri doğrultusunda söz söyleyen" diye anlaşılmıştır.³

Başta Hz. Peygamber(s.a.v.) kendisi ve tarih boyunca müslümanlar Kur'an ile hemhal olmuşlar, onu çokça okumuşlar ve sonuçta Kur'an onların hayatlarını kuşatmış; artık onlar Kur'an âyetleriyle konuşur olmuşlar ve ona göre yaşamışlardır. Allah Kelâmı onların yaşayış ve konuşmalarının alt yapısını oluşturmuştur. Kur'an'ın konu zenginliği, eşsiz güzellikteki üslubu Kur'an âyetleri ile konuşma sanatını kolaylaştırmış ve yaygınlaştırmıştır.

İlim adamlarımız, konuşma ve yazı alanında Kur'an âyetlerini kullanmayı câiz görürken, takdim, te'hir, hareke ve i'rab gibi ufak bazı değişiklikler yaparak âyet parçalarını, şiirde kullanmakta da bir sakınca görmemişlerdir. İlk dönem ilim adamları, Kur'an âyetlerini, yahut hadisleri “*Allah Teâlâ Kur'an'da şöyle buyuruyor*”, “*Peygamberimiz bir hadislerinde şöyle buyuruyor*” demeksizin şiirde yahut nesirde kullanma işine “**tazmin**” (ekleme / katma), sonrakiler ise “**iktibas**” (alıntılama) adını vermişlerdir. Mâlikilerden *Ebû Bekir Bakillânî* ise, Kur'an âyetlerini şiirde kullanmayı hoş görmeyen, nesirde kullanmakta ise bir sakınca görmeyen ilim adamlarındandır.⁴ Bir mısrai, yahut mısraın bir kısmı başka lisan ile yazılmış şiirlere *mülemma*, veya *telmi* adı verilmiştir.⁵

Hitabet ve vaazlarda iktibas **makbûl**, şiirde **mubah**, faili Allah olan ifadelerde fiili başkalarına nispet ederek yahut âyet parçalarını şiirde boş şeylere alet etmek ve şehvi şeyleri anlatmak için kullanmak **merdûd** sayılmıştır.⁶ Burada dikkat edilmesi gereken, iktibası yapan kişinin alıntıladığı ifadenin Allah kelâmı olduğunun bilincinde olması, âyetin mânasını çarpıtmadan ve şiirde vezne uyduracağım diye herhangi bir zorlamaya girmeden kullanmasıdır. Bunlara riâyet etmek kaydıyla şiirde ve nesirde iktibas, sözü destekleyip daha etkili hale getirdiği, edip için hazır ve çok veciz ifadelerle anlatım imkânı sağladığı için tavsiye edilmiştir. Çünkü pek çok ilim adamı bunu yapmıştır.

Öte yandan Kur'an ifadelerini dünyevî işleri anlatmak için kullanmak hoş görülmemiştir. Sözgelimi, beklemediği bir zamanda karşılaştığı arkadaşına hitaben “*Ey Mûsâ, takdire göre geldin!*”⁷ âyeti ile cevap vermek gibi. Aynı şekilde Kur'an'da geçen meselleri değiştirerek kullanmak da hoş karşılanmamıştır. “*Hiç şüphesiz, yuvaların en çürüğü örümceğin evidir*”⁸ ifadesini “*Bu, örümcek evinden daha zayıftır*” şeklinde değiştirerek kullanmak gibi.⁹

B. Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Hayatı

Azîz Mahmud Hüdâyî¹⁰ (950/1543 Sivrihisar (aslen Şereflikoçhisarlı)-1038/1628 Üsküdar)

Celvetiyye tarikatının kurucusu, zühdü, ibadeti ve dinî şiirleriyle şöhrat bulmuş sûfi. Nâzırzade, Nureddinzâde Muslihuddîn Efendi, Kerîmuddîn el-Halvetî, Muhyiddîn Üftade'den dersler aldı. Pek çok Osmanlı padişahının (Kanuni ile IV. Murad arasında 8 padişah) devrini gördü, pek çok müride mürşitlik yaptı. Bu padişahlardan bir kısmına hükmedercesine emirler veren yüce kişiliği; hükümdarların gazabına uğrayan devlet büyükleri için bir barınak, ona inananlar için manevî bir sığınak olmuştur.¹¹ Padişahlar yanında, Sadrazam Kayserili Halil Paşa, Dilaver Pa-

şa, Hoca Saadeddin Efendi, Sunullah Efendi, Şeyhülislam Hocazâde Esad Efendi, Okçuzâde Mehmed Şâhî Efendi, Sarı Abdullah Efendi, Nevîzâde Atâî, Oğlanlar Şeyhi İbrahim Efendi müntesipleri arasında yer alan siyaset ve ilim adamlarıdır.

C. Kur'an İle İlgili Eseri ve Divânı

Arapça ve Türkçe yirmi beş eseri bulunan Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Kur'an tefsirine dair eseri *Nefâisü'l-Mecâlis fî Tefsîri Ba'zı'l Âyâtî'l-Kur'âniyye'dir*. Eser, Filibeli İsmail Efendi'nin derlediği üç ciltlik Arapça tefsirdir. Eser Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa bölümü 172-174 nolarında kayıtlıdır. Eserin diğer nüshaları ise Hüdâyî ktp. 267, Selimağa ktp. 575, Süleymaniye, İbrahim Efendi ktp. 481, Âtîf Efendi ktp. 1553, 1554 nolarında kayıtlıdır.¹²

Hüdâyî'nin 39 sohbetten oluşan ve müstensih tarafından kaleme alınan *Nesâih ve Mevâiz* adlı eseri ağırlıklı olarak âyetler ve tefsirlerinden oluşmaktadır. Eserde her sohbet, konu ile ilgili bir âyetle başlamaktadır. Âyetin metninden sonra âyetin meâli verilip tefsiri yapılmakta, âyetin bağlamı üzerinde durulmakta, varsa âyetlerin nüzûl sebepleri verilmektedir. Sohbette ayrıca konuyla ilgili diğer âyetlere de yer verilmektedir. Âyetler açıklanırken âyetle ilgili gramer kaideleri açıklanmış, konuyla ilgili anlatılan kıssalarla sohbetler zenginleştirilmiştir. "Kur'ân okuduğun zaman, kovulmuş şeytandan Allah'a sığın.." ¹³ âyetiyle başlayan eserin 35. sohbeti "Kitaptan sana vahyolunanı oku.." ¹⁴ âyetiyle başlar. Bu sohbette Allah'ın kitabının lafzının tekrar tekrar okunmasının hikmet ve şerefine deyinildikten sonra onun manasını tefekkür etmenin önemine vurgu yapılır. Lafzını okuyanın sevaba nail olacağı, manasını tefekkür edenin terakkî edeceği, gereğince amel edenin ise karanlık gecede etrafını aydınlatan kandil gibi olacağı anlatılır.. 38. sohbetin ser levhasını "Ey insanlar! Size Rabbinizden bir öğüt, gönüllere şifa olan, müminler için rahmet ve hidâyet olan (Kur'ân) geldi" ¹⁵ âyeti oluşturur. Âyetin tefsirinde Kur'ân'ın şeriat ehli, tarikat ehli, ârifler ve hakikat ehli başta olmak üzere farklı seviyelerdeki insanların dertlerine deva olduğu anlatılır.¹⁶

Hüdâyî'nin halîfelerine ve onların şahsında bütün müritlerine yazdığı mektuplar da onun Kur'ân'a vukufiyetini açık bir şekilde görmekteyiz. Sözelimi o, Belgradlı Ali Efendiye gönderdiği iki sayfalık mektubunda beş âyete kısa tefsirleriyle birlikte yer vermiştir. Onun âyetlere işârî yorumlar yüklediği ve zaman zaman bağlamları dışında da kullandığı görülür. Örneğin o, Ashab-ı Kehf'in mağarada uyurlarken sağ ve sollarına çevrildiğini bildiren âyetten "Zikr-i lisânîde sağa ve sola hareket etmenin caizliğini" çıkarabilmiştir.¹⁷

Hüdâyî'nin kaleme aldığı şiirleri *Divân-ı Hüdâyî* veya *İlâhiyât-ı Hüdâyî* adını taşıyan kitaplarda toplanmıştır. Din ve tasavvuf ilkelerini içine alan ve zamanına göre sade bir dil ile yazılan şiirler, koşma ve gazel şeklinde ilâhîlerle kıt'a ve müfredlerden meydana gelen eserde Arapça yazılmış münâcâtlar, Arapça ve Farsça söylenmiş kıt'a ve müfredler bulunmaktadır.¹⁸ Biz, bu çalışmamızda Z. Tezeren tarafından hazırlanan Hüdâyî Divânındaki Kur'ân âyetlerini tespit ettik. Kur'ân âyetlerini nasıl kullandığını ve şiirlerinde Kur'an'da anlatılan konulara nasıl telmihlerde bulunduğunu ortaya koymaya çalıştık.

Aziz Mahmud Hüdâyi'nin tefsirinden ilk sayfalar

D. Divânında Kullandığı Kur'ân Âyetleri

1. Yüce Allah İle İlgili Kullanımları

Yâ Mâliki yevmi'd-dîn
İhsân ü kerem Senden
Yâ Rahîme'l-Evvâbîn
İhsân ü kerem Senden.¹⁹

**“Bütün hamdler Allah'adır. O Rahman ve Rahimdir, din gününün sahibi-
dir.”**²⁰

Ey Vâhid ü ferd ü Samed
Senden meded Senden meded
Ey lem yekün küfven Ahad
Senden meded Senden meded²¹

**“De ki: O Allah birdir, Allah sameddir. O doğurmamış ve doğmamıştır. O'nun
hiçbir dengi yoktur.”**²²

Ey padişâh-ı bî-vezîr
İhsân cenâbından Senin
Ey bî-şebîh ü bî-nazîr
İhsân cenâbından Senin.²³

Ey padişâh-ı bî-zevâl
Senden atâ Senden kerem
Ey bî şebîh ü bî-misâ
Senden atâ Senden kerem.²⁴

“Hiçbir şey O’nun gibisi değildir.”²⁵

Olan bu neş’e-i dünyada mûtû râhına sâlik
Olubdur ‘küllü şeyin hâlik’ün sırrı ana hâsıl.²⁶

Bâkiden gayrı ‘küllü şey’ hâlik’
Yogu ko var derdini çekelim.²⁷

Gerçek âşık olsa sâlik
Görünür küllü şey hâlik
Olagör bir mülke mâlik
Kimse elden almaz ola.²⁸

Olub Rıdvânına mâlik
Görünsün ‘küllü şey hâlik’
Erişsin matlaba sâlik
Meded Senden Kerîm Allah.²⁹

Teftanü eyyühe’s-sâlik
Ve indî ‘küllü şeyin hâlik’
Hüve’l-Bâkî hüve’l-Mâlik
Lehü’lfadlû lehü’l-cûd.³⁰

(Anlarsın ey sâlik/Bana göre her şey yok olacak-O’dur bâkî O’dur Mâlik/ Lütuf da O’nun kerem de O’nun.)

“O’nun zâtından başka her şey yok olacaktır.. (Küllü şey’in hâlikün illâ vec-heh)”³¹

Sensin Evvel Sensin Âhir
Varlık Senin buyruk Senin
Sensin Bâtın Sensin Zâhir
Varlık Senin buyruk Senin.³²

Ey Evvel ü Âhir olan
Ey Batun ü Zâhir olan
Ey Hâzır u Nâzır olan
Senden atâ Senden kerem.³³

Hüve’l-Evvel hüve’l-Âhir
Hüve’l-Bâtın hüve’z-Zâhir
Hakk’ı gör her yerde hâzır
Vâsıl olmağa sa’y eyle.³⁴

“O evveldir, âhirdir, zâhirdir, bâtıdır. O, her şeyi bilendir.”³⁵

Vahdet-i Hâlik’ı inkar etme
Doğru yolu koyup eğri gitme
Rüşdi olana yeter bu şâhid
İnnemallahü ilâhün vâhıd.³⁶

Vahdet-i Hakk'a gel olma câhıd
'İnnemallahü ilâhün vâhıd'.³⁷

“Allah, ancak bir tek Allah'tır (İnnemallahü ilâhün vâhıd)”³⁸

Tecellâ Rabbüne'l-Mennân
Lehû fi külli yevmin şe'n
Rumûzu eyleyen izân
Maârif ehli yâr ancak.³⁹

“O, her an bir iştendir. (Külle yevmin hüve fi şe'n)”⁴⁰

Lekad ebde'tenâ bi'l-kâfi ve'n-nûn
Teâlâ şânüke ammâ yekûlûn
Olahım lütf u ihsânına makrûn
Kulun Mevla'dan artık yâ kimi var.⁴¹

Sıfâtın tamdır ey Zât-ı bî-çûn
Teâlâ şânüke ammâ yekûlûn.⁴²

“O gökleri ve yeri hak ile yaratandır. ‘Ol’ (kûn =kâf ve nûn)) dediği gün her şey oluverir. O'nun sözü gerçektir...”⁴³ “Allah, onların söylediklerinden münezzehtir, son derece yüce ve uludur.(Sübhânehû ve teâlâ ammâ yekûlûn)”⁴⁴

Âleme ibret gözüyle bakanlar
Çırağın nûr-i Mevlâ'dan yakanlar
Yerden gökden geçüp Arş'a çıkanlar
Hakka tevhîd ile ermiş erenler.⁴⁵

“Allah, göklerin ve yerin nurudur...”⁴⁶ âyetine telmih yapmıştır.

Zehî Sultan-ı Kâdir âsumânî haymeler kurmuş
Araziyi mihâd etmiş cibâli eylemiş evtâd.⁴⁷

“Biz yeryüzünü bir döşek (mihâd), dağları da bir kazık (evtâd) yapmadık mı?”⁴⁸

Semme vechüllahı fehm ettinse ger
Şeş cihetten bî cihet Canan'a bak.⁴⁹

Tecelli etse envâr-ı kelam-ı 'semme vechüllâh'
Yanardı cümle mevcûdât olurdu perdeler zâil⁵⁰

Sen 'Semme vechüllah' dedin
Hem Zâhir u Bâtın adın
Gâh gösterip gâh gizledin
Akli odur hayrân eden.⁵¹

Gökçek cemâlin gizleyen
Uşşâkı hayretde koyan
Ey semme vechüllâh diyen
Âşık Seni bulsa n'ola.⁵²

Azîz Mahmud Hüdâyî Câmîinde ism-i Celil

“Doğu da batı da Allah’ındır. Nereye dönerseniz Allah’ın yüzü oradadır.(fesemme vechüllah)”⁵³

Kün zâkire’r-Rabbî’r-Rahîm
Hâzâ sıratun müstakîm
Zâkir bulur bâki naîm
İksâr-ı zikrullah ile.⁵⁴

“Öyleyse O’na ibadet edin, işte dostdoğru yol budur. (hâzâ sırâtun müstakîm)”⁵⁵

O Sultandır eden kulların irşâd
Men lem yehdillahü mâ lehû min hâd
Gönül kasrını eder lutf ile âbâd
el-Hamdü lillah eş-Şükrü lillah.⁵⁶

“Allah kimi saptırırsa artık O’nu doğru yola iletcek yoktur (femâ lehû min hâd)”⁵⁷

Tüzzü men teşâü ve
Tüzillü men teşâ’ yâ Rab
Femen vâleyte makbûlün
Ve men âdeyte merdûd.⁵⁸

(Dilediğini azîz edir, dilediğini zelil edersin yâ Rab/ Senin dost olduğun makbuldür, düşman olduğun ise merdûd)

“..Sen dilediğini azîz eder, dilediğini zelil edersin. (Tüzzü men teşâü ve түzillü men teşâ’)⁵⁹

Dedin Sen ey ‘keydi metîn
Vallâhü hayrû’l-mâkirîn’
Zabtındadır dünya vü dîn
Senden Sana sığınırım.⁶⁰

Azîz Mahmud Hüdâyî külliyesinin alemleri

“Doğrusu Benim planım çok sağlamdır.(inne keydî metîn)”⁶¹ “Allah plan yapanların en hayırlısıdır. (Vallahü hayrû’l-mâkirîn)”⁶²

Kemâl-i lütf u ihsânından Allah
Dedi ‘lâ taknetû min rahmetillah’,⁶³
Kemâl-i lütf-ı ihsânından ey Şâh
Dedim ‘Lâ taknetû min rahmetillah’

Bu mânadan kim oldu âgâh
Olubdur rahmet ümîdinde her gâh.⁶⁴

“De ki: Ey kendi aleyhlerinde haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. (lâ taknetû min rahmetillah)”⁶⁵

Lutf u ihsânı Hakkın ihsâyâ kabil mi aceb
Add için cem’ olsa ger ins ü melek şâh ü gedâ.⁶⁶

Buyurdun ‘in teuddû ni’metallah’
Garîk-i nimetindir bende vü şâh
Hüdâyî’ye inâyet eyle her gâh
Sana ya Rabbenâ çok çok şükürler.⁶⁷

Buyurur ‘in teuddû ni’metallah’
Olagör imdi bu manadan âgâh
Hüdâyî nimete şükr eyle her gâh
Gör ihsanını ol Hayy ü Kadîm’in.⁶⁸

Addeylese na’mânı kul
Kâbil değil ihsâyâ ol
Yâ şükre kande bula yol
Mevlâ nice şükredelim.⁶⁹

Hüdâyî nimet-i Mevlâ
Değildir kâbil-i ihsâ.”⁷⁰

“Allah’ın nimetini saymaya kalksanız (Ve in teuddû ni’metallah), onu sayamazsınız (Lâ tuhsûhâ)..”⁷¹

Kalem olup şecerler cümleten hep
Yedi derya ana olsa mürekkebe
Yazılmaz binde bir ihsanın ey Rab
Sana ya Rab nice bin bin şükürler.⁷²

Kalem olsa nebâtât ile eşcâr
Mürekkebe olsa deryalarla enhâr
Yazılmaz nimet-i Sultân-ı Gaffâr
Gör ihsanını ol Hayy ü Kadîm’in.⁷³

Aklâm olup cümle şecer
Deryâ midâd olsa eğer
Yazmayalar cinn ü beşer
Yâ Rabb nice şükredelim.⁷⁴

Olub eşcâr kalem olsa mürekkebe ummân
Lütfunun binde birin yazmağa yoktur imkân.⁷⁵

“Şâyet yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de arkasından yedi deniz katılarak mürekkebe olsa yine Allah’ın sözleri yazmakla tükenmez..”⁷⁶

2. Kur’an İle İlgili Kullanımları

Anda Kur’ân-ı Azîm etti nüzûl
Şehr-i rahmet buyurur Rasûl
Tâlib-i Hakk’a nasîb ola vüsûl
Geldi hoş lutf ile şehr-i Ramazan.⁷⁷

“Ramazan ayı ki onda Kur’an indirildi...”⁷⁸

Âyine-i Rahmânî
Nur-i pâk-i Sübhânî
Sirr-i Seba’l-Mesânî
Sensin yâ Şefî’allah.⁷⁹

“Andolsun Biz sana tekrarlanan yediyi (seb’a’l-mesânî) ve yüce Kur’an’ı verdik.”⁸⁰

Aziz Mahmud Hüdâyî Câmii içinde İsm-i Nebi

3. Hz. Peygamberle İlgili Kullanımları

Gelsin şefâat isteyen
Bulsun safâ ânı seven
Ol sâhib-i Hulk-ı hasen
Doğduğu ay geldi yine.⁸¹

“Doğrusu sen yüce bir ahlâk üzeresin (Ve inneke lealâ hulukın azîm).”⁸²

Nûrun sirâc-i vehhâc Alemler sana muhtac
Sahib-i tâc ü mi'râc Sensin yâ Rasûlallah⁸³

“Ey peygamber, Biz seni, Allah’ın izniyle bir davetçi ve nûr saçan bir kandil (sirâcen münîrâ) gönderdik.”⁸⁴

Ey menba-ı lütf u cûd
Yerin Makam-ı Mahmud
Yaradılmışdan maksûd
Sensin yâ Habîballah.⁸⁵

Hüdâyî garibe şefaât meded
Sana çünkü Mahmud olubdur makam.⁸⁶

“Gecenin bir kısmında kalkarak, sana mahsus bir nafîle olmak üzere namaz kıl. Böylece Rabbinin seni övgüye değer bir makama (makamen mahmudâ) göndereceğini umabilirsin.”⁸⁷

4. İsrâ ve Mi'râc Mucizesiyle İlgili Kullanımları

Şâhidin Leyle-i İsrâ
Sübhanellezî esrâ
Câm'-i cümle esmâ
Sensin yâ Şefî'allah⁸⁸

Sübhânellezî esrâ
Bi'l-Habîbi'l-Mustafâ
Mine'l-Mescidi'l-Harâm
İle'l-Mescid'il-Aksâ.

Sümme evhâ mâ evhâ
Vectebâhü vestafâ.⁸⁹ (Sonra ona vahyettiğini vahyetti ve onu seçkin kıldı.)

“Bir gece kulunu, kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye, Mescid-i Haram’dan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa’ya götüren Allah ne yücedir! (Sübhanellezî esrâ) Elbette O, işiten ve görendir.”⁹⁰ ***“Sonra kuluna vahyettiğini vahyetti. (fe evhâ ilâ abdihi mâ evhâ)”***⁹¹

Fe kâne kâbe kavseyni ev-ednâ
Uluvvi şânına eyler şehâdet⁹²

Ânın hakkı ki etdin âna i'tâ
Makam-ı kâbe kavseyni ev ednâ.⁹³

Sidre-i irfan-ı Hakk'ın müntehâsın bulmağa
Âlem-i vahdetde cevlan et ki insanlık budur

Kâbe kavseyn'in Hüdâyî fehmedüb cemiyetin
Vâsıl ol, sirri ev ednâ'a müselmanlık budur.⁹⁴

Kâbe kavseyn'i geçüp eriş serây-ı vahdete
Sirr-i ev-ednâ Hüdâyî cümleden a'la imiş.⁹⁵

Hüdâyî de ya Mevlâ
Ente'l Aliyyü'l-A'lâ
Gencine-i ev ednâ
Olsun re's-i malimiz.⁹⁶

Kesib dünya vü ukbâdan
Geçir A'la vü ednâdan
Doyır sirr-i ev-ednâ'dan
Meded senden Kerîm Allah.⁹⁷

Kâbe kavseyn mânasında duyuben
Aceb sirr-i ev-ednâ'ya erem mi?⁹⁸

Ânın hakkı ki etdin âna i'tâ
Makam-ı Kâbe kavseyni ev-ednâ.⁹⁹

Şu cân kim sirr-i ev-ednâya erdi

Beğim ol matlab-ı â'laya erdi
Safây-ı zirvey-i ulyâya erdi
Riâyet eyleyen saff-ı nâili.¹⁰⁰

Ey Hüdâyî bal açıp
Matlabdan yana uçup
Kâbe kavseyni geçip
Bul sirr-i ev-ednâyı.¹⁰¹

Gönül verme bu fânî mülke zinhâr
Yürü var himmetin ukbâya eyle

Ne dünya geç iki âlemden ey yâr
Tedârük Hazret-i Mevlâ'ya eyle

Makâm-ı kâbe kavseyni güzer et
Teveccüh sirr-i ev-ednâya eyle.¹⁰²

“Sonra yaklaştı, daha da yaklaştı. O kadar ki iki yay arası kadar, hatta daha da yakın oldu (Fe kâne kâbe kavseyni ev-ednâ).”¹⁰³

Arş-ı a'zam cilve-gâh iken sana
Seyrine Sidre ola mı müntehâ.¹⁰⁴

“Andolsun onu, Sidretü'l-Müntehâ'nın yanında önceden bir defa daha görmüştü.”¹⁰⁵

5. Diğer Peygamberlerle İlgili Kullanımları

Kalb-i Âdem mazhar-ı envâr-ı Hak olduğuna
Secde-i şükür eylemezsen ayn-ı şeytanlık budur.¹⁰⁶

“Hani Biz, meleklerle: Adem'e secde edin, demiştik, hepsi secde ettiler İblis hariç. O yüz çevirdi ve büyüklük tasladı, böylece kafirlerden oldu.”¹⁰⁷

Hullet ki nârı nûr ede berd ü selâm olur
Âşık ki sâdık ola ana azb olur azâb.¹⁰⁸

Nârını ettin Halil'ine gülzâr
Dağ u taş eyledi su üzre karar.¹⁰⁹

Habib'e emrin ile hısn olup gâr
Halil'e gülşen oldu nâr
Zâifin eylesen derdine timâr
Ne var ey dertlere dermân eden Dost.¹¹⁰

Âteşi gülşen edib düşmeni yâr eden O'dur
Umarız lütf u inâyet ede Mevlâ-yı Kerîm.¹¹¹

Kiminin derdine timâr edersin
Kimine ateşi gülzâr edersin
Kimini Mustafa Muhtâr edersin
Senindir kul senindir hükm efendi.¹¹²

“Ey ateş, İbrahim için serin ve selamet ol (Yâ nâru kûnî berden ve selâmen alâ İbrâhîm).”¹¹³

Tûra tecellî eyleyib
Diller tesellî eyleyib
Musa'ya deyib 'len terân'
Ol vech ile ihsan eden.¹¹⁴

“Musa, tayin ettiğimiz vakitte Tûr'a gelip de Rabbi onunla konuşunca ‘Rabbim bana kendini göster de seni göreyim’ dedi. Rabbi ‘Sen beni asla göremeyeceksin..’(Len terânî) dedi.”¹¹⁵

Ol Mecmau'l-bahreyn olur
Musâ ile Hızır bilir
Her katrede deryâ bulur
Ummâna ermek isteyen.¹¹⁶

“Bir zaman Musa genç adamına şöyle demişti: ‘Durup dinlenmeyeceğim, ta iki denizin birleştiği yere (mecmea'l-bahreyn) kadar varacağım, yahut senerce yürüyeceğim.’”¹¹⁷

6. İnsanın Yaratılışı, Sorumluluğu ve Amelleriyle İlgili Kullanımları

Kim ki ezel dedi belâ
Andan irag oldu belâ
Allahü yef'alü mâ yeşâ
Kul neylesin yâ Rabbenâ.¹¹⁸

Kamu ervâh Elest bezmine yetti
Hitab-ı Hakk'ı hep cümle işitti
Ya niçin her biri bir yola gitti
Hüdâ birdir bu çok yollar nedendir¹¹⁹

Yeter müstağrak-ı bezm-i elest ol
Gel ey derd ehlinin dermanı bülbül.¹²⁰

“Elbette Allah dilediğini yapar (İnnallahe yef'alü mâ yeşâ)”¹²¹ “Rabbin Ademogullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve şöyle dedi: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? Onlar da, elbette (belâ), biz buna tanık olduk...dediler.”¹²²

Kande buldun ahsen-i takvîmi sen
Kanden alır feyzi işbu cân ü ten.¹²³

Andolsun ki Biz insanı en güzel bir biçimde (Ahsen-i takvîm) yarattık.”¹²⁴

Yer ü gök çekmediği haml-i kebîr
Götürür anı bu insan-ı sağîr
Yardım eyle ana ey Rabb-i kadîr
Kerem et ey ulu Mevlâ kerem et.¹²⁵

“Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmek-ten çekindiler, korktular. Onu insan yükledi, doğrusu o çok zalim ve çok ca- hildir.”¹²⁶

Enbiyâ vü evliyâ lütfunla olmuş sâbikûn
Sen Hüdâyî kulunu zamm eyle ol sâbıklara.¹²⁷

“Hayırda önde olanlar hep öndedirler. (Vessâbikûne’s-sâbikûn)”¹²⁸

Câhidû fi’llahi yâ ehle’s-salâh
İnne’l ömre’l-mer’i yemzî ke’r-riyâh¹²⁹ (Ey iyiler, Allah yolunda çalışıp çabala-
yın, zira kişinin ömrü rüzgar gibi uçup gidiyor.)

“Allah uğruna hakkını vererek cihâd ediniz (ve câhidû fillahi)”¹³⁰

Âkıl isen hayra sa’y et daima
Leyse li’l-insâni illâ mâ seâ.¹³¹

Leyse li’l-insâni illâ mâ seâ
Fectehid fi’llahi in şî’te’l-felâh.¹³² (İnsan için ancak çalıştığı vardır, o halde sen
de kurtulmak istiyorsan Allah yolunda çalışıp gayret et.)

Vectehid fi hayrin dâimen
Leyse li’l-insâni illâ mâ seâ.¹³³ (Hep hayırda çalış çabala, zira insan için ancak
çalıştığı vardır.)

**“İnsan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur. (Ve en leyse li’l-insâ-
ni illâ mâ seâ)”¹³⁴**

Men amile sâlihan ev kâle hayran
Fallahü hayran yerahû ve yesmeuh
İleyhi yes’adü’l-kelimü’t-tayyib
Ve’l-amelü’s-sâlih yerfeuh.¹³⁵ (Kim sâlih amel işler, yahut hayır söylerse, elbette
Allah hayrı görür ve işitir. O’na yükselir güzel söz ve salih amel o sözü O’na yü-
celtir.)

**“O’na ancak güzel sözler yükselir. Onları da Allah’a salih amel ulaştırır.(
İleyhi yasadü’l-kelimü’t-tayyib ve’l-amelü’s-sâlih yerfeuh)”¹³⁶**

Hak yolunda çalışırsa bir kişi
Ânı zâyî’ eylemez Kâdir Hüdâ.¹³⁷

**“Onların amellerinden hiçbir şey eksiltmedik.”¹³⁸ “Eğer Allah’a ve peygam-
berine itaat ederseniz, Allah işlerinizden hiç bir şeyi eksiltmez.”¹³⁹ “Ben siz-
den amel edenin hiç bir amelini zayı’ etmem.”¹⁴⁰**

Pâk ü tâhir varalım hazrete bâ-kalb-i selîm
Sen kerem eyle İlâhî bize ol demde meded.¹⁴¹

Seni aldar bu dehr-i dîn
Nef’eylemez mâl ü benûn
Nefs elinde olma zebûn
Vâsıl olmağa sa’y eyle.¹⁴²

Hüdâyi Câmii bahçesindeki hazîreden bir bölüm

“O gün ne mal fayda verir, ne de evlat. Ancak Allah’a kalb-i selimle gelenler hariç.”¹⁴³

Ve bi’l-eshâri hüm yestağfirüne
Bak istiğfâr eyle her seher gâh.¹⁴⁴

“Onlar seher vakitlerinde de istiğfâr ederlerdi. (Ve bi’l-eshâri hüm yestağfir-rûn)”¹⁴⁵

Nice bir emmârelikte eyleye nefsin karar
İşüdüp firrû ile’llahı et ol yana firâr.¹⁴⁶

Derûnundan edeb âhı
Koma gâfil sehergâhı
İşit firrû ilellâhı
Gel Allah’a gel Allah’a.¹⁴⁷

“O halde Allah’a kaçın. (fefirrû ile’llah).”¹⁴⁸

Emâre bi’s-sû-i bırak
Olma Hak ehlinden ırak
Gör sıdk ile yola yerak
Gel Hakk’a pervâz edelim.¹⁴⁹

Beğim ol nefsi emmâratü bi’s-sû’
Hevâsına uyanı edi bed-hû.¹⁵⁰

***“Doğrusu nefis sürekli kötülük emreder.(inne’n-nefse leemmâratün bi’s-sû’)*”¹⁵¹**

Dûna bakmaz himmeti bâlâ olan
Dini gözler âkıl u dâna olan
Yarın amadır bugün ama olan
Âkıl ol ko gafleti merdâne bak.¹⁵²

***“Bu dünyada kör olan kimse ahirette de ködür, üstelik iyice yolunu şaşır-
mıştır.”*¹⁵³**

Şunlar ki doğru gitmedi
Ferman-ı Hakkı tutmadı
Assı ziyan fark etmedi
Hayvan dürur belhüm edal.¹⁵⁴

***“İşte onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da şaşkındırlar (belhüm edal). İşte
asıl gâfiller onlardır.”*¹⁵⁵**

Şükredersen Hâlik’a ger rûz-i şeb
İzdiyâd-ı nimete olur sebab
Gaflet ile nic’ olur halin aceb
Râzik’in in’âmına şükr edegör.¹⁵⁶

***“Hani Rabbiniz size, eğer şükrederseniz elbette size olan nimetimi artıraca-
ğım diye bildirmişti.”*¹⁵⁷**

7. Kıyamet ve Ahiret İle İlgili Kullanımları

Nice nâkıs etdi çü burhân taleb
O dem bedrin etdin işini tamam.¹⁵⁸
İki şakk oldu mâh engüştün ile
Çü gördü Sende nur-i şems-i vahdet.¹⁵⁹

***“Kıyamet yaklaştı ve ay yarıldı.”*¹⁶⁰**

Hitab-ı ircii erse
Karîb olur beğim mâre
Serây-ı vahdete girse
Olurdu kadr ile a’yâd¹⁶¹

Mutmainne olub rızaya eriş
Yürü marzıyye ol safâya eriş
Terk edib fâniyi bekâya eriş
Âh nefsim seni nic’eyleyeyin.¹⁶²

***“Ey huzura kavuşmuş (mutmaine) nefis! Sen O’ndan hoşnut (râziyye), O da
senden hoşnut olarak (merzıyye) Rabbine dön. (ircii)”*¹⁶³**

Azîz Mahmud Hüdâyî Camii Hazreti Ebu Bekir (r.a) Levhası

E. Sonuç ve Değerlendirme

Kur'ân-ı Kerîm hakkında, *Derddir âşıkın işi/Yokdur gayri teşvîşi-Kur'ân'ı bilen kişi/Furkânı bilmek gerek*¹⁶⁴ *Fikrinden dünya gitmez mi/Hak kelâmın işitmez mi-Ölenler ibret yetmez mi/Nic'olur halin ey gâfil*¹⁶⁵ *Hükm-ü Kur'ân'la âmil olmak aceb saadettir/ Hubb-i dilden zâil olmak aceb şekâvettir*¹⁶⁶ diyen Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Divânında, onun Kur'an muhtevasına ve Kur'an âyetlerine vukufiyeti net bir şekilde görülmektedir. O, söylediklerini büyük ölçüde âyet ve hadislere dayandırmakta, âyet ve hadislerden iktibaslar yapmakta, Kur'an konularına telmihler yapmaktadır.

Divânı incelendiğinde, onun daha çok Allah, peygamberler, cihad, ibadet, zikir, tevbe, ahiret gibi konuları işlerken âyetlerden yararlandığı görülür. Bunu yaparken çoğu zaman âyet cümlelerini aynen kullanır, zaman zaman mini tasarruflarda bulunur, bazen de âyetlere işaret eden cümlelere yer verir.

Hüdâyî'nin âyetlerden iktibaslar yaparak söylediği Yüce Allah ile ilgili beyitlerde, Yüce Allah'ın varlığı, birliği, isim ve sıfatları işlenmiştir. Bu cümleden olarak O'nun eşsizliği, benzersiz oluşu, hiçbir şeye muhtaç olmayışı, mülkün gerçek sahibi oluşu, ölümsüz oluşu, her şeyin yaratıcısı oluşu, her ân bir işte oluşuna vurgu yapılmış; ayrıca tüm yönlerin Allah'ın oluşuna, O'nun yegane mâbûd oluşuna, dilediğini azîz, dilediğini zelîl edişine, erişilmez güç ve engin rahmet sahibi oluşuna ve nimetlerinin sonsuzluğuna deyinilmiştir.

Kur'an ile ilgili beyitlerde ise, Kur'an'ın indiği aya ve onun sürekli tekrarlanan yedi âyetlik Fâtîha suresine dikkat çekilmiştir.

Peygamberimiz ile ilgili beyitlerde, onun ahlâkının yüce oluşunu, nur ve ışıksaçan kandil oluşunu ve makam-ı Mahmud'un sahibi oluşunu anlatan âyetlerden iktibaslar yapılmıştır. Hz. Peygamber'in İsrâ ve Mirac mucizelerinin anlatıldığı beyitlerde ise onun Cebraîl'le yakın oluşu sık sık tekrarlanmıştır.

Diğer peygamberlerle ilgili olarak meleklerin Hz. Adem'e secde edişleri, ateşin

Hiz. İbrahim'i yakmayışı, Hiz. Musa'nın Yüce Allah'ı görmek isteği ve yine Hiz. Musa'nın Hızır'la buluşmasını anlatan âyetlerden iktibaslar yapılmıştır.

İnsanın yaratılışı ve sorumluluğunu anlatan beyitlerde ise, insanın en güzel bir biçimde yaratıldığını, ruhlar aleminde Allah'a söz verişini, Allah için çalışıp çabalamasının gerekli oluşunu, yaptığı iyiliklerin asla boşa gitmeyeceğini, işlediği günah ve kusurlar için tevbe istiğfar etmesinin gereğini, her çeşit kötülükten sakınmasının kaçınılmazlığını ve nimetlere şükretmesinin lüzumunu anlatan âyetlerden iktibaslar yapılmıştır.

Son olarak kıyamet ve ahiretle ilgili iktibaslarında kıyametin yaklaştığına dikkat çekilerek insanın Yüce Allah'ın huzuruna, sorumluluklarını yapmış olmanın huzur ve rahatı içerisinde dönmesinin gereğine vurgu yapılmıştır.

Görüldüğü üzere Kur'an'dan yapılan iktibaslarda, Kur'an'ın en temel konularına deyinilmiş ve Kur'an'ın hedeflediği sâlih insan tipinin oluşmasını sağlayan ilkelere vurgu yapılmıştır.

Hüdâyî'nin iktibas yaptığı beyitler arasında tamamı Türkçe olanlar olduğu gibi, Türkçe-Arapça kelime ve cümlelerden oluşan mülemma' beyitleri ve tamamı Arapça olan beyitleri de bulunmaktadır.

İktibaslarında âyet cümle ve kelimelerini bazen tam, bazen de nâkıs iktibaslar yaptığı; zaman zaman da âyetin mânasını temel kavramlarını muhafaza ederek beyitlerinde işlediği görülmektedir. Yaşadığı dönemi dikkate alındığında, çoğu şiirlerinde sade bir dil kullandığı, iktibaslarda vezin tutturabilmek için aşırı zorlama ve hazıflara gitmediği söylenebilir. Zira o, şiirlerini müridlerini ve halkı irşad etmek için yazmış olup sanat yapmak için yazmamıştır. Bu yüzden şiirlerinde sade bir anlatım yanında, mısra ve beyit tekrarlarına sık rastlanır. Bu durum onun tasavvuf edebiyatının önemli bir şahsiyeti oluşuna mani değildir. Dinî, ah-lâkî ve tasavvufî esasları işlediği şiirlerinin çoğu ilahî formatında yazılmış ve bestelenmiştir. Bunda celvetî tarikatında musikînin önemli bir yerinin olması etkili olmuştur.

Bir gönül dostu olan Azîz Mahmud Hüdâyî, asırlar önce açtığı çığırda, yazdığı eserlerle ve söylediği şiirleriyle Kur'an ve Sünnet doğrultusunda insanları aydınlatmaya, bilgi, birikim ve hikmetlerini onlarla paylaşmaya bugün de devam etmektedir.

SÖZLÜK*

Add eylemek: Saymak	Aklâm: Kalemler
Aldar: Aldatır	Ass: Kâr
Âsuman: Gökyüzü	A'yâd: Bayramlar
Âyine: Ayna	Azb: Tatlı
Bâ kalb: Kalp ile	Bed hû: Kötü huy
Bedir: Ay	Belâ: Evet, musibet
Bî vezîr: Yardımcısız	Bî-çûn: Keyfiyetsiz, niçinsiz
Bî-nazîr: Eşsiz	Bî-şebîh: Benzersiz
Câhîd: İnkâr eden	Câmi': Toplayan
Çırağ: Kandil	Çü: ki
Dânâ: Bilge	Dehr-i dîn: Aşağılık dünya
Engüş: Parmak	Ervâh: Ruhlar
Eşcâr: Ağaçlar	Gedâ: Yoksul
Gencine: Kulluk makamı, hazine	Gülzâr: Gül bahçesi
Güzer: Seçmek	Ġâr: Mağara
Haml-i kebîr: Büyük yük	Hayme: Çadır
Hısn: Kale	Hullet: Dostluk
İhsâ: Saymak	İksâr: Çokça
İzdiyâd: Artırır	Kamu: Cümle
Kande: Nasıl	Mâh: Ay
Makrûn: Yakın	Mâr: Yılan
Matlab: İstek	Midâd: Mürekkep
Mûtû: Ölünez	Müstağrak: Kendinden geçmiş, gark olmuş
Nef'eylemek: Fayda vermek	Pervaz: Uçmak
Râh: Yol	Re'sü mâl: Sermaye
Rûz-ı şeb: Gece gündüz	Sa'yet: Çalış
Sehergâh: Seher vakti	Şecer: Ağaç
Şems: Güneş	Şeş: Dört
Teşvîş: Kargaşa	Timâr: Tedavi
Ukbâ: Ahiret	Ummân: Deniz, derya
Uşşâk: Aşıklar	Yerâk: Silah, hazırlık
Zammeyle: Kat, ekle	Zebûn: Esir
Zehî: ne iyi, ne mutlu	Zinhâr: Asla, sakın.

* Okuyucuya kolaylık olması için çalışmamıza aldığımız beyitlerdeki bazı kelimelerin kısa karşılıklarını vermeyi uygun gördük.

DİPNOTLAR

¹ Sıffin savaşında Muaviye tarafı yenileceklerini anlayınca, Amr b. As'ın tavsiyesi üzerine mus-hafları mızrakların uçlarına takarak Hz. Ali tarafına, "sizi Allah'ın Kitabına davet ediyoruz" diye bağışmışlar, bunun üzerine savaş durmuştu. bk. Ahmet Cevdet, *Kıyas-ı Enbiyâ*, III, 112-113.

² Tirmizi, Fedâilü'l-Kur'ân 14; Dârimî, Fedâilü'l-Kur'ân 1.

³ bk. el-Mübârefürî, *Tuhfetü'l-Ahvezî*, VIII, 221.

⁴ bk. Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Bürhân fî-Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 481-483; Celâ-lüddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî-Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 147; Ali el-Cârim- Mustafa Emin, *el-Belâğatü'l-Vâ-dıha*, s. 270. Türk edebiyatında ise "tazmin", başka bir şairin bir mısramı yahut bir beytini, sahi-bini belirterek söz arasında söylemektir. bk. Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı*, s. 150-151. Âyet yahut hadisden alınan bir parça ile sözün süslenmesi ve mânanın desteklenmesine ise "iktibas" denmiştir. Alıntı kısmen olursa "nâkıs iktibas", âyet yahut hadisin tamamının alınması ile olursa "tam iktibas" diye adlandırılır. bk. Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı*, s. 61.

⁵ bk. Tahirü'l-Mevlevî, *a.g.e.*, s. 106, 158.

⁶ Merdud olan iktibasa örnek: İşçilerinin durumunu şikâyet ederken bir işverenin "Şüphesiz on-ların dönüşü bizdir. Sonra onların sorguya çekilmesi de sadece bize aittir." (el-Gâşîye 88/25-26) âyetini kullanması. Halbuki âyet, inkarcılara karşı Yüce Allah'ın bir tehdididir. bk. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 147.

⁷ Tâhâ 20/40.

⁸ el-Ankebût 29/41.

⁹ bk. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 484.

¹⁰ Hayatı ile ilgili olarak bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 125-129; Hüseyin Vas-sâf, *Sefîne-i Evliyâ*, II, 372-382; Kemaleddin Şenocak, *Kutbu'l-Ârifin Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî*, İstanbul, 1970; Ziver Tezeren, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî I Hayatı, Şahsiyeti, Tarikatı ve Eserle-ri*, İstanbul 1984; H. Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, İstanbul 1982.

¹¹ bk. Ziver Tezeren, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî Divânı*, Önsözden, İstanbul 1985. Hüdâî'nin se-kiz padişahla ilişkileri olmuş, ama onlara asla minnet etmemiştir. O, bu duruşunu kendisi şöyle ifade eder: *Sanma sen bizi Süleyman ü Selim'in kuluyuz/ Hâlik-ı âlem olan Rabbi-i Kerîm'in kulu-yuz.*

¹² Ziver Tezeren, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî*, s. 69-84.

¹³ en-Nahl 16/98.

¹⁴ el-Ankebût 29/45.

¹⁵ Yunus 10/57.

¹⁶ bk. Safi Arpağuş, *Sohbetler-Aziz Mahmud Hüdâyî*, İstanbul 1995.

¹⁷ Cengiz Gündoğdu, 'Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Belgradlı Ali Efendiye Gönderdiği Mektup', *Tasav-vuf Dergisi*, sy. 3, s. 81-84, Ankara 2000.

¹⁸ Tezeren, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî Divânı*, s. 1.

¹⁹ Tezeren, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî Divânı*, 155/1, s. 121.

²⁰ el-Fatiha 1/1-4.

²¹ Tezeren, *a.g.e.*, 27/1, s. 39.

²² el-İhlas 112/1-4.

²³ Tezeren, *a.g.e.*, 89/1, s. 81.

²⁴ Tezeren, *a.g.e.*, 124/1, s. 103.

²⁵ eş-Şûrâ 42/11.

²⁶ Tezeren, *a.g.e.*, 107/3, s. 92.

²⁷ Tezeren, *a.g.e.*, 120/4, s. 100.

²⁸ Tezeren, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî Divânı*, 164/3, s. 128.

²⁹ Tezeren, *a.g.e.*, 177/6, s. 136.

³⁰ Tezeren, *a.g.e.*, s. 204/3.

³¹ el-Kasas 28/88.

³² Tezeren, *a.g.e.*, 94/1, s. 84.

³³ Tezeren, *a.g.e.*, 124/6, s. 103.

- 34 Tezeren, *a.g.e.*, 185/4, s. 141.
35 el-Hadîd 57/3.
36 Tezeren, *a.g.e.*, s, 182/49.
37 Tezeren, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî Divânı*, s. 187/8.
38 en-Nisâ 4/171.
39 Tezeren, *a.g.e.*, 83/2, s. 76.
40 er-Rahman 55/29.
41 Tezeren, *a.g.e.*, 52/3, s. 57; 214/2, s. 161.
42 Tezeren, *a.g.e.*, 214/2, s. 161.
43 el-En'âm 6/73.
44 el-İsra 17/43.
45 Tezeren, *a.g.e.*, 1/3, s. 17.
46 en-Nur 24/35.
47 Tezeren, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî Divânı*, s. 190/58.
48 78 en-Nebe' 78/6-7.
49 Tezeren, *a.g.e.*, 79/4, s. 74.
50 Tezeren, *a.g.e.*, 107/2, s. 92.
51 Tezeren, *a.g.e.*, 136/2, s. 109.
52 Tezeren, *a.g.e.*, 161/2, s. 125.
53 el-Bakara 2/115.
54 Tezeren, *a.g.e.*, 183/2, s. 140.
55 Âl-i Imrân 3/51, Meryem 19/36, Yasîn 36/64.
56 Tezeren, *a.g.e.*, 187/2, s. 143.
57 er-Ra'd 13/33, ez-Zümer 39/23, 36, Ğâfir 40/33.
58 Tezeren, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî Divânı*, s. 204/4.
59 Âl-i Imrân 3/26.
60 Tezeren, *a.g.e.*, 142/3, s. 112.
61 el-A'râf 7/183, el-Kalem 68/45.
62 Âl-i Imrân 3/53, el-Enfâl 8/30.
63 Tezeren, *a.g.e.*, 190/1, s. 145.
64 Tezeren, *a.g.e.*, s. 179/34.
65 ez-Zümer 39/53.
66 Tezeren, *a.g.e.*, 12/2, s. 29.
67 Tezeren, *a.g.e.*, 61/3, s. 61.
68 Tezeren, *a.g.e.*, 101/7, s. 88.
69 Tezeren, *a.g.e.*, 121/5, s. 100.
70 Tezeren, *a.g.e.*, 144/3, s. 113.
71 İbrahim 14/34, en-Nahl 16/18.
72 Tezeren, *a.g.e.*, 60/3, s. 61.
73 Tezeren, *a.g.e.*, 101/2, s. 88.
74 Tezeren, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî Divânı*, 122/3, s. 101.
75 Tezeren, *a.g.e.*, 125/2, s. 103.
76 Lokman 31/27, el-Kehf 18/110.
77 Tezeren, *a.g.e.*, 149/3, s. 117.
78 el-Bakara 2/185.
79 Tezeren, *a.g.e.*, 8/3, s. 24.
80 el-Hicr 15/87.
81 Tezeren, *a.g.e.*, 162/2, s. 126.
82 el-Kalem 68/4.
83 Tezeren, *a.g.e.*, 8/2, s. 24.
84 el-Ahzâb 33/46.

- 85 Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, 8/5, s. 24.
86 Tezeren, *a.g.e.*, 9/5, s. 24.
87 el-İsrâ 17/79.
88 Tezeren, *a.g.e.*, 8/4, s. 24.
89 Tezeren, *a.g.e.*, s. 205.
90 el-İsrâ 17/1.
91 en-Necm 53/10.
92 Tezeren, *a.g.e.*, 10/3, s. 25.
93 Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, 214/7, s. 161.
94 Tezeren, *a.g.e.*, 44/4-5, s. 50.
95 Tezeren, *a.g.e.*, 77/5, s. 73.
96 Tezeren, *a.g.e.*, 72/6, s. 69.
97 Tezeren, *a.g.e.*, 177/4, s. 136.
98 Tezeren, *a.g.e.*, 210/3, s. 158.
99 Tezeren, *a.g.e.*, 214/7, s. 161.
100 Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, 224/4, s. 167.
101 Tezeren, *a.g.e.*, 227/3, s. 169.
102 Tezeren, *a.g.e.*, s. 176/5.
103 en-Necm 53/8-9.
104 Tezeren, *a.g.e.*, 7/3, s. 23.
105 en-Necm 53/13-14.
106 Tezeren, *a.g.e.*, 44/3, s. 50.
107 el-Bakara 2/34.
108 Tezeren, *a.g.e.*, 15/2, s. 31.
109 Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, 3477, s. 44.
110 Tezeren, *a.g.e.*, 18/4, s. 33.
111 Tezeren, *a.g.e.*, 115/4, s. 97.
112 Tezeren, *a.g.e.*, 204/3, s. 154.
113 el-Enbiya 21/69.
114 Tezeren, *a.g.e.*, 135/3, s. 108.
115 el-Arâf 7/143.
116 Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, 147/7, s. 115.
117 el-Kehf 18/60
118 Tezeren, *a.g.e.*, 5/4, s. 20.
119 Tezeren, *a.g.e.*, 46/8, s. 52
120 Tezeren, *a.g.e.*, 111/1, s. 94.
121 el-Hac 22/18.
122 el-Araf 7/172.
123 Tezeren, *a.g.e.*, 87/2, s. 79.
124 et-Tîn 95/4.
125 Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, 17/3, s. 32.
126 el-Ahzâb 33/72.
127 Tezeren, *a.g.e.*, 188/5, s. 144.
128 el-Vâkıa 56/10, et-Tevbe 9/100, el-Mü'minûn 23/61.
129 Tezeren, *a.g.e.*, 21/1, s. 35.
130 el-Hac 22/78.
131 Tezeren, *a.g.e.*, 11/1, s. 29.
132 Tezeren, *a.g.e.*, 22/4, s. 35.
133 Tezeren, *a.g.e.*, s. 207/7.
134 en-Necm 53/39.
135 Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, s. 210/3.

- 136 el-Fâtır 35/10.
137 Tezeren, *a.g.e.*, 11/2, s. 29.
138 et-Tûr 52/21.
139 el-Hucurat 49/14.
140 Âl-i Imrân 3/195.
141 Tezeren, *a.g.e.*, 29/2, s. 40.
142 Tezeren, *a.g.e.*, 185/2, s. 141.
143 eş-Şuarâ 26/88-89.
144 Tezeren, *a.g.e.*, 190/4, s. 145.
145 ez-Zâriyât 51/18.
146 Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, 55/5, s. 58.
147 Tezeren, *a.g.e.*, 172/3, s. 133.
148 ez-Zâriyat 51/50.
149 Tezeren, *a.g.e.*, 118/3, s. 99.
150 Tezeren, *a.g.e.*, s. 196/148.
151 Yûsuf 12/53.
152 Tezeren, *a.g.e.*, 88/3, s. 80.
153 el-İsrâ 17/72.
154 Tezeren, *a.g.e.*, 105/2, s. 91.
155 el-A'raf 7/179.
156 Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, 66/3, s. 65.
157 İbrahim 14/7.
158 Tezeren, *a.g.e.*, 9/4, s. 24.
159 Tezeren, *a.g.e.*, 10/8, s. 25.
160 el-Kamer 54/1.
161 Tezeren, *a.g.e.*, 32/3, s. 41.
162 Tezeren, *a.g.e.*, 114/7, s. 114.
163 el-Fecr 89/27-28.
164 Tezeren, *a.g.e.*, 96/4, s. 85.
165 Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, 112/2, s. 95.
166 Tezeren, *a.g.e.*, s. 192/88.

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Nefâisü'l-Mecâlis Adlı Tefsîri (Tefsîrin Aslı, Nüshaları ve Örnek Bir Yorum)

DR. ERDOĞAN BAŞ

Araştırmacı - Yazar, İlmî Araştırmalar Merkezi (İLAM)

GİRİŞ

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin tefsirini teknik olarak tanıma ve tanıtmaya geçmeden evvel, dinleyicilerde bu konunun biraz spesifik olduğu; Hüdâyî'nin tek bir eserine dayandığı ve sempozyumun amacı açısından yerini bulmadığı tarzında bir intiba ve izlenim doğurabileceğine dikkat çekilebilir. Ne var ki tefsirin tanıtımı ve muhtevası arz edildiği zaman kısmen de olsa bu konunun, Hüdâyî'yi daha doğru tanıttığı, onun genelde İslamî ilimlerdeki özelde de tasavvuf ilmindeki mevkiini tebyin ettiği görülebilir.¹ Çünkü bu tefsir, Hüdâyî'nin hem en hacimli eserlerinden biridir, hem de bu eserde diğer tefsirlerde görülmeyen bir çok farklı özellik bulunmaktadır. Bu farklı özellikler, bildirinin ilerleyen lerinde zikredilecektir.

NEFAİSÜ'L-MECÂLİS'İN TEKNİK TANITIMI

1. Bu başlık altında ifade edilmesi gereken en önemli husus şudur: Hüdâyî, klasik geleneğe alışlageldiği veya modern tarzda aşına olunduğu şekliyle bir tefsir telif etmemiştir. Daha açık ifadesiyle bugün yazma olarak elimizde mevcut

Aziz Mahmud Hüdâyî'nin tefsirinden örnek bir sayfa

olan *Nefaisü'l-mecâlis* adlı tefsiri Hüdâyî yazmamış, onun bir çok kaynağa müracaat ederek hazırladığı geniş tefsir notlarını halifelerinden Filibeli Şeyh İsmail b. Alaaddin Efendi² (ö. 1052/1642) **cem ve tertip** etmiş, Mushaf'ın dizilişine uygun olarak yeniden yazmıştır. İsmail Efendi, *Nefâisü'l-mecâlis*'e yazdığı mukaddimede bu durumu şöyle ifade etmiştir:³

“...Şeyh, âlim, ârif-i billah, Allah'a vasıl olan, döneminin kutbu, zamanın gavsı olan Şeyh Seyyid Mahmud Üsküdari (Allah'ın rahmeti üzerine olsun) güzel âdeti ve üstün siyreti üzere Kitâb-ı Kerîm ve Kur'ân-ı Azîm'in derunundan gereğince istifa eder, her bir vaaz meclisi ve nasihat mahfili için, ilahî mevhibelerden, dinî ilimlerden, hakiki sırlardan, bazı değerli din büyüklerinin büyük Allah dostları hakkında naklettikleri hikâye ve nasihatlerden kalbine doğan ve gönlünden geçenleri yazıya aktarırdı. Merhum vefat ettiğinde, Allah'ın emri gereği ebedi yolculuğuna çıktığında, sohbet meclisleri için hazırlanmış olan bu ders notları muhtelif beldelerde toplum arasında dağınık vaziyette kalmıştı. Ben bunların yok olmasından korkarak hepsini cem ettim, Kur'an'ın sûre dizilişine uygun olarak tertip ettim, Şeyhimizin tekrar tekrar tefsir ettiği âyetleri, talibine istifadesi ve rağbet edene anlaması kolay olsun diye belli bir tertibe göre yazdım ve onun hatt-ı şerifinden bütün tefsirlerini naklettim. Ben, Melik ve Kadîr olan Allah'a muhtaç İsamîl b. Şeyh Alaaddin...Bu eser, imam, allâme, muhakkiklerin önderi, müdekkiklerin zübdesi, asrının kutbu, döneminin tek insanı Şeyh Seyyid Mahmud'un (Allah kendisine rahmet eylesin) telifi *Nefâisü'l-mecâlis*'in birinci cildir. Ayrıca bu cilde (cildin başına), Şeyh Hüdâyî'nin, Ebu'l-Leys Semerkandî'nin tefsirinden telhis ettiği kısmı da yazdım.”

İsmail Efendi'nin bu mukaddimesi, Hüdâyî'nin tefsirini teknik olarak tanıyabilmek için oldukça önem arz etmektedir. Mukaddimeden de anlaşılacağı üzere

Aziz Mahmud Hüdâyî Sandukası

Hüdâyî, vaaz ve nasihat vermek için belli âyetleri tefsir etmiştir. Bu noktada iki ayrı hususa özellikle dikkat çekmekte fayda vardır:

1. Öyle anlaşılıyor ki Hüdâyî, vaaz ve sohbet edeceği konuyla ilgili âyetleri toplamış, o âyetlerin tefsirlerine müracaat etmiş, kendi görüş ve yorumlarını da ekleyerek sohbetler hazırlamıştır. Bu durum bir nevi bugünkü adıyla tefsir usûlündeki konulu tefsire (et-tefsîru'l-mevdû'îye) benzemektedir. İşte Hüdâyî'nin hazırlamış olduğu bu konulu tefsir notları, vefat ettiği zaman değişik bölgelerde dağınık vaziyette bulunuyordu. Bu notlar büyük bir yekun tutuyor ve zayi olmaması gerekiyordu. Duyarlı halifelerinden biri (İsmail Efendi), oldukça önemli olan bu notları büyük bir fedakarlıkla önce cem etmiş, bir araya getirmiş, sonra daha büyük fedakarlık gerektiren yazım faaliyetine başlamıştır. İsmail Efendi, belli bir sûre ve âyet tertibi gözetilmeden yazılan ve konulu olarak hazırlanan 600 varaka (1200 sayfaya) yakın dökümanı klasik tefsir geleneğine uygun olarak sûre ve âyet tertibine göre yeniden yazmıştır. Hüdâyî'nin vefatından (ö. 1038/1628) sonra İsmail Efendi'nin bu işe 10 yıl kadar zaman ayırdığı söylenebilir. İşte bugün elimizde bulunan Hüdâyî tefsiri *Nefâisü'l-mecâlis*, söz konusu aşamalardan geçerek bu hale gelmiştir.

2. Burada şunu da belirtmek gerekir ki Hüdâyî bu sohbet notlarını Arapça olarak yazıya geçirmiştir. Bu durumda Arapça telif ettiği bu tefsir notlarını muhatap kitle olarak kime yönelik yazdığı sorusu akla gelir. Bu soruya da (1) bu notları sırf kendine yönelik bir ön hazırlık olarak yazmış, (2) hazırladığı bu notları İsmail Efendi gibi önde gelen talebeleri ve ilmiye sınıfı için hazırlamış, (3) bunları ileriye yönelik bir eser olarak düşünmüş olabilir şeklinde cevap verilebilir. Ancak Arapça yazdığından rahatlıkla halka yönelik hazırlamadığını söylemek

mümkündür. Onun, halka yönelik olarak hazırlayıp sunduğu Osmanlıca vaaz notları ayrıca *Mecâlis-i Va'ziyye*⁴ adıyla toplanıp tertip edilmiştir. Onun bu eseri, *Nefâisü'l-mecâlis* adlı tefsiriyle karşılaştırıldığında aralarında büyük paralelliklerin bulunduğu, bir nevi *Mecâlis-i Va'ziyye*'nin, *Nefâisü'l-mecâlis*'in tefsiri tercümesi olduğu görülür.⁵

3. Tefsiri, şekli ve tasvirî olarak şöyle tanıtabiliriz: İsmail Efendi, tefsiri 3 cilt (veya 4 cilt) olarak yazıya geçirmiştir.

1. cilt 183 varaktan ibaret olup Tevbe sûresine kadar devam etmektedir. Bu cildin başında İsmail Efendi'ye ait bir sahifelik mukaddime, yine ona ait güzel bir sûre ve âyet fihristi ve Hüdâyî'nin, Ebul'l-Leys Semerkandî'nin tefsirinden telhis ettiği 11 varaklık hülâsa bulunmaktadır. Bu hülâsa En'âm sûresine kadarki sûrelerden ancak belli âyetleri ihtiva etmektedir.

2. cilt, 187 varak olup Tevbe sûresinden Kehf sûresinin sonuna kadar devam etmektedir. Bu cildin evveline İsmail Efendi hoş bir sûre ve âyet fihristi koymuştur.

2.ciltte maalesef ciddi bir problemle karşı karşıya kalıyoruz. Şöyle ki bu cildin evveline Tevbe sûresinden Ankebût sûresine kadar bir fihrist yerleştirilmesine, cildin hemen sonuna "Bu, *Nefâisü'l-mecâlis*'in ikinci cildir, Tevbe'den Ankebût'e kadarki sûreleri ihtiva eder." şeklinde bir not düşülmesine rağmen, bu cildin Kehf sûresinin tefsiriyle bitirildiği ve 3. cildin başına "*Bu Nefâisü'l-mecâlis*'in 4. cildir." diye yazıldığı görülmektedir. Bu sorunun nerden nasıl kaynaklandığı henüz tespit edilememiştir.⁶ Bu durumda Meryem'den Ankebût'e kadar ki 10 sûrenin tefsiri bu cildlerde eksik kalmış oluyor. Yalnız aşağıda bahsedilecek nüshalardan ikisinde bu eksik sûrelerin tefsirleri yer almaktadır.

3. cilt, 185 varak olup Ankebût sûresinden İhlas sûresine kadar devam etmektedir. Bu cildin girişine de fihrist konulmuştur.⁷

4. *Nefâisü'l-mecâlis*'e bakıldığı zaman onda tefsir edilen hemen her âyetin birden çok yorumlandığı görülür. Görebildiğimiz kadarıyla aynı âyetle ilgili 7 kadar yorum yapılmıştır. Yalnız bu tefsirlerin hepsi ayrı ayrı yorumlar olmayıp genellikle aynı malumatı içerir. Biraz ileride örneğini sunacağımız âyetlerde de görüleceği üzere, Hüdâyî'nin tefsiri geleneksel tefsirde karşılaşılmayan bir özellikte yazıya geçirilmiştir. Tekrar ifade edecek olursak, Hüdâyî farklı zaman ve mekanlar için hazırladığı tefsir notlarında aynı âyetleri kısa veya uzun şekilde tekrar tekrar tefsir etmiştir. Mesela Ankebût sûresinin 29/45. âyetini 7 kez tefsir ettiği görülmektedir. Aynı âyetin evveline tefsirine başlanmadan önce her defasında "kalallahu teala (Yüce Allah buyurmuştur ki...)" ifadesi getirilmiştir. Bu ifadeler büyük ihtimalle İsmail Efendi'ye ait olmalıdır.

5. *Nefâisü'l-mecâlis*'te her sûre ve âyet tefsir edilmemiş; Hüdâyî, tefsir etmeyi uygun gördüğü sûre ve âyetleri yorumlamıştır. Onun için adı geçen eserde 33 kadar sûrenin hiçbir âyeti tefsir edilmemiştir, yani 33 sûrenin tefsiri yoktur.⁸ Âyet olarak ise örneğin Bakara sûresinde 30 varaklık bölümde 40 kadar âyeti tefsir etmiştir.⁹ Kur'an'ın en büyük sûresinde onun tefsir ettiği âyet oranı, 7'de 1'dir (1/7.)¹⁰

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Nefâisü'l-Mecâlis adlı eserin cilti

6. İsmail Efendi, tefsirin kenarlarına notlar düşmüştür. Bu notların ekseriyetinin açıkça kendine ait olduğu anlaşılmaktadır. Kendine ait olup olmadığı belli olmayan kenar notları ise, ya yine Hüdâyî'ye ait yeni elde ettiği bilgiler olabilir, ya da şahsî yorumlarıdır. Ancak 1. ihtimalin daha kuvvetli olduğu söylenebilir.

7. *Nefâisü'l-mecâlis* ismi büyük ihtimalle Hüdâyî'ye aittir. Gerek İsmail Efendi gerekse diğer müstensihler bu ismi Hüdâyî'ye atfetmektedirler.¹¹

NEFÂİSÜ'L-MECÂLİS'İN DİĞER NÜSHALARI

1. Hacı Selimağa kütüphanesi 629. numarada kayıtlı olan nüsha. Bu nüsha, Hüdâyî'nin kendi hattıyla yazdığı nüsha görünündedir. Ona aidiyeti hususunda nüshanın üzerinde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Sadece girişinde “Bu Hüdâyî'nin bazı âyetleri seçici usulle tefsiridir.” tarzında kimin tarafından yazıldığı belli olmayan bir not bulunmaktadır. Bu nüsha ya Hüdâyî'nin kendine aittir –ki büyük ihtimalle öyledir- ya da bir başkası tedvin ve tasnif edip yazmıştır –ki bu zayıf ihtimaldir-. Söz konusu nüsha 200 varak civarında olup, eksik olduğu her halinden belli oluyor. Sûre ve âyet tertibi gözetilmeden hazırlanmış bir eserdir. Nüshanın evvelinde bir fihrist bulunmaktadır, hat oldukça güzel ve okunaklıdır.

2. Hacı Selimağa kütüphanesi 575. numarada kayıtlı olan nüsha. Bu nüsha, Hasan b. Abdillâh Belgiradî tarafından 1089/1678'de yazılmıştır. Eserin girişinde *Nefâisü'l-mecâlis*'in 2. cildi olduğu ifade edilmiştir, 344 varaktır. Sebe'den İhlas'a kadar olan sûreleri ihtiva etmektedir. Bu nüshanın 1. cildine rastlanılamamıştır. Kitabın evveline güzel bir fihrist konmuştur, yazı oldukça okunaklıdır. Bu cilt, İ-

mail Efendi nüshası ile karşılaştırıldığında ikisinin çok benzeştiği görülmekte, Hasan b. Abdillah'ın, İsmail Efendi'nin nüshasını istinsah ettiği anlaşılmaktadır.

3. Hacı Selimağa kütüphanesi 267. numarada kayıtlı olan nüsha. Bu nüshanın da evvelinde *Nefâisü'l-mecâlis*'in 2. cildi diye bir not bulunmaktadır, eser 225 varaktır, Meryem'den Kevser'e kadarki sûreleri ihtiva etmektedir. Nüshanın başında İsmail Efendi'nin mukaddimesi yer almaktadır. Yine kitabın başında ve sonunda "Bu kitaba Mustafa b. Ahmed b. Mirza b. İshak vakıf oldu." diye bir kayıt konmuştur. Bu kitabı Mustafa b. Ahmed'in, İsmail Efendi nüshasından istinsah ettiği anlaşılmaktadır. Ne var ki bu nüsha okunaklı olmayıp karışık, dağınık ve bozuk bir şekle sahiptir. Bunun da 1. cildine rastlanılamamıştır.

Sonuç olarak, İsmail Efendi nüshasının bu üç nüshaya ihtiyaç bırakmayacak derecede cami ve vafi olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür.

AHZÂB SÛRESİ 33/41-42. ÂYETLERİ ÖRNEĞİNDE NEFÂİSÜ'L-MECÂLİS'TE YORUM BİÇİMİ

Nefâisü'l-mecâlis'in muhtevası, sûreler içerisinde seçilmiş bazı âyetlerin tekrar tekrar yorumları ile yorumlanan o âyetlerle ilgili belli nakillerin bir araya getirilmesinden oluşmaktadır. Yorumlar genellikle işarî nitelik taşımakta, nakiller ise hadis-sünnetten, kıssalardan, sahabe, tabiin, tebe-i tabiin, meşhur sufilerin fiil ve sözlerinden meydana gelmektedir.

Hüdâyî'nin âyetleri yorumlama yöntemini Ahzâb sûresi 33/41-42. âyetleri tefsirinde biraz etraflıca tetkik etmek mümkündür. Âyetlerin mealı: "Ey iman edenler! Allah'ı çok zikredin ve O'nu sabah-akşam tesbih edin!" Hüdâyî'nin bu âyetleri 7 ayrı mecliste tefsir ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü bu âyetler, *Nefâisü'l-mecâlis*'te 7 defa tefsir edilmiştir.¹² Tefsiri tedvin ve tasnif ederek yazıya geçiren İsmail Efendi, üstadının yaptığı yorumları tekrar bile olsa esere koymayı ihmal etmemiştir. Bu durum, bir âyetin zaman ve zemine göre yorumlanmasının tipik bir örneği sayılabilir. 7 yorumun her birini imkân nispetinde burada tahlil edebiliriz.

1. YORUM

Hüdâyî, 1. âyeti zikrettikten sonra "takdis, temcid, tehli ve tahmid" in her şekliyle Allah'ın ziredilmesi gerektiğine işaret eder. Bu zikirlerin nefis makamında lisan'la, kalp makamında huzur'la, sır makamında münacat'la, ruh makamında müşahede'yle, hafiy makamında muvasale'yle, zât makamında ise fenâ ile olacağını söyler.¹³

"O'nu tesbih edin" ifadesini, "O'nu fiillerden, sıfatlardan ve zat'tan tecrid ederek anın" diyerek yorumlar.

Sabah-akşam sözlerini, "günün evvelinde ve sonunda" şeklinde açıkladıktan sonra "Allah'ı bütün vakitlerde özellikle de bu şerefli vakitlerde zikredin ve tesbih edin." tenbihinde bulunur.

Bunun ardından denildi ki diyerek, “tesbih’ten maksadın namaz olduğunu, kula yaraşanın bütün vakitlerde Allah’ı zikretmek olduğunu, yemek esnasında bile O’nun zikrinden gafil olmaması gerektiğini” beyan eder. Ardından Hz. Aişe’den naklen Hz. Peygamber’in “*Biriniz yemek yemeye başladığında besmele çeksün, yemeğin evvelinde unutursa bismillahi evvelihi ve ahirihi desün.* (evveline ve ahirine bismillah)” hadisini zikreder. Akabinde Hz. Peygamber döneminde bir kimsenin yemek yerken besmeleyi unuttuğunu, son lokmaya geldiğinde hatırlayıp “bismillahi evvelihi ve âhirihi” dediğini, bunun üzerine Hz. Peygamber’in “*O yemek yediği sürece şeytan da onunla yiyordu, Allah’ın adını anınca yediklerini çıkardı.*” buyurduğunu anlatır.

Hüdâyî bundan sonra işarî bir yoruma girerek ehl-i te’vîl’in¹⁴ “Allah’ı zikredin ve O’nu tesbih edin.” ifadesini, O’nu fecr-i nur-i kalbin doğuşundan, zulmet-i nefsin izâlesinden, ruh güneşinin Zat’da fani olmakla batışına kadar¹⁵ yani “Sürekli O’nu anın.” diye yorumladığını kaydeder.

Hüdayî, bunun ardından bil ki diyerek, Allah’ı zikretmenin amellerin en faziletlisi olduğunu, çünkü nefse en fazla zikrin tesir ettiğini, kalbin tasfiyesinde en etkin metodun zikir olduğunu bildirir.

Bu noktada Hüdâyî, Fudayl’in şöyle dediğini nakleder: Bize gelen bilgiye göre Allah Teala “Ey ademoğlu! Beni sabah olduktan sonra bir saat, ikindiden sonra da bir saat zikredersen ikisi arasındaki vakitte sana kafi gelirim.” buyurmuştur. Bu yorumu “*Allah’ı çok zikredin ve O’nu sabah-akşam tesbih edin.*” ilahî kelâmı da teyid etmektedir.

Hüdâyî tekrar, zikirlerin en faziletlisinin kelime-i tevhid olduğunu, çünkü onun en sağlam ip (‘urvetü’l-vüskâ), cennetin satın alınabileceği bir değer olduğunu söyler. Ardından Hz. Peygamber’in “Benim ve benden önceki peygamberlerin bildirdiği en önemli mesaj la ilahe ilallahü vahdehu la şerike leh, zikrin en faziletlisi la ilahe ilallah, duanın en makbulü ise el-hamdü lillah’dır.” buyurduğunu ekler.

Değerlendirme

Bu 1. yorumda Hüdâyî’nin işarî/tasavvufî yorumla tefsire başladığı (nefis, kalp, sır, ruh, hafiy ve zat makamında zikir çeşitleri), bir kısmının kaynağını zikretmediği nakillerle izahını sürdürdüğü, tekrar işarî yoruma yöneldiği (ehl-i te’vîlin yorumu), ardından zikirle ilgili öğüt verdiği, bir tasavvuf büyüğünün (Fudayl) konuyla ilgili sözlerine yer verdiği, sonuçta kelime-i tevhidin öneminden bahsederek onunla ilgili hadisler naklettiği görülmektedir. Bu ilk tefsirde işarî yorumların ve nakledilen hadislerin ağırlık kazandığı söylenebilir. Söz konusu âyetlerle ilgili Hüdâyî’nin bu yorumlarını okuyan bir insan, ondan net bir şekilde istifade etme imkânı bulabilir.

2. YORUM

İlk yorumda olduğu gibi burada da zikrin nefis makamında lisanla yapılması gerektiğini, “O’nu tesbih edin.” İfadesinin “O’nu fiiller, sıfatlar ve zat’tan tecrid

ederek tesbih edin” demek olduğunu, “gece-gündüz” kaydının ise “günün evvelinde ve sonunda” manasına geldiğini bildirir, ardından yukarıda geçen ehl-i te’vil’in yorumuna yer verir. Buraya kadar 1. yorumdan farklı bir izah sözü değildir.

Hüdâyî 1. tefsirde zikretmediği bazı nakil ve kıssaları bu 2. yorumda kaydeder. İlk önce Ebu Abdurrahman es-Sülemî’nin zikir-i kesirden (çok zikirten) maksadın “kalbin zikri” olduğunu, zira lisanla devamlı zikrin mümkün olmadığını söylediğini bildirir.

Bunun akabinde Ebu’l-Kasım el-Kuşeyrî’nin zikirten muradın “muhabbetullah” olduğunu, “Zira kim bir şeyi severse onu çok zikreder.” dediğini ekler.

Bundan sonra Dahhâk’ın “Her şeyde ibadeti talep ettim, fakat onun en faziletli-sini ehl-i zikirle beraberliğin dışında başka yerde bulamadım.” dediğini ilave eder.

Hüdâyî bu noktada bil ki diyerek, bütün ibadetlerin fiilen, kavlen veya muhabbeten zikir olduğunu haber verir.

Hüdâyî, bunun ardından Şeyh Abdülvahid’den şöyle bir kısma nakleder: Abdülvahid, bir gece virdimi kaçırdım, rüyamda güzel bir cariye gördüm. Bana Ya Ebâ Zeyd! Talebimi yerine getir, ciddiye al, ben senin talebine amadeyim dedi. Ben de senin değerini/semenin nedir dedim. Muhabbetullah dedi ve kul, muhabbetuhhahı diğerlerine tercih ederse onu Allah sever ve mahlukatına da sevdendir diye ekledi.

Bundan sonra Hüdâyî, bir kadının kocasından boşanma talebinde bulunup ardından vazgeçtiği bir kıssaya sadece atıfta bulunur, bilindiğini kabul ederek tamamını anlatmaz.¹⁶ Yine 99 günahı olan birine değinir geçer.¹⁷

Sonra, Muaz b. Cebel’in Ademoğlunun kendisini zikrullah’tan daha çok Allah’ın azabından kurtaracak bir amel işlemediğini, kendisine “Allah yolunda cihad bile olsa da mı?” diye sorulduğunda “Evet Allah yolunda cihad bile olsa, çünkü Allah Teala Allah’ın zikri (veya Allah’ı zikir) en büyüktür.” diye cevap verdiğini nakleder.

Ardından, Ebu Yezîd Bistamî’nin “Ziyade talep ettim şükürde buldum, selamet talep ettim uzlette buldum, mizanımın ağır gelmesini talep ettim la ilahe illallah’da buldum.” dediğini ifade eder.

Yine, Hz. Peygamber’in “Bir kul gündüzleyin veya geceleyin la ilahe illellah dese amel defterindeki seyyiat silinir, hatta onun yerine hasenat yazılır.” buyurduğunu zikreder, buna İsrailoğullarından birinin yüzüğüne la ilahe illellah’ı naksettiği için mağfiret edildiği bilgisini ekler.

Bu yorumlarda son olarak bil ki diyerek asıl olanın, kulun her zaman ve zeminde Allah ile beraber olması gerektiğini, çünkü Halilullah İbrahim’in (a.s.) ateşe atıldığında bir ihtiyacı olup olmadığı sorulduğunda sana ise hayır dediğini, yine Yusuf’un (a.s.) Mısır sultanından yardım talep edencesine hapishane arkadaşına “Beni sultanın yanında an.”¹⁸ dediğini, fakat bunun neticesi olarak senelerce hapiste kaldığını kaydeder.

Aziz Mahmud Hüdâyî Câmii Avlusu

Değerlendirme

2. yorumda Hüdâyî'nin önce 1. âyeti yorumlama tarzıyla tefsire başladığı, ardından konuyla ilgili Sülemî, Kuşeyrî ve Dahhak'tan nakiller yaptığı, bil ki diyerek öğüt verdiği, ardından Abdülvahid'den nakilde bulunduğu, sonra bir kıssa serd ettiği, hemen ardından Muaz b. Cebel, Ebu Yezîd Bistamî ve Hz. Peygamber'den rivâyetler naklettiği, sonucu bil ki diyerek nasihatle bağladığı görülmektedir. Bu 2. yorumda Hüdâyî'nin aynı âyetleri işarî ağırlıklı ve nakil yoğunluklu ele aldığı söylenebilir. Burada konuyu, muhteva açısından 1. yoruma göre biraz daha geniş ele aldığı, nakilleri biraz daha ziyadeleştirdiği görülmektedir.

3. YORUM

Burada “O’nu tesbih edin” ifadesinin “O’nu fiiller, sıfatlar ve zat’tan tecrid ederek tesbih edin.” şeklindeki tefsiri, sabah-akşam yorumu, ehl-i te’vilin geride geçen işarî yaklaşımı, Sülemî'nin zikr-i kesir izahı aynen tekrarlanmıştır.

Buna ilâveten;

İbrahim b. Edhem'in zikrin Allah'a en çok yaklaşımın yol olduğunu söylediği bildiriliyor.

Yine, Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu kaydediliyor: “Size amellerinizin en hayırlısını ve Melîk'inizin huzurunda en temizini, derecelerinin en yüksekini, altın ve gümüş infak etmekten daha hayırlı olanını, düşmanla karşılaşarak sizin onların boyunlarını vurmanızdan, onların da sizin boyunlarınızı vurmalarından daha üstün

olanını haber vereyim mi?” “O nedir ya Rasûlallah?!” “Zikrullah” buyurdular.

Ardından ve ruviye denilerek Hz. Peygamber’e atfen bir rivâyet naklediliyor: O, Necid tarafına bir ordu/ba’s gönderiyor. Ordu süratle zafer kazanıp birçok ganimetle zaman kaybetmeden geri dönüyor. Sonra biz bundan hızlı ve üstün bir ordu görmedik diyorlar. Bunun üzerine Hz. Peygamber “Ben size onlardan daha süratli ve daha üstün bir toplum söyleyeyim mi?” buyurdular. Arkasından “Sabah namazına cemaate iştirak edip güneş doğuncaya kadar zikrullah ile meşgul olan topluluk onlardan daha süratli ve daha üstündür.” buyurdular.

Bu noktada Dahhâk’ın, Kuşeyrî’nin Abdülvahid’in biraz önce geride geçen ifadeleri aynen tekrarlanmıştır.

Sonra geride 2. yorumda kısa geçilen bir hikâye burada tam anlatılıyor: Vaktiyle bir kadın kocasından yüz çevirmişti. Bunun üzerine kocası ona benimle meşgul olmuyorsun demiş, canı sıkılmış ve üzerine baygınlık gelmişti. Ayıldığında eşine “İstediyini yap (ister benden ayrıl, istersen kal)” dedi, kadın da kocasını tercih etti. Sonra adama bunun hikmeti soruldu da “Ben önceleri zikrullah ve itaat üzere olan bir cemaatle beraberdim, dünya işlerine dalınca uyarıldım, tekrar zikrullah ve muhabbetullah’a döndüm. Kadın da muhabbetini bana yöneltti.” dedi.

Hüdâyî, bu hikâyenin peşinden İbn Abbas’tan muğlak bir nakilde bulunuyor. Bu nakle göre, Allah Teala arş’ı yarattığında muztarip oldu, yanlarına 24 kelime çıkardı, 24 bin sene sonra sakin olabildi. Allah Teala ilk muvahhidi yarattığında ve o, la ilahe illellah dediğinde arş hareket etti. Bunun üzerine Yüce Allah sakin ol buyurdu. Arş da “Sen lailahe illallah diyeni affetmezken ben nasıl sakin olayım!” dedi. Bunun üzerine Allah Teala “Ben kelime-i tevhidi onun lisanına ancak onu iki bin sene önce affettikten sonra yerleştirdim.” buyurdu. Hüdâyî’nin naklettiği bu hadise görüldüğü üzere oldukça kapalı bir mahiyet arz etmektedir.

Sonra, Ebubekir Verrâk’ın “Üç şeye veya bunlardan birine güç yetirebilseydim sevincimdin nerdeyse ölürdüm; Allah’a secde etmeye güç yetirebilseydim, misafirm geldiğinde ona yemek ikram etme sevincime muktedir olsaydım, la ilahe illallah muhammedün rasulullah’a güç yetirebilseydim.” dediğini bildirir.

Ardından, Ebu’d-Derdâ’dan naklen Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğunu bildirir: “Mü’min kul la ilahe illallah dediğinde Allah Teala’nın onun ağzından yeşil zebercedden iki kanadı olan, kanatlarından biri doğu diğeri batıya uzanan yeşil bir kuşa benzeyen bir melek çıkarır. Şâyet kanatlarını açsa doğu ile batıyı kuşatır, arşa kadar yükselir. Onun arı uğultusu gibi sesi çıkar. Arşı taşıyan melekler ona Allah’ın izzeti için sakin ol, Allah’ın azameti için sakin ol, Allah’ın celali için sakin ol der. Hayır, la ilahe illallah muhammedün rasulullah diyen kimse mağfiret olunmadıkça sakin olamam der. Bunun üzerine Allah Teala bu sözü söyleyeni mağfiret ettim buyur. Allah ona 70 bin lisan verir, kıyamete kadar o kelimeyi söyleyene istiğfar eder, kıyamet günü geldiğinde o melek gelir, sahibini alır, sıradan geçirir, cennete sokar.”

Değerlendirme

Hüdâyî'nin bu 3. tefsirde ilk iki yorumda ilk başlarda yaptığı işaret tefsiri tekrarladığı, İbrahim b. Edhem, Hz. Peygamber ve yine ruviye denilerek Hz. Peygamber'den nakillerde bulunduğu, bir hikâyeye naklettiği, ardından İbn Abbas'tan muğlak bir rivâyet serdettiği, bunun akabinde Ebubekir Varrak'tan ve Ebu'd-Derdâ'dan naklen Hz. Peygamber'den rivâyette bulunduğu görülmektedir. Önceki iki yorumdan farklı olarak burada Hüdâyî, biri İbn Abbas'tan (r.anhüma), biri de Hz. Peygamber'den anlaşılması güç iki nakilde bulunmaktadır. Onun tefsirinde çok karşılaşılmayan bu tür sahih kaynağa dayanmayan yorum ve nakiller, muhtemelen fezâilden sayıldığı için nakledilmesinde mahzur görülmemiştir.

4. YORUM

Burada Hüdâyî'nin ilk iki maddenin girişinde yaptığı işaret yorumla söze başladığı görülmekte, "O'nu sabah akşam tesbih edin" ifadesinde ilave olarak gafletin isyanların en çirkini olduğu buna mukabil zikrullah'ın Allah'a en çok yaklaştıran ibadet özelliği taşıdığı belirtilmektedir.

Hüdâyî burada Ebu'l-Abbas'tan bir menkıbe anlatır: Ebu'l-Abbas bir defasında balık avlayan bir adam görür. Yanında da küçük kızı da vardır. Küçük kız adamın yakaladığı balıkları tekrar denize atmaktadır. Babası bunu görünce sebebini sorar. Çünkü senin, Allah Rasûlünden naklen "Bir balık zikrullahtan gafil olmadıkça hiçbir balıkçının ağına düşmez." dediğini duymuştum diye karşılık verir. Adam bunun üzerine ağlar ve elindeki ağı atar. Aynı şekilde havadaki kuşun da zikrullahtan gafil olmadıkça avlanamayacağı söylenmiştir. Çocuğun balıkları atmasının sebebi, Allah'ı unutanlarda bereketin olmayacağı inancıdır.

Hüdâyî bu menkıbenin ardından bil ki diyerek zikirlerin en faziletlisinin hadisi şerifte buyurulduğu üzere kelime-i tevhid olduğunu, zikrullahın nefsi islahta, onu kibir, ucub –ki ucub helak edicilerdendir- gibi kötü ahlâktan arındırmakta en tesirli yol olduğunu söyler.

Bu noktada Hüdâyî yorumu kendini beğenmeye yöneltir ve bununla ilgili nakillerde bulunur: Ruviye diye başlayan enteresan ve muğlak bir olay nakleder: Arş, kendine baktığında gururlandı. Bunun üzerine Allah Teala bir yılan yarattı. O, Arşı 4 bin defa döndü. Sonra başını kaldırıp yukarı baktı, arkasına dönüp kuyruğuna baktığında uzunluğunun bin senelik yol olduğunu gördü. Arş her gün yılan kendisini yutmasını diye bin defa Allah'a sığınır. İşte o balık, Mirac gecesi Hz. Peygamber'den şefaata dilemiş, o da şefaata edeceğini söylemiştir.

Bu menkıbenin ardından Hz. Peygamber'in yanında iki kişinin gururlandığı, bunun üzerine Peygamber'in (a.s.) onlara Musa'nın (a.s.) yanında iki kişinin benlik kavgası yaptığı, birinin diğerine ben falancanın oğluyum deyip dedelerinden dokuz kişiyi saydığı, ancak Allah Teala'nın Musa'ya (a.s.) vahyederek o adama dedelerinin dokuzunun da cehennemde olduğunu, kendisinin de onuncu olarak oraya gireceğini söylemesi gerektiği nakledilmektedir.

Aziz Mahmud Hüdâyî Cami girişi

Sonra bir adamın Hz. Aişe'ye gelip “Ben ne zaman muhsin olduğumu anlarım?” diye sorup onun “Ne zaman kendini kötü bilirsen o zaman.” dediği, adamın “Ne zaman kötü olduğumu anlarım?” diye sorduğunda ise “Kendini ne zaman muhsin bilirsen o zaman.” diye cevap verdiği kaydedilmektedir. Bunun akabinde Nuh'un gemisinin Cudi dağında istikrar bulduğu, çünkü Nuh'un (a.s.) kendini hakir gördüğü, onun için dağların en küçüğü olan Cudi'yi seçtiği bildirilmektedir.

Hüdâyî burada yine bil ki diyerek, mahv ve fenanın, visal ve beka aleminin en hayırlısı olduğunu, insanın zat'ta fani olduğunda en büyük lezzetlere vasıl olacağını haber vermektedir.

Hüdâyî bu öğüdün ardından kısa bir hikâye sunar. Hikâyeye göre bir hizmetçi/ferraş ağlayan birini görür ve neden ağladığını sorar. O da sevgilisinden ayrıldığını söyler. O zaman hizmetçi neden firakten kurtulmak için kendini feda etmiyorsun diye sorar.

Sonra Hüdâyî, tesbihin önemi hakkında Yüce Allah'ın Yunus'la ilgili “Şâyet o tesbih edenlerden olmaydı, balığın karnında insanın diriltileceği güne kadar kalırdı.”¹⁹ buyurduğunu, Yunus'un (a.s.) 40 yıl insanları tevhide çağırıldığını fakat ona inanmadıklarını, sonra onlara beddua edip gemiye bindiğini, geminin bozulduğunu, kura sonucu Yunus'un (a.s.) denize atılıp balık tarafından yutulduğunu, tesbihin hürmetine Allah Teala'nın onu balığın karnından çıkardığını ve böylece toplumunun îman ettiğini kaydetmektedir.

Ardından Hüdâyî tekrar bil ki diyerek Hz. Peygamber'in risaletinin genel, Allah katında kerametinin de tam olduğunu, çünkü Allah Teala'nın onu iki aleme de tercih ettiğini, buna “Gözler yanılmadı ve şaşmadı.” âyetinin²⁰ şahit olduğunu, kim Peygamber'in (a.s.) yoluna uyarsa onun gerçekten kurtuluşa ereceğini öğütlemektedir. (Bu paragrafın zikir yorumları arasına yanlışlıkla girdiği anlaşılmaktadır.)

Hüdâyî bundan sonra İbrahim b. Edhem'in şöyle dediğini nakleder: Ben dağlarda Allah yolunda cihad eden, yeyip içmeyen ve gözüne uyku girmeyen bir cemaat gördüm, onların durumlarına imrendim ve hallerinin nasıl olduğunu sordum. Onlar, "Biz ictihad üzereydik, yalnız bize gevşeklik/fütur arız oldu, içimizden biri, bir münadinin ey cemaat! Mevlanız, ey kullarım! İki cihanda benden yaptıklarınıza karşılık beklemeyin buyurduğunu işitti, bunu işitince bizdeki gevşeklik tamamen gitti." dediler. Bazı semavi kitaplarda "Ey Ademoğlu! Ben seni senin üzerinden kar edeyim diye değil, sen benim üzerimden kar edesin diye yarattım, her şeye karşılık yalnız beni bedel olarak kabul et, ben her şeyden daha hayırlıyım." yazılıdır. Söyleyen ne güzel söylemiştir: "Allah bes, baki heves: Allah yeter, gayrısı hevesten ibarettir." Maksud olan yalnız Allah Teala'dır. Masiva ise hevadan başka bir şey değildir. Kim hevayı terk ederse en yüksek matlaba/isteğine vasil olur.

Sonra Ebu İmran'dan kısa bir kıssa anlatır. Buna göre Ebu İmran gemiye bindiklerini ve geminin bozulduğunu, hanımı ile bir tahtaya sarılarak kurtulmaya çalışırken hanımını doğum sancısı tuttuğunu, çocuğunu doğurduğunu, bu esnada şiddetle suya ihtiyaç hissettiğini, tam da bu anda havada bir zat gördüklerini, kendilerine su verdiğini, suyu içerken onu baldan daha tatlı, kardan daha soğuk bulduklarını anlatır. O zata bu mertebeye ne ile ulaştığını sorunca da "Hevayı terk ettim, Allah beni havaya oturttu." buyurduğunu kaydeder.

Değerlendirme

4. yorumda Hüdâyî'nin 1. ve 2. yorumun evvelinde yaptığı izahı tekrarladığı, Ebu'l-Abbas'tan gaflet konulu bir kıssa naklettiği, bil ki diyerek kelime-i tevhid'e vurgu yaptığı, ruviye (rivâyete göre) diyerek gururun kötülüğü ile ilgili garip denebilecek bir olay anlattığı, yine gururla alakalı Hz. Peygamber (a.s.) ve Hz. Musa'dan (a.s.) alıntı yaptığı, aynı şekilde kendini beğenmekle ilgili Hz. Aişe'nin sözüne yer verdiği, bu arada konuyla çok irtibatlandıramadığımız kısa bir hikâyeye sunduğu, tekrar Yunus (a.s.) kıssasında geçen tesbihe vurgu yaptığı, bil ki diyerek yine konuyla çok ilgili olmayan Hz. Peygamber'in risaletinin cihanşümül olduğu, İbrahim b. Edhem'den cihad ve zikir konulu bir bahis naklettiği, son olarak da Ebû İmran'dan esrarengiz bir kıssa kaydettiği görülmektedir.

4. yorumda Hüdâyî, öncekilere nazaran daha fazla nakilde bulunmuş, konuyla doğrudan bağlantılı kaynaklar kullanmış, bazı âyet ve hadislere de yer vermiştir. Araya konuyla ilgisi olmayan bazı söz, hikaye ve kıssaların sokulması eserin telifi esnasında İsmail Efendi'nin gözünden kaçan hususlar olabilir.

5. YORUM

Bu 5. yorumda Hüdâyî'nin 1-2. ve 4. tefsirlerin evvelinde yaptığı izahları tekrarladığı, aynı şekilde 2. yorumda geçen Muaz b. Cebel'in zikrullah yorumunu, Hz. Peygamber'in kelime-i tevhidin fazileti ile ilgili 2. yorumda geçen hadisini, Ebû Yezîd'in 2. yorumda geçen sözlerini, Kuşeyrî'nin 2. ve 3. yorumda zikredilen ka-

villerini, Abdülvahid'in 2-3. tefsirde geçen kıssasını, 2. yorumda bir kısmı, 3. yorumda tamamı anlatılan boşanma talebi ile alakalı kıssayı yinelediği müşahede edilmektedir.

Değerlendirme

Görüldüğü üzere Hüdâyî, 5. yorumda önceki yorumlardan seçtiği kısımları burada aynen tekrar etmiş, yeni herhangi bir ilavede bulunmamış ve konuyu oldukça muhtasar tutmuştur. Geride defaatle ifade edildiği üzere, Hüdâyî alışılmış tarzda bir tefsir yapmamış, kendine ait hazırladığı tefsir notlarını halife-si İsmail Efendi tedvin ve tasnif edip yazıya geçirmiştir. Kendine yönelik Arapça hazırladığı notlarda bazen aynı konuyu işleyen Hüdâyî, aynı âyetle ilgili benzer yorumları farklı zaman ve zeminde işlemiş olmalıdır.

6. YORUM

Hüdâyî'nin 6. yorumda 1-2. ve 4-5. yorumun evvelinde yaptığı işâri girişi tekrarlağı, sabah-akşam ifadesini aynı şekilde tefsir ettiği, Dahhak'ın 2-3., İbrahim b. Edhem'in 3. yorumda²¹ geçen sözlerine yer verdiği, bil ki diyerek 2. tefsirde zikredilen öğüde ve Abdülvahid'in 2-3. ve 5. tefsirde geçen kıssasına atıfta bulunduğu, yine 2-3. yorumda zikredilen boşanma talebi ile ilgili kıssaya kısaca değindiği müşahede edilmektedir.

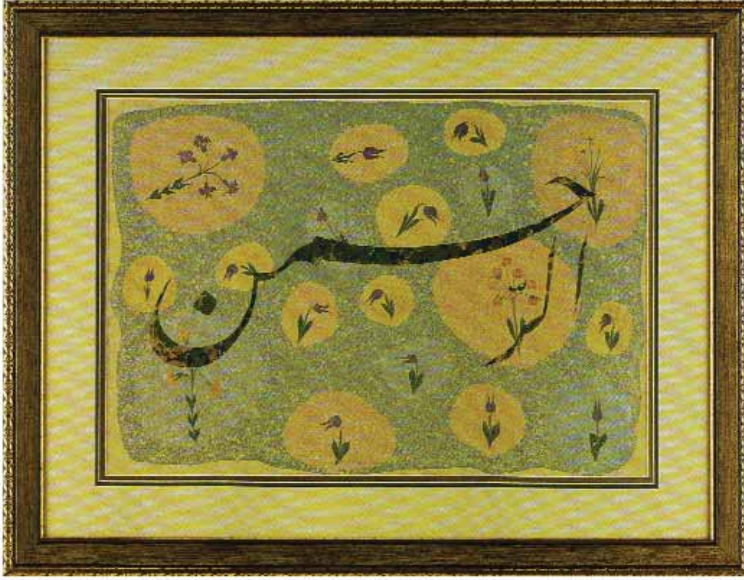
Bu noktada zikir ve tesbih âyetlerinden hemen sonra 43-44. âyetlerin izahına geçilmiş, yalnız bu âyetlerin 1. tefsirinin sonunda kelime-i tevhid'in faziletiyle ilgili 2. yorumun sonunda kaydedilen hadis-i şerife yer verilmiştir.

Değerlendirme

6. yorumda da Hüdâyî'nin önceki yorumlarda zikredilen ifadeleri kullandığı, aynı atıflarda bulunduğu ve aynı malzemeyi işlediği söylenebilir. Özet olması bakımından 5. yorumla benzeşen 6. madde, 43-44. âyetlerin tefsirinde bir nevi mukaddime mahiyetinde zikredilmiş sayılabilir.

7. YORUM

Bu son yorumda Hüdâyî'nin 1-2. ve 4-6. yorumların evvelinde zikrettiği işâri yorumları tekrarlarığı, sabah-akşam ifadeleriyle ilgili yorumları aynen aktardığı görülmektedir. Bu kısa açıklamadan hemen sonra 6. maddede olduğu gibi 43-44. âyetlerin izahına geçilmektedir. Ancak 43-44. âyetlerin yorumunda zikir ve tesbihle ilgili 1. yorumda geçen yemek esnasında bile Allah'la beraber olunması gerektiği belirtilmekte, onunla ilgili Hz. Peygamber döneminden bir kesit (şeytanın besmele çekmeyenle beraber yediği kısım) sunulmakta, Fudayl'in 1. yorum-

Er Rahman

da zikrin faziletiyle ilgili ifadesine yer verilmekte, Hz. Peygamber'in "Bana, sabah namazından güneş doğuncaya kadar Allah'ı zikrederek bir mecliste oturmak, dört köle azat etmekten daha güzeldir. Zikir kulu, şeklerin karanlıklarından çıkarıp, yakinin nuruna erdirir." buyurduğu nakledilmekte, 2. yorumda geçen la ilahe illellah diyenin günahlarının silineceği ile ilgili hadis-i şerif zikredilmekte, İbrahim b. Edhem'in 3. şıkta geçen zikrin Allah'a yaklaşırcılığı ve velâyetin menşuru olduğu ile alakalı sözü kaydedilmekte, boşanma talebinde bulunan kadının kıssasına atıf yapılmakta, yüzüğüne kelime-i tevhidi nakşedenin cennete gireceği nakli yinelenmektedir.

Değerlendirme

Görüldüğü üzere 7. yorum da 5-6. yorum gibi hülâsa olarak verilmekte, bir nevi öncekilerin tekrarı yapılmaktadır. Son üç yorumda yorumların ve nakillerin daha kısa tutulması, bilindiği farz edilerek atıflarla yetinilmesi, benzer yorum ve nakillerin ya yeni yapılmış olmasından veya İsmail Efendi'nin tasarrufundan kaynaklanır. Fakat *Nefâisü'l-mecalis*'teki her şeyi Hüdâyî'den aktardığını ifade eden İsmail Efendinin böyle bir tasarrufta bulunmadığı anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Yukarıda genişçe izah edildiği üzere Hüdâyî geleneksel tefsir tarzına uygun olarak bir tefsir telif etmemiş, vaaz ve nasihat için hazırladığı âyet yorumları, hali-felerinden İsmail Efendi tarafından derlenmiş ve yazıya geçirilmiştir. Hacı Seli-mağa Kütüphanesi 629. numarada kayıtlı bulunan eksik nüsha istisna edilirse –ki bunun Hüdâyî’ye âidiyeti kati değildir- elimizdeki *Nefâisü’l-mecâlis* en azın-dan tedvin, tasnif ve yazı olarak Hüdâyî’ye ait değildir. Elbetteki *Nefâisü’l-me-câlis* içindeki yorumların ona âidiyeti hususunda şüphe yoktur.

Geride Ahzâb sûresi 33/41-42. âyetleri örneğinde açıkça görüldüğü üzere, Hüdâ-yî sûrelerden seçtiği bazı âyetleri çeşitli ortamlar, farklı zaman ve zeminler için bir çok defa yorumlamış ve bunları kayıt altına almıştır. Söz konusu âyetlerin yorumlarından da anlaşıldığı gibi, Hüdâyî, îşarî yorumlara ağırlık vermiş, hadis-ler nakletmekte, anlatmak istediği mevzu ile ilgili teşvik edici rivâyetlere bolca yer vermiş, hatta konuyu açıklığa kavuşturmak için bazen izahı güç nakillerde bulunmuştur.

Bu eser, herhangi bir Arapça tefsirle mukayese edilemez. Çünkü bu tarza, şekle ve konu izahına başka tefsirlerde rastlamak mümkün değildir. Hiçbir tefsirde bunda olduğu gibi âyetler tekrar tekrar yorumlanmaz. Yine bu eserde diğer tef-sirlerde sıkça görülen kelime izahları, kraat farklılıkları, âyet ve sûre arası mü-nasebetler, sûre hakkında genel bilgi, âyetler arasında irtibat gibi daha pek çok usûl konusuna ve teknik mevzulara pek rastlanmaz. Çünkü bu eser, diğer tefsir-ler gibi Fatihâ’dan başlanarak Nas’a kadar âyet âyet, sûre sûre yapılmış bir tefsir değildir.

Tefsir edilen âyetler de genellikle ahlaka, mevizeye, zikre, tesbihe, infake, iba-dete, derin kulluk bilincine, ihlase, amele, yönelik âyetlerdir. Müteşabihât ve ahkâm âyetlerinin tefsirine nadiren raslanır.

Bu eser, 16-17. yüzyıl Osmanlısında bir alim sûfinin Kur’an âyetlerine yaklaşı-mına iyi bir örnek teşkil eder. O dönemde Hüdâyî’nin insanları sürekli Allah’a davet ettiği, tevhide çağırdığı, zikre, namaza ve genel olarak Rabbani Kulluğa davet ettiği, bunları yaparken ilim, irfan ve sevgiyi kullandığı görülmektedir.

DİPNOTLAR

¹ Hüdâyî'nin hayatı ve eserleri hakkında bk. Hasan Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdâyî Hayatı Eserleri Tarikatu*, İstanbul 1999, s. 42-128; a.mlf., "Aziz Mahmud Hüdâyî", *DİA*, IV, 338-340; Ömer Pakiş, *Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s.10-24.)

² Şeyh İsmail b. Şeyh Alaaddin b. Hasan, Bulgaristan'ın Filibe şehrinde olup Hüdâyî'nin değerli halifelerinden biridir (Hayatı hakkında bk. Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakaiki Nu'maniyye ve Zeyilleri*, İstanbul 1989, III, 145.)

³ Hüdâyî'nin tefsiri hususunda İsmail Efendi'nin tedvin ve tasnif edip yazıya geçirdiği nüsha esas alınmıştır. "İsmail Efendi nüshası" diyebileceğimiz bu nüsha Hüdâyî'nin tefsiri ve tefsir anlayışı konusunda efrâdını câmi, ağıyârını mâni bir şekilde bilgi sunmaktadır. Diğer nüshalar hem tam değildir, hem de yeterli malumat içermemektedir. Diğer eksik nüshalarla ilgili biraz ileride bilgi verilecektir.

⁴ Hüdâyî'nin 714 varaklık bu hacimli eserini, Müftizade Hibetullah b. Abdirrahman tertip edip toplamıştır (İlam Ktp., nu. 842.)

⁵ Örneğini biraz ileride ele alacağımız Ahzâb sûresi 41-42. âyetlerin yorumları ile büyük oranda paralellik arz etmektedir (bk. *Mecâlis-i Va'ziyye*, vr. 124 vd.)

⁶ Eserin pekâla 4 cilt olduğu, Meryem'den Ankebût'e kadarki sûrelerin tefsirini içeren yaklaşık 126 varaklık kısmın (yani 3. cildin) kayıp olduğu söylenebilir. Ancak bu durumda 2. cildin evveline Meryem'den Ankebût'e kadarki sûrelerin ve o sûrelerin belli âyetlerinin fihris-ti yerleştirildiğinden ve aynı cildin sonuna bu cildin Ankebût sûresine kadar ki sûre ve âyetleri ihtiva ettiği yazıldığından sorun çözülmüş olmuyor.

⁷ Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 172-174.

⁸ Tefsirine yer verilmeyen sûrelerin isimleri: Vâkıa, Münâfikûn, Meâric, Nüh, Müddessir, Kıyâme, Murselât, Tekvîr, İnfitar, Mutaffifîn, İnşikâk, Burûc, Târık, Ğâşiye, Fecr, Beled, Leyl, Duhâ, İnşirâh, Tîn, Alak, Kadir, Beyine, Âdiyât, Tekâsür, Hümeze, Fîl, Kureyş, Mâûn, Nasr, Tebbet, Felâk, Nâs.

⁹ Bakara sûresinde tefsir ettiği âyetler: 21-22, 25, 29-32, 34-37, 40, 82, 115, 153, 174,177, 183, 185-186, 200-202, 208, 212, 218, 243, 251-252, 259-263, 267-268, 281, 284, 285.

¹⁰ Buradan yola çıkarak, Hüdâyî'nin Kur'an âyetlerinin 7'de 1'ini yorumladığı söylenebilir. Buna göre Kur'an'ın toplam âyet sayısı ortalama 6200 kabul edilirse, *Nefâisü'l-mecâlis*'te tefsir edilen âyetlerin adedi 885 civarında olur.

¹¹ İsmail Hakkı Bursevî de bu ismin Hüdâyî'ye ait olduğunu belirtmiştir (*Kitâbü's-Silsile*, İstanbul 1291, s. 85.)

¹² *Nefâisü'l-mecâlis*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 174, c. III, vr. 41-44.

¹³ Hüdâyî'nin bu yorumlarında bir çok tasavvufî terim geçmektedir. Bildirinin hacminin artmaması için bunların izahlarına yer verilmemiştir.

¹⁴ "Ehl-i te'vil" terkibiyle Hüdâyî'nin sûfî gelenekte müşahede edilen Bâtınî/işarî yorum ehlini kastettiği anlaşılmaktadır.

¹⁵ Çok açık olmayan bu ifadelerle "kalbin en üst derecede seviye kazanması halinden, Allah'a ulaşınca kadar zikirle meşgul olması gerektiği" ifade edilmiş olmalıdır.

¹⁶ Bu kıssanın tamamı, gelecek yorumlarda zikredilecektir.

¹⁷ Burada Hüdâyî, bir hadiste 99 kişiyi öldürüp tevbe yolu arayan kimseye atıfta bulunuyor (Buharî, Enbiya 50; Müslim, Tevbe 46; İbn Mâce, Diyât 2.)

¹⁸ Yûsuf sûresi 12/42. âyete atıfta bulunuyor.

¹⁹ Bu ifadelerle Sâffât sûresi 37/143-144. âyetlere atıfta bulunmaktadır.

²⁰ en-Necm 53/17.

²¹ Burada ilave olarak İbrahim b. Edhem'in "Zikir, velâyetin menşurudur. Kim zikre muvafak olursa ona o menşur verilir." dediği zikredilmiştir.

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin *Nefâisü'l-Mecâlis*'te İşlediği Tasavvufî Konular

DR. ÖMER PAKIŞ

Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

A. GİRİŞ

Bu yazıda Azîz Mahmud Hüdâyî'nin en önemli eseri kabul edilen “*Nefâisü'l-Mecâlis*” isimli tefsirinde işlediği bazı tasavvufî konular üzerinde durulacaktır. Asıl konuya geçmeden önce de *Nefâisü'l-Mecâlis* hakkında yeterli teknik bilgiler verilecektir.

I. *Nefâisü'l-Mecâlis*

Eserin isminden de anlaşıldığı gibi Hüdâyî, bu eserinde âyetleri konu alarak her sohbet meclisi için risâleler yazmış, kalbine doğan esrar yanında nakledilen evliya menkıbeleri ve hikmetli sözleri de bu meclislerde ele almıştır. “İntihâb” yoluyla te'lif edilen bu tefsirde âyetler sıra ile değil atlanarak tefsir edilmiştir. Müellif tefsirinde âyetlerin tasavvufî yönden taşıdığı değeri belirlemeye geçmeden önce cümlelerin gramer yapısı, âyetteki garib kelimelerin izahı, âyetin farklı okuma şekilleri, sebab-i nüzûlü ve varsa Hz. Peygamber (s.a.v.), sahâbe, tâbiûn ve sonraki âlimlerin söz konusu âyetle ilgili izahları üzerinde durmuştur. Bu aşamadan sonra müellif âyetle alakalı kalbine doğan tasavvufî sırları ve yorumları izah etmeye çalışmış ve evliyanın yaygın olan menkıbeleri ile sözü olabildiğince uzatmıştır. Âyetin tefsirini bitirmeden önce de maksadını âyetin içeriğiyle uyumlu bir dua ile ifade etmiştir. Bütün bunlar göz önünde bulundurularak *Nefâisü'l-Mecâlis*'in çok yönlü bir tefsir olduğu söylenebilir.

II. *Nefâisü'l-Mecâlis*'in Yazılması

Genel olarak te'liflerin mukaddimesinde müellifler eserlerini ne için, kimler için ve nasıl bir metot takip ederek yazdıklarını açık ve net olarak belirtirler. Mukaddimenin eserin yazımından önce veya sonra yazılabileceği belirtilmektedir. Ancak nadir de olsa bazı müellifler eserlerinin yazılış gayesini belirtmeksizin Allah'a hamd ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'a salât getirdikten sonra doğrudan konuya giriş yapmaktadırlar. Bu durumda eserin içeriğinden hangi gayeye matuf olarak yazıldığı tespit edilmeye çalışılır.

Metodunu incelediğimiz Hüdâyî de *Nefâisü'l-Mecâlis*'in çok kısa olan girişinde eserin te'lif sebebini belirtmeden hamd ve salâttan hemen sonra isti'âze ve besmelenin tefsirine geçmektedir. Yalnız incelediğimiz nüshanın müstensihi ve aynı zamanda Hüdâyî'nin halifesi Filibeli İsmail Efendi (1052/1642) bu eseri müellifin dağınık müsveddelerinden derlemeye ve yazmaya geçmeden önce bir sayfalık mukaddimesinde konu hakkında yeterli olmasa da bir miktar izâhatta bulunmaktadır.

İsmail Efendi girişinde hamd ve salâttan sonra şöyle demektedir: “Zamanının gavsı, döneminin kutbu Allah'ı bilen (ârif billah) ve Allah'a ulaşmış olan (vâsıl ilallah) Seyyid Şeyh Mahmud Üsküdarî'nin güzel âdeti ve yüksek ahlâkından olduğu üzere Kitab-ı Kerîm ve Kur'ân-ı Azim'den istifade eder, va'zlarının her bir meclisi ve nasihatlarının her toplantısı için (Kur'ân'dan) kalbine doğan ilâhî mevhibeleri, ledünnî ilimleri, hakiki sırları ve büyük veliler hakkında zikredilen öğüt ve hikâyeleri yazardı. Şeyhimiz, Allah'ın emrine uyup öbür dünyaya irtihal edince değerli meclisleri farklı beldelerde halk arasında yayılmış olarak kaldı. Ben bunların zayi olmasından korktum. Bunun üzerine bizzat şeyhimizin kıymetli hattından taliblerine istifadesi kolay olsun diye bütün meclisleri Kur'ân sûrelerinin tertibi üzerine düzenledim ve mükerrer yazılmış olan âyetleri de bu tertibe göre topladım. Ben şeyhimizin halifelerinden yüce Allah'ın rahmetine muhtaç şeyh İsmail b. Şeyh Alauddin'im.”¹

İsmail Efendi'nin bu açıklamalarından Hüdâyî'nin tefsirini va'z ve nasihat meclisleri için ayrı ayrı bölümler halinde yazdığını öğreniyoruz. Eserde öğüt meclislerine iştirâk eden her kesim ve seviyeden insanın yararlanabileceği bir üslubun takip edilmiş olması bunu desteklemektedir. Tefsirdeki bu metot halk tabakasının kavrayabileceği çok basit izahları kapsadığı gibi gerçekten kavranılması büyük emek ve ruhî olgunluk gerektiren tasavvufî açıklamaları da kapsamaktadır. Halife İsmail şeyhinin eserine bir şey katmadan yazmış ve üç mücelled halinde düzenlemiştir. 183 varaktan oluşan I. cilt Tevbe sûresine kadar olup istinsahı Şaban ayının sonlarına doğru (1047/1637)'de yani Hüdâyî'nin vefatından dokuz sene sonra bitmiştir. 187 varak olan II. cilt Ankebut sûresine kadar olup yazımı Şevval ayının başlarında (1048/1638)'de bitmiştir. 185 varak olan III. cilt ise İhlas sûresine kadar olup yazımı Rebîü'l-Evvel ayının ortalarında (1048/1638)'de tamamlanmıştır. Bizim çalışmamızda on sure eksik olmasına rağmen yazısının okunaklılığından esas aldığımız bu nüsha, Süleymaniye Ktp. Şehit Ali Paşa, 172-

174'dedir. Bunun dışında H. Selimağa, 572; H. Selimağa, Hüdâyî, 267, 629; Süleymaniye, İbrahim Ef., 481'de de farklı nüshaları vardır. Araştırmamızda yararlandığımız ve düzgün bir imlâ ile yazılan nüshanın varakları yaklaşık olarak 30 uzun satırdan oluşmaktadır.

Buna göre İsmail Efendi *Nefâisü'l-Mecâlis*'i oluşturan meclisleri toplamaya ve düzenlemeye, yazımına göre çok daha büyük emek ve zaman harcamıştır. Önce bütün meclisleri buldukları yerlerden toplamış, tertib etmiş, düzenlemiş ve daha sonra yazmıştır. I. cildin Hüdâyî'nin vefatından dokuz sene, son iki cildin ise I. ciltten bir sene sonra yazılmış olması, bunu desteklemektedir.

“Oturumların incileri” anlamına gelen “Nefâisü'l-Mecâlis” isminin kesin olmakla beraber bizzat müellifi Hüdâyî tarafından esere verildiği kanaatindeyiz. “Mecâlisi Tefsiri Şerif” ismi ise eserin te'lif edilmesinde müellifin takip ettiği metot göz önünde bulundurularak muhtemelen düşünülmüş olmalıdır.² İsmail Efendi'nin mukaddimesindeki “... Bu, asrının kutbu ve devrinin biricik ismi muhakkiklerin ve müdakkiklerin rehberi âlim ve imam Şeyh Seyyid Mahmud'un te'lifi “Nefâisü'l-Mecâlis” kitabının I. cildinin fihristidir...” ifadesi de bu kanaatimizin doğru olduğunu kanıtlamaktadır.

III. *Nefâisü'l-Mecâlis*'in Kaynakları

Müellifler eserlerini te'lif ederken ele aldıkları konuların içeriğine göre ve sahip oldukları imkânlar ölçüsünde kendilerinden önceki âlimlerin konu ile ilgili görüşlerinden yararlanmaya özen gösterirler. Bazen daha önce söylenenlere katılmakla beraber eksik olduğunu düşünerek yeni ilavelerde bulunurlar, bazen de daha önce söylenenlerin doğru olmadığını düşünerek eleştirir ve düzeltmeye çalışırlar. İlmin sağlıklı bir şekilde gelişiminin sürdürülebilmesi için bu gerekli olan bir durumdur. Gerçekten eğer herhangi bir konuda sağlıklı bir araştırma yapılmak isteniyorsa, geçmişte konu hakkında yapılmış olan çalışmalar çok titiz bir şekilde ortaya çıkarılıp değerlendirilmelidir. Aksi takdirde hep aynı şeyler tekrar edilir.

Hüdâyî'nin de tefsirini te'lif ederken kendisinden önceki âlimlerin eserlerinden istifade etmiş olmasından daha tabii bir şey olamaz. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi onun eserini hiçbir tefsire müracaat etmeksizin yazdığı iddiası³, kanaatimizce gerçekte bağdaşmayıp söz konusu eseri hiç incelememekten veya eserin müellifine olan aşırı sevgi ve bağlılıktan kaynaklanmaktadır. Çünkü Hüdâyî tefsirinde isim vererek kendisinden önceki müfessirlerden nakillerde bulunmaktadır. Bu durum da söz konusu eserin kaynaklardan yararlanılarak telif edilen bir eser olduğunu kanıtlamaktadır.

Hüdâyî müfessirlerden Taberî (310/922), Semerkandî (375/985), Kuşeyrî (465/1072), Gazâlî (505/1111), Vâhidî (468/1075), Bağavî (516/1122), Zemahşerî (538/1143), Fahrüddin Râzî (606/1209), İbn Arabî (638/1240), Kurtubî (671/1273), Beyzâvî (685/1288), İbn Kesîr (774/1372) ve Süyûtî (911/1505)'nin isimlerini sarâhaten zikrederek onlardan nakilde bulunurken sahâbeden, tâbi-ûndan, müctehid imamlardan, kırâ'at ve lügat âlimlerinden bir çoğunun ismini

belirtmek sûretiyle rivâyetler getirmektedir. Özellikle de bir çok zâhid mutasavvıfın ismini menkıbeleriyle beraber zikretmeye özen göstermektedir.

Sahâbeden Ebû Bekir Sıddîk (13/634), Ömer b. Hattâb (23/643), Ali b. Ebî Tâlib (40/660), Abdullah b. Mes'ûd (32/652) ve Abdullah b. Abbâs (68/687)'ın; tâbiûndan Hasan Basrî (110/728), Mücâhid (103/721), Katâde (118/736), İkrime (104/722), Dahhâk (105/723), Said b. Müseyyeb (91/710), Süddî (127/745), Şa'bî (104/722), Kelbî (146/763) ve İbn Atâ (115/733)'nın isimlerini bir çok defa zikrederek onlardan gelen rivâyetleri nakletmektedir. Müctehid imamlardan Ebû Hanîfe (150/767), Mâlik b. Enes (179/795), Şâfi'î (204/819), Ahmed b. Hanbel (241/855), Ebû Yûsuf (183/799) ve İmam Muhammed (189/805)'in, lügat âlimlerinden Halîl b. Ahmed (170/786), Sîbeveyh (180/796), Ahfeş (215/830), Zeccâc (311/923) ve Ferrâ (207/822)'nın, kırâat imamlarından Âsım (127/744), Nâfi' (169/785), İbn Âmir (118/736), Kisâî (189/804) ve İbn Kesîr (120/738)'in isimlerini defalarca belirterek onlardan aktarmalarda bulunmaktadır.

Bütün bu kanıtlardan hareketle Hüdâyî'nin kendisinden önceki kaynaklardan yeterince istifade ettiği, zaman zaman isim vererek kendisinin bunu vurgulamak istediği rahatlıkla söylenebilir. Dolayısıyla onun tefsirinde zâhir ve işârî manayı arka arkaya vermesi ve tefsirinin geneli itibarıyla aşkın bir takım tasavvufî yorumlara baş vurmakla beraber, söz konusu yorumları izah ederken dikkatli bir dil kullanmaya özen göstermesi bizce anlamlıdır ve üzerinde durulmalıdır.

B. AZİZ MAHMUD HÜDÂYÎ'NİN NEFÂİSÜ'L-MECÂLİS'TEKİ TASAVVUFÎ YAKLAŞIMLARI

Hüdâyî tefsirinde Kur'ân âyetlerini yorumlamaya çalışırken genel hatları ile rivâyet ve dirâyet ağırlıklı bir tefsirde bulunması mutad olan gramer kuralları, kelime bilgisi, Kur'ân kırâ'ati, nüzûl sebebi vb. tefsir konularını yerine göre öncelikle vermekte, daha sonra âyetin tasavvufî yönden taşıdığı değeri ve içerdiği işârî yorumu açıklamaktadır. Akabinde sözü tasavvuf büyüklerinin menkıbeleriyle alabildiğince uzatmakta, hadisleri çoğunlukla kaynaklarını belirterek veren Hüdâyî bazen menkıbelerden önce, bazen de menkıbelerden sonra harmanlayarak getirmektedir. Bu arada izah etmek istediği tasavvufî konu ve kavramı açıklamakta ve en sonunda da âyette üzerinde durulan konunun özelliğine uygun bir dua ile sözünü bitirmektedir.

Bu kısa girişten sonra Hüdâyî'nin "Nefâisü'l-Mecâlis"inde tasavvufa yaklaşımını aşağıdaki altbaşlıklar ve örnekleriyle görelim.

I. İşârî Yorumların Tefsirinin Bâriz Özelliği Olması

Hüdâyî'nin tefsiri bütünüyle işârî yorumlardan oluşmuyorsa da, müfessirin tasavvufî te'villeri ağırlıklı bir şekilde işlediğini söyleyebiliriz.

Örnek :

Allah Teâla şöyle buyurdu: “Onlar ki inandılar, göç ettiler” vatanlarından şeklen veya mânen ayrıldılar. Nefis vatanından ayrılarak Allah’a yolculuk etmek gibi. Ve dinini üstün kılmak için “Alah yolunda savaştılar, işte onlar, Allah’ın rahmetini umarlar. Allah, çok bağışlayan, çok merhamet edendir.”⁴ Bilmiş ol ki hicret iki kısımdır: Birincisi şekli olup Mekke’nin fethi ile hükmü ortadan kalkmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) konu hakkında şöyle buyurmaktadır: “Mekke’nin fethiyle beraber hicret etmenin hükmü ortadan kalkmıştır.”⁵ Hicretin ikinci kısmı ise manevî olup kalbin ka’besini (kalbin putunu) fethet (devir) mek suretiyle nefis vatanından uzaklaşmaktır. Bu ikinci kısmın hükmü kıyamete kadar bâkîdir. Cihad da küçük ve büyük olmak üzere iki kısımdır. Küçük cihad inanmayanlarla yapılan mücadele, büyük cihad ise nefisle girilen mücadele ve mücadeledir. Yine konu ile ilgili (bir seferden yeni dönmüş olan) Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Biz küçük cihattan büyük cihada döndük. Bunun ne anlama geldiği kendisinden sorulduğunda, nefis ile mücadele etmektir, dedi.”⁶ Nefis ile mücadelenin büyük cihad kabul edilmesinin izahı şu şekildedir. Birinci cihad cenneti elde temeyi amaç edinmişken, ikinci cihadın hedefi Hakk’ı ve O’nun mutlak cemalini müşahede etmektir. Yine birinci cihadın gayesi şehitlik mertebesi iken, ikinci cihadın gayesi sıddıkiyet mertebesine ulaşmaktır. Allah’ın da Kur’ân’da belirttiği üzere⁷ sıddıkiyet mertebesi şehitlik mertebesinden daha üstündür...⁸

Burada Hüdâyî, nazarî bazı öğretilere saplanmadan ve kavranılmayacak aşırı te’villere girmeksizin âyetleri kalbine doğan bazı tasavvufî işaretlerle yorumlamaktadır. Kanaatimizce Hüdâyî’nin bu tür işârî yorumlarında öne çıkan iki unsurun önemine binaen vurgulanması gerekmektedir. Birincisi Hüdâyî tefsirini büyük oranda üzerine bina ettiği bu ve buna benzer yorumlarında, zâhir çizgiyi aşmamaya özen göstermektedir. İkincisi ise işârî yorumlarını âyet ve hadislerle desteklemeye çalışmaktadır.⁹

II. Derin Tasavvufî İzahlar Yapması

Hüdâyî’nin tefsirindeki işârî yorumların tamamının zâhir anlam ile kolayca bağdaştırılabilen te’viller olduğu söylenemez. Gerçekten Hüdâyî’nin bazı te’villerinde fenâ fillah düşüncesini zorladığı ve “vahdet-i vücûd” düşüncesi doğrultusunda epeyce yol katettiği söylenebilir.¹⁰

Örnek 1:

Allah şöyle buyurdu: “Şüphesiz sana bey’at edenler, ancak Allah’a bey’at etmişlerdir.”¹¹ Bu karşılıklı sözleşme, yaratmanın başlangıcında kullardan alınan geçmiş sözün bir sonucudur. Âyette Hz. Peygamber (s.a.v.)’le bey’atleşmenin Allah’la bey’atleşmek olarak zikredilmesi, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in kendi varlığından soyutlanıp zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde Allah’la tahakkuk etmesindedir. Bu durumda ondan sadır olan her şey, Allah’tan sadır olmuş demektir. “Al-

Aziz Mahmud Hüdâyî Câmii
ve Fatma Sultan Türbesi

lah'ın eli onların ellerinin üstündedir.” Yani Hz. Peygamber (s.a.v.)'in eli sûretinde ortaya çıkan Allah'ın kuvveti, elleri sûretinde ortaya çıkan kendi kuvvetlerinin üstündedir. “Onun için kim ahdini bozarsa ancak kendi aleyhine bozmuş olur.” Ahdi bozma zararı kendi aleyhine döner. “Kim de Allah'a verdiği sözü yerine getirirse, Allah ona büyük ecir verecektir.”¹² Sıfatların tecellilerinin ve müşahedelerin lezzetlerinin nurlarıyla (Allah onu mükâfatlandıracaktır). Bundan dolayı bu bey'ata, rızvan bey'ati ismi verilmiştir. Çünkü rıza, kulun iradesinin Allah'ın iradesinde fenâ bulmasıdır. Bu da kuldaki sıfatların yok olmasının kemâl derecesidir...¹³

Bu örnekte görüldüğü üzere Hüdâyî Hz. Peygamber (s.a.v.) için “kendi varlığından sıyrıldı ve zâtı, sıfatları ve fiillerinde Allah ile var oldu. Dolayısıyla ondan çıkan her şey de Allah'tan meydana gelmiş oluyor” nitelemesini yapmaktadır. Son cümlede ise söz konusu bey'atin “rızvan” bey'ati olarak isimlendirilmesini, “kulun iradesinin Allah'ın iradesinde bütünüyle yok olması” sebebine bağlamaktadır. Bu iki durumda da “fenâ fillah” makamının büyük oranda sınırının zorlandığı, muhtemelen aşıldığı ve söz konusu yorumun “vahdet-i vücûd” boyutuna epeyce yaklaştığı söylenebilir. Bu ise tamamen sufinin içinde bulunduğu zevk halini yansıtan bir durumdur. Ayrıca Hüdâyî'nin bu türden yorumlarında büyük oranda İbn Arabî'ye nispet edilen *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Kerîm* isimli eserden yararlanmış olması ve bazı ibareleri olduğu gibi aktarması da vurgulanması gereken ikinci önemli noktadır. Bu nakillerden Hüdâyî'nin bahsi geçen tefsiri, İbn Arabî'ye ait kabul ettiği sonucu da ortaya çıkarmaktadır. Örneğin Hüdâyî'nin “rıza” kavramını “kulun iradesinin, Allah'ın iradesinde fenâ (yok) olmasıdır. Bu ise sıfatların fenâ olmasının kemâl derecesidir.” şeklindeki tanımı bütünüyle İbn Arabî'den alınmadır.¹⁴

Örnek 2:

Allah şöyle buyurdu: “De ki: Eğer Allah’ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin...”¹⁵ Şerî’at ehli şöyle dedi: “Allah’ın kulu sevmesi, dünyada muvaffakiyetini dilemesi, ahirette ise mükafatlandırmasıdır. Kulun Allah’ı sevmesi ise ibadete yönelmesi ve isyandan yüz çevirmesidir.” Hakikat ehline göre “Allah’ın kulu sevmesi, onu tarafına yaklaştırması, kulun Allah’ı sevmesi ise Allah’ın dışındakileri terketmesiyle gerçekleşir.” Buna göre kulun Allah’ı sevmesi nâsûtî (insânî) liğın, lâhûtî (ilâhî) liğın bekasında fânî olmasıyla; Allah’ın kulu sevmesi ise lâhûtîliğin, nâsûtîliğin fenâsında beka bulmasıyla. Ancak hakikatte Allah nefsinin muhibbidir. Dolayısıyla o hem seven hem sevilendir. Allah’ın “vedûd” isminin ism-i fâil ve ism-i mef’ûl anlamında kullanılması da buna işaret etmektedir...¹⁶

Burada görüldüğü gibi Hüdâyî sevgiyi işlerken sevginin iki yönüne dikkat çekmektedir. Birincisinde kulun Allah’ı sevmesini; onun sonlu olan insânî özelliğinin sonsuz olan Yaratıcının ebediliğinde yok olması şeklinde değerlendirmekte, ikincisinde ise Allah’ın kulu sevmesini; O’nun ilahlık vasfını insanlığın sonlu yapısında sonsuz kılması olarak yorumlamaktadır ki bu iki durumda da zâhir manayı bir hayli aşan derin ve aşkın tasavvufî izahlar görülmektedir.

Örnek 3:

“... Allah güzel davrananları sever.”¹⁷ Allah onları hiçbir şeyle hesaba çekmez. İşaret ehlinde bazısı şöyle dedi: “Gaybi imân ile fiillerin tevhîdine inanan ve kendilerini eylemlerin perdelerinden çıkarıp Hakk’ın fiillerini görmeye müsait hale getiren amelleri doğrultusunda ibadetler işleyenlere; pay sahibi olduklarını sandıkları diğer fiillerinden sakındıkları, kendilerinden fiillerin sadır olmasına Allah’a sığındıkları, sıfatların tevhîdine inandıkları, kendilerini sıfatların perdelerinden çıkararak Allah’ta bütünüyle yok olmak suretiyle ilâhî sıfatlarıyla tecellilerini müşahede etmeye uygun hale getiren ameller işledikleri ve daha sonra da diğer sıfatlarından korunup Zâtın bizzât kendisinde “aynü’z-zât” yok olmak suretiyle ve mutlak fenâ ile Allah’ı varoluşlarına kalkan yaptıkları ve “aynü’l-cem” makamında ayrıntılı müşahedeye, “beka ba’del-fenâ” makamında da istikamete göre güzel davrandıkları müddetçe sıkıntı ve gaile yoktur...”¹⁸

Hüdâyî bu örnekte “fiillerin tevhîdi” inancıyla kulların fiillerin perdelerinden kurtulup Hakk’ın fiillerini görebilecekleri, “sıfatların tevhîdi” inancıyla sıfatların perdelerinden sıyrılarak kendilerinden geçmek suretiyle ilâhî sıfatların tecellilerini müşahade edebileceklerini, daha sonra diğer sıfatlarından uzaklaşmakla da bütünüyle benliklerini terkedip mutlak fenâyâ ulaşabileceklerini ifade etmektedir. Tedrici bir şekilde makamları geçme sürecini izah eden Hüdâyî’nin bu aşkın yorumlarında büyük oranda İbn Arabî’den yararlandığı görülmektedir.¹⁹

III. Mutasavvıfların Kullandığı Hadislere Yer Vermesi

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin hadis ilmindeki değerini tartışırken onun genel anlamda hadis kullanımında titiz davrandığını, çoğunlukla ele aldığı hadisleri sahih hadis kaynaklarından isim vermek suretiyle naklettiğini, zaman zaman hadis usûlü açısından değerlendirmelerde bulunduğunu belirtmiştik. Ancak bütün bunlara rağmen Hüdâyî az da olsa tasavvuf ehlinin kullandığı hadislere²⁰ yer vermektedir.

Örnek :

Hız. Peygamber (s.a.v.)'in şöyle buyurduğu nakledilmektedir: "Bu ümmetten kırk kişi Hz. İbrahim (a.s.)'in, yedi kişi Hz. Mûsâ (a.s.)'nın, üç kişi Hz. İsâ(a.s.)'nın ve bir kişi de Hz. Muhammed (s.a.v.)'in tabiatı üzerine olur."²¹ Bu hadisi tasavvufî yönden değerlendiren Ebû Osman Mağribî (373/983) şöyle dedi: "Büdelâ kırk, evtâd yedi, hulefâ üç ve kutb bir tanedir. Kutb ümmetin imamı olup hepsini tanıdığı halde hiç birisi onu tanımaz. Üç hulefâ, yedi evtâd ve kırk büdelâ'yı tanıdığı halde onlar halifeleri tanımazlar. Yedi evtâd, kırk büdelâyı tanır, fakat diğer velilerden hiç kimse onları tanımaz. Kırklardan birisi eksildiğinde velilerden biri onun yerine geçer. Yedilerden birisi eksildiğinde kırklardan biri onun yerine geçer. Üçlerden biri eksildiğinde yedilerden biri onun yerine geçer. Tek olan kutb ölünce de yerine üçlerden biri geçer. Bu durum kıyamete dek bu şekilde olmaktadır..."²²

Örnek olarak sunduğumuz bu hadis gerçekten tasavvuf ehli arasında çok meşhurdur. Konunun üzerinde durulması ve dikkat çekilmesi gerekli olan yönü ise mutasavvıfların bu hadis çerçevesinde geliştirdikleri dünya görüşleridir. Gerçekten tasavvufî çevrelerde hâkim olan yaygın kanaate göre dünya bu manevî liderlerden hiçbir zaman boş bulunmamaktadır. Daha da önemlisi her mürid kendi şeyhini bu makamlardan birisine yakıştırmak istemektedir.²³

IV. Önemli Oranda Menkıbelere Yer Vermesi

Azîz Mahmud Hüdâyî Tefsirinde diğer tasavvuf ehlinin takip ettiği metoda uyarak tasavvuf alanındaki görüşlerini çoğunlukla menkıbelerle süslemekte ve desteklemektedir.

Örnek :

Ebû Bekir Verrâk'ın şöyle dediği nakledilmektedir: "Biz dört şeyi dört şeyde aradık. Allah'ın rızasını Allah'a itaat etmede, rızkın genişliğini duha namazında, dinin korunmasını dilin muhafazasında ve kabrin nurunu da gece namazında bulduk..."²⁴

Hüdâyî'nin tefsirinde nassın zâhiri ile gerçekten uyumlu olan ve dini yaşantıyı teşvik edici yönleri bulunan bu türden menkıbeler çoğunlukta iken, söz konusu tefsirde tasavvuf ehlinin içinde bulunduğu hali yansıtan ve nassın zâhiriyle bağdaştırılması kolay olmayan menkıbeler de bulunmaktadır.²⁵

V. Her Konunun Sonunda Dua ve Nasihat Etmesi

Azîz Mahmud Hüdâyî tefsirinde her bölümün sonunda sözünü konu ile yakından alakalı bir dua ve nasihat ile bitirmeye özen göstermektedir. Hüdâyî'nin tefsirinde bu türden öğütler bir va'z kitabı oluşturacak kadar bir yekun tutmaktadır.

Örnek :

... Buna göre inanan insanın Allah'ın fazlıyla kurtuluşa ermesi için her halükarda tâat ve ibadetin (bütün) çeşitlerine sarılması, dünyanın geçici lezzetler ve zevklerini terketmesi, nefse muhalefet etmesi ve şeytanın vesveselerinden uzak durması gerekmektedir. Eğer sen “şeytanın vesveselerinden uzak kalmak nasıl mümkün olabilir” diye sorarsan ben şöyle derim: “Bu ancak şer’î şer’ife uymakla mümkün olabilir. Çünkü gereğine göre amel ettiğinde şer’î şer’if seni şeytandan korur. Şeytan ve nefisten kurtulmayı sağlayan amellerin aslı Allah’ın da “...Muhakkak namaz kötü ve iğrenç şeylerden alıkoyar. Elbette Allah’ı anmak en büyük (ibadet)tir...”²⁶ âyetinde ifade ettiği gibi O’nu zikretmektir. Öyleyse Allah’ı an ki, O’nun dışındakilerden kurtulasın...”²⁷

Mutasavvıfların her fırsatta şer’î’ata bağlı yaşamayı vurgulamaları²⁸ açısından bu örnek dikkat çekicidir. Gerçekten Hüdâyî bu örnekte de görüldüğü gibi tefsirinde sürekli şer’î’at ölçütlerine göre hareket etmeyi tavsiye etmekte ve bu konuda dua etmeyi de elden bırakmamaktadır. Ancak bununla beraber Hüdâyî'nin şer’î’atin zâhirine göre anlaşılması güç olan yorumlara zaman zaman başvurduğunu da belirtmek isteriz...²⁹

VI. Tasavvufî Sırların Herkese Verilmemesi Gerektiğini Belirtmesi

Hüdâyî tasavvufî bilginin hakkını ödeyemeyeceklerini düşündüğü genel halk yığınlarının, tasavvufî sırlarla bilgilendirilmemeleri gereğine inanmaktadır. Nitekim bu düşüncesini tefsirinde birkaç yerde açıkça ifade etmektedir.

Örnek :

Sonra iyi bilmiş ol ki Allah Te’âlâ'nın “...mallarınızı aklı ermezlere vermeyin...”³⁰ sözünde, ilimlerdeki bilgilerin ve vehbe dayalı sır hazinelerinin avam tabakadan ehil olmayanlara zikredilmemesi gerektiğine bir işaret vardır. Şöyle bir hikâye nakledilmektedir: Bazı büyükler bir velinin kerametlerini anlattılar. Bir kısım dinleyiciler, başka bir mecliste bunları anlatınca bir adam inkâr etti. Ancak işin hakikatini anlayınca şöyle dedi: Meğer tavuk çarşısında deve satılmamış! Avam kısmı, akıllarının almadığı bir şeyi duyduklarında kabul etmiyorlar...³¹

Bu örnekte görüldüğü gibi Hüdâyî açık bir dille vehbi bilgilerin ve tasavvufî ilimlerin ehil olmayanlara verilmemesi gerektiğini düşünmektedir. Aksi takdirde fay-

Aziz Mahmud Hüdâyî Câmii
bahçesindeki hazireden bir
görüntü

dalı olacağı yerde zararlı hale gelebilir. Ancak söz konusu âyetten böyle bir işârî yorumun çıkarılması gerçekten sıkıntılıdır. Çünkü âyetin siyak-sibakı ve anlam alanı göz önünde bulundurulduğunda, âyette geçen “sefihler/aklı ermezler”den maksadın faydalıyı ve zararlıyı birbirinden ayırabilecek kıvama gelmemiş olan ve velisi tarafından idare edilen yetimler olduğu anlaşılmaktadır. “Sefihler” sözcüğünün bu anlam alanından alınıp, tasavvufî bilgiyi almaya kabiliyeti olmayan bilgisizler için kullanılması, çok da kabul edilebilir gibi değildir.

VII. Harf ve Rakamlara Yaklaşımı

Bazı mutasavvıflarda olduğu gibi Hüdâyî de harf ve rakamlardan bazı işaretlerin elde edilebileceğini³² düşünmektedir. Ancak bununla beraber Hüdâyî bu konuda çok fazla aşırıya gitmemekte ve tefsirinde sadece bir yerde zâhir mana ile bir araya getirilmesi mümkün olan işaretin var olduğunu ifade etmektedir.

Örnek :

...Bazı işaret ehli dedi ki: “Kadir gecesi” terkiibini oluşturan harflerin sayısı 9 olup bu kalıp, içinde yer aldığı Kadir sûresinde üç defa tekrar edilmektedir. Dolayısıyla bu harflerin yekunu 27 olup kadir gecesinin içinde bulunduğu geceye işaret etmektedir. Diğer bir kısım işaret ehli de şöyle dedi: “Kadir sûresinde bulunan kelimelerin sayısı 30’dur. Kadir gecesine bağlanan “مي” zamir i ise 27. sıradadır. Bundan anlaşılıyor ki, kadir gecesi Ramazan ayının 27. gecesidir...”³³

Bu örnekte kadir gecesinin bin aydan daha hayırlı olduğundan söz eden Kadir sûresinden hareketle, Kadir gecesinin Ramazan ayının kaçınıcı gecesi olduğu

işaretlerle belirlenmeye çalışılmaktadır. Birinci durumda Kadir gecesinin harflerinin sayısının üç ile çarpımından, ikinci durumda ise Kadir sûresindeki kelimelerin sayısından kadir gecesinin 27. gece olduğu sonucuna varılmaktadır.

C. AZİZ MAHMUD HÜDÂYÎ'NİN *NEFÂİSÜ'L-MECÂLİS*'TE İŞLEDİĞİ BAZI TASAVVUFÎ KONULAR

Aziz Mahmud Hüdâyî *Nefâisü'l-Mecâlis*'in değişik yerlerinde tasavvufun ana konuları hakkında geniş izahlarda bulunmaktadır. Bilindiği üzere Hüdâyî'nin tefsiri baştan sona Kur'an'ın bütün âyetlerini kapsamamakta²²¹ sadece müfessirin bakış açısına göre tasavvuf ile ilişkilendirilen âyetlerin tefsirini ihtiva etmektedir. Bu bakımdan *Nefâisü'l-Mecâlis*'te açıklanan tasavvufî konular, sûrelerde tefsir edilen âyetlerin içeriğine göre dağılmış olup belirli bir tertib takip etmemektedir. Bunun için Hüdâyî'nin aynı konuyu bazen kısa, bazen uzun olmak üzere tefsirinin farklı yerlerinde ele aldığı görülebilmektedir.

Biz burada Hüdâyî'nin tefsirinde değindiği bütün tasavvufî konuları incelemeyeceğiz. Çünkü müfessirin bu eserinde az veya çok hakkında izahatta bulunmadığı tasavvuf konusu hemen hemen yok gibidir. Böyle bir yaklaşım, bizim hem amacımızı hem de planımızı aşacaktır. Zira bizim maksadımız Hüdâyî'nin *Nefâisü'l-Mecâlis*'te en çok işlediği konularla onun tasavvufî yaklaşımlarını belirlemektir. Dolayısıyla buradaki alt başlıkları belirlerken bir yönden Hüdâyî'nin hakkında en çok açıklamalarda bulunduğu tasavvufun ana konularından, diğer yönden de Hüdâyî'nin tasavvufî eğilimini belirleyen hususlardan olmasına özen gösterdik.

I. Tefsir ve Te'vîl

Kendileriyle eşyânın nitelendirildiği kavramlar mana, tefsir ve te'vîl olmak üzere üçtür. Bunlar şekil itibarıyla farklı olsalar da, kendilerinden kastedilen şey birbirine yakındır.³⁵

“Fesere” veya “sefere” kökünden gelen “tefsir” lügatte ortaya çıkarmak, bir şeyi açıklamak ve üzeri örtülü olanı açmak gibi anlamlara gelmektedir.³⁶ “Tefsir” kelimesinin dildeki aslı, doktorların hastalığı teşhis ve tedavi için tetkik ettikleri az su (bevl) anlamına gelen “tefsiretün” sözcüğünün mastarıdır.³⁷ Doktor suyu tetkik etmek sûretiyle hastalığın illetini ortaya çıkardığı gibi müfessir de âyetin durumunu, kıssasını, manasını ve iniş sebebini beyân eder.³⁸ “Tefsir” sözcüğünün ıstılahtaki anlamı ise âyetin inişini, içinde geçtiği sûreyi, ilintili olduğu kıssayı, âyette söz konusu olan işaretleri, mekkîsini-medenîsini, muhkemini-müteşâbihini, nasihini-mensûhunu, hâssını-âmminı, mutlakını-mukayyedini, mücmelini-müfesserini, helalini-haramını, va'dini-va'idini, emrini-nehyini ve ibretlerini-misâllerini öğreten ilimdir.³⁹ Bu tarife bakıldığında gerçekten bunda re'y ve yorumun etkin olmadığı anlaşılır.

“Evl” kökünden türeyen “te’vîl” kelimesi, sözlükte döndürmek⁴⁰ ve bir şeyi varacağı menzile ulaştırmak anlamına gelmektedir.⁴¹ İstilahta ise lafzı zâhir manasından alıp kitap ve sünnete uygunluk arzeden diğer muhtemel bir manaya götürmektir.⁴²

“Tefsir” sözcüğünün “te’vîl”den daha genel olduğu, birincisi genelde lafızlarda kullanılırken ikincisinin çoğunlukla manalarda kullanıldığı, yine “te’vîl” çoğunlukla ilâhîyat kitaplarında kullanıldığı halde “tefsir”in ilâhîyat ve ilâhîyat dışı kitaplarda kullanıldığı belirtilmektedir.⁴³

Şimdi Hüdâyî’nin “tefsir” ve “te’vîl” sözcüklerini hangi anlamda kullandığını görelim.

Örnek :

Allah şöyle buyurdu. “Göğü, yeri ve ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık.” Hikmetsiz boş bir yaratma ile (yaratmadık). Yaratmanın boş yere ve tesadüf eseri olduğunu ileri süren “bu (düşünce), inkâr edenlerin kuruntusudur.” Kainatın boş bir tesadüf eseri olduğunu sanmalarından ötürü “ateşten vay hallerine o nankörlerin!”⁴⁴ “Yoksa biz, inanıp iyi işler yapanları, yeryüzünde bozgunculuk yapanlarla bir mi tutacağız! Yoksa korunanları yoldan çıkanlar gibi mi tutacağız?”⁴⁵ Buradaki soru edatı inkâr içindir. Allah önce inanan ve inanmayanların bir olmayacağını, akabinde de takvâ sahipleri ile zevk sahiplerinin de bir olmayacağını belirtmektedir. “Sana (bu) mübarek Kitabı indirdik ki” âyetin bu cümlesinde geçen “مبارك” sözcüğü hal olmak üzere üstün ile okunmuştur. “âyetlerini düşünsünler” yine âyetin bu kısmında “te” harfi “dal” harfiyle birleştirilmiştir, yani manalarında tefekkür etsinler “ve sağduyu sahipleri öğüt alsınlar.”⁴⁶ Şüphe kusurundan arınmış akıl sahipleri (öğüt alsınlar diye). Âyetlerin “tefsir” ciheti böyledir. “Te’vîl” yönü ise şu şekildedir: “Âyette geçen “batıl” dan maksat, kendisinde hakkın bulunmadığı şeydir. Halbuki Allah eşyâyı kendi şekillerinde gizlenmiş hak varlık olarak yaratmıştır. Eşyâ kendileriyle kaim değiller ve yaratıcı olmaksızın varlıkları düşünülemez. Gerçek böyle olduğu halde varlıkların boş yere yaratılmış olduğu nasıl düşünülebilir? Bunun boş yere olduğunu iddia etmek varlığın dış görüntülerine aldanan ve haktan gözleri kapananların sanmasından başka bir şey değildir. Gerçeği görmemelerinden ötürü ateşi hakedenlerin vay hallerine! Acaba biz mevcudatın görüntülerinde Yaratıcının cemalini görerek imân eden ve O’nun isimlerinin tecellisi olan salih amelleri işleyenleri, tabiatları gereği kötü nefis sıfatları ile muttasıf olmalarından dolayı kötü işler yapan ifsat ediciler ve (hakkın cemalinin kendilerine) görünmediği kimseler gibi mi yapacağız? Veya nefsin kötü sıfatlarından uzak durup korunanları, işlerinde şeytânî ve nefsânî giysilere bürünen günahkârlar gibi mi yapacağız? Onlar nefis makamında buldukları sürece Yaratıcının âyetlerini aklî nazarla düşünme neticesinde nefsin sıfatlarına tabi olmaktan kurtulsunlar ve yaratmanın dış kabağundan arınmış gerçekler erbabı da, fitrî tevhîdi ve ilk söz verme halini hatırlasınlar...”⁴⁷

Bu örnekte görüldüğü gibi Hüdâyî Sad sûresinin 27, 28 ve 29. âyetlerini önce “tefsir” diye isimlendirerek lafız ve dil yönünden izaha çalışmaktadır. Akabinde

Aziz Mahmud Hüdayî külliyesinin allemleri

“te’vîl” kavramını kullanarak söz konusu âyetlerin tasavvufî açıdan yorumunu ve değerlendirmesini yapmaktadır. Demek ki Hüdayî’nin “te’vîl”den kastı, âyetlerin tasavvufî yönden yorumundan ibarettir. Hüdayî’nin bu âyetlerden hareketle sunduğu bu netice genel anlamıyla Kur’ân ve sünnetin ruhuyla çelişmemektedir. Ancak bu âyetlerin lafızlarından böyle bir çıkarsamanın yöntem olarak değerinin tartışılması gereği muhakkaktır. Bu açıdan bakıldığında “ehl-i sünnet”in, “mu’tezile”nin te’vîlini hem delil, hem de medlulde hatalı kabul ettiği halde, “mutasavvıf”ın te’vîlini sadece delilde hatalı kabul etmesi kanaatimizce çok anlamlıdır.⁴⁸ Ayrıca Hüdayî’nin te’vîl diye nitelendirdiği işârî yorumu, büyük oranda İbn Arabî’den çok az bir değişiklikle alması, üzerinde durulması gereken diğer bir husustur.

II. Zâhir-Bâtın

Kur’ân’ın zâhir ve bâtın manasının olduğu hususunda âlimler arasında ittifaka yakın bir görüş birliği vardır. Sadece nassın bâtın anlamını kabul edip zâhir anlamını te’vîl edenlere bâtınî denir. İslâm’ın emir ve yasaklarının vaz’ında bir çok hikmetler bulunduğunu var sayan mutasavvıflar, dinin kurallarının iç yüzünü bilme yolunda yoğun bir çabanın içine girmişler ve bundan dolayı kendilerine “bâtın ehli” demişlerdir.⁴⁹ Ancak şerî’atin iç yüzü şeklinde isimlendirilen bu hususlar, zâhir ilimle değil, Allah’a tam teslim olma sonucu bilinebilirler. Dolayısıyla bu bilgi ve bu bilgiyi bilenler gizlidir.⁵⁰

Hüdayî tefsirinin muhtelif yerlerinde zâhir ve bâtın terimlerini kullanmaktadır. Bu kavramları bazen zâhir ilmi-bâtın ilmi, bazen ibadetin zâhir yönü-bâtın yönü, bazen de ehl-i zâhir ve ehl-i bâtın gibi farklı yönlerden ele almaktadır.⁵¹

Konu ile alakalı birkaç örnek verelim:

Örnek 1:

Bilmiş ol ki ilimler ya âdâba ta’alluk eden fayda sağlayan kısımdır ki bunlar, kuvvet ilimleridir veya ahlak ve ahirete taalluk eden şer’î kısımdır ki bunlar da

nefis ilimleridir. Başka bir tasnife göre ilimler ya sıfatlarla ilgili yakînî ve küllîdir ki bu da aklî ve keşfe dayalı olabilir. Bu iki ilim çeşidi, kalbin ve sırrın gaybındandır. Veya ilimler ilâhî tecellilere dayalı (yanılma ihtimali bulunmayan) hakîkidir ki, bu ilim çeşidi ruhun gaybındandır. Veya ilimler aşklara ve vuslatlara yönelik lezzet verici ve zevkidir ki bu kısım hafiyy(gizlin)in gaybındandır. İlimlerin son çeşidi ise gaybler (bilinmezler)in gaybından olan hakîkî kısmıdır...⁵²

Hüdâyî ilimlerin bu tasnifini “...De ki: Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?..”⁵³ âyetini tefsir ederken yapmaktadır. Müellifin ilimlerle ilgili yaptığı tasnif ve bu tasnifte kullandığı terimler bazı kısaltma ve cümlelerde kullanılan bazı sözcüklerin yapılarının değiştirilmesiyle bütünüyle İbn Arabî’ye dayanmaktadır.⁵⁴

Örnek 2:

Bilmiş ol ki yukarıdaki âyet⁵⁵ ilâhî ilimlerde zâhir ilmin yeterli olmadığına, gerçek hedefe vasıl olmak için tevhid (birleme) mesleğinde ve fenâ (bâtın) ilminde sülûk etmenin gerekliliğine, gizlenmesi gerekli olan ilâhî sırlardan olmaması halinde, âlimin bilgisini, gizlememesinin şart olduğuna ve bütün işlerde mâsivâ (Allah’ın dışındaki bütün eşyâ) dan yüz çevirip Allah’a bağlanmak suretiyle dönüşün yine O’na olduğuna işaret etmektedir. Bu da Allah’ı kalbî (bâtın), kâlibî (zâhir) ve mâlî ibadetlerle birlemek sûretiyle gerçekleşir. Allah’ın kullarına uymalarını emrettiği doğru yol ve gerçek din de budur...⁵⁶

Bu örnekte Hüdâyî gerçeği yakalamak için zâhir ilmin yanında bâtin ilminin de gerekli olduğunu aksi takdirde marifetullahı elde etmenin mümkün olmadığını vurgulamaktadır. Akabinde tasavvufî sırların umûma verilmemesinin şart olduğuna inandığını bildiğimiz müellif⁵⁷ âlimin bu türden bilginin dışındaki bilgisini halktan sakınmamasının lüzumunu belirtmekte ve kulun ancak zâhir ve bâtin bütün ibadetleri Allah’a tahsîs etmek suretiyle ilâhî sırlara mazhar olabileceğini ifade etmektedir.⁵⁸

III. Şerî’at, Tarîkat ve Hakîkat

Şerî’at, kulluğun gereğine göre yaşamayı düstur edinmek veya dinin açık yoluna bağlanmaktır. Tarîkat, manevî mertebelere yükselme ve dünyevi zevklerden arınma gibi sülûk ehline mahsus olan bir yaşam tarzıdır.⁵⁹ Hakîkat ise kainatta rubûbiyeti müşahede etmektir. Buna göre şerî’at Allah’ın kula olan emirlerini, hakîkat ise O’nun kainat ile ilgili tasarrufunu ve iradesini bildirir. Dolayısıyla Allah’a ibadet etmek şerî’at, O’nu müşahede etmek ise hakîkattir.⁶⁰

Hüdâyî şerî’at, tarîkat ve hakîkatin tarifini yapmaksızın bunların kuldaki yansımalarını belirtmekle yetinir.

Örnek :

Bilmiş ol ki şerî’at ehli şöyle dediler: “Allah’ın kulu sevmesi; dünyada ona hidâyet ve başarı dilemesi, ahirette de bol ecir ve büyük müfakatla ödüllendirmesidir. Kulun Allah’ı sevmesi ise ibadete yönelmesi ve günah işlemekten uzak dur-

masıdır.” Tarîkat ehli ise şöyle dedi: “Allah’ın kulu sevmesi, onu kendine yaklaştırmayı, kulun Allah’ı sevmesi ise mâsivâ (Allah’ın dışındaki bütün eşyâ)yı O’nun için terketmesidir.” Hakîkat erbabı da şöyle dedi: “Allah’ın sevgisi kadim, kulunki ise hâdis; yani sonradandır.” Ne zaman “...Allah onları seviyor...”⁶¹ âyetinin ifade ettiği anlamın parıltılarından nurlar oluşsa, kuldaki fânî (geçici) varlık erime ve yok olma mertebesine iner ve daha sonra “...Onlar O’nu seviyor...”⁶² âyetinin gerektirdiği yardım ve rahmet kanatlarını açar. Böylece kulun, Allah’ı sevmesiyle kul için beka ve sahv⁶³ hali meydana gelir ki bu durum nâsûtî (beşerî) liğın, lâhûtîli (tanrılı) ğın bekasında yok olmasıdır. Allah’ın kulu sevmesi ise lâhûtîliğin, nasuhitiliğin fenâsında bâkî kalmasıdır.⁶⁴

Bu örnekte Hüdâyî şerî’at, tarîkat ve hakîkat erbabının yaklaşımına uygun olarak Allah’ın kulu sevmesi ve kulun Allah’ı sevmesinin nasıl yorumlandığını açıklamakta ve “...O, onları sever. Onlar da O’nu sever...” âyetinin birinci cümlesinin tanrılığın beşerîliğin geçiciliğinde ebedileşmesi, ikinci cümlesinin ise beşerîliğin tanrılığın bekasında yok olmasına işaret ettiğini belirtmektedir. Görüldüğü gibi burada şerî’at, tarîkat ve hakîkatın tarifinden ziyade sevgi bağlamında bu yollar da sülûk edenlere göre kuldaki yansımalarının niteliği üzerinde durulmaktadır.⁶⁵

IV. Sülûk ve Mertebeleri

Sülûk; yola gitmek, sâlik ise yolcu demektir.⁶⁶ Tasavvuf ehline göre sülûk, Allah’a ulaşmaya kabiliyet kazanmak için güzel ahlak sahibi olmaya çalışmaktan ibarettir.⁶⁷ Kâşânî (730/1330) sülûkü “Allah’ın cemalinin tecellisi için kalb evini ağyardan temizlemek” şeklinde tanımlarken, sâliki de “Allah’a yürüyen ve seyr-u sülûk müddetince murad ve mürid arasını bulan kimse” olarak tanıtmaktadır.⁶⁸

Sûfîler kötü huyları bırakıp, gerçeğe ve birliğin sırrına varmak için bir mürşide, bir şeyh-i kâmile bir büyüğe uyararak ve bağlanarak belirli bir şekilde mücadele ve mücahedeye girerler. Buna sülûk denir. Sâlik de bu yola giren kimsedir.⁶⁹

Hüdâyî de tefsirinin muhtelif yerlerinde özellikle Allah’a ve Hz. Peygamber(as)’a itaati emreden âyeti kerîmelerin tefsirinde, kulun Allah’a gerektiği şekilde ibadet edebilmesi için bir tasavvuf büyüğüne ve bir şeyhe bağlanmasının şart olduğunu vurgulamaktadır. Böylece şeyh-i kâmil’in kontrolünde seyr-u sülûküne devam eden sûfî, manevî derecelere vasil olabilecektir.⁷⁰

Hüdâyî sülûk mertebelerini ibadet bağlamında değerlendirmekte ve hangi makam ve mertebede hangi ibadet şeklinin gerekli olduğunu izah etmektedir.

Örnek 1:

Allah şöyle buyurdu: “Ey inananlar, Allah’ı çok anın...”⁷¹ Allah’ı layık olduğu vechiyle tenzih edin, tesbih edin, teklîğini haykırın ve O’na hamd edin. Bu, nefis makamında dil, kalb makamında huzur, sırr makamında yakarış, ruh makamında müşahede, hafıyy makamında vuslat, zât makamında ise fenâ iledir...⁷²

Bu örnekte görüldüğü gibi Hüdâyî nefis, kalb, sırr, ruh, hafıyy ve zât makamlarında zikrin şeklini, Allah’ı çokça anmayı emreden Ahzâb 41’in tefsirinde açıklamaktadır.

Örnek 2:

Allah şöyle buyurdu: “Kitaptan sana vahyedilene oku...” Âyette geçen Kitap’tan maksat, Kur’ân’dır. Kur’ân’ı oku ki tilavetiyle Allah’a yaklaşasın, gereğiyle amel edesin ve sırlarına muttali olasın. “ve namazı da kıl, çünkü namaz kötülüklerden alıkoyar...”⁷³ Yani namazın çirkin şeylerden ve kötülüklerden kişiyi vazgeçirmesi onun şanındandır... Bilmiş ol ki namazın mertebeleri vardır. Bedenin namazı, namazda bilinen rükunleri yerine getirmektir. Nefsin namazı ise huşu ve korku-ümit üzere tuma’nine iledir. Kalbin namazı, huzur ve mürakebe; sırrın namazı, yakarış ve mükaleme; ruhun namazı, müşahede ve muayene; hafiy namazı, münâ’at ve hoş görü iledir. Yedinci makamın ise namazı yoktur. Çünkü bu fenâ (yokoluş) ve vahdet (birlik) in kendisindeki sade sevgi makamıdır. Dolayısıyla şekli namazın sona ermesi, yakîn şekli olan ölümün ortaya çıkmasıyla dır...⁷⁴

Hüdâyî’nin Ankebût sûresinin 45. âyetin tefsirindeki yorumu, İbn Arabî’ye nisbet edilen Kur’ân tefsirindeki değerlendirme ile karşılaştırıldığında gerçekten arada büyük benzerlikten öte iki tefsirdeki ibarenin az değişikliklerle birbirinin aynı olduğu görülmektedir. Buna göre Hüdâyî’nin bu âyet hakkındaki yorumu İbn Arabî’den aldığı ve onun konu ile ilgili görüşlerine katıldığı veya en azından değer verdiği söylenebilir.⁷⁵

V. Nefis ve Mertebeleri

Nefis lügatte bir şeyin varlığı ve kendisi demektir.⁷⁶ Tasavvuf ehli nefis terimini kullanırken bununla ne bir şeyin vücûd ve varlığını, ne de vaz’ olunmuş kalıbı ve cismi kastederler. Sûfîlerin muhakkik olanlarına göre bu sözcükten maksat, kulun kötü vasıfları ile yerilen huy ve fiilleridir.⁷⁷

Nefis ile mücadele ve ona muhalefet etmek bütün ibadetlerin başı ve tüm mücahedelerin kemali kabul edilmiştir.⁷⁸ Kul, Allahın rızasını ve yarlıgamasını umarak Allah’a yönelirse, Hakk onun kalbine yakînin nurunu yerleştirir, nefsi-ne muhalefet etmede ona destek verir ve nefsinin istek ve arzularını ona sevdirmez. Bundan böyle nefsin sapıklık kalesinin temelini yıkması, hevasının denizinden geçmesi ve Hakk’la ünsiyet bahçesinin bulunduğu kalbin cennetlerine girmesi için Allah kula nefis-i emmârenin kapısını aralar.⁷⁹

Hüdâyî tefsirinde genelde nefisle mücahede etmenin gereğini vurgulamakta, kulun nefse muhalefetle tasavvufî mertebelere yükselebileceğini aksi takdirde gerilemenin söz konusu olacağını belirtmektedir.

Örnek :

Allah şöyle buyurdu: “Ben nefsimi temize çıkarmam. Çünkü nefis daima kötülüğü emredicidir.” Yani nefsin bu özelliği tabii yapısı itibariyledir. “Meğer Rabbinin esirgelediği bir nefis ola.” Âyette geçen ve cemâdât (yani akıllı olmayan yaratıklar için kullanılan) “ما” edatının, (akıllılar için kullanılan) “من” edatı anlamında olduğu söylenmiştir. Başka bir görüşe göre ise nefisteki cehalet boyutunun öne çıkması nedeniyle akıllılar sınıfından çıkarılmış ve akılsızlar için kul-

lanılan “ل” edatı ona ıtlak olunmuştur. “Rabbim, bağışlayandır, esirgeyendir”⁸⁰... Bilmiş ol ki nefis kötülüğü emredici (emmâre) özellikte yaratılmıştır. Fakat Rabbi ona acıyınca ve ona yardım bakışı ile bakınca, onu beşerî sıfatların karanlıklarından çıkarır. Çünkü hidâyet sabahı doğunca, kalbin ufuklarını aydınlatır. Böylece nefis levm edici (levvâme) makamına yükselir ve yaptıklarından pişmanlık duyar. Allah da onun tevbesini kabul eder. Çünkü levm etme ve kendisini kötüleme aynı zamanda tevbedir. Sonra yardım güneşi doğunca nefis, levvâme makamından mülhime makamına yükselir. “Rabbi ona bozukluğunu ve korunmasını (isyanını ve itaatini) ilham eder.”⁸¹ Sonra güneş ortalayınca ve yeryüzü Rabbinin nuruyla aydınlanınca nefis mutmainne makamına yükselir ve “razi edici ve razi edilmiş olarak Rabbine dön!”⁸² hitâbına hazır hale gelir...⁸³ Burada Hüdâyî nefsin emmâre, levvâme, mülhime ve mutmainne mertebelerini ve her mertebedeki tasavvufî halin ne şekilde oluştuğunu bazı işaretlerden ve âyetlerin tasavvufî yorumlarından hareketle izah etmektedir. Bu örnekteki anlatımda kullanılan tasavvufî terimlerin seçimi ve tercihinde müellifin kendisinden önceki tasavvuf ehlinden özellikle de İbn Arabî’den etkilendiği görülmektedir. Nefis hakkında müfessirimiz tefsirinin bir çok yerinde izahlarda bulunduğu halde yukarıda verdiğimiz örneğin onun konu hakkındaki yaklaşımını bütünüyle yansıttığını düşündüğümüzden bununla yetiniyoruz.⁸⁴

VI. Takvâ

Lügatte korkma, sakınma, kaygılanma vb. anlamlara gelmektedir.⁸⁵ İstilahta ise takvâ ibadette ihlas ve samimiyet, günahta ise terk etmek ve korunmak anlamında kullanılmaktadır. Yine takvânın Allah dışındaki her şeyden yüz çevirmek, dinin kurallarını koruyup çiğnememek, Allah’tan uzaklaştıran bütün eşyâdan uzak durmak, nefsin arzularına sınır koymak, Allah’ın dışında nefsinde bir şey görmemek, kendisini hiçbir kimseden üstün düşünmemek ve Hz. Peygamber(as)’a uymak gibi birbirine yakın mânalara geldiği belirtilmektedir.⁸⁶

Takvâ bütün iyilikleri ve faziletleri kendinde toplayan bir haslettir. Takvânın hakikati, Allah’a itaat ederek azabından sakınmaktır. Takvâ’nın aslı önce şirkten, sonra kötü ve günah olan fiillerden, daha sonra günah olması ihtimali olan şüpheli şeylerden uzak durmak ve en sonunda da gereksiz ve fuzuli olan şeylerden bütünüyle vazgeçmektir.⁸⁷

Hüdâyî *Nefâisü'l-Mecâlis*’in muhtelif yerlerinde takvâ hakkında açıklamalarda bulunmakta ve yeri geldikçe insanları takvâyâ sarılma konusunda uyarmaktadır.

Örnek 1:

Dinin istilâhında takvâ, nefsi ahirette ona zarar verecek şeylerden korumaktır. Takvânın üç mertebesi vardır. Birinci mertebe, şirkten teberrî etmek suretiyle ebedî azaptan korunmaktır. “...Onları takvâ kelimesine bağladı...”⁸⁸ âyetinde takvâ sözcüğü bu anlamdadır. İkinci mertebe, günah olan her şeyden kaçınmaktır. Takvâ isminden anlaşılan mana budur. Aynı zamanda “Eğer Kitap ehli inanınp (Allah’ın azabından) korunsalardı, onların kötülüklerinden vazgeçerdik...”⁸⁹

Aziz Mahmud Hüdayî Câmii'nin kapısı

âyetindeki takvâ da bu anlamdadır. Üçüncü merteye ise kalbi Allah'tan uzaklaş-
tıran her şeyden yüz çevirmektir. Allah'ın "...Allah'tan, O'na yaraşır biçimde
korkun..."⁹⁰ sözü ile istenen hakîkî takvâ budur...⁹¹

Burada Hüdayî, takvânın ıstılahi anlamı üzerinde durmakta ve âyetlerden yarar-
lanarak takvânın teorik yönden mertebelerini izah etmektedir.

Örnek 2:

Bilmiş ol ki takvâ zarar veren şeylerden nefsi korumaktır. Takvânın birkaç mer-
tebesi vardır. Birinci merteye, avamın takvâsıdır ki bu, şer'î sınırların aşılmayıp
konunmasıylaştır. Çünkü avam tabakası buna riâyet etmekle cennete girer ve
ateşten kurtulur. İkinci merteye havâssın takvâsıdır ki bu, dini kuralların korun-
masından sonra yerilen ve zemmedilen özelliklerinden nefsi temizlemektir.
Çünkü havâs çeşitli makamlara vasıl olmak için riyazât ve mücahedeye özen
gösterirler. Üçüncü merteye ise ehassu'l-havass (manevî yönden en üst merteye-
de olanlar)ın takvâsıdır ki bu da kalbi mâsivâ (Allah'ın dışındaki bütün eşyâ)
dan arındırmaktır. Takvânın en yüksek mertebesi budur. O halde mü'mine ya-
raşan, takvâ ile nefsinin ateşten korumasıdır. Çünkü takvâ en hayırlı azık, müttâ-
kî ise kulların en iyisidir...⁹²

Bu örnekte de Hüdayî takvânın bundan önceki örnekteki tarifine benzer bir ta-
nımı yaptıktan sonra bu sefer başka bir açıdan takvânın kısımları ve mertebeleri
üzerinde durmakta ve hangi mertebenin pratikte hangi kesimlere tekabül etti-
ğini belirtmektedir.⁹³

VII. Tevbe

Tevbe sâliklerin menzillerinden ilk menzil ve tâliblerin makamlarından birinci makamdır. Tevbenin dildeki hakîkî anlamı dönüştür. Buna göre tevbe dinde yerilen (zemmedilen) den, övülen (medhedilen)e dönmektir.⁹⁴

Ehl-i sünnetin usûl âlimleri tevbenin sahih olması için üç şartı taşıması gerektiğini söylemişlerdir. Dine muhalif işler yaptığından pişmanlık duymak, yanlışlığı hemen terketmek ve eskiden işlediği günahların benzerlerini yapmamaya azmetmek.⁹⁵

Hüdâyî'nin tefsirinde üzerinde en çok durduğu tasavvufî kavramlardan bir tanesi de tevbe terimidir. Onun tevbe kavramı hakkındaki yaklaşımını, olabildiğince geniş bir şekilde yansıttığı aşağıdaki örnekte vermek istiyoruz.

Örnek :

Allah şöyle buyurdu: "...Tevbe etmeyenlere gelince onlar zâlimlerin ta kendileridir."⁹⁶ Tevbe Yaratıcıya isyan etmekten O'na itaat etmeye ve O'na muhalefet etmekten muvâfakat etmeye dönmektir. Hakk'a dönmeyen muhakkak ki nefesine zulüm etmiştir. Tevbenin kabul edilmesinin şartları şunlardır: Kalb ile (işlediği günah sebebiyle gerçekten) pişman olmak, dil ile çokça bağışlanma dileyerek (yanlışlık yaptığını) itiraf etmek ve bir daha vücûdunun azaları ile günah işlememeye azmetmek. Bu, bütünüyle gûnahtan dönme yoluna girmek üzere Allah'a isyan etmekten yüz çevirmektir. Bilmiş ol ki avamın tevbesi Kur'ân'ın "...Ancak tevbe ve îmân edip yararlı iş görenler müstesna. Çünkü böylelerin kötülüklerini Allah iyiliğe çevirir..."⁹⁷ âyetinin izahına göre çokça ibadet etmektedir. Tevbe ve ona terettüb eden bütün şeyler başka iyiliklerdir. Avam tevbe edince Allah hakkında kendilerini bağışlamanın gerekli olduğu düşüncesine varırlar. Bunun sırrı ise havâs tabakaca bilinir ve günah gerektiren su-i edep (edepsizlik) addedilir. Çünkü ebrâr (iyiler) in iyilikleri, mukarrebînin (Allah'a çok yakın olan kullar) in kötülükleridir. (Yani iyiler tabakası yanında iyi olduğu var sayılan bir iyilik, çok daha üst mertebede bulunan mukarrebîn katında kötülük şeklinde görülebilir.) Onların nefslerinde belki fiil, sıfat ve benliklerinde bile iyilikler görmesi tamamıyla gûnahtır. Orta makamdakilerin tevbesine gelince bu, Allah'ın rahmetinin genişliği yanında masiyetten uzaklaşma iledir. Bunlar bu halde bulunanın günahının olmadığını iddia ederler. Bu bast⁹⁸ makamındaki yanılğı ve aşırılıktır. Söz konusu bu yanlış yola sapanların çoğu, kendilerine kılavuzluk edecek şeyh olmaksızın seyr-u sülûke girenlerdir. Bunların bu kötü durumu hemen terkedip tevbe etmeleri gerekmektedir. Havâssın tevbesi ise vakti zayi etmektendir. Bu makamda bulunan zamanı boşa harcayınca başka şeyleri düşünmekle Allah'tan ayrılığa düşer ve nefsinin sıfatlarını görmeye başlar. Bu aşamadan sonra da murâkebe nurundan mahrum olur ve Allah ile alakası iyi bir şekilde devam etmez.⁹⁹

Hüdâyî bu örnekte önce tevbenin detaya inmeksizin tarifini yaptıktan sonra tevbenin kabul edilmesi için gerekli olan şartları sıralamaktadır. Daha sonra sıra ile avamın tevbesinin çokça ibadet etmek, orta makamdaki evsatın tevbesinin gü-

nahtan uzaklaşmak, havâssın tevbesinin ise vakti boşa harcamaktan arınmakla olduğunu belirtmektedir. Müellifin tevbe ile ilgili izahları tasavvuf kaynaklarında bulunan bilgilerle paralellik arz etmektedir. Burada dikkatimizi çeken başka bir husus da tasavvufta ilerlemenin rehbersiz ve şeyhsiz gerçekleşmeyeceğine Hüdâyî özellikle vurgu yapmaktadır. Bu işi kendi kendine yapmaya kalkışanlarda telafisi imkânsız sıkıntılar görülebileceği müfessirimiz tarafından belirtilmektedir ki gerçekten bunun çok ince bir konu olduğu âşikârdır.¹⁰⁰

VIII. Tevhîd Zikri

Tevhîd lügatte bir şeyin tek olduğuna hükmetmek ve onun bir olduğunu bilmektir. Hakîkat ehlinin ıstılahında ise zât-ı ilâhîyi kafalarda düşünebilecek ve zihinlerde hayal edilebilecek herşeyden arındırmaktır. Tevhîd Allah'ın yaratıcılığını tanıma, birliğini kabul etme ve benzerlerinin varlığından O'nu arındırma olmak üzere üç çeşittir.¹⁰¹

Hüdâyî'nin tefsirinde önemle vurguladığı ve en çok üzerinde durduğu tasavvufî konulardan bir tanesi de tevhîd zikridir. Ona göre tevhîd zikrinin meydana getirdiği ateş, kalbin üzerindeki yağ eritir ve yağ eriyince ondan bir koku oluşur. Zikrin ateşi ise orada nur olur. Tevhîdin ateşi ve nuru, kalpteki kana tesir edince o kan buhar-ı latîf olur. Buhar-ı latîf de nefis-i insânî olan buhara tesir eder ve böylece nefsin zulmetleri nura dönüşür.¹⁰²

Örnek :

Bilmiş ol ki “De ki: Ey Kitap ehli, bizim ve sizin aranızda eşit olan bir kelimeye gelin. Yalnız Allah'a tapalım. O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım; birbirimizi Allah'tan başka tanrılar edinmeyelim...”¹⁰³ âyeti, dinin esasının ve nebîler ile peygamberlerin üzerinde ittifak ettikleri şeyin aslının tam yakîn ile Allah'ın birliğine imân etmek olduğuna delâlet etmektedir. Allah'a imân etmede umde olan yakîndir... Buna göre hak yolcusuna yakînini güçlendirmeye özen göstermesi gerekmektedir. Bu da ancak tevhîd ve Allah'ı zikirle başarılabilir. “...Allah'ı anmak, en büyük (ibadet)tir...”¹⁰⁴ Tasavvuf büyüklerinden Yahyâ b. Mu'âz (258/871) şöyle dedi: “Tevhîdin nuru, şirkin ise ateşi vardır. Şirkin ateşi müşriklerin iyiliklerini yaktığı gibi tevhîdin nuru da muvahhidlerin kötülüklerini yakar. Öyleyse kulun tevhîd ve zikirle yakînî imânını güçlendirmeye çalışması gerekmektedir”...Ayrıca zikri sünnet olan şekilde yapmak edep açısından önemlidir.¹⁰⁵

Hüdâyî burada Al-i İmran (3) 64. âyetin delâletiyle dinin aslının kemal-i yakînle Allah'a inanmak olduğunu belirttiikten sonra hakkı arayanın imânını tevhîd ve zikirle güçlendirmesinin gereğini vurgulamakta ve bir güzel menkıbe ile müşrikin şirkinin iyiliklerini sildiği gibi muvahhidin tevhîdinin de günahlarını sildiğini ifade etmektedir. Hüdâyî'nin burada da tevhid zikriyle meşgul olurken sünnet olan vecih üzerine bu zikri yapmayı önermesi bizce önemlidir. O her fırsatta şer'at çizgisini aşmamaya özen göstermektedir. Onun tasavvufî bilgiyi sıradan insanlara verilmemesi yönündeki tavsiyelerini de buna eklediğimizde ba-

zı özel durumlarda yeltendiği aşkın tasavvufî izahlara ve te'villere rağmen genel manada onun şeriat çizgisini korumaya çok dikkat ettiğini ve aşırı yorum taraf-tarı olmadığını söyleyebiliriz.¹⁰⁶

D. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Nefâisü'l-Mecâlis isimli tefsirinde işlediği bazı tasavvufî konuları incelediğimiz Azîz Mahmud Hüdâyî XVI. asrın son yarısı ile XVII. asrın ilk çeyreğinde yaşamış, hayatı süresince sekiz padişah dönemini idrak etmiş, bunlardan bazıları ile çok yoğun ve yakın ilişkiler içinde olmuştur. Eğitimi Osmanlı medreselerinde tamamladıktan sonra nassların zâhirine bağlı kalarak kâdılık ve müderrislik yapmış, tasavvufa intisabından sonra da ehl-i sünnet alimlerinin kabul ettiği dinin zâhir çerçevesinin dışına çıkmamaya özen göstermiş alim ve mutasavvıf bir zattır.

Onun doğum tarihi (948/1541), Osmanlı'nın zirveye ulaştıktan sonraki duraklama devresine denk gelmektedir. İlk eğitimini çocukluğunu geçirdiği Sivrihisar'da alan Hüdâyî, daha sonra Osmanlı'nın başkenti ve ilim merkezi İstanbul'a gelmiş ve medrese eğitimini orada tamamlamıştır. Ardından hocasıyla beraber Osmanlı'nın farklı ilim ve kültür merkezlerinde (Edirne, Mısır, Şam) bulunmuş, ilim ve irfanını artırmıştır. Onun asıl bu devreden sonra geldiği ve hayat çizgisinin büyük oranda değişikliğe uğradığı Bursa'daki ikameti büyük önem taşımaktadır. Bursa'ya müderris ve kâdı olarak atanan Hüdâyî, bu görevini nassın zâhirine titiz bir şekilde bağlı kalarak ifa ederken, daha önce mülazımlığını yaptığı hocasının vefatı ve gördüğü rüya, hayatını büsbütün tasavvuf yoluna adanmasına sebep olmuştur.

Tasavvuf yolunda seyr-u sülûküne başlayan Hüdâyî, üç sene gibi kısa denebilecek bir sürede tasavvuftaki eğitimini tamamlamış ve tarikat halifesi olarak farklı yerlerde görev yaptıktan sonra İstanbul'a yerleşmiştir. İstanbul'a yerleşmesini takip eden süre içerisinde Üsküdar'da bir cami ve dergah yapımına öncülük etmiş ve zamanla bu cami ve dergah çok farklı seviye ve kesimlerden insanların feyiz aldıkları, istifade ettikleri, ruhlarını arındırdıkları ve belki zaman zaman canlarını kurtarmak için de sığındıkları bir merkez halini almıştır.

Hüdâyî işte bu dergâhtan mesajını insanlara ulaştırmaya çalışmıştır. Onun vurgulanması gereken yönlerinden birisi de, düşüncelerini ve fikirlerini sadece şifahi ve sözlü olarak insanlara sunmakla yetinmemesi, özellikle yazıya aktarmaya özen göstermesidir. Bizim çalışmamızda esas aldığımız ve "sohbet meclislerinin incileri" anlamına gelen *Nefâisü'l-Mecâlis* isimli tefsiri bu açıdan önemlidir. Hüdâyî'nin sohbet meclisleri için hazırladığı makalelerden ve notlardan oluşan bu eser, yazım özelliğinden dolayı pek çok tekrarlar içermektedir. Yani Hüdâyî, baştan sona bütün Kur'ân âyetlerini içeren ve kapsamı çok iyi tasarlanmış olan bir Kur'ân tefsiri te'lif etmek yerine, tasavvufla az veya çok irtibatlandırılabilen Kur'ân âyetlerinin tefsirini yapmayı ve sohbet toplantılarında malzeme olarak kullanmayı uygun görmüştür.

Bu bakış açısıyla *Nefâisü'l-Mecâlis* incelendiğinde, medrese öğrencisinden öğretim üyesine, tekkedeki müritten şeyhine ve camideki normal cemaatten imamına kadar herkesin zevkle okuyabileceği, anlayabileceği ve istifade edebileceği yönleri olduğunu söyleyebiliriz. Gerçekten *Nefâisü'l-Mecâlis*'te herkesin anlaması imkân dahilinde olmayan aşkın belki de aşırı tasavvufî anlatımlar ve yorumlar/te'viller yanında, tamamen zühd ve takva boyutunun öne çıkarıldığı ve her seviyeden insanın rahatlıkla anlayabileceği izahlar da vardır. Yine söz konusu eserin bazı bölümlerinde âyetler detaylı bir şekilde irdelendiği halde, bazı yerlerde âyetten anlaşılan anlam basit olarak meal düzeyinde verilmekle yetinilmiştir. Bütün bunlardan hareketle Hüdâyî'nin bu tefsiriyle bütün kesimlere ulaşmak istediğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Hüdâyî'nin zâhir ilimlerdeki eğitiminin yanısıra tasavvufî eğitimini de tamamladıktan sonra tefsirini yazmış olması önemlidir. Yani *Nefâisü'l-Mecâlis*'in Hüdâyî'nin olgunluk döneminin ürünü olduğunu ve onun sahip olduğu bilgi ve birikimini buraya yansıttığını söylememiz mümkündür. Bu bakımdan onun bu tefsiri göz önünde bulundurulmadan hakkında yapılan değerlendirmelerin sağlıklı olacağı kanaatinde değiliz.

Hüdâyî âyetleri tefsir ederken öncelikle âyetin zâhir yönü üzerinde durmaktadır. Âyetin içinde geçen garip kelimeler, gramer kaideleri, âyet ile ilgili nüzûl sebepleri, âyetin tefsiriyle ilişkilendirilen hadisler, anlam farklılığına sebep olabilen kırâ'atler, yine itikâdî ve fikhî yönden farklı mânalar kazanabilen âyetlerin yorumu ve Kur'an ilimleri, Hüdâyî'nin tasavvufî izahlara geçmeden önce açıklamak istediği konulardır. O bu konulardaki izahlarını kendi deyimiyle "tefsir" olarak nitelendirmektedir. Bütün bunlardan sonra "te'vil" olarak tavsif ettiği tasavvufî izahlara geçmektedir. Yani Hüdâyî'nin anlayışına göre "tefsir" Kur'an âyetlerinin zâhir yönden izahı; "te'vil" ise Kur'an âyetlerinin tasavvufî açıdan yorumlanması demektir.

Bu bakımdan "Nefâisü'l-Mecâlis" tefsirini sadece rivâyet-dirâyet metodu üzere telif edilmiş bir eser veya yalnızca tasavvufî bir tefsir olarak görmek yerine, onu zâhir mâna kadar işârî mânaya da önem veren bir tefsir şeklinde değerlendirmek daha isabetli olur. Hüdâyî bu yönüyle nassın zâhir anlamı dışına çıkmayıp bununla yetinen zâhir ehlerinden ayrıldığı gibi, işi bütünüyle işârî anlamlara boğarlardan da ayrılmaktadır. Yani Hüdâyî Kur'an âyetlerini tefsir ederken, bir taraftan izahlarında sadece nassın zâhirinden anlaşılan anlamla yetinmemekte, diğer taraftan da açıklamalarını bütünüyle tasavvufî işaretlerle sınırlandırmamakta ve bu türden te'villerinde şeri'at çizgisini aşmamaya dikkat etmektedir. Bu yönüyle *Nefâisü'l-Mecâlis*'in takdir edilecek ve herkes tarafından istifade edilebilecek bir eser olduğunu söyleyebiliriz.

DİPNOTLAR

- ¹ bk. Hüdâyî, *Nefâis*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 172-174, c. I, vr. 1 a.
- ² Katip Çelebi, *Fezleke*, II, 113.
- ³ Bursevî, İsmail Hakkı, *Silsile-i Tarik-i Celvetî*, Haydarpaşa Hastanesi Matbaası, İstanbul 1291, s. 76; Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî*, s. 111.
- ⁴ el-Bakara 2/218.
- ⁵ Müslim, İmaret, 20, n. 1864, II, 1488.
- ⁶ Aclûnî, Keşf, I, 424; Ali el-Kârî, *Esrâr*, n. 211, s. 211.
- ⁷ en-Nisâ 4/69.
- ⁸ Hüdâyî, *Nefâis*, I, 28 a-b; bk. el-Kuşeyrî, Abdülkerîm, *Letâifu'l-İşârât Tefsîrun Sûfiyyun Kâmilun li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. İbrahim Besyûnî, Merkezi tahkiki't-turâs, Kâhire 1981, I, 266. Muhyiddin b. Arabî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Mustafa Çalib, İntişaratu Nasır Hüsrev, Tahran, I, 137 (Abdurrezzâk Kâşânî'nin tefsiri olup İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilerek yayınlanmıştır).
- ⁹ Bu başlıkla ilgili diğer bazı örnekler için bk. Hüdâyî, *Nefâis*, I, 30 a; I/32 a; I, 38 b; I, 39 a-b; I, 46 b; I, 48 b; I, 59 a-b; I, 67 b; I, 86 b; I, 91 b; I, 112 a; I, 121 b; I, 127 b; I, 196 b.
- ¹⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, s. 231; Süleyman Uludağ, "Tasavvuf Karşıtı Akımlar ve İbn Teymiye'nin Tasavvuf Felsefesi", *İslâmiyât*, Eylül, 1999, Ankara, s. 39-66; Mustafa Kara, "Tarikatler Dünyasına Genel Bakış", *İslâmiyât*, Eylül, 1999, Ankara, s. 67-78; Mustafa Öztürk, "Tefsîrde Zâhir-Bâtın Düalizmi ya da Tasavvufî Aşırı Yorum", *İslâmiyât*, Eylül, 1999, Ankara, s. 116.
- ¹¹ Hicretin altıncı yılında Hz. Peygamber (s.a.v.) umre yapmak üzere 1400 müslümanla birlikte Mekke'ye doğru yola çıktı. Bunu duyan müşrikler, Hz. Peygamber (s.a.v.)'i Mekke'ye sokmamak için bir birlikle karşı çıktılar. Hz. Peygamber vadilerden sapıp Hüdeybiye'ye geldi. Anlaşmak için Hz. Osman'ı elçi olarak gönderdi. Geri gelmesi gecikince, Peygamberimiz bir ağacın altına oturarak, ashâbindan, Osman öldürülmüş ise, ölünceye kadar savaşıacaklarına dair söz aldı. Onlar da ona biat ettiler. bk. Harun, Abdüsselam, *Tehzibü sireti ibn hişâm*, Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabî, Beyrût, tsz., s. 250-260; Algül, *İslâm Tarihi*, I, 437-446.
- ¹² el-Feth 48/10.
- ¹³ Hüdâyî, *Nefâis*, III, 154 a-b. bk. İbn Arabî, *Tefsîr*, II, 510; en-Nahçivânî, Nimetullah b. Mahmud, *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Ğaybiyye Muvaddihe li'l-Kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-Hikemi'l-Furkâniyye*, İstanbul 1325, II, 335.
- ¹⁴ bk. İbn Arabî, *Tefsîr*, II, 510.
- ¹⁵ Âl-i İmrân 3/31.
- ¹⁶ Hüdâyî, *Nefâis*, I, 466. bk. Kuşeyrî, *Letâif*, I, 235-236; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, III, 129.
- ¹⁷ el-Mâide 5/93.
- ¹⁸ Hüdâyî, *Nefâis*, I, 136 b. bk. İbn Arabî, *Tefsîr*, I, 342-343; Kuşeyrî, *Letâif*, I, 447-448; el-Bursevî, İsmail Hakkı, *Tefsîru Rûhi'l-Beyân*, Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabî, yedinci baskı, Beyrût 1405/1985, II, 437 vd.
- ¹⁹ Bu başlıkla alakalı diğer örnekler için bkz. Hüdâyî, *Nefâis*, I, 17 a; I, 18 a; I, 20 a; I, 23 b; I, 24 a; I, 34 b; I, 43 b; I, 57 a; I 68 a-b; I, 78 a; I, 87 a; I, 94 a; I, 109 a; I, 127 a; II, 17 a; II, 24 b; II, 47 a-b; II, 66 a; II, 78 b; II, 111 a; II, 124 a; III, 2 b; III, 97 b; III, 127 b.
- ²⁰ Yıldırım, Enbiya, *Hadis Problemleri*, Umran Yay., İstanbul 1417/1996, s. 157-166.
- ²¹ İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *Kitabü'l-Mevzû'ât*, Beyrut, 1983, III, 152; el-Hût, Ebu Abdillah Muhammed b. Derviş, *Esne'l-Metâlib fi Ehâdise Muhtelefeti'l-Merâtib*, thk. Abdurrahman Muhammed b. Derviş el-Hût, Beyrut 1991, s. 588.
- ²² Hüdâyî, *Nefâis*, I, 114 a-b. bk. Erzurumlu, İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, sad. Faruk Meyan, Veli Yay., İst., 1400/1981, s. 655.
- ²³ Konu ile ilgili diğer örnekler için bkz. Hüdâyî, *Nefâis*, I, 51 b; I, 52 a; I, 55b; I, 56 a; I, 60 a; I, 63 a; I, 66 a; I, 68 b; I, 94 a; I, 126 a; I, 143 a; I, 172 b; II, 96; II, 116; II, 296 b; II, 84 b; II, 102 a; III, 4 a; III, 166 a.
- ²⁴ Hüdâyî, *Nefâis*, I, 112 b.

- ²⁵ Konu ile ilgili diğer örnekler için bkz. Hüdâyî, *Nefâis*, I, 1 a; I, 21 a-b; I, 27 a; I, 28 a-b; I, 42 a-b; I, 51 a-b; I, 56 a-b; I, 59 a; I, 61 a-b; I, 65 a; I, 67 a; I, 71 a-b; I, 93 a-b; I, 114 a.
- ²⁶ el-Ankebût 29/45.
- ²⁷ Hüdâyî, *Nefâis*, I, 20 b.
- ²⁸ Uludağ, “Tasavvuf Karşıtı Akımlar”, s. 45.
- ²⁹ Konuyla alakalı diğer örnekler için bkz. Hüdâyî, *Nefâis*, I, 16 a; I, 18 a; I, 21 a; I, 25 b; I, 26 a; I, 27 a; I, 30 a; I, 33 a; I, 34 a; I, 44 a; I, 48 a-b; I, 49 a-b; I, 50 a; I, 71 b; I, 72 a; I, 77 a-b; I, 92 a; I, 93 B; I, 94 b; I, 143 a.
- ³⁰ en-Nisâ 4/5.
- ³¹ Hüdâyî, *Nefâis*, I, 75 a.
- ³² Yüce, *Râzî'nin Tefsîrinde Tasavvuf*, s. 97.
- ³³ Hüdâyî, *Nefâis*, I, 44 b.
- ³⁴ Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, s. 231.
- ³⁵ İbn Fâris, Ahmed, *es-Sâhibî fî Fıkhî'l-Luğa ve Süneni'l-Arab*, Mektebetü's-selefiyye, Kâhire 1328/1910, s. 162-163; Zerkeşi, *Burhân*, II, 162.
- ³⁶ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 213-4; Demirci, *Tefsîr Usûlü*, s. 85.
- ³⁷ Râğib Isfehânî, *Müfredât*, s. 696.
- ³⁸ Zerkeşi, *Burhân*, II, 163.
- ³⁹ Zerkeşi, *Burhân*, II, 163-164.
- ⁴⁰ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 50.
- ⁴¹ Zerkeşi, *Burhân*, II, 164.
- ⁴² Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 50.
- ⁴³ el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İlcâmü'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm*, tlk. Muhammed Mu'tasım billah, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, Beyrût, birinci baskı, 1406/1985, s. 64 vd.; Râğib Isfehânî, *Müfredât*, s. 636; Zerkeşi, *Burhân*, II, 164.
- ⁴⁴ Sâd 38/27.
- ⁴⁵ Sâd 38/28.
- ⁴⁶ Sâd 38/29.
- ⁴⁷ Hüdâyî, *Nefâis*, III, vr. 73 b; İbn Arabî, *Tefsîr*, II, 352.
- ⁴⁸ bk. Ebû Zeyd, Nasr Hâmid, *Mefhûmu'n-Nass: Dirâsetün fî Ulûmi'l-Kur'ân*, el-Heyetü'l-mısıryyettü'l-amme li'l-kitâb, 1990, s. 248.
- ⁴⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s. 145.
- ⁵⁰ es-Sühreverdî, Ebû Hafs Şihabuddin Ömer, *Avârifü'l-Me'ârif*, (İhyâu Ulûmi'd-Din baskısının sonunda), Dâru'l-fikr, üçüncü baskı, Beyrût, 1418/1997, V, 44-45; er-Rûmî, Mevlana Cemâleddin, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak, Gözden geçiren: Abdülbâkî Gölpınarlı, MEB Yay., İstanbul 1990, III, 347.
- ⁵¹ Hüdâyî, *Nefâis*, I, 41 a -b; I, 43 b; I, 93 b; I, 121 a-b; II, 17 b.
- ⁵² Hüdâyî, *Nefâis*, II, 83 b.
- ⁵³ ez-Zümer 39/9.
- ⁵⁴ bk. İbn Arabî, *Tefsîr*, II, 248.
- ⁵⁵ el-En'âm 6/91.
- ⁵⁶ Hüdâyî, *Nefâis*, I, 150 b. bk. el-Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed b. Ebî'l-Huseyin Ali b. Abbâs, *Kütü'l-Kulûb fî Muameleti'l-Mahbûb ve Vasfî Tarihi'l-Mürîd ilâ Makami't-Tevhîd*, Dâru sadır, tsz., ysz., I, 129-136; el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, Dâru'l-fikr, üçüncü baskı, Beyrût 1418/1997, I, 22-23.
- ⁵⁷ bk. Hüdâyî, *Nefâis*, I, 75, I, 93..
- ⁵⁸ Diğer örnekler için bk. I, 39 b; I, 52 b; I, 65 b; I, 129 b; II/30 a.
- ⁵⁹ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 90, 127, 141; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, dördüncü baskı, İFAV, İstanbul 1994, s. 308-315.
- ⁶⁰ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi*, Dergah Yay., birinci baskı, İstanbul 1985, s. 302-303.
- ⁶¹ el-Mâide 5/54.
- ⁶² el-Mâide, 5/54.

- ⁶³ Sahv: Sekr (eşyâdan değil de eşyâ arasındaki farkları görmekten gaib olmak) halinden sonra gelen sahv hali; kulun temyiz haline dönerek elem veren şeyle haz veren şeyi ayırt etmesi; fakat “Hakkın rızasına muvafıktır” diye elem veren şeyi tercih etmesi, bu yolda acı duymaması, tersine elem ve ıstırap veren şeyden zevk almasıdır. Kelâbâzî, *Ta'arruf* s. 135-136; el-Kelâbâzî, Ebubekir Muhammed b. İshak, *Doğuş Devrinde Tasavvuf-Ta'arruf*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., ikinci baskı, İstanbul 1992, s. 173-174; Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 295-299; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber, Ankara 1997, s.613-614.
- ⁶⁴ Hüdâyî, *Nefâis*, I, 127 a. bk. İbn Arabî, Muhyiddin, *Tedbirât-ı İlâhîyye*, çev.-şerh: Ahmed Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı, İz Yay., İst., 1992, s. 63-64; es-Serhindî, Ahmed Farukî, *el-Mektûbât li'l-İmâm Rabbânî*, Litografya Matbaası, İst., 1270, I, 33, el-Hânî, Muhammed b. Abdillâh, *Kitâbü'l-Behcetî's-Seniyye fi Adâbî't-Tarîkatî'l-Hâlidîyyeti'n-Nakşibendiyye*, Hakikat Kitâbevi, İstanbul 1992, s. 62-63.
- ⁶⁵ Diğer örnekler için bkz. Hüdâyî, *Nefâis*, I, 40 a; I, 46 b; I, 49 a; I, 51 a-b; I, 62 b; I, 112 a; I, 122 b; I, 127 a; I, 143 a; I, 154 a; I, 179 a-b; II, 1 b; II, 17 a; II, 92 b; II, 112 a-b; II, 113 a-b; II, 114 a; II, 137 b; III, 4 a.
- ⁶⁶ Râğîb İsfehânî, *Müfredât*, s. 421.
- ⁶⁷ Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay., İstanbul 1993, III, 287-288; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatler*, s. 317.
- ⁶⁸ el-Kaşânî, Abdurrezzak, *el-İstîlâhâtü's-Sûfiyye*, thk. Abdul'âl Şahin, Dâru'l-menâr, birinci baskı, Kâhire 1413/1992, s. 119.
- ⁶⁹ er-Rûmî, Mevlana Celâleddin, *Fîhi Mâ Fîh*, çev. Meliha Ülker Tarîkâhya, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1985, s. 386-387; Bursevî, İsmail Hakkı, *Kitâbü'l-Envâr-Tasavvufî Meseleler*, çev. Namim Avan, İnsan Yayınları, İst., 1999, s. 22-23; Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf (İslâm'da Rûhi Hayat)*, İFAV, üçüncü baskı, İstanbul, s. 116-117.
- ⁷⁰ Hüdâyî, *Nefâis*, I, 96 a; I, 44 a; I, 48 b; I, 49 a-b; I, 63 b; I, 64 b; I, 116 b; I, 117 a; I, 147 a-b; I, 150 b; II, 1 b, II, 21 b.
- ⁷¹ el-Ahzâb 33/41.
- ⁷² Hüdâyî, *Nefâis*, III, 40 b. bk. İbn Arabî, *Tefsîr*, II, 291-292.
- ⁷³ el-Ankebût 29/45.
- ⁷⁴ Hüdâyî, *Nefâis*, III, 6 b, 7 a. bk. İbn Arabî, *Tefsîr*, II, 248-249; Ertuğrul, İsmail Fenni, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, İnsan Yay., İstanbul 1991, s. 9-44; Ahmed Yaşar Ocak, *Türk Sûfiliğine Bakışlar*, İletişim Yay., birinci baskı, İstanbul 1996, s. 144-145.
- ⁷⁵ Diğer örnekler için bkz. Hüdâyî, *Nefâis*, I, 27 a; I, 32 a-b; I, 39 a-b; I, 48 b; I, 56 a; I, 63 a; I, 70 a; I, 80 a; I, 92 b; I, 102 a; I, 121 b; I, 141 b; I, 163 a; II, 18 b; II, 131 b; III, 197 b.
- ⁷⁶ Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, s. 745.
- ⁷⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 222.
- ⁷⁸ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 309.
- ⁷⁹ el-Baklî, Ruzbehân, *Kitâbü Meşrebi'l-Arvâh*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İst., 1974, s. 19.
- ⁸⁰ Yûsuf 12/53.
- ⁸¹ eş-Şems 91/8.
- ⁸² el-Fecr 89/28.
- ⁸³ Hüdâyî, *Nefâis*, II, 50 a. bk. Kübrâ, Necmüddin Ahmed b. Ömer b. Muhammed b. Abdullah, *Usûlü Aşere-Fevaihu'l-Cemâl (Tasavvufî Hayat)*, haz. Mustafa Kara, Dergah Yay., birinci baskı, İstanbul 1980, s. 110-111; İbn Arabî, *Tefsîr*, I, 607-608.
- ⁸⁴ Diğer örnekler için bkz. Hüdâyî, *Nefâis*, I, 13 b; I, 16 b; I, 27 a; I, 27 b; I, 39 a; I, 40 a-b; I, 56 a; I, 70 a; I, 92 a; I, 121 b; I, 123 b; I, 124 a.
- ⁸⁵ İbn Manzûr, *Lisân*, XV, 378-379.
- ⁸⁶ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 65.
- ⁸⁷ el-Kuşeyrî, Abdülkerîm, *er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye fi İlmi't-Tasavvuf*, thk. Ali Abdulhamit Baltacı, Dâru'l-cil, İkinci Baskı, Beyrût 1410/1990, s. 105.
- ⁸⁸ el-Feth 48/26.
- ⁸⁹ el-Mâide 5/65.
- ⁹⁰ Âl-i İmrân 3/102.

- ⁹¹ Hüdâyî, *Nefâis*, I, 74 a. bk. Kuşeyrî, *Letâif*, I, 266; İbn Arabî, *Tefsîr*, I, 205; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, IV, 17-18.
- ⁹² Hüdâyî, *Nefâis*, I, 178 b. bk. İbn Arabî, *Tefsîr*, I, 474; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s. 684-5
- ⁹³ Diğer örnekler için bkz. Hüdâyî, *Nefâis*, I, 37 a-b; I, 45 a-b; I, 51 a-b; I, 65 a; I, 73 a; I, 105 b; I, 111 a; I, 113 a; I, 115 a; I, 132 a; I, 138 a; I, 179 a-b; III, 48 b; III, 138 b.
- ⁹⁴ Kuşeyrî, *Risâle*, s. 91; en-Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Şeref, *el-Ezkâr*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrût tsz., s. 193.
- ⁹⁵ Kuşeyrî, *Risâle*, s. 92; Gazâlî, *İhyâ*, IV, 12-13.
- ⁹⁶ el-Hucurât 49/11.
- ⁹⁷ el-Furkân 25/70.
- ⁹⁸ Bast: Hal olarak kabul, lütuf, rahmet ve ünse işaret etmektedir. Recanın zıddı havf olduğu gibi bunun zıddı da kabzdır. Sûfî bast halinde herşeyi kuşatır ve her şeyde tesir ederken, hiçbir şey ona tesir edemez. İbn Arabî bastı, sûfinin eşyâyı kuşattığı, eşyanın sûfiyi kuşatmadığı bir hal olarak görür. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s. 140.
- ⁹⁹ Hüdâyî, *Nefâis*, III, 171. bk. Gazâlî, *İhyâ*, IV, 12-20.
- ¹⁰⁰ Tevbe hakkında diğer örnekler için bkz. Hüdâyî, *Nefâis*, I, 17 b; I, 38 a; I, 51 a; I, 55 a-b; I, 63 a-b; I, 71 b; I, 79 b; I, 81 a-b; I, 94 b; I, 103 b; I, 107 b; I, 117 b; I, 119 a-b; I, 137 b; I, 151 a; I, 180 a.
- ¹⁰¹ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 69.
- ¹⁰² bk. Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî*, s. 189.
- ¹⁰³ Âl-i İmrân 3/64.
- ¹⁰⁴ el-Ankebût 29/45.
- ¹⁰⁵ Hüdâyî, *Nefâis*, I, 48 b-49 a. bk. Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 153-154; Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, II, 85-90; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 298-302.
- ¹⁰⁶ Konu hakkında diğer örnekler için bkz. Hüdâyî, *Nefâis*, I, 39 a-b; I, 45 a; I, 58 b; I, 62 b; I, 64 b; I, 67 a; I, 71 a; I, 75 b; I, 79 a; I, 88 b; I, 90 b; I, 91 a-b; I, 97, I, 99 b; I, 106 b; I, 116 b; I, 141 b; I, 154 b; II, 125 a-b.

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Hatiplik-Vâizlik hizmetleri ve *En-Nâsâyih Ve'l-Mevâiz* Adlı Eseri

DR. SAFİ ARPAGUŞ

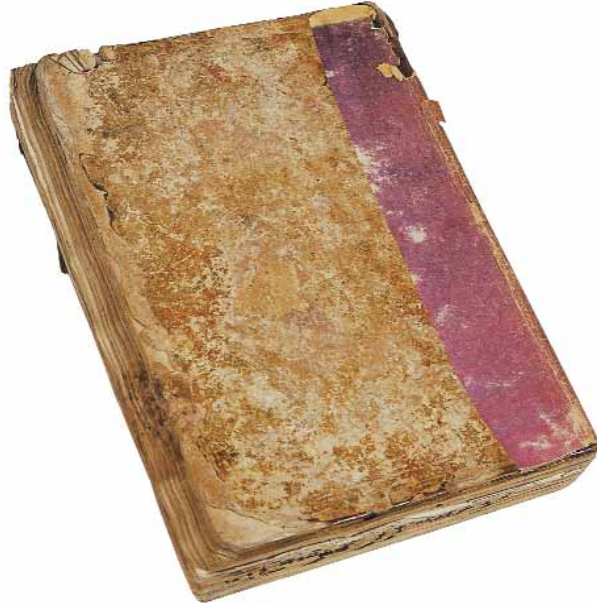
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Azîz Mahmud Hüdâyî, (1543-1628) yalnız tarikatına ait fikirleri yaymakla kalmamış, irşad kudreti yanında, hutbeleri, tefsir ve hadis dersleri, rüya tabirleri ve telkinleri, kerâmetleri ve hakkındaki menkıbelerle geniş bir zümreyi etkilemiştir. Sıradan halktan vezirlere, padişahlara kadar, siyaset ve ilim adamlarını, şâirleri, mûsikîşinasları bünyesinde toplayan Hüdâyî Dergâhı, tekkesi, camii, türbeleri ve kütüphânesiyle mânevî bir hayat zenginliği taşımakta idi. Böyle bir kaynaktan kuvvet alan şeyhler, âlimler, şâirler, mûsikîşinaslar ve hatipler sâyesinde bu gelenek günümüze kadar devam etmiştir.¹

Menkıbeleriyle halk arasında yaşayan, dinin zâhitlik yolunu tutup, tasavvufî fikirlerini bu sınırlar dâhilinde anlatan Hüdâyî'nin dinî eser ve risâleleri, şiirleri, mektupları, vaaz ve hutbeleri günümüze kadar gelmiştir. Hüdâyî eserleri, mânevî nüfuzu ve kişiliğiyle bir çok makâle ve çalışmaya da konu olmuştur. Şüphesiz bu sempozyum da bu anlamda onu ve fikirlerini anlama ve günümüz kuşaklarına aktarmakta önemli bir görevi ifâ edecektir.

Azîz Mahmud Hüdâyî, resmî-gayr-i resmî, insanların dini anlama ve yaşamasında onlara rehberlik etmiş, sözleri, eserleri ve yaşantısı ile etrafını irşad edip aydınlatmıştır. Bu tebliğde onun vâizlik ve hatiplik hizmetleri *Nasâyih ve Mevâiz* adlı eserinden hareketle anlatılmaya çalışılacaktır.

Hüdâyî'nin İstanbul'da Küçük Ayasofya'daki ikâmeti esnasında geniş bir çevre ve pâdişaha karşı da samîmî bir yakınlığının olduğu bilinmektedir. Âlim, şâir ve mutasavvıf kimliğiyle vaaz ve nasihatlerine toplumun hemen her zümresinden

Nasâyih ve Mevâiz adlı eserin cildi

insanların katılımını sağlamış, pâdişâhlar, vezirler, ulemâ ve sanat erbâbından oldukça mütecânîs ve geniş bir kitlenin teveccühünü kazanmıştır. Fakat O gerçek vazifesinin vaaz ve irşad olduğunun bilinci içinde bu hizmete devam etmek istemiştir. Çünkü şeyhi Üftâde Hazretleri kendisine,

“Sana vâizliği min-indillah verdik. Vâiz, Hz. Peygamberin esmâsındandır!”²

demiştir. Bundan sonra bulunduğu hemen her ortamda bu mânevî işâretle vazîfelendirildiği görevini ifâ etme gayretinde olmuştur. Hüdâyî vâizliği şeyhinden aldığı bir görev olarak görmekte ve Kur’ân-ı Kerîm’in de işâret ettiği üzere vaaz ve irşâdın bütün Peygamberler’in ve özellikle de şu âyetlere istinâden Hz. Peygamberin yolu olduğunu³ ifâde etmektedir:

“(Resûlüm!) De ki: “İşte bu, benim yolumdur. Ben Allah’a çağırıyorum, ben ve bana uyanlar aydınlık bir yol üzerindeyiz.”⁴ “(Resûlüm!) Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücâdele et!”⁵

Hüdâyî, Peygamberleri ve onların vârisleri olan ulemâ ve evliyâyı insanoğlunun Cenâb-ı Hak ile ezelde ettikleri ahde vefâkar davranmalarını temin için görevlendirilmiş kimseler olarak görür.

“Hoş güzel, bu kerre bu ibâdın âleme geldiği gibi dünyanın ziynet ve şöhretine aldanıp onu unutmaya diye mevlâ cânibinden bu kadar enbiyâ ve mürsel, her biri zamanında ümmetini tarîk-ı hüdâyâ dâvet eylediler. Bu kadar kitaplar enbiyâ zamanından sonra, evliyâ ve ulemâ ve sülehâ, mevâiz-i kur’ânîyye ile durup vaaz ve nasîhatler eyleyeler. Rızâyâ muhâlif olan dalâl yolların göstereler, men’ edeler... İşte böyledir. İmdi mü’min rabbin gösterdiği ve haber verdiği hüdâ cânibin ihtiyâr ede. Dahî enbiyâ zamanında enbiyâyâ inâbet eyleye. Onlar gittikten sonra evliyâyâ -ki veresedir- onlardan irâdet getire, yoluyla tevâhîde iştiğâl ile

Aziz Mahmud Hüdâyî'nin nasihatlerini ihtivâ eden eserden örnek sayfalar

nefsile mücâhede ede. Ol kimseye Allah Sübhânehû ve Teâlâ hidâyet eder.”⁶

Hüdâyî Pâdişâha yazdığı bir mektupta “Din nasihatidir” hadîsine işâretle şu ikazlarda bulunur:⁷

“Ârif ve âlim olan kendi enfüsüne ve kuvvâsına ve a’zâsına vaaz ve tezkirden aslâ hâlî’ olmamak gerektir. Lâzimetü’r-riâye olan reâyâsıdır. Himâye ve hıfz ve huk_kunu edâ ve menâhîden ve melâhîden men’ ve def’ lâzımdır. Ve sâniyen taht-ı tasarrufunda olan reâyâyâ riâyet ve hıfz ü himâye ve vaaz ü nasihat ve tezkîr bi’l-hikmet vâcip ve lâzımdır. Lâzimetü’r-riâye ve vâcibetü’l-hıfz ve’l-himâye olan enfüsî ve afâkî reâyâyı gütmeye ve gözetmeye ve dâimâ öğüt ve öğretmeye takayyüd ve ihtimâm muktezâ-yı adl ve adâlettir. Ve mûcib-i dikkat fi’l-dîn ve istikâmettir.”⁸

Toplumsal düzenin ve ferdî oto-kontrolün temininde vaaz ve irşâdın lüzûmuna işâret eden Hüdâyî, bizzat bu görevi icrâ ile kendisini memur görmüş ve bunu ifâ etmiştir. İnkarcılarla mücâdele ve da’veti, mü’minlerin mev’iza-i hasene ile irşâd ve terbiyesi ve mürid ve sâliklerin de hikmet ve nasihat sınırları dâhilinde sülûklarının temininin kendisi için, ilâhî bir emânet olduğunu ifâde etmektedir.⁹

Vaaz ve irşâdın ilâhî yönünü bu ifâdelerle ortaya koyan Hüdâyî’nin resmî olarak bu vazîfede bulunduğu dönemler de olmuştur. İlk resmî görevi, Muîd De-de’nin vefâtı üzerine 1594’te Fatih Camii vâizliğine tâyin edilmesidir. Bazı kaynaklar onun bu göreve gelişinin Rumeli kazaskeri Sûnullah Efendi’nin delâletiyle olduğunu kaydeder ancak, bizzat kendi ifâdeleri, bu göreve pâdişâh tarafından lâyık görüldüğünü ortaya koymaktadır. Fatih camiindeki vâizlik, müfessirlik, muhaddislik ve müzekkirlik hizmetleri mukâbilinde kendisine vakıftan günlük yüz akçe maaş takdir edildiği¹⁰ zikredilmektedir.

Üsküdar'da Rum Mehmet Paşa Camii civarında yerleştiği sene âsitanesinin inşasına başlanmıştır. Üsküdar'a yerleşmesinde de burada bir zâviye inşası düşüncesinin olduğu anlaşılmaktadır. Hüdâyî'nin önce Ali Paşa Zâviyesi şeyhliği teklifi aldığı fakat buna pek rağbet etmeyip, Üsküdar'da kendi dergâhını inşâ ettirmiş olduğu kaydedilmektedir. Hankâhının inşâsından sonra da (1595) Fatih Camii'ndeki vazifesine dört yıl kadar devam eder. Fakat 1599 yılında hânkâhın mescidine bir minber ilâve etmek suretiyle vazifesini buraya nakleder. Böylece Fatih Camii'ndeki görevi, gerek yolunun uzaklığı ve gerekse diğer vazifelerinin yoğunluğu sebebiyle sona ermiş olur. Bunun yerine Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nde sâdece perşembe günleri vâizlik görevi yapmaya başlar.¹¹ Hüdâyî bundan sonra görev ve hizmetlerini tamamen Üsküdar'daki dergâhı çevresinde toplamış olur. Bu düzen onun irşâd faaliyetlerine kolaylık ve kesâfet kazandırır. Zâviyesi önünde fikhî konuları anlatırken, tekkesinde de çevresine tasavvufî incelikleri anlatmaktadır. Bir yandan da yazmış olduğu tasavvufî eserlerle ilim ve irfan âlemine hizmete devam etmektedir. Dergâhı toplumun her kesiminden insanlara açıktır. Özellikle devrin pâdişahları ile olan diyalogo önemlidir.

Sultan Ahmed Camiinin inşâsı 1617'de tamamlandıktan sonra Hüdâyî, bu camide de her ayın ilk pazartesi günleri vaaz etmeyi kabul etmiştir.¹² Câmînin açılışında ilk hutbeyi de yine onun îrad ettiği¹³ nakledilmektedir.

Hüdâyî'nin yaygın menkıbelerinden biri olan, şiddetli bir kasırga ve hiçbir kayıkcının denize açılmadığı hava şartlarında Üsküdar'dan Sirkeci'ye yapmış olduğu seyahatin temel nedeni de Sultanahmet Camii'ndeki vaazına yetişmektir. O hava şartlarında sâlimen karşı kıyıya ulaştığı rota daha sonra halk tarafından "Hüdâyî Yolu" olarak adlandırılmış ve en şiddetli havalarda o hattın dâimâ açık olduğuna dâir bir inancın oluşmasına neden olmuştur.¹⁴

Bu bilgiler de göstermektedir ki Hüdâyî, Üsküdar'daki tekke ve camiinde, İstanbul'un Fatih, Sultan Ahmed ve Mihrimah Sultan gibi en büyük camilerinde vaazlar, dini öğütler, hadis ve tefsir dersleri vermiş, insanları mânevî olgunluğa erdiren yolların öncüsü olmuş, vâiz ve mürşidlik vazifelerini îfâ etmiştir. Azîz Mahmud Hüdâyî'nin tasavvufî birçok eseri yanında vaazları ve hutbelerinden meydana gelen üç müstakil eseri vardır.

1. *el-Mecâlisü'l-vâ'ziyye*: Hüdâyî'nin Arapça olarak yazmış olduğu eser onun vaaz ve nasihat türündeki eserlerinin en hacimlisidir. Eser, H. Selimağa Kütüphanesi'nde 276 numarada kayıtlı ve mevcuttur. Tek cilt olup, 496 varaktır. Hüdâyî'nin vaaz ve nasihatlarının bulunduğu bu eser müellif hattıdır. Hüdâyî'nin, mevzulara âyet-i kerime, hadîs-i şerif ve evliya menkıbeleriyle getirmiş olduğu izahlardan müteşekkil bir eserdir. Bayezid Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi bölümü 1900 numarada diğer bir nüshanın olduğu zikredilmektedir¹⁵ ancak bu nüshanın kayıp olduğunu öğrendik.

2. *Mecmûa-i Hutab*: Hüdâyî'nin hutbelerinden oluşan bu risâle üç dört varaklık bir eser hüviyetindedir. Hacı Selimağa da Hüdâyî bölümünde 270/7 ve 593/2

Küllîye içerisinde bir kesit

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin âyetlerin ebced karşılıklarının yazıldığı takkesi

numaralarda kayıtlıdır. Dergâhında okuduğu hutbeleri içeren bu küçük hacimli eserin İstanbul'un diğer kütüphanelerinde ve Bursa kütüphanelerinde başka nüshaları olduğu bilinmektedir. Bu hutbelerin uzun yıllar Hüdâyî âsitânesinde okunmuş olduğu hattâ bunların belirli makâmlarda îrâd edildiği rivâyet edilmiştir.

3. En-Nasâyh ve'l-Mevâiz: Giriş kitabesindeki “*Kutbu'l-Aktâb Üsküdârî Mahmud Efendi Hazretlerinin kürsüde nasihat buyurdıklarıdır*” ifadesi ile Hüdâyî'nin vaazlarının toplandığı müstakil bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Eserin Hüdâyî'nin hayatının hangi dönemine ait olduğu bilinmemektedir. “Meclis” tarzında kaleme alınması ve muhtevâsı eserin dergâhtaki meclis ve sohbetlerde tutulan notlardan müteşekkil olduğu konusunda bir fikir vermektedir. Çünkü tasavvufî ifade ve kavramlara oldukça sık yer verilmiştir. Bu muhtevâ, câmî kürsüsünden umûmî halka yapılan bir vaaz ve nasihatten daha ziyâde tasavvufî alt yapısı olan bir zümreye hitâbın mahsulü intibânı kuvvetlendirmektedir. Ancak âsitâne câmiine müdâvim cemaat ile tekke müdâvimleri arasında kesin hatlarla bir ayırım söz konusu olamayacağından bu hususun netleşmesi zordur. Eserin bazı yerlerinde aynı meclisin küçük farklarla tekrarlanması müstensih hatası olabilme ihtimâlini akla getirmektedir.¹⁶ Ancak zaman içerisinde aynı konunun farklı topluluklara, farklı zamanlarda tekrarlanmış olması ihtimâli de uzak tutulmamalıdır. Eser kırk iki sohbetten müteşekkildir. Meclislerin hacmi ise bir kaç istisnâ dışında birbirine eşittir. Eserin başka nüshalarına ulaşamadık. İncelediğimiz nüsha Üsküdar Hacı Selimağa Kütüphanesi Hüdâyî Efendi bölümü 266 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Eser 237 varaktır. Eserin üzerinde belirli

Aziz Mahmud Hüdayî Câmii'nin iç görünüşü

sayfalarda “*Hâdimü'l-fukarâ Seyyid Şeyh Celâleddin*” mührü dikkat çekmektedir. Bu zâtın eserin müstensihî veya şahsî kütüphânesinde muhâfaza yoluyla eserin günümüze ulaşmasını temin eden kişi olabileceği düşünülmektedir. Eser okunaklı sayılabilecek nesih kırmısı bir hatla yazılmıştır. Meclislere numara verildiği gibi bu numara sıralarında pek titiz davranılmadığını ve konuyu belirleyen bir başlığın bulunmadığı tespit edilmektedir. Meclislere “*Meslis-i âhar*” ifadesiyle ve bir-iki istisna dışında besmele kullanılmadan istiâzeyle başlanmıştır. Bazı meclislerde ise istiâze ve besmeleye hiç yer verilmeden o meclisin konusunu teşkil eden âyete doğrudan geçilmiştir. Yine sayfalar numaralanmış olmakla birlikte meclis numaralarında da görüldüğü üzere itinalı bir düzende değildir. Her sayfa on beş satırdır. Eser tarafımızdan “Aziz Mahmud Hüdayî, *Sohbetler*, [İnsan Yayınları, İstanbul 1995]” adıyla neşredilmiştir.

En-Nasâyih Ve'l-Mevâız

Eserde her meclis, ele alınan konuyla ilgili bir âyet-i kerîmeyle başlamaktadır. Ayrıca konular umûmiyetle meclis girişlerindeki bu âyetlerin yanında mevzû ve mânâyı teyid eden başka âyetlerle desteklenmektedir. Eserde âyetlerin miktarı dikkate değer bir yekûn tutmakta, mânâları bazen tam bir meâl bâzen de kırk tercüme usûlüyle verilmektedir. Âyetlerin başka âyetlerle tefsiri, hadîs-i şerif ve diğer unsurlarla desteklenmesi tefsirdeki metodunu ortaya koymaktadır. Nitekim hemen her mecliste ana fikri teşkil eden bir âyet-i kerîmedir. Bunların izahı ve genişletilmesi de sohbeti ortaya çıkarmaktadır. Yine âyetin mânâlandırılması sırasında “siyak-sibâk” a dikkat edilmiştir. Bundan başka zaman zaman se-

beb-i nüzûlün de ortaya konulduğu görülmektedir. Bütün bu özellikler de onun vaazlarında Kur'ân-ı Kerîm'i asil olarak aldığını ve irşadını bunun üzerine bina ettiğini ortaya koymaktadır.

Eserde yer verilen hadis-i şerifler umumiyetle tasavvufî muhitlerce meşhur olan rivâyetlerden oluşmaktadır. Açıklamalar genellikle tasavvufî bakış açısını esas almıştır. Muhâtabın vâkıf olduğu meşhur hadislerin konu anlatıldıktan sonra hiçbir izah ve mânâ vermeksizin sadece metin olarak verildiği de olmaktadır. Bazen de bir konu anlatılırken referans vermek maksadıyla o konunun geçtiği hadisin çok bilinen ibâresi zikredilmektedir. Bir hadisin bir başka hadisle açıklandığı ve hadislerin sebep-i vürûduna işâret edilmesi durumu da söz konusudur.

Peygamberlerin hayatları ile ilgili kıssalar anlatılmak sûretiyle kıssadan hisse alınması tavsiye edilmektedir. Hattâ müstakil bir mecliste bu konu ele alınmakta, tasavvufî yorumlarla kıssadan çıkabilecek sonuçlar ortaya konularak hikmet ve mârifet örnekleri sunulmaktadır. Mutasavvıflardan çeşitli menkıbeler aktarılmak sûretiyle tasavvufî hal ve tavırların izahı yapılmaya çalışılmaktadır. Eser de temsîlî ifadelerle de rastlamaktadır. Tasavvufî hakikatler mesel, ve teşbihlerle îzâh edilmekte, arkasından bunların ne anlama geldiği anlatılmaktadır. Mevlânâ'da gibi birçok mutasavvıfın eserlerinde sıkça rastlanan bu temsîlî ifadeleri Hüdâyî de zaman zaman kullanmaktadır.

Hüdâyî'nin aynı zamanda mutasavvıf bir şâir olması, eserdeki şiirlere daha ciddi bir tarzda yaklaşmamızı gerekli kıldı. Divan sahibi bir şâir olması, Arapça ve Farsça'ya hâkimiyeti ve tasavvufa olan vukûfiyeti neticesi vaaz ve sohbetlerinde kendi şiirlerinden örneklerin yanı sıra başkalarından nakillere de yer vermektedir. Bu bağlamda Mevlânâ ve Sâdî'den nakiller göze çarpmaktadır. Kendi şiirleri içinde tasavvufî temâ ve terimlerin işlendiği şâheser niteliğinde olanları vardır. Şiirlerinin bestelenerek dergâhında "ilâhî" ve "kasîde" olarak okunduğu ve bu sûrette Türk-Tasavvuf Mûsikisine eşsiz güfteler kazandırdığı mâlumdur. "*Nasâyih*"ta kendisine ait Türkçe şiirler yanında Arapça ve Farsça nakillere de rastlanmaktadır. Bu beyitler bazen bir hikâyenin içinde geçmekte, bazen de bir konuyu îzâh ederken ortaya konulmaktadır. Vecize ve kelâm-ı kibârlar da eserin muhtevâsına katkıda bulunan bir diğer unsurdur. *Nasâyih*'ta mektuplarında değinildiği oranda aktüel konulara değinilmemektedir.¹⁷

Eserde Hüdâyî'nin tasavvufa intisabından önce kadı olmasının izlerine rastlanırsa da, zahirî telakkîlerden uzak, tasavvufî hikmetlere öncelik verdiği tespit edilmektedir. Bununla birlikte ehl-i sünnet akîdesinin savunuculuğu ve Mûtezile, Havaric vb. fırkaların görüşlerinin ehl-i sünnetten ayrıldığı noktaları ortaya koymak gibi hususları gündeme getirerek kelâmî mülâhazalar da gözlemlenmektedir. Tefsir ve Hadis ilmiyle ilgili oldukça fazla malzeme kullanmakla birlikte, Kelam, Fıkıh ve Usûl-ü Fıkıh gibi ilimlere de yeri geldikçe yer verilmektedir. Eser dil açısından incelendiğinde, Arapça ve Farsça'ya vukûfiyetiyle kendini hissettiren ulemâ sınıfından mutasavvıf bir müellifin ağırlığı ilk bakışta hissedilmektedir. Türkçe, Arapça ve Farsça'nın birlikteliğiyle oluşan dil zenginliğinin esere kattığı değer dikkat çekmektedir. Müellifin nazım ve nesirdeki mahâ-

retine, o dönemin dil ve edebiyatta oldukça parlak bir dönem yaşamasının da katkısı vardır.¹⁸

Eserde ele alınan konular çoğunlukla tasavvufî ve ahlâkî öğütlerden oluşmaktadır. Başta Tevhîd'e vurgu ve Teslîs'in reddine yönelik âyet ve hadîsten delillerle izahlara rastlanmaktadır.¹⁹ Ulûhiyet, nübüvvet ve hakikat-i Muhammediye anlayışı, nübüvvet-velâyet ilişkisi, âhîret ve ahvâli ile îman ve tashîhi gibi konular, Allah-âlem ilişkisi, tasavvufî haller ve makâmlar, ahlâk-ı hâmîde ve ahlâk-ı zemîme gibi hususlar eserde incelenen meselelerin başında gelmektedir.

Namaz, oruç, zekat ve hac ibâdetleri, kelime-i tevhid, kelime-i şehâdet ve diğer evrâd ve ezkâr ile duâlara atıflarda bulunulmakta, bu tür ibâdet ve tâat konularına özendirici bir bakış açısıyla ve özellikle "ihsân" mertebesi açısından yaklaşılmaktadır. Şeriat, tarîkat, hakikat ve mârifet taksîmi önemine binâen tekrâr edilmektedir. Nefis ve mertebeleri, nefis mücâdele ve mücâhedesi, nefsin kibir, ucb, riyâ, gadab, hased, hubb-i mâl ve hubb-i câh gibi sıfatları zikredilerek bunlardan kurtulmaksızın kemâl yolunda mesâfe alınamayacağı özellikle vurgulanmaktadır.

Peygamberler, sahâbe-i kirâm ve diğer nesiller başta olmak üzere ehl-i irfânın davranış, hâl ve sözleri muhâtap alınan zümreye örnek nesiller ve yaşantıları olarak sunulmaktadır. Abdülkâdir Geylânî, Hasan-ı Basrî, Cüneyd-i Bağdâdî, İbrâhîm Edhem, Hallâc-ı Mansûr, Behlûl-i Dâna ve benzeri âriflerin menâkıb ve sözlerinden alıntılarla konuların tasavvufî bir perspektiften anlatımına gidilmiştir. İbn Arabî, Sadreddin Konevî²⁰, Mevlânâ Celâleddin Rûmî ve Şems-i Tebrîzî²¹ gibi büyük mutasavvıflar da menkıbeleri ahlâkî düsturlarıyla misal olarak ele alınmaktadır. Meselâ İbn Arabî ile ilgili olarak fikirlerini inkâr edenlerin onu anlamadıklarına işâret edilmektedir:

Şeyh-i Ekber hazretlerinin bir kimse bazı telifât ve tasnîfâtına nazar-ı inkâr ile bakardı. Anlamadığından ol çukura düşmüş idi. Bir gün Şeyh-i Ekber hazretleri ona: "Behey kişi iki saâdetten mahrûm olmak ne musîbettir. Evvela evliyânın hâliyle hallenemeyip ol devlete nail olamazsın. Bâri onlara muhabbetten kalmak ne hüsrandır. Hayf değil midir?" deyince, ol kimseyi evvelki hâlinden kurtardılar, ikrâr nûruna yetiştirmesine sebep oldular."²²

Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden alınan ve nefsin tavsîf edilerek²³ onunla mücâdelelerin "Büyük cihâd" olduğuna işâret edilen ve yine sürekli tekrarlarla gündeme getirilen "Nefsini bilen rabbini bilir"²⁴ anlayışına kapı aralayan şu beyitler de Hüdâyî-Mevlânâ ilişkisini ortaya koymaktadır:

نفست ازدرها است اوکی مرده است ازغم و بی آلتی افسرده است

"Senin nefsin de bir ejderhâdır. O nereden öldü ki? Dertten eline fırsat düşmediğinden dondu, yoksa!"²⁵

Hâfız-ı Şîrâzî, Sâdî, Senâî ve Attar gibi Fars Edebiyatının önde gelen sîmâlarının hikmetli sözleri ve şiirleri de vaazların başlıca malzemesi arasındadır. Cenâb-ı Hakk'ın rezzâk-ı âlem oluşunu ifâdede Sâdî'nin şu beyitlerinden yardım alır:

Aziz Mahmud Hüdâyî Câmii minberi

Aziz Mahmud Hüdâyî Câmii mihrab ve kürsüsü

گبر و ترسا وظیفه خور داری
تو که با دشمنان نظر داری

ای کریمی که از خزانهء غیب
دوستانرا کجا کنی محروم

“Ey Kerîm olan Allah-ı Zü'l-celâl! Sen hazîne-i gaybından mecûsileri ve kafirleri irzâk edersin. Sen düşmanlarına in'âm ve ihsân ettiğin halde, hiç dostlarını in'âmından mahrûm eder misin?”²⁶

Celvetî bir neşe ya da “Halvet der encümen” telakkisi eserde bâriz bir şekilde vurgulanmaktadır. Çevresindeki sosyal gruplardan kaynaklanmış olsa gerek, pâ-dişâh ile gedânın Allah katında bir farkı olmadığı, üstünlüğün takvâ ile olacağı hakîkatine yapılan vurgu oldukça mânidardır. İnsanı yaratılış gâyesine mâtûf düşünce ve davranışlara yönlendirirken tasavvufî kaynaklarda Abdülkâdir Geylânî'nin çift sürdüğü bir öküz ya da İbrâhim Edhem'in avlamak üzere peşine düştüğü âhûya atfedilerek hikâyeleştirilen,

ما خلقت لهذا وما امرت بهذا

“Sen bunun için yaratılmadın ve bununla da emr olunmadın!”²⁷

söylemi tekrâr edilmekte ve “İnsanların ve cinlerin Hakk'a ibâdet gâyesi ile yaratıldığı”²⁸ gerçeğine sıkça atıflarda bulunmaktadır.

Hüdâyî yeri gelir Ebû Hanîfe ile Hâricilere mürtekib-i kebîre konusunu tartışır ve yeri gelir talebesi İmâm Muhammed'in kıvrak zekâsını gösteren ve onun nazarında Kur'ân-ı Kerîm'in değerini ortaya koyan yaklaşım ve menkıbelerle²⁹

Türbenin ana giriş kapısı üzerindeki Levha "Destur Ya Hazret-i Pir"

onların fikhî yaklaşımlarına atıflarda bulunur. Bu ifâdeler Hüdâyî'nin amelî olarak hangi yolda olduğunun da bir işâretidir. "Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür"³⁰ anlayışını toplum vasatına yayma endişesi taşıyan Hüdâyî, âhîret mutluluğu için dünyâ hayâtının bu dengede geçmesi gerektiği fikrini dile getirir.³¹ İçki içilmesi konusunu ise bilinen bir menkıbe ile anlatır fakat yaygınlığından olsa gerek isim vermez.

"Bir kimse [Yıldırım Bâyezid] Emir Sultan [Mehmed Şemseddin Buhârî] asrında Bursa'da bir câmi [Bursa Ulu Câmîi] binâ eder. Tamam oldukça evvel namazı kılmaya i'tikâd ettiği ancak Hz. Pîr idi. Ona ayıttı; "Namazı camide evvel sen kıldır" dedi. Buyurdular ki, "Hâlâ kutup bunda iken ben kıldıramazım. Eğer bunda denilmiş olsaydı, "İmam, iyi de olsa kötü de arkasında namaz kılınız"³² îkâzınca her kim olursa kabil idi. Lâkin o [kutup] bundadır" deyince yanaşmadı. "Kutup burada mıdır? Ya niçin biz Onu ziyaret etmeyiz? şimdiye değin haberimiz olmaya, varalım ziyaret edelim" dedi. Şeyh Hamid'in [Hâmîd Aksarâyî-Somuncu Baba] sarayı Haydarhane mahallesinde Seyrancık kaya dedikleri meşhur yerin üst yanında sâkinler idi. Hz. Emir; "Biz onun dilin yek biliriz, dâvet edelim gelsinler" dedi. Hz. Emir halîfe cânibinden vardı. Dâvet edince geldiler, ol zamanın selâtîn yaptıkları camilerinde başka bir yer kendileri için yapmazlar idi. Ön safta imama karîb yerde kılarlardı. Yine ol âdet üzere namazdır kıldılar. Halîfe Azîz'e; "Biz sizi şimdiye dek bilmedik, bu kadar yaptık kendi reyimizle işledik. Şimdiden sonra buyurun emrinizle buna dahi ne lazımdır görülsün!" dedi. Buyurdular ki:

"Hâlâ bu camiin üç kapısına birer büyük hamr küpleri koyasın. İçleri dolu şarap ola ve birer çumçak [kepçe] bile dura, gelen giden senin hayrına içeler" deyince

Azîz Mahmud Hüdâyî Camii'nin giriş kapısındaki kitabe

[Sultan] gâyet gayz ve gazaba geldi. Neylesin Emir Sultan'a itikâdı ve onun "kutubdur" diye şehâdeti oldukta, aydur:

"Hey Azîz, Allah evinde hamr mı içilir? Niçin böyle buyurdunuz? Bunda şarap neyler?" dedi. Buyurdular ki:

"Bu senin cami diye yaptığın biraz müslim ve bir alay gavurlar yapıp nihâyet sen cami diye ad vermekle Allah evi olmuştur. Senin vücudunun camî'in kim binâ eylemiş? Ya Hz. Allah'ın bina eylediği eve gece-gündüz kendi elinle hamr doldurup durursun. Kendi elinle yaptığın camî' içine şarap girse, bunda şaşılacak ne vardır?" dedi.]³³

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin bir bakıma her ölümlü insanın hayatına benzeyen çizgilerden meydana gelmiş doksan yıla yakın bir hayat çizgisinin olduğunu görürüz. Ancak o, vicdan murakabe ve azaplarıyla dolu bir mesleği bırakarak, Üftade Hazretlerinin irşâd ve tesiriyle yolunu bulmuş, sonra da kendisi insanları mânevî olgunluğa eriştiren yolların rehberi olmuş, câmi, tekke, saray veya sokak fark etmeksizin rehberliğe devam etmiştir. Cihân devletinin pâdişahlarına yol göstermiş, kılıçlar kuşatmış, memleket efkâr-ı umûmiyesinin nabzını düzenleyen bir yürek olabilmıştır. Üsküdar'ın mânevî mimar ve muhâfızına rahmet dilerken, o meşhûr duâsına mazhar olabilmek niyâzıyla sözü yine ona bırakalım.

"Söz uzun, maksûd-i cümle cüz-i küll,
Muktedâ-yı âlem Şâh-ı rusül!"

BİBLİYOGRAFYA

Abdülbâkî Gölpınarlı, “Celvetiye” İA.,

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mûcemü'l müfehres li elfâzi'l Kur'ân*, İstanbul 1986.

Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ*, Beyrut 1985.

Azîz Mahmud Hüdâyî, *Sohbetler*, Haz. Safi Arpaguş, İstanbul 1995.

Azîz Mahmud Hüdâyî, *Tezâkir-i Hüdâyî*, Hacı Selimağa Ktp. 251.

Azîzi Mahmud Hüdâyî, *en-Nasâyih ve'l-Mevâiz*, Hacı Selimağa Kütüphânesi, 266.

Fevziye Abdullah Tansel, “*Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî*” *A.Ü.İ.F Dergisi*, XV, 1.

Güven, M. Salim, *Çeşitli Yönleriyle Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Mektupları*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), İst. 1992.

Hasan Kâmil Yılmaz, “Azîz Mahmud Hüdâyî” *DİA.*, İstanbul 1991.

Hasan Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkatı*, İstanbul 1980.

Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mesnevî*, I-VI, trc. Veled İzbudak, M.E.B. İstanbul 1990.

Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*,

Zîver Tezeren, *Azîz Mahmud Hüdâyî*, İstanbul 1987.

DİPNOTLAR

- ¹ Fevziye Abdullah Tansel, “*Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî*” *A.Ü.İ.F Dergisi*, XV, 1.
- ² Hasan Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkatı*, İstanbul 1980. s. 53.
- ³ “Cümle enbiyâ (a.s.) dâvet ettiler, cümlesi tevhîde dâvet edip, zâta davetleri olmuş. Bu tevhîd-i zât, iştirâk kabul eder değildir. Zât-ı vâhide’ye olmuştur dâvetleri. “Zât-ı ehadiyyeye dâvet bana, ve bana ittibâî sahîh olana mahsûstur” demek mânâsına ola. Ya’nî vâhidiyyet başka ola da, ehadiyyet gayri ola, bu değildir. Ya nedir? Enbiyâ-i selefin dâvetleri cümlesinin bir idi. Tevhîdde dâvetleri mukarrer, lâkin mebde’ ve meâde ve ahkâma idi. Sıfât-ı kemâliyyeyi câmî’ olan Nebî (a.s.) oldu. Onun için cümleden temyiz olunup hâtim olmasına sebep cemî-i merâtibe vüsûl olmuştur... Zât-ı ehadiyyeye dâvet, Nebî (a.s.)’ın dâvet-i mahsûsasıdır. Gayrılarının kimisi tecelli-i ef’âle mazhar düşüp tevhîd-i ef’âle dâvet ettiler. Ve bazıları tevhîd-i sıfâta dâvetleri oldu. Ancak ol mertebeye ehil olmuşlardır.” Hüdâyî, *Sohbetler*, s. 107.
- ⁴ Yûsuf, 12/108.
- ⁵ en-Nahl, 16/125.
- ⁶ Hüdâyî, *Sohbetler*, s. 98.
- ⁷ Güven, M. Salim, *Çeşitli Yönleriyle Azîz Mahmud Hüdâyî’nin Mektupları*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 1992. s. 145.
- ⁸ *Tezâkir-i Hüdâyî*, 134a-b.
- ⁹ *Tezâkir-i Hüdâyî*, 11b.
- ¹⁰ Tansel, *a.g.m.*, s. 3.
- ¹¹ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 53; Zîver Tezeren, *Azîz Mahmud Hüdâyî*, İstanbul 1987, s. 15-16.
- ¹² Abdülbâkî Gölpınarlı, “Celvetiye” *İA*. III, 67 vd.
- ¹³ Hasan Kâmil Yılmaz, “Azîz Mahmud Hüdâyî” *DİA*, IV, 338.
- ¹⁴ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 82.
- ¹⁵ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 110.
- ¹⁶ Meselâ, 2. ve 13. meclisler farklı meclisler olmalarına rağmen harfiyen benzerlik göstermektedir. Yine 3. meclisle 33. meclis ve 4. meclisle 34. meclis arasında da böyle bir münasebet vardır.
- ¹⁷ bk., M. Salim Güven, *Çeşitli Yönleriyle Azîz Mahmud Hüdâyî’nin Mektupları*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 1992.
- ¹⁸ Dönemin dil, edebiyat ve sanattaki husûsiyetleri için bk. Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, II, 651 v.d.
- ¹⁹ Hüdâyî, *Sohbetler*, s. 71, 74.
- ²⁰ Hüdâyî, *Sohbetler*, s. 60.
- ²¹ Hüdâyî, *a.g.e.*, s. 62-64.
- ²² Hüdâyî, *a.g.e.*, s. 50.
- ²³ Hüdâyî, *a.g.e.*, s. 259.
- ²⁴ Hüdâyî, *a.g.e.*, s. 169.
- ²⁵ *Mesnevî* III, 1053.
- ²⁶ Hüdâyî, *Sohbetler*, s. 73.
- ²⁷ Hüdâyî, *Sohbetler*, s. 53, 67.
- ²⁸ ez-Zâriyât, 51/56.
- ²⁹ Hüdâyî, *Sohbetler*, s. 139, 302.
- ³⁰ ez-Zilzâl, 99/7-8.
- ³¹ Hüdâyî, *Sohbetler*, s. 172.
- ³² Aclûnî, *a.g.e.*, II, 37.
- ³³ Hüdâyî, *Sohbetler*, s. 69-70.

Azîz Mahmud Hüdâyî'ye Göre İlim ve Mârifet

DOÇ . DR . M . SAİT ÖZERVARLI

Araştırmacı - Yazar (İSAM)

Azîz Mahmud Hüdâyî hem bir teorisyen, yani müellif ve âlim, hem de eğitmen yani müşid ve ıslahatçı şahsiyettir. İrşadı dar anlamda sadece belli bir tarikata dönük değil bütün halka yani ümmete yönelik bir vazife olarak gördüğünü de belirtmemiz gerekir. Ayrıca onun mesaj ve öğretileri, sadece kendi döneminin insanlarına değil asırlar sonraya da hitap eden ilke ve prensipler şeklindedir. Bu yazıda kısaca onun ilim anlayışı özellikle *Câmiü'l-fezâil ve kâmi'ü'r-rezâil* ile *Hulâsâtü'l-ahbâr* adlı eserleri ışığında ele alınacaktır.

Hüdâyî'ye göre ilim öncelikle insanların mânevî derecelerinin yükselmesine ve Allah'ın sevgisini kazanmaya vesiledir.¹ Dolayısıyla ilim aslında Allah'a ve mâneviyata ulaşma vasıtasıdır, kendi başına bir amaç değildir. Kendi mevzûn ifadeleriyle ilim şu sorulara cevap bulma ve varlığın hikmetini anlama arayışıdır:

Nedendir dâr-i dünya dâr-i ukbâ
Nedendir mâh u hurşîd u süreyya
Nedendir berr ü bahr u kûh u sahra
Aceb bu yollar, beller nedendir?²

Hadisler göz önüne alındığında Hüdâyî'ye göre İslâm dininde insanların derece olarak nübüvvete en yakın olanları ilim ehli ve Allah yolunda cihad edenlerdir. İlim sahipleri insanlara hükümlere yol gösterir, mücahidler de peygamberlerin ahkâmının üstün gelmesi için savaşır. Bu yüzden Hüdâyî'nin görüşüne göre halk âlimlere daima muhtaçtır, hatta cennette bile insanlar ilim adamlarına danışacaklardır.³

Azîz Mahmud Hüdâyî
Külliyesinden genel görünüm

“İlim talep etmek kadın erkek her müslüman üzerine farzdır” hadisinde⁴ kastedilen ilmin hangi ilim olduğu konusunda önceki alimler arasında ihtilaf çıkmıştır. Ancak Hüdâyî'nin vurguladığı üzere doğrultusunda burada ilimden beklenen şey insanları Allah'a daha çok yaklaştırmaktır ve bunun birbirinden farklı yollarının bulunması mümkündür. Herkes kendi zaviyesinden bakarak ilmini yüksek görebilir ama **mârifetullah** ilmi (insanı Allah'a yakınlaştıran ilim) en üstün ilimdir.

Azîz Mahmud Hüdâyî her ilmin Cenab-ı Hakk'a yakınlık hasıl etme hususunda bir katkısının bulunduğunu kabul eder, fakat ona göre tam ve külli yakınlık Allah'a vuslat, O'nun celal ve cemel tecellilerini müşahade sayesinde olur. Şeriatteki farz ve vaciplerden maksat da Allah'a vuslattır. Rabbânî âlimler herşeye Hakk'ın nuru ile bakıp yakınların en yakınını, başkalarının göremediğini görürler. Peygamber vârisi olan âlimler işte bunlardır.

Dolayısıyla Azîz Mahmud Hüdâyî'ye göre ilimler arasında **merâtib** (mertebeler) vardır. Derece merâtibi olduğu gibi mâhiyet veya konu farklılığı merâtibi de vardır. Bâtın ve zâhir ilmi de böyledir. İlm-i bâtın'ın önemine işaret etmek “ilm-i zâhir lazım değildir” demek değildir. Bundan maksat ilm-i batını tamamıyla terk etmeye yeltenmemek, onu ihmal etmemek gerektiğini vurgulamaktır. Yoksa ilm-i zâhirin gereksizliğini ifade etmek, ulemâyı küçük görmek mümkün değildir.⁵Hüdâyî Allah'ın zâhir ve bâtın oluşunu dizelerinde şu şekilde tavsif eder:

Ey gülleri handan edip bülbülleri nâlân eden
Gah hûb cemalin gösterip gah gizleyip pinhân eden
Sen “semme vechullah” dedin hem Zâhir u Bâtın adın
Gah gösterip gah gizledin aklı odur hayran eden.⁶

Azîz Mahmud Hüdâyî Camîî'ndeki Hz. Hüseyin (r.a) Levhası

Öte yandan Hüdâyî'nin düşüncesinde hakka vasıl olma yolunda **merâtibü'l-ülûm** dört aşamadan oluşmaktadır: Şeriat, Tarikat, Mârifet, Hakikat.⁷ Başka bir yerde Cenâb-ı Hakk'a şiir diliyle “Envâr-ı şeriattan, etvâr-ı tarikattan ve esrâr-ı hakikattan” kendisine lutf etmesini dilemektedir.⁸

Şeriat ilmi ve zahirin ıslahına dair bilgiler hacc farızasında nisbetle azık ve bineğe ait bilgiler gibidir. Tarikat ve batın ıslahına ait bilgiler ise haccın yollarını ve konaklarını bilmek gibidir. Hacc için gerekli olan azık, binek ve konakları sadece bilmek, onları hazırlamadıkça hiçbir fayda vermeyeceği gibi, o yollardaki konaklara girip yolculuk etmedikçe bir fayda sağlanamaz. Şeriat hükümlerini ve tarikat âdâbını sadece bilmek, onların gereğiyle amel etmedikçe hiçbir fayda temin etmez.⁹ Onlarla mârifete ve oradan hakikate ulaşmak lazımdır.

O yüzden faydasız ilmin, Hüdâyî'nin tesbitiyle, Hak nezdinde bir değeri yoktur. Faydalı ilim deyince de, sahibini yüce derecelere yükselten ve rıza-yı ilahî'ye ters düşen şeylerden alıkoyan ilim anlaşılır.¹⁰ Neticede ilmiyle âmil olmayan kişiye zaten âlim demek doğru değildir. Böyle kimseler ulemâdan sayılamaz. Bütün insanlara ve bilhassa ulemâya yakışan kulluk ve ibadetle meşgul olup yaratılış sırrına uygun hareket etmektir.¹¹

Görülüyor ki Azîz Mahmud Hüdâyî'nin tasavvufî düşüncesinde mârifet ve ilm-i ilahî, yani Cenâb-ı Hakkı iyice tanımak faziletlerin en yücesidir.¹² Ona göre bundan dolayıdır ki, İslâm geleneğinde Allah katında en yüce ilim **ilm-i tevhid ve hakikattır**. Bu ilim kibrit-i ahmer'den daha değerlidir ve ehli çok nadirdir.¹³ Nitekim *Divân-ı İlâhiyât*'ının ilk ilâhisinde tevhidin ve tevhid bilgisinin önemini şu mısralarla dile getirmektedir:

Gönülden pasını silmek dilersen
Bilmediklerini bilmek dilersen
Eğer Hakk'ı sende bulmak dilersen
Hakk'a tevhîd ile ermiş erenler
Âleme ibret gözüyle bakanlar
Çerağın nûr-i Mevlâ'dan yakanlar
Yerden gökden geçip Arş'a çıkanlar
Hakk'a tevhîd ile ermiş erenler
Aldanma ki sakın bu kâinata
Geç ak u karadan bak nûr-i Zât'a
Ermek ister isen bâki hayata
Hakk'a tevhîd ile ermiş erenler.¹⁴

Hüdâyî'nin ilimle ilgili önemli ve günümüzde de üzerinde çok durulması tespitlerinden bir diğeri şudur. **Alime dünyalık toplamak ya da makam ve mansıp elde etmek için ilim tahsil etmek yakışmaz.** Başka bir deyişle ilim hasis, yani düşük ve bayağı emellere alet edilmez.¹⁵

İlim ve ibadet ilişkisine gelince Hüdâyî'ye göre ilim ağaca benzer, ibadet ise meyve gibidir. O halde ilim elbette amelden önce gelir. Çünkü ilim olmadan onun nasıl yapılacağı, niye yapıldığı bilinmez. Önce mabûdu tanımak sonra ona ibadet etmek lazımdır.¹⁶ **Tefekkuh**, yani dinde derin anlayış sahibi olmaktan maksat ise bu anlayışın kalpte kökleşip etkisinin bedene ve uzuvlara yansımalarıdır.¹⁷

Bütün bu özellikleri yanında Hüdâyî ilim ve mârifet konusunda şunları da hatırlatmaktadır: “Hakiki ilim Allah Teâlâ'ya aittir. Çünkü O'nun ilmi zatındandır. Mahlûkatın ilmi ise bizâtihi kendinden olmayıp Allah'ın öğretmesiyledir.”¹⁸ Bu sebeple insanların mârifete tam anlamıyla ve hakkıyla ulaşmaları zordur. Çünkü Hakk'ın mârifetini Hak'tan başka hiç kimse tam olarak bilemez. Bu açıdan mârifetin hakikati hakkında yegane söz “hayrettir”, yani onu kavrama acziyetini idrak etmektir. O yüzden hiç kimse gerçek anlamda Allah'ı tasvir edemez, methedemez ve O'na kulluk edemez.¹⁹ Bu yönde ilerlemek ve yüksek derecelere ulaşmak isteyen, **tecelliyât** nurlarından oluşan manevî bahçelere girmek isteyeninin amacı celal ve cemal bahçelerinde olgunlaşmak olmalıdır. Ariflerin sohbeti ve Ehl-i tevhide hizmet bu konuda ona yardımcı olur ve sonunda **ilme'l-yakinden hakka'l-yakine** ulaşma imkânını elde eder.²⁰ Nitekim Arapça bir dörtlüğünde “hal” ve “kal”ın, “ayne'l-yakîn” ve “ilme'l-yakîn”in aynı mertebeler olmadığını vecîz bir şekilde dile getirir.²¹

DİPNOTLAR

¹ *İlim, amel, seyrü süluk* (Câmiü'l-fezâil), trc. Hasan Kâmil Yılmaz (İstanbul, Erkam Yayınları, 1988), s. 15.

² *Dîvân-i İllâhiyât: Tıpkıbasım ve Çeviriyazı*, haz. Mustafa Tatçı, Musa Yıldız (İstanbul, Üsküdar Belediyesi, 2005), s. 129.

³ *İlim, amel*, s. 17.

⁴ İbn Mâce, “Mukaddime”, 17.

⁵ *İlim, amel*, s. 18-21.

⁶ *Dîvân-i İllâhiyât*, s. 135.

⁷ bk. *Sohbetler*, haz. Safi Arpaguş (İstanbul, İnsan Yayınları, 1995), s. 66, 254.

⁸ *Dîvân-i İllâhiyât*, s. 35.

⁹ *İlim, amel*, s. 22-23.

¹⁰ *İlim, amel*, s. 21-22.

¹¹ *İlim, amel*, s. 24.

¹² *İlim, amel*, s. 170.

¹³ *Alemin Yarattılışı ve Hazreti Muhammed'in Zuhuru* (Hulasatü'l-ahbar), trc. Kerim Kara, Mustafa Özdemir, (İstanbul, İnsan Yayınları, 1997), s. 122.

¹⁴ *Dîvân-i İllâhiyât*, s. 15. Yine başka bir kıtada şöyle der:

Kesret emvâcına aldanır sanma

Vahdet deryasına girip gelenler

Bir dahi fâniye nazar eylemez

Hakk'ın didârını görüp gelenler (*Dîvân-i İllâhiyât*, s. 251).

¹⁵ *İlim, amel*, s. 24.

¹⁶ *Alemin Yarattılışı*, s. 121.

¹⁷ *Alemin Yarattılışı*, s. 125.

¹⁸ *Alemin Yarattılışı*, s. 119.

¹⁹ *Alemin Yarattılışı*, s. 124. Hüdâyî'ye göre bundan dolayı da Hz. Peygamber Cenab-ı Hakk'a hitaben “Seni hakkıyla methedemedim, Sen kendini övdüğün gibisin” buyurmuştur (Müslim “Salat”, 222; Ebû Dâvud, “Salat”, 148).

²⁰ *Alemin Yarattılışı*, s. 127. Hüdâyî bu düşüncesini bir dörtlüğünde de şöyle ifade etmektedir:

Keşf olup ef'âl ü sıfât

Kılsın tecellî nûr-i Zât

Ta bulavuz bâki hayat

Rabbim meded, Mevlam meded (*Dîvân-i İllâhiyât*, s. 117).

²¹ “*Fe-leyse'l-kalü ke'l-hali*

Ve-leyse'l-ilmü ke'l-ayni

Ve eyne'n-nâkisü'l-a'mâ

Ve eyne sahibü'l-ayni“ (bk. *Dîvân-i İllâhiyât*, s. 528).

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Metafizik Dünyası

DOÇ . DR . İ S A Y Ü C E E R

Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Giriş

Çağdaş dünyada ülkeler kendi değerlerini dünyaya evrensel boyutta sunma çabasıdadır. Azîz Mahmud Hüdâyî (ö.1038/1628)'de bu ülkenin insanı olup, düşünceleri ile özgündür. Bu nedenle onun dünyaya tüm yönleriyle tanıtılması insanlık için bir kazanım olacaktır.

Mazideki bu şahsiyeti günümüze ve geleceğe taşımada onun madde ötesi alemi algılama biçimi önemlidir. Onun zaman, mekan, insan ve kurumlarla ilgisi ve eğilimleri büyük değer olduğunu göstermektedir. Fizik ötesi dünyası ve dünyaya bakışı eserlerinde dile getirilmiştir. Mânânın büyük oranda ihmal edildiği günümüzde onun bu yönüyle tanıtılmasında büyük yararlar olacaktır. Onun ilâhî aşkla ilgili dile getirdiği hususlar, ahiret ahvâli, kulun Allah'a yakınlığı ifade tarzı, inancı makbul hale getirme çabası üzerinde yoğunlaştığı hususlar arasındadır.

O tasavvufî düşüncesini yansıtmıştır. Bu düşüncelerin gün ışığına çıkarılması ve dünyaya tanıtılması sadece dînî ve tasavvufî malumat düzeyinde kalmaması beklenir. İnsana verdiği değer nedeniyle insanlar onun etrafında yoğunlaşmıştır. O kendisini dinleyen, etrafında oluşan ve etkilenenleri fizikiden daha ötele re götürmeyi başarmıştır.

Onun sözlü olarak dile getirdikleri yazılmamış, sadece elde kalanlarla onu değerlendirme zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bunlar da onunla ilgili önemli düşünceler ortaya koymakta ve onu değerlendirme imkanı vermektedir. Medreselerle

tasavvuf çevrelerinin mücadelesinde bu türden iki kesimi de kucaklayan şahsiyetlere her dönemde ihtiyaç duyulmuştur. O dönemde gösterdiği etkinlikleriyle kendisini hem döneminin sultanları ve çevresi düzeyinde ispat etmiş, hem de halkı yönlendirmiştir.

Onun inanç ve düşünce boyutu incelendiğinde sıradanlık olmayıp derûnîlik içerdiği görülür. Bunu nasıl kazandığı ise merak konusudur. Zahirî ilimler bir şekilde insan uğraşısı ile elde edilebilmektedir. Fakat yeme, içme, uyku, konuşma gibi tabii faaliyetlerden büyük oranda fedakarlık yapıp nefsin arınmışlığını sağlamak sıradan bir girişim olmamaktadır. Bu fedakarlık insana bir takım kazanımlar sağlamaktadır. Olağan dışı olaylara vakıf olma, bir takım üstün bilgilere ulaşma, içten olma elde edilebilmektedir.

Kişinin medresedeki hocalık görevinden ayrıлып tasavvuf mürşidine ilgi duyması Gazali ve Hüdâyî'nin takip ettiği bir yöntemdir. Bunların dışında başkaları da bu metodu izlemiştir. Bu da genelde medreseden ayrılarak maddi bağları koparıp, resmi görevleri bırakıp tasavvufun sınav ağırlıklı yöntemini benimsemekle başlamaktadır. Bundan sonra da tekrar sosyal etkinliklere dönme gerçekleşmekte, mânâyı önemsemek, maddeye gerçek değeri kadar değer verme anlayışı gelişmekte, tüm ilgi ötelere gösterilmektedir. Hüdâyî bunu başarmış bir şahsiyettir. Bu bir tercihtir. Sonunda bir takım kazanımların elde edilmesi söz konusudur.

Onun başarılarına bakıldığında şunlar görülür. Kadı ve müderris olarak adalet ve ilmi yaygın hale getirmede başarılıdır. Tasavvufa yönelişinden itibaren fevkalâde başarılı bir mutasavvıftır. Merhaleleri geçmiş ve veli olmada üst konuma gelmiştir. Halkı eğitme ve irşat işinde başarılıdır. Osmanlı yönetiminde padişahlara yazdığı mektuplarla yaptığı tavsiye, telkin ve danışmanlıklarda yanlışlık yapmamış, ülkenin selameti için çalışmış, siyasilere örnek olmuştur. Edebiyata hizmetiyle örnek bir şahsiyet, eserleri ile dünya edebiyatında yer alması gereken üstün bir değerdir.

Tüm bunların üstünde onun manevi yönü, üstün manevi kişiliği fevkaladedir. İnançta geldiği üstün konum bunu ifade ve dinin naslarına bağlı kalmada gösterdiği hassasiyet örnektir. Onu çok yönlü mükemmel insan, kâmil mümin olarak görmek ve beşere örnek olarak sunmak geç de olsa isabetli bir faaliyet olacaktır. Onun meziyetlerinin sunumu emsallerinin yetişmesi yolunda mütevazı bir çaba olacaktır. Eserleri onu tanımada en büyük katkıyı yapmaktadır.

Burada onun kavramlara getirdiği izah tarzları ve onlara yüklediği anlamlardan öte manevi yönü üzerinde durmayı hedefledik. Teknik konulardan çok madde ötesi aleme bakışına açıklık getirmek istedik. Şüphesiz o çok yönlü bir şahsiyettir. Kadı, müderris, mutasavvıf, şair ve mürşit olarak incelendiğinde evrensel boyutta bir şahsiyet olduğu ortaya çıkacaktır. Onun ölüm ötesi hayatı önemseyen, Allah'a ihsan düzeyinde güçlü imanla inanmayı öğütleyen yönüne açıklık getirmek istedik. Şüphesiz dille ifade edilemeyen inanç gücünü anlatabilmek kolay olmamaktadır.

Aziz Mahmud Hüdayî Câmii yanındaki hazire

Hazirened bir kesit

1-Fiziki Ortamı ve Uzletten Celvete Dünyası

1.1-Dünya-Ahret Dengesini Kurması

O medrese ilmiyle manevî alanı birlikte yürütmeyi başarmış bir şahsiyettir. Allah ile ilişkide kendi nefsini ıslah ve irşat edip Allah'a yakın bir kul olmayı başarırken, medreseden aldığı bilgiyi vaaz ve sohbetleri ile halkın irşadına yansıtmıştır. Kendisi Allah'a ihsan düzeyinde yakın olma çabası verirken müslümanların inanç düzeylerinin ileri konuma gelmesi, özellikle Trakya ve Balkanlardaki halkın İslamî şuura ermesi ve gayri müslimlerin müslüman olmasında çaba vermiştir.

Halka vaaz etme ve talep ve sorunlarına çözüm üretme, taliplisine tefsir ve hadis gibi dersler okutma, diğer taraftan da maneviyatta merhaleler almak isteyenlere yardımcı olma onun hayatında bir arada görülür. Bunun için dergah ve çilehane inşasını bizzat yürütmüştür. Dünyevi mekan unsurunu inşa ederken hedefi maneviyatın inşasıydı. Fizikî mekân kullanılarak fizik ötesi mekân kazanılacaktı.

Onun fizikî irtibatı olduğu kimselerin başında yaşadığı dönemin sultanları gelir. Onların dışında halka kadar inen bir tesir çevresi vardır. Sultanlarla birebir görüşerek etkileme yanında mektupla öğüt yöntemi Hz. Peygamber'in komşu hükümdarlara gönderdiği mektuplardan esinlenerek devam ettirilen bir yöntemdi. En büyük faydası ise sözlü olarak yapılan öğütler belgelenemezken, yazılanlar belge olarak elde bulunanlar kalmış ve onlardan yararlanmak mümkün olmuştur.

Pek çok şahsiyet gibi o da saraya davet edilirdi. Bu dönemlerinde sunulan ikramlardan öte orada bulduğu fırsattan yararlanıp çevresindekilere öğüt vermesi ile dikkati çeker. Onun sarayla olan bu irtibatı çok geniş halk kitlesini etrafında toplayıp onları irşat etmesine engel değildi. Onun merkezi yöneticilerle halkın

bir arada bulunup kaynaşabildiği yerd. Müntesipler arasında sultanların varlığı, müntesip müdavimler arasında sadrazamların bulunması dikkati çeker. Bu durum diğer insanların gelmesine engel olmuyordu. Her kesimden insan onun etrafında yer alabiliyordu. Her bilgi, kültür, sosyal konumdan insan ondan yararlanabiliyordu. O bu insanların yararlanacağı yönlendirmeleri yapabiliyordu. İrşad edenin önemi de burada ortaya çıkmaktadır. Yöneticiler ve halkla bu derece yoğun ilgilenmesi onun ilmi çalışmalar yapmasına engel olmuyordu. Yazdığı eserlerinde hedefi okuyanları irşat etmekte. Dinî hayata yönelmek isteyenler üzerinde bu yolla etkili olduğu bilinmektedir.

Onun dünya hayatında İslam kültürüne katkısı ile kulun ahiret kazanımını elde etmesi bir arada yürümüşür. Belki de bizim sorunumuz dünyevileşirken öbür alemi ihmal etme sorunudur. Ondan etkilenenler bu etkisi eserlerine yansıtmışlardır. Bunlar içinde en belirginini Bursalı İsmail Hakkı'dır (ö. 1137/1725). *Ruhu'l-beyan* adlı eserinde ruhî boyut yansıırken bu şahsiyetin etkisi açıktır.

O İslamî bilgilerde ilerlediği gibi manevî alanda ilerlerken kutbu'l-aktâb, gavs, sahibu'z-zaman, mürşid-i kâmil türünden övgülere iltifat etmemiş, ruh aleminde ilerleme ve halkın mâneviyatını yükseltme çabası vermiştir. Her tasavvufî şahsiyet gibi onunla ilgili menkıbe ve kerametler dilden dile yayılsa da o bunlara değil istikamete önem vermiştir.

Onun edindiği fizikî mekân kendi konfor ve dünya metaini kavuşup rahat etmesi için değildi.¹ İnsanlar farklı dönemlerde özellikle fitne ve savaş yıllarında muhtaç oldukları felaket dönemlerinde bu mekanlara ihtiyaç duymuşlar ve bu ihtiyaçlarını gidermişlerdir.

Onun hedefi insanların hem bedeni ihtiyaçlarını karşılamaları, hem de îmanlarını muhafaza edip, ona kalite kazandırmaları, taklitten tahkike götürebilmeleiydi. O sevgisini dile getirdiği şiirlerinde dahi çoğu zaman üst perdeden halkın anlamadığı yoldan gitmeyi seçmemiş, halkı düşünmüştür. Halkın o dönemdeki düzeyini göz önünde bulundurarak hitap etmiştir. Şiiri hikmeti ifadede bir araç olarak kullanmıştır. Mekân olarak edindiği yer insanların mânen yararlandıkları için sıklıkla uğradıkları bir yer olmuş, o vefatından sonra da eserleriyle etkisini ve insanlara faydalı olmayı sürdürmüştür.

Bu mekân çevre halkı tarafından en çok istifade edilen yerlendendi. Geçmişte "İstanbul'daki veli türbeleri içinde en çok rağbet görenlerden birisi olma vasfını da günümüze kadar sürdürmüştür."² O artık tarikat çalışmalarının içinde ve kurucu konumundadır. "Tarikatın gayesi insanda nefsi öldürüp ruhun saltanatını korumaktır veya hakikati buldurmaktır gibi ifadelerin hepsi aynı yere çıkar."³ Tasavvufun dinde manevî (ruhî) yöne ağırlık vermek ve dini daha derûnî yaşamak üzere bir yol teşkil ettiği savunulmuştur. Esasen onun tutunması ve gelişmesi bu fonksiyonuna çok bağlıdır.⁴

O kurumdan hareketle gayeye ulaşma çabasıındadır. Üsküdar'da özgün bir kurum oluşturmuş, Celvetiliği kurmuştur. Bunun da temelinde Hacı Bayram-ı Veli vardır.⁵ Onun tasavvufî bir ekol oluşturacak düzeyde ve kapasitede olduğu, bunu gerçekleştirecek alt yapıya, bilgi, kültür ve insan unsurlarına sahip oldu-

ğu açıktır. O oluşturduğu bu kurumda insanları fizik ötesi aleme yönlendirirken dünya hayatında da önemli organizeinin içinde olduğu görülür. Burada sadece teşekkül ettiği şekliyle ve kurucu şahsiyetiyle kalmamış, İsmail Hakkı Bursavî gibi müfessir düzeyinde şahsiyetler yetiştirmiştir.

Burada dikkati çeken husus bu şahsiyetin kurumu ve düşünceleri kırsal kesimden ve üst düzeyde kimseler tarafından kabul edilmiş ve takdir görmüştür. Bunun gerçekleşmesi için halkı yönlendirenlerin âlim, âbid, zâhit, fâzıl, kâmil mürşit olması gerekmektedir. Üstün vasıflara sahip olan şahsiyetlere insanlar ilgi duymuş, çevresinde yer almış, irşatlarından yararlananların etrafında oluşum gerçekleşmiştir.

İnsanlar samimiyetine inandıkları iyi niyetle fayda elde edileceğini gördükleri kimseleri mürşit kabul etmişlerdir. Halkın değerlendirmesi, kuruma ilgi duyması ve devamını sağlaması önemlidir. Aksi takdirde o kurum ve düşünceler devam etmeyecektir. Hüdâyî kendisi kabul görme yanında halkın değer verdiği önemli şahsiyetler yetiştirmiştir. Bunlardan Celveti şeyhi “Abdülhay Efendi (ö. 1117/1705) XVII. Asır boyunca İstanbul’un en yaygın tarikatlarından biri olan Celvetiliğin şehir hayatında kökleşmesini sağlamış bir mutasavvıftır.”⁶ Bu yapılananın şehir hayatında entellektüel kesim tarafından rağbet görmesi öncülerinin çok boyutlu ve ikna edici bilgi düzeyine sahip olmasıyla da ilgilidir. Vaazla halk irşat edilirken, tefsir, hadis vb. ile ilim çevreleri şiirle bu alana ilgi duyanlara hitap sağlanmıştır.

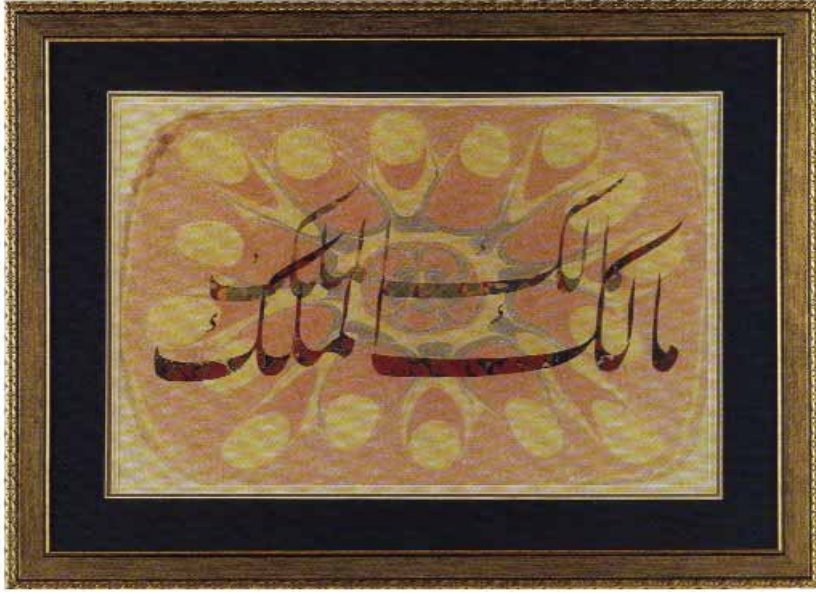
Celvetiye “kurucusu olarak Azîz Mahmud Hüdâyî gösterilse de pir olarak Hüdâyî’nin şeyhi Üftadi’yi kabul etmek daha doğru olur. Üftade’nin şeyhi Hızır dede Hacı Bayram velinin müridi olduğu için Celvetiye’yi Bayramiye’nin bir kolu olarak kabul edenler de vardır.”⁷

Üsküdar’da “bizzat Azîz Mahmud Hüdâyî tarafından 998/1589 tarihinde yaptırılan cami ve külliye 1266/1850’de Üsküdar çarşısında çıkan bir yangında tamamen yanmış, devrin hükümdarı Abdulmecit tarafından yeniden yaptırılmıştır.”⁸ Bu da siyasilerin ona ve oluşturduğu kurumuna farklı asırlarda gösterdiği ilginin belirtisidir.

1.2-İnanç Üstü Düzeyinin Alt Yapısı

Her mü’minin hedefi inancını sıradan inanmışlıktan kurtarıp ileri konuma getirmektir. Bu da ihsan kavramıyla ifade edilen bir düzeydir. Nefsin tezkiyesi ile inanç takviye edilecektir.

Maddî nüfuz bedene hükmederken, mânevî nüfuz sahibi şahsiyetler gönüle hitap ederek insanı ahirete hazırlamışlar, inancından haz almasını sağlamışlardır. Bunun organizeisi ise tasavvuf cereyanının elinde gerçekleşmiştir. İnsanların inanç düzeyini yükseltme müslümanlara yönelik bir faaliyet olurken, her şeyiyle fedakarlık yapıp gayri müslimlerin İslam’a gelmesini sağlama çabasının verilmesi, ötelere inanan insanların temel faaliyetleri arasındadır. İslam süratle gayri müslimler arasında yayılmış ve benimsenmişse, bunda İslam’ı özümseyen ve cennette başka insanların da olmasını arzu eden, inancın lezzetini başkalarının da tatmasını iste-

“Málikel Mülk”

yenlerin rolü büyüktür. Buna yönelik olarak merkez inşa edilmesi ve vakıf tahsisine sultanların katkı sağlaması için farkında olmalarının göstergesidir.

Halk arasında münevverden esnafa, alimden cemaate insanlar mürşidin yönlendirmesi ile dini hayatına istikamet vermiştir. Tekke inşa ettirmesi buraların önemi dini hayata katkıları halkın irşadının sağlanması dünya hayatında ahirete yönelişi temin içindi. İnsanların bu mekan unsurundan yararlanırken bunların meşru olup sultanın yardımıyla yapıldığı, arkasında sultanın olduğu, buradaki faaliyetlere sultanın onay verdiği anlamını kapsıyordu. Ayrıca bu bir din kurumu olunca sultan ve çevresi buraya destek vererek kendi dindarlığını da ispat ediyordu. Halk o sultana itaat etmenin gereğine inanıyordu. Tasavvufi şahsiyetlerin kendilerini müstağni gören bir tavırla sultanlara karşı takındıkları tavır hatta hediyeye dahi iltifat etmemeleri onların gerçek ilgisinin fizik ötesine olduğunun göstergesidir. Onlarla ilgili olarak halk arasında yayılan keramet ve menkıbeler özellikle savaşlarda gösterdikleri üstün ve olağan dışı yararlıklar sultanların onlara olan ilgisini artırmıştır.

Halkın yöneticisi olan sultan halkın değer verdiği değerlere gereken değeri vermek durumundaydı. Bu nedenle o çevrelere ilgi göstermek halkın yanında yer almanın da bir göstergesiydi. Sultanın gösterdiği iltifat o şahsiyetlerin mânevîyatlarına ve onların gerçekten halk arasında gösterdikleri etkinliklerden dolayı değerli olduklarından kaynaklanıyordu. Sultan inancını maddi yardım sağlayarak yansıtıyor, maddî destek vermesi o kurumun arkasında olduğunun da göstergesi oluyordu. Böylece sultan hem tekke hem de medrese yaptırarak bu iki kurumun ikisinin de yanında olduğunu ispat ediyordu. Bunu sadece maddî finansman olarak değil manevî destek olarak da görmek gerekmektedir. Bunların

hayır duasını almak çok önemliydi. Bu kimselerin gönlünü hoş etmek makbul bir dua almak düzeyinde görülüyordu. Bu yolla manevi haz alıyorlardı.

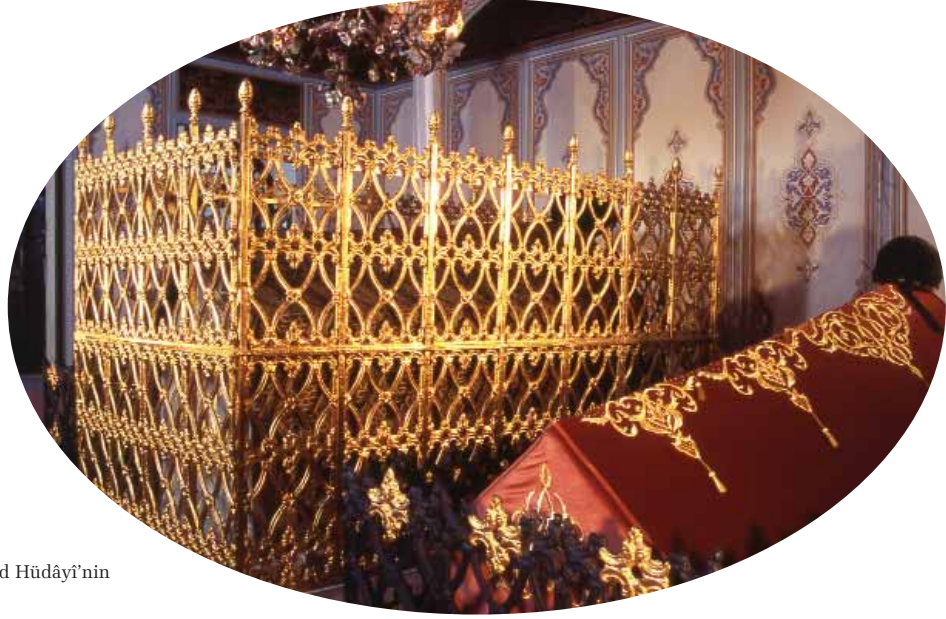
Burada en büyük dua devletin saadeti ve mü'minlerin muzafferiyetine yönelikti. Ayrıca bunların hem sözlü ifadeleri hem de şiirleri sıradan kelimelerden oluşmayıp yüksek mânaları terennüm ediyordu. Küffâr diyarında faaliyet gösterenler sadece akıncılar değil, aynı zamanda gönül erleriydi. Başını vermeye hazır şehadete susamış kimselerdi.

Tekkelerin dağ başlarında kuruluşu da bir rastlantı değildi. Burada ki ötelere görmek gerekmektedir. Bu yerleri mamur hale getirmek, bölgenin güvenliğini sağlamak, en önemlisi de oraları külliye haline getirip İslam medeniyetinin dolayısıyla da dinin yayılmasında bir üst konumundaydı. Bunu yapanlar ise gönüllü savaççı olarak en büyük gücü oluşturan kimselerdi. Halkın malına mülküne ilişmiyor, müstakil yerlerde büyük faaliyetler yapılırken dünya ahiret dengesini kuruyor, madde ile mâna birlikte yürüyordu. Bunlar hem tahsil ve terbiye görüyor, hem de bunun uygulamasını yapıyordu. Fethedilen yerlere yapılan zaviye ve tahsis edilen vakıf sultan eliyle gerçekleşirken, buralar devlete bağlı ve onun kurumu olarak faaliyet yürütüyordu. Tasavvufa yakından ilgi ise bir meyletme ve ilgi duymayla alakalıdır. Tasavvuf çevresi tevazuyu tercih etmiş, bunun en belirgin örneği alim olduğu halde ümmî lakabını seçen Ümmî Sinan Efendi (958/1551)'de görülmüştür.

İlimler zâhirî ve bâtinî olarak ayrıldığından itibaren bu kesim her iki alana da vakıf olma çabasını seçmiştir. İhtilafların olmadığını söylemek yanlış olur. Fikrî hususlarda ihtilaflar bulunmakla beraber, her kesim kendi alanıyla ilgili faaliyetlerini yürütüyor, aynı zamanda fikri münakaşalar da oluyordu. Medrese ilim, dergah da irfanı temsil edince, biri alim diğeri arif yetiştirmiş oluyordu. Bunun ikisi de bir şahısta bulunabiliyor, bu şahıs hem dini ilimlere vakıf, hem de irşat hizmetlerinin içinde olabiliyordu.

Sultan her iki kesime hürmet ediyordu. Halk çocuğunu medreseye verirken, kendisi cami ve dergâhtaki irşat faaliyetlerinden yararlanıyordu. Onları medresenin konularından çok tarikat çevresinin muhabbet ve sohbetleri ilgilendiriyordu. Hüdâyî her iki alanda yetişmiş bir şahsiyet olmakla beraber, tasavvufa temayülünün ömrünün olgunluk dönemini kapsadığı görülür. O dinin kurallarına ileri düzeyde bağlılığıyla bilinir. Edebî gücünü de insanların dinî ruhî ve ictimâî eğitimi için kullanmıştır.⁹

Hüdâyî Rabbine kulluğun ifadesi olan görevleri yerine getirmiştir. İnsanın kaybettiği mal ve canı verenin de alanın da Allah olduğu, kişinin sahip olduğu her şeyin O'ndan geldiği, kulun hakikatini bilen O olduğunun şuurundadır. İnsanın tüm organları O'nun var etmesiyle var olmuştur. İnsanın kendisi fiilleri, sıfatları dünya hayatı O'nun vergisidir. O Allah'ı hayy ve kayyum gibi isimleriyle anar ve her şeyin O'na malum olduğunu, O'nun dışındakilerin yok olacağını belirtir. "Hüdâyî'yi sen eriştir murada" duasını tekrarlar. Allah'a senâda bulunur. Hükmü O'nun verdiği, sema ve yerin O'nun olduğunu, başkasının bunlarda bir müdahalesinin söz konusu olmadığını belirtir.¹⁰

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin sandukası

2-Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Manevî Yönü

Onun rüyalarını dahi yazıp değerlendirdiği düşünülürse sistemli bir hayat yaşadığı görülür. Padişahlara yazdığı mektuplar onun yönetim nezdinde etkisinin göstergesidir. Bu şahsiyet manevi yönüyle erdiği tecellilerde barizleşir. Bunların içerik ve ruh halinin tespiti kolay görülmemektedir. Menkıbeler ise genelde halk arasında yayılarak bu şahsiyetin önemini ortaya koyar.¹¹ Bursalı İsmail Hakkı (ö. 1137/1727) onun hakkında “bulan bilen Hüdâyî eş-Şeyh Mahmud Hüdâyî”¹² ifadesini kullanırken, onun Allah'ı bulan ve bilen bir şahsiyet olduğunu belirtir. Manevi işaretlerle vaaz ve irşat meclislerine devam etmekte olduğu Üftâde Efendi (988/1580)'ye intisap etmiştir.¹³ Bunu nâib iken tâib olduğu esriyle anlatır.¹⁴

Önce mal ve mülkten, sonra da görevden ayrılma, bununla yetinmeyip nefsinin ayaklar altına alma ile ifade edilen bir farklılaşma söz konusudur. Üftâde ondan bunları istemektedir. O da kabul etmiş ve onun elinde tasavvuf terbiyesi almıştır. Böylece malını fakirlere vererek sonra da dünyevî bağı olan memuriyeti bırakması, sıkı bir riyâzete girmesi onda önemli değişim sağlamıştır. Burada kişinin gıda olarak alacağı yiyeceklerde çok basit ve gâyet azla yetinmesi önemlidir. Bu durumda ruh kuvvetlenmekte, beden hayatını devam ettirmektedir.

Sıkı bir tasavvuf eğitimi ile onun kısa zamanda merhale kat etmesi mümkün olmuştur. Tüm bunlar tamamlandıktan sonra zâhirî ve bâtınî ilimleri tahsil etmiş bir kimse vasfıyla halkı irşatla görevlendirilmiştir. Burada sosyal faaliyetler, yardım çalışmaları, vakıflarda üstlendiği misyonlar önemlidir. O Şia'ya karşı yapılan savaşa katılmıştır.¹⁵ Onun inanç dünyasında Ehl-i Sünnet çizgisinde olduğu tespit edilmektedir.

Bir yönüyle merkezi büyük camilerde vaaz, diğer taraftan her kesimden dergâhına gelen insanların irşadı bir arada yürümüştür. Sultanın hizmet ettiği bir şahsiyet olması, üst kademe ile irtibatı, onların onun dergahına ilgi duyması onun

önemini belirten hususlardır. Sarayla ikili ilişkiler büyük oranda mektuplaşmalarla sağlanmıştır. Bunda belirgin olarak III. Murat (ö. 1003/1595)'a yazılan mektuplarda görülür. Padişahı yaşadığı yüzyılın adaletli davranan, Allah'ın dinine yeniden canlılık kazandıran, unutulmuş sünneti ihya eden, Allah'ın kullarını ve ümmeti rahat ettiren, ümmet-i Muhammed'in en kuvvetli ve kâmil kişisi olmanın sebeplerine riâyet eden vasıflarıyla överek onu böyle olmaya teşvik etmiş, "himmet ve azimet zamanı gelmiştir"¹⁶ demek suretiyle böyle olmaya teşvikte bulunmuştur. İnsanların odun ihtiyacı dahi onu ilgilendirmiş ve bununla ilgili görüşlerini saraya bildirirken, ecdadı Kanuni'nin su hayrı yaptığı gibi onun da odun hayrı yapmasına teşvikte bulunmuştur. Uyku ile uyanıklık arasında aldığı bir hitabı padişahla paylaşmış, onun yorumunu da tahmin edebilmiştir.¹⁷

III. Murat'ın ölümü onu çok duygulandırmıştır, dünyanın geçici olduğu, onun cazibesi karşısında aldanmamak gerektiğini "yalancı dünya" ifadesini kullanarak dile getirmiştir. Dünya onun nazarında iki kapısı bulunan harap bir eve benzetilir. İnsan bu kapılardan birinden girer diğerinden çıkar. Bu nedenle dünya nimetlerine değerinden fazla önem vermeye değmez. O bir oyuncağa benzetilebilir. Akıllı kimse dünya ile gönül bağı kurmaz. Bunlar göz önünde bulundurulunca dünya hayatındaki farklı yolların doğrusuna gitmek gerekir. Karşılaşılan zorluklar aşılmalı, mümin bu dünyayı meşakkat yeri olarak görüp gerçek huzurun ahirette olacağını kabul etmelidir.

Ona göre insanlar bir kabile halinde yola çıkmış yolcular gibidir. Gece gündüz yoluna devam edip gitmeden istediği yere ulaşan kabiledeki yolcular misali insan hayatı bir yolculuk olarak algılanmak durumundadır. O tüm imkanlarını Allah yolunda sarf etmelidir. Zira kişinin dünya hayatında kazandıkları ahirette karşısında çıkacaktır. Bu hayattan sefere çıkan padişah gibi her fert ahiret yolculuğuna çıkmak durumundadır. İnsan eceli gelince ölür, kıyamet gününde ise amellerin tartılması ve sıradan geçiş gerçekleşir. Mahşerde insanlar Allah'ın huzurunda dururlar, hesap görülür, geçmişte vefat eden ve dünya hayatında kalmayan Hz. Peygamber ve dört halifesinin vefatından ibret almak gerektiğini önce kendi nefesine hatırlatır. Onların kalmadığı dünya hayatında bir başkası da kalmayacaktır.¹⁸

3-Manevî Mertebe Katetme ve İrfanı Elde Etmede Yöntemi

O insanları Allah'ı anmaya çağırır görüşünü âyetlerle teyit eder.¹⁹ Bu yolla kalbin temizlenmesi sağlanacaktır. Sonuçta insan bu yolu seçerek Allah'ın ihsânına erecektir. İman ancak inanılması gereken hususları kalbin tasdiki ile gerçekleşir. Tasdiki olmayan iman etme şerefine eremez. Fakat iman tahkiki olma düzeyine yükselirse, bu iman sahibi irfâna erer. Böylece o kimse sınırsız bir marifet okyanusuna girmiş olur. Birtakım gizli işler ona açık hale gelir. İnsan tevhidin şuuruna erer ve saadete kavuşur. Hakikatlerin sırrını bulur. Ona göre insanın ulaşmak istediği taliplisi olduğu temel düşüncesi vahdettir. Buna götüren yollar ise ancak Allah'ı anarak kolay olur.²⁰

Tüm bunların gerçekleşmesi için kulun yapması gereken işlerin başında nefsin hevâ/arzularından kesilmesi gerekmektedir. Bunu yapabilmenin ve kalbin arınmışlığının sağlanması Allah'ı anmada gaflete düşmemek suretiyle olacaktır. Şâyet insan Allah'a yakın olmak istiyorsa -ki akıllı insan bunu ister- bu durumda ona yapacağı işler açıklanmıştır. Bunun temelinde de irfân ehli kimse ile irtibat kurması bulunmaktadır.²¹ Fakat irfân sahibi ile bağlar kurulsa dahi bu da çözüm değil

dir. Çünkü bu konu yine fertlerin kendilerinin çaba vermesinde odaklanmaktadır. O da kişilerin kulluk yükümlülüklerini yerine getirmeleriyle mümkün olacaktır.

Kul şâyet bunu yapmazsa gözlerinin önünde gaflet perdeleri belirecektir. Bu karanlık perdeler kulun önünde büyük engel teşkil etmektedir. Şâyet insanın mânen mesafe almasına mâni olan bu karanlık perdeler kalkarsa -ki yine bunu kul çaba verecek ortadan kaldıracaktır- gönül aleminde değişim olacaktır. Oradaki şek, şüphe, tereddüt ve kararsızlık gibi olumsuzluklar gidecek, bunun yerini gönül istikrarı alacaktır. Böylece gönül aleminde bir inşaat faaliyeti başlayacak, sonunda gönül sarayı yapılmış olacaktır. Fakat bunu da sıradan bir inşa ile kıyaslamamak gerekmektedir. İçte gönül aleminde bir inşa yapılacaksa bunun mimarı da Allah'ın anılmasıdır.

Kur'an Allah'ın kopmayan ipi olunca, o bunu zikirle özetler, ona göre bu yöntemle kişi yakın ehli olma gibi inançta kesinlik kazanmayı temin eder. Dinin yücelmesi için gayret gösterir. Kalbinde safa ve rahatsızlıklarına şifa elde eder. Gönlünde keder kalmaz, hüznü gider ve o kimse sevinçli olur. Daha önce var olan karanlıkların yerini aydınlık alır. Bu da ancak kişinin Allah'ı anmasıyla sağlanır.²² Burada rahatsızlıklar tespit edilmekte, teşhis konmakta ve tedavi yolu gösterilmektedir. Allah'tan uzaklaşan insanın iç dünyası kararmış, gönlü bu karanlıkları aşamaz hale gelmiştir. Bundan kurtuluşun yolu ise kişilerin bunu bırakıp, silkinip Allah'ı tanıyıp O'na yönelmesiyle sağlanacaktır.

Burada temel düşünce gönül aydınlığını sağlamaktır. Bu insanlar gönle önem vermiş, oranın nurla dolmasını planlamışlardır. Bu da ancak kulun samimi olarak Allah'a yönelmesiyle sağlanacaktır. Gönül ikliminin harap olmaktan kurtarılması gerekmektedir. Tüm bu gelişmeler için insanın irşat edilmesi zorunludur. İnsan zorlukları aşmak, rahatsız olduğu işlerden kurtulmak istiyorsa iç dünyada olumlu faaliyet gösterecektir. Allah'tan başkasına gönül vermemek, Allah'ın dışındaki her şeyi gönülden uzak tutmak, orada sadece Allah'ı bulundurmaktan aranan çözümdür. Bunu yapabilmek için tüm dünya varlıklarını, sosyal konumu, makam, mevki ve rütbe gibi insanın bağlantılı bulunduğu her şeyin gönülden uzak tutulması, orada sadece Allah'ın bulunması gerekmektedir. Şâyet insan bu tevhit anlayışında samimi olursa irfanı elde edecektir.

Şüphesiz insan madde, rütbe, sosyal konum gibi hususlarla birlikte. Kuldan beklenen buna gönül vermemesi, kalbin arınmış halde tutulmasıdır. Bazen sultanın gönderdiği hediyeyi dahi kabul etmenin dünyaya temâyül olacağı düşüncesiyle geri çevrildiği göz önünde bulundurulursa, o insanların manevi konum açısından nerede olduklarını tespit etmek biraz daha sağlıklı olacaktır. Fakat hediyesi geri gönderilen sultan I. Ahmed de ileri düzeyde manevi bir konuma sahip olmalı ki kırılmamakta, arada sorun yaşanmamaktadır.²³

Bu insanlar hem masiva ile birlikte, hem de gönüllerini masivadan arınmış halde tutabilmektedirler. Dünya metayı onların nazarında lâşe olarak algılanmaktadır. Hal böyle olunca lâşenin değeri ne ise maddeyi o değerinde görme anlayışı vardır. Burada esas olan gönül arınmışlığının muhafaza edilmesidir.²⁴ IV. Murad'a kılıcı Eyyüb Sultan'da icra edilen merasimle o kuşatmıştı.²⁵ Bu ilişkiye rağmen o gönlünden dünyaya teveccühü çıkarmış, onun yerine irfan, ihsan ve iykânı yerleştirmiştir. Sultan ve ileri gelen şahsiyetlere olan yakınlığı onu dünyaya temâyüle götürmemiştir.

Tasavvufun hazzına ermiş olan bu kimse bunu anlatırken tasavvufî izahlar yapmıştır. Burada sorun bu manevî hazzı yaşamayanın bunu bilmekte zorluk çekmesinde görülmektedir. Yaşanması ile anlatılması aynı olmayan hazzı yaşama seviyesine gelebilmek için birtakım eğitimlerden geçmek gerekmiş, bunun için esaslar belirlenmiştir. Sıradan yaşantıya razı gelen kimse için sorun bulunmamaktadır. Esas sorun insanı ileri manevî konuma getirebilmekte yaşanmaktadır. Burada Hüdâyî'nin üstünlüğü kendisi ileri konuma geldiği halde Hallâc-ı Mansur'un yaptığı türden "ene'l-hak" dememiş, olabildiğince dinin naslarına ters düşmeme çabası vermiştir. Peygamberler birbirinden üstünlük açısından farklı kılınmıştır (el-Bakara 2/253). Haliyle insanların da birbirinden üstün konumları vardır. Fakat insan bunu kendi çabasıyla elde edecektir.

4-Menkıbe ve Kerâmetlerle İlişkisi

Rüyalar onun hayatında önemli bir yere sahiptir. Tayy-i zaman ve tayy-i mekânın vukû bulduğunu tespit eder ve bu vesile ile tasavvufa temâyülü artar.²⁶ Şu var ki zâhirî ilimlerle ilgili alandan ayrılanın sıkı bir nefis terbiyesine tabi tutulması, riyazât, nefsi kıran işler verilmesi, kadılık makamındaki bir kimsenin sokaklarda ciğer satması, helaları temizleme bunlar arasındadır. Burada esas olan nefsin hakir düşürülmesi ve meydanın kalbe bırakılmasıdır. Bunun gerçekleşmesi için hizmetkârlık dahi yaparak nefsin iğva ve gafletinden kurtulma eğitimi verilmektedir. Nefsi tahkir ederek onun insan üzerindeki hâkimiyetini kırmaktır. Bu bir sınav türü ve deneme şeklidir. Geçici olarak uygulanmakta, bunu başarı ile atlatanlar manevî yolda mesafe alabilmektedir. Bu tasavvuf felsefesinin geliştirdiği özgün bir hali ıslah sistemidir. Buna tabi olanların büyük sabır ve tahammül göstermesi gerekmektedir.

Bu merhale aşılmıca manevî tecellilere erme, ruhun olgunlaşmasını sağlama gerçekleşmektedir. Yücelmenin yolu bir dönem nefsi alçaltmaktan geçmektedir. Nefsin tezkiyesi, kalbin tasfiyesi kolaylıkla olmamaktadır. Bu imtihanı başarıyla veren ise diğer insanların vâkıf olamadığı derinliklere erebilmekte, bundan sonra hayat farklı bir mecrada devam etmektedir. Çiçeği koparacağı zaman onun Allah'ı tespih ettiğinin şuurunda olup onu koparmaktan vazgeçme bu hassasiyetler arasındadır. Çiçekleri koparmanın meşru, mubah ve helal olmasının ötesinde kişi ile çiçek vb. varlıklar arasında farklı iletişim gelişmekte, bu durumda dengeler çiçeğin tesbihini duymak gibi ince ölçülere göre kurulmaktadır.

Yeme içmede hassasiyet, feragat etme, nefsin arzularını ona vermeme gibi önemli ölçüler söz konusudur. Duanın kabul olması, kış mevsiminde yaz meyvelerinin elde edilmesi bunlar arasındadır. Kur'an'da bu Hz. Meryem'in kerâmeti sadedinde sunulmuş, bu ümmetin has insanlarına da bu türden kerâmetler nasip olmuştur. Hüdâyî de bunlar arasında anılmaktadır.²⁷ İslam kelâm ilminde Hızır kimliği, hayatta olup olmadığı tartışılırken onun Hızır nebi ile görüşmesi, darda kaldığı, çukura düştüğü bir zamanda onun yardımını gördüğü nakledilmektedir. Soğuk su kabını kalbin üzerine koyup ısınmasını sağlamak kerâmetten bir türdür.²⁸ Üftâde ileriye görmüş ve ona parlak geleceği hazırlamış, kendi

Aziz Mahmud Hüdayî Câmii

sini Bursa'dan Üsküdar'a gönderirken irşat faaliyetlerini kendi özgün kurumunda yürütmesini sağlamıştır.

Dikkati çeken bir husus ise onun padişahların rüyalarına getirdiği makul ve makbul yorumlardır. O rüya konusunu ciddiye almış ve yaptığı yorumlar kabul görmüştür. Zahirde rüyada Avusturya kralı Osmanlı padişahı ile güreş tutmuş ve padişah arka üstü yere düşmüş, kral padişahın üstünde kalmıştır. Bu rüyanın şerden başka bir tarafı görülmemektedir. Hüdayî fizik ötesini gören gücüyle bunu hayra yormuştur. İnsanın sırtı ile yeryüzünün gücü bir araya gelince iki kuvvet oluşur, bu yüzden padişah bu rüyaya göre düşmânâ galip gelecektir.²⁹ Şüphesiz bu memnun edici bir yorum olma yanında Hüdayî'nin bu konudaki geniş ufkunu, derin tefekkürünü ortaya koymaktadır.

Zahirde Bursa'da kadılığı bırakmış, müderrislikten ayrılmış, resmî görevleri terk etmiş, elindeki malını dağıtmış bir kimse konumundadır. Bunları yaparken onda gelişen başka kabiliyetler, iç dünyasında oluşan ayrı bir dünya vardır. Üsküdar'dan Sultan Ahmet'te Cuma vaazına yetişmek üzere bindiği kayık boğazda aşırı dalga olmasına rağmen salimen karşıya geçebilmiştir. Padişahın denize düşen mührünü oturduğu yerde seccadesinin altından çıkarması, ette zehrin varlığını tespit etmesi onun kerâmetleri arasındaydı. Kalpten geçene muttali olma Allah'ın bildirmesiyle gerçekleşmektedir. Ona göre kimya ilmini öğrenmek kişinin kimya olmasından ibarettir. Onu yanlış anlayanlara bir şekilde konunun onların anladığı gibi olmadığını izah eder, gerçeği ortaya koyar, ölülerin dirilmesi ve tekrar eski haline gelmesi onun kerâmetleri arasındadır.³⁰ Hz. İsa ve Musa'nın da mucizelerinden olan bu hadise Hz. Peygamberin ümmetinde kerâmet olarak görülmüştür. O duasıyla kendi türbesinin önünden geçerken Fatıha okuyanları da kendisine mensup kabul etmiş, denizde boğulma ve fakirlik gibi zorlukları görmemeleri için dua etmiştir. Onun ana hedefi bu duasında "îmanlarını kurtarmadıkça gitmesinler"³¹ şeklinde tezahür etmektedir beklenen de budur.

Aziz Mahmud Hüdâyî Türbesindeki Tac-ı Şerif

5-İlmi ve Manevî Olgunluğu

Kadı ve müderris düzeyinde payeye sahip olan bu şahsiyet tefsir, hadis, fıkıh gibi pek çok ilimde ileri düzeyi bu ilmî payeden sonra manevî alanda olup bitenleri öğrenince o alana temayül etmesi ilgi çekicidir. Böylece her iki alanda da olgunluğu elde edecekti. Zâhirî ilimler insana bir varlık duygusu vermektedir. O ise bu varlık fikrini azap olarak görmüş visal/Allah'a vasil olma, O'na kavuşma, O'nun katında üstün değeri olan bir insan olmayı tercih etmiştir. Bu onun kadılık ve müderrisliği hakir görmesi anlamına gelmiyordu. Fakat tasavvuftan uzak olan kadılığın ve hocalığın derinlik içermediğini görüyordu. Bu nedenle hem kadılık ve müderrislik, hem de tasavvufla yakından ilgilenme değil, tümüyle tasavvufa yöneliş o terbiye içinde olgunlaşması uygundu.

O ilmi çevreden tasavvufi çevreye geçen bir şahsiyet olarak Yunus Emre yöntemiyle edebi verilerini ortaya koymuş, kafiyeyle çok mânâyı önemsemiştir. Vahdet-i vücud düşüncesini dile getirir de, o kadı ve müderris kimliğinin verdiği bilgiye dayanarak dinin zahirine bağlı kalmıştır. Dinin zâhirine ters düşecek bir ifade kullanmama onun itina gösterdiği bir husustur. Vahdet-i vücudu dile getirirken dinin naslarıyla bağdaşmayan ifadeler kullananlar toplumda ayağı kayan kimseler olarak kabul edilmiş, sözlerine yorum getirilerek her hangi bir yanlış kasıtlarının olmadığı izahı yapılmıştır.

Tema olarak masivayı değil Allah'ı istediğini belirtmiştir. Onun hedefi dünya ehli olmak değil ahireti kazanan kişi olmaktır. Resmî görevlerini bunu gerçekleştirebilmek için bırakmıştır. O dünya sevdalısı değildir. İki tür hastadan beden hastası rahatsızlığından kurtulup şifaya kavuşmak ister. Aşıklar ise sevgililerine kavuşmayı arzu ederler. O ise Allah'a kavuşmak O'na yakın olmak emelindedir. Dünyada elde edilenler hakimiyet, güç, ziynet vb. dir. O ise cennette Allah'la olmak istemektedir. Allah'a olan sevgisini de başka hiçbir sevdaya değişmez. Mecnun'un Leyla'ya, Vamık'ın Azra'ya olan özlemiyle kıyaslanmayacak bir sevgiyle Allah'a kavuşmayı arzular. Bunu bir başka benzetmeyle bülbülün güle, perva-

nenin ateşe, her arzusunun arzusuna kavuşmadaki isteğine benzer bir istekle kendisinin Allah'a kavuşmadaki coşkusu arasında benzerlik kurar. Sonunda da arzulara ve beyhude işlere gönül verilmesini sakıncalı bulur. Allah'a kavuşmanın en doğru yol olduğunu görür.

O bazen vermek istediği bilgileri ve ahlaki öğütleri şiirle sunmayı yeğler. Dünyanın gerçek yönüyle tanıtılmasının doğru olacağı kanaatindedir. Ona göre dünyada vefa yoktur. O geçicidir. Hz. Peygamber vefat ettikten sonra artık dünyadan bir vefakarlık beklemek söz konusu değildir. Dünyayı yüz binlerce kocadan dul kalmış kocakarı olduğu halde kendisi çok aşırı yaşında hala evlenen, kocası ölünce de kendi hayatı devam eden yaşlı bayana benzetir. O bu türden benzetmeleri insanın dünyaya gönül vermesini önlemek için yapar. Böylece bu yaşlı ve yıpranmış dünyaya değil ahirete ilgi duyulacaktır. Dünya gönül verilecek bir yer değildir.

Dünya cazibesinin sihir misali etkisi vardır. Dünya güzelliklerine kapılan insan aleme bağlanmakta böylece bu sihrin dışındaki gerçekleri görememektedir. İnsan hakikatleri görebilmek için dünyanın büyüleyici etkisinden kurtulmak hakikati bulmak durumundadır. Dünyanın çekicilikleri insanın fiziki yönünü etkilemekle kalmamakta, onun iç dünyasına ve gönlüne yerleşmektedir. Nihâyet insan bu hayata aldanarak onu gafletle geçirmekte, dünyanın bu sahte gülüşlerine aldanmaktadır. Halbuki bunlara kapılmamak hepsinin de geçici olduğunu bilmek gerekmektedir.

İnsanlar ister sıradan bir vatandaş isterse sultan olsun dünya hayatında yaşarken dünyaya esir konumuna gelmekte, fakat sonunda buranın geçici olduğu, ebediliğin burada olmadığı, gerçek mekân tutulacak yerin ahiret olduğu, bir gün bu dünyanın virane haline geleceği gerçeğini görmektedir. Ölüm gerçeği düşünlüğünde kişi üzerindeki tüm kıyafetlerinden soyulmakta ve çıplak hale gelmekte, geride kalanlar ise ağlayıp sızlamaktadır. Dünyanın sonu budur. Dünya defalarca dolup boşalmıştır. Sakinleri ölmüş, yenileri yaşamış, birinden diğerine kalmış, fakat kimseye ebedi olmamış, geçici olması nedeniyle gönülden bağlanmaya değer görülmemiştir.³²

Bu nedenle insan dünyaya değil fizik ötesi âleme gönül vermekle isabetli bir iş yapmış olacaktır. Dîvan edebiyatı türünde verdiği eserlerinde de sonuç bir yol bulup Allah'a ulaşmaktır. Dua üslubunu kullanmış, sabrın zorluklardan kurtulup ferahlığın gelmesi için bir anahtar olduğu, meşakkatten sonra kolaylığın geleceği fikrini kabul etmiştir. Bunun gerçekleşmesi için duacıdır. Ona göre kişinin suretten ve şekli önemsemekten, gönlünü arındırması gerekmektedir. Dosta ulaşmanın yolu kişinin tek başına kaldığında da kalabalık içinde de Allah'ı anlamadır.³³ Bu düşüncesiyle kişinin insanlar içinde sosyal hayattaki faaliyetlerini yürütürken gönlünün Allah ile olması, kalbin Allah'tan uzak kalmaması yolunu gösterir. Onun âyet ve hadis metinlerinin ışığında öğüt verdiği şiirlerinde hedefi, gerçek dostun Allah olduğu nasihatinde bulunmaktır.

Onda ana tema Allah aşkıdır. Dünyada insan bunu elde edecektir. Buna kavuşan insan hakikate ermiştir. İnsan yokken var olup bu insanlık alemine gelmiş ve fani vücut içinde varlığını sürdürmektedir. Burada temel görev ise Allah'a lâ-

yık iş yapmaktır. Bunun için insanın Allah'ın lütuf ve ihsânına ermesi sağlanacaktır. Böylece sonuçta kul geçici dünyada baki hayatı kazanacak ve Allah'ın rahmetine erecektir. Oradaki kurtuluşu ise ancak O'nun kuluna merhamet etmesiyle sağlanacaktır. O rahmet etmezse kulun kurtuluşu beklenmemektedir. Bu durumda kul Allah'ın rahmetine layık olma çabası verecektir. Çokluk içindeki insan Allah'ın tevhidinde erecek, bu şuur vesile olacak ve onu rahmete ermeye götürecektir.

Onun hükümdarlık hakkındaki görüşü madde ötesi âlemin sır hazinelerine sahip olmayı kapsar. Gerçek hükümdarlık bitme ve tükenmesi olmayan hazinelere sahip olmaktır. Nefsi itaatleri yerine getirmek zorunda bırakıp, aynı zamanda aklın hükümlerine de riâyet etmektir. İnsanın kalbi şâyet Allah'ın nurlarına mazhar olmazsa, eldeki nimetlere şükür secdesi yapmazsa, bu kimse rahmanın rahmetinden uzaklaşmıştır. Gerçek Müslümanlık ona göre yayın iki ucunun birbirine olan yakınlığı kadar veya daha fazla yakınlık benzetmesiyle anlatılan Allah'a yakın konumda olma düzeyidir. Kişi bu sırrı anlayarak vasıl olma sürecine girebilir. Tüm bunlar gerçek sultanlığın Kanuni Sultan Süleyman sultanlığı türünden maddî sultanlık değil, mâna sultanlığı ve Allah'a yakın olmaktır. O her vesile ile insanı madde ötesine götürme çabasıdır. Bir şekilde insanın Allah ile ilişkisi konusuna girip kulun O'na manevî yakınlıkla yakın olması gerektiği tezini işler. O inancı dile getirmek için vesilelerden yararlanır. Beraberindeki kimselerle birlikte tutulduğu bir fırtına onu başka alemlere götürür. Fırtınaya yakalanan başkalarının terennüm edemediği anlamları dile getirir. Şöyle ki "Ey Allah'ım ey hâdî" diye yalvarır. Allah'ın bu ismi hem hidâyet eden, hem de yolunu kaybedene yol gösteren anlamındadır. Yolculuklarında çektikleri zorluktan dolayı kolaylık istemekte, içinde buldukları vadiyi kolaylıkla geçmenin nasip olmasını dilemektedir. Zâhirde fırtına esmektedir. Fakat buradan hareketle o sevgi rüzgarının esmesini, gönlün dile gelmesini, bülbülün ötüşü misali yakın mânaların ifade edilmesini ister.

Nasıl ki dikenler içinde gül çıkıyorsa bunun misali onların içinde buldukları bu meşakkatli yolculuktan da gül misali güzelliklerin ortaya çıkmasını ister. O karamsar değildir. Tüm zorluk ve sıkıntılardan sonra kısa zaman içinde güzelliklerin geleceği beklentisindedir. Hayata ve olaylara bu yönüyle bakar, bu anlayışla algılar. Onun düşünce dünyasında gülle dikenin bir arada bulunuşu misali zorlukla birlikte kolaylık, fırtınayla birlikte rahmet vardır.

Bunun yanında ona göre kulun sözleri dedikodudan ibarettir. Esas olan Allah'ın birliği gerçeğine erebilmektir. Kişi bunu gerçekleştirirse artık benliğini görmeyecek, her şeyin Allah'tan geldiğini bilecek, kendi varlığı defterini kapatacak ve Allah'ın varlığı karşısında insanın benlik iddiasında bulunmasının bir anlamının olmadığı anlayışını kabul edecektir. Bunlar onun vahdet-i vücud görüşünün çok hassas ve itina ile dile getirişinin belirgin örnekleridir. Yanlış bir ifade kullanmamak için özen göstermiş, "varlık defterini mi dür, benliği aradan sür, vahdet-i zata ir-gür, gider kötü kalimiz" derken kulağı, gözü, düşünce ve inancı rahatsız eden bir kavram ve anlayış yoktur.

Buna rağmen o yanlış anlaşılmaktan endişe eder ve insanın suçu sebebiyle başa felâketlerin geldiği anlayışına yönelir, duasında “ıslah eyle halimiz” derken insanın halinin ıslah olması gerektiği kanaatindedir. Şüphesiz kul çaba verecektir. Fakat bu ıslahın gerçekleşmesi için Allah’a yalvarmaktadır. Bu da ancak Allah’ın fazlı, keremi ve bol vermesi ile olacaktır.³⁴ O şiirinde divânlarıyla tanınmıştır. Bunlar onun bu alandaki üstünlüğünü ispat eden eserlerdir.³⁴ O insana ruhi eğitim verir, edebi eserlerinde düşüncüyü esas almış, öğütler vermiş, bunu bazen kendi söylediklerinin dinlenmesini isteyerek ifade etmiştir.

Zorluktan sonra kolaylığın olacağını belirten (el-İnşirah 94/5-6) âyetini delil getirerek kolaylığın gelmesi, sorunların aşılmasını diler. Dilek ve düşüncelerini âyet ve hadis metinleriyle teyit eder. Mecazi aşkın karşısındadır. Hakikate çağrı yapar. Bülbülün canını kafesten kurtarmasını ister. Ona göre dünya bağı insana ayak bağıdır. İnsanın bundan kurutulup hakikat bahçesine girmesi gerekir. Işığın etrafında pervane olmaya, mecazı bırakıp hakikat denizine dalmaya çağırır.³⁶

Tefsirle ilgilenmesi sadece rivâyet değil dirâyete olan gücünü de göstermektedir. Konu ve kavramlara açıklık getirirken tasavvufun ehliyetli bir şahsiyeti olduğunu, tefsire tasavvufî yaklaşım göstererek ortaya koymaktadır (el-Bakara 2/218) âyetine getirdiği izahta hicretin manevî yönüne değinmiş, kabin putunu fethet (devir)mek suretiyle nefis vatanından uzaklaşmayı esas almıştır. Cihat açısından da büyük cihat nefisle girilen mücadeleye ve mücadeledir.³⁷

Tasavvuf geleneğindeki işârî yorumları zâhir anlam ile bağdaştırdığı kendi açısından tasavvufî anlayış çerçevesinde doğrudur. Vahdet-i vücud düşüncesini ispat ettiği görülür. Peygamberle beyatleşmenin Allah’la beyatleşme olarak zikredilmesi, Hz. Peygamber’i kendi varlığından soyutlayıp zatında, sıfatlarında ve fiillerinde Allah’la tahakkuk etmesindedir. Bu durumda ondan sadır olan her şey Allah’tan sadır olmuş demektir. Allah’ın eli onların ellerinin üstündedir.³⁸

Rıza kulun iradesinin Allah’ın iradesinde fena (yok) olmasıdır. Böylece kulun sıfatlarının fena olmada kemal derecesidir. “Allah’ın kulu sevmesi (el-Feth 48/10) şeriat ehline göre dünyada muvaffakiyet ahirette mükafat vermesi, kulun Allah’ı sevmesi ibadete yönelip isyandan yüz çevirmesidir. O hakikat ehline göre yapılan şu izahı getirir. “Allah’ın kulu sevmesi onu tarafına yaklaştırması, kulun Allah’ı sevmesi ise Allah’ın dışındakileri terk etmesiyle gerçekleşir.”³⁹ Bunlar aşkın tasavvufî izahlar olarak görülür. Ona göre fiillerin tevhidi inanışıyla kulların fiillerin perdelerinden kurtulup hakkın fiillerini görebilecekleri sıfatların tevhidi inanışıyla sıfatların perdelerinden sıyrılarak kendilerinden geçmek suretiyle ilahi sıfatların tecellilerini müşahede edebileceklerini, daha sonra diğer sıfatlarından uzaklaşmakla da bütünüyle benliklerini terk edip mutlak fenaya kavuşacaklarını ifade etmektedir.⁴⁰

Onun dili çoğu yerde tasavvufî dildir. Tasavvufa mahsus dili ve terimleri kullanmıştır. Bu nedenle onu bu yönüyle görmek gerekmektedir. Onun eserlerinde tasavvuf âdâbı ve bu yolun ehli olanların halleri (manevî ve ruhî) zevklere ve vecitlere dair bilgiler yansımaktadır. Ruhun neşvesi önemsenmiş, zikir gıda yerinde algılanmıştır. Çalışmalar sayesinde insanın ruhu Rabbânî mevhibelere ve lütuflara, ledüni ilimlere ve ilahi fetihlere doğru açılmaktadır. Ruh yüce ufuklara ve melekler alemine yaklaşmaktadır. Keşif genelde mücadele sahibi olanlara arız olmaktadır.

Pir Üftade Dergahı

Pir Üftade dergahında dal arakiye, sivri tepeli keçe külâh

Onun Üftade'nin irşadından yararlanmasından itibaren vefatına kadar geçen dönem fizik ötesi âleme, hakiki mânada yönelişi dönemidir. Kadılık ve hocalıktan sonra iç dünyasını okuma, nefis muhasebesi, murakabe vicdanıyla baş başa kalma, sürekli kendini muhasebede tutma, onu düşünce dünyasında olgunluğa götürmüştür. Zihninde maddî görevlerin ihtişamı yoktur. Duru bir kalbe sahip olmak, gönül huzuruna ermek, içte mutmainliğin sağlanması onun ana hedefidir. Bunu yaparken insanlara rehberlik etmek, fırsat bulduğunda irşat etmekten de geri kalmış değildir.

O şiirlerine âyet ve hadis serpiştirerek tefsir ve hadis dersine tasavvufî düşüncelerden bir perde açarak iki alanı birlikte yürütmüştür. Kendini züht hayatına veren bu şahsiyet, birtakım tecellilere erdiğini eserlerinde ifade etmiştir. Dünyevîleşen insanın bu tecellileri kabullenmesinde zorluklar olabilir. Fakat bu şahsiyet dini çok iyi bilen bir kimse olarak kendisine bir halin zahir olduğunu ifade ediyorsa, bu tecellinin ne olduğunu o bilmektedir. Basit bir ihsan olmayıp bir takım manevi makamlara erdiği anlaşılmaktadır. Allah'a vasıl olma, cemalini görme, O'na yakın olma arzusunun elindeki sermaye olduğunu belirtir. Allah'ı yücelik ve münezzehlik vasıflarıyla anar.⁴¹

Mü'minlerin kalplerini temizleme gibi önemli bir görev aldığı kanaatindedir ve bunu irşat yoluyla yapmıştır. İnsanın kendi beyanları onu değerlendirmede önemlidir. O esas alınır. Onun ifadelerinde Allah'ın tecellilerine mazhar olduğu anlaşılmaktadır. Sıradan bir kimse olmadığı aziz/değerli bir şahsiyet olduğu birçok vesile ile ona iletilmiştir. Döneminin sufi şahsiyetleri arasında temayüz etmiş, tasavvufî şahsiyet olarak büyüklüğü kabul edilmiş bir kimseydi.⁴² Dinin zâhiri esaslarına bağlılıkta hassasiyet göstermiş tasavvufta ise hakikate vasıl olmayı hedeflemiştir.

Onun mefazik dünyasının temelinde öğütleri vardır. İnsanın Allah ile kulluk münasebetlerinde isabetli olması, makbul faaliyetlerin içinde bulunması beklendir. Allah kendisinin tenzih edilmesini istemektedir. Teala, Sübhan, A'la, Azim, Celil vb. kavramlar bunu ifade eder. Bu arada kul teşbihe de düşmeyecek, yaratıkları Allah'a, Allah'ı yaratıklara benzetme türünden hata etmeyecektir. Kuldaki beklenen tevhit inancıdır. Allah'ın zat, isim, fiil ve sıfatlarında tevhidi/birliği ile izah edilen bir inanca sahip olmaktır. Bunun dinin metinlerinde yeterince akli ve nakli delilleri bulunmaktadır. Onun belirgin yönü samimiyetidir. Faaliyetlerinde içtenlik vardır. Allah'a "sen, sana vb." sözleriyle yalvarmıştır. Sürekli vuslat istemiştir. Kendisi olabildiğince dünyevi bağlantıları kesmiştir. Buna rağmen masiva sevgisinin insanın manevi merhale kat etmesinde büyük engel olduğu kanaatinde dir.

6-Manevî Tesir ve Nüfûzu

Etkilenme açısından İbn Arabî'den etkilendiği görülür. Burada esas olan onun çevresine tesiridir. Onun fikirleri kalıcıydı. O maddeden öte manevi fayda sağlayan bilgiler sunmuştur. İnsan Allah'a giden bir yolcudur. O eser ve nasihatleriyle bu yolcuya yardımcı olmuştur.

O vaaz, irşat eser ve mektuplarıyla görüşlerini ortaya koymuş, geniş insan kitlelerini etkilemiştir. Şiirden hoşlananlar bununla, mûsikiden memnun kalanlara o yöntemle yaklaşmış, halk ise daha çok onun kerametlerine ilgi duymuş, bunlar sürekli anlatıla gelmiştir. O bu vesile ile ruhaniyatına saygı duyulan bir şahsiyet olmuştur.

Onun rüya tabirleri isabetli görülmüş ve nüfuzunun yayılmasına neden olmuştur. Bu konuda liyakat sahibi olarak tanınmıştır. O insanların rüyalarına getirdiği yorumlarıyla olumsuz değil müspet yöne yönlendirme yapmıştır. Sarayla ilişkileri hayra çağırın iyiliği emreden niteliktedir. O ilim muhiti ile de yakın irtibat halindeydi. Onu övenler zamanın tek kişisi, hakikat esrarına vakıf, mücahede eden, tarikat-ı Muhammediyenin sırlarını açıklayan, hakikat nurlarını izah eden olarak tanıtırlar.⁴³

Etkisi dönemiyle sınırlı kalmamış, kendinden sonra da devam etmiştir. Eserleri yetiştirdiği şahsiyetler ve yönetime üst düzeyde yönlendirici öğüt ve mektuplarıyla görülür. Camilerdeki vaazları halkı irşat ettiği gibi, eserleri onlara ulaşanlara yol göstericidir.

Dinin metinlerine yorum yapıp yapmama veya yorumun nasıl yapılacağı konularında din bilginleri tartışmalarını sürdürürken, her kelam ekolü kendi prensiplerine sadık kalarak faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Hüdâyî'nin bakış açısı ise tasavvufi izahlar getirerek insanlara faydalı olmaktır. Her tabakadan insanın istifade ettiği nasihatlerle halkı yönlendirmeyi hedeflemiştir. Şüphesiz tasavvufun içinde ileri düzeyde bir şahsiyet olarak dinin naslarına tasavvufi anlayış çerçevesinde izahlar getirmiştir. Bunların halka ulaştırılması gerekmemektedir.

Burada esas olan insanların sıkıntılarını unutturmak, sorunlarına çözüm getir-

mek, meşakkatlerine çare bulmak, muhtaçların ihtiyacını görmektir. Bunun yanında insanların ihtiyacı sadece yeme, içme, giyinme ve barınmaktan ibaret değildir. Manevî ihtiyaçların giderilmesi, tasavvufî tabirle feyiz alacakları mekân ve insanların bulunması gerekiyordu. İnsanlar manevî ihtiyaçlarını onun çevresinde bulunmak suretiyle gidermişlerdir. Sadece bir mekânda değil o gönderdiği ve yetkili kıldığı vekilleri eliyle çevreye açılma, İslâm'ın yayılmasını sağlama da önemli hizmetler sunmuştur.⁴⁴

Burada fizikî faaliyetle ruhi faaliyet bir arada yürürken, ruhî faaliyette derinleşmek, mânen mesafe almak, Allah'a yakınlık kazanmak isteyenlerin taleplerine de cevap verilmiştir. Müslümanların temel sorunlarından birisi de budur. İslam'a gelen insanı ona girişinden vefatına kadar geçen zamandaki hayat sürecinin tanzim edilmesidir. Bunu da îmanı kuvvetlendirerek, kalitesini artırarak gerçekleştirecektir. İmanın düzeyinin sıradan bir inanç olmanın ötesine götürülmesi için tasavvuf zikir yöntemini geliştirmiştir. İnsanın bu yolla manevî merteye alması planlanmıştır. Tasavvufa meyli olanların dünyevî bağlarını azaltması şeklinde bir anlayış varsa da, bu herkes için değildir. Özellikle ileri konumda mürşit düzeyinde olmak azminde olanların kadılık ve müderrislik gibi görevlerden ayrıldığı bilinmektedir.⁴⁵ Fakat bu durum herkes için geçerli değildir. Bunlar ileri düzeyde tasavvufî terbiyeye ve eğitime tabi tutularak manevî mesafe alması sağlanan kimselere yöneliktir.⁴⁶

7-İzlediği Ruhî Metodu ve Kazanımları

Tasavvufun özellikle üzerinde durduğu nefisle mücadele (cihad-ı ekber) en büyük mücahede olarak bilinen yöntem kişinin kendi iç dünyasıyla olan mücahededir. Bu mücahede kişiyi kemâl mertebesine ulaştırmaya yöneliktir. Nefsin ıslahı ile tebliğ ve irşat daha faydalı olacaktır. Tezkiye, tasfiye ve tecliye gerçekleşecekti. Bunu Hüdâyî'de açık olarak görmek mümkündür.

Kadılık ve müderrislik döneminde kendisine görülmeyen tecelliler bu arınma sonunda gerçekleşmiştir. Tezkiye dünyaya ilgi duymayıp nefsi masiva tehlikesinden arındırmaktır. Tasfiye kalbin her türlü kötülükten temiz hale gelmesidir. Böylece cemel tecelli olur, hakikatler zuhur eder. Tecliye ise tecellidir.

O insanları Allah'ı anmaya çağırmıştır. Zikirle gerçekleşen işler arasında şunları haber verir. Gönülden kederler uzak olur. Kederli kimseler Allah'ı anma sonunda sevinçli hale gelir. Daha önce karanlıklar içindeki kimse nura erer. Allah'ı anmanın nurları kişiye manevî kazanımlar sağlar. Bu türden değişimler gerçekleşir. Hüzün sevince, karanlık aydınlığa dönüşür. Bir kimse şâyet kalbine safa gelmesini isterse Allah'ı anmayı sürdürmelidir.

Kişi şâyet kalbin safiyetini isterse Allah'ı anmaya devam edecektir. Bunu yapan hasta ise iyileşir. Bu hastalığı ruhtaki olumsuzluklar ve inanca ters düşen işlerdir. Çoktan hareketle teklik bulunacak, saadet elde edilecek, kişi hakikatin sırrına erecektir. Allah'ı anmanın sırları vardır. Hüdâyî'nin vahdete ermişliği, vuslatı isteyenlere Allah'ı anma yolu olarak gösterilir.⁴⁷

Hünkar mahfali

O tasavvufî bir şahsiyet olunca zikrin önemini ifade etmesi tabiidir. Ona göre zikrin insana kazandırdığı pek çok faydalar vardır. Kalbe mahsus rahatsızlıklara şifa, ruha gıda olması ve insanı maksadına erdirmesi bunlar arasındadır.⁴⁸ Her şeyden önce Allah'a yakın olmayı sağlaması insanın andığına ünsiyeti açısından anan üzerinde etkili olduğu tespiti yapılmaktadır. Sonuçta bunu gerçekleştiren kimse kalbinden gafleti atma ve dünyada uyanıklığı sağlama gibi bir kazanım elde edecektir. Bu yöntem şeytana karşı bir mücadele aracı olarak görülmüştür.

Zikir eden kişinin neler elde ettiği ile ilgili olarak açıklananlar ileri düzeyde manevî faydalardır. Allah'a fani ve müstağrak olma, kalp gözünün açılması ve başkalarının göremediğini görme, Allah'tan haya etme düzeyinin artması, tüm bunların insan nefsinde tesir etmesi gibi önemli kazanımlardan bahsedilmektedir. İç dünyada Allah'a karşı olan sevginin düzeyinde ilerleme olması ve marifetullah'ın önceki dönemle kıyaslandığında ileri boyutlara ulaştığı ve insanın maksadına erdiği anlayışı vardır.⁴⁹

Hüdâyî'ye göre tevhid zikri sayesinde "zulumat-ı nefis nura döner, nefsin ahlâk-ı mezmumesi de ahlâk-ı mahmûdeye inkılap eder. Kalp de zulûmatından halas olur."⁵⁰ Nefsin karanlıklarının aydınlığa, kötü ahlâkın iyi ahlâka dönmesi ve kalbin karanlıklarından kurtulmasının yolu budur. O tevhid zikrinin temel getirisi olarak "Geç gör bu hevâ ile sivâdan" demek suretiyle insanın arzularından vazgeçmesi ve Allah'ın dışındaki şeylerden kalbi arındırması olarak belirtir.

Allah'tan başka mabudun bulunmadığını itiraf etmek henüz işin başı ve tevhidin ilk mertebesidir. Allah'tan başka mabut ve maksudun bulunmadığını kabul etmek orta düzeydir. Sonra kalpte bir mahluka muhabbetin eserinin kalmama-

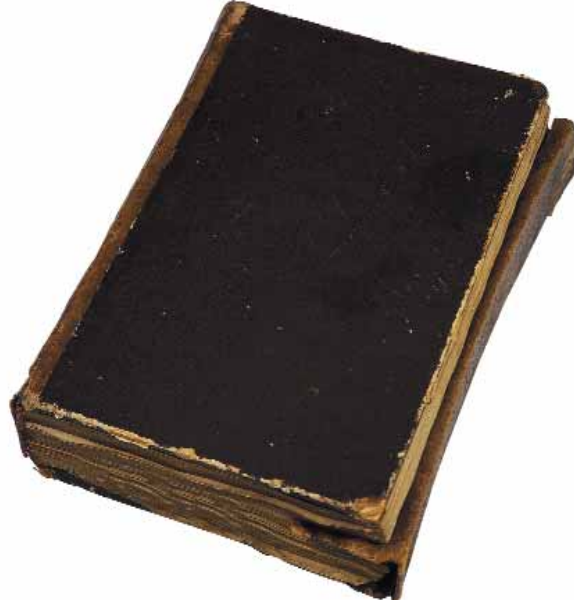
sına varılır ve artık Allah'tan başka mevcudun olmadığı mânâsı ise kainatın itibari olduğu o kişi de artık tevhidin aydınlığının zâhir olması süreci Hüdâyî'ye göre "asl-ı usul"⁵¹ dır.

Hüdâyî'nin kazanımları açısından bakıldığında o kadılık ve müderrislik esnasındaki görevine devam edip Üftade'ye ilgi duymasaydı şüphesiz o görevde ilerleyecek ve belki Şeyhü'l-İslamlık makamına kadar varan merhalelerden geçecekti. Diğer pek çok kadı ve müderris gibi o da bu alanın gözde bir insanı olur çalışmalarını bu alanda ilerletebilirdi.

Böyle olmamış, hayatını anlatanların da belirttikleri gibi karşılaştığı olaylar onu tasavvufa ilgi duymaya bu alanı önemsemeye sevk etmiştir. Muhatap olduğu çevreler onda kabiliyet sezmişler, o da kendisinden istenen görevleri yerine getirmiş ve hayatında köklü değişimler gerçekleştirmiştir. Artık onu manevî alanda sürekli ilerleyen bir konumda görmekteyiz. Bu kazanımların temelinde de onun bu işi ciddiye alması, samimiyeti, elde ettiği manevî hazda ilerleme azim ve kararlılığını göstermesinde görülmektedir.

Sahibi olduğu inancı mutmain olma, kalbin huzuru konumuna getirmeyi sağlamıştır. O kalbindeki değişimi önemli bulmuş, bunun da tevhid zikriyle gerçekleşeceğini düşünmüştür. Görünen o ki Hüdâyî tasavvufla ilgilenmesinden itibaren elde ettiği kazanımları eserlerinde ortaya koymakla bunları bizimle paylaşmıştır. Tasavvuf felsefesine temayülü ile birlikte onun metafizik alanı önemsemediği açıktır. Onun elde ettiği manevî kazanımların tamamını eserlerine yansıttığı da söylenemez. Zira onun dışındaki pek çok şahsiyetin de ifade ettiği gibi bu halleri, yaşanan hazzı, manevî huzuru kelimelere dökmek kolay olmamış, bu meselede dil yetersiz kalmıştır. Bunu belirtmekle yetinmek de doğru olamazdı. Bu nedenle tasavvuf alanı kavramlarını oluşturmuş veya kavramlara tasavvufî anlam yüklemiştir. Böylece hali, hazzı gerçekleşen tecellileri, keşf olunan hususlar kelimelerle ifade çabası vermiştir. İnsanın hevâ ve masivadan kalbi arındırıp Allah'a yakınlık ve ünsiyet kazanması planlanmıştır. Bununla kalpte Allah sevgisi yerleşecektir. İç dünyada tevhit nuru etkisini gösterince artık sıradan olmaktan kurtulup farklılıklar elde edilecektir. Bunun en belirgin görünümü de kalpte olandır. Orada tesirin gerçekleşmesi, oraya nüfuzun olmasıdır. Bunun da sağlanması Allah'ı gönülden anmakla olacaktır. Böylece kalpte tecelliler ünsiyet ve kurbiyet sağlanacaktır. Eserlerinden anlaşıldığı üzere kendisi bu düzeye gelmiş bir şahsiyettir.

Manevî merhalelerden geçiş bir süreçtir. İnancı üst düzeye getirmenin yolu olarak ibadetler üzerinde hassasiyetle durmak, masiva olarak bilinenlerden alakayı olabildiğince kesip Allah'a yönelmek, dünya ziynetlerinden yüz çevirmekle elde edilebilecek bir düzeydir. Maddi lezzetlerden uzak olmak, zahitlik, halktan uzak olup Hakk'a gönül vermek düşüncesinden hareket edilmiştir. Kendini ibadete vermek düşüncesi vardır.⁵² "İman, ibadet ve ihlasın sonucu ve meyvesi olmak üzere bir takım manevî haller ve vasıflar husule gelir. Sonra bunlardan da diğer birtakım haller ve sıfatlar neşet eder. Bunlardan da yenileri meydana gelir. Tevhit ve irfân makamına kadar böylece sürüp gider."⁵³

Aziz Mahmud Hüdâyî'nin bir eserinin cildi

Burada esas olan nefis muhasebesidir. Mü'minin nefisini hesaba çekmesidir. Abid taatleri elden geldiği kadar ihlaslı olarak eda etme çabasıdır. Burada ileri düzey ise kusurdan arınmış olarak eda etmektir. Taatlerin neticesinde zevk/manevî duruş ve vecd/ruhî buluş elde edilecektir. Bunun için mücahede yolu gösterilmiştir. Artık makamdan makama yükseliş söz konusudur.

8-Divânında Metafizik Tema

O divânında metafizik konuları ele almış, şu temel meselelere değinmiştir.

1-Allah'a Ulaşma Yolunda Zikirle Elde Edilen Kazanımlar

Onun zikir görüşü şu düşünceleri içerir. Allah anılırken gönülden gelen duygularla anılmalı, böylece gösteriş ve art niyetten arınmış bir anma gerçekleşmelidir. O Allah'a şükretmek gerektiğini hatırlatırken, onun verdiği nimetlere dikkati çekmiş, bunları İslam, îman, lütuf, nimetler ve fazl olarak hatırlatmıştır. Hz. Peygamber'e ümmet olmak tevhid ehli olmamızı sağlaması nimetler arasındadır. O çeşitli fetih ve nusret/zaferler verilmesini de beklemektedir. Allah askere yardım etmiş, peygamber mü'minlere rehber olmuş, hakikat nuruna ermelerini sağlamıştır. Birlik/vahdet güneşinden sırra nurun ulaştığını, kalbe çeşitli sevinçlerin erdiğini bildirir. Kendine hitapla "Ey Hüdâyî ola gör abd-i şekûr"⁵⁴ demek suretiyle şükreden bir kul olmasını kendi kendine öğütler. Ona göre hedef Allah'a ulaşmaktır. Bu da O'nun kuluna fazlıyla gerçekleşir. O'ndan yardım ve medet gelince kul vasil olur. Kulunun yardımcısı olan Allah ona yolları açarsa, kullar talep ettikleri Allah'a ererler, gönüller safaya kavuşur. İnsan ve diğer yaratıkları yaratan, irfân ehline safaya veren, kullarına ihsan eden O'dur. O insanı kendi

fazlıyla var etmiştir. Bu insanın masiva sevgisinden kurtulabilmesi için Allah'a vasıl olma nimetine irşat etmesini diler. Hidâyetin istenene vasıl olmanın, fazl ve rahmetin ancak Allah'tan olacağını kabul eder. Bunların gerçekleşmesini arz eder.⁵⁵

Ona göre karanlıklar/zulmetten kurtuluşun yolu Allah'ı anma neticesinde elde edilen nurlarla sağlanacaktır. Maksat Allah'a ulaşmaktır. Bunun gerçekleşmesi için Allah'ın dışındakilerin uzaklaştırılması gerekir. Çünkü sevgiliyi görmek için buna ihtiyaç vardır. Allah'tan başkasına ağyar/başkaları, yabancılar, ötekiler der. Onların uzak tutulması gerekmektedir. Kul Allah'ı anarak derdine deva, kalbine saf bulacak, sonsuz lütuf ve ihsanlara erecektir. Sadece kalpten değil kişinin düşüncesinden de Allah'ın dışındakilerin uzak tutulması gerekmektedir. Şâyet bu yapılabilsen artık insan gönlüne Allah'ı yerleştirdiği gibi, diliyle de sürekli O'nu anacak, bu durum onun hayatına hakim olacaktır.

Fakat burada bir uyarı yapmadan edemez. İlahi aşk sahtekârlığı kabul etmez. Bu nedenle ona göre Allah aşkının iddiasındaki kimse sâdık olmalı, hakikate mazhar olmaya lâyık bulunmalıdır. Böylece kul zafere kavuşacak bu âşık din askeri durumunda olacaktır. Allah'ı anan kimse bu düzeyde olursa andığına erişir. Onun arzusu cennette hurilere ermek değil, nur olan Allah'a ve kapalı hazinlere ermdir. Burada bir diğer sorun ise unutkanlıktır. Ona göre sâdık kul Allah'ı unutmaz. Şâyet Hüdâyî'de unutulursa o da Allah'ı çok anarak yol bulur.⁵⁶

Zikir ile zikreden kazanımları arasında gönül aleminde olan güzellikler vardır. Kişinin yolu kolaylaşır. Fakat o arzularına uymayıp sürekli Allah'ı anmalı bu yolda gönlünü arındırmalıdır. Kulun hedefi Allah'a yakın olmaktır. Hüdâyî bu konuda yardımcı olmak ister. Yöntem öğretir. İrfan ehli olarak tanıttığı kimselerin bulunmasını, onlardan ders almak, kendilerinin öğütlerini yerine getirmek, tecrübelerinden yararlanmak gerektiğini bildirir. Ağaçların yapraklarının dilinde Allah'ı anmanın varlığını hatırlatır. Bu durumda insanın sorumluluğunun idrakinde olması gerektiğini belirtir. Onun tespit ettiği sorun karanlıklardır. Bunun kalkması gerekmektedir. Şâyet kişi iç dünyasındaki bu karanlıklardan kurtulursa gönlündeki ızdırabı da gidecektir. Gönül sarayı yapılacak, ama bunun mimarı da Allah'ın anılması olacaktır.

Onun "yakîn ehli" olarak tespit ettiği kesim Allah'ı anmaya tutunur ve dini yüceltmek onların hedefi olur. Onun her vesile ile andığı kalbin safası ancak Allah'ı anmakla elde edilecek, hastalar da zikirle şifa bulacaktır. Bunlar iç dünyanın tedavisi için sunulanlardır. Gönülden kederin gitmesi onun yerine sevincin gelmesi, karanlıkların yerini nurun alması Allah'ı anmayla olacaktır.⁵⁷

Onun tespitlerine göre bunun yolu tevhid kelimesidir. O da şevk, aşk, sıdk ve zevkle söylenmelidir. Zira o kelime cehennemden kurtarır. Sevgilinin yoluna erdirir. Gönülleri kederden kurtarır. Cennet onunla açılır. Mü'minlere nur saçılır. Allah'ın huzuruna onunla geçilir. Güllerin açılışı, bülbüllerin ötüşü ile birlikte tevhid kelimesini temiz kalple söylemeye çağırır. Kalbin uyanık, çiğerin yanık, kişinin âşık olmasını ister. Tevhid derde dermandır. Tesbihlerin başı ve Allah'ın kullarına ihsanıdır. En hayırlı zikir olan tevhid kelimesi sürekli söylenmelidir.⁵⁸

Bülbüllerin ötüşünü Allah'ı anmak olarak görür. Zikirle cana safa geleceği düşünceindedir. Aşıklar onunla mest olur. Sürekli manevî haz bununla elde edilir. Kimde hangi keyfiyet ortaya çıkarsa bu Allah'ı anmanın sırrıdır. Gönül levhasından şirk ve hevâ karanlığını atmak, orayı temizlemek zikirle mümkün olmaktadır. Allah'ın yoluna giderken istifade edilen araç zikirdir. Allah'ın sıklıkla anılmasının en büyük faydaları arasında gayp olarak bilinen işlerin kişiye açık hale gelmesi vardır.⁵⁹

2-Candan Geçip Allah'ı Bulma Arzusu

O pek çok âşık gibi bülbülle konuşup ondan bilgi almak ister. Onun halini ancak bülbülün anlayacağını düşünür. Sevgilinin yurdunu gördü ise bilgi vermesini ister. Şâyet sevgilisi güllerini kokladıysa kendisine bildirmesini rica eder. Bülbülün sürekli feryadının sebebini sorar. Onda kötü bir durumun olmasından endişe eder. Ona öğüt verir. Artık gülün ve dikenin, Allah'ın dışındaki her şeyin bırakılmasını, zira onların arzudan ibaret olduğunu belirtir. Aşıklarla olmasını öğütler. Kişinin kendisinden eser kalmayınca kadar pervane olmasını ister. Vuslatta kalmasının vereceği huzuru hatırlatır. Bunu elde etmek kolay olmayacaktır. Kişi kendi varlığını gözden çıkaracak geçilmesi gereken merhalelerden geçip vahdete ulaşacaktır. Bu da aşkla elde edilecektir.

“Yok eyleyip hep varımı buldun mu sen de yârini” şeklinde sorduğu bulunacak yâr Allah'tır. Böylece sırlar keşf olacak, gayb aleminden pek çok şey görülecektir. Bunun tahmini ise zor görülmektedir. “Kendinden el sildin ise, ölmezden ön öldün ise, maksudunu buldun ise” şeklinde sorduğu da dünyada aşığın hedefidir. Bedenin ölmesinden önce dünyadan el çekmedir. O “senden fena buldun mu sen?” sorusunu sorarken, kişinin kendinden geçmesini, gülden alınacak güzellikleri alıp Allah'a ulaşmasını öğütler.⁶⁰

3-Cennetten Öte Vuslat Yoluna Özendirişi ve İrşâdı

Kişinin mâneviyatta ilerleyebilmesi için başta Allah'a lâyıkiyle kul olması gerekmektedir. Kişi O'nun huzurunda edepli olmakla muradına erecektir. Edeple bağdaşmayan kibir, kin, haset gibi kötü ahlâkların bırakılmasını, kişinin Allah'tan utanmasını ister. Mü'minin hedefi Allah'ın rızasına ermektir. Fakat bu görünümle yanlış işlerin yapılmasından sakındırır. İblisin halinin göz önünde bulundurulmasını ister. Kibir gibi haller sebebiyle ilahî huzurdan kovulduğunu hatırlatır. Bu tecrübeden hareketle mü'minin riya, arzu, hevâya uymak ve masivadan vazgeçmesini ister.

İnsanlar kendi yollarının doğru olduğu kanaatindedirler. Ama birçoklarının yolu yanlış olduğu halde doğruluk iddiasındadır. Halbuki hedef yolun en doğrusunu bulmaktır. Bu da din büyüklerinin yolunda gitmekle elde edilecektir. Onun çağrısı peygamberin yoludur. Şâyet kişi onların yoluna uyarsa güzel ah-lâka ve dinin esaslarına uymuş olacak, yanlış yola düşmeyecektir. Aksi

Azîz Mahmud Hüdâyî Haziresinden genel görünüm

batıl yollara düşmüş olacaktır. Burada onun önemle üzerinde durduğu iki hasım vardır. Bunlardan sakınan kişi yolunu düzeltecektir. “Seni nefsin ya bunda kor, şeyâtine karîn olur yürü var bir bilene sor” der. Nefis ve şeytana uymaktan sakındırır, bilenlerden bilgi almaya çağırır.⁶¹

O hem insanların irşâd olmasını ister, hem de dua içerikli ifadeler kullanır. Kulların cehennem ateşinde yanmasını istemez. Azaptan kurtuluşun yolu Allah’ın kerem ederek kulların eksiklerini bağışlamasıdır. Onun rahmet etmesi ile kulların eksikleri giderilir. Kul her ne kadar kötü ise de, onu yaratan kerim, rahman ve rahimdir. Bu isimleriyle Allah’a yalvararak şu talepte bulunur. Kul Allah’ın yolunu elde etmeye muvaffak olsun, fazlına ersin, rahmete ulaşsın. Kulun hali Allah’a malumdur. O kerim olduğu için insana atalarından daha merhametli olduğu için affeder. O insanı insan olarak yaratmış, ona îman nasip etmiş, sonsuz ihsanlarda bulunmuştur. Fakat kulun bir arzusu vardır. Bu da Allah’ın kula olan ihsanının tamama ermesi, affın gerçekleşmesi ve kulun Allah’ın yolunu bilmesidir. Ama Allah’tan bunun gelmesi için kulun Allah’a âşık olması, sâdık mü’min olup kalbi Allah için yanan kimse olması gerekir.⁶²

Derdine derman arayanlara onun “gel beru” çağırısı vardır. Gelenlere de söyleyecekleri bulunmaktadır. Sevgiliye vâsıl olmak isteyenler canını önemsemeyiz. Allah’tan başkasını put düzeyinde görüp onlarla alakayı keserler. Kesin îman etmeyi arzu edenler şüphelerini tamamen bırakırlar. Gönlüne Allah’ın hâkim olmasını isteyen kimseler O’na kulluğu sadâkatla yerine getirirler. Okyanusları isteyen bir damla suyun peşinde olmaması misali aşık da fani varlıklara ilgi duymayı bırakmak suretiyle gerçek hayatı bulur. Gül bahçesine ulaşmak isteyen kimsenin çöplükte gözü olmamalıdır.

Ebedi yurdu arzulayan insanın da fâni âleme bir temayülü olmaz. Allah'ın huzuruna varmak isteyen kimse tavus kuşunun açılışı misali aklını bu yolda açar. Şâyet bir kimsenin Allah'ın lütuf ve ihsanına erme arzusu varsa onun hizmet etmesi ve niyazda bulunması gerekmektedir. Mâna âlemine ulaşmak isteyen bir kimse Allah'ın dışındakilere dönüp bakmaya dahi tenezzül etmez. Rahman olan Allah'ın rızasını isteyen bir kimse bu isteğinden vazgeçmesi karşılığında Hz. Süleyman'ın mülkünü vermeyi teklif etseler bu teklifi kabul etmez ve Allah'ın rızasını istemekte ısrarcı olur.⁶³

O kendisi için değil dertliler için yalvarır. Tüm dertlere derman ister. Böylece günahkârların suçu affedilecek ve kul affedilme ve rahmete erecektir. Bundan ötede ise önemsedığı kesim âşıklardır. Onlar adına konuşur ve onlara vuslatın gerçekleşmesini ister. Âşıklar ise Allah'ı istemektedirler. O kullara yollarının kolay olmasını arzu ederken âşıkların da muradına ermesinin kolay olmasını diler. Bunun için Allah'ın rahmet ve kereminin yeterli olacağı kanaatindedir. Allah'ın cenneti isteyenlere hazırladığını, sadıkların ise cennetten öte bir ümitleri vardır. O da vuslata ermeleridir. O âşıklar adına konuşurken sadece cennete razı gelmekle yetinmez. Onun taliplileri vardır. Onlara o verilir. Fakat âşıkların vuslat talebinin gerçekleşmesi onun tekrarladığı ve her vesile ile dile getirdiği arzusudur.

Onun tüm yakarışlarında âdâbı bilen bir kimse edası vardır. Allah'ın kerem ve lütfunun çokluğu, rahman ve rahim oluşu, ihsânının sonunun olmadığı, hay ve kayyum olduğunu ifade eder, meramını sunar. Bunun yanında “bi hat keremin gördü Hüdâyî o kerimin” demek suretiyle kendisinin kerim olan Allah'ın çok keremine erdiğini vuslat hakkındaki dileğinin de kabul olmasını ve kolaylıkla verilmesini ister.⁶⁴

O takip edilmesi gereken yönetime yönlendirme yapmış, büyük hedef ve ümit telkininde bulunmuştur. O canlılığa çağrı yapar. İnsanın ağlamasını önerir. Bu da gönülden yapılacaktır. İlerken gönülden ve içten olacak zâhirle yetinme olmayacaktır. İnsanlığın atası Adem'le annesi Havva'nın cennetten ayrılıp nimetlerden uzaklaştığı misali bizim de Allah'tan ayrı oluşumuzu kıyaslar. Geçmişte yaşamış tüm peygamberler ve Hz. Muhammed Mustafa'nın vefatıyla birlikte mutluluğun gittiği ağlanacak halin oluştuğunu düşünür. Böyle olmakla beraber Allah'tan ihsan gelince insanın derdine derman olacağını hatırlatır. Vahdet nuruna ermeye çağrısını tekrarlarken sadece cennet ve oradaki hurilere erme arzusuyla yetinmekten sakındırır. Hedefin büyük tutulmasını ister. Onun bu düşüncesi cennet ve huri gibi oradaki nimetleri küçümseme değil, çok daha büyük hedefleri insana telkin ederken bu hedefi Allah'la beraberlik, O'na kavuşma olarak gösterir.

Yeryüzü hayatında insan tevazu gösterecek sevdiği Rabbinin yolunda mütevazı olacak zorluklar çekecektir. Çektiği bu meşakkatlerle olgunlaşacak ve sonunda Allah'a ulaşacaktır. Allah'ın zatına ermeyi hedefleyen insan için huri düşüncesi ve onlara kavuşma arzusu olmaz. Hüdâyî Allah'a olan sevgisini gizlemeye gerek görmez. Bunu açıklamada bir sakıncanın bulunmadığı kanaatindedir. Fakat bu aşk onu şaşkına çevirmiştir. Bu da O'na kavuşuncaya kadar sürecektir.⁶⁵

Allah'a yakarışında şunları dile getirir. O ahiretin mutlak hâkimidir. Kullarına ihsan ve kerem O'ndan gelir. Geçmişte yaşayanlara merhamet etmiştir. Kullarına rahmet eder. Fazlı ile yardımda bulunur. Muvaffakiyet ve hidâyet eder. İnsanı kendi ihsanıyla yaratmış ve yoluna erdirmiştir. Kul artık onun keremine alışmıştır. Allah lütfederse kul vuslata erecek ve kalbi ihya olacaktır. Kendisi hakkında Hüdâyî şâyet Allah'a vasıl olursa "bu izzet ona yeter"⁶⁶ dileğinde bulunur. Hayatta hedefini buna göre belirlemiş ve bu hedefe ulaşmanın çabası içinde olmuştur.

4-Allah İçin Varlıktan Fedakârlık

Her şey Allah'ın emrindedir. Kul O'nundur. Hükmü O verir. Dünya ve ahiret O'nun elindedir. Mutlak kudret O'nundur. O kudretiyle var olanları meydana getirir. Tüm işlerde O'nun hikmetleri vardır. Kulu esirger. Kul âsî olduğunda da ona merhamet eder. peygamberlerin hayatından örnekler verir. Hüdâyî bu yolla irşadın daha kolay olacağı kanaatindedir.

Hz. Eyyüb'un rahatsızlık karşısında, mal, mülk ve evlâdını kaybetmesi halinde sabır ve tahammülünü, Hz. İsmail'in canını Allah'a kurban verişini örnek gösterir. İsmail'deki bu cüretkârlığa hayrandır. Mü'mini ve Allah aşkına sahip olduğunu düşünenleri bu peygamberleri örnek almaya çağırır. Yine de Allah'ın fazlı ve rahmetinden ümit vardır. Günahkâr kul ancak O'nun affetmesiyle kurtulacaktır. O gönüllere dermanı, kullara ihsanı beklemektedir.⁶⁷

O kulun varlık perdesine fazla takıldığı kanaatindedir. Bundan kurtuluş için Allah'tan medet ve keremin gelmesini ister. Dinin nuruyla nurlanmayı, tarikatın yolun doğrusu olmasını ve kulu hakikatlerin kuşatmasını ister. O nefsin ıslah olması için tarikatı bir vasıta olarak görür. Fakat burada kalmasını da uygun bulmaz, Allah'a vâsıl olmasını ister. Allah'a âşık kimsenin vasıtadan geçip bekaya ulaşmasını diler. Tüm dertlere Allah'ın fazlıyla deva gelecektir. Sonuçta hedefi "Vahdet sarayı" olarak vasıflandırdığı makama yükselmektir. Bunu da ancak ilahî yardımla elde edecektir.⁶⁸

5-Elest Bezmi Düşüncesinin Yansımaları

"Açıldı bezm-i elest" olarak ifade ettiği ruhlar alemi ile ilgili bir takım bilgilere erdiği ve bu durum karşısında mest olduğu, bu hoş durumdan ayrılmak istemediği anlaşılmaktadır. Tasavvufta ilahî aşkı ifade etmek için maddî sarhoşluk veren içki (şarap) vb. kavramları kullanılmıştır. O da pek çokları gibi bu yolu izlemiştir. O şaraptan içenin içtiği anda sarhoş olduğunu belirtir, denizler gibi coştuğunu hatırlatır, kastı manevî aşktır. İçilen şarap Allah sevgisinde gelinen ileri düzeydir. O artık bu konumdaki kişiyi vasıl olma bayramını yaşayan kişi olarak tanıtır. Onun konuşmalarını da bülbülün ötmesine benzetir. Onun ötmesi ise gül bahçesi konumundadır. Fakat o sürekli yanlış anlaşılmaktan korkar ve bu bayrama erenlerin aşıklar olduğunu, bunların Allah'ın cemalini görmeye lâayık olduklarını, bunların Allah'ı dost kabul edip kalplerinin O'nun nuruyla doldu-

ğunu belirtir. Haliyle burada Mutezilenin Allah'ın görülmeyeceği düşüncesi geçerli olmamaktadır. Onun tüm işi gönüle yöneliktir. "Aç gözünü hakkıyla bak" uyarısını yapar. Onun sunduğu bu bilgileri elde etmeyi ve ders almayı önerir. Hak ehli olmaya çağırır. Ona göre ehl-i hak kâmil mü'min olur.⁶⁹

Hüdâyî Elest meclisinde ruhların sözünün varlığını kabul eder, ruhlar âleminde verilen sözü önemli bulur. Allah'ın tüm ruhlara hitap ettiğini, fakat dünyaya geldikten sonra onların farklı yollara gittiklerini belirtir. Allah bir yollar çoktur. Asıl Adem ve Havva'dır. Fakat bazıları üstte bazıları da aşağıdadır. Ona göre tüm âlem Allah'a âşıktır. O'nu özlemektedir. Menekşe, sümbül, reyhan, bağ ve bostan, hülâsa hepsinde bu vardır. Hepsinin isteği birdir. Sonuçta ise bazıları inkarcıdır. Bunu bir sır olarak gören Hüdâyî şaşılacak bir durum olarak karşılar.⁷⁰

Kulun Allah ile bağının kurulması zorunludur. Ona göre şâyet Allah'ın lütfu olmazsa kulun yapabileceği bir şeyi yoktur. Çünkü işleri arzu ve hatalardan ibarettir. İnsanın canı Allah'a ulaşmayı arzu eder. Fakat buna akli ermez. Şâyet Allah yolu açmazsa, kul aciz durumdadır. Kullardan bir kısmı kederli, bir kısmı ise rahattır. Bu görünüm karşısında insan şaşkındır. Her şey Allah'ın kudretindedir. Ezelde Allah'ı kabul eden kimse dünyaya gelince o sözünden dönmüş ve uzak olmuştur. Fakat âyette Allah'ın her dilediğini yaptığı haber verilmiştir. Hakk Teala'yı layıkıyla anlamak üstün kişinin işidir. Akıl O'nu kolaylıkla kavrayamaz. Zira bunlar insanı var edenin işidir. Allah kerim ve yardım edendir. Her an rauftur. İnsanlar ancak O'nun ihsanı ile yollarını düzeltebilirler.

Hüdâyî tüm bu ileri düzey kelami meseleleri verdikten sonra, Allah'a yönelerek yakarışını sürdürür. Bülbülün kafesten uçuşu misali ölüm geldiğinde yardım almak ister. "Koma Hüdâyî yi garip" der. Ahiret garibi olmaktan korkar ve Allah'a sığınır. Orada garip kalmaktan endişe eder. Kurtuluşun yolu ise Allah'a vuslatın nasip olmasıdır.⁷¹ Onun tüm arzusu ahiret âleminde vuslattır. Hayattaki tüm çabalar bunun gerçekleşmesine yöneliktir.

Ezelden ebede insanın serüvenini ele alır. Ona göre insan ezelde aşkla yanmıştır. Hakikati bir mum kabul edersek insan da onun çevresindeki pervanelerdir. Ezelde vahdette iken bu çokluk âlemine gelmiştir. Âlemlerden geçip insan olmakla beraber fani âlemde vücuda girmiş damla iken denize girmiştir. Bu durumdaki insanın Allah'a layık bir şeyi bulunmamaktadır. O hep lütuf ve ihsana muhtaçtır. Artık burada insan Allah'ın rahmetini arar. Sürekli onu ümit eder. Elde etmek için acelecidir. Sonunda insan bu çokluk âleminde geçip Allah ile olacaktır. Hayatı Allah'ı arayışla geçer, dünya ve dolayısıyla masivayı istemez. Onları dünya ehline bırakır. Herkesin farklı istekleri vardır. Fakat âşik kimse sevgilisine kavuşmayı arzu ettiği gibi Hüdâyî'de sübhan olan Allah'a kavuşmayı ister.

Allah'ı yardımcıya muhtaç olmayan, sürekli ihsan eden, benzeri ve dengi bulunmayan, her şeyi var eden, herkesin kendisine kulluk ettiği, ihsan eden yüce yaratıcı olarak anar. Sonra isteğini sunar. Kendisini görmek arzusunu ifade eder. Allah'ın huzurundaki kulların O'nu bırakıp gideceği bir yer yalvaracakları bir başkasının bulunmadığını dile getirir. Allah'ın her şeyi tedbir eden, eşyaya tesir

Aziz Mahmud Hüdayî Camii bahçe kapısı

eden, vücuda can veren, rahman, rahim, kerim ve ihsan sahibi olduğunu söyler, O'nun yolun doğrusunu vermesini ister.⁷²

Kişiler Allah ile ruhlar aleminde ahitte bulunmuşlardır. Bunu unutmamaları gerekir. Sevgilinin huzuruna varılacaktır. Dünya harap bir yerdir. Burası asıl vatan değildir. İnsan kendi kudreti yettiği kadar uğraşır engelleri aşacak ve sevgiliye ulaşacaktır. Allah'ın huzuruna varıp orada gerçek hayata ermek, sonsuz nimete kavuşmak isteyenler dünya nimetlerine bağlanmayıp Hızır gibi ebedilik suyu içerek, ihsana erecekler, işleri kolay olacak ve muratlarına erecek, sevgiliye kavuşacaklardır.⁷³

6-Gönül Eri Bir Mü'min Oluşu

O kalp âlemini önemser. Mü'minin Allah aşkına sahip olmasını ister. Bu durumda artık gece gündüz onu düşünecek kendi seçenekleri kalmayacak ve Allah'a teslimiyet gerçekleşecektir. Bunu "gitti elden ihtiyarım" diyerek ifade eder. Bu bir cebircilik değil, Allah sevgisinin ifade biçimidir. Allah sevgisini dert olarak görür. Fakat bu derdinden memnundur. Zira bunu "aşk ile hoş oldu başım" demek suretiyle bildirir. Bu düzeye geldikten sonra başka sorunlar onun için önemsenmeyecek işler değildir. Şâyet Allah'tan ihsan gelirse kulun problemleri kolay hale gelir, dertlerine derman bulur. O ve tüm aşıkların derdi başka anlaşılmalıdır, Onun düşüncesinde maşuk olan Allah'tır.⁷¹ Bu bir seviyedir. O bu yönüyle bilinmektedir.

Ona göre gerçek mü'min bülbül onun çevresi ise gül bahçesidir. Bülbülün seher vakti gül bahçesindeki güzel sesiyle ötüşü misali mü'min de dostun gül bahçe-

sinde canını verircesine kulluk içindedir. O gece gündüz durmadan feryat eder. Bülbülün gülden talepleri misali onun da Allah'tan istekleri vardır. Fakat bunun aşıklığı bir değil çok fazla canı olsa tüm canlarıyla âşıktır. Bu yolda iyi ve sâdık kimsedir. Âşık olanlar Allah'a lâyük kimselerdir. Bu ârif kişi Allah'ın yarattığı âlemde misafir olarak kalırken, onun yarenleri de diğer açık mü'minlerdir. O hep ileri düzeyde bilgiye ulaşandan bilgi elde etmek, ötelerin bilgisine ulaşmak arzusundadır. Bunun için "vergil Hüdâyî'ye haber"⁷⁴ demektedir.

Allah'ı tanımaya çağrı yapmıştır. İnsanın varlığını vereni düşünüp Allah'ın nazardığı varlık olduğunu bilip akıl erdirmesi ve gafleti bırakması gerekmektedir. O en güzel şekilde yaratan beden ve cana feyiz veren Allah zahirdir. Konuları tartışmalar ihtilaflar karşısına Hüdâyî insana vecd ve hal ehli olmayı nefsi-ni bilip kemale ermesini önerir. Şâyet insan inci misali güzel mânâlara ermeye layık olursa hakikat denizinde şeref bulacak ömür sermayesini hakikati bulma yolunda tüketecektir. Tüm eşyayı devam ettiren Allah'tır. Basiret sahibi insan gafleti bırakıp bu gerçeği görmelidir.⁷⁵

7-Vahdet-i Vücut Görüşü

Onun vahdet-i vücut düşüncesi şiirlerinden anlaşılmaktadır. Allah kendini tanıtmak için âlemi yaratmıştır. Âlem Allah'ın varlığına perde yerindedir. Kulun Ahmed ismiyle Allah'ın ahad ismi arasındaki fark sadece mim harfidir. Bu harf kalınca birlik meydana gelir. O cemalini insana ayna kılmıştır. Onda kemalinin güzelliğini seyreder.⁷⁶ Fakat insanların kendi yanlışlarını da Allah'a isnat etme tehlikesi olacağından hassas davranmış, sözlerini itina ile seçerek kullanmıştır.

O kendi dönemini geçmişle kıyaslar ve eski itaatleri ve uzletin artık yaşanmadığı ve celvet ve havetin bırakıldığından şikâyetçidir. Şevk ve muhabbetin kalmadığını söylemeden edemez. Ona göre gönül evinin Allah'ın dışındakilerden arındırılması gerekir. Böylece gönlü ile baş başa kalan insan, Allah ile olma imkânına kavuşacaktır. Bunun yanında insan kalabalıkların içindeyken de kalbe ilahî şevk ve sevgi gelecek, kalp coşku içinde olacak, şer ve fitneden uzaklaşacaktır. "Zühd u takva vü ibadet herkesin hâli değil"⁷⁷ demek suretiyle bu konudaki temayülünü ifade eder.

O söz ve davranışlarında dinin kurallarına uymuş ve bunu savunmuştur. Tevhidin önemini dile getirmiş, vahdet-i vücudu açıklarken ölçüyü elden bırakmamıştır. Dertlere dermanın, Hakk'a ermenin ve zorlukları aşılmanın tevhid ile olacağını savunur. O Allah'ı anmayı en büyük iş olarak görür. Akıllı kimsenin buna çaba vermesini ister. Kerim olan Allah'ın kendisini ananı andığını belirtir. Allah'tan lütuf isteyen O'nu anmasını öğütler.⁷⁸

İnsan enfusi ve afaki delillere bakacak Allah'ı bulan aşıklara bakacak âlemi inceleyecek ve izafetler kayıtlar ortadan kalkacaktır. Arifler irfan, aşıklar canan, sadıklar burhan ister. Hüdâyî ise isteyene istediğinin verilmesi dileğinde bulunurken kendisinin can ve teni bırakıp vahdet diyarına gidip fani vücudu fark ettiğini Hakkani vücudu bulmak dilediğini belirtir.⁷⁹

İlahî yardımın gelmesini ümit eder. O bülbülün feryadı karşısında dayanamaz ve Allah'tan yardım istemesini önerir. Allah'tan uzak olmayıp O'nu anar. O'na kul olursa hürriyetine kavuşacaktır. Nefsi emmareye uyarsa ifsat olur ve cehennem gider "Sen Rabbinden razı Rabbin de senden razı olarak Rabbinden" hitabına erip gönül aradığını bulursa vahdet sarayına girer kadri yüce olur.

Allah'ın hikmeti bilinmemektedir. Kimi insanlar üstlerde kimisi de aşağılardadır. "Kimi Mecnun kimi Leyla, kimi Şirin kimi Ferhat"tır. Kendisine öğüt vererek "Hüdâyî yalvar Allah'a, yüz ur âli dergâha, eren bir kalbi âgaha, bulur mutlaka istidat"⁸⁰ derken Allah'a yalvarma sonunda kalbin uyanacağı ve kendisinde kabiliyetin oluşacağını düşünür.

Bülbülün eski yuvasını bırakıp gelmesini gülden duyduğu muhabbetle ilişkilendirir. Ağaçların yaprak döküşünü aşk ateşiyle yanmayla izah eder. Çevreden seçtiği örneklerden sonra kendine döner. Nefsin kalbe, onun da ruha, ruhun da sırra uyup ilahî huzura gelmesi, nefsin mahfedilmesi ve bu gelişin gerçekleşmesini tasvir eder.⁸¹

8-Peygamber Sevgisi ve Bunun Yansımaları

O peygamberden şefaath bekler, insanları onun yolundan gitmeye çağırır. Peygamberler halkı dine çağırılmış, insanları irşat etmişlerdir. Peygamberin çağırışı Allah'ı tanımaya yöneliktir. Hz. Peygamber diğerlerinden farklı meziyetlere sahiptir. Onun yolunun sevgi yolu olduğuna vurgu yapmaktadır.⁸²

O, Peygamber'in gelişini rahmet, zevk ve safa olarak kabul eder. Onun ortaya çıkması aşıkların derdine devadır. Tasavvufi düşünce Adem henüz yaratılmadan önce Hz. Peygamber'in nebi olduğu şeklindedir. Ezeldeki takdir ve belirleme bu şekildedir. Hüdâyî'de Adem yaratılmadan önce Hz. Peygamber'in nebi olduğunu kabul eder. Hz. Peygamber'in vasıfları arasından onun peygamberlerin imamı olduğunu, kâmil insanların kemâli onun nurundan aldığını, onun varlığının Allah'ın noksansız mazharı olduğunu belirtir.

Erenler zata ve çeşitli lezzetlere ermişlerdir. Onun işi ihtiyaç erbabına bir ihsandır. Zâhir ve bâtın şefaathle şefaath etmesini diler ve kendisini peygamberin kapısına bağlı bir dilenci mesabesinde görür, dileğinin gerçekleşmesini ister.⁸³ Peygambere övgüsünde onu Rasul, Mustafa, Mücteba, Habib, Murtaza, Mukteda vasıflarıyla anar. Allah'ın gizli bir hazine olduğunu, bilinmek isteyip de Hz. Peygamber'i yarattığını, onun sırrın anahtarları olduğunu belirtir. Hz. Peygamber'in temiz zatı Allah'ın tam mazharıdır. O yüce arşa kadar varabilmiştir. Sidre onun ulaştığı son makam değildir. Ruhul-emîn olan Cebrail'in oradan daha ileri gitmesine izin verilmezken, yaratıkların en hayırlısı olan Hz. Peygamber daha ilerilere gitmiştir. Oraya vardığında o vahdete ermiş, orada artık tüm masiva aradan çıkmış, sadece yüce Mevla kalmıştır.

Hız. İsmail canını feda ederse onun neslinden böyle bir nur zuhur eder. Hüdâyî'ye nazar edilmesini ister. Hz. Peygamber'in kendi cediti ve piri olduğunu söyler.⁸⁴ Böylece kendisinin Hz. Peygamber'le nesep bağı ol-

duğunu belirtir. Hz. Peygamber risalet gerçeğinin cevheridir. Sayısız salât ve tahiyyât onadır. O saadet gül bahçesinin gülü, hakikat bağının güzelidir. O yayın iki ucu veya daha fazla yaklaştırmıştır. Bu da onun şanın üstünlüğüne şahitlik eder. Peygamberlerin hepsi de davet ve irşadı gerçekleştirmişlerdir. Fiil ve sıfatların ötesinde o Allah'ın kullarını zatın aslına çağırmıştır. O peygamberlerin sonuncusu, nübüvvet binasının kemâlidir. Dedesi Hz. İbrahim Allah'a halil olunca onun da feleklerin muhabbet kutbu olduğunu, parmağı ile ayın ikiye yarıldığını, güneşin vahdet nurunu onda gördüğünü söyler, medet ve şefaata talebinde bulunur.⁸⁵

O Hz. Peygamber'in doğumunun üzerinden bir yıl daha geçip mevlit kandilinin gelişi münasebetiyle Hz. Peygamber'e olan sevgisini ifade ederken onu iki cihan sultanı, ilim ve marifetin sahibi olarak anar. Şefaata isteyenler ondan şefaata talebinde bulunacaktır. Onu sevenler mutluluğa ereceklerdir. O ahlâkı en güzel olandır. Onu dolunaya ve güneşe benzetir. Allah'ın gül bahçesinin gülü olarak görür. Onun seçilmiş kulu ve habibi/sevgilisi olarak anar. Gerçek âşık kimselelerin can ve teninin rahat edeceğini hakikatin sırrına ereceğini belirtir. Onu seven arzusuna kavuşacaktır. O beşerin en hayırlısı alemin iftiharıdır.⁸⁶

Hüdâyî'ye göre Allah zâhirdir. Âşıkın onu bulması gerekir. O âlemlerin sultanıdır. Cemalini gizlemiş âşıklarda hayrette kalmıştır. Sonra da "siz nereye yönelirseniz Allah'ın vechi olasıdır" demiştir. Peygamberi Miraca davet etmiş, sevdiği habibine vuslatı nasip etmiştir. Onu isteyenlerin de gafleti gidermesi beklenir. Kullardan bazıları Allah'ın sıfatlarıyla meşguldür. Bazıları ise ilahî zata ermiş ve bâki hayata ulaşmıştır. Hüdâyî kendisi hakkında da lütuflara ermeyi başka şeylerden geçip bâkiliği, bâkilikten sonraki bâkiliği bulmayı arzular. Sâdık bir kimse olarak Allah'ı bulmanın nasip olmasını ister. Hz. Peygamber'in mevlidi dolayısıyla bir başka şiiirinde onu yaratıkların sultanı olarak tanıtır. Doğduğu ayı mübarek bir zaman olarak görür. Âleme nurun geldiği kanaatindedir. Kişi sürekli Allah'ı anıp onun ihsanlarını düşünüp erdiği nimetlerden dolayı şükredecektir. Henüz hayatta iken bu müddetten yararlanıp güzel ahlâk elde etmelidir. Allah'ı bulmak isteyen bunu yapacaktır. Yaratıkların en hayırlısının doğumu dolayısıyla herkes şerefe ulaşmıştır. Allah'ın binlerce selâmı onadır. Mevlit ayının gelişinden yararlanıp nurlara, merhalelere, irfana, sırlara hülasa sevgiliye ermeye çağrı yapar.

Burada dikkati çeken ise Hz. Peygamber'i doğduğu ayın gelişi dolayısıyla onu anarken de ondan çok Allah'ı anmakta, sonunda yine kendi ermek istediği arzularını dile getirmektedir. Onun erdiği nuru, katettiği merhaleleri, irfân düzeyini ve sırlar olarak bahsettiği erilen şeyin neler olduğunu tespit etmemiz mümkün değildir. Bunlar kapalı ifadelerdir. Bizim bu kavramların içini doldurmamız mümkün değildir. O kendine hitapla "kast et Hüdâyî yara er" derken sevgili olarak kabul ettiği Allah'a mevlit dolayısıyla ermek ister.⁸⁷

Aziz Mahmud Hüdâyî Camii'nin bahçe kapısındaki Levha

9-Nimetleri Tefekkür ve Nimete Şükür

İlahî zâtı değil nimetleri düşünmeye çağıran Hüdâyî gaffar, hayy ve kadim olan Allah'ın ihsanını sayıp tespit etmenin, nehirler mürekkep, nebatlar ve ağaçlar kalem olsa bunu yazmanın mümkün olmayacağına vurgu yapar⁸⁸

Önce insanı yaratıp sonra ona ihsanda bulunan, âlemi yaratıp insanı meydana getiren, onu aşkla ihya eden O'dur. İnsan kendi kendini var etmez, sıfatlarına kavuşamaz, hayat sahibi olamazdı. Allah kulları yaratmış, kalpleri âbâd etmiştir. Onları kendisine irşat eden de O'dur. Kudret ve kuvvet O'nundur. Varlıkların bir fonksiyonu yoktur. Allah'ın kuluna lütuflarının sonu yoktur. Tüm bunlardan dolayı şükreden Hüdâyî kendisine hidâyet/yol gösterme, lütuft ve muhabbetten safa geldiğini söyler ve Allah'a şükreder.⁸⁹ Ona gelen bu muhabbet ancak eserlerine yansıyan yönüyle anlaşılabilir.

Kul Allah'ın ihsanlarına ermiş lütuflarına kavuşmuştur. Her şeyden önce insanı yoktan o var etmiş, sorunlarına çare sunmuş, ihsanlarını açık olarak vermiştir. İnsana beden ve ruh ihsan etmiştir. Her çeşit fetihler ondandır. İnsan Hz. Nuh'un ömrü kadar⁹⁰ ömrü olsa ve bunu da şükrederek geçirse yine de bu ömür kulun şükretmesi için yeterli miktarda bir zaman sayılmaz. Allah'ın lütuflarını yazmak için dokuz felek kağıt haline gelse ve bunu insan ve melekler haşır zamanı gelinceye kadar geçecek zaman içinde yazmaya çalışsalar yinede Allah'ın lütuflarını yazıp bitiremezler. Onun isimlerini kul saymaya çalışsa sayamaz.⁹¹ Bu durumda şükretmeye de imkânı yoktur. Fakat Allah'ın ihsanıyla bu zorlukta aşılır ve kul şükretme imkânı bulur. Ezelden ebede medet gelmesiyle sonu ve sınırı bulunmayan lütuflarla kul şükretme imkânına kavuşur.⁹²

Ona göre Allah'a vâsıl olmak en büyük nimettir. Kul bunun şükründen acizdir. Kula hizmet nasip olmuş Allah onu kendi cömertliği ile var etmiş, yolunu bulmak için irşat etmiş, bedene sağlık ve kalbe huzur vermiştir. Bu nimetler karşısında kulun şükrünü ifade etmek için ağaçların tamamı kalem, denizler de mürekkep olsa insanlar ve cinler de yazmaya çalışsalar yazıp bitiremezler. Bu geniş ufuklu tasvirde sonra Allah'ı hazır nazır, kâdir, yardım eden, anan ve şükürleri kabul eden isimleriyle anar makbul şükrün nasip olmasını diler.

Onun asıl söylemek istedikleri bunlar değildir. Âlemin garip hikmetlerle dolu olduğu ve bu çoklukta vahdeti bulma arzusudur. Şükretmenin bir nimet olduğunu kabul eder. Hz. Peygamber'in hadisinde kulun Allah'a senayı sayıp bitiremeyeceğini onun ancak kendisini övdüğü şekilde olduğunu belirttiğini ifade eder. O'na şükretmenin nimetler üstünde ayrıca bir nimet olduğunu görür. O kendisine öğüdünde fani alemlerle ilgili hiçbir alâmetin kalmamak üzere bırakılmasını tenbih eder. Şâyet bunu gerçekleştirebilirse varlığın tamamı artık onun olacaktır. Böylece faniyi bırakarak muradına erecektir.

O insanı yoktan var etmiştir. Lütüflarıyla kullarına sürekli ihsanda bulunur. İnsan O'nun ihsanını saymakla bitiremez. İnsan melek sultan ve diğerleri bir araya gelseler sayamazlar. Bu fani dünyada saadet isteyen peygamber ve velilerin izinde gitsin, dünya sevgisi olan ve nefsine esir olanlar Allah'a yönelsin. Çünkü yine de derde derman O'ndandır. Ebedî saâdet bulmak isteyen kimse masıvayı terk edip Allah'a yönelmelidir.⁹³

10-Îman-Amel ve Akıl İlişkisini Kurması

Akıllı kimsenin devamlı hayra çalışması gerektiğini, zira insana ancak çalışmasının karşılığının verileceğini belirtir. Şâyet kişi hak yolunda çalışırsa kadir olan Allah onun çalışmasını zayi etmez. En büyük amel Allah'ı anmaktır. Akıllı insan sürekli ona çalışır. Allah'ı ananı o anar. Allah'tan lütuf isteyenler Allah'ı anarlar. Allah'ın yolunu bulmak isteyenlerin sadakatle bu sözleri tutmasını öğütler.⁹⁴

İlahî huzura lâayık bir amelinin bulunmadığını kabul eder. Allah'ın keremini ümit eder. Kulun tüm amellerinin eksik olduğunu düşünür. Kurtuluşu ise Allah'ın lütuf ve keremiyle olacaktır. Hz. Peygamber "beni kendi nefsime bir an dahi terk etme" dileğinde bulunmuştur. Hal böyle olunca Hüdâyî bizi kendi nefsimize bir an bile bırakmaması için yalvarır. Allah bilen merhametli ve kerimdir. Kerem ondandır. Asileri rahmeti ile kuşatır. Onlar ağlayarak nefislerini zelim ederler. Allah varken kimseye yalvaramazlar.

Fakat gafletten kurtulmaları için gönül gözlerinin açılması gerekmektedir. Yüzleri Allah'a dönerse kurtuluşları gerçekleşir. Âşıkların ise özü almasını ister. Yine o kendisine kapıların açılması, cemaline engel olan perdelerin ortadan kalkmasını zulmani ve nurani engellerin giderilmesini arzu eder⁹⁵

O îman ve irfâna erişmenin yolunu göstermiştir. Ona göre îmana ermek isteyen kimse tasdikini kontrol edip tahkik düzeyine getirmelidir. Canını zorlayıp bed-

nini can kabri haline getirecektir. Derman bulmak için Eyyüb'un sabrıyla sabre-
decek; kulluğun zahmetlerine katlanacak dert, bela ve çile çekecektir. Kenan'a
ermek için Yusuf misali ayrılığa katlanacaktır. Bu yolda canını toprak misali
mütevazı yapacak, varlık perdesini ortadan kaldıracak kalp sarayını temizleye-
cek böylece oraya sultanın girmesini sağlayacaktır. Kastı orayı Allah'ın gelmesi-
ne hazır hale getirmektir. Varlıklardan geçecek, faniliği bırakacak, canını cana-
na ermek için feda edecektir. Varlığından geçip sevdiğini bulmak, kurbanı er-
mek için İsmail misali canını vermek gerekmektedir. Artık o Musa ile Hızır'ın
birleştiği yer olur. Denize ermek için her damla bir deniz olur.⁹⁶

11-Allah'ı Sıfatlarıyla Tanıtma ve Cemâline Erme

Allah'ın nazar etmesi halinde kul yücelir. O'na kul olanın mülkü yok olmaz.
“öyle bir gül bahçesine bülbül ol ki oranın gülleri solmasın” öğüdünü verir.
Âlemler yok iken O var etmiştir. Bunların hepsi Allah'ındır. O bir tecelli ile or-
taya çıkarır. O'nun sonu yoktur. O bâkidir. Benzeri ve misali yoktur. İnsan vü-
cudunu var etmiş, gönül ve canı âbâd etmiştir.⁹⁷ O Allah hakkında padişah ke-
limesini kullanır. O'nun hâkimiyetini kasteder. Kullarına yardım ettiğine işaret
eder.

O dilerse gül bahçesinde gül huzurlu olamaz, bülbüller inler, damla deniz olur.
Bir kısım insanlar köle bir kısmı da sultan olur. Âlemde bir nizam vardır. Ara-
yan ve arananlar, ağlayanlar ve gülenler var, insana hakikat sırları konmuştur.
Önce şevk ve muhabbet görülür. Sonra da Allah cemâlini ihsan eder. Hz. Pey-
gamber'i korumak için mağara kale oldu. İbrahim'e ateş gül bahçesi oldu. Dert-
lere derman olan Allah'ın zayıfın derdini gidermesini ister. Allah'ın zatına maz-
har olmak isteyenlerin yapması gereken işlerin varlığına değinir.⁹⁸

Hüdâyî'de Allah aşkı ana temadır. Ona göre âlemin hepsi, melek, cin ve insan
Allah'a âşıktır. Yeryüzü, denizler, hareket halindeki felekler buna dahildir. Açıl-
an gül, öten bülbül, menekşe ve sümbül de böyledir. Büyük küçük her şey, hu-
ri ve gılman, Malik ve Rıdvan, sekiz cennet, yedi cehennem, dağlar, ovalar, yol-
lar ve sularda böyledir. Mecnun ve Leyla, Vamık ile Azra, kulübe ve sahra da bu
durumdadır. Ayaktaki, oturan, zâhid ve âbid, rüku ve secde edenler, bağ ve bos-
tan, sümbül ve reyhan, gaible hazır, bâtın ve zâhir, mü'minle kâfir, herkesin is-
tediği birdir. Bunlardan bazılarının kâfir olmasını çözülemez bir sır olarak gö-
rür. Bazısına kapı açılırken bazısına açılmamakta, bazısı bilirken bazısı bilme-
mektedir. Tüm bunlardan sonra Hüdâyî “visalinden bula lezzet” dileğini söyler,
tüm mevcutların Allah'a âşik olup onu özlediğini belirtir.⁹⁹

İlahî/manevî sırların hazinedârı olmak gerçek sultanlıktır. Bitmeyen hazinelere sa-
hip olmak hâkimiyettir. Nefsin itaatini sağlamak için onun bağlanması gerekir.
Asaf'ın aklına riâyet Süleyman'lıktır. Hz. Adem'in kalbi Allah'ın nurlarına erdiğin-
de şükür secdesi etmeyen İblistir. Allah'ın irfan perdesinin sonunu bulmak için
vahdet alemine de hareket etmek gerçek insanlıktır. Yayın iki ucu kadar Allah'a ya-
kın olmayı anlayıp sonra da bundan daha yakına vâsıl olmak Müslümanlıktır.¹⁰⁰

El Bâtin

O Allah'a yönelişe çağrı yapmıştır. Ona göre Allah'a çağırانların çağrısına kulak vermek gerekmektedir. Bunun için de yapılacak fedakarlık canın feda edilmesidir. Allah'a giden kul canından vazgeçerek gidecektir.

Dünyaya gönül verip aşırı ilgi duymaya artık son verecek elde bulunan makam, mevki, mansıp ve sosyal konuma olan aşırı muhabbet kesilecek, kişi kendisine hedef olarak Allah'ı bulmayı seçecektir. Bu konuda tüm gayretini sarf edecektir. Bunun için içten ah çekmesi özellikle seher vakitlerinde gafletin bırakılması gerekmektedir. "Allah'a firar ediniz" (ez-Zâriyat 51/50) âyeti gereğince insanlar O'na kaçacaklardır. Şâyet bu yapılabilirse artık insan aşkıta ileri düzeye gelecek, kendi canından geçtiği için Allah'ta fani olma düzeyine ulaşacaktır. "Begim ölmezden evvel öl" öğüdünü tekrarlamış, gerçek hayatın böyle bulunabileceğini belirtmiş, Allah'ın kapısında kul olmaya çağrı yapmıştır. Fakat âşıkın yapacağı önemli işler vardır. Gayretinin çok fazla olması gerekmektedir. Âşık nasıl olmasa gerekirse öyle olacak, vahdete erecektir. Ona göre âşık farklı bir konumdadır. Onun muhabbeti ileri düzeydedir. Coşkusu denizin dalgası gibi büyüktür. Bu arada Hüdâyî bir öğütte bulunarak sözlerinin dinlenmesini ister.¹⁰¹

Tevhit çağrısını her vesile ile tekrar etmiştir. İnsan Allah'ın emrini tutacak tevhid elden bırakmayıp îmanını tazeleyecektir. Şâyet bunun dışında kalırsa kendini cehenneme götürür. Bu nedenle tevhidin dışındaki yollara gitmeyecektir. Zira diğerleri cehenneme götüren yollardır. Ona göre Allah'ın dışındakilerden hiçbir şey ümit edilmez. Bu nedenle masivaya ilgi duymamak gerekmektedir. Şâyet kul masivadan uzak olmayı başarabilirse gönlündeki kederlerinden de kurtulmuş olacaktır. Sadece zahire ilgi duyan, zahiri geçip kalbe yönelmeyen insan kolay işi zorlaştırmaktadır. Halbuki o zoru kolaylaştırmakla yükümlüdür. Kargaşadan kendini kurtarıp tevhide yönelmek çözümdür.

Tüm çeşitleriyle şirkten uzaklaşacak, Allah'ı layıkıyla bilmede acele edecek ve O'nu sevecektir. Bu arada kendisi üzerinde düşünecek, fani olana güvenmeyecek, ölüm gelmeden önce uyanacaktır. "Emri yerine getir, ihmali ko, işin bitir sıdk ile îman getir" diyerek yapılması gereken işleri özlü şekilde hatırlatır. İnsanın sorunu gaflettir. Şâyet gafleti bırakıp uyanması sağlanabilirse, geçici lezzetlere de gönül bağlamayacaktır. "İç kevser-i vahdetten" derken vahdetin verdiği hazzı hatırlatır. O insanları kendini dinlemeye çağırırken şevke gelmelerini ve coşmalarını ister. Bu şevk ve coşku onları tevhit kevserinden içme sonucuna götürecektir. Bunun için Hüdâyî'nin öğütlerini dinlemeleri gerekmektedir.¹⁰²

İlahî cemâle ermek onun en büyük arzusudur. Emirleri veren dertlilere derman veren, günahkârları affeden Allah'tır. O kulları yaratan, doğru yola ileten ve ihسانlarda bulunandır. Hüdâyî Allah'ın kullarına nazar etmesini gönüllerindeki kederin gitmesini ve varlıktan bir izin kalmamasını ister. Sonuçta Allah'ın cemâlinin perdesini kaldırmasını, gayp olmanın ortadan kalkmasını, kulun hesapsız ihšana ermesini ister. Allah'ı tek (vahit), fert, bir (ehat), kadir hayy ve samed (ihtiyaçtan münezze olma) isimleriyle anar. Lütuf, kerem ve ihسانیyla yardım etmesini diler.¹⁰¹ İsteklerin nasıl yapılacağı konusunda yöntem öğretir. Hedefini büyük tutar. Dünyayı isteyen onu elde edip alemin padişahı olsa, uzun müddet yaşasa, dünyanın tamamını ele geçirdiğini farz etsek dahi kabri hatırlayıp toprak olup yatacağını düşünmelidir. Gaflete dalıp itaatleri ihmal eden kimse ömrü sona erince artık emirleri yapma imkanı da bulamayacaktır. Tüm bunlar göz önünde tutulursa kişinin nefsinin hallerini bilmesi, kurulan tuzakları fark etmesi, kıyamet tehlikesini göz önünde bulundurup zevkleri unutmaması gerekmektedir. Hüdâyî'nin önerisi kişinin çok yemeyi âdet haline getirmeyi bırakmasıdır. Çokluğu bırakıp vahdete erme çabası verecektir. Yokluğu kendisine yoldaş edinecek varlıktan vazgeçecektir. Böylece emeli olan Allah'a ulaşacaktır.¹⁰³

Onun duası ve niyazları cemal talebe yöneliktir. İnsan gönlüne Allah lütuflarda bulunarak orayı mamur hale getirmiştir. Allah'ın zatı mekânlardan münezzehtir. Fakat O'nu seven kimsenin O'nu nasıl bulacağını düşünür. Ferhat Şirin'e ulaşmada dağ engeliyle karşılaştığı gibi, Allah'a âşık olan kimsenin karşısına da Allah'a yakın olmaya engel olarak varlık dağları çıkmaktadır. O ancak bu dağları aşip ihšana mazhar olabilecektir. Allah'ın cemalini dünyada görmek O'nu sevenlerin en büyük arzusudur. Fakat ölmeden önce dünya hayatında O'nun cemalini görmek nasip olmamaktadır. Kişi dünyada değil ebedi hayata geçmek suretiyle orada onun cemaline ererek mutlu olacaktır.

Tasavvufun Ehl-i Sünnet kesimine mensup olan Hüdâyî cennette mü'minlerin Allah'ı göreceği inancını kabul etmektedir. Mutezile ve onların etkisinde kalanlar ise ruyeti kabul etmemekte, ilgili naslara yorum getirmektedirler. Ayrıca Hüdâyî dünyada Allah'ı kimsenin görmediğini kabul ederek bu konudaki ihtilaflara son vermek ister. "Kimseye ölmezden ön göstermeyip didarını" der. Yardım ve hidâyetin gelmesini ister. Kullarının muradını verip irşat eden Allah'ın Hüdâyî'nin muratlarını da vermesi dileğinde bulunur. Temel isteği budur.¹⁰⁴

O çağrısında şu görevleri yapmaya yönlendirir. Şâyet şükredilirse derde derman gelir. Allah anılırsa insan sevdiğine kavuşur. Kul kendi varlığını yok eder. Mad-

dî benliğini ortadan kaldırıp kalbini arındırırsa oraya Allah hâkim olacaktır. Yöntem budur. Kişi elindekilerin hepsini bırakacak, sadece dilindeki inanç ve ikrarını muhafaza edecektir. İkrarın karşısındaki şüphe ve inkârı ortadan kaldıran kimsenin inkârının yerini îmanın alması gibi kalbindeki inancın dışındaki tüm düşünceleri bırakan insanın gönlüne de Allah hâkim olacaktır. Onun nazârında dünyaya değer verilmeyecektir. Bunun için “bakma yalan dünyaya akma kuru sevdaya, yalvar gani Mevlaya, lütuf ile ihsan gelsin” der. Kişi kendi varlığına gönlünde son verirse Allah’a vâsıl olacaktır. Şâyet bir su damlası kadar değeri varsa, dünyadan vazgeçilirse kişi okyanuslara kavuşur. Damlaya takılıp kalan ise gafil kimsedir. İnsan dünya ile bağlarını keser, gönlünden masivayı atar, Allah’ı anlar ve bilirse, ilim ve irfana kavuşur. Bu insan bu konuda özellikle durmakta ve uyarılarını kendine hitapla yapmaktadır. “Hüdâyî aç gözünü, pak eyle kendüzünü, hakka döndür yüzünü, her işin asan gelsin”¹⁰⁶ derken kendi iç dünyasının temiz olması ve hakka yönelişin gerçekleşmesini arzular.

O Allah’ı bâki,¹⁰⁷ benzer ve misali olmayan, dertlilere derman veren, kullarına ihsanda bulunan, insanı bir nutfeden yaratan olduğunu anar. Lütuf ve kereme ermek dileğini belirtir. Gani ismiyle anar. Yaratıkları beslediğini, sayısız keremlerde bulunduğunu, ihsanına nihâyet ve sınırın olmadığını söyler. Kullara yardımın O’ndan geldiğini kulu yola onun hidâyet ettiğini lütuf ve rahmetin ondan olduğunu belirtir. Buna karşı kul suç ve kusur işlemektedir. Böyle olmakla beraber kulun ümidi gafur olan Allah’ın affına ermektir. Şâyet bu dilek gerçekleşirse kul sevince erecektir. Allah evvel, ahir, zâhir ve bâtındır. Hazır nazır, kâdir, hayy ve veduttur. Hüdâyî Allah’ın isimlerini andıktan sonra yöntem olarak istediği hususları belirtir. Önce Allah’ı güzel isimleriyle anar, konuya münasip olarak seçtiklerini sıralar, sonra mütevazi bir şekilde isteğini arz eder. İlahi fazl ve cömertliğe ermek, bâki varlığı bulmak onun hedefidir. Fani alemden kurtulmak ister. Baki vücudu kazanma emelindedir.¹⁰⁸

Allah’ı görmek isteyen, derdinden dolayı şikâyetçi olanlara Allah’a yönelme çağrısı yapar. Onun tespitine göre gidilecek mesafe uzaktır. Ona varabilmek için büyük gayretin gösterilmesi gerekir. Canını feda ederek hizmetin bu yolda sunulması beklenir. Bu konuda sadece can değil insanın neyi varsa hepsini de feda etmesi beklenmektedir. Nefs-i emmaresi ona kötülüğü emreder. Bu nedenle ona uymamak, buna mukabil Hüdâyî’nin hak ehli olarak tanıttığı kimselerden de uzak olmamak gerektiğini belirtir. Nefsin arzularına uymayan kişi iyilerle beraber olacak, kendisi de yolunda sadık kişi olma özelliğini koruyacaktır. Bu dünyada ebedi kalma olmayacaktır. Kul bir gün dünya hayatından ayrılacaktır. Bunu göz önünde bulunduran kimsenin ne yapması gerektiği konusunda düşüncesini ister, gözünü açan kimse özünü sevgiliye çeviri. Hüdâyî’nin öğüdü bu yöndedir.¹⁰⁹

12-Kendisinin Varlıktan Vazgeçmesi

O kendi gönlüne hitap ederek sevgiliden uzak olmadığını bununda Hz. Peygamber’in sırrıyla olduğunu itiraf eder. Fakat masivaya ilgi duymamak gerektiği aş-

ğın ârif olmasının zorunlu olduğunu hatırlatır. Allah'ı isteyen başkasından sakı-
nacaktır. İnsanın kendi varlığı sırtında bir yükür. Akıllı insan varlığından vaz-
geçerek bu yükten kurtulur. Faniyi bırakıp bâki olanı alır. İşte gerçek pazar bu-
dur. Bülbülün ötmesi değil esas olan gülün şevk ve tazeliği olduğu gibi kula da
vahdet sırrının açılmasını ister. Sır hazinelerinin yaratıklarla örtülü oluşu ile
güllerin dikenlerle örtülü oluşu arasında bir benzetme yapar.¹¹⁰

Allah'a âşık olan kimseler O'nu anarlar. Onun yolunda sâdıkturlar. Aşka ermiş,
dünyanın fani işlerini bırakmışlardır. Allah'a ulaşmayı arzu ederler. Onların yolu
sevgi yoludur. Dileklerini Allah'a sunarlar. Ona göre sadece insan değil felekler de
dileklerini arz ederler. Melekler de buna dahildirler. Bu varlıkların ve bülbülün
şevki vardır. Bu şevke düşenlerin tamamında Allah'a karşı olan muhabbet vardır.
Bu sevgi onları onu anarak çare aramaya götürür. Örneğin bülbül güle âşık olmuş
onun aşkının derindedir. İnsan da gönlündeki kir ve pasları silip arınmış kalple
Allah'ı anmakla bülbülün şevkine benzer şevke kavuşur. Gülün fizikî duruşu elin-
de yaprak tutar konumdadır. Bülbül de âdetâ dersini okumaktadır.

Burada olduğu gibi her şeyde Allah'ın nurunu görüp O'nu anmak gerekir. So-
nuçta insan Allah'ı anarak mertebeleri geçecek Allah'a yakın hale gelecek ve
O'na erecektir. Onların Allah'ı anması ummanlar misali çoğalıp büyüyecek do-
lunay misali parlayacak, dalgaların denize ulaşması misali birikip çoğalacaktır.
Allah'ı anışlar ilan edilirken artık Allah'tan başkasına meyl olmayacak, O'nun
yeterli olduğu kabul edilecek ve kul her nefeste bunu gerçekleştirecektir.¹¹¹

13-Ramazan Coşkusu ve Mâna Âlemine Eriş

Ramazanın gelişi ona şunları hatırlatır. Alem nurla dolmuştur. Onun gelişiyle bir-
likte lütuf gelmiş, cennet kapıları açılmıştır. Zikir, tehlil, tespih, oruç, taatler, te-
ravih ve kandiller güzeldir. Onda Kur'an inmiştir. Hz. Peygamber onu rahmet ayı
olarak tanıtmıştır. Hakkı arayana vasıl olmak nasip olur. Yüce dini hoş güzel bir
taç edinmek Hz. Peygamber'in sünnetini yol edinmek ve mâna âlemine yüksel-
mek teklifinde bulunur. Tüm bunlar için masiva sevgisinin aradan uzaklaştırılma-
sını ister. Böylece yüce yaratıcıya ermek gerçekleşecektir. Vahdete erip safâ bul-
manın yolu budur. Lütüfla gelen ramazandan bu yönden yararlanmayı öğütler.¹¹²

Ramazan ayının gidişi münasebetiyle duygularını dile getirir. Gufran ayının gi-
dişini bir hicran olup insanı ağlattığını görür. Kıymeti bilinmeksizin elden gitti-
ği için üzülür. Geceleri teravihin dine ziynet verdiği bundan ayrılmanın zor ol-
duğunu belirtir. Kendisine hitapla gece gündüz zikretmeye devam etmesini is-
ter. Oruç ayının gidişine üzgüğü aynı ibadetlerin yapılamamasından aynı yo-
ğunluğu koruyamamasından kaynaklanmaktadır.¹¹³

14-Madde ve Ötesi Mukayesesinde Yeri

İnsan Hakk'ı bırakıp bâtıla sevgi beslememelidir. Şeytana uyup fitne ve şer çı-
karılmamalıdır. Kişi yolun doğrusuna gidip barış ve iyilik sahibi olmalıdır. Nef-

se uyup herkese hiddet ve şiddet göstermemelidir. İnsanlar Adem'dendir. Hal böyle olunca birbirini şer görüp buğz ve düşmanlık etmemelidir. İnsan dünya malını biriktirse bir gün onları bırakıp gider. Öyleyse cimri olmamalıdır. Dünya saltanatı bir sevdadan ibarettir. Bu faniye gururlanıp ziyinet ve şöret peşinde olmamalıdır. Bilinen şudur ki Hz. Süleyman'ın mülkü ve İskender'in tahtı yoktur. Öyleyse faniye rağbet edilmemelidir. Kişi gözünü açıp basiret nuru ile bakmalıdır. Hayrı bırakıp şerre gitmemelidir. Hz. Peygamberin sünneti en hayırlı yoldur. Öyleyse bunu bırakıp bidatları yol edinmek yanlıştır. Aklını kullanan insan hak sözü dinlemeli ve sefâhete düşmemelidir.¹¹⁴

O ilahî aşkın sürekli olmasını diler. Ona göre bu bitmeyen bir aşk olmalıdır. Bunun sürekli açan gül, daim öten bülbül, suda ve ateşteki varlıklar misali artmasını arzular. İlahî aşka zarar veren işler Allah'tan başkasının ağzına düşmek, dünyanın insanın yüzüne gülen cazibesine aldanmak bu aşka zarar verir. Çözüm ise kâmil insanların yolundan gitmek, Allah'ın rızasını gözetmek, elde ettiği sırları saklayıp hiçbir kimseye açmamak ve halini bildirmemektir. "Halini kimse bilmesin" öğüdünü verirken onun çoğu meseleyi gizli tuttuğu pek az hususu açıkladığı sonucuna varmak mümkündür. Allah'ın insana ilahî aşkı ezelde verdiği, böylece aşıkların o zamandan baki sevgiliyi bulma yolunda olup bir nefes ayrılmadığı düşüncesindedir. İç dünya aşkla dolacak fikir ve zikir o olacak arayan aradığını bulacak ve başka heveslere yer kalmayacaktır. Secde ederek Allah'a kavuşacak lütuf ve cömertlik o kadar çok olacak ki, onun sınırı hududu bulunmayacak işte ona göre âşığın hali budur.¹¹⁵

15-İnanç Gücünün Tezahürleri

Mü'min şüphelerini ve inkârı bırakıp tevhid inancını kabul etmekle kalmayıp bu inancın ve ikrârın sağlam olmasını temin edecektir. İnanç sadece taklitten ibaret olmayacak, gönülden gelen bir inanç olacaktır. Kişi ümitli olacak ümitsizliğe düşmeyecektir. Onun metafizik dünyasını açık olarak ifade eden sözlerinden birisi "surete tapma sakın mânâ yüzüne bakın" sözüdür. Allah'a yakın olmak için mânânın önemini kabul edilmesini ister. Kişinin kendini beğenip nefesine itimat etmesini şirk ateşine yanma olarak görür. O temel öğüt olarak olmayacak işlerin bırakılmasını ister. Ölümü anmaya çağırır. İnsan herkesin gördüğü gibi dünya hayatında bir yolcu gibidir. Yolcu yolculuğu esnasında yol üzerinde eyleyip kalmadığı gibi insanın da dünya hayatında ebedî kalacağını sanıp onu ebedî görmesi yanlıştır bir algılamadır.

O insanın vereceği doğru kararlara nefsinin engel olmasından endişe eder. Bâki hâkimiyet olan ahiretteki elde edilecek olana kavuşmaya dünyanın geçici nimetlerine kapılmamaya çağırır. Ona göre din ile kin ve kibir bağdaşmaz. İnsanın dini ihya edip ona canlılık kazandırması, ona ters düşen işleri bırakması gerekir. İnsanın tek isteğinin hakkı yakın olarak tanıttığı kesin doğrular olması gerekir. Kendisine sorulacak olursa onun öğüdü şirk alâmeti olan tüm işlerin bırakılıp hak yol olan tevhid inancına gelmektir.¹¹⁶

Aziz Mahmud Hüdayî Camii içi

16-İlahî Aşkın Mahiyeti

Şâyet insanda aşk sevdası varsa bunun yansımaları olur. Tüm eşya Allah'tandır. Aşk deryasının dalgalanması gerekir. Allah'ı görmek isteyenler haşir zamanına kadar bundan ayrılmayacaklardır. Ezelde aşka erenlerde bu durum devam eder. Aşkı gizlemek mümkün değildir. Onu insanlar bilirler. Aşka düşen kişi bunu kendisi de gizleyemez. Bülbülün halini inleyişinden gül için inlediği bilinir. Ferhat'ın feryadına da Şirin'in aşkı sebep olmuştur. Mecnun'un Leyla'ya olan aşkı da malumdur. Nihâyet Hüdayî'de kendini gizleyemez. Özellikle şiirlerinde ilahi aşkını dile getirir.¹¹⁷ İsimlerini verdiği kimselerle aşkta beraber ve aşkın cazibesindedir.

O Allah'a yalvararak aşkın cazibesinin insanı Allah'a çekmesini ve artık aşkın kopmayan ip olmasını ister. Kendisinde aşk bulunan insan varlığını yok eder. Aşkın sevdası aklını alır. Kişide seçme gücü kalmaz. Aşk bilinince artık gizli yönü kalmamaktadır. Yuvası gönüle yapılmakta ve burada sevgiliyi avlamaktadır. Bülbül aşık olunca güle yalvarmıştır. Artık bununla ilgili bilgiler çevrede duyulmuştur. Sevinç, şevk ve huzur zevki aşk iledir. Aşk denizinin dalgalarının vurmasıyla kainatın zuhur ettiğini söyler. Meleğin zindeligi, feleğin dönüşü, aşk ile haşra kadar devam eder. Aşka düşen ondan ayrılamaz. En basiti canı terk etmektir. Pervaneye bakıp bunu görmek mümkündür. Bu nedenle vücuttan izin kalmaması gerekmektedir. Aşk sahrası geniştir. Fakat Hüdayî'nin beklediği aşkın zirvesi görünmemektedir. Bulanlar kendileri fani olarak bulmuşlardır. Masiva'nın yok olması gerekmektedir. Aşk bunu böyle istemektedir.¹¹⁸

O âşığın maksadını tespit eder. İsteğinin çok ileri düzeyde olduğu sonucuna varır. Allah'ın ol emriyle Anka'nın bölgesinde ele geçirilebilecek bir hususu istemektedir. Fakat ârifin ruhu bunu elde edebilmektedir. O gönlüne hitapla hakkın pak nurunu şuhut etmesini ister. Dünyada bunu görmeyenin ahirette de kör olacağını belirtir. Sâdık kimsenin muradı Allah'tır. O artık başkasıyla ilgilenmez, sır aleminde dolaşır. Bir yayın iki ucundan daha fazladan da öte vahdet sarayına girmeyi sırlara ermeyi hepsinden ala görür.¹¹⁹

17-Tecellî Talebi

Tüm hitaplardan geçip vasıl olmanın gerçekleşmesini ister. Aşkla dalmayı ağlamalardan sonra gülmenin nasip olmasını diler, elinden tutup kaldırılması talebinde bulunur. Şâyet Allah'tan kerem olmazsa bir ayak boyu dahi ilerlemenin mümkün olmayacağını itiraf eder. Allah'ın fiil ve sıfatlarının keşf olması, zâtın nurunun tecelli etmesini, böylece bâki hayatı bulmanın gerçekleşmesini ister. Allah'tan teyit olursa kulun her hali tevhid olur. Kul Allah'ın cemaline ererse bu durum kul için bayram olur. Âşığın Allah'a erişmesi ona en büyük bayramdır. Onun ilk muradı budur. Muammanın açılmasını ve böylece müsemmayı bulmanın sağlanmasını ister. Böylece Hüdâyî zevke erecektir.¹²⁰

O Allah'ı vahid, fert, samed, kendisine denk bulunmayan vasıflarıyla anar. Hicapları zulmani ve nurani kısımlarına ayırır. Kapıların açılmasını, Allah'ın cemalindeki perdelerin kalkmasını ister. Allah damlayı deniz, nutfeyi insan yapar. Dertlere derman verir. O kurtarırsa gönüldeki yaralar son bulur. İnsanlar çaresizdir. Onlara yardımın gelmesini ister. Hüdâyî kendisini dertli avare olarak vasıflar ve vasıl olmanın gerçekleşmesini ister.¹²¹ Kadir, hayy ve vedüd olan Allah'ın temiz bir sevgi nasip etmesini diler. Gönülden masiva sevgisinin gitmesini ve Allah'ı şuhud'un nasip olmasını diler. Şâyet Allah tecelli eyleirse gönül teselli bulur.

Onun isteği Allah'ın cemalinin tecelli etmesidir. Gönlü visal ile teselli olmak ister. Masivadan ayrılanlar visal bayramına kavuşmaktadır. Gönül başka şeyle eğlenmez. Zira Allah'ın cemalinin vasıflarını işitmiştir. Cihanın tamamını görse ona kara ve deniz görünmez. Gönül sadece Allah'ı ister. Sevgilisini bulan can Hz. Süleyman'ın mülkünü istemez. Aşkı onu şaşkın bırakmıştır. Onun gönlü dünyada da ahirette de olmayıp özel bir sevdadadır. Allah'tan başka bir şeyi düşünmez. Halvet ve celvette, çokluk ve vahdette, Tuba ve cennette değildir. Gönül Allah'ın cemalinin nuruna kavuşmak ister. Ona söz fayda vermez. O Allah'ı özler. Gönül haraptır. Onu ancak Allah fazlı ile yapar. Ezelden beri o kul Allah'ı istemektedir. O'na vasıl olmak gerçekleşmezse dünya ve ahiret kuru sevdadır. Hüdâyî'nin gönlü başka bir istekte bulunmadığı için bunun dışında elinden bir şeyin gelmediğini söyler.¹²² Allah'a yakın olmayı sermaye olarak düşünür. Önce can terk edilecektir. Bu olmadan sevgilinin huzuruna varılmaz. Nitekim imanla bağdaşmayan işler bırakılmadan iman gerçekleşmez. Bol laf eden kimseye demirin sert halde dövülmeyeceğini söyler. Derdin esiri olmadan derman elde edilmez. Burada sıklıkla tekrarlamadığı bir örnek verir. O da "su gibi arınmazsan, yerlere sürünmezsen, taşlara urunmazsan, umman eline girmez." Sevginin işi nazdır. Sevgilinin

gamı çoktur. Arzu edilenin yolu sarptır. Kolaylıkla elde edilmez. Yolu bilmeden, erkan adap almadan, doğru kul olmadan, sultanın yurduna girilemez.¹²³ Şâyet Allah lütfedip de bir defa nazar ederse Kürsî değil arştan dahi yüce bir unvana kavuşuruz. Böylece aradan benlik uzaklaşır. Zulmet gider ve nur gelir. Hüzünlü gönül sevinçli, virane yer mamur olur. Vahdeti tadan kimse fani ilişkilerden vazgeçer. Bülbülünden bir örnekle o ötüncü sesi her yere yayılır. Bu durumda taze güller biter ve bunlar solmaz. Hüdâyî de lutfun gelmesi ve gönlüne nida olunmasını ister. Aşk derdini veren Allah'ın dermanını da vereceğine inanır.¹²⁴

18-Enfusî ve Afakî Delilleri Tefekkür

O dervişi kendi varlığını düşünmeye çağırır. Bunu nasip eden Allah'a şükretmek gerekmektedir. Gökyüzü cisimleri arş vb. her birinin ismi ayrı müsemma birdir. Zuhurat ve temessüllerin düşünülmesi gerekir. Gülün güzelliği bülbülün sesi nereden gelmektedir? Hepsinin başlangıcı bir iken çokluk nereden gelmiştir? Yaratan bir kullar çoktur. Tüm bunların düşünülmesi gerekir. Bilmeyen kişi haşrı inkâr etmektedir. Halbuki ağaçların yaprakları ona cevap vermektedir. Yok olmuş ve tekrar hayata kavuşmuştur. Başkalaşım ve değişimin düşünülmesi gerekir. İnsanların bir kısmı noksan bir kısmı kâmilidir. Kimi şaşkın ve gâfilidir. Kimi Allah'ın zatına vâsıl olmuştur. Yükselme ve düşüşler vardır.¹²⁵

Seherde açılan güller, o sırada öten bülbüller, menekşe ve sümbüller söylenen dillerin düşünülmesi gerekir. Allah'ın rızık verme kudretine bakanlar O'nun yaptıklarını görenler ibretle ilkbahara bakar, akar su ve rüzgarı görürler.

İnsanın kalbi safayı nerede bulur, ay ışığı nereden almıştır? Bağ ve bahçe meyveyi, gül bahçesi gülü nereden bulmuştur? Bunların düşünülmesi gerekir. Gözün görüp kulağın işitmesi, ayağın yürüyüp elin tutması, hepsi Allah'ın bu organlara verdiği kabiliyetlerdir. Bu sırrı anlayan ârifdir. Dünya ve ahiret iki âlem vardır. Gökyüzü cisimleri, yerküre, deniz ve sahra, yollar ve bölgeleri tefekkür gerekir. İnsanlardan Allah'a vâsıl olan kalp gözü uyanık olan, Allah'ın cemalinin nuruna açık olanlar var. Öyleyse bu ihtilaflar neden? Aşk ile inleyen gül ile beraber olanlar var. Köleler sultanlar var, neden Ruhlar elest bezminde söz verdiler, Allah'ın hitabını duydular, fakat dünyada yolları ayırır, Allah bir yollar ayırır? İnsanın aslı Adem'le Havva'dandır. Sonra bazısı üstün bazısı aşağıdır. Bu kadar varlık meydana gelmiştir. Bu alemlerle ve memleketler var olmuştur.¹²⁶ Tüm bunların tefekkür edilmesine yönlendirme yapar. Enfusî ve afakî delilleri düşünür ve düşündürür.

Baharın gelişi ile birlikte güllerin açılması, bülbülün muradına erdiği zamanı göstermektedir. Gönüller bundan mutludur. Dağlar adeta bahçe halindedir. Aleme rahmet saçılmış, ağaç ve nebat hayata kavuşmuştur. Her biri yeni bir hayattır. Basiret sahibi kimse bunu güneş gibi açık olarak görmektedir.

İnsan da yaratılmıştır. O tesbih eder. Kıyamda durur ve secde eder. İhsan ve bollukta nihâyet yoktur. Tüm bunlar Allah'ın varlığının alametidir. O kendisine hitapla Allah'ın lütuflarını düşünmeyi ve şükretmeyi gönülden gelerek zikretmeyi öğütler. Zira zikir gerçek hayattır.¹²⁷

Allah'ın yüceliğini anlatımda yöntem olarak kulun Allah'ın iradesine tabi olmasını öğütler. O gül bahçesinde gülü açtıran, bülbülleri inleten, damlayı deniz yapan, bazı kulu köle bazısını da sultan yapandır. Âlemdeki üsluplar pek çoktur. Bazıları isteyen, bazıları da istenendir. Yakup misali ağlayanlar vardır. Yusuf da Kenan'a hâkim olmuştur.

Ona göre tevhid her rahatsızlığa çaredir. Allah'a vâsıl olanlar tevhid sayesinde ermişlerdir. Zorluklar tevhid sayesinde aşılır. Gönüldeki günah pasını silmek, bilmediklerini bilmek ve Hakk'ı bulmanın yolu budur. Âleme ibret gözüyle bakmak, Allah'ın harekete geçirmesiyle nurlanıp aydınlığa kavuşmak, yer ve göğün ötesinde Arşla buluşmak bu yolla olacaktır. Hüdâyî bu aleme bağlanıp aldandıktan sakındırır. Dünya ziynetlerinden yiyip Allah'ın zatının nuruna bakmaya çağırır. Böylece kişi baki olan hayata erecektir.

Allah'ı bulmak isteyen tevhid ehline hizmet edecektir. Zengin fakir herkesi yola getiren tevhittir.¹²⁸ O bu anlayışıyla Allah inancı ile bu inancın sahibi insanlara hizmet etmek arasında bağlantı kurar, inançla sosyal faaliyetin bir arada yürümesini sağlar, inancın hayata yansımından yanadır.

Tevhidin yansımaları vardır. Allah'ın dışındakilerin zihinden uzaklaştırılması için yoklukta varın bulunabilmesi için tevhid gerekir. Elde fırsat varken henüz ölüm nöbeti gelmeden tevhide gelmek gerekmektedir. Şirk bırakılacak, iç dünyada safa gelişecek, vahdete bu yolla ulaşma sağlanacaktır. Sadık kimsenin söylediklerini dinlemek pek çok faydalar sağlayacaktır. Geçici alakalar bırakılacak ve hakikatler duyulacaktır. Hüdâyî kendisini biçare olarak görür, Artık başka işlerle ilgilenmeyi bırakma çağrısında bulunur. Beden ve gönlün huzuru için tevhid etme yolunu gösterir.¹²⁹

19-Nefis Muhasebesi Görüşü

Kişinin kendi nefisine uyup da Allah'ın yolundan ayrılması iş değildir. Adını derviş alıp kendisinin kibire ve kendini beğenmiş olması yanlıştır. Arzusu yükseklerde olduğu halde aşağı gitmesi iş değildir. Baki olan Allah'ı sevmek varken başkalarına ilgi duyulamaz. Hevâyâ tabi olmakla uzun emel bir olmaz. Artık bundan sonra dertlinin insafa gelmesi gerekir. Tasavvuf yolundaki kimsenin insanlarla cedel yapması doğru olmaz. Allah her hale vakıftır. Kul başkasına ilgi duymayacaktır. İnsanların tamamı Allah'ın kullarıdır. Öyleyse kulun işi Allah için hizmet etmektir. Allah'ı böyle tanımak gerekir. Allah varken başkasına ilgi duyulmaz.

Allah'ın dışındakine duyulan sevgi ve rızık düşüncesi kişiyi Allah'tan uzaklaştırır. Selefin bu yolları nasıl takip ettiğine bakmak lâzımdır. Nefsin arzularına uyarak ömür geçirmek yanlıştır. Allah varken mahluka ilgi duyulmaz. Nefis emmarelikte kalırsa Allah'a firar etmeyi emreden emre uymak gerekmektedir. Masiva bırakılmalı ve kul Allah'a özünü beyan etmelidir. Kişinin dileğini Allah verir, öyleyse başkasına ilgi duyulmaz.¹³⁰

Aziz Mahmud Hüdâyî Camii'deki üst mahfil

20-Dünyaya Gönül Vermekten Sakındırması ve Dünya Tasviri

Ona göre dünya hayatı fanidir. Bu nedenle burada eğlenmemek, geçip dostun huzuruna gitmek gerekir. Bu duygularını bülbülle konuşma yöntemiyle dile getirir. Bülbüle öğüt vererek onu gülün rengine aldanmaktan sakındırır. Bu kuşlar gurubunu içinde kalmayıp gitmesini vahdet/teklik şarabını içmesini ister. Gülün bülbülün derdine derman olamayacağını, zira masiva sevgisinin boş bir arzu olduğunu belirtir. Bunların bırakılmasını ister. En büyük maksat Allah'a ulaşmaktır. Bu nedenle onun dışındakilerin bırakılıp dosta gidilmesi gerekir. Bir başka ders alınacak varlık ise ışığın etrafındaki pervanelerdir. Aşk ateşinden ne hale geldiğinin görülmesini ister.

Onun önünde bir hedef vardır. Bunu “hakikat denizine dal” diyerek gösterir. Artık bülbül, gül, pervane hepsi bahanedir. Onun hedefi gerçeğe ulaşmaktır. Bunun için tereddütlerin bırakılıp bunun elde edilmesi gerekmektedir. Ona göre iki hayat vardır. Birisi bu kainattaki fani hayattır. Burası geçip gidecek bir yer olması nedeniyle buradaki hayatta fanidir. Buna gönül vermeye değmez. İnsanın hedefi baki olan hayata ermek olmalıdır. Zatın nurlarına gark olmak suretiyle safa bulmak için dostun yurduna gitmek gerekmektedir.¹³¹

Dünyadakiler yaşlı ve gençtir. Dünyaya çıplak gelip yine çıplak giderler. Dilenci ile sultan farksızdır. Burada aba giymeyi beğenmeyen kimse bir gün insanların ayaklarının altında olur ve atlas ipek kıyafetleri üzerinden çıkarılırlar. Bunlar göz önünde bulundurulunca kişinin nefsin arzularına uymayı süratle terk etmesi gerekir. Kulun görevi Allah'a sadık kul olmak ve tüm işlerinde O'nun rızasını gözetmektir. Kişinin üstünde kıymetli kıyafetleriyle ahirete göndermeyi çıkarılırlar.

Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Abanoz ağacından zikir tesbihleri

Allah'ı arayan kimsenin olmayacak işlerden vazgeçmesi gerekir. Kişinin maksadı şâyet taleplerin en hayırlısını elde etmekse mal ve istenen şeyler dünyada kalır ve kişi ahirete kefenle gider. Dünyayı düşünme ve uzun emeli bırak. Kişiyile birlikte ahirete gidecek olan güzel amellerdir. Yolcunun yükünün ağır olması ona zarar verir. Zira o çıplak gelmiş çıplak gidecektir. Dünya sarayı fanidir. Bu nedenle kişinin buna aldanmaması gerekmektedir. Hz. Peygambere bakıldığında o dünya değil ebedi mülkü seçmiştir. Hüdâyî Allah'a yalvararak hidâyet ister. Allah'tan başkasına ilgi duymamanın nasip olmasını arzu eder. Kişiye nasihat olarak çıplak gelip çıplak gitmesi yeter.¹³² O bir maneviyat sultanı olarak tanınmıştır.

Sonuç

Aziz Mahmut Hüdâyî medresede zahiri ilimlerde yetişip meslek hayatına atıldıktan sonra tasavvuf yoluna girmiş ve bunda sürekli ilerlemiş, kendini tezkiye ve halkı irşatla meşgul olmuş bir şahsiyetti. O alim olma yanında tasavvufta rehberdi. Devrinin sultanlarıyla yakın ilişki kurduğu, mektuplarıyla onlara bildiği doğruları ilettiği ve kendilerini etkilediği anlaşılmaktadır. Onun kurumu sıradan bir tekke değil, ilim ve irfan kurumu olma yanında, sosyal yardım ve irşat müessesesiydi. Her türlü maddi ve manevi desteği tüm kesimlere sağlandığı bir yerdi. Onun eserleri bu alanlardaki hizmetlerinin göstergesidir.

Rüyaların tabirinden diğer sorunların giderilmesine kadar onun yöneticilerin ve her kesimden insanın sorunlarına çözümde verdiği çabalar ona olan müracaatların artması ve sayının sürekli çoğalmasının nedeniydi. Onun temel vurgusu metafizik alemedir. O isteseydi çok daha büyük maddi imkanlara kavuşabilirdi. Fakat isteyerek ahiret mutluluğunu tercih etmiş ve manen mertebeleri geçip, mesafe alma yolunu seçmiştir. O dünyanın geçici olduğunu vurgulamış, ahirete yönlendirmiştir. Onun bu sağlıklı anlayışı çevresindeki insanları etkilemiş, görüşlerinin benimsenmesini, kendisinden sonra da kurumunun aralıksız de-

vam etmesini sağlamış, orası her dönemde insanların uğrak yeri olmuştur. Onun şahsının ve külliyesinin tesiri her devirde devam etmiş itibarı yitmemiştir.

Tesiri insanların iç dünyalarına yöneliktir. O insanların manevi hayatını yönlendirmiştir. Onun elinde vahdet-i vücud dinin prensipleriyle uyum içinde sunulmuştur. O inancı ihsan düzeyine getirmeye teşvik etmiştir. Kadı, müderris, mutasavvıf olma yanında, şair ve mûsikişinastır. Bu yönüyle de ilahi aşkı, Allah sevgisini terennüm etmiştir. Ehl-i Sünnet'e mensup olup dinin zâhirine azami derecede riâyet eden, aynı zamanda mûsikiye büyük meyli olan bir farklılığa sahipti. Bu yönü ancak ilahi aşkıyla izah edilmektedir.

O bir terbiyecidir. Ruh terbiyesi, gönlün halıka yönelmesine önem vermiştir. Günümüze kadar gelen eserleri insanı ötelere yönlendiren, dünyevileşenleri mânâ alemine çeken cazibeye sahiptir. O olgun insanı, olgun insan yetiştirmiştir. Kâmil mü'min ve kâmil insan olmaya yönlendirmiş, nefsin terbiye edilmesi, insan ruhunun coşkusu ve yücelere götürülmesi onun üzerinde özellikle durduğu hususlardı. O her sınıfın gönlünü hoş etmiş, kendi gönlünü Allah'a vermiş bir muvahhitti. Onun manevi zenginliğe önem vermesi maddi alanı da beraberinde getirmiştir.

O insanların dinî ve ruhî hayatıyla yakından ilgilenmiş bir şahsiyettir. Dine bağlılığını dinin metinlerine sadıklığını her vesile ile ortaya koymuştur. Onun fikirlerinin analiz edilmesi düşünce ve inanç dünyamız için bir kazanım olacaktır. İnsanlar ona gönül bağıyla bağlanmışlarsa bunu onun manevi gücü sağlamıştır.

Onun sultan ve paşalara mektupları dönemdeki siyasi etkinliği ve danışman konumunun göstergesidir. O Celvetiye tasavvuf ekolünün öncüsü olarak bir kurum oluşturacak düzeydedir. İnanca seviye kazandırıp insanı ötelere götürecektir.

DİPNOTLAR

- ¹ M.Baha Tarman, *Azîz Mahmud Hüdâyî Külliyesi*, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1991, IV, 343.
- ² M.Baha Tarman, *a.g.e.*, 343.
- ³ Erol Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, Ötüken yay., İstanbul 1987, s. 99.
- ⁴ Güngör, *a.g.e.*, 218.
- ⁵ Bk. H.Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî Hayatı Eserleri Tarikatı*, İstanbul 1990, s. 226.
- ⁶ Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, İnsan yay., İstanbul 2003, s. 430.
- ⁷ Azîz Mahmud Hüdai'den sonra kurumun bilgide ve irşatta üstün şahsiyetler elinde devam ettiği görülür.
Kolları ve şahsiyetleri için bk. Hür Mahmud Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İnsan yay., İstanbul 2003, s. 537 vd.
- ⁸ Yücer, *a.g.e.*, 540.
- ⁹ Ziver Tezeren, *Azîz Mahmud Hüdâyî, Hayatı-Sanatı-Fikriyatı, Çağdaşları İçindeki Yeri ve Ünlü Eserleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara 1987, s. 23.
- ¹⁰ Tezener, *a.g.e.*, 10.
- ¹¹ Geniş bilgi için bk. Atayı (ö. 1045/1934), *Zeyli Şakaik*; Katip Çelebi, *Fezleke*; Evliya Çelebi, *Seyahatname*; Nebhânî, Yusuf b. İsmail, *Câmiu Keramati'l-Evliya*; Mısır, 1962, c. II; M. Ali Ayni, *Hacı Bayram Veli*; Bursalı Mehmet Tahir, *Hacı Bayram Veli ve Osmanlı Müellifleri* adlı eserler konuya ışık tutan kaynaklardan sadece birkaçıdır.
- ¹² Hasan Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdai ve Celvetiye Tarikatı*, İstanbul 1980, s. 38.
- ¹³ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 66.
- ¹⁴ en-Nebhânî, *a.g.e.*, c. II, s. 228.
- ¹⁵ Yılmaz, *a.g.e.*, 51-2.
- ¹⁶ Yılmaz, *a.g.e.*, 55.
- ¹⁷ Yılmaz, *a.g.e.*, 56.
- ¹⁸ Yılmaz, *a.g.e.*, 57.
- ¹⁹ Bunlardan er-Ra'd 13/28, el-Ahzâb 33/41, el-Cum'a 62/10 âyetleri zikri emreden naslardır.
- ²⁰ Yılmaz, *a.g.e.*, 60.
- ²¹ Hüdai her vesile ile irfanı önemsemekte arif olmaya yönlendirme yapmaktadır.
- ²² Yılmaz, *a.g.e.*, 61.
- ²³ Yılmaz, *a.g.e.*, 63.
- ²⁴ Sultanlarla ilişki ve mektuplar için bk. Yılmaz, *a.g.e.*, 65.
- ²⁵ Yılmaz, *a.g.e.*, 68.
- ²⁶ Tayy-i mekan: Mekan tayyi, yeri, mesafeyi aşma, tayy-i zaman; zamanı kerametle olağan dışı yolla aşmadır.
- ²⁷ Yılmaz, *a.g.e.*, 77.
- ²⁸ Yılmaz, *a.g.e.*, 79-80.
- ²⁹ Yılmaz, *a.g.e.*, 81.
- ³⁰ Yılmaz, *a.g.e.*, 84-5.
- ³¹ Yılmaz, *a.g.e.*, 87.
- ³² Yılmaz, *a.g.e.*, 93.
- ³³ Yılmaz, *a.g.e.*, 95.
- ³⁴ Yılmaz, *a.g.e.*, 95.
- ³⁵ Tezeren, *a.g.e.*, 146.
- ³⁶ Tezeren, *a.g.e.*, 25.
- ³⁷ Ömer Pakiş, *Azîz Mahmud Hüdai'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi*, İstanbul 2001, s. 157, M.Ü.İ.F., basılmamış doktora tezi.
- ³⁸ Pakiş, *a.g.e.*, 158.
- ³⁹ Pakiş, *a.g.e.*, 159.

- 40 Pakiş, *a.g.e.*, 161.
- 41 Yılmaz, *a.g.e.*, 96.
- 42 Yılmaz, *a.g.e.*, 98.
- 43 Yılmaz, *a.g.e.*, 123-4.
- 44 Yılmaz, *a.g.e.*, 234.
- 45 Yılmaz, *a.g.e.*, 237.
- 46 Katip Çelebi, *Fezleke*, II, 113; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, VII, 479; Ziver Tezeren, *Aziz Mahmud Hüdai*, İstanbul, 84; Ahmed Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, İstanbul 1969, s. 185; Kemalettin Şenocak, *Kutbul Arifin Seyyid Aziz Mahmud Hüdai*, İstanbul 1970, s. 29, 32.
- 47 Yılmaz, *a.g.e.*, 186.
- 48 Konuyla ilgili âyetler için bk. Fuat Abdalbaki, *el-Mucemu'l-müfehres li el-Fazı'l-Kur'an'il- Kerim*, Beyrut, trs., s. 270, vd.
- 49 Yılmaz, *a.g.e.*, 187.
- 50 Yılmaz, *a.g.e.*, 189. *Câmiu'l-fadâil*, 196b.
- 51 Yılmaz, *a.g.e.*, 190.
- 52 Bk. İbn Haldun, Hazırlayan Süleyman Uludağ, *Tasavvufun mahiyeti, Şifai's-sail li tehzibi'l-me-sail ve mukaddimedede tasavvuf ilmi*, Dergah yay, İstanbul 1984, s. 243.
- 53 İbn Haldün, *a.g.e.*, 245.
- 54 Tezeren, *a.g.e.*, 143.
- 55 Tezeren, *a.g.e.*, 144.
- 56 Tezeren, *a.g.e.*, 134.
- 57 Tezeren, *a.g.e.*, 133.
- 58 Tezeren, *a.g.e.*, 30.
- 59 Tezeren, *a.g.e.*, 122.
- 60 Tezeren, *a.g.e.*, 132.
- 61 Tezeren, *a.g.e.*, 131.
- 62 Tezeren, *a.g.e.*, 141.
- 63 Tezeren, *a.g.e.*, 114.
- 64 Tezeren, *a.g.e.*, 135.
- 65 Tezeren, *a.g.e.*, 128.
- 66 Tezeren, *a.g.e.*, 121.
- 67 Tezeren, *a.g.e.*, 139.
- 68 Tezeren, *a.g.e.*, 138.
- 69 Tezeren, *a.g.e.*, 137.
- 70 Tezeren, *a.g.e.*, 32.
- 71 Tezeren, *a.g.e.*, 69.
- 72 Tezeren, *a.g.e.*, 101-3.
- 73 Tezeren, *a.g.e.*, 106.
- 74 Tezeren, *a.g.e.*, 140.
- 75 Tezeren, *a.g.e.*, 136.
- 76 Tezeren, *a.g.e.*, 100.
- 77 Tezeren, *a.g.e.*, 26.
- 78 Tezeren, *a.g.e.*, 27.
- 79 Tezeren, *a.g.e.*, 28.
- 80 Tezeren, *a.g.e.*, 80.
- 81 Tezeren, *a.g.e.*, 81.
- 82 Tezeren, *a.g.e.*, 85.
- 83 Tezeren, *a.g.e.*, 29.
- 84 Tezeren, *a.g.e.*, 70.
- 85 Tezeren, *a.g.e.*, 71.
- 86 Tezeren, *a.g.e.*, 72.

- ⁸⁷ Tezeren, *a.g.e.*, 124.
⁸⁸ Tezeren, *a.g.e.*, 121.
⁸⁹ Tezeren, *a.g.e.*, 32.
⁹⁰ Tezeren, *a.g.e.*, 75.
⁹¹ Dokuz yüz elli yıl veya daha fazla bir zaman birimidir.
⁹² Kelam kaynakları Allah'ın isimlerinin naslarda belirtildiği kadar mı yoksa daha fazla olduğu görüşlerini tartışır. Hüdâyî bu sözleri Allah'ın saymakla bitmeyecek kadar çok isminin varlığını kabul eder. Geniş ufuklu bir tasvirle onun nimetlerinin sonsuz yaratıkların da acizliğini belirtir.
⁹³ Tezeren, *a.g.e.*, 108.
⁹⁴ Tezeren, *a.g.e.*, 74.
⁹⁵ Tezeren, *a.g.e.*, 73.
⁹⁶ Tezeren, *a.g.e.*, 82.
⁹⁷ Tezeren, *a.g.e.*, 118.
⁹⁸ Tezeren, *a.g.e.*, 33.
⁹⁹ Geniş bilgi ve muhteva için bk. Tezeren, *a.g.e.*, 77.
¹⁰⁰ Tezeren, *a.g.e.*, 84.
¹⁰¹ Tezeren, *a.g.e.*, 86.
¹⁰² Tezeren, *a.g.e.*, 130.
¹⁰³ Tezeren, *a.g.e.*, 129.
¹⁰⁴ Tezeren, *a.g.e.*, 105.
¹⁰⁵ Tezeren, *a.g.e.*, 104.
¹⁰⁶ Tezeren, *a.g.e.*, 113.
¹⁰⁷ Tezeren, *a.g.e.*, 112.
¹⁰⁸ Zeval bulmayan sonu olmayan ebedi olan.
¹⁰⁹ Tezeren, *a.g.e.*, 110
¹¹⁰ Tezeren, *a.g.e.*, 107.
¹¹¹ Tezeren, *a.g.e.*, 120.
¹¹² Tezeren, *a.g.e.*, 125.
¹¹³ Tezeren, *a.g.e.*, 119.
¹¹⁴ Tezeren, *a.g.e.*, 97.
¹¹⁵ Tezeren, *a.g.e.*, 117.
¹¹⁶ Tezeren, *a.g.e.*, 115.
¹¹⁷ Tezeren, *a.g.e.*, 127.
¹¹⁸ Tezeren, *a.g.e.*, 99.
¹¹⁹ Tezeren, *a.g.e.*, 98.
¹²⁰ Tezeren, *a.g.e.*, 97.
¹²¹ Tezeren, *a.g.e.*, 78.
¹²² Tezeren, *a.g.e.*, 79.
¹²³ Tezeren, *a.g.e.*, 96.
¹²⁴ Tezeren, *a.g.e.*, 94.
¹²⁵ Tezeren, *a.g.e.*, 93.
¹²⁶ Tezeren, *a.g.e.*, 91.
¹²⁶ Tezeren, *a.g.e.*, 88.
¹²⁷ Tezeren, *a.g.e.*, 92.
¹²⁸ Tezeren, *a.g.e.*, 68.
¹²⁹ Tezeren, *a.g.e.*, 76.
¹³⁰ Tezeren, *a.g.e.*, 90.
¹³¹ Tezeren, *a.g.e.*, 126.
¹³² Tezeren, *a.g.e.*, 89.

III./IX. Yüzyıl Sûfileri'nin Azîz Mahmud Hüdâyî'ye Tesirleri

D R . S A L İ H Ç İ F T

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı

Tasavvufî düşüncenin sistemleşmesine önderlik eden mutasavvıfların çoğu III./IX. asırda yaşamışlardır. Onların geliştirdikleri fikirler ve kaleme aldıkları eserler sayesinde tasavvuf basit bir zühd hareketi olmaktan çıkıp temel dinî disiplinler arasındaki yerini almıştır. Söz konusu dönemin hemen sonrasında yaşamış olan Hucvirî'nin *Keşfu'l-mahcûb* isimli meşhur eserinde hakkında bilgi verdiği tasavvufî fırkaların bu asırda ortaya çıkmış olmaları bu iddianın en açık göstergesi durumundadır. Bu fırkaların oluşumuna öncülük eden şahısların çoğu aynı zamanda bahsedilen yüzyılın en önemli mutasavvıflarıdır.¹ Aralarında Hâris Muhâsibî (ö. 243/857), Ebû Tûrâb Nahşebî (ö. 245/859), Yahyâ b. Muâz er-Râzî (ö. 258/871), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922), Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896), Hakîm Tirmizî (ö. 320/932), Ebû'l- Hüseyin en-Nûrî (ö. 295/908) gibi isimlerin yer aldığı bu mütefekkir mutasavvıflar kendilerinden sonraki sûfiler üzerinde de ciddi etkiler bırakmışlardır. Bu dönemde yaşamış olan mutasavvıfları ve onların çeşitli meselelere dair geliştirdikleri fikirleri bilmeden tasavvufun sonraki evrelerini hakkıyla anlamak mümkün değildir. Öyle ki, teorik tasavvufun zirve şahsiyetleri arasında yer alan Gazzâlî'yi tam olarak tanıyabilmek için Muhâsibî'yi² bilmek, İbn Arabî'nin fikirlerinin doğru tahlilini yapabilmek için de Hakîm Tirmizî ve tasavvufî görüşlerinden haberdar olmak gerekir.³

Osmanlı'nın şaşaalı döneminde yaşamış olan Azîz Mahmud Hüdâyî de kendisinden önce ve sonraki nice sûfi gibi belli konulardaki görüşlerini ortaya koyarken sıklıkla III./IX. asır mutasavvıflarına müracaat etmiştir. O, yukarıda sayılan

Aziz Mahmud Hüdâyî Câmii bahçesinden bir kesit

isimlerin yanında başka birçok sûfinin sözlerini ya da menkıbelerini, bazen eser ismi de zikretmek suretiyle görüşlerine dayanak olarak kullanmıştır. Hüdâyî'nin başvurduğu sûfilerden biri de Hakîm Tirmizî ve onun hadisleri esas alarak tasavvufî görüşlerini ortaya koyduğu *Nevâdiru'l-usûl* adlı eseridir.

Hüdâyî'nin fikirlerine müracaat ettiği sufilerin kimliği ve öne çıkan tasavvufî meselelere geçmeden evvel bahsi geçen asrın tasavvuf tarihi açısından dikkate değer yönlerine kısaca temas etmek gerekir.

III./IX. Yüzyıl Tasavvufunun Genel Özellikleri

Aynı zamanda zühdden tasavvufa geçiş dönemi olarak da nitelendirilen bu dönemin başlıca özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- a) Bu zaman dilimi diğer İslamî ilimlerde olduğu gibi tasavvufta da sistemleşme dönemini olarak kabul edilmektedir.⁴
- b) Tartışmalı olmakla birlikte, dış kaynaklı fikirlerin tasavvufa yoğun şekilde girişi bu döneme rastlamaktadır. Bu fikirler arasında bir anlamda Yahudi mitolojisi de denilebilecek olan ve teknik olarak İsrâiliyat tabir edilen rivâyetler önemli bir yer tutmaktadır. Bu durumun müşahhas örnekleri olarak Tüsterî ve Tirmizî'nin eserleri zikredilebilir.⁵
- c) Kur'ân'daki belli âyetler ve hadislerin teville dayalı tasavvufî yorumları ilk olarak bu asırda yaşamış olan mutasavvıflarca yapılmıştır.⁶
- d) Bütün bu söylenenlerin de yönlendirmesiyle tasavvuf, söz konusu asırda pratik uygulamaların yanında teorik yönü ön plana çıkmaya başlayan bir görünüm

arz eder olmuştur. Bir başka deyişle bu dönem tasavvufun felsefîleşmeye başladığı zaman dilimidir.

e) Mutasavvıfların kaleme aldıkları eserlerle birlikte tasavvufun kendine özgü terminolojisinin gelişip yerleşmeye başlaması III./IX. yüzyılda olmuştur.⁷

f) Özellikle melâmet, velâyet, marifet, mahabbet, tevhid ve bunlarla bağlantılı tasavvufî meseleler yine bu dönem mutasavvıfları tarafından ayrıntılı şekilde işlenmeye başlamıştır.

Hüdâyî'nin Kaynağı Olarak III./IX. Yüzyıl Sûfileri

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin kendilerinden istifade ettiğini belirttiğimiz mutasavvıfların kimliği ve yararlandığı konuların ayrıntısına geçmeden onun söz konusu bilgilere hangi yolla ulaştığı sorusuna cevap aramak gerekir. Öncelikle şunu söylemek gerekir ki Hüdâyî Bursa ve İstanbul ve Mısır gibi Osmanlı'nın önemli ilim merkezlerinde yaşamıştır. Malum olduğu üzere buralarda asırlar öncesine ait eserlerin muhafaza edildiği tekke ve cami kütüphaneleri mevcuttu. Dolayısıyla canlı bir tasavvuf kültürünün bulunduğu bir çağda ve coğrafyada yaşayan ve döneminin şartlarına göre iyi eğitim almış olan Hüdâyî'nin tasavvufun temel kaynaklarına ulaşması hiç de zor olmasa gerektir. Onun bu şekilde gerek ilk döneme ait eserlere ve gerekse daha sonra yazılmış olanlara vakıf olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Kendi ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Hüdâyî III./IX. yüzyılda yaşayan müellif sûfilerden bazılarının eserlerini görmüş ve okumuştur. Ancak bunlara doğrudan mı yoksa nakiller vasıtasıyla mı muttali olduğu hususu açık değildir. Prof. Dr. H. Kâmil Yılmaz onun özellikle *Câmiu'l-fezâil ve Kâmiu'r-rezâil* adlı risalesinde Gazzalî'nin *İhyâ'sını* esas aldığını, bunun yanında Sühreverdi'nin *Avâri-fu'l-meârifî* ile Ebû Tâlib Mekki'nin *Kütü'l-kulûb*'undan da nakillerde bulunduğunu söylemektedir.⁸ Genel olarak eserlerinin muhtevasına bakıldığında burada sayılan kitapların sadece *Câmiu'l-fezâil* için değil onun hemen bütün çalışmaları için temel müracaat kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Hüdâyî her ne kadar III./IX. yüzyıl mutasavvıflarına ait bazı çalışmalara ulaşmışsa da, onun söz konusu dönemi tanımasında adı geçen müelliflerin önemli rol üstlendikleri kesindir.

Kendisinden önce yaşamış olan sûfilerin çeşitli konulardaki sözlerine eserlerinde yer veren Azîz Mahmud Hüdâyî'nin görüşlerine müracaat ettiği III./IX. yüzyıl sûfileri arasında Cüneyd-i Bağdadî, Zünnûn Mısırî (ö. 245/859), Ebu'l-Hüseyn Nûrî, Ebû Süleyman Dârânî (ö. 215/830), Bâyezid Bistâmî (ö. 262/875), Hâkîm Tirmizî, Ebû Tûrab Nahşebî, Hallac, Ebû Said el-Harrâz (ö. 277/890) ve Ebû Bekir el-Verrâk (ö. 320/932) gibi isimler bulunmaktadır. Bu dönem mutasavvıflarının başlıca gündemini oluşturan velâyet, marifet, mahabbet, melâmet, tevhid, tevekkül ve bunlarla bağlantılı diğer hususlarda adı geçen sûfîler Hüdâyî'nin esas kaynağı durumundadırlar.

Hüdâyî'nin en sık müracaat ettiği sufilerin başında Cüneyd-i Bağdâdî gelmektedir. Özellikle Tevhid, zikir, marifet, nefis ve nefsin afetleri gibi meselelerde Cüneyd'in sözleri Hüdâyî'nin fikirlerine dayanak oluşturmuştur.⁹ Onun ılımlı tasavvuf anlayışının Hüdâyî'nin bu tercihinde önemli payı olduğu muhakkaktır. Zira her ne kadar İbn Arabî'nin sistemleştirdiği vahdet-i vücûd anlayışına bağlı bir sûfi olsa da Hüdâyî¹⁰ genel olarak aşırılıklara iltifat etmeyen, tartışmalara açık konulardan uzak durmayı tercih eden bir görünüm arz etmektedir.

Daha sonra başta Zünnûn Mısırî¹¹ ve Ebu'l-Hüseyin en-Nûrî¹² özellikle marifet konusunda ona kaynaklık ederken, müstakil bir risale de kaleme aldığı mahabet meselesinde Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Yahya b. Muâz er-Râzî¹³ öncelikle başvurduğu isimler olmuşlardır.¹⁴ Tasavvuf tarihinde eylemleri ve fikirleriyle yaşadıkları günden beri tartışılmış olan Bâyezid Bistamî ve Hallac da Hüdâyî'nin istifade ettiği mutasavvıflar arasında yerlerini almışlardır.¹⁵ Bununla birlikte onun Bistamî'den yararlandığı oranda Hallac'dan etkilendiği söylenemez.

Eserlerinde alıntı yaptığı şahısların isimlerini zikretmekle birlikte bu rivâyetlerin nereden alındığı hususuna pek fazla değinmeyen Hüdâyî'nin bu tavrının istisnalarından biri Hakîm Tirmizî'dir. O bazen eser ismi de vermek suretiyle Tirmizî'den iktibaslar yapmıştır. Aziz Mahmud Hüdâyî'nin, Tirmizî'ye ait olan *Nevâdiru'l-usûl* adlı eseri okuduğu *Hulâsâtü'l-ahbâr*'daki bir ifadesinden¹⁶ ve diğer risalelerine buradan yaptığı alıntılardan anlaşılmaktadır. Ayrıca kaynak belirtmeden gerçekleştirdiği iktibaslardan bir kısmında da Hakîm Tirmizî'nin bu eserindeki yorumlarına rastlamak mümkün olmaktadır.

Sahanın erbabının malumu olduğu üzere *Nevâdiru'l-usûl* belli hadislerin tasavvufi yorumlarına tahsis edilmiş bir eserdir. İlk olarak XIX. yüzyılda İstanbul'da basılan bu kitabın¹⁷ yazıldığı günden itibaren çeşitli çevrelere mensup âlimlerin eleştirilerine maruz kaldığı bilinmektedir. *Nevâdir*'i tenkid edenlerin en fazla üzerinde durdukları husus burada çok sayıda uydurma hadis ve asılsız rivâyetlerin bulunuyor olmasıdır. Gerçekten de Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) ve Ka'b el-Ahbâr (ö. 32/652) gibi özellikle İsrâiliyyata dair rivâyetleriyle tanınan kişilere ait nakiller bu eserde yoğun olarak kullanılmıştır.¹⁸ Hüdâyî'nin eserlerinde de bu şahıslara ait rivâyetlerin yer aldığını belirtmek gerekir.¹⁹ Ancak o bunları nereden aktardığı hususuna çoğu zaman değinmemektedir. Bununla birlikte özellikle *Hulâsâtü'l-ahbâr*'da âlem oluşumu, Hz. Adem ve Hz. Muhammed'in yaratılışlarına dair naklettiklerinin bir kısmında isim vermeden *Nevâdir*'i kullandığı anlaşılmaktadır. Hüdâyî, söz konusu nakillerde Tirmizî'den değil de farklı bir kaynaktan faydalanmışsa bile bu durum en azından her ikisinin de benzer rivâyetleri benimseyip görüşlerinin dayanakları olarak sunmaları noktasında yaklaşımlarının yakınlığını göstermektedir.²⁰

Bu noktada Hüdâyî'nin *Habbetü'l-mahabbe* adlı risalesin'de yer alan Tirmizî'ye ait bir yorumdan hareket ederek konuyu biraz daha açmak da fayda vardır. Hüdâyî eserinin ehl-i beyt sevgisinden bahsettiği bölümünde "Kale eş-Şeyh Ebû Abdullah" diye başlayarak Tirmizî'nin *Nevâdiru'l-usûl*'de ortaya koymuş olduğu ehl-i beyt görüşünü tabir caizse virgülüne dahi dokunmadan şu şekilde aktarmaktadır:²¹

“Ehl-i beyt Hz. Peygamber’in yolunu takip edenlerdir. Onlara sıddîkûn denir. Arz ehlinden çirkin görülen şeyler ve insanlar üzerinden belâ onların sayesinde kaldırılır. Onların yüzü suyu hürmetine yağmur yağdırıldığı gibi yine onlar vesileyle rızık ihsan olunur. Cenâb-ı Hak yerlerine geçecek birini halk etmeden onları öldürmez. Onlar peygamberlerin halifeleridir.”²²

Bu cümleleri ilginç kılan nokta Tirmizî’nin ehl-i beyt tanımının ve kapsamının klasik tanımlardan farklı oluşudur. Ona göre ehl-i beyt yalnızca Hz. Peygamber’e soy yakınlığı olan belli kişileri kapsayan bir tabir değildir. Bir başka deyişle ehl-i beyt Peygamber’in soyundan gelenleri değil onun yolundan gidenleri ifade etmektedir. Bunlar da sıddîklar ya da evliyaullahın seçkinleri dediği kişilerdir. Tirmizî daha sonra bahsettiği bu zümrenin özellikleri hakkında bilgi vererek sözlerine devam etmektedir. Aslında onun evliyaullahın seçkinlerinin özellikleri olarak sıraladığı söz konusu hususlar Şia’nın o dönemde masum imama atfettiği özelliklerle birebir örtüşmektedir.²³ Burada sorulması gereken soru şudur: Acaba Hüdâyî Tirmizî’nin, hakiki mânada ehl-i beyt dediği evliyâyâ yüklediği özelliklerin Şia kaynaklı olduğunu biliyor muydu? Bu soruya, mutemelen bilmiyordu, şeklinde cevap verilebilir. Zira Tirmizî sonrasında tasavvuf çevreleri kaynağı sorununa pek değinmeden bahis konusu olan hususiyetleri benimsemiş ve kendilerine mal etmişlerdir. Diğer taraftan Hüdâyî, Tirmizî’ye ait olan bu görüşü aktarmak ve dolayısıyla onaylamak suretiyle bir anlamda evliyâullaha mahabbet duymak gerektiğine de işaret etmiş olmaktadır.

Azîz Mahmud Hüdâyî, İbn Arabî’nin öncülerinden kabul edilen Hakîm Tirmizî’nin mutasavvıflar arasında tartışılan görüşlerine her nedense temas etmemektedir. Bu husus bilhassa önemlidir. Zira Tirmizî tasavvuf tarihi açısından önem arz eden fikirlerini velâyet ve nübüvvet gibi konularda ortaya koymuştur. *Nevâdiru’l-usûl*’ü okumuş olan Azîz Mahmud Hüdâyî’nin, onun velâyet ve nübüvvet dair görüşleriyle, İbn Arabî’nin, Hakîm Tirmizî’yi takip ederek söz konusu meseleler üzerine geliştirdiği fikirleri bilmemesi imkansızdır. O halde Hüdâyî’nin bu husustaki çekimser tavrı onun müteşerri bir mutasavvıf oluşu ve biraz da yöneticilere yakınlığının gerektirdiği temkinli duruşuyla ancak izah edilebilir.²⁴

Son cümle olarak, Hüdâyî’nin III./IX. yüzyılda yaşamış olan sûfilerden yaptığı nakillerde tahlil ya da tenkide pek fazla yer vermediğini vurgulamak gerekir. Belli bir konuda aktardığı görüşler arasında genellikle tercihini belirtmeyen Hüdâyî’nin oluşum dönemi mutasavvıflarının fikirlerinden yararlanma noktasında klasik bir nakilci durumunda olduğu da ayrıca ifade edilmelidir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdüssettâr es-Seyyid Mütevellî, *Edebü'z-zühd fi'l-asri'l-Abbâsî*, Kahire 1984,
Afifî, Ebu'l-Ala, *Tasavvuf: İslam'da Manevî Devrim* (trc. İbrahim Kaçar-Murat Sülün), İstanbul 1996,
Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, İstanbul 1998,
Aziz Mahmud Hüdâyî, *Nesâyih ve Mevâiz* (haz. Safi Arpaguş, *Sohbetler*), İstanbul 1995,
Câmiu'r-rezâil ve kâmiu'r-rezâil (trc. H. Kâmil Yılmaz, *İlim Amel Seyr u Sülûk* içinde) İstanbul 1988,
Miftâhu's-salât ve mirkâtü'n-necât (trc. H. Kâmil Yılmaz, *İlim Amel Seyr u Sülûk* içinde) İstanbul 1988,
Hulâsâtü'l-ahbâr (trc. Kerim Kara-Mustafa Özdemir, *Alemin Yarattılışı ve Hz. Muhammed'in Zuhuru*), İstanbul 1997,
Habbetü'l-mahabbe (nşr. Saîd Abdülfettah), Kahire 2001,
Dîvân-ı İlahiyât (haz. Mustafa Tatçı-Musa Yıldız), İstanbul 2005,
Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslam Aklının Oluşumu* (trc. İbrahim Akbaba) İstanbul 2000,
Hucvirî, Ali b. Osman Cüllabî, *Keşfu'l-mahcûb* (trc. Süleyman Uludağ, *Hakikat Bilgisi*), İstanbul 1982,
Kara, Mustafa, "İstılahâtü's-sûfiyye", *DİA*, XIX, s. 210.
Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, Bursa 2001,
Öztürk, Mustafa, *Aşırı Yorum*, Ankara 2003,
Radtke, Bernd, "A Forerunner of Ibn al-Arabî: Hakim Tirmidhi on Sainthood", *Journal of the Muhyiddin Ibn al-Arabi Society*, VIII (1990), s. 42-49,
Smith, Margaret, "Gazzâlî'nin Öncüsü Muhasibî", (trc. Mesut Okumuş), *Tasavvuf*, sy. 9 (Temmuz-Aralık 2002), s. 417-426.
Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991,
Yılmaz, H. Kâmil, "Giriş", *İlim-Amel, Seyr u Sülûk*, İstanbul 1988,
Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, İstanbul 1994, s. 119.
"Aziz Mahmud Hüdâyî", *DİA*, IV, s. 339.

DİPNOTLAR

- ¹ Bu firkalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hucvirî, Ali b. Osman Cüllabî, *Keşfu'l-mahcûb* (trc. Süleyman Uludağ, *Hakikat Bilgisi*), İstanbul 1982, s. 283-394.
- ² Muhasibî'nin Gazzâlî'ye tesiri hakkında bk. Smith, Margaret, "Gazzâlî'nin Öncüsü Muhasibî", (trc. Mesut Okumuş), *Tasavvuf*, sy. 9 (Temmuz-Aralık 2002), s. 417-426.
- ³ Hakîm Tirmizî ve İbn Arabî bağlantısı hakkında bk., Radtke, Bernd, "A Forerunner of Ibn al-Arabî: Hakim Tirmidhi on Sainthood", *Journal of the Muhyiddin Ibn al-Arabi Society*, VIII (1990), s. 42-49.
- ⁴ Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslam Aklının Oluşumu* (trc. İbrahim Akbaba) İstanbul 2000, s. 227.
- ⁵ Aslında daha önceki dönemlerde de söz konusu rivâyetlerin sufiler tarafından kullanıldığı bilinmekle beraber esas yoğunlaşma III./IX. asırda olmuştur, ayrıntılı bilgi için bk. Abdüsettar es-Seyyid Mütevellî, *Edebü'z-zühhd fi'l-asri'l-Abbâsî*, Kahire 1984, s. 290.
- ⁶ Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, İstanbul 1998, s. 63-64.
- ⁷ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991, s. 6; Mustafa Kara, "İstilahâtü's-sûfiyye", *DİA*, XIX, 210.
- ⁸ H. Kâmil Yılmaz, "Giriş", *İlim-Amel, Seyr u Sülûk*, İstanbul 1988, s. 8-9.
- ⁹ Mesela bk. *Hulâsâtü'l-ahbâr*, s. 123, 142; *Câmiu'l-fezâil*, 21, 122, 164; *Miftâhu's-salât ve mirkâtü'n-necât* (trc. H. Kâmil Yılmaz, *İlim Amel Seyr u Sülûk*) İstanbul 1988, s. 183; *Nesâyih ve Mevâiz* (haz. Safi Arpaguş, *Sohbetler*), İstanbul 1995, s. 41, 164, 192, 258, 321; *Habbetü'l-mahabbe*, s. 58, 66.
- ¹⁰ H. Kâmil Yılmaz, "Azîz Mahmud Hüdâyî", *DİA*, IV, s. 339. Müellif burada Hüdâyî'nin vahdet-i vücûdu Yunus Emre kadar derin bir şekilde işlediğini söylemenin güç olduğunu ifade etmektedir.
- ¹¹ Mesela bk. *Hulâsâtü'l-ahbâr*, s. 123; *Câmiu'l-fezâil*, s. 171, 172. Zünnûn'un tasavvuf tarihi açısından dikkate değer yönlerinden biri de marifet konusunda ilmî ve sistematik bir temele dayalı olarak konuşan ilk sûfi olmasıdır. Ona göre tasavvufun nihâi gayesi marifetullahıdır, bk. Afifî, Ebu'l-Ala, *Tasavvuf: İslam'da Manevî Devrim* (trc. İbrahim Kaçar-Murat Sülün), İstanbul 1996, s. 111.
- ¹² Mesela bk. *Hulâsâtü'l-ahbâr*, s. 125; *Câmiu'l-fezâil*, s. 170.
- ¹³ Yahya b. Muâz, Rabia'dan sonra Allah sevgisi konusunda Maruf Kerhî gibi açıkça söz söyleyenlerin ilklerindedir. Onun mahabbet anlayışı huşû ve Allah'a teslimiyet gibi faziletlere dayanmaktadır, bk. H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 1994, s. 119.
- ¹⁴ Mesela bk. *Habbetü'l-mahabbe*, s. 51, 66, 67, 84.
- ¹⁵ Bistamî için bk. *Hulâsâtü'l-ahbâr*, s. 18; *Nesâyih ve Mevâiz*, s. 38, 45, 109, 165, 212; *Câmiu'l-fezâil*, s. 149. Hallac'dan yapılan bir alıntı için bk. *Nesâyih ve Mevâiz*, s. 37.
- ¹⁶ Azîz Mahmud Hüdâyî, *Hulâsâtü'l-ahbâr* (trc. Kerim Kara-Mustafa Özdemir, *Alemin Yarattığı ve Hz. Muhammed'in Zuhuru*), İstanbul 1997, s. 32.
- ¹⁷ Bu eser ilk olarak Mustafa b. İsmail ed-Dımeşkî'nin *Mürkâtü'l-vüsûl li Nevâdirü'l-usûl* adlı hâşiyesiyle birlikte İstanbul'da 1293 yılında basılmıştır.
- ¹⁸ Mesela bk. I, 92, 166, 350, 396, 410, 414; II, 63, 143, 256, 279, 280, 288, 297, 336.
- ¹⁹ Mesela bk. *Hulâsâtü'l-ahbâr*, s. 16, 22, 27; *Câmiu'l-fezâil*, s. 120; *Miftâhu's-salât*, s. 203.
- ²⁰ Sûfilerin özellikle hakikat-ı Muhammediyye meselesindeki görüşlerini temellendirmek için kullandıkları rivâyetlerin pek çoğunu Hüdâyî de kullanmış ve bunlara zaman zaman şiirlerinde de yer vermiştir. Bunlardan birinde şöyle demektedir: "*Nebî idin dahî âdem dururken mâ' vü tîn içre İmâm-ı enbiyâ olsan revâdir yâ Resûlallah*", bk. *Divân-ı İlâhiyât* (haz. Mustafa Tatçı-Musa Yıldız), İstanbul 2005, s. 73.
- ²¹ Azîz Mahmud Hüdâyî, *Habbetü'l-mahabbe* (nşr. Saîd Abdülfettah), Kahire 2001, s. 107-108.
- ²² *Nevâdirü'l-usûl*, II, s. 103. Tirmizî *Hatmu'l-evliyâ*'da ehl-i beytin Allah'ın seçkin kıldığı kırk kişi olduğunu söylemektedir.
- ²³ Şia'nın masum imamla ilgili görüşleri için bk. Mustafa Öztürk, *Aşırı Yorum*, Ankara 2003.
- ²⁴ Bk. Kara, Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa 2001, s. 301.

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Seyru Sülûk Anlayışı

ABDURREZZAK TEK

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Cehâletten bilgiye, kötü ahlaktan güzel ahlaka ve kendi vücûdundan Hakk'ın vücûduna doğru manevî ve kalbî bir hareket olarak tanımlanan seyr u sülûk kavramı, tasavvuf kültüründe ahlakî eğitimi ifade eden temel terimlerden biridir. Bütün mistik hareketlerde olduğu gibi tasavvufta da bu yolculuğun tabîî neticesi olarak bir kademeleşme, basitten mürekkebe, iyiden mükemmele doğru bir tekâmül söz konusudur. Bu tekâmülü gerçekleştiren sufîye “sâir, seyyâr, sâlik” gibi isimler verilir.¹

Tasavvuf ve tarikata giren kimsenin manevî eğitimini tamamlayıncaya kadar takip ettiği söz konusu süreç için meşhur olan tasniflerden biri şöyledir:

1. Seyr ilallâh/Allah'a seyr: Nefis mertebesinde Hakk'ın varlığına doğru olan seyirdir. Seyrin ilk mertebesinin nihâyeti, vahdeti örten kesret perdesini kaldırmaktır.
2. Seyr fillâh/Allah'ta seyr: Hakk'ın sıfatlarıyla ile vasıflanıp ahlâkıyla ahlaklanmak sûretiyle “ufuk-ı 'alâ” ya ulaşmaktır. Bu seferin nihâyeti, vâhidîyyettir ki, bu sayede sâlike ledünnî ilimler keşfolunur.
3. Seyr ma'allâh/Allah'la seyr: Zâhir ve bâtın ikiliğinden kurtularak velîliğin sonuna ulaşmaktır. Şâyet sâlikten kesret lekesi tamamen silinmezse bu makâma “kâbe kavseyn” tamamen yok olursa “ev ednâ” adı verilir. Üçüncü seyirden sonra bütünüyle ilahî lütuf ve seçime (istafâ) dayalı olarak pek az müntehîye nasip olan bir dördüncü seyr vardır.
4. Seyr 'anillâh/Allah'tan seyr: Tâliblerin ve irşâda layık olanların irşâdı için mahvdan sonra sahve, cemden sonra farka, fenâdan sonra bekâyaya dönmektir. İlk iki seyr ile velîlik makâmına, son ikisi ile de mürşîdlik yetkisine ulaşılır.²

Aziz Mahmud Hüdâyî Camiinden genel görünüm

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin bakışıyla ele aldığımız seyr u sülûk mertebeleriyle ilgili bu çalışmamız, onun daha çok *Merâtibü's-Sülûk* adlı eserine dayanmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla risâlenin biri İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Arapça Yazmalar 2957/3 numarada, diğeri de Hacı Selimağa Kütüphanesi, Hüdâyî 274 nolu kayıtta olmak üzere iki nüshası bulunmaktadır. Farklı tarihlerde istinsah edildiği anlaşılan her iki nüshanın, hem müstensihlerinin ifadelerinde hem de kütüphane kayıtlarında Hüdâyî'ye ait olduğu belirtilmektedir. Söz konusu eserin bizim için dikkat çeken yönü, XV. yüzyıl Zeyniyye tarikatı³ sufilerinden Abdüllatîf Kudsi'nin (öl. 856/1452)⁴ sülûk mertebeleriyle ilgili *Tuhfetü'l-Vâhibi'l-Mevâhib* adlı eserinin ilk bölümünün muhtasarı görüntüsünü vermesidir. İşaret ettiğimiz bu benzerliği göstermek için Kudsi'nin mezkur eserine de dipnotlarda yer vereceğiz.

Hüdâyî'ye göre yukarıda ana hatlarıyla anlatılan seyr u sülûkun gerektiği şekilde hasıl olabilmesi için sâlikin kevnî ve ilahî sıfatlarla vasıflanarak her türlü itibardan, taalluktan ve nefsinden tamamen fenâ bulması gerekir. Sâlik işaret edildiği üzere makâmları aştıktan ve her bir makâmdaki kemâlini tamamladıktan sonra en yüksek manevî mertebeye ulaşır. Bu açıdan bakıldığında sülûkun tamam olması, seyr yoluyla değil makâmlara ulaşmakla olur. Çünkü hem dünyada hem de âhirette seyr fillâhın sonu yoktur. Sâlik nereye ulaşırsa ulaşınsın, mübtedî gibidir. Zira Hakk'ın zât, sıfat ve ef'âlinin nihâyeti bulunmamaktadır; ve her müşâhede edilenin ötesinde müşâhede edilecek şeyler mevcuttur.⁵

“Allah'a giden yollar yaratıklarının nefesleri sayısındadır” cümlesini zikretmekle birlikte Hüdâyî, tarîkat yolunda seyredenleri başlıca üç kısma ayırmıştır:

1. Sülûk-ı âmm: Oruç, namaz, hac ve zekat gibi zahirî bedensel ibadetlerle seyr edenler. Bunlar sâlih ve ahyâr sınıfındandır.
2. Sülûk-ı hâss: Nefis ve kalplerini kötü huylardan arındırdıktan sonra (tezkiye) güzel vasıflarla süsleyerek (tahallî) batınî amellerle meşgul olanlar. Bu kişiler evliyâ ve ebrârdandır.

3. Sülûk-ı ahâssü'l-hâss: Hakk'a mahabbetle seyretmek ve O'na cezbe ile uçmak gibi manevî amellerle seyirlerini gerçekleştirenlerdir. Sâdık ve şuttârlar bu sınıftandır. Üçüncü grubun diğerlerinden farkı, ilk iki gruptakilerin nihâyette ulaştıkları mertebeye, onların bidâyette ulaşmalarındır.⁶

Mutlak Varlığın tecellî sürecinde çeşitli mertebelerden geçerek (nüzûl) âlemi vücûda getirmesi Varlık mertebeleri olarak ifade edilirken her varlığın aşağıdan yukarıya doğru (urûc), yani kesretten vahdete doğru seyr ederek Mutlak Vücûd'a ulaşmasına da seyr u sülûk mertebeleri adı verilmiştir. Söz konusu mertebeler farklı sayı ve gruplarda ele alınmakla birlikte Hüdâyî, incelediğimiz risâlesinde sadece nefis mertebesine işaret etmekle yetinmiş,⁷ öte yandan *Vâkıât* adlı eserinde ise tabiat, ruh, sırr olmak üzere diğer makâmlardan da bahsetmiştir.

Nefs Mertebesi

Sülûk mertebelerinin ilki kabul edilen bu mertebeyi aşabilmesi için sâlikin, nefsinin ve özelliklerini bilmesi gerekir. Bedene bırakılmış, latîf, karanlık ve cansız (câmid) bir şey olan nefis, belirli bir süreç içinde çeşitli feleklerden ve varlık mertebelerinden geçip kesâfet ve madde âlemine ulaşmıştır. Bu nüzul, nefsin karanlık ve madde âlemine inişini temsil etmektedir.⁸ Bununla birlikte nefis, uğradığı her aşamada belirli bir özellik ve tesir olarak gittikçe daha karanlık hale gelmiştir.

Nefsin bu şekildeki nüzûlü sadece kesâfet ve madde âleminde ortaya çıkması demek değil, ezeli ilim âleminde bilmiş olduğu şeyleri de unutmaya anlamına gelmektedir. Diğer bir ifadeyle, nefsin içine düştüğü madde âleminin, onun ezeli bilgisinin arasına girmesi demektir. Nefsin ezeli bilgiyi unutmaya gibi, bu bilgiye ulaşması da aynı aşamalarla gerçekleşir ki bu sürece, birincinin mukabili olarak "*urûc* (yükseliş)" adı verilir. Söz konusu süreçte nefis, şehâdet âlemine geldiği nüzûl yolunu takip ederek, ilk mertebedeki aslî hâline ulaşmaya çalışır.⁹ Hiç kuşkusuz bu mertebeye ulaşmak da, belirli yöntem ve temrinleri gerektirir. Hüdâyî, aslına dönüş sürecinde nefsi üç kısma ayırmıştır:

1. Avâmın nefsi/nefs-i 'âmm; nefsü'l-emmâre: Tabîî ve şehvî şeylere arzu duymak, ilahî emir ve yasaklara karşı olmak, onun en belirgin özelliğidir.
 2. Seçkinlerin nefsi/nefs-i hâss; nefsi-i levvâme: Kendisini hatalarından dolayı ayıplayan nefis.
 3. Seçkinlerin seçkinlerinin nefsi/nefs-i ehassu'l-hâss; nefsi-i mutmainne: Kötü fiil ve davranışları terketmek suretiyle nefsin Hakk'a karşı mutmain olmasıdır.¹⁰
- Süfîler, bütün varlıklar ile İlahî Zât arasında bir münasebetin olduğunu kabul ederler. Ancak söz konusu münasebet, bazı arızî durumlar nedeniyle ortadan kalkar veya işlevsiz duruma gelir. Nefis ile Zât arasındaki bu ilişki de nefsin tenezzülü sebebiyle işlevsiz kalmıştır. Şu halde, nefsin kemâle erdirilmesi ve süfîlerin belirledikleri yöntemlere göre madde âleminin kirlerinden arındırılması, işaret edilen bağın fiilî hâle getirilmesi ve netice vermesinin yegane yoludur. Bu

süreç tamamlandığında artık nefis ile Hak arasındaki ilişki bilkuvvelikten bilfiil hâle gelir. Buna göre seyr u sülûk adı verilen bu süreçte, nefis değişim yaşayarak şehâdet âleminde var olmadan önceki hâline döner. Ancak bunun gerçekleşebilmesi için müridin tarikata kabulündeki en önemli şart ve sulûkunun ilk basamağı olan tevbe eşiğinden geçmesi gerekir.

Hüdâyî'ye göre **tevbe**, şehvânî ve bedenî arzuların ifadesi olan nefisten kurtulmak ve bütünüyle Allah'a yönelmektir. Manevî veya ikinci doğum olarak adlandırılan böyle bir tevbede, sâlikin dinî bilinç, kesin bir kararlılık, müessir bir vicdanî duyarlılık ve Allah'a karşı iştihak taşıması gerekmektedir. Buradaki tevbenin manası sadece eski günahlardan kurtulmak ve istiğfar etmek değil, bilakis hedef ve amaçları açısından sâlikin önceki tecrübelerinden farklı olarak yeni bir hayata samimiyetle girmesidir. Bu nedenle içinde günaha dönebilirim duygusu besleyerek veya terketmeye kesin karar vermeden günah işlemeyi bırakan kişi, tevbe etmiş olmaktan ziyade günahı kaçınan (mümteni') kimse olarak değerlendirilmiştir. Zira tevbenin ilk adımını, günahların çirkinliği, ilahî cezanın ağırlığı ve nefsin acziyetini düşünerek tekrar aynı günahı bilerek işlememektir.¹¹

Sufilerin üzerinde önemle durdukları diğer bir husus da nefsin mahiyeti meselesidir. İhtilaf ettikleri bu konuda bazıları, nefsin rûh gibi bedeni ayakta tutan bir cevher olduğu görüşünün benimserken bir kısmı da hayatın bedenle kâim olması gibi, nefsin de bedenle kâim bir araz olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bununla birlikte, ittifak ettikleri husus, nefsi tanımanın (*marifetü'n-nefs*) sonunun olmadığıdır.¹²

Nefis kendisindeki ezeli bilgiyi unutup, cehâlet, karanlık ve zulmet içinde kalınca kötü ahlâkın mahalli olmuştur. Buna göre onun en belirgin özelliği, kötülüğü emredip, doğruluktan sapması ve saptırması; şerri sevip, hayırdan hoşlanmamasıdır. Dolayısıyla müridin öncelikli olarak dikkat etmesi gereken şey nefsinin, nefsinin hile ve tuzaklarını bilmesidir. Lüzumsuz ve gereksiz şeyleri elde etmeyi istemesi ve hevâsının peşinde koşması onu bundan alıkoyar. Nefsinin tanıma aşamasından sonra zühd, takva, zikir ve murakabe ile nefsinin ateşini ve nurlarını ortaya çıkarır. Bu nurların şiddetlenmesi ve güçlenmesi ile de nefis bütün örtülerinden sıyrılır. Böylece artık sâlik, nefsinin irâdesini, desîselerini, hilelerini, kusurlarını ve hareket yollarını bilir ve bu bilgisi ile onu kötü sıfatlardan temizleyip iyi sıfatlarla tezyîn etmeye çalışır.¹³

Bahsedilen tezyîni gerçekleştirme aşamasında sufimiz, seyr u sülûkun en önemli ritüelleri arasında saydığı **zikrin**, hangi şartlara uyarak nasıl yapılması gerektiğini şöyle tarif etmiştir: Sâlik, *Lâ ilâhe illallâh* kelimesini diliyle zikrederken ezmâna mutabık olarak aynı anda manasını da gönlünden geçirmelidir. Başlangıçta dünya ile ilgili havâtırı gidermek için *Lâ ma'bûde illallâh*; ortalarda âhîret havâtırını yok etmek amacıyla *Lâ matlûbe illallâh* ve sonda da mâsivâyı gidermek maksadıyla ihsânın manasını zihinde hazır ve canlı tutarak *Lâ mevcûde illallâh* zikredilmelidir. Bu hâldeyken sâlik, bütün ahvâlinde Hakk'a yönelir, sıdk ve ihlâsa sarılarak nefsi için nefsinden kurtuluşu umut eder.⁵¹⁸ Sufimiz burada özellikle zikrin birbirine bağlı iki yönüne dikkat çekmektedir. Birincisi, dilin mezkûru ifadesi, yani telaffuz etmesi ve konuşması; ikincisi de icrâ-yı zikir es-

nasında mananın düşünülmesidir. Bu yönden bakıldığında zikir, bütün kalbî amelleri kapsayan bir ameliye durumundadır. Çünkü hakikî anlamda Allah'ı zikreden ve bu esnada tüm fiil, söz ve hatıralarını murakabe edenin zikri, kalb amellerinin çıkış yeri veya bu amellerin birleşimidir.

Allah sevgisiyle kalbi dolan sufi, Hakk'ı çokça tefekkür eder, bütün melekelerini sadece O'na yöneltir, kalbini başkasıyla meşgul etmez, zikriyle ünsiyet eder ve ayrı kalma korkusundan dehşete kapılır. Bu hâldeyken zikrîn alevleri kalbinde zuhûr etmeye başlar, orada bir iz bırakır ve giderek bütün kalbi kaplar; böylece mezkûrun (Hakk'ın) yüceliğine layık olmayan her şeyi yakar ve yok eder. Kötü vasıfları yok eden alevlerin ardından, güzel sıfatlarla kalbi bezeyen Hakk'ın nûru ortaya çıkar.¹⁵

Öte yandan sâlik, makâm-ı nefsten makâm-ı sırâ seyri sırasında aynı zamanda fenâdan bekâ mertebesine de ulaşmış olacaktır.¹⁶ Bu açıdan nefis makâmı, fenânın ilk derecesine tekâbül etmektedir. Sufîmizin ifadesiyle mürîd, nefsinin kötü vasıflardan tasfiye edip iyi sıfatlarla süsledikten, ubûdiyete yönelip rubûbiyetle çekişmeyi terk ettikten sonra kazandığı tefvîz ve tevekkül hâliyle kendi irâdesini Hakk'ın irâdesinde yok etmiş olur. Fenâ'nın ilk mertebesine işaret eden bu makâmda sâlikin basîreti aydınlanır; nefsinin ağır basan ayıplarını, yakaza veya uyku hâlinde iken daha çok hayvanî şekiller olmak üzere sembolik olarak görür.¹⁷ Hüdâyî'nin geniş bir şekilde yer verdiği bu semboller şunlardır:¹⁸

“Anne, zevce ve cariyeye, nefis-i şehvâniyenin sıfatıdır ve annenin şefkati, eşin sevgisi gibi şeyler nefis-i şehvâniyenin kuvveleridir. Dünya bazen câriye sûretinde, çocuklar da ameller sûretinde görünür. Kadı ve vezîr ise akılın sıfatıdır ve hükmetme, iş bitirme gibi bu ikisi ile ilgili şeyler akıl kuvvelerini ifade eder. Hür ve süt emen çocuklar, kalbin sıfatıdır. Beyaz köleler, ruhun kuvveleridir. Bu köleler güzel ve yakışıklı olup on yaşına kadar veya on yaşının üstünde iseler, ister hür veya ister köle olsunlar meleklerin sıfatıdır. Cinler bu kölelerin sûretinde genç, orta yaşlı veya yaşlı olarak görünürler ve bütün bunlar kalbin kuvveleridir. İhtiyarların görülmesi riyasete delâlet edebilir. Zimmet ehlinin çocukları, azap melekleri sûretinde gözükürler. Onlardan gençler, orta yaşlılar ve ihtiyarlar ister erkek veya isterse dişi olsunlar nefisteki gizli şirkin sıfatıdır. Düşmanlar (ehl-i harb), her türlü maksudun karşısındaki engel niteliğindedir. Müslüman kadınlar ise, dünyanın sıfatıdır. Bakireleri ise, tarikat ve gaybden kalbe gelen tarikat ilimlerinin sıfatıdır. Siyah köleler ise, şehvani nefsin (nefis-i şehvâniyye) kuvveleridirler.

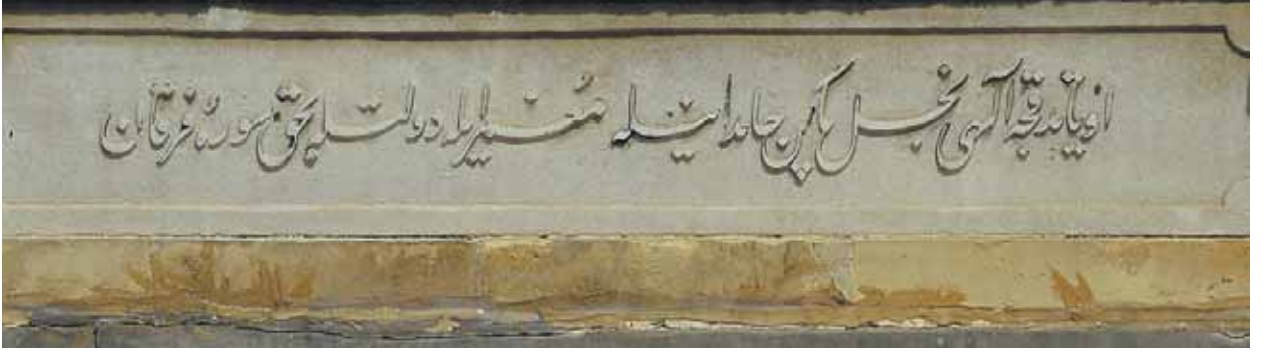
Fil nefse galip gelen büyüklenmenin, deve kendisinden korkulduğu zaman kinnin, güzel davranıldığında şevk ve muhabbetin, yük taşıtıldığı veya binildiği zaman da tam bir teslimiyetin, zürafa yemenin, içmenin, giyinmenin, dolaşmanın ve tembelliğin, öküz görüşünü dayatmanın, kimseye teslim olmamanın ve aynı şekilde çok yemenin, koyun deve ve at, âl-i himmet, izzet ve maksada varmanın sıfatıdır. Katır özür ve yalanın, eşek cinsel şehvetin (şehvete düşkün nefsin), aslan bir topluluğa hükmetmenin, kaplan kibrin, çita hırsın, ayı ve siyah köpek öfkenin, benekli köpek ve maymun kötülüğün ve aceleciliğin, siyah ve benekli olmayan köpek cimriliğın, her şeyi mübah görmenin ve dil ile eziyet etmenin sı-

fatıdır. Ancak av köpekleri, kuşlardan şahinde olduğu gibi güzel sıfatı ifade eder. Sırtlan gömülü olan şeyleri ve leşleri haram helâl ayırımı yapmadan yemenin, domuz reddetme, başına buyruk davranma ve inkârın, kurt hased ve yaratıklara zararı düşünmenin, ceylan bir şeyden ürktüğünde nefsin, tilki kurnazlık, sahtekârlık, riya, kibir (süm'a) ve hilenin, çakal tembelliğin ve işsiz güçsüz doluşmanın, kedi tamah, yaltaklanma, nifak ve nankörlüğün, kirpi ve kaplumbağa, bâtinî olarak aldatmanın, zahiren ise şerrin sıfatıdır. Tavşan gaffetin, yılan düşmanlığın, akrep dil ile eziyetin, karınca hırsın, fare ve gelincik pintilik ve korkaklığın, köstebek cevr ve zülüm ile yeryüzünü harabetmeye çalışmanın, keler (kertenkele) ve arap tavşanı cimriliğin, bukalemun yalancılığın ve hareketlerinde tamamen göz boyamanın, gübre böceği cinsel organıyla oynamanın ve necâsetten sakınmamanın, bit tahta kurusu ve kene hasedin, kurtçuk aldanmanın sıfatıdır. Ayrıca denizdeki canlılar ve karadaki haşerat (böcek) ister pişirilerek isterse pişirilmeden yensin maddî ve manevî rızka işaretir.

Kuşlardan tanınmayanlar genel manasıyla meleklerin ve ruhların sıfatıdır. Horoz, güvercin, tavus kuşu, papağan, bülbül ve benzerleri insanî ruhun sıfatıdır. Eğer güvercinler birden fazla olursa meleklerin sıfatıdır Şahin ve benzerleri, ârifin ruhunun, serçe şiir ve benzeri şeylerin, bildircin bir şeyden ürktüğünde nefsin niteliğidir. Pençesi bulunanlar ve bunların dışındaki leş yiyiciler, her şeyi mübah görmenin sıfatıdır. Tavuk, su kuşları ve kaz ilmî ve hayırlı havâtırın (düşüncenin), kırmızı büyük eşek arısı şeytanî havâtırın, arı nefs-i tayyibenin, ipek böceği ve kara sinek insanlara asalak olmanın, kelebek bir şeye hırslı olmanın ve akibeti gözetmemenin, yarasa inâdın ve gerçeği görmemenin sıfatıdır.

Toprak unsurun bulunduğu kişiye, toprak, kara parçaları, dağlar, çöller, evler ve tepeler latif halde görünür. Evlerden Mekke ve Medine'yi Allah mübarek kılmıştır. Oraya yönelmek Allah'a yönelmektir. Mescid-i Aksâ'ya yönelmek ise nefsin ıslahında gayrete işaret eder. Bunlar da kalbin sıfatlarıdır. Aynı şekilde (nefsi) ıslahta tuz görmek böyledir. Dağ ve ister dolu isterse boş olsun derin olmayan kuyu ve içinde yürüdüğü bir kısmı harap karanlık dar sokaklar görmek böyledir. Kuyu derin ise varlık kuyusudur. Kandillerin önceki makâmın sırrı olması gibi yukarıda zikredilen mescitlerin dışındakiler ve sütunlar üzerinde yüksek kubbeler (büyük camiler), bu makâmın sırlarıdır. Her bir makamda ve makamların rütbelerinde görülenler bu şekilde yorumlanmalıdır. Dolayısıyla mescitler ve sütunlar üzerinde yükselen kubbeler hangi makamda ve mertebede görülürse o makâmın sırrıdır. Sütunsuz bir kubbe görülürse o da insanî varlıktır.

Elbisenin temizliği ve pâklığı kalp ve nefs hâlinin temizliğine işaretir. Elbisenin eteğinin uzunluğu, dinin emrettiği hükümleri sağlam yapmasına işaretir. Eğer sâlik, elbiselerden birisinin kesildiğini, yırtıldığını ve yandığını görürse tedirginlik (endişe, tasa kaygı), hâlin vucûdunun fesâdı (varlığının bozulmasına) içine düştüğü bir musibet ve şehvete dalmaktan ve imkansıza tabi olmasından kaynaklanan bir sapmaya delâlet eder. Aynı şekilde takunya hariç terlik, sermûze ve bu ikisine benzeyenler bağı koştugu zaman aynı manadadır (elbisenin yırtılmasındaki gibi kötü hallere işaretir). Bunları (terlik ve sermûze) kestirmek veya giymek zinaya işaretir; ve ayrıca karanlık bir evde zinet eşyalarını veya baş-

Külliye içerisindeki
Kütüphanenin
Kitablarından bir
örnek

kasının evinin kapısından onun izni olmaksızın girdiğini görse aynı şekilde zî-naya işarettir. Eğer evine girdiği kimseyi çıplak olarak görürse ve o kişi de mustakim birisiyse zahiren ve batınen tecerrüdünde işarettir. Müstakîm biri değilse îmanını eksiltecek şeylerden sakınmadığı anlamına gelir. Fes, sarık, mendil (eşarp), taylasân (şal, sarık), ve başla ilgili her şey zahirî veya batınî olarak elde edilen ilimdir. Cübbe, ferâce, gömlek, bu ilmin bulunduğu delilidir. Kürk tarikate işarettir. Eğer kadınların elbiselerini giydiğini görürse, ibadet ve mücâhede-esindeki gevşekliğine delâlet eder. Kadınların fiillerini yaptığını görmesi de böyledir.

Şâyet savaş aletleri kuşanırsa nefsiyle mücâhedeleye hazırlandığına işarettir. Ve yay ve benzeri savaş malzemelerinin de yanında olması güçlü olduğunu gösterir. Ok atma senden veya senin için haberlerdir. Yine senin attığın veya sana atılan küçük taşlar böyledir. Taş ne kadar büyükse gelen haberin ağırlığı da o kadardır. Yine kılıç doğrudur. Mızrak ise cinsel ilişkiye (cimâ') işarettir. Eğer insan veya hayvandan birisiyle cinsel ilişkiye girmişse boşalmadığı sürece insan veya hayvandan kendisine gelecek hayra işarettir. Ayrıca paralardan gümüş mutlak temizliğe (safâ), altın sikke ihlâsa (işarettir). Sikke halinde değilse sıkıntıya işarettir (sıkıntıyı gösterir). Bunların dışındaki madenlerde böyledir. Yine değerli taşların tamamı maârif ve ledünnî ilimlerdir. İnci ise resmî ilimlerdir (ulûm-ı resmiyye). Dizilmiş olması veya olmaması aynıdır.

Beden için olan maddî besinler, kalb için manevi gıdalar gibidir. Bu gıdalar içinde en özeli ekmektir. Eğer içi tatlı ile doldurulursa ilmî meselelere ve ledünnî maârife işarettir. Pişmiş ve kızarmış et böyledir. Pişmemiş koyun eti insanî yönün ortaya çıkması ve gıybetin zuhurudur. Eğer besiliyse insanî yönün ortaya çıkması ve gıybetin azlığına işarettir. Hayvanî yağlar da aynı kategoridedir. Erimiş iç yağı hariçtir. Bunların dışındakiler sıkıntıya delâlet eder. Erimiş iç yağı özellikle balla tatlandırılırsa Kur'anî lezzettir. İnek ve deve eti ağır bir gıybetir. Tirit, buğday ve pirinç yemeklerin en hasıdır. Tatlıların en hası ise şeker ve balla pişirilenlerdir. İçeceklerin en hası da bunlardır. Süt fitrattaki aslî imâna ve ilme işarettir. İçki ise, eğer bidâyette içtiğini görürse cezbeye, nihâyette içtiğini görürse yüce hallere ve ilahî maârife işarettir. Bal da böyledir.

Meyveler de kalp için aynı şekilde takviyedir. Meyvelerden üzüm, hurma, elma, nar ve yeşil karpuz diğerlerine göre daha özeldir. Bunlar bidâyette kalp için tak-

viyedir, nihâyetle ise marifetle ilgili mertebeler üzerinde yükselmeye işaretler. Yine fıstık, badem ve ceviz içi de böyledir. Eğer bunlar kabuk içinde iseler ulûm-ı resmiyyeye delâlet ederler. Bunların yağı, mârifetlerdeki esrâra işaretler. Ve aynı cinsten olup zikredilenlerin dışındakiler de aynı şekilde takviyedir. Kavun kesbî ilimdir. Yine bahçeler, eğer ağaçları elma, nar, incir ve benzeri meyvelerle dolu ise (sâlikin) ma'mûr kalbinin bostanına işaretler. Meyveler olmuş ve yere düşmüş iseler yine aynı anlamı taşırlar. Ağaçlar çiçekli ise, bulunduğu işin başlangıcında olduğuna işaretler. Meyvesiz ise ihmalkarlığa ve tabiatına dönüşüne işaretler. Gül, çiçekler ve kokulu bitkiler maksûdun yakınlığını gösterir. Gül suyu ve gül yağı, ceviz yağı ve benzer yağlara dahildir. Tarlaların yeşilliği imâna ve ihsanla amel etmeye işaretler. Olgunlaştıktan sonra tarlaların mahsulü vucûda (varlığa) işaretler. Tüm tahılların unu da böyledir. Buğday ve tahıllar, amel-i salihin meyvesidir. Arpa ise mârifete delâlettir.

Diğer taraftan Şeytan, yukarıda zikredilen her şeye müdahil olabilir ve onun renklerde, oluşlarda, tavırlarda ve suretlerdeki değişikliklerde kendisiyle tanıdığı alâmetleri vardır. Bütün hayvan ve insanların hallerinin tümü böyledir. Her türlü bid'at ehlinin ortaya çıkışında şeytanın dahli vardır. Aynı şekilde insanlardaki kusurların ortaya çıkmasında da şeytanın dahli vardır. Bu kusurlar şunlardır: Kör olmak, tek gözlü olmak, ames, şaşılık ve diğerleri, topallık, çolak olmak, felçlilik ve bazı uzuvların noksanlığı ve derinin lekeli olması, cüzzam, uyuz, kızamık lekesi, çiçek bozuğu gibi noksanlıklar. Şeytan, erkek ve kız çocuğu, kadın ve erkek fahişeler, hizmetçiler, dilenciler, casuslar, yoldan çıkmışlar, göz boyayan, ip üzerinde yürüyen, maskaralık eden ve hayali şeyleri canlandırdığını söyleyen sapkın kişiler suretinde ortaya çıkar.”

İnsanların gördükleri olayların (hâdise) tarikatte şeriat ilmiyle birlikte amelinin neticesi olduğunu söyleyen Hüdâyî, sâliklerin yaşadıkları söz konusu hâdiselelerin, enfüsî/kişisel olduğuna, kendilerinden ve havâstan başka kimsenin onlarla ilgili tabirleri bilemeyeceğine dikkati çekmiştir.¹⁹

Ayrıca nefis makâmında Hak sâlike, marifetini ve nefsinin nurlarından bazı türlerinin keşfini ihsân eder. Bu keşifler, onun bu makâmındaki yükselişinin işaretidir. Ancak sâlikin belirtilen nurları uzaklaştırması, onlara iltifat etmemesi ve bu nurlarda kalmaması gerekir. Bununla birlikte Hüdâyî'ye göre nefis makâmında, söz konusu keşif ve nurların, mahiyetlerini ayırt etmek; başka bir deyişle bunların hangilerinin, hayalî, şeytanî, nefsanî ve rahmanî olduklarını anlamak oldukça zordur.²⁰ Bu zorluğun aşılabilmesi için bir üst mâkama, rûh makâmına yükselmek gerekir.²¹ Diğer taraftan sufîmiz, tasavvuf yoluna giren ve vuslata ulaşmak isteyen sâlikin şu hususları mutlak olarak yerine getirmesi gerektiğini belirtmiştir:

1. Masivâyı tamamen terkederek Allah Ta'âlâ'yı sıdk ve ihlasla talep etmelidir.
2. Zâhiren ve bâtinen şeriate tam manasıyla uyan kamîl bir mürşide kayıtsız şartsız teslim olmalıdır. Bu sayede şeyhi onu varlığından soyutlayacak, ağyarın etkisinden ve hüdûsun kirinden temizleyecektir.
3. Hakk'ın rızasını umarak, samimî bir niyetle Allah'a tevbe etmeli ve pişmanlık (nedim), vazgeçme (iklâ') ve kararlılık (azim) şartlarını yerine getirerek tev-

besinde sebat etmeli, söz, fiil ve irâdesiyle de mâlâyanîyi terketmelidir. Zira lüzumsuz şeyler sâlikin hâli açısından günahdır; ve günahlarda onu Allah'a ulaşmaktan alıkoyar. Yine az veya çok, büyük veya küçük her türlü söz, fiil ve davranışlarında nefsinin sürekli teftiş edip, kontrol altında tutarak (muhâsebe) tevbesine ihtimâm göstermelidir.

4. İnsanlardan uzak, Hak ile yakın olmaya ihtimam göstererek halvet ve uzleti tercih etmelidir. Ancak bunu keşf ve kerâmet sahibi olmak için değil, nûr-ı kâdîmin zuhûru için yapmalıdır.

5. Tevekkül sahibi olmalıdır. Bu hasleti de Hakk'a güvenerek insanlara bel bağlamamak, uzlet ve tefrîd yoluyla halktan uzaklaşmak suretiyle elde edebilir. Ancak kendisine sülûkunda yardım edecek kâmil bir şeyh, aynı yolda giden bir dost veya dinî öğütlerde bulunan sadık ve candan bir arkadaşıyla birlikte bulunabilir.

6. Az yemeli (killet-i taâm) ve az konuşmalıdır (killet-i kelâm). Böylece haram ve şüpheli şeylerden sakındığı gibi, sükût sayesinde gybet, yalan, nemime gibi günahlara düşmekten de kurtulur.

7. Sâlik kendisine ilahî bir lütuf olarak verilen vâkıâları, şeyhinden başkasına söylememelidir. Aksi halde bu durum sülûkündeki terakkîsine mani olabilir. Yine seyrinde yolda kalmaması için gördüğü vâkıâlarla da mağrur olmamalıdır.

8. Allah ile birlikte olmak isteyen sâlik mutlak olarak doğruluk üzere olmalıdır. Bu sayede mukarrebûnun en üst derecesi olan sâdıklar mertebesine ulaşır. Mürîdin sıdk ve ihlâslı olup olmadığı da şerîate uyması ve insanlardan nazarını kesmesi ile anlaşılır. Bunu gerçekleştirebilmek için sâlikin sürekli murâkabe hâlinde olması ve her dâim huzurda bulunduğunu unutmaması gerekir.

Hüdâyî'ye göre mürîdin, söz konusu şartlara ve adâba devam ettiği sürece kapıların kendisi için açılması, melekût alemine girmesi ve ilahî hitapla karşılaşması umulur. Sonra Allah evliyâsına bildirdiği şeyleri ona da bildirir; ahibbâ ve asfiyâ kullarına ihsan ettiği maârif ve mükâşefelerden, zât ve sıfât tecellîlerinden oluşan müşahedâtın lezzetlerinden ve kendisine yönelmeye devam edenlere ih-sân ettiği diğer şeylerden ona da bahşeder.²² Öyle ki bütün bunlar sâlikin derecelerini ilmen, aynen, zevken ve vecden her iki alemde yükseltir. Elde ettiği vecd ve zevkin kokusu, ibârelerin terakiblerini çözmek ve mecazlı ifadelerle meşgul olmakla alınmaz. Çünkü bu dereceler, beden ve kalb ile yapılan amelin ve şânı yüce ve ihsanı kesintisiz olan Cenâb-ı Rabb'e tamamen teveccühün sonucudur.²³

Tabîat Mertebesi

Hüdâyî *Vâkıât* adlı eserinde nefis mertebesinden önce zikrettiği ve yemek, içmek ve cinsel münâsebetten ibâret olduğunu söylediği bu derecenin mübtedîlere ait olduğuna işaret etmiştir. Tâlibler için en güç mertebelerden sayılan söz konusu makâmın aşılması için mu'tedil bir riyâzetle şerî emirlere riâyet etmek yeterlidir. Sufîmizin burada üzerinde durduğu en önemli husus, riyâzette ifrattan sa-

kınılmasıdır. Zira tasavvuf yoluna girmiş olmanın verdiği heyecanla tâlib, makâmı bir solukta aşmak isteyerek sıkı bir riyâzete kalkışabilir. Bu durum zamanla onda bıkkınlığa sebep olabileceği gibi seyr u sülûktan da alıkoyabilir. Ancak tabîatının her istediğini de yerine getirilmemelidir. Bu hususa Hüdâyî şu sözleriyle dikkat çekmiştir: “Tabîatın bir taâm istese, ol taâmı bir fakire yedir, ondan sonra bir daha yine fakîre verirsin endişesi ile istemese gerektir.”

Dolayısıyla sâlik, yeme, içme ve cinsel arzularını şerîat ölçüsüne vurur, mutabık olmayanları terkeder, uygun olanlarda ise itidal ölçüsünde istifade eder. Böylece tabîatını arzu ve şehvetlerinden men ederek ona hakim olmaya çalışır.²⁴

Rûh Mertebesi

Sufiler ilahî sevginin (mahabbetullah) merkezi olarak kabul ettikleri rûhun, gayr-ı maddî, bedenden müstakil ve ayrı, beden yok olmasıyla yok olmayan latîf bir varlık olduğu hususunda hem fikirdirler. Buna göre rûhun bedenden ayrı oluşu, mücerretliği ve soyut âleme ait olması nedeniyledir. Varlığını koruyup sürdürmesi açısından bedene muhtaç olmayıp kendi özüyle var olabilirken, kendi mükemmelliğini ortaya koyma yönünden ise ona muhtaçtır. Çünkü beden, rûhun kemâlatının mazharı ve şahâdet âlemindeki yetilerinin belirme yeridir. Dolayısıyla ondan ayrılmaz; aksine onda yayılır (*sereyân*); ancak bu yayılma, hulûl ve ittihat şeklindeki bir yayılma değil, Mutlak Varlığın bütün varlıklarda yayılması gibi bir yayılmadır.²⁵

Rûh, mülk âleminde melekût âlemine yükseldiğinde sâlik, nefsinin kötü ahlakları arındırır; kalbini hakîki faziletle süsleyerek bütünüyle Rabb’ine yönelir. Vakitlerini ibâdetlere hasrederek değersiz şeylere iltifat etmekten kendisini alı koyar. Böylece rûhu ile irtibat kuran sâlik, nefsinin cehâletinden kurtularak “marifetullâh” a yönelmiş ve aşk-ı ilahî ile birtakım keşf ve vakîlâra ulaşmaya başlamıştır.²⁶

Öte yandan sufiler, ruhlar âleminin, kendisinden sonraki âleme ilahî tecellînin ulaşmasında bir vasıta olduğuna dikkat çekmişlerdir. Aslında her mertebe, bir önceki ve sonraki mertebeye benzeme açısından iki özelliği sahiptir. Böylelikle her bir mertebe ilahî tecellîyi kendisinin üstündeki mertebeden alır ve bir sonraki mertebeye ulaştırır. Böyle bir vasıtanın bulunmadığı düşünülürken mertebeler arasında ilişkinin olması; örneğin mürekkep olan cisimler ile soyut ruhlar arasında irtibatın kurulması imkânsızdır.²⁷

Sır Mertebesi

Mutasavvıflar tarafından müşâhedenin mahalli olarak kabul edilen sır, kalbe atılmış latîf ve nurânî bir şeydir. Rûh ilahî sevginin, kalp yakînî bilgini merkezi olduğu gibi sır da Vücûd-ı Hakk’ın müşâhede merkezidir. Müşâhede, Hakk’ı perdeleyen örtülerin tamamen ortadan kalkması, hakikat denizinde tam anla-

mıyla boğulmak ve tevhîdin izleriyle zevken mütelezziz olmaktır. Bazen yoğun bir eğitim döneminden sonra elde edilen yahut doğuştan gelen bir istidat ile sahip olunan ve olağanüstü bir cezbe anında gönülde bir ışık gibi parlayan bu manevî müşâhede ve sıra dışı sezgi, herkesin ulaşabileceği bir tecrübe değildir. Diğer bir ifadeyle “Vücûd”un hakîkatine ulaşmanın tek yolu olan böyle bir işrâk, kolaylıkla elde edilemez.²⁸

Sâlik rûh mertebesinde marifetullâhı elde ettikten sonra sırr mertebesine yükselmiş olur. Hüdâyî’ye göre bu makâmın gereği, mâsivâdan bütünüyle ilgi ve bağı kopararak Hak’tan gayrisine mahabbet beslememektir. Bu makâm, mahv, fenâ, tecellî ve vuslat makâmıdır. Kemâle ulaşan sâlik, artık mücâhedesinden lezzet duymaya başlar.

Sufîmiz söz konusu dört mertebenin her birini, temsilî renklerle tabir etmiştir. Mesela, tabiatta renk, siyahtır ve siyah renk toprak alâmetidir. Nefiste renk, kırmızıdır ki, bu da havayı temsil eder. Rûhta renk, sarıdır ve ateşin temsilidir. Sırr ise balgam rengidir ve suyun alâmetidir. Böylece anâsır-ı erba’a tamamlanmış olur.

Manevî yolculuğu boyunca tabiat, nefis, rûh ve sırr mertebelerini kat eden sâlikin kendi vücûdu zâil olup Vâcib’in Vücûd’u kalır. Kendi nefsi de dahil bütün mümkinât yok olur ki, vahdet-i vücûdun manası da budur. Ancak Vâcib mümkün, mümkün de Vâcib olamayacağından buradaki vahdet, ittihad demek değildir. Bu hususun karıştırılmamasına dikkat çeken Hüdâyî muhatabına şu soruya sormaktadır; Eğer sâlikin vücudu ile Hakk’ın Vücûd’u müttahid olsaydı sâlik O’nun cemâlini görmeye nasıl güç yetirebilirdi?²⁹

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Hüdâyî’nin her hangi bir kaynak belirtmeksizin Kudsî’nin *Tuhfe*’sinden neredeyse alıntı denebilecek şekilde yararlanarak yazdığı *Merâtibü’s-Sülûk* adlı eserindeki bilgilerin kendisine ait olmadığı ortadadır. Bu durumda iki ihtimal karşımıza çıkmaktadır: Ya risâle, müstensihler tarafından sehven Hüdâyî’ye atfedilmiştir ki, bu hususta her hangi bir ipucuna sahip değiliz; veya Hüdâyî, Abdüllatif Kudsî’nin ondan fazla nüshası bulunan söz konusu eserinin sadece ilk bölümünü oluşturan kısmını muhtasar bir şekilde kaleme almış olmalıdır.³⁰

DİPNOTLAR

¹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2001, s. 311-312; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1995, s. 209-211; Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 1994, s. 193.

² Örneğin bk. İsmail Hakkı Bursevî, *Ferâhu'r-Rûh*, İstanbul 1294, c. I, s. 292-293; İsmail Rusûhî Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, İstanbul 1286, s. 52-53.

³ Zeyniyye tarikatıyla ilgili geniş bilgi için bk. Reşat Öngören, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler*, İstanbul 2003.

⁴ 786/1384 yılında Kudüs'te doğan Abdüllatif Kudsî ana tarikatlardan Sühreverdiyye'nin kolu olan Zeyniyye tarikatının kurucusu Zeynüddin Hâfî'nin önde gelen halifelerinden ve Zeyniyye kültürünü Anadolu-Bursa'ya taşıyan sufilere aittir. 856/1452 yılında Bursa'da vefat etmiş ve Emir Sultan civârında daha sonra kendi adını taşıyan mahalleye defnolunmuştur. Türbesi günümüzde varlığını korumaktadır. Abdüllatif Kudsî'nin hayatı ve görüşleriyle ilgili geniş bilgi için bk. Mustafa Kara, "Abdüllatif el-Kudsî", *DİA*, c. I, s. 257-258; a.g.mf, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa 2001, s. 243-266; Abdurrezzak Tek, *Osmanlılar'da Zeyniyye Kültürü ve Abdüllatif Kudsî'nin Tasavvufî Görüşleri*, UÜSBE, Doktora Tezi, Bursa 2005.

⁵ Aziz Mahmud Hüdâyî, *Merâtibü's-Sülûk*, Hacı Selimağa Ktp., nr. 274, vr. 1b-3b; Abdüllatif Kudsî, *Tuhfetü'l-Vâhibi'l-Mevâhib*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Arapça Yazmalar, nr. 4495, vr. 19b, 50b, 62a.

⁶ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 1b-2a; Kudsî, *Tuhfe*, vr. 2b-3b; Zeynüddin Hâfî, *el-Vasâyâ'l-Kudsiyye*, Süleymaniye Ktp., Murad Buharî, nr. 210, vr. 4b.

⁷ Hüdâyî nefis mertebesini anlatırken ayrıca tevbe, zikir, fenâ gibi bazı tasavvufî kavramlara da vurgu yapmıştır. Söz konusu kavramlara biz de nefis mertebesi içinde yer verdik.

⁸ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 3a. Kudsî, *Tuhfe*, vr. 9a-10b; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gaz-zâlî, *İhyâ u Ulûmiddîn*, Beyrut -Tarihsiz, c.III, s. 3-6. Cîlî, nefsin madde âlemine iniş nedenini, Hz. Adem'in cennetten inışı kıssasına dayandırmaktadır. Buna göre, cennette "habbe" yemek, Hz. Adem'in nefsinde yasaklandığı hâlde, o bu yasağa uymamış ve onu yemiştir. Yasağa uymamasın bir sonucu olarak da, cennetten zulmet âlemine inmiştir. bk., Abdülkerim Cîlî, *el-İnsânü'l-kâmil*, Kahire 1970, c. II, s. 317-318. Ayrıca bk. Abdülkerim Kuşeyrî, *er-Risâle*, (thk., Abdülhalim Mahmud-Mahmud b. eş-Şerîf), Kahire 1972, c. I, s. 305-307; Ebû Ali Cüllâbî Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb: Hakikat Bilgisi* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, s. 309.

⁹ Sufiler nefsin tekrar geri dönüş serüvenine "nefsin miracı" adını vermişlerdir. Mesela nefisleri, Hüdâüd'ün rehberliğinde bir yolculuğa çıkan kuşlar şeklinde tasvir eden Ferîdüddin Attâr, *Man-tku't-Tayr* isimli eserinde benzer şekilde bu manaya işaret etmiştir. Yine İbnü'l-Arabî, nefsin/rû-hun miracını, *Fütühât*'ın ikinci cildinde (s. 356) "Kimyâ-i Saâdet" başlığı altında güzel bir şekilde tasvir etmiştir.

¹⁰ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 3a-3b; Kudsî, *Tuhfe*, vr. 9b.

¹¹ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 2a-b; Kudsî, *Tuhfe*, vr. 4a-5a.

¹² Ebu'l-Alâ Afîff'nin sufi ve felsefecilerin nefsin mahiyeti hakkındaki teorileri ile ilgili değerdendir. bkz., *İslam'da Manevî Hayat*, s. 118; 125; 131-135.

¹³ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 3b-4a; Kudsî, *Tuhfe*, vr. 9b, 13b-19b.

¹⁴ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 2b; Kudsî, *Tuhfe*, vr. 6a-7a.

¹⁵ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 4b; 8b-9a; Kudsî, *Tuhfe*, vr. 13b, 23b; Hâfî, *el-Vasâyâ'l-Kudsiyye*, vr. 16b. Hüdâyî zikrin alev ve nurlarının ortaya çıkışını şöyle tasvir etmektedir: Zikir, murakabe ve diğer amel-i salihle devam etmekle envâr (nurlar) ortaya çıkar ve gittikçe artar. İlk ortaya çıkan, çeşitli odunlarla tutuşturulan alevli ateş şeklindeki zikrin nâridir (ateşidir) ve kötü sıfatları varlıktan temizler. Yahut odunsuz alev şeklindedir. Ateşin ardından zuhur eden zikrin nuru ise, güzel sıfatlarla uyuşmayan vasıfları tasfiye ederek iyi hasletlerin kalmasını sağlar. Yahut alevsiz kordur; bu durum öfkenin kuvvetine işarettir. Veya çöllerde, dağlarda, sahillerde ve tepelerde bulunan ağaçlar, ekinler, evler, hayvanlar ve cansız varlıklarda tutuşmuş bir ateştir. Bütün bunlar, kötü hasletlerden geriye kalanların yok olduğunu gösterir. Bu da, ateş unsurunun latif hale gelmesidir. Veya lambadır. Bu durumda kalbin ve ruhun sıfatıdır ve bazen şeyhin sıfatı da olabilir. Veya birden fazla lambadır. Bu ise, kalbin nurunun kuvvetidir. Veya herhangi mekan veya zamanda olmayan ve asılı hâlde yanan bir kandildir. Bu durumda şeyhin gerçekleştirdiği bu makâmın sırrıdır. Veya

kandillerdir. Bu durumda kalbin aşamalarından nurlanmış ve temizlenmiş bir aşama olur. Veya yanan bir mumdur. Bu durumda makbul tam bir ameldir veya aynı şekilde kalbin aşamalarından bir aşamadır ki, gaybden geleni karşısında bulunanın üzerine nakşetme özelliği taşır. Veya ister halvette isterse başka yerde olsun ateş suretinde nurdur. Bu durumda zikrin nuru kalpte iyice yerleşmiştir. Diğerleri de böyledir.

¹⁶ Ayrıca Hüdâyî seyr u sülûk açısından muhib (Hakk'ı seven) ve mahbûb (Hak tarafından sevilen) arasındaki farka işaret ederek her iki sınıf için fenânın nasıl gerçekleştiğini şöyle açıklamıştır: Muhib, nefsinin sıfatlarında seyre başlar ve ne ilahî sıfatlarda ne de Zât'ta marifetini tam manasıyla gerçekleştiremez. Çünkü o keşfinden sonra fenâ makâmına hapsolmuş; ve istidadının azlığı sebebiyle fenâ'ü'l-fenâda kalıp bekâü'l-bekâyâ ulaşamadığı için de heybet ve ünsten kurtulamamıştır. Mahbûb ise, daha işin başında iken, sadrı ve kalbinin genişliği, himmetinin yüceliği ve basîretinin keskinliğinden dolayı muhib için olan her şeye bir defada ulaşır. Zira mahbûbîn makâmı, Hakk'ın cezbelereinden bir cezbe ile elde edilen bir sırdır. Buna rağmen eğer mahbûb, hâla sıfatlarda seyrediyorsa bu, onun tecrîd bağından kurtulamamasından kaynaklanmaktadır. *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 7b-8a; Kudsi, *Tuhfe*, vr. 21b-22b.

¹⁷ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 3b-4a; Kudsi, *Tuhfe*, vr. 10a-11b.

¹⁸ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 4a-12a; Kudsi, *Tuhfe*, vr. 15a-31a; Hâfi, *el-Vasâya'l-Kudsiyye*, vr. 38b vd (14. Vasiyetin sonuna kadar.)

¹⁹ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 12a; Kudsi, *Tuhfe*, vr. 31a.

²⁰ Hüdâyî bu zorluğu şöyle açıklamaktadır: "Çünkü envâr ruhlar ve sırlarla ilgilidir. Zira bu nurlar, bazı zamanlar ortaya çıkan ve bazı anlarda da gizli kalan nefsin nurlarının renklerinden kaynaklanmaktadır. Envârın nurunun nuru/yani Allah'ın nuru ise, bu nurların ortaya çıktığı varlıklardan, ay ve güneşte görünen nurlardan ve insan zihnine gelen diğer şeylerden münezzehtir. Yine nurânî veya hayalî yahut da misalî surette zuhûr etmekten mukaddestir. O zâtı için zâtında, zâtıyla tecellî eder (tecellâ bi-zâtihî fi-zâtihî li-zâtihî); ve isim ve sıfatlarının görüntüleriyle (me-zâhir) zuhûr eder." *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 4a-b; ayrıca bk. Kudsi, *Tuhfe*, vr. 11b-12a.

²¹ Abdüllatif Kudsi, nefis makâmından sonra sırasıyla ruh, kalp ve sır makâmlarını da açıklarken Hüdâyî, söz konusu mertebelere yer vermeden risâlesini bitirmiştir.

²² Hüdâyî'ye göre tecellîlerin görüntüsündeki farklılık, elementlerin etkisinin azlığı ve rûhî saflığın durumuna göre değişir. Yine envâr ve ervâhtan hâsıl olan tecellîler, beden gözleriyle değil kalp aynası temizlenip cilalandıktan sonra, kalp gözüyle görülebilir. Bunun için de latîf bir gaybet hâli ve hafif bir uyku gerekir. Çünkü bu keşifler gaybîdir ve uyku âlemi de gayb/berzah âleminendir. Sufimiz mertebe açısından da tecellîleri kısımlara ayırmıştır. Bu taksime göre, ilk mertebede bulunan ârifin, sıfatları müşâhede etmesi ve sıfatlarda zahîrî ve batînî olarak vecd ve müşâhede ile seyre başlamasına sıfatların tecellîsi (tecellî-i sıfât) denir. Bu mertebeyi sâlik, varlığının bakiyesi için gerekli olan üns ve heybetin galebesinden elde etmiştir. İkinci mertebe ise ârifin, varlığının kalanını yanıp yok olması ve telvînattan kurtulmasından dolayı zât tecellîsi (tecellî-i zât) olarak adlandırılmıştır. Zât ve sıfat tecellîleri müşâhede ehlinin makâmı iken, fiil tecellîleri (tecellî-i ef'âl) mahcûbînin makamıdır. *Merâtibü's-Sülûk*, vr.7a-b ; ayrıca bkz., Kudsi, *Tuhfe*, vr. 20b-21a, 38a.

²³ *Merâtibü's-Sülûk*, vr. 2a-3a; Kudsi, *Tuhfe*, vr. 7b-8a; ayrıca bk., Hasan Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, İstanbul ts., s. 206-210.

²⁴ Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, s. 216-217.

²⁵ bk. Kuşeyrî, *er-Risâle*, c. I, s. 308; Kelebâzî, *et-Ta'arruf*, (thk. Ahmed Şemseddîn), Beyrut 1993, s. 73-75; Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 389-394; Sühreverdî, Abdulkâhir b. Abdullah, *Avârifü'l-Ma'ârif*, Beyrut 1966, s. 443-454; Gazzalî, *İhyâ*, c. III, s. 3-6.

²⁶ Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî*, s. 219.

²⁷ Konuya benzer bir açıdan bakan Konevî ruhları, hayvanî rûh ve insanî rûh olmak üzere ikiye ayırmış ve hayvanî rûhun, insanî rûh ile beden arasında bir berzah olduğunu söylemiştir. bk., Sadreddin Konevî, *Şerhu'l-Erbaine Hadis: Kırk Hadis Şerhi*, (trc. E. Demirli), İstanbul 2002, s. 164.

²⁸ bk. Kuşeyrî, *er-Risâle*, c. I, s. 309-310; Sühreverdî, *Avârifü'l-Ma'ârif*, s. 454.

²⁹ Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî*, s. 219-220.

³⁰ Tabîî burada "Neden tamamını değil de sadece ilk bölümü özetlemekle yetinmiştir?" şeklindeki soruya kesin cevap bulmak şimdilik zor gözükmektedir.

Azîz Mahmud Hüdâyî And The Subtle Centers

PROF. DR. PAUL BALLANFAT

Lyon Üniversitesi, Fransa

Azîz Mahmud Hüdâyî who was an orphan as he recalls in the *Wâqi'ât*¹, was the most prominent disciple of Mehmet Muhyiddîn Üftâde. The *Wâqi'ât* gives a lot of information about his training and the way his master understood the mystical path and specially the problem of the inner centres of human psychology. Among the few texts of Hüdâyî that I have been given to see, I could witness that between Üftâde's understanding of the inner centres and Hüdâyî's theory there is a slight change. I would like to give some elements of thought about this change, which shows that Hüdâyî didn't remain only a mere continuator of Üftâde and that he gave some slightly different understandings of the mystical path.

When looking carefully at Üftâde's considerations about the inner or subtle centres (*latâ'if*), that are exposed by Hüdâyî in his *Wâqi'ât*, we are surprised to see that Üftâde deals with this question in a very particular way. He describes mainly four inner centres, the nature (*tabî'a*), the soul (*nafs*), the spirit (*rûh*) and the secret consciousness (*sirr*)². The heart is not included in this scale, which doesn't mean that Üftâde is not dealing with the heart but that he gives it a very special position in his global theory of mystical achievement. For Üftâde the spiritual journey consists of passing through four stages, which correspond to the subtle centres or spiritual organs. He says: "These four stages are the way of the prophets. The first two are a gift granted to the common run of people. The third is reserved for the elite, and the fourth for the privileged ones (elite) of the elite." The aim of the mystical journey is thus union with reality which is a result, like the fruit is the produce of the tree. Travelling through these four inner centres are like realising four stages of mystical achievement that

Aziz Mahmud Hüdayî
Külliyesine giriş

are, for Üftâde, law, mystical path, mystical knowledge and reality, as he says: “It is necessary to reach perfection in the law so that the road opens towards the way, and this towards mystical knowledge and then the reality. Each subtle centre has to be built up by that which corresponds to it. Thus to corporeal nature corresponds the law, to the soul the way, to the spirit the mystical knowledge, and to the secret consciousness the reality.” All these structures have to be built inside the mystic in their own appropriate place, like in the doctrine exposed in Plato’s *Republic*. Then, “all that is left is union (*wusla*)”, which is somehow the equilibrium of the whole that arise from the achievement of the precedents and that does not depend only on the traveller’s will and aptitude. The mystical training consists thus in erecting the subtle centres in order, giving each of it the proper place that it deserves, like giving it its own right, as ibn ‘Arabî stresses on in the *Fusûs al-Hikam* for instance ³. Thus it is a kind of interior re-building that spiritualises the body/existence, in which the mystic is completely transfigured, as in the kubrawî teachings since Najm al-dîn Kubrâ. Hence the inner centres are linked with one another. Any inner centre is like a mirror for the next one. Their qualities as well as their sins are reflected in the next subtle centre and gives it light or darkness, as it appears clearly in the mystical visions: “What we perceive in the vision of beautiful or ugly forms comes from the soul’s reality, and the spirit takes form with those attributes. Even if the spirit is in itself subtle and pure, it takes the form provided by the soul’s qualities because of the latter’s reflection in it.” Using the common image of the citadels borrowed from *hadîth*, Üftâde indicates that the way to purify the four inner centres is the repetition of the formula of Unity, which enables to erect the inner centres as citadels or which protect the mystic from what is other than God. These citadels are each included in the other, like inner circles. Each of these inner centres is a citadel inside the other. Reality is a fortress within knowledge, knowledge within the way and the way within the law, the whole forming a citadel of four fortifications. There are two ways for the mystic: one upward and one downward. The mystic travels upward through the four levels by annihilation, and then returns down by supra-existence. Since he goes upward by annihilation, he forgets all that he passes through. These fortifications are present in himself, as his own self, but he is not conscious of them, since he is completely turned only to God. When he returns down he passes through the same levels, which are this time reaffirmed and become visible to him.

The four levels correspond to the subtle centres of man’s interior, which constitute the ladder of his true being, as he says: “Inside man there are to be found four things: corporeal nature (or even, his humanity) soul, spirit and secret consciousness. Corporeal nature is composed of primordial elements: it has a base side which inclines towards illicit things, such as, for example, adultery, sodomy, consumption of alcohol and impure nourishment, and an elevated side which urges one to avoid those things and to endeavour to render worship to God. Soul is a force which possesses seven attributes: pride, vanity, ostentation, jealousy, anger, love of good things and love of glory. It also has a base side and

an elevated side: if one does not exchange its attributes of rebellion for attributes worthy of praise, it remains on the base side. But if one purifies it and transforms these attributes into virtues, it is pacified and finds itself addressed by the words: “[O peaceful soul] Come back to your Lord satisfied and satisfying...” (Q: LXXXIX:28). It ascends then from the lowest to the highest. Their being put to rights is only possible through the mystical journey and serving people of spiritual direction.”⁴ Even though Ūftâde doesn’t mention the heart in this ladder, it has a specific position in this scale, as he says: “The heart is the judge of the traveller: it determines what is necessary for him in his state to be elevated and come close”, and he further states that: “This is only possible through the affirmation of Unity and by the veracity of the words of those people of God who have reached the reality”. Each level produces peace in the heart, so that the heart has to find its own inner peace in each of these degrees to complete his journey. The invocation of Unity has also degrees thus, by which the heart awakens to its own peace. Divine Unity manifests itself within the heart progressively. When it is completely emptied of all that is not God, the truth of the matter is unveiled: “The affirmation of Unity by the tongue is a door, for the affirmation of Unity in words allows one to reach the affirmation of Unity by spiritual state, and its cornerstone is the peace of the heart”. It needs then to pass from word to mystical state, i.e. from the exterior heart to the interior heart. Then this interior heart pronounces in itself the affirmation of Unity when the heart is emptied of that which is not God. The heart passes progressively through the four levels of the inner centres. The heart thus reaches total annihilation, being the pilgrim of his subtle centres, the traveller of its own ladder. He reaches what stands beyond itself. Ūftâde says: “The heart has an interior and an exterior, in the sense that it has two degrees, one of which is the interior of the other. It is essential to dedicate oneself to the invocation of the formula of Unity by the tongue, until it penetrates the depth (*suwaydâ*) of the heart. Once it penetrates it, the work is complete, and if after that the seeker no longer invokes by the tongue, it does him no harm, since from then on it is the tongue of the heart that professes Unity.” The heart’s invocation thus goes far beyond the individual’s spiritual quest and the necessity of spiritual training. The heart when being purified fills the whole world with its invocation, as if it had become the world itself. The heart has an inner tongue for its own secret and permanent invocation. It has also two eyes which bring it to visualize hidden secrets: “In the same way that man has two eyes in his exterior aspect, he has two eyes in his heart, and if they are open, he contemplates the theophany of attributes. In the same way, they have two pupils, but of extreme fineness. If we content ourselves with saying that they contemplate the theophany of attributes, that is because the theophany of essence can only be contemplated by an intelligible eye, which lies beyond the eye of the heart, and has no pupil.” Purifying the heart leads thus to the vision of the intelligible eye, which is situated beyond itself, in this other place which is like the projection of the heart in pure relation to God. As Hüdâyî will speak of celestial heart, Ūftâde says: “The heart is like the sky: at times it unveils itself, at other times clouds cover it and it can only be free by rending them and

cleaning the dirt in its depths.” As we shall witness also in Hüdâyî’s teachings, the purified heart becomes that “sacred heart”, which extends itself to encompass the four stages of its interior sky.

Unfortunately I have very few elements to give a complete picture of Hüdâyî’s understanding of the inner centres, but I’ll try to present some elements that can help to see the difference with Üftâde’s view. First of all, I’ll mention the most significant points which must be kept in mind all along this presentation. Hüdâyî adds other inner centres to the categories that Üftâde had previously described as the principal inner centres of Sufi psychology. He distinguishes between soul (*nefs*), heart (*kalb*), secret consciousness (*sirr*) spirit (*rûh*), hidden secret (*khafî*) and essence (*dhât*)⁵. He also includes the heart inside his scale, whereas Üftâde was excluding it from the categories to give it a singular position. However, Hüdâyî also gives the heart a particular and important position, even though he doesn’t distinguish it radically from the other levels. Hüdâyî understands this question within the common frame of Celvetî teachings concerning mystical training. According to the Celvetî order the most important invocation is that of the formula of exception, “*lâ ilâha ilâllâh*”, because it is the invocation of the prophets and that it prepares the heart to the theophany of the divine names as Hasan Kâmil Yılmaz reminds⁶. Hüdâyî describes the action of invocation as purifying the soul (*nefs*) so that it changes the darkness of the soul to light, and frees the heart from all the darkness⁷. It appears that the main goal of the invocation is the heart. This is why the way it has to be performed is to incline from the right side to the left side which is the side of the heart⁸. As Hasan Kâmil Yılmaz says, after Hüdâyî, the invocation of the divine names, as it was used in the Halvetî order, was accepted and performed also in the Celvetî order⁹. According to Hüdâyî, the invocation has to be performed according to the stages of inner centres with special features: in the stage of soul with the tongue, in the stage of the heart as a presence to God, in the stage of the secret consciousness as a private address to God, in the stage of the spirit as a contemplation, in the stage of hidden secret (*khafî*) as love and union, and in the stage of essence as annihilation and immersion¹⁰. When the invocation reaches the spirit, the preceding subtle centres keep silent, as it is when it reaches the secret consciousness¹¹. By the way, the secret consciousness is required to travel to the country of Unity, which requires that the body and soul remain silent so as to allow the secret consciousness to travel, as Hüdâyî mentions it in these verses:

Gâlib olub hubb-i vatan / Vahdet diyârına giden
Sıgmaz oraya cân ü ten / Sırr ile seyretmek gerek¹²

The most efficient invocation is the invocation of the formula of affirmation of unity (*tevhîd*) for Hüdâyî. It has a double effect because it is like two sided. It is fire (*nâr*) for the soul and light (*nûr*) for the heart. The power of invocation thus stands in this link that it establishes between the soul and the heart¹³. This connexion and exchange between fire and light is like the meeting and connexion between majesty and beauty, and causes to appear the scale through which the soul is to be purified and the heart to be adorned by light, by the presence of

God. Hüdâyî says: “The best invocation is the invocation of ‘*lâ ilâha illâllâh*’, because the invocation of the affirmation of unity is the most efficient invocation with consideration to the soul. This invocation possesses a fire and a light. Its fire burns and cleans what is other than God. Its light enlightens and adorns the heart”¹⁴. He indicates also this alternative in a poem saying:

Gâh olur ol dost cemâli/ Gönlümüze düşe gelür.
Anın için aşk deryâsı / Kaynayuben çuşa gelür.
Gâh olur lûtfu yüzünden/ Gösterir envâr-ı cemâl.
Gâh olur celâl perdesi/ Her yanadan üşe gelür¹⁵

The fire which is supposed to destroy and purify the soul is the manifestation of majesty and is what corresponds to the composite structure of the soul. Since it burns what is other than God, it burns the plurality of the elements that constitute and bother the soul to bring it to simplicity and unity. On the other hand, it adorns and enlightens the heart which is said to have been created as a single unity in the human being, reflecting God’s unity¹⁶. Adorning the heart with light makes possible for the heart to get benefits from the multiplicity of the inner unveilings, and burning the multiplicity of the soul prevents the heart to lose itself within these unveilings by keeping his orientation to God. However, Hüdâyî notes that invocation can be useless for the heart, and that it can be completely deprived of any effect, as he says in one poem:

Dilin zikr eyler Allâh’ı niçün kalbin olur gâfil
Hudâ her yerde hâzırken nedendir arada hail¹⁷

Hüdâyî defines the soul as a composite inner centre which is linked with the bodily mould. It has a subtle existence which is composed of primary elements. Because of this composition it needs to be purified. These two dimensions are part of soul’s definition, and cannot be separated from one another, if someone wants to be aware of what means the soul. The soul, thus is proceeding, moving existence which is at the same time the subject of action and the object of its own action, so that it is a kind of complete structure acting upon itself. The process of purification is a self purification of its own self, which changes the primary elements that compose the soul into divine powers¹⁸. The process of inversion or reversion is this specificity that defines the soul. Soul doesn’t possess a definite nature and because of its composition it is subject to disorder. Thus it disseminates its sinful habits to the heart, so that it gives it a specific form as Üf-tâde was stating. Hüdâyî reminds:

Karîn-i nefis-i emmâre
Karîb olur beğim mare
Çeker ol sahîbin nâre
İşi dâim olur ifsâd¹⁹

He also says on the same subject:

Ey nefis yeter sehv ü zelel
Insâfa gel insâfa gel

Aziz Mahmud Hüdâyî Camii içinden Hz. Ali (r.a) levhası

Terk eyleyib tûl-i emel
Insâfa gel insâfa gel²⁰

This is why ruling the soul through efforts and law is necessary. When it is purified it turns from ugliness to beauty. This ability to beauty, to harmony and inner peace is the mark of the divine presence linked with the bodily reality which needs to be enlightened by the manifestation of God in the soul. The soul is composed of seven stages which are its own hell and which constitutes its seven sins²¹. The soul appears to be also in a paradoxical situation. It has to act to purify itself, but this purification means to be aware of its own evil dimension, so that it has to escape and free itself from its own self. Hüdâyî reminds of a saying attributed to the Prophet to which he alludes by saying that “the greatest veil for human being in his way to join God is his own soul”²². Hüdâyî explains also that the veil means thickness and not distance, because in fact, God is the very next to the all the things²³. The soul is the thickest veil, not because it is far from God but because of its own composed nature and disorder which makes it reluctant to being enlightened by the presence of God. This is why it is through “complete annihilation and total erasing” that it becomes true in God’s existence. When the soul is completely annihilated then it is truly established. This is why, as it was said, the soul is this paradox which has to disappear to exist, or for which existence means being non-existent, so that it is the junction between inward and outward, hidden and manifestation. This inversion of the soul which is clearly understood through the process of self annihilation, is necessary because some of the inner sins of the soul don’t disappear from it since they are necessary to its functioning, and useful for the stage of the earthly life, like

anger and envy²⁴. It is only when the heart gets rid from the attributes of the soul that it can be freed from envy, for instance²⁵. The question therefore is not to destroy the soul as something that would be external to one's self, which would keep duality and prevent from reaching unity, but to become aware of what is the soul so as to find existence inside the soul, which means to find the proximity of God within the soul, or to be more precise to discover that your soul which you believe to be your enemy is nothing but God himself because there is no other than God. Hüdâyî says for instance: "Ne sandın sen alan Hakk'tır veren Hakk/İşiden söyleyen Hakk'tır gören Hakk" ²⁶. Hüdâyî also remembers of Dhû'l-Nûn Misrî's teaching on this point: "The most hidden and difficult veil is to see the soul and to find existence within your soul"²⁷.

Annihilation of the soul doesn't mean thus destruction, but resetting and rebuilding. When the novice reaches the stage of essence (*dhât*), the attributes of the soul disappear, which means that its own dynamic that was required in the stage of law and path is not necessary anymore. This is why, the heart is changed. The process of exchange that was the inner dynamic of invocation with this double dimension of fire and light has set the soul in unification, through annihilation, and the heart in peace, through adornment. The exchange is a communication between soul and heart, or we could also say the manifestation of the proximity of the stages, like connecting the two stages of soul and heart. The soul finds a new installation, stability or location, and the heart finds inner peace²⁸. But this connexion or communication, that shows out through invocation, needs also that the borders between heart and soul would be clearly established and avoid the dissemination of soul's bad tempers in the heart. The double dimension of invocation is the way through which this connexion and separation is operated and permits the rise of the day of the heart over the night of the soul, in a kind of an inner apocalyptic prefiguring of the Day of Judgment, since meeting God needs death to be achieved.

Hüdâyî defines the heart as that subtle centre that is the place of God's sight (*nazar-gâh-i ilâhî*), "the place where God is watching". Hüdâyî quoting a Sufi saying states that there is a station inside the heart of the faithful which nobody can reach, and when he turns to this station he finds peace and rest²⁹. This place needs also to be purified, yet on another level than the soul. Purifying the heart is on the inner level, and not on the external level. It is not related with the law which concerns the stage of soul. The achievement of purifying the soul through law opens the way to reach the purification process of heart which is on the level of the path. The communication between soul and heart, through invocation, manifests the link and likeness between the soul and the heart. Like the soul, the heart has to be purified, and as the soul the heart has sins³⁰. The inner purification of the heart needs to turn oneself completely toward God. In the prayer it has precise and interesting consequences. From the point of view of law, the purification of the soul needs to submit the soul to God by turning the body to the external orientation of the prayer. The purifying process is external and spatial. It is always returning and needs to be ritualised through the

religious duties. But purifying the heart needs to accomplish one's prayer as if it would be the last one, anticipating thus the Day of Judgement. The orientation goes from space to time, and gains thus an eschatological dimension. The heart has to gain its own final dimension, as its own eschatology or apocalypse. This is why Hüdâyî indicates that the orientation of the heart is to the divine presence of God, and that the novice has to perform his prayer as if it would be the last of his whole life³¹. It is as if the heart would witness the divine presence rising in front of him just as God looking at him as in the mirror. The heart has to experience the last breath of his soul to become the divine presence and witness its own resurrection. This is why the prayer of the heart is really a celestial assumption that brings the faithful to the station of two bows length (*qâb qawsayn*), which designates the manifestation of God's presence. The purified heart is thus called a celestial heart by Hüdâyî, which reminds of Üftâde's teachings as it has been previously said, in the sense that when he enters in prayer he enters in the heavens. This celestial or heavenly heart is "the purified heart which is purified through external courtesy"³². Hüdâyî's indications on this point of purifying the heart are particularly precious to get a better idea of what he thinks about the inner centres. The heart appears to be moving from the terrestrial to the celestial heart. This celestial heart is this heart that can be defined as the heart in which the devil cannot enter, because the heavens he enters in are protected from any mixing with the devil, and are in fact the heart own heaven. The prayer is the measure of this protection which manifests itself as a veil appearing between the faithful and Iblîs by the divine powers³³. If the devil cannot enter this heart when it is purified, the suggestions coming from the soul go on bothering the heart. The heavenly heart doesn't stop being linked with the soul which is its own low stage. However the more the heart climbs to God's proximity, the more he leaves behind him these thought coming from the soul. Explaining this process, Hüdâyî goes back to the image of the light that was used for the invocation, but the duality of fire and light that was melting in invocation, is replaced by the duality between light and its contrary, darkness. The heart that is climbing up to the throne is being illuminated in such a way that "the thoughts of the soul disappear in the shadow of the radiant light of the throne, and like the darkness of night disappear gradually in the light of the day, the darkness of the soul is abolished in the light of the heart"³⁴.

We learn that the difference between soul and heart is like the difference between night and day. The nature of the heart is light and the nature of the soul is darkness, so that they both constitute a whole, a succession of day and night, in which one has to vanish so that the other appears. However, there is a difference between both. The light of heart has a power that overcomes soul's darkness and reverses the relation between inward and outward. It is in that sense that one has to understand the idea that the novice at the stage of heart has to pray God as if it would be its last breath. It is the last breath of the soul when the light of resurrection appears and draws back the soul to its own stage, the stage of darkness, the stage of outward, the stage of pure causality. This process of pu-

rifying the heart is not anymore to be understood the way purification is working out in the stage of law, which is to say that if you act such and such it will cause such and such effect. The purification of the heavenly heart is a on going process of following the path, in which purification is non an effect but the way itself, the assumption, it is a ongoing enlightening process. This ongoing process is clearly defined as a gradual disappearing of darkness as it happens when you travel and see the shore disappearing gradually because of the distance. The proximity with God is thus understood as a matter of distance from the soul. This ongoing process of ascending the levels of self realization is described in a beautiful way in a poem:

Derûnun ser-te-ser aşk ile dolsun
Dil ü cân matlab-ı a'lâyı bulsun
Vücûdun mülkü ko Allâh'ın olsun
Serîr-i sînene Sultân ola Hak

Ko kibr ü ucbu nefsin hâk edegör
Enâniyyet hicâbın çâk edegör
Derûnun mâ-sivâdan pâk edegör
Serây-ı kalbine mihmân ola Hak³⁵

In an other part of the text, Hüdâyî explains the relation between heart and soul through the ritual of prayer. The importance of prayer as a tool to understand the process of spiritual realization is stressed upon by Hüdâyî quoting a saying of the Prophet: “The prayer is like an instrument of measure and weigh. Whosoever keeps on right in measure, will be given his complete right. You have heard what God says about those who make fraud in the measure: “woe to the defrauders”(Kor., LXXXIII=1)³⁶. The belly is explained to be the confluent of the two seas (*majma' al-bahrayn*), which means that the human being is the place where those two stages meets and influence each another : heaven and earth. The role of invocation and law is to separate both so to clarify their mutual relation. Raising the border permits the departure to heaven and progressive enlightening of the heart, which means a progressive self knowledge of the heart. The division of the belly, according to Hüdâyî is that the upper half is devoted to the heart, the celestial secrets and the spiritual powers, while the lower part is that of the soul, the terrestrial secrets and the armies of the soul. The situation of the belly is like a border on which the armies are always fighting one against another³⁷. The interpretation of the ritual of the prayer is used by Hüdâyî to assert the fact that the gesture establishes a physical border between soul and heart and allows on the inner stage the spiritual power to overcome the soul's powers. The ritual thus permits to restrain the powers of the soul, to keep it out of the heavenly heart which can therefore climb up to the throne and be enlightened. The idea that there is a border between soul and heart permits t understand also invocation as a kind of tool establishing the border, or as a judge who would separate what is otherwise mixing. Restoring the difference is thus major role of invocation. Invocation's role therefore is really decisive in the way that it has a double effect accor-

ding to each inner centre. For the soul it is fire, for the heart it is light, as if the soul would see it according to its own orientation and heart to its own nature. The same tool has thus two different effects, but this difference is related to the level in which it is experienced. Otherwise we could wonder what would happen if invocation was to burn the heart and to enlighten the soul.

In the stage of the heart, when the heart is completely occupied by God's presence, its own inner light appears and climbs up to the kingdom of the throne. This purified or heavenly heart attracted by the divine presence can witness, like Najm al-dîn Kubrâ also noted in his *Fawâ'ih al-jamâl*, "in the shadow of this light, the secrets and angelic kingdoms of the skies and earth that unveil to him"³⁸. But when the heart is not devoted to God, a black smoke comes out of it and he is possessed by the devil. The prayer thus manifests the ambiguity of the heart which appears to be the aim of the whole spiritual formation. Even if the corporal body and specially the belly is the point where the soul and the heart, earth and heaven meet, the heart is somehow in the same position than the soul since it also has to be purified because it is contaminated by the suggestions of the soul. The connexion we noticed between the soul and the heart on several stages, invocation, prayer, composition, is the symptom of their being like twins, or two sides of the same reality which is the aim of different process of education because they are located on different stages.

As there are several invocations according to the inner centres there are several prayers. The difference is that invocation requires some positive attitudes that realize the potentials of each of these centres. The prayer seems more to prevent from negative effects over the inner centres. Invocation, thus, is more dynamic and gives impulse. The prayers are more restrictive and give protection. This is why, also, Hüdâyî indicates that since there are five senses that are five gates of darkness that attract the heart to the aims of the soul, the five prayers are five gates of presence that are open in the direction of God, and their lights cause the world darkness to disappear³⁹. The function of the prayer is thus mainly to give protection and to prevent against the dangers of the way in every stage⁴⁰. Each subtle centre has its own stage of prayer which has a particular effect. The prayer prevents the soul from its sins, the heart from negligence and the secret consciousness from inclination to what is other than God. The prayer of the spirit protects man against agitation and excess, because it possesses by itself, like the heart the power of restraining the bad tempers of the soul. However, the spirit and the heart have a different orientation, which is expressed in a poem this way:

Kâf ü Nûn iklimi ankâsın şikâr etse n'ola
Rûh-ı ârif şahbâz-ı Kâf-ı istignâ imiş
Nûr-ı pâk-ı Hakk'ı hakkiyle şuhud et ey gönül
Bunda yârin görmeyen yarın dahi a'mâ imiş⁴¹

Thus the prayer of the hidden secret protects against duality and egoity (*anâniyyat*). The prayer of the essence protects against the manifestation of the several human attributes that could bother the realisation of unity.

Fatma Hanım Sultan Türbesi

This assumption through the inner centres shows the scale of the inner stages of the heart. Hüdâyî insists on the importance and centrality of the heart. However he combines the Celvetî education with Halvetî understanding of the inner centres. This is why his presentation can appear to be somehow confusing. He cannot still present a complete and developed systematic understanding of Sufi psychology. For instance he reminds that God established a link between the spirit and the bodies who have each their own station and location, but he immediately stresses on the importance of the heart by indicating that: “Your heart is to be illuminated by the light of the realisation of Unity and to be adorned with the stars of the beautiful virtues”⁴².

This heart which is adorned and has reach its own heaven is this heart that Hüdâyî compares to a garden in which grows the tree of love⁴³. The process of purifying the heart consists in emptying it from anything as it is also understood among the Kubrawî tradition. Hüdâyî says quoting a *hadîth qudsî* that when the heart is empty from the love for the world and the next world God fills it with his love⁴³. This love cannot be separated from the love to the Prophet who is defined by Hüdâyî as the pole of love. It is through this love that God establishes his own love in his servant. The relation that describes Hüdâyî is again a relation of correspondence, similarity and reflection. The inner centres of the Prophet, secret consciousness, heart and soul, through love, reflects on the inner centres of the novice, and allow God’s light to illuminate them. The understanding of Hüdâyî in his text on love offers a restrictive picture of the inner centres. While he mentions first secret consciousness, heart

and soul, he then describes the level of the human being as people of the soul, of the heart and of the spirit. The first ones are dominated by their appetites, the second ones are submitted to the fear of God and follow the right path, while only the third level, the people of the spirit are called the people of love and desire⁴⁵.

While dealing with this very special secret of the heart which is love, Hüdâyî stresses on the sadness of the heart, on his aspiration and wandering for his beloved, as it appears so many times in his Divan. In his *Jâmi' al-fadâ'il*, Hüdâyî mentions a special station inside the heart of the faithful which nobody can reach, and when he turns to this station he finds peace and rest⁴⁶. We could figure also that the special station that belongs to the heart which is mentioned there is related to this love that is part of heart's nature.

When dealing with the subtle centres, Hüdâyî uses a scale of six levels which are slightly different from Üftâde's presentation which takes use of four levels (nature, soul, spirit, secret consciousness), from which the heart is separated and has a special treatment. Hüdâyî's scale distinguishes between soul (*nefs*), heart (*kalb*), secret consciousness (*sirr*) spirit (*rûh*), hidden secret (*khafî*) and essence (*dhât*). While the scale used by Üftâde is somehow classical except for this very special understanding of the situation of the heart, more than of ibn 'Arabî's school, Hüdâyî's scale reminds a lot of the kubrawî master 'Alâ' al-Dawla al-Simnânî (d. 1336) own classification which is: soul (*latîfa nafsiyya*), heart (*latîfa qalbiyya*), secret consciousness (*latîfa sirriyya*), spirit (*latîfa rûhiyya*), hidden secret (*latîfa khafiyya*), centre of the real (*latîfa haqqiyya*)⁴⁷.

In a poem presenting this scale, Hüdâyî gives some key to understand his choice. He says:

Nefse kalbin gâlib olması güzel
Hakk'a rûhun tâlib olması güzel
Sırr u ahfâ râğıb olması güzel
Ko sivâyı matlab-ı a'lâyı gör⁴⁸

This needs to be confronted to what Hüdâyî says about the levels of invocation as it was already mentioned (in the stage of soul with the tongue, in the stage of the heart as a presence to God, in the stage of the secret consciousness as a private address to God, in the stage of the spirit as a contemplation, in the stage of hidden secret (*khafî*) as love and union, and in the stage of essence as annihilation and immersion)⁴⁹. We can then understand that the presentation of the heart as a twin to the soul is depending on its function as to subdue the soul to the formula of Unity and is interpreted as a fight for domination. This fight permits that the soul is occupied to fulfil the duties of laws through the body and that the heart is oriented to the presence of God, which means being present to its own self. When this domination is obtained the rise of the heart

Aziz Mahmud Hüdâyî
Türbesi'ndeki pencere
üzerinde yer alan
Levha

through its own skies is therefore interpreted as the rise of the subtle centres in the direction of God through their own dimension, which are a kind of inner journey of the heart accomplishing its own presence: the secret consciousness knows God through private speech, the spirit through inner contemplation, the hidden secret through love and union, and the essence through annihilation and immersion. Finally he is conducted to the presence of God which nothing else than his own presence purified from what is alien to this presence, purified from the darkness which has been left away. This presence is manifested as his own self purified of anything that is alien to God, i.e. from duality, as he says in a poem:

Bilmeyenler matlabın a'lâsını
Ihtiyâr eyler cihân gavgâsını
Nefsini bilen bilir Mevlâsını
'Ârif isen aç gözün merdâne bak⁵⁰

In his Dîvân, Hüdâyî he multiplies the presentation of a suffering heart seeking for consolation from God⁵¹. The knowledge of God that is gained through the different subtle centres appears finally as functions of the heart itself. The inner reverting movement to which the heart is submitted by fate is one of the characteristics of the heart which is the place of sorrow, as well as it is the place of the sight of God, while it is built and destroyed, as Hüdâyî recalls in a poem:

Yandırıp pervâneyi sûzân eden
Bülbül-i şûrîdeyi nâlân eden
Dilleri ma'mûr iken virân eden
Ayrılık âh ayrılık vâh ayrılık⁵²

Hüdâyî presents thus the way the heart is longing for theophany seeking there the revelation of the universe of Unity as to reach inner peace and remedy for his sorrow. Hüdâyî says for instance:

Yine nûr-ı tecellîden
Dil ü cânım ziyâ ister
Efendi zevk-i küllîden
Seray-ı ser safâ ister

Açılsa âlem-i vahdet
Dürülse defter-i fürkat
Olub dâim dem-i vuslat
Gönül lûtf ü atâ ister

Tecellî etse cânânım
Tesellîler bulur cânım
Inâyet eyle Sultân'ım
Fenâ ehli bekâ ister. ⁵³

But this passionate love and suffering is, according to the classification of invocation, the way the hidden secret deals with God's knowledge. We can therefore understand that these levels are the levels of heart's heavens through which the heart accomplishes its own journey to God until annihilation and immersion in which he finds that he is the essence itself, and can thus be called *dhât*. This *dhât* has in fact a lot to do with Üftâde's understanding of spiritual realisation since for him, the complete annihilation of self to self leads to a substitution of existence in which it is the essence that reveals itself to itself instead of the self to the self, as he says: "When one has annihilated the existence of the secret consciousness, and there remains not a single trace of it, one is given another existence, which is raised up by the theophany of the essence."⁵⁴.

Let's conclude by quoting these verses that Hüdâyî writes in his *Dîvân* reminding of the correspondence of the inner centres that purification achieves through mystical training:

Çünkü Hüdâyî mahv ola nefsin ruûneti
Ol kalbe kalb rûha o sırra uyub gelür⁵⁵

DİPNOTLAR

¹ Hüdâyî quotes this in the *Wâqi'ât*, saying: "The master asked me how my father was, and I replied: 'he died seven days before I was born, and my mother afterwards.' He said to me: 'Then your condition is comparable to that of the Prophet.'", *Wâqi'ât*, Hacı Selimağa 250, fol. 111a ; for the life and teachings of Hüdâyî, H. K. Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkatı*, İstanbul 1982.

² I refer for all this question in Üftâde teachings to my book, *Hazret-i Pîr-i Üftâde: Le Divân*, Paris, 2001; English transl. under the title *The Nightingale in the Garden of Love : The Poems of Uftade*, Oxford, 2005.

³ Ibn 'Arabî, *Fusûs al-hikam*, Beyrouth 1400/1980, vol. I, pp. 219 ss.

⁴ *Wâqi'ât*, fol. 107a.

⁵ He follows the order of the inner centres that was used by the Malâmîs of Khurâsân, putting *sirr* between *qalb* and *rûh*, on the evolution of these scales in Sufism, see G. Gobillot et P. Ballanfât, *Le coeur et la vie spirituelle chez les mystiques musulmans*, in *Connaissance des religions*, janv.-sept. 1999 (57-58-59).

⁶ H. K. Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkatı*, İstanbul 1982, p. 188-189.

⁷ *Jâmi' al-Fadâ'il wa Kâmî al-razâ'il*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, İstanbul 1988, pp. 165-166.

⁸ *Khulâsa al-akhbâr*, fol. 5b, 160a-160b.

⁹ H. K. Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkatı*, İstanbul 1982, p. 195.

¹⁰ *Jâmi' al-Fadâ'il wa Kâmî al-razâ'il*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, İstanbul 1988, p. 169.

¹¹ *Khulâsa al-akhbâr*, fol. 157a-158a and *Jâmi' al-Fadâ'il*, fol. 196a, quoted by H. K. Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkatı*, İstanbul 1982, p. 195.

¹² Ziver Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, İstanbul 1985, II, p. 86.

¹³ *Jâmi' al-Fadâ'il wa Kâmî al-razâ'il*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, İstanbul 1988, pp. 165-166.

¹⁴ *Jâmi' al-Fadâ'il wa Kâmî al-razâ'il*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, İstanbul 1988, p. 165.

¹⁵ Ziver Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, İstanbul 1985, II, p. 49.

¹⁶ *Jâmi' al-Fadâ'il wa Kâmî al-razâ'il*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, İstanbul 1988, p. 168.

¹⁷ Ziver Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, İstanbul 1985, II, p. 92.

¹⁸ *Jâmi' al-Fadâ'il wa Kâmî al-razâ'il*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, İstanbul 1988, p. 118.

¹⁹ Ziver Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, İstanbul 1985, II, p. 41.

²⁰ Ziver Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, İstanbul 1985, II, p. 92.

²¹ *Jâmi' al-Fadâ'il wa Kâmî al-razâ'il*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, İstanbul 1988, p. 119.

²² *Jâmi' al-Fadâ'il wa Kâmî al-razâ'il*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, İstanbul 1988, p. 128.

²³ *Jâmi' al-Fadâ'il wa Kâmî al-razâ'il*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, İstanbul 1988, p. 159.

²⁴ *Jâmi' al-Fadâ'il wa Kâmî al-razâ'il*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, İstanbul 1988, pp. 138, 145.

²⁵ *Jâmi' al-Fadâ'il wa Kâmî al-razâ'il*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, İstanbul 1988, p. 146.

²⁶ Ziver Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, İstanbul 1985, II, p. 193.

²⁷ *Jâmi' al-Fadâ'il wa Kâmî al-razâ'il*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, İstanbul 1988, p. 160.

²⁸ *Jâmi' al-Fadâ'il wa Kâmî al-razâ'il*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, İstanbul 1988, p. 169.

²⁹ *Jâmi' al-Fadâ'il wa Kâmî al-razâ'il*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, İstanbul 1988, p. 172.

- ³⁰ *Miftâh al-salât wa mirqât al-najât*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, Istanbul 1988, p. 179.
- ³¹ *Miftâh al-salât wa mirqât al-najât*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, Istanbul 1988, p. 181.
- ³² *Miftâh al-salât wa mirqât al-najât*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, Istanbul 1988, p. 182.
- ³³ *Miftâh al-salât wa mirqât al-najât*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, Istanbul 1988, p. 195.
- ³⁴ *Miftâh al-salât wa mirqât al-najât*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, Istanbul 1988, pp. 182-183.
- ³⁵ Ziver Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, Istanbul 1985, II, p. 76.
- ³⁶ *Miftâh al-salât wa mirqât al-najât*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, Istanbul, 1988, p. 195. When the heart is in the presence of God a light springs out of it and goes to the throne, but when it neglects this presence, it is a black smoke that springs out of it and the devil overcomes it, *ibid.*, pp. 195-6.
- ³⁷ *Miftâh al-salât wa mirqât al-najât*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, Istanbul 1988, p. 184.
- ³⁸ *Miftâh al-salât wa mirqât al-najât*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, Istanbul 1988, p. 195 ; Najm al-dîn Kubrâ, *Les parfums de la beauté et les conquêtes de la majesté*, Nîmes, 2000, § 47.
- ³⁹ *Miftâh al-salât wa mirqât al-najât*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, Istanbul 1988, p. 192.
- ⁴⁰ *Miftâh al-salât wa mirqât al-najât*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, Istanbul 1988, p. 193.
- ⁴¹ Ziver Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, Istanbul 1985, II, p. 73.
- ⁴² *Miftâh al-salât wa mirqât al-najât*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, Istanbul 1988, p. 209.
- ⁴³ *Habbet-ül Muhabbe*, ed. Ali Çalışır, Istanbul, 2002, p. 9 ; he reminds of an image used in the Koranic exegesis attributed to Nam al-dîn Kubrâ and Najm-i Râzî, to explain what is the tree of paradise, P. Ballanfat, « La prophétologie dans le 'Ayin al-hayât, tafsîr attribué à Najm al-dîn Kubrâ et Najm-i Râzî », in *Mystique musulmane, parcours en compagnie d'un chercheur Roger Deladrière*, Cariscript, Paris, 2003, pp. 266-272.
- ⁴⁴ *Habbet-ül Muhabbe*, ed. Ali Çalışır, Istanbul 2002, p. 11.
- ⁴⁵ *Habbet-ül Muhabbe*, ed. Ali Çalışır, Istanbul 2002, p. 21.
- ⁴⁶ *Jâmi' al-Fadâ'il wa Kâmî al-razâ'il*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, Istanbul 1988, p. 172.
- ⁴⁷ G. Gobillot et P. Ballanfat, *Le coeur et la vie spirituelle chez les mystiques musulmans*, in *Connaissance des religions*, janv.-sept. 1999 (57-58-59), pp. 188-191 ; Jamal J. Elias, *The Throne Carrier of God*, Albany, 1995, pp. 81-83.
- ⁴⁸ Ziver Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, Istanbul 1985, II, p. 46.
- ⁴⁹ *Jâmi' al-Fadâ'il wa Kâmî al-razâ'il*, in *Ilim-amel Seyr u sülûk*, transl. H. K. Yılmaz, Istanbul 1988, p. 169.
- ⁵⁰ Ziver Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, Istanbul 1985, II, p. 80.
- ⁵¹ See for instance, Ziver Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, Istanbul 1985, II, p. 42.
- ⁵² Ziver Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, Istanbul 1985, II, p. 74.
- ⁵³ Ziver Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, Istanbul 1985, II, p. 59.
- ⁵⁴ 'Azîz Mahmud Hüdâyî, *Waqî'ât*, fol. 104b.
- ⁵⁵ Ziver Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, Istanbul 1985, II, p. 50.

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Bir Şiirinin Varlık ve İnsan Felsefesi Açısından Tahlili

PROF. DR. OSMAN TÜRER

Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Osmanlı'nın yetiştirdiği âlim ve sûfilerden biri olan ve çeşitli alanlarda otuza yakın eseri bulunan Azîz Mahmud Hüdâyî (ö.1038/1628)¹ müderrislik ve kadılık pâyelerini hak edecek kadar dinî ilimlerde kendini yetiştirmiş bir âlim olmanın yanında, şöhreti ve tesiri günümüze kadar uzanan büyük bir tasavvuf ehli ve kâmil bir mürşiddir. Bir ilim ehli olmakla beraber, daha ziyade tasavvufî kimliği ve mürşidlik vasfı ile şöhret bulduğu bilinen bir vakıadır. Ancak o, tasavvuf yoluna girdikten sonra, ilimle meşgul olmayı bırakmamış, va'zlar vermeye, tefsîr ve hadîs gibi dinî ilimleri okutmaya devam etmiştir. Kısacası Hüdâyî, ilimle tasavvufî yaşantı ve irşâd faaliyetini birlikte yürüten bir ilim ve gönül ehlidir.

Bu özelliğinin yanı sıra, ciddi bir tasavvufî terbiyeden geçerek gönül dünyasını aydınlatmış bir şahsiyet olarak, pek çok tasavvuf büyüğünde görüldüğü gibi şiir yazmaktan da geri durmamış, duygu ve düşüncelerini zaman zaman şiir diliyle ifade etmiştir. Divân edebiyatına âşina olmasına rağmen, şiirlerinde Hoca Ahmed Yesevî ve Yûnus Emre'nin yolunu takip ederek, tasavvufî halk edebiyatı alanında hikemî, tasavvufî ve ahlâkî konuları ihtiva eden pek çok şiir yazmıştır. Bu şiirlerin büyük çoğunluğu *Divân*'ında yer almaktadır. O tekke şairlerinin geleneğine uyarak, şiiri dinî, tasavvufî, ahlâkî bilgileri öğretmede ve insanları terbiye edip Allah yoluna sevk etmede bir vasita olarak kullanmak istemiştir.

Hüdâyî, tasavvuf kültürünü çok iyi hazmetmiş, tasavvufî düşüncenin inceliklerine hakkıyla vâkîf bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kültüre âşina olan herkes, onun eserlerini ve şiirlerini okuduğunda, tasavvuf yolunda çok büyük bir mesafe katettiğini ve tasavvufî düşüncenin tüm inceliklerine vâkîf oldu-

ğunu hemen fark edebilir. Bu özelliğinden olacak ki, dönemindeki Osmanlı meşayihî onu “zamanın kutbu” olarak gördüğü gibi, önde gelen ulemâ ve devlet ricali de büyük bir saygı göstermişlerdir. O, Ehl-i Sünnet itikadına ve dinin şer’î kurallarına sıkı sıkıya bağlı bir sûfî kimliği ortaya koymuş, ibâhî ve ilhâdî görüşlerden şiddetle sakınmış ve müridlerini sakındırmıştır.

Hüdâyî, pek çok Osmanlı sûfîsi gibi Vahdet-i Vücûd görüşünü benimsemiştir. Eserlerinde ve şiirlerinde bu düşünceyi maharetle ortaya koymuştur. Onun şiirlerini okuyanlar, çoğu zaman onlardaki bu derin tasavvuf felsefesini fark edemeyebilirler. Ancak bu felsefeye biraz aşina olanlar, onun şiirlerindeki derinliği ve muhteva zenginliğini hemen fark ederler. Nitekim, onun tarikatına mensup meşhur âlim ve mutasavvıf İsmail Hakkı Bursevî, O’nun *Divân*’ını değerlendirirken şunları söylemekten kendini alamamıştır:

“Cümle hakâyıkı onda remz ve cemî’-i esrârı derc eylemiştir. Bir vechile ki, bu vâdide onun fevkinde kelâm-ı mevzûn cârî olmak bir ârife mukadder değildir. Egerçi bazı müddeiyân ol ilâhîler hakkında, ‘Onlar duâ-i mahzûd, yoksa onlarda maârif-i hakîkiyye ve ahvâl-i tecelliyât yoktur.’ deyû zu’m ederler. Ve lâkin, Hak’dan bî-haber olan, böyle makâmda ne desin ki?! Kelimât-ı aliyyeye “bakar” gibi bakar!”²

Biz de bu tebliğimizde, Hüdâyî’nin gazel tarzında yazdığı bir ilâhîsini Vahdet-i Vücûd düşüncesi açısından yorumlamaya çalışacağız. Bu şiir, ilk bakışta basit ve sıradan bir manzume gibi görünmekle beraber, bana göre, gerçekte Vahdet-i Vücûd düşüncesi çerçevesinde koskoca bir varlık ve insan felsefesini birkaç beyitte özetleyen, oldukça derinlikli bir şiirdir. Bundan dolayı olacak ki, Âgâh Sırrı Levend, *Edebiyat Tarihi Dersleri* kitabında, Hüdâyî’nin tasavvufî halk edebiyatı sahasındaki güzel şiirlerine örnek olarak bu şiirini vermiştir.³ O’nun sözünü ettiğimiz şiiri şudur:

**Ezelden aşk ile biz yâne geldik
Hakikat şem’ine pervâne geldik.**

**Tenezzül eyleyip Vahdet ilinden
Bu kesret âlemin seyrâna geldik.**

**Geçip fermân ile bunca avâlim
Gezerken âlem-i insâna geldik.**

**Fenâ buldu vücûd-ı fânî mutlak
Bıraktık katrayı ummâna geldik.**

**Nemiz ola Hüdâyâ sana lâyık
Hemân bir lutf ile ihsâna geldik.**

**Umarız irevüz bâki huzûra
Civâr-ı Hazret-i Rahmân’a geldik.**

**Geçip âhir bu kesret âleminden
Hüdâyî halvet-i Sultân’a geldik.⁴**

Kütüphane ve
Hünkar mahfili

Bu şiirde Hüdâyî, insanın varlık sahnesine çıkış macerasını, niçin ve nasıl yaratıldığını, nereden geldiğini ve dönüşünün nereye olacağını, sûfiyane bir yaklaşımla gâyet veciz bir şekilde dile getirmektedir. Ancak bu hususun iyi anlaşılabilmesi için, Hüdâyî'nin de benimsemiş olduğu Vahdet-i Vücûd düşüncesine⁵ göre Allah-varlık-insan ilişkisinin nasıl kurulduğunu, bu çerçevede insanın varlık aleminde nasıl bir konuma ve misyona sahip olduğunu ana hatlarıyla da olsa izah etmek gerekmektedir. Son derece geniş ve bir o kadar da girift olduğu erbabınca malum olan bu konunun özü ve özeti şu şekildedir:

Muhyiddîn İbn-i Arabî (ö.638/1240) tarafından sistemleştirilen ve tüm Tasavvuf dünyasında olduğu gibi, Osmanlı sûfilerince de büyük çapta kabul gören Vahdet-i Vücûd düşüncesine göre, “varlık” (vücûd) birdir, o da Cenâb-ı Hakk'ın varlığıdır. Mükevvenât alemindeki tüm varlıklar O'nun sıfatlarının birer tecellisi olup, Mutlak Varlık'ın taayyün ve tezahüründen ibarettir. Bu düşünceye göre, Allah Teâlâ'nın kendine özgü (sübjektif) bir “zât”ı vardır ki, O bu yönüyle kendi kendine kâimdir, vâcibdir ve kadîmdir; artma, bölünme ve değişme kabul etmez; şekli sureti yoktur, onun için “tecellî” söz konusu olmayıp, “mutlak münezze” durumundadır. O'nun bu yönü, Mutlak Vücûd, Zât-ı Hüviyyet, Mutlak ‘Amâ, Mutlak Gayb gibi tabirlerle ifade edilir ki, her türlü izah ve tariften varesidir. Yüce Allah'ın bir de “tecellî” ve “taayyün”e konu olan (objektif) ve mükevvenâtla ilişkili yönü vardır ki, O'nun tüm sıfat, isim ve fiilleri bu yönüyle alâkalı olup, onlarla her an tecellî etmektedir. Kâinattaki her türlü oluş O'nun bu yönüyle alâkalıdır. “O her an başka bir şe'ndedir.”⁶ âyet-i kerîmesi buna işaret etmektedir. Şu halde Allah “zât”ı itibariyle yegane varlıktır ve tüm mevcûdatın “hakikat”ini oluşturmaktadır. O'nun zâtı dışındaki tüm varlıklar, bizatihî kâim varlıklar olmayıp, Zât-ı İlâhî'nin sıfat ve isimleriyle kendini zâhirde açığa vurmasından ibarettir. Hakikî varlık (vücûd) Allah'a ait ve tek olup, diğer varlıklar O'nun tezahüründen ibarettir. O halde Allah, “zât”ı itibariyle Hak ve tek, tecellî ve taayyünâtı itibariyle mükevvenât ve çokluktur. Bir başka ifadeyle, Hak âlemin bâtını ve özü (“ayn”ı), âlem ise Hakk'ın zâhiri durumundadır.

Vahdet-i Vücûd'a göre, Allah'ın “zât”ı ile varlık alemindeki bu ilişki, konuyu izaha çalışan sûfilere göre sayı ve isimlendirme farkına rastlanmakla birlikte, “merâtib-i vücûd” (varlık mertebeleri) adı altında farklı mertebelerle izah edilmektedir. En yaygın izah tarzına göre, “merâtib-i nüzûl” (iniş mertebeleri), “seyr-i nüzûlî” (iniş seyri) veya “tenezzülât-ı seb'a” (yedi iniş mertebesi) adı altında bu konu kısaca şu şekilde açıklanmaktadır:

1. Lâ taayyün mertebesi: Cenâb-ı Hakk'ın sübjektif yönü diyebileceğimiz “zât”ını oluşturan bu mertebe, asla bilinemez. Onun için, Mutlak Gayb, Mutlak ‘Amâ, Ehadiyyet, Zât-ı İlâhiyye, Vücûd-ı Mahz, Gaybların Gaybı gibi tabirlerle ifade edilir. Cenâb-ı Hak bu mertebede her türlü sıfat, isim ve oluştan münezzehtir. Bütün bunlar Zât-ı Ulûhiyyet'te yok olmuştur. Bu mertebede bir tecellîden de söz edilemez. Ancak, Yüce Allah zâtî kemâlinin bilinmesinden hoşlanmaktadır. İşte O'ndaki bu bilinme arzusu, diğer bütün varlık mertebelerinin var oluş sebebinin oluşturmaktadır. Nitekim bir kudsî hadîste, “Ben gizli bir hazîne

idim; bilinmekten hoşlandım, bilinmek için mahlûkâtı yarattım.”⁷ buyurulmuştur.

2. İlk taayyün mertebesi: Bu mertebe, Zât-ı İlâhî'nin varlık sahasında kendini ızhâr etme yönünde ilk harekete geçiş mertebesidir. Allah Teâlâ bu mertebede Zât'ını, sıfatlarını, isimlerini ve bütün mevcûdâtı, icmâlî olarak bilir. Bu mertebe “oluş”un ilk merhalesini teşkil eder. Bu mertebeye, Vahdet, Mutlak Vahdet, Mutlak İlim ve Hakikat-ı Muhammediyye gibi isimler verilir. Cenab-ı Hak bu mertebede “Allah” ism-i câmi'i ile isimlenmiştir. Bu ve bundan sonraki mertebeler, mükevvenât alemiyle alâkalı olduğu için, Allah Teâlâ'nın objektif yönünü alâkadar etmektedir. Yani O'nun sübjektif yönünü oluşturan “zât”ıyla değil, sıfat, isim ve fiilleriyle ilgilidir.

3. İkinci taayyün mertebesi: Cenâb-ı Hakk'ın, Zât'ını, sıfatlarını, isimlerini ve mevcûdâtı tafsîlî olarak bilmesinin söz konusu olduğu bu mertebe ise, Vâhidîyet, A'yân-ı Sâbite ve Hakikat-ı İnsâniyye diye adlandırılmıştır. Bu mertebe, mümkün varlıkların kaynağı, hakîkati ve dayanağıdır.

4. Ruhlar âlemi mertebesi: Ruhlar âlemini oluşturan bu mertebede, her bir ruh kendi kaynağı olan Cenâb-ı Hakk'ı, kendini ve kendi mislini bilir.

5. Misâl âlemi mertebesi: Bu mertebe, bölünme ve parçalanmanın söz konusu olmadığı latîf mürekkeb eşyâ mertebesidir. Bu safhada, ruhlar âleminde bulunan her bir ferdin cisimler âleminde bürüneceği sûret teşekkül eder. Bu mertebeye “hayâl âlemi” de denir.

6. Şehâdet âlemi mertebesi: Bu mertebe ise, parçalanma ve bölünmenin söz konusu olduğu kesîf cisimler âlemini teşkil eder. Duyularla algılanabilen mahsûsât, mükevvenât ve kesret âlemini oluşturur.

Bu altı mertebeyi, yukarıdan aşağıya “lâhût âlemi” (1.ye mukabil), “ceberût âlemi” (2. ve 3.ye mukabil), “melekût âlemi” (4. ve 5.ye mukabil) ve “nâsût âlemi” (6.ya mukabil) adıyla dörde indirerek izah edenler de vardır.

Buraya kadar sıraladığımız bütün bu mertebelerde, bir önceki bir sonrakinin bâtını ve hakîkatini, bir sonraki de bir öncekinin zâhirini ve açılımını oluşturma tarzında bir ilişki söz konusudur. Dolayısıyla, tüm bu mertebelerin bâtını ve hakîkatini Zât-ı İlâhî oluşturmaktadır. Şehâdet âlemi de denilen cisimler âlemi ise, bütün bu varlık mertebelerinin zâhirini ve görüntüsünü teşkil eder. Hüdâyî'nin de dediği gibi, “Hak olmasaydı halk olmazdı; halk olmasaydı Hak zâhir olmazdı.”⁸ Şeyh Gâlib de şu beytiyle bu hususu dile getirmektedir:

“Hep sûrete girdi sırr-ı vahdet
Ma'nâ-yı kadîm buldu sûret.”

Ayrıca, bu mertebeler baştan sona doğru, vahdetten kesrete, lâhûtta nâsûta, ulvîden süflîye, bâtından zâhire ve mânâdan maddeye doğru bir geçişi, daha doğrusu

bir “iniş”i (nüzûl, tenezzül) ihtiva ederler. Bu durumda, varlık mertebelerinin en aşağı ve en süflîsi, içinde bulunduğumuz madde ve kesret âlemi olmaktadır.

“Her mertebede çün vücûd eder hükm-i dîger,
Pes hıfz-ı merâtib itmesem zındıkım.”⁹

7. Mertebe-i câmi’a, yani insan mertebesi: İnsan denen varlık ise, yaratılış özellikleri itibariyle bütün bu mertebeleri kendinde toplayan, nev’i şahsına münhasır müstesna bir varlık konumundadır. Onun için bu mertebeye “mertebe-i câmi’a” denilmiştir. İnsan, bedeni ile şehâdet âlemini, rûhu ile de diğerk maddî olmayan varlık mertebelerini kendinde barındırmaktadır.

“Hoşca bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen,
Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen.” (Şeyh Gâlib)

Ne var ki, insan bütün bu mertebelerden geçerek kendini madde âleminin içinde bulduğunda, aslından ve hakikatinden, yani Cenâb-ı Hak’tan uzak düşmüş ve madde âleminin kısılcacı altına girmiş olmaktadır.

İşte bu noktada insan, üzerinde taşıdığı ve Kur’ân-ı Kerîm’de beyan edilen “emânet”¹⁰ ile “nefha-i ilâhî”nin¹¹, “bezm-i elest”te Allah’a verilen sözün¹², “halîfe”lik vasfının¹³ ve Cenâb-ı Hak’ın ona bahşetmiş olduğu “güzel yaratılış”¹⁴ ve kabiliyetlerin farkına varıp, onların gereğini yerine getirme göreviyle baş başadır. İnsanın bu yönde harekete geçerek, madde âleminin kısılcacından kendini kurtarıp, buna paralel olarak, Allah’a yönelmek suretiyle, içinde barındırdığı, ancak kuvveden fiile geçmemiş olan manevî kabiliyet ve duyularını (“letâif-i rûhâniye”sini) harekete geçirmek suretiyle, süflîlikten ulviyyete ve kesretten vahdete doğru ruhsal bir yolculuk (seyir) gerçekleştirmiş olacaktır. İnsanın yaratılışının asıl amaç ve hikmeti de, bu rûhî ve manevî yolculuğu gerçekleştirmek suretiyle Cenâb-ı Hak’ı yakînî anlamda idrak edip tanımak ve O’na vâsıl olmaktır. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de, “Cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.”¹⁵ buyurulmuştur. Böylece, Yüce Allah’ın sözü edilen varlık mertebelerini yaratmasındaki “bilinme” amacı gerçekleşmiş olacaktır.

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, Cenab-ı Hak insanın dışındaki bütün mevcûdâtı insan için, insanı da kendisi için, yani kendisinin bilinmesi için yaratmıştır. Açıkçası, insan Allah’ın nazarında “gâye varlık”tır. İnsanın bütün bu varlık mertebelerinden geçerek madde âleminde kendini bulması ve yaratılış amacını gerçekleştirmek için türlü sıkıntılara katlanarak bir imtihan vermiş olmasında da elbette nice hikmetler gizlidir. Bu dünya, insanoğlunun çeşitli terbiye süreçlerinden geçerek, pişip olgunlaştığı bir dergâh ve çilehâne durumundadır. Kısacası, insanın insanlığını gerçekleştirmesi, ancak dünyada söz konusu olmaktadır.

İnsanın Allah’a vuslat istikametinde katettiği bu manevî ve ruhsal yolculuğun tasavvuf literatüründeki adı ise “seyr-i urûcî”(yükseliş seyri)dir. Biraz önce anlattığımız varlığın ortaya çıkış mertebeleri ise “seyr-i nüzüî” (iniş seyri) ola-

rak adlandırılmaktadır. İnsanın ruh dünyasında gerçekleşen bu yükseliş seyrinin de çeşitli basamakları vardır. Bu basamaklar da “merâtib-i nefis” (nefis mertebeleri) tabiriyle ifade edilir ve insan nefsi bu basamakları geçtikçe, aşağıdan yukarıya sırasıyla “emmâre”, “levvâme”, “mülhime”, “mutmainne”, “râzıye”, “marzıyye” ve “kâmile” vasfını kazanır. Yine bu basamaklar geçildikçe, insanın rûhânî latîfeleri olan “sadr”, “kalb”, “rûh”, “sır”, sırru’s-sır”, “hafî” ve “ahfâ”, tedricen ve sırasıyla aktif hale gelerek, manevî şahsiyeti gelişir, basîreti açılır ve Cenâb-ı Hakk’ı “hakka’l-yakîn” düzeyinde tanıma imkânına kavuşur. Böylece insan “ma’rifet” denilen ledünnî ilmi elde ederek Hakk’ı tanımış ve kendi aslını ve menşeyini oluşturan Allah’a vasıl olmuş olur. Bu mertebeye ulaşan bahtiyarlara, Tasavvuf literatüründe “insân-ı kâmil” denir. Bu kavramın beşeriyet alemindeki tek ve gerçek temsilcisi ise Hz. Muhammed (s.a.v.) olup, diğer peygamberler, velîler ve kâmil zatlar ise O’nun temsilcileri konumundadırlar. Tüm varlık alemi her ne kadar ilâhî sıfatların tecellisi durumunda ise de, bu tecellinin kâmil anlamda tahakkuku, insân-ı kâmillerde ve hâsaten Hz. Muhammed’de söz konusudur. İşte bundan dolayı, hadîs-i kudsîde “(Ey Rasûlüm) sen olmasaydın kâinatı yaratmazdım!”¹⁶ buyurulmuştur. Azîz Mahmud Hüdâyî de,

“Âyinedir bu âlem her şey Hak ile kâim,
Mîr’ât-ı Muhammed’den Allah görünür dâim.”

derken bu gerçeğe işaret etmiştir.

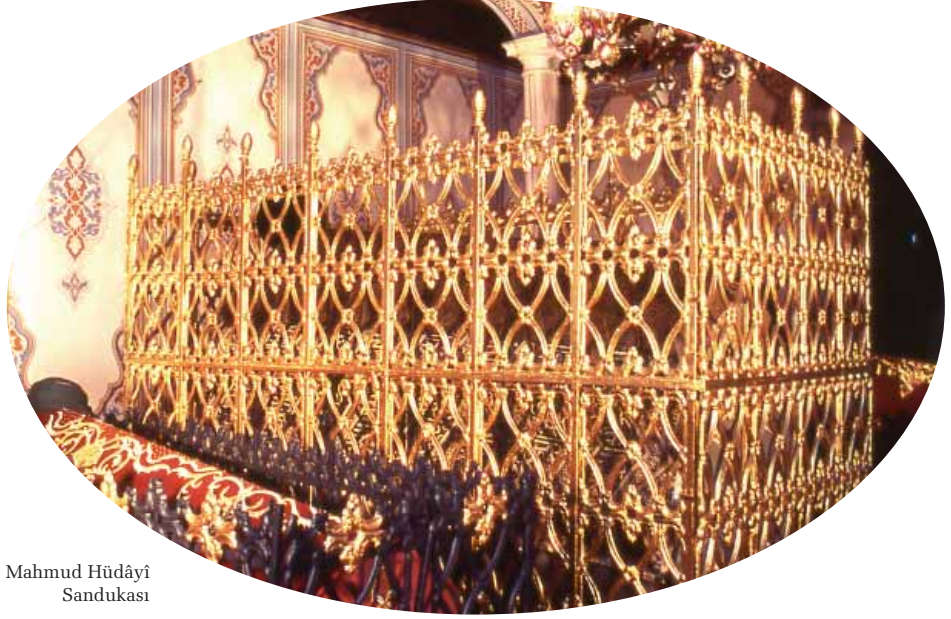
“Muhabbetten Muhammed oldu hâsıl
Muhammed’siz muhabbetten ne hâsıl!”

beyti de bu anlamda söylenmiş oldukça vecîz bir sözdür.¹⁷

İşte A. M. Hüdâyî’nin söz konusu şiirine, kısaca özetlemeye çalıştığımız bu varlık ve insan felsefesi zaviyesinden bakıldığında, O’nun nasıl felsefî derinliğe sahip bir şiir olduğu daha iyi fark edilecektir. Şimdi onu bu açıdan tahlil etmeye çalışalım. Ne diyordu Hüdâyî?

**Ezelden aşk ile biz yâne geldik
Hakikat şem’ine pervâne geldik.**

derken, âdeta tüm insanlara tercüman olarak, “zât-ı ezeli” aleminden, o sözü edilen ilahî “muhabbet”in gereği olarak, bu varlık alemine, ayrılık ateşiyle yanıp tutuşmaya, böylece pişip olgunlaşmaya geldiğini; o yüzden bu âlemde, ilahî hakikat mumunun ışığına, yanıp mahvolma pahasına kendini atan kelebek konumunda olduğunu dile getirmektedir. Yani, aşk sırrıyla bu âleme geldiği gibi, burada da asıl amacının, pervane misali Hakikat’e ulaşmak uğruna aşk ateşiyle yanarak “fenâ fillâh”a ermek olduğunu anlatmak istemektedir. Bilindiği üzere, Mevlânâ da *Mesnevî*’sinin ilk beyitlerinde “ney” motifiyle aynı ayrılık temasını işleyerek, insanın aslî vatanına (Allah’a) duyduğu özlemi ve oraya kavuşma uğruna dünyada çektiği çileleri anlatır.

Aziz Mahmud Hüdâyi
Sandukası

**Tenezzül eyleyip Vahdet ilinden
Bu kesret âlemin seyrâna geldik.**

beytinde ise, asıl menşeyinin, varlık mertebelerinin ikincisini, ilâhî tecellilerin ise ilk aşamasını teşkil eden ve Vahdet adı verilen “ilk taayyün mertebesi” olduğunu; o yüce mertebeden, “nüzûl mertebeleri” denilen varlık mertebelerinden geçerek, “kesret âlemi” denilen bu maddî varlıklar alemine indiğini; ancak burada da kalıcı olmadığını, belli bir süre oyalandıktan sonra, geldiği yere geri döneceğini dile getirmektedir. Dikkât edilirse, şairin bu iki beyitte kullandığı “ezel”, “aşk”, “yanmak” “hakikat”, “şem” (mum) “pervane” (kelebek), “tenezzül”, “vahdet”, “kesret” ve “seyrân” kelimeleri, rast gele seçilmiş kelimeler olmayıp, bunların her biri yukarıda anlatılan varlık felsefesinde anahtar kavramlar durumundadır. Onun için şair bu kelimeleri bilinçli olarak özellikle kullanmaktadır.

**Geçip fermân ile bunca avâlim
Gezerken âlem-i insâna geldik.**

beytiyle de yine, kendi iradesiyle değil, Cenâb-ı Hakk’ın ilahî fermanı ile bunca âlemlerden geçerek, nihâyet “insan”lık alemine ayak bastığını söyledikten sonra,

**Fenâ buldu vücûd-ı fânî mutlak
Bıraktık katrayı ummâna geldik.**

beytiyle, artık kendisinin varlık mertebelerinin en süflisi olan bu madde âlemine gelmekle, aslî vatanından ayrı düşmüş ve deryaya nisbetle damla konumun-

daki bir varlık haline gelmişken; iğreti, hayalî, mecazî ve değersiz olan maddî varlığından geçerek, derya mesabesinde olan Cenâb-ı Hakk'ın varlığında fânî olduğunu dile getirmektedir. Burada anlatılmak istenen, insanın “kemâl” yolunda gerçekleştirdiği manevî terbiye ve ruhsal yolculuğun iki temel aşamasının ilki olan “fenâ fillâh” mertebesidir. Bu mertebeyi “bakâ billâh” mertebesi takip edecektir. Hüdâyî bu beyitte, “fenâ fillâh” makamına ulaşmış olduğunu açıkça ifade etmiş olmaktadır. Ancak O, tevazuyu elden bırakmayarak, bu makama ulaşmada kendisine bir pay çıkarmamakta, sahip olduğu şeylerin hiç birini kendine izafe etmemekte, o makama tamamen Cenâb-ı Hakk'ın lütuf ve ihsanı sayesinde ulaştığını ifade ve itiraf etmektedir. Bilindiği gibi, özellikle manevî terakkînin bu ilk aşamasında kulun “kesb”inin, cehd ve gayretinin de rolü olduğu kabul edilse bile, kâmil zatlar “tevhîd-i ef'âl” inancının bir gereği olarak, insan da dahil varlık alemindeki her olayın arka plânında “fâil-i mutlak” olan Allah'ı görürler ve bu dünyada yaptıkları her şeyin gerçek fâili olarak O'nu kabul ederler. Şairin dediği gibi:

“Hâlık'ındır her işler, kul eliyle işlenir,
Mevlâ murâd etmezse, sanma yaprak depreşir.”

Hüdâyî de bu hususun bilincinde bir zat olarak, sahip olduğu mazhariyetlerde kendine bir pay çıkarmaz ve onları Hak Teâlâ'nın lütuf ve ihsanına hamleder. Onun için,

**Nemiz ola Hüdâyâ sana lâyık
Hemân bir lutf ile ihsâna geldik.**

diyerek, bu duygusunu dile getirmektedir. Burada, aynı zamanda her an için Cenâb-ı Hakk'ın lütfuna muhtaç olduğunu beyan ederek, bu hususta O'na duâ ve niyazda bulunmuş olmaktadır.

Şiirin devamında, nasıl ki Allah Teâlâ'nın lütuf ve ihsanı sayesinde fânî varlıktan geçip “fenâ fillâh” mertebesini elde ettiyse,

**Umarız irevüz bâki huzûra
Civâr-ı Hazret-i Rahmân'a geldik.**

demek suretiyle, yine O'na iltica ederek huzûr-ı ilahîsine gelip, lütuf ve ihsanıyla, O'nun yüce huzurunda O'nunla bâkî olmayı, yani “kemâl” yolculuğunun ikinci ve son aşaması olan “bakâ billâh” mertebesine ulaşmayı temenni ettiğini ifade etmektedir.

Nihâyet son beyitte, adeta bu duâ ve temennîsinin kabul edilmiş olduğunu söylercesine,

**Geçip âhir bu kesret âleminden
Hüdâyî halvet-i Sultân'a geldik.**

diyerek, yukarıda anlatılan “seyr-i urûcî”(yükseliş seyri)nin aşamalarını tümüyle katedip, nihâyet kesret aleminin kıskacından kurtulduğunu ve hakikî “varlık sultanı” olan Yüce Allah’a vâsıl olup, adeta O’nunla halvete girdiğini dile getirmektedir ki, burada da “bakâ billâh” mertebesine vasıl olduğunu ifade etmiş olmaktadır.

Tasavvufî düşüncede, insanın rûhî terbiyesinde ulaşmış olduğu “bakâ billâh” mertebesi, “cem”, “cem’u’l-cem”, “hazretü’l-cem” ve “makâm-ı irşâd” gibi kavramlarla da ifade edilir ve bu kavramlar, tasavvufî terbiyede ulaşılabilen en yüksek mertebeye işaret eder. Bu mertebeye ulaşmış olanlara da, “insân-ı kâmil” veya “mürşid-i kâmil” denir.

Bu şiirin yedi beyitten oluşması ile, gerek “nüzü’l”(iniş) ve gerekse “urûc” (yükseliş) mertebelerinin yedişer basamakla izah edilmesi arasında bilinçli bir irtibat kurulduğu da ihtimal dahilindedir.

İşte Azîz Mahmud Hüdâyî bu güzel şiirinde, varlık âlemine nereden ve nasıl geldiğini ve niçin var edildiğini ifade ettikten sonra, Allah Teâlâ’nın lütuf ve ihsanı sayesinde rûhî terbiyesini gerçekleştirerek, bu maddî ve süflî alemin kıskacından kendini kurtardığını; yükseliş makamlarını birer birer geçerek, “fenâ fillâh” ve “bakâ billâh” mertebelerini elde edip “vuslat-ı ilâhî”ye mahzar olduğunu, gâyet basit ve sade ifadelerle vecîz bir şekilde dile getirmiş olmaktadır. O bu şiirinde, bir taraftan kendi “varlık” ve “vuslat” macerasını anlatırken, aynı zamanda tasavvuf ehlinin “varlık” ve “insan” telakkîleriyle, insanın dünyaya geliş sebebi ve oradaki gerçek misyonu hakkındaki temel görüşlerini de, büyük bir ustalıkla kısaca anlatmış olmaktadır. Bu da O’nun, nice insanları terbiye etmiş kâmil bir mürşid olmanın yanında, tasavvufî düşünce ve felsefenin tüm inceliklerine hakkıyla vâkîf bir düşünce adamı olduğunu açıkça göstermektedir.

DİPNOTLAR

¹ Hayatı, eserleri, tarikatı ve şahsiyeti hakkında geniş bilgi için bk.: Hasan Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, M.Ü.İlahiyat Fak. Yayınları, İstanbul 1980; Ziver Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî I Hayatı, Şahsiyeti, Tarikatı ve Eserleri*, Edebiyat Fakltesi Basımevi, İstanbul 1984.

² İ. H. Bursevî, *Silsile-i Tarîk-ı Celvetî*, İstanbul 1291, s. 85.

³ İstanbul 1939, s. 287 vd.

⁴ Ziver Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Dîvânı II*, İstanbul 1985, s. 83.

⁵ Burada her ne kadar “düşünce” tabirini kullansak da, bu anlayışın gerçek sahipleri “Vahdet-i Vücûd müşahedesi” veya “Vahdet-i Vücûd tecrübesi” ifadesini kullanmayı tercih etmektedirler. Çünkü esasında bu konu, teorik ve salt rasyonel yolla ulaşılan bir kanaat olmaktan ziyade, manevî terbiye sonucu elde edilen rûhî ve sezgisel (zevkî) bir “tecrübe”dir. Biz burada işin “tecrübe”sinden ziyade teorisini anlatmak durumunda olduğumuz için “düşünce” tabirini kullanıyoruz.

⁶ er-Rahmân, 55/29.

⁷ Bu hadisle ilgili kaynaklar ve değerlendirmeler için bk. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 98-99.

⁸ Azîz Mahmud Hüdâyî, *Âlemin Yarattığı ve Hz. Muhammed’in Zuhûru (Hulâsatü'l-Ahbâr)*, Çeviren: Kerim Kara – Mustafa Özdemir, İnsan Yayınları, İstanbul 1997, s. 151.

⁹ İbrahim Hakkı Erzurûmî, *Dîvân-ı İbrâhîm Hakkı Erzurûmî*, İstanbul 1263, s. 200.

¹⁰ “Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara arz (ve teklif) ettik de, onlar bunu yüklenmekten çekindiler, bundan endişeye düştüler. İnsan onu yükledi. Çünkü o çok zulümkar, çok cahildir.” (el-Ahzâb, 33/72).

¹¹ “Artık onu(n halkatını) tamamlayıp, içerisine de rûhumuzdan üflediğimiz zaman, kendisi için derhal (bana) secdeye kapanın.” (Sâd, 38/72).

¹² “Hani Rabbin Âdem oğullarından, onların sırtlarından zürriyetlerini çıkarıp kendilerini nefislerine şahit tutmuş, ‘Ben sizin Rabbiniz değil miyim?’ (demişti). Onlar da, ‘Evet (Rabbimizsin), şahit olduk.’ demişlerdi. (İşte bu şahitlendirme) kıyamet günü ‘Bizim bundan haberimiz yoktu.’ dememeniz içindi.” (el-A’râf, 7/172).

¹³ “O (Allah) sizi yeryüzünün halifeleri yapandır. ...” (el-En’âm, 6/165); “(Onlardan) sonra, arkalarından sizi yeryüzünde halifeler yaptık, bakalım nasıl hareket edeceksiniz diye.” (Yûnus, 10/14). Ayrıca bk. Fâtır, 35/39.

¹⁴ “Hakikaten biz insanı en güzel bir biçimde yarattık.” (et-Tîn, 95/4).

¹⁵ ez-Zâriyât, 51/56.

¹⁶ Sûfilerce hadis olarak nakledilen bu sözün geçtiği kaynaklar ve hadis olup olmadığına dair görüşler için bk. Ahmet Yıldırım, *a.g.e.*, s. 121-123.

¹⁷ Vahdet-i Vücûd düşüncesinde önemli ve geniş bir yer işgal eden “varlık mertebeleri” ve insanın varlık içindeki konumu ve misyonu hakkında daha geniş bilgi için bk.: Ferîd (Kâm), *Vahdet-i Vücûd*, İstanbul 1331, s. 80 vd. (Sadeleştirmesi: Ethem Cebecioğlu, D.İ.B. Yayınları, Ankara 1994, s. 65 vd. ; Mustafa Kara, *İbn Arabî’de Varlık Düşüncesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1992, s. 77 vd.); İsmail Fennî Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, hazırlayan: Mustafa Kara, İnsan Yayınları, İstanbul 1991, s. 9-104; Mahmut Erol Kılıç, *İbnu’l-Arabî’de Varlık ve Mertebeleri (Vücûd ve Merâtibu’l-Vücûd)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. S.B.E., İstanbul 1995, s. 128-250; Cavit Sunar, *Vahdet-i Şuhûd – Vahdet-i Vücûd Meselesi*, Ankara 1960; C. Sunar, *Tasavvuf Felsefesi Veya Gerçek Felsefe*, Ankara 1974, s. 37-75, 91-110; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Marifet Yay., İstanbul 1990, s. 242-300; Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Neşriyat, İstanbul 1998, s. 242-254; Mustafa Aşkar, Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı, Ankara 1993, s. 155-173; Mustafa Tahrallı, “*Fusûsu’l-Hikem, Şerhi ve Vahdet-i Vücûd İle Alâkalı Bazı Meseleler*”, Ahmet Avni Konuk, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi* içinde, hazırlayanlar: Mustafa Tahrallı – Selçuk Eraydın, c. I, s. XL-LXIV; M. Tahrallı, “*Fusûsu’l-Hikem’de Tezadlı İfadeler ve Vahdet-i Vücûd*”, A. A. Konuk, *a.g.e.* içinde, c. II, s. 9-38; M. Tahrallı, “*Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık*”, A. A. Konuk, *a.g.e.* içinde, c. III, s. 9-63; M. Tahrallı, “*Ayn ve Ayniyet*”, A. A. Konuk, *a.g.e.* içinde, c. IV, s. 9-26; Mehmet Bayraktar, “*İbnü’l-Arabî’de Oluş ve Varoluşsal Çeşitlenme*”, A.Ü.İlahiyat Fak. Dergisi, Sayı: XXV, Ankara 1981, s. 349-358; M. Bayraktar, “*İbnü’l-Arabî’de Varlığın Birliği’nin Onto-Linguistik Analizi*”, A.Ü.İlahiyat Fak. Dergisi, Sayı: XXV, Ankara 1981, s. 359-368; O. Türer, “*Tasavvufî Düşüncede İnsan*”, Tasavvuf, Yıl: 2, Sayı: 5 (Ocak 2001), s. 9-15.

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin *Tecellyât* İsimli Eseri Ve Tasavvufta Ruhî Tecrübelerin Aktarılması Geleneği

DOÇ . DR . NECDET TOSUN

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş:

Tasavvuf literatüründe “tecellî” iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisi “Allah’ın farklı yollarla varlığını göstermesi ve izhâr etmesi”; ikincisi ise “sûfînin kalbine gaybdan bazı bilgilerin gelmesi” anlamındadır. Hüdâyî'nin *Tecelliyât* isimli eseri, ikinci anlamdaki tecellîleri konu edinmiştir. Bu eserde Hüdâyî 1011-1018 (1602-1609) yılları arasında, çoğunlukla uyanık halde iken bir kendinden geçme esnâsında yaşadığı mistik deneyimleri (ruhî tecrübeleri) kaydetmiştir. Bu deneyimler: a) Gâibden ses duyma, b) Bazı şeyler görme, şeklinde ikiye ayrılabilir. Yaşanan deneyimler genellikle ruhânî mirâc yapmak, farklı renklerde nur görmek ya da kendisine hil'at (elbise, cübbe), tâc veya altın kılıç gibi nesnelere hediye edilmesi şeklindedir. Bu hediyelerden bazılarının sembolik anlamlar taşıdığı da muhakkaktır.

Tasavvuf tarihinde bazı sûfîler mânevî hâllerini ve keşflerini gizlemiş, bazıları ise bunları anlatmayı ve yazmayı tercih etmiştir. Hüdâyî yaşadığı mânevî hâlleri yazarak Celvetiyye ekolünde “tecellîlerin yazılması” geleneğini başlatmış, kendisinden sonra bir çok Celvetî mensubu yaşadıklarını kaleme almıştır. Hüdâyî ile aynı sırada Hindistan’da yaşayan İmâm-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî de tasavvuf yolunda yaşadığı hâlleri eserlerinde genişçe anlatmış, kendisinden sonra onun yolunu izleyen bir çok Müceddidî mensubu bu geleneği sürdürerek mânevî hâllerini kayda geçirmiştir.

Tasavvuf literatüründe önemli bir yeri olan “Tecelliyât” türü eserler sâdece tasavvuf araştırmacıları için değil, aynı zamanda din psikolojisi ve parapsikoloji sahalarında araştırma yapanlara da önemli malzemeler sunacak niteliktedir. Ayrıca tasavvufî düşüncenin oluşum ve gelişiminde sûfîlerin tecellî yoluyla edindikleri bilgilerin önemli bir rol oynadığı muhakkaktır.

Tecellî Kavramı:

Sözlükte “tecellî” hem belirme, görünme, ortaya çıkma, hem de belirti ve görüntü anlamına gelir. Tecellî kavramı tasavvufî eserlerde bazan “Allah’ın Zât veya sıfatları ile belirmesi, kullarına görünmesi ve varlığını izhâr etmesi” anlamında, bazan da “sâlikin gönlüne gaybdan ses veya görüntü yoluyla bilgilerin gelmesi” anlamda kullanılmıştır. Tasavvufun ilk dönemlerinde yazılan klasik eserlerde sâlike bilgi getiren tecellîleri ifâde etmek için daha ziyâde levâih, tavâli’, levâmi’, ilhâm, hâtır-ı Hakk, vârid (çoğulu: vâridât), müşâhede ve keşf gibi kavramlar kullanılmıştır. Zamanla tecellî (çoğulu: tecelliyât) kavramının da bunlara eklendiği anlaşılmaktadır. “Keşf” dendiğinde daha ziyâde görüntü, “ilhâm” dendiğinde ise daha çok ses ya da gönle doğma yoluyla gelen bilgiler kastedilmektedir.

Tecellîlerin (Rûhî Tecrübelerin) Yazıya Aktarılması:

İlk asırlarda sûfîlerin, keşf ve ilhâm gibi rûhî tecrübelerini kaleme almaktan kaçındıkları görülmektedir. Bu dönemde bazı sûfîler havâtır konusuna temâs etmiş ancak genel bilgiler vermekle ve tehlikeli havâtıra karşı mürîdleri uyarmakla yetinmişlerdir. Onlar, mânevî hâlleri ve tecellîleri yazmanın gösteriş ve riyâ olacağını düşünerek bunu yapmaktan kaçınmış olmalıdırlar. Ancak hicrî VI. yüzyıldan sonra bazı sûfîler rûhî tecrübelerini ciddî manâda kaleme almaya başlamışlardır. Gazzâlî’nin (ö. 505/1111) *el-Munkızü mine’d-dalâl* isimli eserinde az da olsa izleri görülmeye başlanan bu gelenek, Rûzbihân Baklî’nin (ö. 606/1209) *Keşfü’l-esrâr*’ı ve Necmeddîn Kübrâ’nın (ö. 618/1221) *Fevâihu’l-cemâl ve fevâihu’l-celâl* isimli eseriyle ilk güzel örneklerini vermiştir¹.

Necmeddîn Kübrâ seher vakti halvette zikir ile meşgûlken meleklerin tesbîh ve istiğfârını işittiğini nakleder.² Yine birgün gaybet hâline girip kendinden geçtiğini, sonra yükselip doğan bir güneşin önüne getirildiğini ve güneşe yaklaştığını ifâde eder³. Kübrâ, zikirde istiğrâk hâline ulaştıkça, mevcûdâtın her zerresinden borazan, davul sesi ve su şırıltısı gibi zikir sesleri duyduğunu da kaydetmiştir⁴.

Necmeddîn Kübrâ ile aynı asırda yaşayan Şihâbeddîn Sühreverdî (ö. 632/1234) *Avârifü’l-ma’ârif* isimli eserinde kendi ulaştığı tecellîlere pek yer vermemiş ise de, keşf ve ilhâmın anlaşılması ve yorumlanması yolunda önemli bilgiler aktarmıştır. Şu sözler ona âittir: “Keşf, bazan görerek, bazan da duyarak olur. Bazan içten duyar, bazan da dışarıdan ve hâtiften bir nidâ olarak işitir”⁵. “Bazan bu mükâşefelerden hiçbirine sâhip olmayan kimse, bunların üstünde bir mevki el-

de eder. Çünkü bu tür mükâşefelerin hepsi yakîn duygusunu takviye içindir. Hâlis yakîn duygusunu elde edenin böyle şeylere ihtiyâcı kalmaz”⁶. Sühreverdî, duyulan her sesin veya gönle doğan her bilginin doğru olmayabileceği söyleyip havâtır altı kısma ayırmıştır: 1. Nefsten gelen havâtır (hevâcis), 2. Hakk’tan gelen havâtır, 3. Şeytan’dan gelen havâtır (visvâs), 4. Melekten gelen havâtır (ilhâm), 5. Aklın havâtır, 6. Yakîn havâtır⁷.

Sûfîlerin yaşadığı rûhî tecrübelerden biri de mânevî mi’râcdır. Seyr u sülûk, insanın varlık mertebelerindeki seyahati olup bir yükseliş (urûc) ve inişten (nü-zûl) oluşur. Tasavvufî eserlerdeki “yükseliş” ve “iniş” tâbirleri esâsen mecâzîdir. Zîrâ Allah, yünden ve mekândan münezzehtir. Terminoloji darlığından dolayı bunlar kullanılagelmiştir. Birçok sûfî kendi rûhî mi’râcı ve bu mi’râc esnâsındaki müşâhedeleri hakkında az ya da çok bilgi vermiştir. Bâyezîd Bistâmî (ö. 234/848), Senâî Gaznevî (ö. 525/1131), Ferîdeddîn Attâr (ö. 618/1221), İbnü’l-Arabî (ö. 638/1240), Alâüddevle Simnânî (ö. 736/1336) ve İmâm-ı Rabbânî laka-bıyla bilinen Ahmed Sirhindî (ö. 1034/1624) bunlardandır⁸.

Sûfîler tecellilere çoğunlukla, rûhun hassaslaştığı ortamlarda, halvet ve erbaîn adı verilen inzivâ dönemleri ile zikir ve günlük evrâdı icrâ ederken ulaşmış iseler de, esâsen bunun muayyen bir vakti yoktur.

Bazı sûfîler nâil oldukları tecellileri yazmaktan kaçınmış ise de, bazıları, mürîdleri teşvik ve tahdîs-i ni’met için bunları kaleme almıştır. Azîz Mahmud Hüdâyî’nin *Tecelliyât* isimli eseri de ilhâm ve keşf yoluyla gelen bilgileri ihtivâ etmek-te olup, tecelliyât türü eserlerin en güzel örneklerinden biridir.

Hüdâyî’nin *Tecelliyât*’ı:

Hüdâyî’nin *Tecelliyât* isimli eseri Arapça’dır. Bu Arapça eser henüz yayınlanmamış olup kütüphânelerde birçok yazma nüshaları vardır⁹. İsmâil Hakkı Bursevî’ye göre, Hüdâyî bu eserini vefâtına kadar gizlemiş, vefâtından sonra mürîdleri tarafından bulunup çoğaltılmıştır¹⁰. Eser, Osmanlı döneminde Türkçe’ye çevrilmiş ise de, bu tercüme yazma hâlinindedir, henüz neşredilmemiştir¹¹. Tercüme-yi yapan kişinin, Hüdâyî’nin mürîdlerinden olup onun bazı eserlerini tercüme eden Mehmed Muizzüddîn Celvetî (ö. 1033/1623’ten sonra) olduğu anlaşılmaktadır¹². *Tecelliyât*’ı açıklayıcı mâhiyette iki ayrı şerh yapılmıştır. Birisi Celvetiye’den Hasan b. Abdurrahîm Aksarâyî Rızâî’nin *Tecelliyât-ı Hüdâyî’nin Nazmen Şerhi* ismini taşıyan eseri olup Türkçe’dir¹³. Diğeri Abdülganî Nâblusî’nin (ö. 1143/1731) *Leme’âtü’l-berki’n-necdî şerhu Tecelliyâtı Mahmud Efendî* isimli eserdir ve Arapça’dır¹⁴. Bu şerhler de henüz yazma hâlinindedir.

Azîz Mahmud Hüdâyî *Tecelliyât* isimli eserinde kalbine doğan ilhamları, gâibden duyduğu sesleri ve kalp gözüyle gördüğü olayları (müşâhedeleri) ay, gün ve sene belirterek kaydetmiştir. Hüdâyî, gördüğü rüyaları *Vâkı’ât* isimli eserinde kaydetmiş, *Tecelliyât*’ta ise çoğunlukla uyanık iken nâil olduğu ilhâm ve keşflere yer vermiştir. Bu ilhâm ve keşflerden bir kısmı gâibden ses duymak, bir kısmı da bazı şeyleri görmek şeklindedir.

Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Tecelliyat adlı eserinden bir kesit

Duyduğu seslere örnek olarak şunlar zikredilebilir:

Hüdâyî, hicrî 1112 senesi Receb ayında “Yâ şefîa'l-müznibîn” (Ey günahkârların şefâatçisi!) diye bir nidâ duymuştur¹⁵. Muharrem'in 9. günü kendisine işâret edilerek: “Bu zamânın kutbü'l-âfâkı bunlardır” diye hitâb edilmiştir. Şa'bân ayının 6. günü kendisine: “Hak Teâlâ sana selâm eyledi” diye hitâb gelmiştir¹⁶. Zilhicce'nin 11. günü: “Eleysallâhü bi kâfin abdeh, kulumuzun bütün işlerine biz kifâyet edip her hâlini gözetiriz” diye nidâ gelmiştir¹⁷. Muharrem'in 23. günü şöyle bir hitâb gelmiştir: “Kişinin zâhirini islâha çalışması Hz. Mûsâ'nın yoludur, bâtınını islâha çalışması Hz. Îsâ'nın yoludur. Her iki yönünü de islâh için çalışması Hz. Muhammed'in yoludur”¹⁸. Zilka'de'nin 19. günü şu nidâ gelmiştir: “Saâdete ulaşmak, zahmet ve meşakkat çekip sabretmekle olur”¹⁹.

Kalp gözüyle gördüğü olaylardan bazıları ise şunlardır:

A. Bir şahsı görmesi:

Hüdâyî, 1012 senesi Receb ayınının 18'inde Hz. Peygamber'i görmüş, Peygamber Efendimiz ona: “Bizim vârisimizsin” buyurmuştur²⁰. Aynı sene Rabûlevvel'in 29. günü dervişlerle sohbet ederken Hz. Peygamber Hüdâyî'ye görünüp oturduğu seccâdenin üzerine gelmiştir²¹. Muharrem'in 24. günü Cuma namazının son sünnetini kılariken Bâyezîd Bistâmî'nin genç bir insan sûretinde gelip mecliste oturduğunu görmüştür²². Cemâziyelülâ ayında Hüdâyî mihrapta otururken ve dervişler zikrederken kalp gözünden perdeler kalkmış, Hz. Peygamber'in mazhar-ı zât-ı rabbânî ve câmi-i cemî-i esmâ ve sıfât olduğu (yani bütün ilâhî isim ve sıfatlara sâhip olduğu) keşf olunmuştur²³.

B. Bir nur görmesi:

Şa'bân ayının bir pazar günü yatsı namazının son sünnetinde kendisini yeşil bir nûrun kapladığını görmüştür²⁴. 1012 senesi Şa'bân ayının¹⁹. Çarşamba günü akşam ile yatsı arasında önce siyah bir nur, sonra yeşil bir nur görmüştür²⁵.

C. Bir hediye alması:

Ramazan'ın 29. günü kendisine mânen âlemler kadar geniş bir halı hediye edilmiştir²⁶. Bir ara dervişlerle tevhîd zikri icrâ ederken Hüdâyî'ye mânen bir hil'at (cübbe) giydirilmiştir²⁷. Bir Çarşamba gecesi temcîd vaktinde Hz. Peygamber Hüdâyî'ye bir tâc giydirmiştir²⁸. Zilhicce'nin 5. günü kendisine lezzetli bir şerbet ikrâm edilmiştir²⁹. *Tecelliyât*'ı şerheden Nâblusî'ye göre bu, tevhîd-i hâlis şerbetidir ve insanı mâsivâ kirleri ile perdelerden temizler. Nitekim âyet-i kerîmede: *Rabbleri onlara tertemiz şerbet içirdi*" (el-İnsân, 76/21) buyurulmuştur³⁰. Şa'bân ayında bir cuma günü toplu zikir esnâsında tarîkat ehlinin tâcları Hüdâyî'ye gösterilmiş ve hangisini istediği sorulmuş, o Hz. Peygamber'in tâcını yani sarığını tercih etmiştir³¹. Rabîulevvel'in 29. günü murâkabe esnâsında kendisine bir miktar yağ getirilmiş ve: "Bu, Hz. Peygamber'in kullandığı yağdır" diye hitâb edilmiştir³². Cemâziyelevvel'in 5. Cuma günü Hak Teâlâ tarafından Hüdâyî'ye selâmet, saâdet ve şeref cübbesi hediye edilmiştir³³. Cemâziyelâhire'nin 6. Çarşamba günü altın süslemeli olup asılı duran bir kılıç kendisine hediye edilmiştir³⁴. Nâblusî'ye göre bu kılıç, hem Allah Teâlâ hem de kullar ile ilişkilerde doğruluk ve samimiyetin sembolüdür³⁵.

D. Mânevî mi'râc yapması:

Hüdâyî, bir Pazar gecesi mânevî mi'râc yapmış, Hak Teâlâ ona "Yâ Abdullah" (Ey Allah'ın kulu) diye hitâb etmiştir³⁶. Cemâziyelâhir'in 22. günü yine rûhânî mi'râc yaşamıştır³⁷ Zilka'de'nin 23. günü Hak Teâlâ'ya vâsıl olmuş, sonra kulları Hakk'a irşâd için geri dönmeye (rucû) izin istemiştir³⁸. 1014 senesi Cemâziyelâhir'in 22. günü de rûhânî bir mi'râc yaşamıştır³⁹.

Celvetiyye'de Tecelliyâtı Yazma Geleneği:

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin, tasavvuf yolunda kavuştuğu tecellileri bir kitap hâlinde derlemiş olması, onun tâkipçileri olan bazı Celvetîler için örnek teşkil etmiş olmalıdır. Çünkü Hüdâyî'den sonra başka Celvetiyye mensuplarının da tecellilerini kaleme aldığı görülmektedir. Fenâî mahlasıyla şiirler yazan Ehl-i Cennet Mehmed Efendi'nin (ö. 1075/1664) *Tecelliyât*⁴⁰ ve Mustafa Devâtî'nin (ö. 1070/1659) *Tuhfetü's-sûfiyyîn*⁴¹ gibi eserleri ile İsmâil Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Vâridât-ı Hakkıyye* başta olmak üzere birçok eseri⁴², Hüdâyî'den sonra Celvetiyye'de tecelliyâtı yazmanın âdetâ bir gelenek olduğunu îmâ etmektedir. Mustafa Devâtî'nin *Tuhfetü's-sûfiyyîn* isimli eserinden birkaç örnek verilirse, bu eserin, Hüdâyî'nin *Tecelliyât*'ı ile konu yönünden benzerliği daha iyi anlaşılacaktır. Devâtî şöyle diyor: "Bir gün tekkemden çıkınca bahçedeki taş parçalarını gördüm. Bahçeyi temizleyen dedeye: Niçin şu bahçeyi bir güzel tımar eylemezsin? dedim. O anda Hak tarafından kalbime şu ilhâm geldi: Ey fülân oğlu fülân! Dışarıdaki bahçeye bakacağına yürü git vücûdunun bahçesini temizle"⁴³.

“Bir gün gönlüm Allah’a yönelmiş olarak otururken Lâ ilâhe illallâh dedim. Yerden semâya kadar bir direk peydâ oldu. Ey Allâh’ım, bu ne hikmettir? diye sordum. Şöyle bir cevap geldi: Bu direk Sırât Köprüsü gibidir. Bütün uzuvlarını zapt eyleyen, kontrol altında tutan kulum bu budaksız direğe merdivensiz olarak çıkar. Yani kelime-i tevhîdi söyleyen kimse dünyada iken Sırât Köprüsü’nü geçer”⁴⁴.

“Bir gün gayb âlemine nazar edip Rasûl-i Ekrem Efendimizi gördüm. Fakîre buyurdular ki: Ârifler canım gibidir, âşıklar oğlum gibidir, ümmetim de gözüm gibidir”⁴⁵.

“Bir gün Lâilâhe illallâh dedim. Nurdan bir deryâ gördüm. Hemen bu deryanın içine daldım. Sonunda büyük bir câmi gördüm. Câminin kapısına yaklaştım. Orada bu fakîre bir yay ile üç ok ve bir kitap verdiler. Bunlar nedir? diye sordum. Bu yay Allah Teâlâ’nın kudret yayıdır. Bu oklar şerîat, mârifet ve hakîkattir. Bu kitap da bu makâmın mânâsını açıklar, cevâbını aldım”⁴⁶.

Celvetiyye’deki tecellîleri kaydetme geleneğinin bir benzeri de, Hindistan’daki Nakşbendiyye-Müceddidiyye tarikatında görülmektedir. İmâm-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî (ö. 1034/1624), tasavvuf yolunda nâil olduğu tecellîleri, tahdîs-i nimet yani Allah’ın bu lütfunu zikretmek ve yeni müridlere şevk vermek için yazılı ve sözlü olarak aktarmıştır⁴⁷. Ahmed Sirhindî’nin keşf ve rûhî tecrübelerini genişçe yazması, sonraki bazı Müceddidiler için örnek teşkil etmiş, onlar da bazı tecrübelerini aktarmışlardır. Ahmed Sirhindî’nin oğlu Muhammed Ma’sûm hacca gittiğinde Hicâz’da nâil olduğu ilhâm ve keşfleri anlatmış, onun anlattıklarını oğlu Muhammed Ubeydullah *Hasenâtü’l-Haremeyn* adıyla derleyip kitap hâline getirmiştir⁴⁸. Ahmed Sirhindî’nin diğer oğlu Muhammed Sa’îd’in Hicâz’daki ilhâm ve keşfleri de onun oğlu Abdülehad Vahdet Sirhindî tarafından *Letâifü’l-Medîne* adıyla derlenmiştir⁴⁹. Şâh Veliyyullah Dihlevî ise ilhâm ve keşflerini *Füyûzu’l-Haremeyn* isimli eserinde bizzat kendisi kaleme almıştır⁵⁰.

Binâenaleyh, Hüdâyî’den sonra Anadolu’daki Celvetiyye’de görülen tecelliyâtı yazma geleneğinin bir benzeri, aynı asırlarda Hindistan’daki Müceddidiyye ekolünde de görülmektedir.

Netîce olarak, tecelliyât türü eserler, ilâhiyat fakültelerinin tasavvuf bölümündeki akademisyenler tarafından ciddî bir araştırmaya tâbî tutulmalıdır. Çünkü tasavvuf düşüncesinin (felsefesinin) oluşumunda sûfîlerin ulaştığı tecellîler ve bu yolla edindiği bilgiler önemli bir rol oynar. Öte yandan bu tür eserler sâdece tasavvuf araştırmacıları için değil, aynı zamanda din psikolojisi ve parapsikoloji sahalarında araştırma yapanlar için de önemli malzemeler ve ip uçları sağlayacak niteliktedir. Zîrâ sûfîlerin keşf, ilhâm, gâibden ses duyma ve mânevî mi’râc gibi kavramlarla ifâde ettikleri hâller için parapsikologlar duru görü, duru işitme, astral seyahat gibi tâbirler kullanmakta, yani aynı konuyu incelemektedirler.

DİPNOTLAR

¹ *Keşfü'l-esrâr*'ın metni Nazif Hoca tarafından yayınlanmıştır: Nazif Hoca, *Rûzbiḥân al-Baklî ve Kitâb Kaşf al-Asrâr'ı ile Farsça Bazı Şiirleri*, İstanbul 1971. *Fevâihu'l-cemâl*'in metni Fritz Meier tarafından *Die Fawâih al-Gamal wa Fawâtiḥ al-Galal* adıyla yayınlanmış (Wiesbaden 1957), Mustafa kara tarafından da Türkçe'ye çevrilmiştir (*Tasavvufî Hayat* içinde, İstanbul 1980, s. 91-161).

² Necmeddîn Kübrâ, *Tasavvufî Hayat*, s. 99-100.

³ Kübrâ, *ae*, s. 112.

⁴ Necmeddîn Kübrâ, *Tasavvufî Hayat*, s. 107-108.

⁵ Şihâbeddîn Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, Beyrût 1966, s. 217.

⁶ Sühreverdî, *ae*, s. 219.

⁷ Sühreverdî, *ae*, s. 462, 466. Buna benzer tasnifler Sühreverdî'den önceki sûfilerce de yapılmıştır. Bk. Ebû Tâlib Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, Kâhire 1310, I, 114-117; İmâm Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, Mısır 1344, s. 212-215.

⁸ Bistâmî'nin mi'râcı için bk. Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma'*, s. 464, 468; Muhammed b. Ali Sehlegî, *Kitâbu'n-Nûr min kelimâti Ebî [Yezîd] Tayfûr*, Abdurrahmân Bedevî, *Şatahâtü's-süfiyye*, Kuveyt 1978 içinde, s. 111, 149, 175-178. Senâî Gaznevî'nin mi'râcı için bk. Senâî Gaznevî, *Seyru'l-ibâd ile'l-meâd, Mesnevîhâ-yı Hakîm-i Senâî* (nşr. M.Takî Müderris-i Razavî), Tahran 1348 hş. içinde, s. 179-233; Ferîdeddîn Attâr'ın mi'râcı için bk. Ferîdeddîn Attâr, *Musibetnâme* (nşr. Visâl Nûrânî), Tahran 1338 hş. İbnü'l-Arabî'nin mi'râcı için bk. İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Beyrût ts., III, 345-354 (bâb: 367); a.mlf., *Kitâbu'l-İsrâ ile'l-makâmi'l-esrâ, Resâilü İbni'l-Arabî*, Haydarâbâd-Dekken 1948 içinde. Alâüddevle Simnânî'nin mi'râcı için bk. Alâüddevle Simnânî, *Sirru bâli'l-bâl li-zevî'l-hâl, Musannefât-ı Fârsî-yi Alâüddevle-i Simnânî* (nşr. N.M. Herevî), Tahran 1369 hş./1990 içinde, s. 128-140 vd. İmâm-ı Rabbânî'nin mi'râcı için bk. Necdet Tosun, *İmâm-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî: Hayatı, Eserleri, Tasavvufî Görüşleri*, İstanbul 2005, s. 65-77.

⁹ Eserin Arapça aslının nüshaları: Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 2065/6; Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 2372/3, 3670/2; Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 332/12; Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu, nr. 446/2; Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 417/2; Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1134; Hacı Selim Ağa Ktp., Hüdâyî, nr. 271/9.

¹⁰ İsmâil Hakkı Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce* (nşr. Ali Namlı-İmdat Yavaş), İstanbul 1997, II, 217.

¹¹ Eserin Osmanlıca tercümesinin nüshaları: İstanbul Ün. Ktp., TY, 801/3; Hacı Selim Ağa Ktp., Hüdâyî, nr. 593/3; Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 3119/2; İstanbul Belediye Ktp., M.Cevdet, K 412.

¹² Muizzeddîn Celvetî hakkında bk. Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, 164; H. Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, İstanbul, Erkam Yayınları 1982, s. 139.

¹³ Hasan b. Abdurrahmân Aksarâyî Rızâî, *Tecelliyât-ı Hüdâyî'nin Nazmen Şerhi*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 3347, vr. 43-71. Müellif için bk. Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 22; Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Sûfler, Devlet ve Ulemâ*, İstanbul 2001, s. 373-374.

¹⁴ Nâblusî'nin şerhinin yazma nüshaları: Hacı Selim Ağa Ktp, Hüdâyî, nr. 261 (122 varak); nr. 263 (95 varak); Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 259 (56 varak); Süleymaniye Ktp., Reîsü'l-küttâb, nr. 471 (84 varak); Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 715 (98 varak); Süleymaniye Ktp., Esad, nr. 1510 (84 varak); Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba, nr. 298 (97 varak); Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Revan Köşkü, nr. 467 (89 varak); İstanbul Ün. Ktp., AY, 2447.

¹⁵ Azîz Mahmud Hüdâyî, *Tecelliyât* (trc. Mu'izzeddîn Celvetî), Hacı Selim Ağa Ktp., Hüdâyî, nr. 593, vr. 131b.

¹⁶ Hüdâyî, *ae*, vr. 133a.

¹⁷ Hüdâyî, *ae*, vr. 133b.

¹⁸ Hüdâyî, *ae*, vr. 135a.

¹⁹ Hüdâyî, *ae*, vr. 136a.

²⁰ Hüdâyî, *ae*, vr. 131b.

²¹ Hüdâyî, *ae*, vr. 131b.

- ²² Hüdâyî, ae, vr. 136a.
- ²³ Hüdâyî, ae, vr. 133b-134a, 138b.
- ²⁴ Hüdâyî, ae, vr. 134a.
- ²⁵ Hüdâyî, ae, vr. 138a.
- ²⁶ Hüdâyî, ae, vr. 132a.
- ²⁷ Hüdâyî, ae, vr. 132b.
- ²⁸ Hüdâyî, ae, vr. 133a-b.
- ²⁹ Hüdâyî, ae, vr. 133b.
- ³⁰ Abdülğanî Nâblusî, *Leme'âtü'l-berkân-necdî şerhu Tecelliyâtı Mahmud Efendî*, Hacı Selim Ağa Ktp., Hüdâyî, nr. 263, vr. 32b.
- ³¹ Hüdâyî, ae, 134a, 138a.
- ³² Hüdâyî, ae, vr. 134a-b.
- ³³ Hüdâyî, ae, vr. 136b.
- ³⁴ Hüdâyî, ae, vr. 136b.
- ³⁵ Nâblusî, age, vr. 35a.
- ³⁶ Hüdâyî, ae, vr. 132a.
- ³⁷ Hüdâyî, ae, vr. 133a.
- ³⁸ Hüdâyî, ae, vr. 133b.
- ³⁹ Hüdâyî, ae, vr. 137a.
- ⁴⁰ Fenâî Mehmed Efendi, *Tecelliyât*, İstanbul Belediye Ktp., O. Ergin Yzm., nr. 314/11, vr. 76b-84a; Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 3347, vr. 152-159.
- ⁴¹ Mustafa Devâtî, *Tuhfetü's-sûfiyyîn*, İstanbul Belediye Ktp., Belediye bölümü, nr. 438, vr. 32b-48b; Hacı Selim Ağa Ktp., Hüdâyî, nr. 585, vr. 1b-20a. Osmanlı Türkçesi ile yazılan bu eser, tarafımızdan günümüz Türkçesi'ne göre sâdeleştirilerek yayınlanmıştır: Şeyh Mustafa Devâtî, *Tuhfetü's-sûfiyyîn (Sûfilere Hediye)*, hzr. Necdet Tosun, İstanbul 1998.
- ⁴² Bursevî'nin vâridât ve tecelliyât türü eserlerinin bir listesi için bk. Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, İstanbul 2001, s. 217-218.
- ⁴³ Şeyh Mustafa Devâtî, *Tuhfetü's-sûfiyyîn (Sûfilere Hediye)*, s. 48.
- ⁴⁴ Devâtî, ae, s. 53-54.
- ⁴⁵ Devâtî, ae, s. 61.
- ⁴⁶ Devâtî, ae, s. 68.
- ⁴⁷ Ahmed Sirhindî'nin tecelliyât ve mükâşefâtı onun eserlerinde dağınık olarak mevcuttur. Müridlerinden Bedreddîn Sirhindî ise bunlardan bazısını *Hazarâtü'l-kuds* isimli eserinde müstakil bir bölümde toplamıştır. Bk. Bedreddîn Sirhindî, *Hazarâtü'l-kuds* (nşr. Mahbûb İlâhî), Lahor 1971, II, 93-112; ayrıca bk. Necdet Tosun, *İmâm-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî: Hayatı, Eserleri, Tasavvufî Görüşleri*, İstanbul 2005.
- ⁴⁸ Muhammed Ubeydullah (drl.), *Hasenâtü'l-Haremeyn* (Frs. trc. Muhammed Şâkir, nşr. Muhammed İkbâl Müceddidî), Lahor 1981. Bu eser, *Yevâkitü'l-Haremeyn ve Risâle-i Yâkûtiyye* gibi isimlerle de bilinir.
- ⁴⁹ Abdülehad Vahdet Sirhindî, *Letâifü'l-Medîne* (nşr. M. İkbâl Müceddidî), Lahor 2004.
- ⁵⁰ Şâh Veliyyullah Dihlevî, *Füyûzu'l-Haremeyn* (nşr. Seyyid Zahîruddîn), Delhi 1308. Arapça metin ve Urduca tercüme beraber yayınlanmıştır.

Azîz Mahmud Hüdâyî'de Nûr-ı Muhammedî Telâkkisi

DOÇ. DR. KADİR ÖZKÖSE

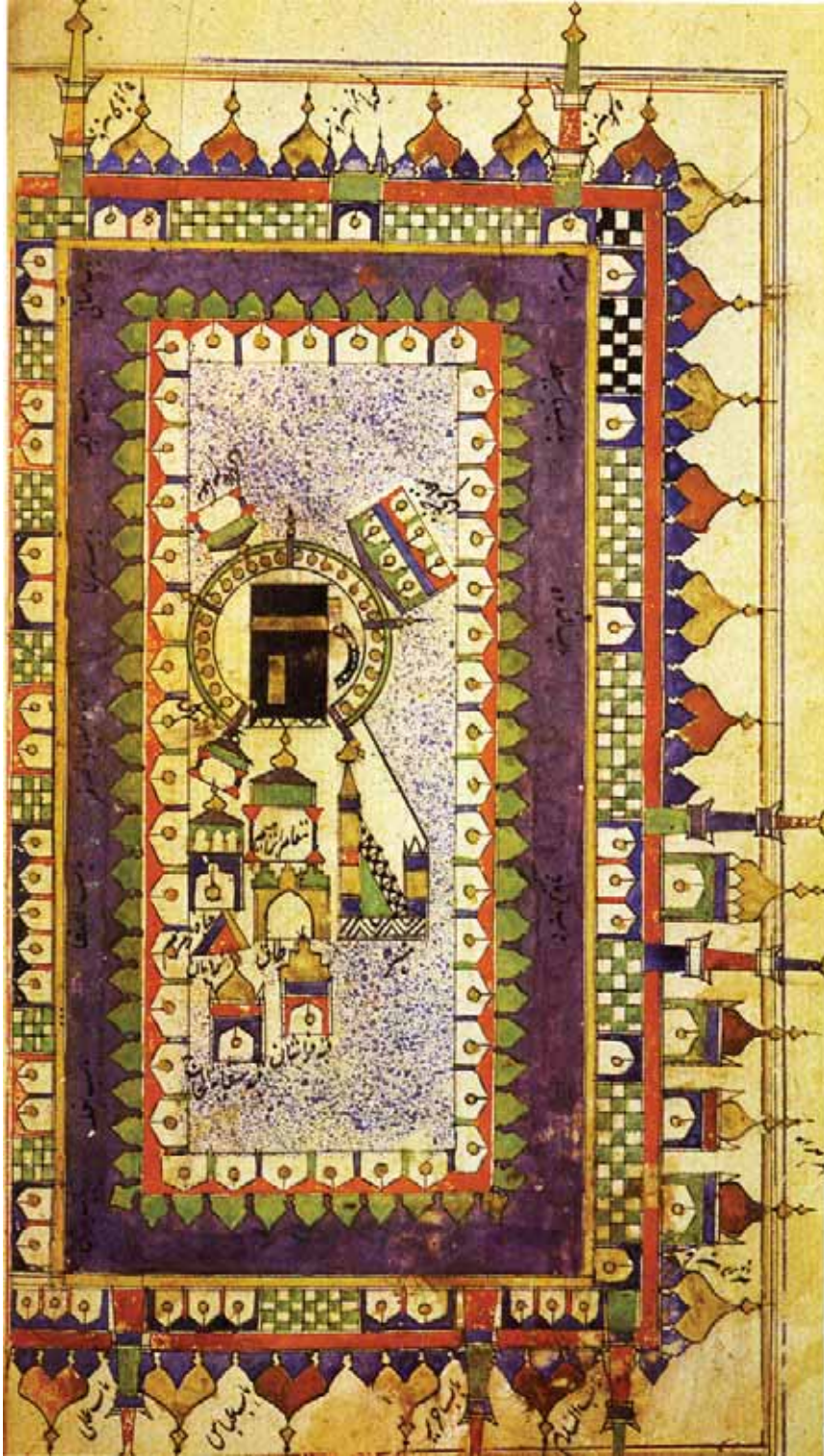
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

Evrende her şey bir değişim süreci yaşamakta ve bu değişim belli ölçü ve yasalara göre gerçekleşmektedir. Âleme egemen olan ve hiçbir şekilde değişmeyen bu yasaya İbnü'l-Arabî (ö.638/1240), düzen ve akıl anlamına gelen, kelime/logos ismini vermektedir. Aslında logos terimi, ilk defa Herakleitos tarafından kullanılmış,¹ Stoacılar tarafından yaygınlaştırılmış² ve Philon tarafından da dinî düşünceye sokulmuştur.³

İbnü'l-Arabî “kelime/logos”u, salt metafizik yönüyle, akleden ve bütün varlıkların içinde dolaşabilen bir kuvvet, yaratılışın, hayatın ve alemin yönetiminin ilkesi olarak görmektedir. Felsefî metinlerde ilk akıl, küllî akıl, küllî ruh gibi kavramlar tasavvuf erbabınca Kelime ve Hakikat-ı Muhammediyye tabiriyle karşılanmaya başlanmıştır.⁴

“Kelime” tasavvufi yönden, bütün ilahî ilimlerin kendisinden alındığı bir asıl, vahiy ve ilhamın kaynağıdır. İbnü'l-Arabî “kelime”yi, âlemle olan ilişkisi yönüyle “Hakîkatu'l-Hakâik”, her şeyin yazılı olduğu bir kayıt defteri anlamında “Kitab” veya “İlm-i A'la”, insanla ilgisi olması yönüyle “Adem”, “Hakikat-ı Ademiyye”, “Hakikat-ı İnsaniye”, “İnsan-ı Kâmil” ve “Nûr-ı Muhammediyye” olarak isimlendirir.⁵

Öncelikli olarak konunun kavramsal tahlilini yapacak olursak, lügatte “karanlığın zıddı ve ışık” anlamına gelen nur kavramı, dünyevî ve uhrevî olmak üzere iki kısımdır. Dünyevî olan da ilahî nurlardan yayılan ve basiret gözü ile anlaşılan nur ile ışıklı cisimlerden yayılan ve baş gözü ile anlaşılan nur olmak üzere ikiye ayrılır.⁶ en-Nûr, Esmâ-yı Hüsnâ'dan biri olup Allah'ın ez-Zâhir ismi ile tecessisi, Allah'ın kâinattaki suretlerde kendini göstermesidir.⁷ Maddenin kalbden

Bir Kabe minyatürü

uzaklaştırdığı ilahî feyzi ve dinî bilgileri açığa çıkarmada araç olan ışığa da nur denir.⁸ Tasavvuf erbabı, mestur olan her şeyin münkeşif olmasını sağlayan İlm-i ledünne ve kalbden masivayı çıkarıp atan ilahî vâridâta da nur adını vermektedir.⁹ Kur’ân-ı Kerim’de genellikle, “zulümât (karanlıklar)” kelimesinin alternatifi olarak ve tekil haliyle “hakikati” temsil eder mahiyette geçen nûr kavramı,¹⁰ özel olarak “Allah yeryüzünün ve gökyüzünün nurudur.”¹¹ şeklinde yer almaktadır. Nur eşyayı açıklayan, eşyanın hakikatini olduğu gibi keşf ve beyan eden bir nesnedir. Alemi aydınlatması sebebiyle Hz. Muhammed için de kullanılmaktadır.

Hakikat-i Muhammediyye adıyla da anılan Nûr-ı Muhammedî ise Hz. Muhammed’e mahsus nur veya nübüvvet nuru demektir.¹² Hakk Teâlâ’nın önce Hz. Muhammed’i, sonra da onun nurundan diğer varlıkların tümünü yaratması anlamına gelmektedir.¹³ Nur-ı Muhammedi, bütün mahlukatın var oluşunun/vücudunun temel ilkesi, latif-kesif ne varsa her şeyin kendi dairesi içerisine girdiği bir varlık mertebesidir.¹⁴ Tasavvufta tenezzülât-ı seb’a ve hazarât-ı hamse diye ifade edilen tecelli safhalarının ikincisi Hakikat-ı Muhammediyyedir. Bu mertebe lâ-taayyün’ün, taayyün suretiyle zuhur ettiği ilk tenezzül mertebesidir. Burada eşyanın hakikati henüz bilkuvve mevcûddur. Ve yine bu mertebede temeyyüz yoktur. Yâni “âlim” (bilen), “malûm” (bilinen) ve “ilim” (bilgi) birdir. Bu makama “ilk akıl”, “ilk nur”, “ilk gölge” olarak da isimlendirilir.¹⁵ Buna Hakikat-i Muhammediyye isminin verilmesi, bu hakikatin muhtelif alemlerin hepsinde tafsil edilen şeylerin toplu şekli olmasından dolayıdır.

Dinî-tasavvufî edebiyatımızda Hz. Peygamber’in cismanî hayatından ayrı bir varlığından daha bahsedilmektedir. Allah’tan başka hiçbir şey yokken ilk defa hakikat-i Muhammediyye var olmuş, bütün yaratıklar bu hakikatten ve onun için yaratılmıştır. Zengin bir ilham kaynağı olan nûr-ı Muhammedî mefhumuna eserlerinde yer veren mutasavvıflardan bazısını şu şekilde sıralayabiliriz: Sehl et-Tüsterî (ö.283/896), Hüseyin b. Mansur el-Hallâc (ö.309/922), Ömer b. el-Fârîd (ö.632/1235), Muhyiddin İbnü’l-Arabî (ö.638/1240), Abdülkerim el-Cîlî (ö.820/1417), Kastallânî (ö.923/1517) ve mutasavvıfımız Azîz Mahmud Hüdâyî (ö.1038 /1628).

Azîz Mahmud Hüdâyî’nin; “Hz. Muhammed (s.), varlık ağacının tohumudur. Arş, kürs, levh ve kalem O’ndan sonradır. Bundan dolayı Hz. Peygamber, “Hz. Adem toprak ile su arasında iken ben nebi idim.”¹⁶ demiştir. Nasıl ki, tohum ağaçtan önce olup sonraki aşamalarda ağacın kökü, dalı ve çiçekleri çıkıp ağaç öyle tamam oluyorsa, Resulullah (s.) de böyledir. O, kainat için asıldır. Allah Teala arşı, ferşi ve aralarındaki olanları O’ndan yarattı.”¹⁷ tarzında devam eden sözlerinden anlıyoruz ki, ilk yaratılan şey, hakikî âdem ve hakikî insan olan *hakikatü’l-muhammediyye*dir.

Azîz Mahmud Hüdâyî’ye göre, Hz. Peygamber, sûretâ insan şeklinde görünse de aslı Hak’tandır. Onun nuru Tanrı’nın nurundandır. O, Hz. Adem’den önce yaratılmıştır. Allah katında en sevgili ve en değerlidir. Hüdâyî, şu beyitlerinde Muhammedî nurun insanlık ve meleklerin hidâyet rehberi, Tanrı ariflerinin önde-

ri olduğunu, başka varlıklar, nurlar ve nebilerin de onun gerçeğini tafsil ve beyan için yaratıldığını seslendirmektedir:

Nebîler gerçi halkı davet edib
Kamusu etdiler irşâd-ı ümmet

Velî sen geçib ef'âl ü sıfâtı
İbâdı etdin asl-ı zâta davet

Anınçün hâtem oldun enbiyâya
Seninle bitdi bünyân-ı nübüvvet.¹⁸

Nûr-ı Muhammediyye'ye ilk tecelli olmasından dolayı "taayyun-i evvel", sevgi tarzında tecelli etmesinden dolayı "taayyun-ı hubbi" adı verilmektedir.¹⁹ Muhammedî ruh ile nurun bütün insanlardan, peygamber ve meleklerden önce var olduğunu beyan eden Hüdâyî, şu beyitleri ile Hz. Peygamber'i insanlığın manevi babası ve enbiyanın imamı kabul etmektedir:

Kudûmun rahmet-i zevk ü safâdır yâ Resûlallâh
Zuhûrun derd-i uşşâka devâdır yâ Resûlallâh

Nebî idin Âdem dururken mâ'-i tîn içre
İmâm-ı enbiyâ olsan revâdır yâ Resûlallâh

Kemâl-i zümre-i kümmel senin nûrunla olmuşdur
Vücûdun mazhar-ı tâmm-ı Hudâdır yâ Resûlallâh

Hüdâyî'ye şefâat kıl eğer zâhir eğer bâtın
Kapuna intisâb etmiş gedâdır yâ Resûlallâh.²⁰

Peygamber'den şefaât isterken, Muhammed (s.a.v.)'in nebiler arasındaki yerine, vahdet güneşinin kendisinde görülüşüne ayrıca dikkat çeker:

Ey menba-ı lütf ü cûd
Yerin Makâm-ı Mahmud
Yaratılmışdan maksûd
Sensin yâ Habiballah²¹

Hüdâyî'ye göre, rûhânî ve cismânî alemin mertebeleri, Resulullah (s.a.v.)'in şerefli vücudunun ortaya çıkışına kadar devam etmiştir. Varlık ağacının en uzak mertebesi Hz. Adem'in çamuru, en yakın mertebesi Abdulmuttalib'in oğlu Abdullah idi ifadesi ile nûr-ı Muhammedî'nin zaman içinde nesilden nesile intikal ettiğini, Adem, Nuh, İbrahim ve diğer peygamberlerin suretiyle; son olarak da peygamberlerin sonuncusu Hz. Muhammed (a.s.)'in suretiyle zuhur etmiş olduğunu ifade etmektedir.

Azîz Mahmud Hüdâyî'ye göre Allah, Resulullah (s.a.v.)'in zuhuruyla alemleri tamamladı ve alemlerin yaratılmasındaki gaye ortaya çıkmış oldu. Bu sebepten dolayı vücudu, diğer peygamberlerin sonuna bırakıldı. Böylece o "Hâtem-i Enbiyâ" ve "Önceki ve sonrakilerin efendisi" oldu. Yani Hz.Âdem insanların maddeden babası (ebu'l-beşer) iken Muhammed (s.a.v.) ruhların babasıdır (ebu'l-ervâh).²²

Tasavvufu Peygamber öğretilerinin iç boyutu olarak gören Hüdâyî, kendisini nebevî esasların ateşli izleyicisi olarak görmüş ve hayatının her anında onu örnek almaya çalışmıştır.²³ Hz. Muhammed'in manevî kişiliği onun için daima bir güç merkezi olmuştur. Peygambere karşı hissettiği derin sevgiyi yansıtan na't ve ilahileri, köylü kentli tüm Anadolu insanının ilham kaynağı olmuştur. İlahilerinde peygambere hitap ederken, yüreğindeki acı, umut ve üzüntüleri dile getirmiştir. İrtibat-ı manevi neşesi ile Resûl-i Ekrem'e hitap ederken, onu; "Küntü kenz esrârının miftâhı", "Mazhar-ı tâmm-ı Hudâ", "Arş-ı a'zamın cilve-gâhı", "Sidrenin seyrine doyamadığı zât", "Hakikat bağının serv-i bülendi", "Gevher-i kân-ı risâlet", "Bedr-i dücâ", "Şems-i duhâ", "Verd-i gülistân-ı Hudâ", "Hakk'ın Habîbi Mustafâ", "Mahbûb-ı Hakk", "Hayru'l-beşer", "İki cihan sultanı" diye yâd etmektedir.²⁴

Tasavvufî anlayışa göre Hz. Muhammed (s.a.v.) bir beşer olarak insan-ı kâmilin en güzel örneğidir. Hakikat-i Muhammediyye anlayışı içinde bir beşerin alabilirdiğine yüceltilmesi, İslam tasavvufunda insana verilen değer bir tezahürüdür. Dolayısıyla kemale doğru yol almak isteyenler için Hakikat-i Muhammediyye, ulaşılması arzu edilen bir idealdir.²⁵ Zira Hüdâyî,

Ahmed'in farkı Ahad'dan mîm-i imkân iledir
Aradan imkânı kaldırsan kalır vahdet hemîn.²⁶

beytinde ifade ettiği üzere Ahmed kelimesindeki mîm çıkarılınca geriye sadece Ahad söz kalmaktadır. Dolayısıyla mîm, Hz.Peygamber'de ifadesini bulan kâmil insanın vücuduna, Ahad ise hüviyetine işaret etmektedir. Kâmil insanın suretinden hareketle, özünü anlayamayan kimse yaratılış sırrına ulaşamaz.²⁷

*Ayinedir bu âlem her şey Hak ile kâim
Mir'ât-ı Muhammed'den Allah görünür dâim.*

beytinde *hakikatü'l-muhammediyenin*, "insanlık" mefhumunun ilk örneği ve madde alemiyle gerçekleşen ilk Tanrısal irtibat olduğu, bütün oluşumların ondan neş'et ve bütün âlemin bu kozmik insandan zuhur ettiği gerçeği,²⁸ Azîz Mahmud Hüdâyî'nin zihin ve gönül dünyasında şu şekilde yer etmektedir:

Cemâline edip insanı mir'at
Kemâl-i hüsnünü seyran eden dost.²⁹

Ârif ol âyine-i insâna bak
Anda nûr-ı Hazret-i Rahmân'a bak

Ko harâbât ehlinin vîrânlığın
Anda mevdu' kenz-i bî-pâyâna bak.

Sûretinde Âdemi halk eyleyen
Şibh ü misli olmayan Sultân'a bak

"Semme vechu'llah"ı fehm ettinse ger
Şeş cihetden bî-cihet Cânan'a bak

Keşf olunca sırr-ı tahbîb-i Habîb
Terk-i gılmân et yeter vildâna bak.

Fürkat ehline yeter kıldın nazar
Aç gözün vâsıl olan yârâna bak.

Geç Hüdâyî sûreti ma'nâyı gör
Katreyi ko lücce-i ummâna bak.³⁰

Bu beyitlerinde Azîz Mahmud Hüdâyî, Tanrı'nın kendi kudretini kâmil insan aynasından seyrettiğine, ayna hükmündeki kâmil insandan Tanrısal zâtın göründüğüne ve eşyadan örtü kaldırılınca Tanrısal birliğin ortaya çıktığına telmih-te bulunmaktadır.

İnsanı yaratılmışların en azizi gören, insanın yanında alemin bir haşhaş tanesi kadar bile kıymetinin bulunmadığını düşünen Hüdâyî,

Bu mahlûkâtı var kıldın
Kemâl-i kudretin izhâr kıldın

Şükür kim Küntü kenz esrârın açdın
O kenzin zübdesin insâna saçdın

Hem ettin ana tahmîl-i emânet
Ola tâ bâde-nûş-ı bezm-i vahdet.³¹

mısraları ile bizleri muhasebe ve murakabeye davet etmekte, kayıtlardan uzaklaşmamızı arzulamakta, kendi iç hakikatimizi buldurmakta, yaratılış sırrına dikkatimizi çekmektedir.

Hz. Muhammed'den sonra ilahî nurun insan-ı kâmillerde tecelli ettiğini beyan eden Hüdâyî, buna Hak Teâlâ'nın Cebrail ile söyleşisini ve peygamberle ashabında temayüz eden nurun hakikatini örnek vermektedir:

Görüb dört nûru Cibrîl-i mükerrem
Var ortasında hem bir nûr-i a'zam
Dedi: yâ Rabb nedir bu penç envâr
Diledi olmak anlardan haberdâr

Dedi Cebrâîle ol Rabb-i Ekrem
Muhammed nûrudur ol nûr-ı a'zam
O dört envâr dahi o dört velîdir
Ebû-Bekr ü Ömer Osmân Alîdir.³²

İnsan-ı kâmilî varlığın sırrı kabul ettikten sonra bizleri insanı incitmemeye davet etmekte ve kâmil kişiye ait bir kalbin Kabe'den eşref olduğunu söylemektedir. Şöyle ki:

Kalb-i kâmil Kâ'be'den eşrefdir okursan sebak
Kâ'be'yi mahlûk yapdı kalbi sun'-i pâk-i Hak³³

Hüdâyî, bir başka beytinde, Hz. Muhammed'in batınî ve zahirî varlığını insanlığın şifa kaynağı ve derman hâli olarak yorumlamaktadır. Şöyle ki:

Nebiyi-yi müctebâ geldi Resûl-i murtazâ geldi
Habîb-i bâ-safâ geldi Muhammed Mustafa geldi.

Külliyenin kuşbakışı görünümü

Gönüllere şifâ olan kamu derde devâ olan
Bize Hakk'tan atâ olan Muhammed Mustafâ geldi.³⁴

Özetle, nûr-ı Muhammedî telakkisi Tüsterî ve Halâc'tan beri tasavvuf düşüncesinde yer alan ve zamanla felsefî bir mahiyet arzeden bir husus haline gelmiştir. İleri düzeydeki peygamber sevgisi, şer'î şerife sadakati, Muhammedî yolun inceliklerine vukufiyeti ile tanınan Azîz Mahmud Hüdâyî de diğer mutasavvıflar gibi, Nûr-ı Muhammedî düşüncesini benimseyen sûfilerdendir. O benimseydiği vahdet-i vücûd neşvesinin girift konularını anlaşılır bir üslupla aydınlatmaya çalışmış. Yaşadığı manevî coşkuyu sevenleri ile paylaşmak istemiştir. Manzum ve mensur eserlerinin tüm satır aralarında peygamber sevgisini canlı tutmaya, onun manevî kişiliğinden müstefid olmaya çalışmıştır. Hz. Peygamberin beşeri kimliğini göz ardı etmeden onun hakikatine dikkat çekmiş, Allah'ın esma ve sıfatları ile bir bütün olarak kendisinde tecelli ettiğini dile getirmiştir. Ona göre Hz. Muhammed, her türlü fazilet ve olgunluğun kemal bulduğu kimsedir. Hakkın ilk taayyünü, tüm yaratılmışların sırrı, küntü kenz sırrının inkışı nûr-ı Muhammedî telakkisinin idrâkine bağlıdır.

DİPNOTLAR

- 1 “Akıl” ve “Kelime” anlamlarına gelen logos kavramını Herakletios, bütün âleme hâkim olan ve âlemin kaynağı olan “aklî prensip” anlamında kullanmıştır. (Abdullah Kartal, *Abdülkerim Cîlî –Hayatı, Eserleri, Tasavvuf Felsefesi-*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, 264.)
- 2 Stoacılar logos kavramını âlemin aklî düzeni, içkin tabii yasa, her şeyde gizli olan hayat kaynağı, duyulur dünyasının üzerindeki etkin güç anlamında ele almışlardır. (Kartal, *a.g.e.*, 264.)
- 3 Logos kavramını dîni düşünceye sokan kişi, Yunan felsefesinin, Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat ile özdeş olduğunu savunan Philon’dur. Philon’a göre Tanrının yaratıcı kelimesi olarak logos, Tanrının meleği, Tanrının ismi, en yüksek rahip, yönetici, ideal insan ve Allah’ın oğludur. (Kartal, *age*, 265.)
- 4 Mehmet Demirci, “Nûr-i Muhammedî”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyet Fak. Dergisi*, sy. 1, İzmir 1983, 244.
- 5 Ebu’l-Alâ Afîfî, “İbn Arabî Hakkında Yaptığım Çalışma”, *İbn Arabî Ansına (Makaleler)*, ter. Tahir Uluç, İnsan Yayınları, İstanbul 2002, 37-38.
- 6 Âsım Efendi, *Kamus Tercemesi*, II/726, Nur md.; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat*, Nur md.
- 7 Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri & Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul 2004, 488.
- 8 Abdurrezzak el-Kâşânî, *Mu’cemu Istılahatı’s-Sufiyye*, tah. Abdülâl Şahin, Daru’l-Inad, Kahire 1992, 118.
- 9 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1993. II/706.
- 10 İbrahim, 14/1; el-Ahzâb, 33/43; el-Hadîd, 57/9; et-Talâk, 65/11.
- 11 en-Nûr, 24/35.
- 12 Demirci, “Nûr-i Muhammedî”, *DEÜ. İlahiyet Fak. Dergisi*, sy. 1, 239.
- 13 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul 1995, 414.
- 14 Muhammed Mustafa Hilmi, “Sembollerdeki Hazine”, *İbn Arabî Ansına (Makaleler)*, ter. Tahir Uluç, İnsan Yayınları, İstanbul 2002, 76.
- 15 Mahmut Erol Kılıç, *Muhyiddin İbnü’l-Arabî’de Varlık Ve Mertebeleri (Vücûd Ve Merâtibu’l-Vücûd)*, Doktora Tezi, Dan. Prof.Dr. Mustafa Tahralı, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, 227-228.
- 16 İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ ve muzilü’l-ilbâs ammâ iştehere mine’l-ehâdis alâ elsineti’n-nâs*, Mısır 1352 h., II/136.
- 17 Azîz Mahmud Hüdâyî, *Âlemin Yaratılışı ve Hz. Muhammed’in Zuhûru*, ter. Kerim Kara-Mustafa Özdemir, İnsan Yayınları, İstanbul 2004, IV. Baskı, 52, 94.
- 18 Seyyid Mahmud Hüdâyî, *Divan*, haz. Ziver Tezeren, *Edebiyat Fakültesi Basımevi*, İstanbul 1985, 25.
- 19 Mehmet Demirci, “Hakikat-i Muhammediyye”, *DİA*, İstanbul 1997, XV/180.
- 20 Hüdâyî, *Divan*, 23.
- 21 Hüdâyî, *Divan*, 24.
- 22 Hüdâyî, *Âlemin Yaratılışı ve Hz. Muhammed’in Zuhûru*, 52, 94.
- 23 Cemal Acer, *Azîz Mahmud Hüdyî’nin Hayâtü’l-Ervâh ve Necâtü’l-Eşbâh Adlı Eserinin Tahkik, Tahric, Terceme ve Tahlili*, Yüksek Lisan Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.
- 24 Hüdâyî, *Divan*, 23, 25, 62, 126.
- 25 Demirci, “Nûr-i Muhammedî”, *DEÜ. İlahiyet Fak. Dergisi*, sy. 1, 244.
- 26 Hüdâyî, *Divan*, 195.
- 27 Muslihüddin Vahyî, *Mirâcü’l-Beyan Mirâc’ın Tasavvufî Boyutu*, haz. Mustafa Tatçı-Cemâl Kurmaz, Alperen Yayınları, Ankara 2002, s. 36.
- 28 Mahmut Erol Kılıç, *Sûfî ve Şiir-Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası-*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004, 101.
- 29 Mehmed Gülşen, *Külliyat-ı Hazreti Hüdâyî*, İstanbul 1338-1340, 91; Ertan, Mehmet Emin, *Azîz Mahmud Hüdâyî*, Şûle Yayınları, İstanbul 2001, 39.
- 30 Hüdâyî, *Divan*, 74.
- 31 Hüdâyî, *Divan*, 161.
- 32 Hüdâyî, *Divan*, 181.
- 33 Hüdâyî, *Divan*, 187.
- 34 Hüdâyî, *Divan*, 180.

Azîz Mahmud Hüdâyî'de Mi'râc Neş'esi

PROF. DR. AHMED YÜKSEL ÖZEMRE

Araştırmacı - Yazar

Mi'râc Nedir?

Mi'râc insanın, bedeninin ölümü vuku bulmadan önce, Yaradan'ına visâlinin yâni kavuşmasının idrâkini yaşamasıdır. Bu, hayâl ve vehimden âzâde, Cenâb-ı Hakk tarafından lutfedilen otantik ve ontolojik bir mânevî tecrübedir. Bu mânevî tecrübe esnâsında insan esfel-i sâfilînin idrâkinden Cenâb-ı Hakk'ın huzuruna yükseltilerek *Ashna* rücû' ettiğine, kendi *katresinin* Hakk'ın *Zât ummânında*, ya da *zerresinin* O'nun *Nûr'*unda yok olarak, fânî olduğunun idrâkinde iken, aslında bizâtihi Hayy ve Bâkıy olduğuna şâhit olur. İşte bu, Kur'ân'da *Yakıyn* kelimesiyle ifâde olunan hâldir. Bu keshbî değil vehbî bir hâdisedir. Cenâb-ı Hakk bunu dilediği kuluna lûtfeder. İlk mi'râc irâdî değil, gayrı irâdîdir. İlk defâ mi'râc'ı gerçekleştiren kimse havsala'nın ihâta edemediği bu olayın Celâl'inin ve Cemâl'inin dehşet ve letâfeti karşısında böyle bir olayın bir daha zuhur etmesini ihtirâsla arzular. Bu muazzam olayın bahşettiği mânevî zevk ve hayret dünyevî hiçbir zevk ve hayretle kıyaslanamaz. Ancak Cenâb-ı Hakk seçtiği bâzı kullarına bu ilk mi'râc'dan sonra istedikleri zaman huzûruna ref olunmalarına izin vermektedir.

Kendisine mi'râc lutfedilen kimseye "velî" ya da "evliyâ" denilir. Arapça bir kelime olan velînin Türkçe'deki karşılığı "dost"tur. Velâyet'in olmazsa olmaz şartı mi'râc'ın gerçekleşmiş olmasıdır. Demek ki kendisine mi'râc lutfedilen kimse "*Allah'ın Dostu*" olmaktadır. Bir hadîs-i kudsîde: "*Benim velîlerim kubbelerimin altında gizlidir*" denilmektedir. Velî, çok istisnâî hâller hâriç, kendisinin velî olduğunu ve mi'râc esnâsında Cenâb-ı Hakk ile arasında vuku bulan harîmiyyeti aslâ dile getirmez; mi'râc'ını bir öğrenmeye ya da bir iddiaya, dâvâyâ mesned ve siylesi kılmaz. *Mi'râc'ın edebi budur.*

Kabe minyatürü

Mi'râc öylesine sırlı bir hâdisedir ki Cenâb-ı Hakk bâzı velî kullarını bu olayın idrâkinden dahî setreder; yâni velî olduğunun idrâkinde olmayan velîler de vardır. Kezâ öyle velîler vardır ki ilk defa mi'râc'a mazhar olduklarında bu yaşadıklarının bir mi'râc olduğunu idrâk etmezler de daha sonraki bir mi'râc'larında bu olayın ve öncesinin idrâki kendilerine verilir.

Mi'râc'da Cenâb-ı Hakk kuluna çok lutfda ve ikrâmda bulunur; ona *yakıyn* ve *hikmet* verir ve *Esmâ'ü-l Hüsnâ*'sı ile bezeyerek tekrar esfel-i sâfilinin idrâk düzeyine *rahmeten irsâl eder*. İlk mi'râc'ını yapanlarda genellikle büyük bir cezbe zuhur eder. Eğer bu cezbe hazmedilemezse, Hallâc-ı Mansûr misâlinde olduğu gibi, garib hâller ve herkesin kolaylıkla hazmedemeyeceği bir takım şathiyât-ı sôfiyâne zuhur eder.

Her velî cezbelerini hazmedebilmek için bu hâlimden anlayan bir mürşide muhtaçtır. Cezbelerini hazmeden bir velî ise mi'râc'ında kendisine ne lütfedilmişse bu şehâdet âlemine yeniden irsâl edildikten sonra onu izhâr etmeğe başlar. Eğer ilm bahşedilmişse ilm-i ledün'ü ehline tevdi eder. Eğer eş-Şâfi' ismi gâlib kılınmışsa maddî ve mânevî şifâ dağıtıcı olur. Eğer er-Rabb ismine mazhar kılınmışsa kâmil bir mürebbi'-i mânevî olur, *ve ilh...* Bunun ötesinde velî bu şehâdet âleminin esrârı artık kendisine gizli olmadığından bütün bu âleme ve bu âlemedekilere "*Fe eynemâ tüvellû, fe semme vechullâh*" âyetinin medlûlünün gerektirdiği biçimde hep bir *Rahmânî nazar* ile bakar. Anlayana bu, O'nun en mütebâriz vasfıdır.

Cenâb-ı Hakk'ın velî kullarına Mi'râc'da bâzen lutfettiği bir husûs daha vardır. O da mi'râc'dan sonra bu velî kulların herhangi bir olay hakkında sarf ettikleri

sözlerin kaderin hükmüne paralel olması keyfiyettir. Avâm bunu müşâhede ettiği zaman bu zevâta sanki “bütün bu olaylar, onlar, bunların böyle olmasını irâde ettikleri için böyle tecellî ediyorlarmış” zannıyla kutupluk izâfe eder.

Mi’râc sübjektif bir olaydır; bunu objektifleştirmek mümkün değildir. Onun için herhangi bir kimsenin evliyâ olduğunu ifâde etmek ancak bir hüsn-i zandan öteye geçemez. Filâncanın büyük bir evliyâ olduğunu şiddetle iddia edenleri bir ân için durup düşünceye sevk eden ve verilmesi gereken en iyi cevap: “*Bu zâtın evliyâ olduğunu nereden biliyorsunuz? Yoksa mi’râc’a beraberce mi çıktınız?*” olmalıdır.

Bununla berâber mi’râc’ı yaşayanların bir kısmı cezbelerini söndürmek ve hem gönül ehli kimseleri mi’râc’ın künhüne âşinâ kılmak hem de mi’râc’dan sonra kavuştukları hâlete, *mi’râc neş’esine* işâret etmek üzere şiirlerinde, nefeslerinde, ilâhîlerinde yaşamış oldukları bu mânevî tecrübeye ve bunu izleyen devreye şu ya da bu şekilde temâs etmekten de kendilerini alıkoyamazlar. Fakat bu olay gerçekte söz kalıplarına sığmadığı, tam anlamıyla dile getirilemediği için de sâdece istiârelere sınımlıdır. Bundan ötürü mi’râc’ı, hakkıyla, ancak yaşayan bilir. Bununla berâber bunu şiir ve nefesle dahî paylaşmaktan tevakkıy eden çok çok sırlı velîler de vardır.

Hüdâyî Dîvânı’nda Mi’râc Neş’esi

Azîz Mahmud Hüdâyî (1541-1628) *Dîvânı*’nın büyük bir bölümü sâdece onun mi’râc neş’esini aksettirmektedir. Bu *Dîvân*’daki şiirlerden yalnızca birinin bir mısraı bu olayın bizzât yaşanmış olduğuna delâlet etmektedir:

Şu cân kim sırr-ı ev-ednâ’ya erdi¹,
Beğim ol matlab-ı a’lâya erdi,
Safâ-i zirve-i ulyâya erdi,
Riâyet eyleyen saff-ı niâli.

Bakıp kalma nüküş-i kâinata!
Çalış ma’nâya, er bâkıy hayâta!
Hüdâyî vâsıl oldu nûr-i Zât’a;
Geçen âşık Celâl’i vü Cemâl’i.

Bu mi’râc’dan sonra Hüdâyî yeni bir mi’râc özlemine de şu türlü dile getirmektedir:

Yine gönlüm Dost illerin özledi,
O illere bir kez dahi varam mı?
Dost dîdârın bizden yeter gizledi,
Bir gün ola hûb cemâlin görem mi?

Hüdâyî diğer şiiirlerinde ise Mi'rac'ın mâhiyetini ve hâlâtını istiârelerle tasvîr etmekte, mi'râc'ın vukuuna özlemini dile getirmekte ve mi'râc'ı gerçekleşen bir kimsenin nelere nâil olacağını coşkulu bir dille anlatmaktadır. İlk üç beyiti vahdet âleminde nüzûlü son dört beyiti de insân âleminde Hakk katına mi'râc'ı anlatmakta olan şu nefesi de ilgi çekicidir:

Ezelden aşk ile yanageldik²;
Hakîkat şem'ine pervâne geldik.

Tenezzül eyleyib vahdet ilinden,
Bu kesret âlemin seyrâna geldik.

Fermân ile bunca avâlim,
Gezerken âlem-i insâna geldik.

Fenâ buldu vücûd-i fânî mutlak;
Bıraktık katreyi ummâna geldik.

Nemiz ola Hudâyâ³ Sana lâyıık
Hemân bir lûtf ile ihsâna geldik.

Umarız irevüz bâkıy huzûra,
Civâr-ı Hazret-i Rahmân'a geldik.

Geçib âhir bu kesret âleminde,
Hüdâyî halvet-i Sultân'a geldik.

Burada insanın Cenâb-ı Hakk'ın huzuruna çıkışını remzeden "katre-ummân", istiâresi önem taşımaktadır. Bu istiâreye ve buna benzer "katre-bahr", "katre-der-yâ", "zerre-âfitab", "zerre-hurşîd" ve "zerre-şems" istiâreleriyle daha başka nefeslerde de sık sık karşılaşırız:

Güneşden nûr alıb zerre,
Ola kim bahr ola katre,
Gidib usr, erile yüsre;
Hudâ zulmâtı nûr ede!

İstersen deryâ edersin katreyi
Kudretin hurşîd eder her zerreyi
Cümle âlem Senden alır behreyi
Hep Senindir Pâdişâhım hep Senin

Varlıgım eyle zâil!
Olagör Hakk'a vâsıl!
Geç katreden ey gâfil!
Bahr ile ummân gelsin!

Her kim ki katreden bahre erişti,
Kapıdan bakarken sadre erişti.
Hüdâyî, şüphesiz kadre erişti,
Hakk'ın ihsânına erüb gelenler.

Hurşîde atub zerreyi,
Bedr-i temâme lem'ayi,
Deryâya salub katreyi,
Ummân ederler Hû ile.

Nice bir ehl-i kıyl u kâl olalım,
Bedre irgür yeter, hilâl olalım,
Vâsıl-ı Şems-i bîzevâl olalım,
Sâkin-i suffice-i kemâl olalım!...

Sâlik bula ümidi,
Zerre bula Hurşîd'i,
Bulmağa bu tevhîdi,
Gel Hû diyelim yâ Hû.

Varlığın eyle zâil,
Olagör Hakk'a vâsıl,
Geç katreden ey gâfil,
Bahrile ummân gelsin

Ey katreyi ummân eden,
Ey nutfeyi insân eden,
Ey dertlere dermân eden,
Senden meded, Senden meded.

Geç Hüdâyî sûret-i mânâyı gör!
Katreyi ko, lücce-i ummâna bak!

Hüdâyî eriştir feth-i bâbe,
Varalım hazret-i ni'mel maâbe,
Geçür zerrâtı, iregör âfitâbe,
Efendi katreden deryâyı iregör!

Mi'râc'da katre yalnızca ummân olmamakta, ya da zerre yalnızca âfitâba ermemekte fakat kul aynı zamanda Kadîmî Yâr'a erip Nûr-i Kadîm'i (yâni öncesi olmayan Nûr'u) görüp Envâr-ı Zât'a da garkolmaktadır:

Gönül verme nüküş-i kâinâta,
Geçip fânîden ir bâkıy hayâta,
Safâ bul gark olup envâr-ı Zât'a,
Yürü bülbül kadîmî âşiyâna!

Sıdk ile gir yoluna dildârın,
Bezl et ol matluba cümle vârın,
Ârif ol, görme yüzün ağıyârın,
Gör cemâlin kadîmî Yâr'ın!²

Zulmet-i gafleti dilden süregör,
Aç gözün Nûr-i Kadîm'i göregör,
Kasdedib Hakk'ı Yakıyn'e iregör,
Tâ kemâle erişe ikrârın!

Âkil ol, hayr işi ta'cil eyle,
Evliyâ hâlini tahsil eyle,
Fânîyi Bâkıy'e tebdil eyle,
Bîhisab Iss'ı ide bâzârın!

Özetlemek gerekirse, Hüdâyî'ye göre: İnsânın mi'râc'a mazhar olması tıpkı katrenin ummânda, zerrenin şemsde, insanın Zât Nûru'nda fenâ bulmasına benzer şekilde, *izafî varlığının zâil olmasıdır*. Bu fenâ, mücerred anlamda fânî olmak değildir; bu bir anlamda *aslen bâkıy* olmaktır. Bu “fenâ ender fenâ” ve “bekâ ender bekâ” makâmıdır. Yâr'ın vechini idrâk ettiren bu olay Yakıyn'ın da ne olduğunu idrâk ettiren kemâlin ta kendisidir. Böylece her zerre tıpkı güneş gibi nûrlu ve kudretli olur. İşte evliyâların hâlleri böyledir, vesselâm!

DİPNOTLAR

¹ Vezni: Mefâilün + Mefâilün + Feülün.

² Vezni: Mefâilün + Mefâilün + Feülün.

³ Hudâyâ: Ey Hudâ!

Azîz Mahmud Hüdai'nin Tasavvfi Düşüncesinde Ölüm Ve Ölüm Sonrası Hayat

Y R D . D O Ğ . D R . M E H M E T N E C M E D D İ N B A R D A K Ç I

Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Giriş

Ölüm hayatın bir gerçeği olmakla birlikte, tecrübe edilmesi imkânsız bir hadisedir. Her ne kadar hayatın yok olması anlamına gelse de, insanı insan yapan hakikate ve onun manevî ruhuna zarar vermez. Madde mâna bütünlüğünün meydana getirdiği insanın bedeni ölümle aslına dönüp yok olurken, ruhu varlığını ebedileştirir. İnsanlığının farkına varanlar, yeni benlikler inşa ederek kendini ve Rabbini bilenler, bunu gerçekleştirip ölümsüzlük sırrını idrâk edebilirler.

Hayat ve ölüm, varlıklar içindir. Madde bağlamında hayat varlığa gelme, ölüm ise yokluğa gidiştir. İnsanın doğumu gibi ölümü de kendi elinde değildir. İnsan varlığını koruma ve sonsuza ulaşma arzusunu daima içinde taşır. Kur'an dünyada böyle bir amacın gerçekleşmeyeceğini, ölümün bir hakikat olduğunu, her canlının başına geleceğini haber vermektedir. Ölüm imtihan saatinin dolduğunu bildiren kaçınılmaz bir son olduğuna göre,¹ insan hayatı iyi değerlendirerek ona hazırlıklı olmalıdır.

İnsanın bir ölümlü bir de ölümsüz yanı vardır. Ten ölümlü, ruh ise ölümsüzdür. Tenin ölümü tekâmül etmek için gereklidir. Ölümü yok oluş telâkkî edenler ondan korkarlar ve kaçmaya çalışırlar. Ancak ondan kaçmanın imkânsızlığının da farkındadırlar. Çünkü gözleri önünde cereyan eden ölüm, ocakları söndürmekte, sevenlerin bellerini bükmekte ve anaların yüreğini yakmaktadır.

İnsanların ölüm olgusuna yaklaşım tarzları, yaşadıkları çevrenin dinî, sosyal ve kültürel yapısından kaynaklanan bazı farklılıklar arz eder. Ölümü tabii bir son

olarak görmekle birlikte, bir musibet şeklinde değerlendirenler de vardır. Allah inancı güçlü olanlar ise sevgiliye ve dostlara kavuşma olarak görürler. Ölümü ten kafesinden çıkıp sevgili ile buluşma zamanı olarak görenler, bir an önce vuslata ermeyi arzu ederler. Onlara göre hayatın zıddı olan ölüm, bir yok oluş değil, yeni bir başlangıçtır.

Ölüm acısı az ya da çok herkesin çektiği bir acıdır. Peygamberler de dahil bütün insanlar ölümün şiddetli ağrılarını hissetmiştir. Ölüm anında terleyip dudakları kurumuş, baygınlık geçirmişlerdir. Bununla birlikte Allah'a olan güven ve hüsn-i zan duygularını kaybetmemişlerdir. Nitekim sahabeden Muaz b. Cebel ölüm sancıları şiddetlenip baygınlık geçirdikten sonra; "Allahım, beni ne kadar sıkıştırırsan sıkıştır, bilirsin ki kalbim sana bağlıdır, seni sever."² sözüyle Allah'a olan güven duygularını ifade etmiştir. Hz. Peygamber'in müezzini Bilal'in hastalığı ağırlaşmış ölümü yaklaştığı sırada karısı çok üzülmüş ve bunu Bilal'e hissettirmişti. Bilal ise dostlarına, yani Hz. Muhammed (s.a.v.)'e ve arkadaşlarına kavuşacağı için sevinçli olduğunu söyleyerek karısına üzülmemesini tavsiye etmiştir.³

İnsan hayatın sonunda ölümle karşılaşacağını, ölüm sonrası hayatın varlığını düşündüğünde, davranışları daha anlamlı olur. İnsanın doğum ve hayatı kadar gerçek olan ölüm, hem sosyal hem de psikolojik açıdan bir denge unsurudur. Ölümü bir yokluk olarak algılayıp narsistik bir duyguya kapılma ne kadar ifrat ise, ölüm korkusuyla dünyayı bir zindana çevirme de tefrittir.⁴ Materyalist felsefenin ölüm sonrası hayata ilişkin olumsuz tavrı, ruhu bağlı bulunduğu bedenle sınırlı görme, cennetle cehennem bu dünyada yaşanan iki değişik hâl olarak değerlendirme ve ölümden sonraki hayatta bir takım çözümü imkânsız çıkmazların bulunduğunu iddia etmekten kaynaklanmaktadır. Ölümden sonra hayat ve ruhun ölümsüzlüğü onların ilgi alanı dışındadır. Ancak metafizik ve ahlâkî açıdan konuya yaklaştığımızda ölüm sonrası hayatın varlığı kabul edilecektir. Çünkü ölümden sonraki hayat denilince, ruhun ölümsüzlüğü, kişisel kimliğin görünmesi ile cennet ve cehennem gibi ölümün peşi sıra gelen hayatın geçeceği mekan akla gelmektedir.⁵

Sürekli ölüm korkusu üretmek yerine, ölümü bir motivasyon aracı olarak görmek psikolojik rahatsızlıklara kapıları kapatır. İnsanın sağlıklı bir hayat sürmesini kolaylaştırır. Kur'an ve hadiste insana ölümü hatırlatarak düşünüp davranışlarına çeki düzen vermesini öğütleyen birçok örnek bulunmaktadır. Ölüm gerçeğine vurgu yapan ilgili âyet ve hadislerle sûfîlerin sözleri, insanın sonlu bir varlık olduğunun farkına varmasını sağlamayı amaçlamaktadır. İnsanların sahip oldukları dinî inanç ve buna bağlı ebedî yaşama arzusu onları ölüm korkusundan uzaklaştırır. Bu inanç insandaki kemâle ulaşma ve sonsuzluk ihtiyacını tatmin eder. Bunun örnekleri tasavvuf düşüncesinde sık görülür.

Sûfî ve Ölüm:

Ölümü Allah, âlem ve insan telakkîleri içerisinde değerlendiren sûfîler, bu gerçeği ölümsüz ruhun ölümlü bedeni terk etmesi olarak değerlendirmişlerdir. Onlara göre ölüm, bir halden ötekine, bir evden başkasına geçiştir. Dünyada perde-

Üsküdar Karacaahmet mezarlığı

sini tam olarak açamayacağı sırra vâkıf olmak, yakînin bulanıklığını giderip daha çok berraklık elde etmek için perdenin aralanmasıdır.⁶

Sûfilere göre ölüm tabî ve irâdî (ihtiyârî ve irfânî de denilebilir) olmak üzere iki kısımdır. Tabî ölüm, insanın eceli gelince ruhunu teslim etmesi, canın ten kafesinden çıkmasıdır. İrâdî ölüm ise, nefsin arzu ve isteklerini söndürüp “ölmeden önce ölünüz” sırrına ermektir. Kalpte Allah’tan başkasına yer bırakmamaktır. Bu sır, nefisle sürekli cihad edip onu yenmektir. Mârifetullahı ulaşmaya engel olan benlik bağlarını koparmaktır.⁷ Aşk ve cezbe ehlinin yolu olan tarik-i şuttâr, iradeye bağlı ölüm üzerine kurulmuştur. Bu yola girenlerin başlangıçta ulaştıkları mertebe, diğerlerinin seyr u sülûklarının sonunda ulaştıkları mertebeden daha yüksektir.⁸ Bunların dışında bir de *teceddüd-i emsâl/halk-ı cedîd* şeklinde ölüm vardır. Tasavvufun tecellî⁹ anlayışına göre her şey Hakk’ın esmâ ve sıfatlarının tecellisidir. Tecellî’de tekrar yoktur. Sadece benzer şeylerin an be an yenilenmesi söz konusudur.¹⁰

“Allah’tan geldik Allah’a gidiyoruz” düşüncesini gerçekleştirme adımı olan ölüm, ölümsüzlüğe ulaşmak için geçilmesi gereken bir köprüdür. Ölümsüzlüğe ulaşma çabasının temelinde Hz. Âdem ile Havvâ’nın davranışlarının izlerinin olduğunu söylemek mümkündür. Onlar ölümsüzlüğe ulaşma uğruna kendilerine yasaklanan meyveyi yemişlerdir. Dostla vuslat büyük fedakârlık ister. Ölüm köprüsünden geçmeden cennet ve cemâlullahı kavuşmak mümkün değildir. Yahya b. Muaz er-Râzî dostlarıyla sohbet ettiği bir sırada yanındakilerden biri “ölüm meleği var olunca, bu dünyanın bir zerre değeri yoktur” deyince, “asıl ölüm meleği olmazsa bu dünya bir zerreye değmezdi. Zira ölüm dostu dostu ulaştıran bir köprüdür” demiştir.¹¹

Sûfîler ölümü şerrinden emin olunmayan dünyadan kurtulup, hayır umulan zâ-
tın huzuruna çıkmak şeklinde telâkkî ederler. Ölüm, bir mücadele ve mücâhe-
de yeri olan dünyadan kurtulma anıdır. Bu duyguları beslediklerinden onlar
ölüm korkusu hissetmezler ve onu bütün acılarına rağmen severek arzu eder-
ler.¹² Onlara göre Allah'ı sevenler ölseler bile, hayattadırlar. Sadece bir yerden
bir başka yere intikal ederler. Öze dönüp ölümsüzlüğe ulaşmayı isterler¹³ Bîşr-i
Hâfî'nin ölümü yaklaştığında büyük bir ıstırap çektiği görüldü. Çevresindekiler
“galiba hayatı seviyorsun” diye takıldıklarında “Hayır, fakat padişahlar padişah-
ının huzuruna çıkmak cidden güç bir iş” diyerek Allah'ın huzuruna varma,
vuslat aracı olmakla birlikte ölümün zorluğunu dile getirmiştir.¹⁴ Benzer bir
duyguyu Süfyan-ı Sevrî'nin de yaşadığını görüyoruz. Ölümün yaklaştığını his-
settğinde “ölümü arzu etmişim, şimdi ölüm gayet güç. Keşke bütün seferler bir
asâ ve bir matara ile çıkılabilir cinsten olsaydı. Ama Allah'ın huzuruna varmak
için çıkılan sefer cidden çok zor” diyerek vuslatın zorluk ve sıkıntılarını anlat-
maya çalışmıştır.¹⁵

Sûfîlere göre ölüm bir yönüyle hazin bir gerçeklik, bir yönüyle de ebedî bir var
oluştur. İnsanın madde tarafını oluşturan beden bu dünyaya ait olduğundan bu-
rada kalacak, ruh ise asıl âlemine dönecektir. Yunus bu durumu şöyle dile getirir:

*Ten fânîdir, can ölmez, gidenler geri gelmez,
Ölürse tenler ölür, canlar ölesi değil.*

Ölüm bir kısım insanlara göre tehlike çanlarının çalmaya başlaması, bir an ön-
ce yüce yaratıcısına kavuşmayı arzu edenler açısından ise hakikat âlemine açı-
lan bir kapıdır. Ölümü bir yokluk olarak gören materyalist düşünceye göre teh-
likeli bir yolculuk, Allah'a ve ahiret gününe inanan ve sorumluluk bilinci için-
de yaşayan mü'mine göre dostun yanına varıştır. Mevlânâ ölümün bu iki yüzü-
nü şöyle ifade eder:

*“Oğul, herkesin ölümü kendi rengindedir. İnsanı Allah'a kavuşturduğunu düşün-
meden ölümden nefret edenlere, ölüme düşman olanlara, ölüm korkunç düşman
gibi görünür. Ölüme dost olanların karşısına da dost gibi çıkar.*

*Ayna beyaz yüzlü Türk'ün karşısında hoş renklidir. Siyah zencinin önünde ise,
simsiyahtır.*

*Ey ölümden korkup kaçan can, işin aslını, sözün doğrusunu istersen, sen ölümden
korkmuyorsun, sen kendinden korkuyorsun.”¹⁶*

Dünya hayatının fâniliği ve ölüm ötesi hayata bir hazırlık aşaması teşkil etmesi,
sûfîlerin ölüm öncesi tutum ve davranışlarında etkilidir. Sûfî ölüm ötesi hayatta
elde edeceği nimetlerin bu dünyadaki her şeyden üstün olduğunu bildiğinden
zâhidâne bir yaşayışı tercih eder. Ona göre tüm câzip ve eğlenceli yönleriyle
dünya hayatı, insanlara kendisinin bir hazırlık ve geçiş yeri olduğunu unuttur-
maya çalışır. Bilgisizlikten kaynaklanan tül-i emel besleme onun en büyük des-
tekçisidir.¹⁷

Allah insanın ruhunu varlık alanına çıkarttığında, bu dünyada, berzahta ve
ölüm sonrası hayatta tabî ve duyuşal bir sûreti yönetecek kabiliyet vermiştir.

Bu bakımdan ilkönce ruhlar âleminde (elest bezminde) Allah'ın rububiyetini kabul ettiği ahd ve mîsâkta, sonra dünyada ve arkasından berzâhta farklı surete bürünür.¹⁸ Hayat insanın içinde kendini biçimlendirdiği bir süreçtir. Ölüm bedeni ruhtan ayırdıktan sonra, ruh kendine uygun hayalî bir surete bürünür. Ruh ölümden sonra berzâha girince kendi durumunun daha açık bir görüntüsünü elde eder. Terk ettiği bedeninin bir perdeden başka bir şey olmadığını anlar.¹⁹ Ölüm insan için ilk uyanıştır. Ölümle olan bu uyanış, rüyada kendini uykudan uyanmış gören insanın durumuna benzer.²⁰

Hayat kadar gerçek olan ölümün anlaşılmasında tecellî kavramının önemli bir yeri vardır. Hayal tecellî ile hakikate bürünür. Sufilere göre, özellikle de İbnü'l-Arabî açısından Allah ilahî isimleriyle tecellî ettiğinde, o ismin mazharı olan şey zuhura gelir. *Muhyî* ismiyle tecellî ederse hayat bulup canlanır, *mübdî* ismiyle tecellî ederse vücûd bulur, *mümît* ismiyle tecellî ederse ölür. Mutlak varlık her an esmâ-i ilâhîyeden biriyle tecellî etmektedir. Her nefeste hem adem hem de vücûd gerçekleşir. Gelen gidenin hiçbir zaman aynı değildir. Zira tecellîde tekrar yoktur. Ehl-i keşf Hakkın her an tecellî edişini ve her tecellînin *halk-ı cedîd*, yani yeniden yaratma olduğunu müşahede yoluyla bilir. Bundan mahrum olanlar, bu sürekli değişimin farkına varamayanlar âlemin vücûdunun aynı şekilde durduğunu sanırlar.²¹

Hayat ve ölüm gibi, ölüm sonrası hayat da bir gerçektir. Ancak ölümden olduğu gibi onu da tecrübe etmek mümkün değildir. İslâmî öğretilerde uyku ile ölüm arasında ilişki kurularak uyku ölümün kardeşi olarak nitelendirilir. "*İnsanlar uykudadır. Ölüm onları uyandır*"²² sözü bu anlayışın bir göstergesidir. Ölüm sonrası hayatın gerçek mahiyetinin anlaşılmasında hayal bir vasıta olarak kullanılabilir. Hayal belirsiz nitelikte olduğundan ne var, ne yok, ne bilinen, ne bilinmeyendir. Varlıkla yokluk arasındadır. Ontolojik yönden ruhânî olanla cismânî olan arasına yerleştirilir ve berzâh ismi verilir. Hayalin en belirgin özelliği bedensiz olanı cisimleştirmek, cismânî olanı ruhânîleştirmektir.²³ Hayal büyük ölçüde rüyada tecrübe edilir. Rüyalarla bağımsız anlamlar arasında bir bağ kurulmaya çalışılır ve bunun en çarpıcı örneği *Yusuf Kıssasında* görülür. Sûfînin yaşadığı mirac ile hayal âlemi arasındaki bağ rüya tabiri ilminin atası Hz. Yusuf'un bulunduğu inanan üçüncü kat gökle ilgilidir.²⁴ Şairlerin ilham aldıkları yer olan bu makama ulaşan bir sûfî hayal âleminin nasıl yorumlanacağını öğrenir. Bu tecrübeyi yaşayan bir sûfî olan Azîz Mahmud Hüdâyî'nin tasavvufî düşünce sistemindeki ölüm anlayışının kaynağı da bu bilgilerdir.

Azîz Mahmud Hüdâyî Türbesi'nin iç kısmı

Hazireden bir kısit

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Tasavvufî Düşüncesinde Ölüm ve Ölüm Sonrası Hayat:

Azîz Mahmud Hüdâyî (950-1038/1543-1628) dünyaya bakışını *Divân*'ındaki²⁵ bazı şiirlerinde yansıtırken, ölüm ve ölüm sonrası hayatla ilgili görüşlerini çeşitli eserlerinde açıklamakla birlikte, *Hayatü'l-Ervâh* ve *Necâtü'l-Eşbâh*²⁶ ile *el-Esiletü ve'l-Ecvibe fi Ahvâli'l-Mevtâ*²⁷ adlı eserlerinde toplu olarak vermektedir. *Hayatü'l-Ervâh* ve *Necâtü'l-Eşbâh* iki kısımdan meydana gelmiştir. Birinci kısımda zorunlu ölüm, ölüme kabiliyet ve istidâd, ölümü temennî etmeden nehiy, ölüm anındaki fitneler, saîdlerin ve şakîlerin ahvâli, kıyamet, haşr, hesap, şefaat, ve rü'yetullah'ın keyfiyeti bab ve fasıllar halinde anlatılmaktadır. İkinci kısımda ise ihtiyarî ölüm ile haşr-i manevî ve tezekkür, verâ, murâkabe, sıdk, zikir, ihsân, muhabbet, temekkün, ittisal, tevhid gibi tasavvufî hal ve makamlar açıklanmaktadır.²⁸ *el-Esiletü ve'l-Ecvibe fi Ahvâli'l-Mevtâ*'da ise, ölümlerin yeyip yemedikleri, kendilerini ziyaret edenleri bilip bilmedikleri, birbirlerini ziyaret edip etmedikleri gibi çeşitli konulara yer verilmiştir.²⁹

Hüdâyî ölümü zorunlu ve ihtiyarî olmak üzere ikiye ayırır. Ona göre birincisi hayvanî ruhun bedeni terk etmesidir. “*Her can ölümü tadacaktır*” hükmü gereğince her canlının başına gelen kaçınılmaz bir gerçek, geçeceği bir köprüdür. Ruh ölümsüzdür ve bir âlemden diğerine intikal eder. İkincisi ise arzulara gem vurarak nefsin isteklerine set çekmek, takvâ ile duyguların esaretinden kurtulup fenâ vadilerine adım atmaktır.³⁰ Hüdâyî zorunlu ve ihtiyarî ölümün her ikisini de onar bölümde ele alarak, zorunlu ölüm ve sonrası hayatta karşılaşılanlarla ihtiyarî ölüm sonrasında gerçekleştirilenler arasında bir karşılaştırma imkânı verir.

Sûfi ölümünün yaklaştığını hissederse, o ânın psikolojik yapısına ve kendi meşrebine uygun, Kur'an okuma, namaz kılma, virdini tekrarlama ve bir beyti terennüm etme gibi bir dinî ibadet şeklini tercih eder. Bu hâller bazen heybet (saygıya dayanan korku), bazen recâ (ümit), bazen de sükûnet ve güven duygusuyla gerçekleşir.³¹ Hüdâyî ölümün yaklaştığını hissettiğini imâ ettiği bir ilahisinde geçici olan dünya evinden bâki olan ölümsüzlük yurduna gitme zamanının yaklaştığını dile getirir. Böyle bir durumda insanın Efendisi olan Rabbinin davetine icabet edip dost illerini seyre hazır olması gerektiğini vurgular:

*Yeter oldun bu fânî evde sâkin
Yürü Dost illerin seyrân edegör
Civâr-ı Hakk'dadır hayr-ı mesâkin
Yürü Dost illerin seyrân edegör*

*Efendi cânibinden olsa da'vet
Gerekdir kullara hüsn-i icâbet
Hüdâyî kuluna ede inâyet
Yürü Hakk illerin seyrân edegör.*³²

Hüdâyî'ye göre ölüm anında şeytan insana musallat olur ve İslâm'dan soğutmaya çalışır. Allah'ın hidâyet verdiklerinin imdadına rahmet meleği yetişir ve şeytani kovar. İnsan nasıl yaşarsa öyle ölür ve diriltilir. İnsan öldükten sonra bedeni terk eden ruhlar berzâh âlemine gider. Mü'minlerin ruhları yedinci kat semâda, kâfirlerin ruhları ise yedi kat yerin altındaki "siccîn"de bulunur. Ancak bazı ruhlar kabirde, bir kısmı da *mele-i âlâ*'ya çıkamayacağından yer yüzünde kalır. Ruhlar nerede olursa olsun, güneşin kendisinin semada, ışığın yer yüzünde olması gibi cesetleriyle irtibatını devam ettirmektedir. Her ruh kendisiyle eşdeğer/benzer amelleri işleyen öteki ruhlarla birlikte. Ehl-i irfânın ve sâlihlerin ruhları bedenlerini terk ettikten sonra Allah'ın huzuruna çıkarken, kötü ahlâk sahipleri ile zalimlerin ruhları hiç de hoş olmayan irin ve kaynar sularla karşı karşıya kalırlar. İnsan sadece yaptığı amelin karşılığını alır. Ruhlar Cuma günü ve gecesinde kabirlerindeki cesetlerine geri gönderilir.³³ Kabre gömülen cesetler bir süre sonra bozulur ve aslına dönerek toprak olur. Peygamberlerin, velîlerin ve şehitlerin cesetleri bu hükmün dışında kalır ve bozulmaz. Hüdâyî bu düşüncesini Hz. Peygamber'in "*Allah toprağa nebîlerin cesetlerini haram kılmıştır*" hadisiyle desteklemektedir.³⁴

İlk defa sûra üfürüldüğünde dünya hayatı sona erer. İkinci üfürülüşte kabirdekiler diriltilir. Kabrinden ilk çıkan Hz. Muhammed (sav) olacaktır. Her ne kadar ruhlar varlığı için bedenlere ihtiyaç duymasalar da, yakînî zevkin gerçekleşmesi ruh-beden bütünlüğüyle sağlanır. Bu bakımdan haşr hem ruhanî, hem de cismanî olacaktır. Cesetlerin tekrar bir araya getirilmesi, Allah için ilk defa yaratmaktan daha zor değildir. İnsanlardan bir kısmı hesapsız cennete girerken, bir kısmı hesabını kolay, bir kısmı da çetin ve zor verecektir. Herkes iman ve amelinin derecesine göre sorgulanacak ve karşılığını alacaktır. Şefaate ehil olanlara Hz. Peygamber şefaate edecektir. Daha sonra da müminler şekil ve cisimsiz olarak Allah'ı göreceklerdir.³⁵

İnsanın dünyadaki kişiliğiyle yakından ilişkili olan ölüm sonrası hayat, ölümsüzlük düşüncesinin temelini oluşturur.³⁶ Ölümsüzlüğe ulaşma inanan insanın mükemmel insan olma gayesini gerçekleştirme çabasıdır. Mahiyeti icabı yok olmayan ruh ölüm sonrası hayatta bedenle bütünleşerek mükemmeliyete erişir. İnsan varoluş gayesinin anlamını idrâk ettiği ölçüde bu hayatla sınırlı kalmadığını ve ölüm sonrası hayatın varlığını kabul eder.

Hüdâyî'ye göre dünya geçici olduğu gibi aynı zamanda vefasızdır. Bu sebeple süslenerek insanın karşısına çıkan yalan dünyaya aldanmamak gerekir. Çünkü o âlemlerin yüzü suyu hürmetine yaratıldığı Hz. Muhammed (sav)'i bile alıp götürmüştür. Dünya bir taraftan halkın gözüne iyi ve güzel görünürken öbür taraftan gözünü toprakla doldurur:

*Kim umar senden vefâyı
Yalan dünya değil misin
Muhammedü'l-Mustafa'yı
Alan dünya değil misin*

*Kasdedip halkın özüne
Toprak doldurup gözüne
Ehl-i gafletin yüzüne
Gülen dünya değil misin*

*İşin gücün dâim yalan
Çok kişiden arta kalan
Nice kere boşaluben
Dolan dünya değil misin³⁷*

Hüdâyî dünyanın geçiciliğini vurguladığı bir ilahisinde emanete hıyanet etmemeyi, geçici olan dünyada gaflete dalmamayı, ölüm sonrası hayatta insanı utandıracak davranışlar yapmamayı öğütlemektedir. Bedenlerin ölümü gerçektir. Ancak bu Allah sevgisiyle hayat bulan kalplerin bozulup çürüyeceği anlamına gelmez. Bu bakımdan bir gün var, öbür gün yok olan dünyaya yüz vermemek, ölmeden önce ölme şuuruna ermek gerekir:

*Fermân erişecek yüce Hazretten
Uyarırlar seni nevm-i gafletten
Götürüb ayağı bezm-i kesretten
Otag-ı berzâhta kursan gerekdir.*

*Hüdâyî âlemin yoktur sebâtı
Ölmezden ön ölen buldu hayatı
Yeter ettin ednâya iltifâtı
Bu âlî divânda dursan gerekdir.³⁸*

Hüdâyî'ye göre zorunlu ölüm ve sonrasında karşılaşılanlar gibi, ihtiyarî ölümün de kendine mahsus bir manevî haşri vardır. Ancak bu, avâm, havâs ve havâsu'l-havâs mertebelerinde farklı farklı olur. Avâmın haşri bedenlerinin kabirlerinden mahşer yerine çıkarılmasıdır. Havâssın haşri, seyr u sülûkla dünyevî be-

den kabirlerinden ruhanî âleme yükselmeleridir. Havâssu'l-havâssın haşri ise, ruhanî benlik kabirlerinden Allah'a vasıl olup Rabbanî hüviyete bürünmeleridir.³⁹

Hüdâyî ihtiyarî ölümü fenâyâ ermek olarak görür ve fenânın da bekâ âlemi için bir köprü, sabahı vuslat bayramı olan bir gece olduğunu ifade eder. Ona göre ihtiyarî ölüm ve onun peşinden gelen manevî haşr, seyr u sülûkla gerçekleştirilebilir. Celâl ve Cemâl duvarlarını aşıp selsebil pınarına ulaşmak isteyenler nefis vatanından ayrılıp üns şehrine sıdk ile hicret etmelidir. Bu da riyâzet, tövbe ve Allah'a samimi bir kalple yönelmekle olur.⁴⁰ Gaybın on mertebesini geçip vuslata ermek usûle uygun hareket etmekle gerçekleşir. Manevî haşri gerçekleştirmenin temeli olan bu usûl; ihlâsı müşâhede ederek emirleri yerine getirmek, sünnete uymak, bid'atlerden uzaklaşmak, havf'ı müşâhede ederek yasakları terk etmek, haramlara riâyet, mahlûkâta nasihat yoluyla şefkat etmek, zorluk ve sıkıntıyı kaldırmak, vakti boşa gideren herkesten ve her şeyden uzaklaşmak ve kalbin huzurunu gideren her şeyden ayrılmaktır⁴¹

Hüdâyî ihtiyarî ölümün, bir başka deyişle fenâ'nın Allah'a vuslatı sağlayan önemli bir vasita olduğunu ifade eder. Allah'a vasıl olmak onu tanımakla mümkündür. Bunu sadece ehl-i irfân gerçekleştirebilir.⁴² Hüdâyî ehl-i irfânın bir sıfatı olan fânî dünyayı ve mâsivâyı gönülden çıkarmayı, Allah'ın dışında hiçbir şeye güvenmemeyi bir şiirinde şöyle terennüm eder:

*“Neyleyim dünyayı
Bana Allah'ım gerek
Gerekmez mâsivâyı
Bana Sultanım gerek*

*Ehl-i dünya dünyada
Ehl-i ukbâ ukbâda
Her biri bir sevdâda
Bana Allah'ım gerek*

*Dertli dermanın ister
Kullar sultanın ister
Âşık cânânın ister
Bana Sübhan'ım gerek*

*Fânî devlet gerekmez
Dürlü zînet gerekmez
Hakk'sız cennet gerekmez
Bana Allah'ım gerek⁴³*

Hüdâyî insanın vahdet âleminden kesret âlemine gelişini, yaratılış açısından ah-sen-i takvîm oluşunu ve ahlâk yönüyle de kemâle erip Allah'a yakınlaşmasını, kesretten kurtulup Rabbiyle halvete girişini şöyle anlatır:

*Ezelden aşk ile yâne geldik
Hakikati şemine pervâne geldik*

*Tenezzül eyleyip vahdet ilinden
Bu kesret âlemin seyrâna geldik*

*Geçüp fermân ile bunca avâlim
Gezerken âlem-i insâna geldik*

*Fenâ bulduk vücûd-ı fânî mutlak
Bırdık katreyi ummâna geldik*

*Nemiz ola Hüdâyâ sana lâyık
Heman bir lutf ile ihsâna geldik*

*Umarız irerüz bâki cihâna
Civâr-ı Hazret-i Rahmân'a geldik*

*Geçüp âhir bu kesret âleminden
Hüdâyî halvet-i Sultan'a geldik⁴⁴*

Hüdâyî *Hayâtü'l-Ervâh*'ın ikinci kısmında hakikat yolcusunun benlik bağlarından sıyrılıp bekâ billaha ulaşmasında takip edeceği usulün esaslarını açıklar. Bunları Hacı Abdullah Herevî (ö.481/1088)'nin *Menâzilü's-Sâirîn*⁴⁵ adlı eserini esas alarak sıralar. Herevî bu eserini on kısım ve her kısmı da on bölümde ele almıştır. Bu kısımlara *Bidâyât*, *Ebvâb*, *Muamelât*, *Ahlâk*, *Usûl*, *Edviye*, *Ahvâl*, *Velâyet*, *Hakâik* ve *Nihâyât* isimlerini vermiştir. Hüdâyî bu kısımlardan birer terimi seçerek *Hayâtü'l-Ervâh* adlı eserini meydana getirmiştir. Herevî gibi o da terimleri avam, havâs ve havâssü'l-havâs mertebelerinden açıklamıştır. Bazen Herevî'nin ismini zikrederek,⁴⁶ bazen de zikretmeden alıntılar yapmıştır. Bu da Hüdâyî'nin tasavvufun esasları konusunda Herevî'den etkilendiğini gösterir. Hüdâyî, seyr u sülûku tamamlamak için Herevî'nin on kısmından *Bidâyât'tan tezekkür*, *Ebvâb'dan vera'*, *Muamelât'tan murâkabe*, *Ahlâk'tan sıdk*, *Usûl'den zikir*, *Edviye'den ihsân*, *Ahvâl'den muhabbet*, *Velâyet'ten temekkün*, *Hakâik'ten ittisal* ve *Nihâyât'tan tevhid*'i seçerek oluşturduğu on esas belirlemiştir. On sayısız tamlığı ifade ettiğinden bu mertebeleri aşan bir sâlik ihtiyarî ölümü gerçekleştirmiş olur.

Hüdâyî sûfînin seyr u sülûkta takip ettiği mertebelerden her bir kısımdan bir bölümü seçerek tespit ettiği bu on esastan önce, her mertebede ayrı bir yeri olan tövbeyi ele alır. Zira tövbenin tasavvufî eğitim sürecinde önemi büyüktür. Seyr u sülûk tövbe ile başlar. Vuslata ermeyi arzu eden hakikat yolcusu için her şeyden önce *tezekkür* gelir. Bunun temelinde kendi kusurlarını göz önünde bulundurup şeyhin ve müridin kusurlarıyla meşgul olmamak vardır. İkinci sırada kalbi şeriat, tarikat ve hakikatte yasak olan şeylere ilgi duyma kirinden temizleyen *vera'* bulunur.⁴⁷ Sâlik, keşf ve müşahedeye ulaşmak için takvâlî bir şekilde Allah'ı *murâkabe* etmelidir. Kalbinin Hakk'la beraber olması, O'nun iradesine karşı koymaması ve Cenab-ı Hakk'ın hakikatının her şeyde olduğunu düşünmesi gerekir. Böylece şuhûdî tevhidî murakabe etmiş olur.⁴⁸ Sâlik, nübüvvetten sonra en üst derecede bulunan *sıdk*a büyük önem vermelidir. Bunun en alt derecesi sır ile alâniyetin aynı olmasıdır. Hakikatın eksiksiz gerçekleşmesi *sıdk*a bağlıdır. Bütün kalbiyle Allah'a yönelen sâdik, daima ünsiyet hâlinde olduğundan amellerini görmez.⁴⁹

Sülükün mertebelerini gösterdiği Merâtibu's-sülük adlı eserinden bir kesit

Hüdâyî vahdet sırrına ermek için şirkin her türlüşünden sakınmanın önemini vurguladığı bir ilahisinde, bu günün işini yarına bırakmamayı ve doğruluktan ayrılmamayı tavsiye eder. Temel felsefesi doğruluk olan Allah dostu âşıklar için ölüm söz konusu değildir. Onlar ölümsüzlük şerbetini içtiklerinden kıldan ince kılıçtan keskin sırat köprüsünü bu dünyada geçerler, kevseri burada içerler. Çünkü ölmeden önce ölme şuuruna erdiklerinden kalplerini nur ile doldurmuşlar, Hakk'ı bulmuşlardır. Ölüm gerçeğiyle karşılaştıklarında hiçbir korkuya kapılmadan yeni bir hayata adım atmak için sabırsızlanırlar. Hüdâyî bu düşüncelerini şöyle ifade eder:

Âşık olan mü'min ölmez
Müşrik hod kendüyü bilmez
Âhir bunda kimse kalmaz
Yükün erkenden eregör

Sâdıklar yolunu tutup
Hakk'ın dergâhına yetüp
Âşık bülbül gibi ötüp
Dost güllerin deregör

Doğru yola giden erler
Sırâtı bunda geçerler
Bilmez isen bu yolu ger
Var bir bilire soragör

Hulleyi bunda biçerler
Kevseri bunda içerler

*Cenneti bunda açarlar
Durma kapıyı uragör*

*Ölmezden evvel ölüben
Kalbin nur ile doluben
Hakk'ı Hüdâyî buluben
Bâkî hayata iregör".⁵⁰*

Hüdâyî, seyr u sülûk'ta zikrin çok özel bir yeri olduğunu belirtir. *Zikir* nisyan ve gaflet tehlikesinden kurtulup sâfi olmaktır. Zikir Allah'ın isimleriyle yapılmalıdır. Zikrin en üst derecesi kelime-i tevhidle yapılanıdır. Buna ilaveten müşâhede-yi devamlı kılan, zihni gaflete düşürecek tefrikadan kurtaran *zîkr-i hafî* ve zikredenle zikredilenin birleştiği *zîkr-i hakîkî* vardır. Seyr u sülûkun nihâyet makamında olanlar için zikrin fenâdan sonra bekâ mertebesi bulunur. Bu, Hakk ile var olmaktır. Hem zikir hem de ibadetler ihsân mertebesinde, Allah'ı görüyor-muş gibi yapılmalıdır.⁵¹

Hüdâyî, *muhabbeti* avâm menziline havâs menziline yükselmenin son noktası olarak görür. Muhabbet ehli yaptıklarına karşılık beklemez. Muhabbet menziline altındaki makamlarda bulunanlar ise yaptıklarına karşılık beklerler. Seyr u sülûkta esas olan Allah'ın rızasını isteyerek, mâsivâyı terk etmektir.⁵²

Hakikat yolcusu velâyet mertebesine ulaştığında temkin ehlinde olur. Burada istikrar ve istikamet en üst derecesi vardır. *Temekkün*, velâyet makamlarının sonuncusudur. Farktan ceme çıkılanıdır. Cem hâline ulaşan sâlik, eşyanın hakikati bilgisine ulaşır.⁵³

Hakikat mertebesine ulaşan sâlik, zâhir ile bâtını, evvel ile âhiri, mübdi' ile müîdi bir müşâhede eder. Bu makam Ahadiyet mertebesinin altında bulunan Vahdâniyet mertebesidir. Bu mertebede isimler arasındaki farklılık ve zıtlıklar ortadan kalkar. Yön, cisim ve şekil olmaksızın *ittisâl* gerçekleşir. Bunun akabinde sâlik, Mutlak varlığın dışında her şeyi, hatta kendi varlığını da kaybeder. Böylece kendi varlığı (vücûd) Hakkın varlığında fenâ bulur. Aslında gerçek vücûd Hakk'ın vücûdudur. O'nun dışındaki vücûdlar itibârîdir. Hakk'ın dışında hiçbir şey yoktur. O bakımdan ontolojik bir ittisal söz konusu değildir.⁵⁴

Hakikat yolcusu sülûkun sonunda *tevhide* ulaşır. Bu en yüce makam ve ulaşılması en zor hedeftir. Tevhide ulaşan hissiz ve hareketsiz Hakk'ın manevî yakınlığının hakikatine dalar. Bu kulun yaratılmadan önceki hâline dönüşüdür. Tevhid, sıfatların ve eserlerin tümüyle fenâ bulmasıyla gerçekleşir. Ahadiyet makamında hiçbir söz ve şekil yoktur. Aksi halde Ahadiyet makamı olmazdı.⁵⁵

Hüdâyî vahdet deryasına girenlerin kesretin dalgalanmalarına aldanmayacağını, Hakk'ın didârını görenlerin fâni şeylerle vakit geçirmeyeceğini belirtir. Onlar ölmeden evvel ölmenin şuuruyla hareket ettiklerinden kul haklarına saygılı olurlar, insanlığın farkına varırlar ve Hakk'ın divânına gönül rahatlığıyla giderler. Gerçek bilgi, sonbaharı yaşamayan serviler gibidir. Onların yazı kışı olmaz. Bu bilgiye ulaşanlar hakikati müşâhede ettiklerinden varlığın sırrını zevkle idrâk ederler. Hakk'ın dergâhına girenler hem bu dünyada hem de ölüm sonrası hayatta büyük ihsân ve bağışlara erdiklerinden sevinçlidirler.⁵⁶

Sonuç:

Hayat kadar gerçek olan ölüme alışmak, hayat ve tecrübeyi bu olgunun odağına yerleştirmek, ilim ve irfân, bilgi ve hikmet sahibi bilge kişilerin yapabileceği bir iştir. Hayat gibi ölüm de karşı konulamaz bir hakikattir. Ölüm bedenden ayrılan ruhun Rabbine kavuşma çağrısına verdiği cevaptır. Ölüm korkusu bu büyük hakikatle ansızın karşılaşma, hazırlıksız yüzleşme korkusudur. Ebedî hayatı isteyip de ölümü istememek, cehaletin eseridir. Ölümden korkan, aynı zamanda Allah'ın adaletinden, hikmetinden, ihsan ve bağışından kaçıyor demektir.

Ölümsüzlüğe ulaşma birçok insanın ortak arzusudur. Ölüm gerçeği insanın ölümlü olmasına rağmen sonsuza kadar yaşama arzusunu engelleyememiştir. Hüdâyî'nin de içinde bulunduğu sûfler bu arzuyu ölümsüz olan ruhu ölüm sonrası hayata hazırlamak suretiyle tatmin etmişlerdir. Allah'a ve ölümden sonraki hayata inananların ölümle ilgili düşünceleri farklı şuur seviyelerinde bulunur. Genellikle halk dünya ve ahiret için yaptığı faaliyetlerde daha çok dünyayı ön plana çıkarmaktadır. Buna mukabil yoğun bir dinî atmosferde yaşayanlar ölüm ötesi hayata daha fazla önem atfetmektedirler. Gönüllerindeki Allah aşkıyla bir an önce vuslata ermeyi uman sûfler ölümü ölümsüzlüğe ulaşmanın bir basamağı olarak görmektedirler. Nitekim her hareketini bir ibadet vecdiyle yaparak Allah'ı görüyormuşçasına davranışlarına yön veren Hüdâyî, yaklaşan ölümlü hissettiğinde, son nefeste olmak istediği gibi olmaya çalışmıştır.

Hüdâyî ihtiyarî ölüm adını verdiği seyr u sülûk mertebelerini aşmakla ölmeden önce ölme şuuruna erileceğini ifade eder. Ona göre, fitratın aslına dönülünce tezekkür gerçekleşir. Vera' insanın mâsivâ ile olan ilgisini koparıp atar. Murâkabe insanı Allah'a saygılı ve sorumluluk bilinciyle hareket ettirir. Sıdk her şeyin temelidir. Zikir yapmadan vuslat gerçekleşmez. İhsân kalp rahatsızlıklarını tedavi eder. Cefâ ile eksilmeyen, safâ ile artmayan muhabbete ehil olan lutfu ve kahır eşit görür. Mutlak varlık olan Allah'ın vücûdunun yanında diğer varlıkların vücûdu yok mesabesindedir. İnsan fenâyâ vasıl olduğunda tevhide erer. Bunu da ancak irfân ehli başarabilir.

DİPNOTLAR

¹ “Hükümranlığın sahibi olan Allah’ın şanı ne yücedir. O’nun her dilediğini yapmaya gücü yeter. O, hanginizin daha iyi amel ettiğini sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır. O, yüce ve bağış bol olandır.” el-Mülk, 67/1-2. “Her can ölümü tadacaktır. Sizi hayatın iyi ve kötü yönleriyle karşı karşıya getirerek sınıyoruz ve sonunda hepiniz bize döneceksiniz.” el-Enbiyâ, 21/35.

² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, Mısır 1957, IV, 465.

³ Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, 3. baskı İstanbul 1991, 480; Gazzâlî, IV, 860; Mevlânâ, *Mesnevî*, Çeviren: Veled İzbudak, İstanbul 1990, III, 1517-1520.

⁴ Hâbil Şentürk, “Ölüm Gerçeği ve Allah İnancı”, *DEÜİF Dergisi*, Sayı: I, İzmir 1983, 305.

⁵ Metin Yasa, *Felsefî ve Deneysel Dayanaklarla Ölüm Sonrası Yaşam*, Ankara 2001, 29-30, 44.

⁶ Mehmet Demirci, “Mutasavvıflara Göre Ölüm”, *İslâmî Araştırmalar*, Sayı: 3, Ocak 1987, 103.

⁷ Seyyid Şerif Cürcânî, *Ta’rifât*, Kahire 1991, 264; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 363-365; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 1997, 506-507. Bir başka açıdan ölüm dört kısma ayrılır. *Kırmızı ölüm*. Nefse muhalefet edip arzularına set çekmektir. *Beyaz ölüm*: İnsanın iç âlemini aydınlatıp kalbi berraklaştıran açlık ve susuzluğa razı olmaktır. *Yeşil ölüm*: Kanaâtle yaşayıp, yama üstüne yama dikmektir. *Siyah ölüm*: Halkın eza ve cefasına katlanmaktır. Bu eziyetleri Allah’tan görüp Hakta fânî olmaktır. Necmeddin Kübrâ, *Tasavvufî Hayat*, Hazırlayan: Mustafa Kara, İstanbul 1980, 43-44.

⁸ Necmeddin Kübrâ, *Tasavvufî Hayat*, 42-43.

⁹ *Tecellî*, âşık olmak, açığa çıkmak, görünmek, zuhur etmek demektir. Gaybdan gelen ve kalpte ortaya çıkan nurlardır. Tecellî kavramında gaybdan şuhuda, karanlıktan aydınlığa, bilinmezlikten bilirliliğe, belirsizlikten belirliliğe geçiş vardır. Seyyid Şerif Cürcânî, *Târifât*, 61; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1995, 514, 515; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 1997, 700-702.

¹⁰ Mehmet Demirci, “Ölümdeki Hayat (Tasavvuf Düşüncesinde Ölüm)”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 2, sayı: 4, Ankara Eylül 2000, 11-12.

¹¹ Ferideddin Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, İstanbul 1981, 388.

¹² Gazzâlî, IV, 434.

¹³ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf, Taarruf*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, 2. baskı İstanbul 1992, 218; Kuşeyrî, 485-487; Abdülbâkî Gölpınarlı, *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul 1983, 423; Mustafa Tatcı, *Yunus Emre Divanı*, Ankara 1991, 238-252.

¹⁴ Kuşeyrî, 480; Attâr, 173.

¹⁵ Attâr, 258.

¹⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, çeviren: Şefik Can, İstanbul 1997, III, 3434-3441.

¹⁷ Demirci, *Mutasavvıflara Göre Ölüm*, 96-99.

¹⁸ İbnü’l-Arabî, *el-Futûhâtu’l-Mekkiyye*, II, 627; William Chittick, *Varolmanın Boyutları*, çeviren: Turan Koç, İstanbul 1997, 338.

¹⁹ İbnü’l-Arabî, *el-Futûhâtu’l-Mekkiyye*, I, 307, IV, 425.

²⁰ İbnü’l-Arabî, *el-Futûhâtu’l-Mekkiyye*, II, 313; Demirci, *Ölümdeki Hayat*, 11.

²¹ A. Avni Konuk, *Fûsûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, Hazırlayanlar: Selçuk Eraydın-Mustafa Tahralı, İstanbul 1987-1992, III, 42-43, 234-235; Demirci, *Ölümdeki Hayat*, 11-12.

²² Bu söz Gazzâlî tarafından Hz. Peygamber’in bir hadisi olarak rivâyet edilse de Hz. Ali’ye atfedilmektedir. Aliyyü’l-Kârî, *el-Esrâru’l-Merfûa fi Ahbâri’l-Mevdûa*, tahkik: Muhammed Lütfî es-Sebbâğ, Beyrut 1986, 353, hadis no:555.

²³ William Chittick, *Hayal Âlemleri İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, çev. Mehmet Demirkaya, 3. baskı İstanbul 2003, 98 vd.

²⁴ Hz. Peygamberin miracı ruh ve bedenle, sâfinin miracı ise fenâyâ ermek suretiyle hissî olarak, ruhen gerçekleşir. Bu bakımdan birbirinden farklıdır.

²⁵ Çeşitli kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunan Hüdâyî’nin Divân’ı iki kere Arap harfleriyle, iki kere Latin harfleriyle basılmıştır. Sahaf Nuri “*Külliyât-ı Hüdâyî 1287/1870*”, Celvetî şeyhi Mehmed Gülşen “*Külliyât-ı Hazreti Hüdâyî 1338-1340/1919-1920*” Arap harfleriyle yayımlamışlardır. Kemaleddin Şenocak “*Kutbu’l-Ârifin Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî: Hayatı-Menkabe-Eserleri 1970*”, Ziver

Tezeren “*Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı II*, İstanbul 1985” Latin harfleriyle yayımlamışlardır.

²⁶ Hüdâyî'nin bu eseri 30-35 varak civarındadır. Bazı Nüshaları şu kütüphanelerdedir: 1019/1610 tarihli Bursa il Halk Kütüphanesi Haraççioğlu 856/4; 1021/1612 tarihli Köprülü ktp 1583/2; Süleymaniye Âşir Efendi 443/10; Süleymaniye Esad Efendi 1654/2, 3533/8, 27789/2; Süleymaniye Hacı Beşir Ağa 653/3. Yılmaz, 107-108.

²⁷ Hüdâyî'nin *el-Esiletü ve'l-Ecvibe fi Ahvâli'l-Mevtâ* eserinin bilinen tek nüshası Bursa İl Halk Kütüphanesi Camii Kebir (Ulucami) 1751/6'da kayıtlıdır ve 20 (yirmi) varaktır (181-201). 1164/1753 tarihinde Mir Halil tarafından istinsah edilmiştir.

²⁸ Cemal Acer, *Azîz Mahmud Hüdâyî'nin “Hayâtü'l-Ervâh ve Necâtü'l-Eşbâh” Adlı Eserinin Tahkik, Tahrir, Terceme ve Tahlili*, MÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998. Bu çalışmayı bize gönderen hocam Prof. Dr. Hasan Kâmil Yılmaz Bey'e teşekkür ederim. Bu çalışmaya bundan sonra Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh* şeklinde atıf yapılacaktır.

²⁹ H. Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî Hayatı, Eserleri ve Tarikatı*, İstanbul 1990, 105.

³⁰ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 77b, 91a.

³¹ Kuşeyrî, 479-486; Demirci, 101.

³² Ziver Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı II*, İstanbul 1985, 65, 67. ilahi. Bu esere bundan sonra Hüdâyî, *Divân*, şeklinde atıfta bulunulacaktır.

³³ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 77b -83ab.

³⁴ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 85a.

³⁵ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 86a-91a.

³⁶ Ölüm ve ölümsüzlükle ilgili felsefî tartışmalar için bkz: Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, 2. baskı, İstanbul 2005.

³⁷ Hüdâyî, *Divân*, 111, 141. ilahi; Yılmaz, 92-93.

³⁸ Hüdâyî, *Divân*, 59, 57. ilahi.

³⁹ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 92a.

⁴⁰ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 92ab.

⁴¹ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 92b.

⁴² Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 81ab.

⁴³ Hüdâyî, *Divân*, 81, 90. ilahi; Yılmaz, 91.

⁴⁴ Hüdâyî, *Divân*, 83, 92. ilahi; Ağah Sırrı Levend, *Edebiyat Tarihi Dersleri*, İstanbul 1939, 287-288; Yılmaz, 94-95.

⁴⁵ Hâce Abdullah Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn ile'l-Hakkı Azze Şe'nihî*, 2. baskı, Mısır 1386/1966.

⁴⁶ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 93b, 94a, 104a, 105a.

⁴⁷ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 93b.

⁴⁸ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 94ab.

⁴⁹ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 95ab.

⁵⁰ Hüdâyî, *Divân*, 47, 39. ilahi.

⁵¹ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 96b-97ab.

⁵² Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 99b-101a.

⁵³ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 101b-102a.

⁵⁴ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 102b-103b.

⁵⁵ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 102b-105a.

⁵⁶ Hüdâyî, *Divân*, 54, 49. ilahi.

Azîz Mahmud Hüdâyî Kuddise Sırruhû'nun *Tarîkatnâme-i Türkî* Adlı Eserine Göre Tarikat Edebleri

D R . R I F A T O K U D A N

Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Araştırma Görevlisi

“Allah biri hakkında hayrı isterse, onu dinde fakih kılar” buyruğu ilk asırdan itibaren müslümanları fıkha yöneltmiştir. Hicri II. yüzyılın sonlarından itibaren bugün cüz'ün küllün ismiyle isimlendirilmesi kabilinden mecazen fıkıh dediğimiz şeraitin zâhiri ve artık o tarihten itibaren kalbin saflaşması ve ruhun inşirahına telmihle tasavvuf adını alan bâtın-ı şeriat olarak şeriat iki kısımda mütalaa edilmeye başlanmıştır. Zahirî azalarla ilgili hükümleri araştıran fıkıh ilmi ve ibadetlerdeki iç duygularla; bu duyguların letafetini sağlayan latifelerle ilgili hükümleri araştıran ve bunlara bağlı haller ve ruhî gelişmelerle ilgili konulardan bahseden tasavvuf ilmi.. Tasavvuf zâhir-i şeriatın bâtında da uygulanmasını sağlamak, ibadetlerin âdet olmaktan çıkıp gerçekten ibadet olmasını öğretmek içindi. Bunun için zamanla tasavvuf ilminde ekoller ortaya çıkmış ve tıpkı fıkıhın zâhirini konu edinen mezheplerin kendi usûlleri olduğu gibi, tasavvufî meşreplerin de kendi erkân ve âdâbı tesis edilmiştir.

İşte zâhir-i fıkıh ilmini ikmâl ederek fetva makamı olan kadılığa kadar yükselen ve daha sonra fıkıh-ı bâtınîde de yüksek makamlara ulaşan Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruhu da tasavvuf yoluna girenler için edebleri ihtiva eden *Tarîkatnâme-i Türkî* adlı Türkçe eserini kaleme almıştır. Bu tebliğimizde Hazret-i Pîr'in bu eserine göre müridin şeyhine karşı edebleri konusunu incelemeye çalışacağız. İlk defa Nûrî adında bir kişi tarafından 1287 yılında İstanbul'da *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî'nin* içinde basılan eserin¹ incelediğimiz nüshası zikrettiğimiz ilk baskıdan 50 sene sonra Şeyh'in irtihalinin 300üncü sene-i devriyesine tekabül

eden 1337 yılında, Hüdâyî Âsitânesi son postnişinlerinden olan Şeyh Mehmed Gülşen Efendi (ö. 1925) tarafından yayınlanan *Külliyât-ı Hazreti Hüdâyî kuddise sırruhu*'nun 21-28 (Matbaa-i Bahriye 1338) sayfaları arasında yer alan nüshasıdır. Eserde dikkati çeken en önemli özellik, dil olarak herkesin anlayabileceği sadelikte kaleme alınmış olmasıdır. Ayrıca Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruhu, eserde zikrettiği konuları anlatırken hemen hepsinde her kadiyye hükmündeki cümleden sonra tasavvuf literatüründe tanınan zevâtın menkabelerinden örneklerle konunun daha anlaşılır olmasını sağlamıştır. Bu üslûp ayrıca, esere ayrı bir zevk ve tat katmış; okuyucuyu kuru bilgi ve nasihatlerden daha çok hissedilir ve yaşanabilir tecrübelerle teşvik ve terğib etmiştir. Bazı yerlerde de bunları Hz. Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem'den rivâyetlerle destekleme ihtiyacını duymuştur. Ancak bütün hepsinde dikkati çeken özellik, bunların bile herkesin anlayabileceği bir dil ve üslupla kaleme alınmış olmasıdır. Muhtemelen daha sonra bizzat kendisinin Arapça'ya *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye* adıyla tercüme ettiği bu Türkçe eserini, Arabî bilgisi olmayan ve dolayısıyla herhangi bir şekilde ilim tahsili yapamamış halktan insanların bile anlayabilmesini amaçlamış olmalıdır. Kendisinin ifadelerini zikrederken de görüleceği gibi, yaklaşık 400 sene önce, bugün bile gâyet rahat anlaşılabilen bir dille ve anlamayı kolaylaştıracak örneklerle kaleme alınan eser, sadece Celvetiye tarîkine mensup olan dervişlere değil, herhangi bir tarikatla bir şeyhe intisab etmiş bütün sâiklere düstur ve yol gösterici bir özellik arz etmektedir.

Eserde dikkati çeken önemli özelliklerden biri de oldukça vecîz bir şekilde yazılmış olmasıdır. Cümleler oldukça kısa ve seçilen kelimeler halkın kolayca anlayabileceği olabildiğince Türkçe kelimelerdir. Aynı zamanda Arapça ve Farsça terkipler yerine daha yalın ve açık Türkçe ibarelerin tercih edildikleri görülmektedir. Bunun yanında eserde ilmî bir kaygı duyulmadığı, tamamen dervişlere yol gösterici bir nasihat amacıyla yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü gerek rivâyet edilen hadislerin gerekse nakledilen menkabelerin kaynaklarından bahsedilmemiş, belki de şeyhe karşı teslimiyet ve pâk itikadın ilk denemesi yapılmıştır. Fakat hangi râvinin rivâyeti olduğu veya kimden nakledildiği birkaç menkabe dışında zikredilmiştir. Sohbet üslûbuyla kaleme alınan eser, bugün bile sanki Hazret-i Pîr hayatta ve kendisi sohbet ediyormuşcasına okunup kolayca anlaşılacak bir üsluptadır.

Eserin ilk girişindeki hamdele ve salveleden dışında ister kendisinin delil olarak zikrettiği ister nakiller arasında geçen âyetler dışında Arapça ibareye rastlanmamaktadır. Hamdele ve salvele de yalın ve kısa olarak, sadece iki satırda tamamlanmıştır. Ancak dikkati çeken husus, bu kadar sade ve oldukça Türkçe ibarelerle yazılmış eserde, hiçbir zaman âyetlerin anlamlarının verilmemiş olmasıdır. Bu yaşadığı zamanın ilim örfünü yansıttığı kadar Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruhu'nun âyetleri tercüme etme konusundaki hassasiyetini de göstermektedir. Allah lafzından sonra tenzih ve tesbih, Hz. Peygamber'i zikrederken salavât, ashâb-ı kirâm ve velîlerin adlarından sonra dua cümlelerini mutlaka zikretmiş olması, eserinin içinde söylemese de amelî olarak öğrettiği edeblerden biridir.

Hazret-i Pîr hamdele ve salveleden sonra eserinin konu ve içeriğini özetleyen sözlerinde 'Hak yoluna yürümek isteyenlerin, bu yolun yolların en şerefli ve

Külliye'nin şadırvanı

en yücesi olmakla kısır olan aklın onu anlamaya yetersiz olacağını bilmelerini ve bu yolun, taliblerini talep ettikleri matluba ulaştırdığını' ifade etmektedir. Aynı zamanda bu yol için kâmil bir mürşid ve yol hakkında derin ilme sahip bir terbiyecinin gerekliliğini de beyan eden Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruh, sözüne delil olarak Rasûlullah sallallahu aleyhi ve sellem'in "Gerçekten Allah beni edeblendirdi ve edeblendirmemi güzel yaptı" hadisini zikretmektedir.

Ona göre bu yolun ilk basamağı, tâlib-i Hakk olan kişinin mürid olmadan önce kalbinin mutmain olup yerleşeceği, gönlünü dolduran bir şeyhe biât etmesidir. Bu biâtla artık mürîd olunmaktadır. Ancak bu ilk basamaktan itibaren sonuna kadar uyması ve daima düstur edinmesi gereken prensip; 'ahdini muhkem tutması, genişlikte ve darlıkta, zorlukta ve rahatlıkta o ahdi bozmayarak biâtinde sebat etmesidir'. Çünkü (men sebete nebete) "sebat eden yetişir" buyrulmuştur. Bahsedilen bu biât, Ashâb-ı Kiramdan Avf b. Mâlik radıyallahu anhunun rivâyet ettiği şu haberdeki biât gibidir. Azîz Mahmud Hüdâyî (k.s)'nin anlatımıyla şöyledir: "Avf bin Mâlik radıyallâhu anh ider: 'Birkaç kişi Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem katında idik. Allah ve Rasûlüne biât itmez misiz, didi. Biz ittik; yâ Rasûlallah, biz sana biât itmedik mi? Yine Kelâm-ı Şeriflerini îade buyurdular. Biz dahî elimiz uzadub, nenin üzerine biât idelim yâ Rasûlallah, didik. Buyurdular ki; Allah'a ibâdet idesiz, şirkden hazer idesiz, beş vakit namazı kılasız, hak sözi dinleyesiz, itaat idesiz ve kimseden nesne istemeyesiz.' Râvî ider: Ol cemaat akd-i biati şöyle sakındılar ki, hatta bazının elinden asâsı düşdükte kimseden alıvermek istemediler." İşte buradan itibaren Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruh, 've dahî mürid şeyhinden..' diyerek, artık müridin şeyhine karşı edeblerini sıralamaya başlamaktadır.

Biatten itibaren müridin uyması gereken en önemli prensip şeyhten sırrını gizlememesi, şeyhinin buyurduğu emirden başkasıyla ve yine onun telkin ettiği zikirden başkasıyla meşgul olmamasıdır.

Genel prensiplerden birisi de, müridin sâlik olduğu yolu, müntesibi olduğu tariki tariklerin en hayırlısı itikad ederek edeblerine ve usulüne riâyet etmeye özen göstermesi; bununla birlikte, açlığa, uykusuzluğa, sükuta ve halktan uzlete devam etmesidir. Çünkü Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruh, Cüneyd-i Bağdâdî kuddise sırruhû'nun, süluktan fayda tahsil edebilmek için sekiz şart sıraladığını söylemektedir. Bunlardan ilki dâima abdestli olmak, ikincisi devâm-ı halvet, üçüncüsü dâima oruçlu olmak, dördüncüsü devâm-ı sükût, beşincisi devâm-ı zikir, altıncısı ister hayr olsun, ister şer olsun devamlı olarak havâtırı (zihne gelen menfî vehim ve hayalleri) nefyetmektir.

Cüneyd-i Bağdâdî kuddise sırruhu'nun süluktan fayda tahsiline şart koştuğu yedinci şart ise itikâd-ı pâk (tertemiz itikad) ve kemâl-i teslim ile kalbini şeyhe rabt etmektir. Bunun nasıl bir itikadla olması gerektiğini de şöyle örneklendirmektedir: 'Bütün dünya meşâyihle dolu olsa bu fakire feyz ancak bu şeyhten olur, başkasından olmaz diye itikad etmelidir. Çünkü müridin kalbinde şeyhten başkasına meyl olursa bâtını Hazret-i Vâhidiye'ye açılmaz.'

Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruhu, meşâyih kuddise sırruhunun bu şartın riâyetine mübalağa ettiklerini söyledikten sonra Şeyh Necmeddin-i Kübrâ'nın bu konudaki şu sözlerini nakletmektedir: "Ayna işlenecek âletler ve sebepler hazır ve müheyyâ (hazırlanmış) olsa ama usta olmasa, o ayna vücut bulmaz. İşte bu örnek gibi şerâit-i seb'ay-ı Cüneydiye (denilen yukarıda saydığımız Cüneyd-i Bağdâdî'nin yedi şartı) bulunsa ama şeyhe rabt-ı kalb bulunmasa müridin kalbi mir'ât-ı safa bulmaz (kalb aynası saflaşır parıldamaz)."

Cüneyd-i Bağdâdî'nin saydığı şartlardan sekizincisi ise, Allah'a ve şeyhe itirazı terk ederek sıkıntı ve rahatlığı Yaradan'dan bilip teslimiyet göstermektir. Allah Teâlâ'nın (asê en tekrahû şey'en ve huve hayrun lekum) "umulur ki, sizin kötü ve çirkin gördüğünüz bir şey sizin için daha hayırlıdır" buyurduğunu devamlı hatırında tutarak sâlikin 'Mevlâ kuluna en merhametli, onun halini en iyi bilen-dir; hayır da bunda olabilir' demesidir.

Şeyh Cüneyd-i Bağdâdî'nin süluktan fayda tahsiline şart koştuğu bu sekiz maddeyi sıraladıktan sonra Azîz Mahmud Hüdâyî müridin riâyet etmesi gereken edebleri saymaya devam ederken sanki bu sekiz şartı şerh etmektedir. Ona göre mürid halvet ve inkita' vaktinde kimseye kapı açmamalı ve sohbet ve ziyaretten sakınmalıdır. Hazret-i Peygamber aleyhissalatu vesselam başlangıç hallerinde Hakk'la ünsiyet için halktan inkita' ederek (ilgisini keserek) Hira Mağarası'nda yalnız kalırlarmış, diyerek bunu delil olarak zikretmektedir.

Buraya kadar süluka giren müridin riâyet etmesi gereken genel prensipleri zikreden Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruhu, buradan itibaren şeyhin meclisinde ve ilişkilerindeki edebleri sıralamaya başlamaktadır.

Ona göre mürid zahiren ve batınen dâima taharet üzere olmaya özen gözen göstermeli; özellikle şeyhin huzurunda abdestsiz olmamalıdır. Bunu şöyle örnek-

lendirmektedir: “Şeyh-i Ekber, kendi piri Şeyh Ebû Medyen’den kuddise sırru-humâ hikaye ider: Buyurmuşlar ki: İbtidâ hâlimde Şeyh’e varmazdım illâ zahiri mi pâk idûb kalbimi dahî kendü bildiklerimden tathîr iderdim. Eger kabûl iderse saâdetime, eger kabûl itmezse kendü şeâmetime haml iderdim.”

Bunlara ek olarak mürid şeyhe vardığında da edebe riâyet etmelidir. Aslında şeyhin huzurunda riâyet edilmesi gereken edeblerdeki prensipler bütün tariklerde aynı kaynaktan beslenmesi cihetiyle benzer olsa da zamanla kazandığı seramonik nitelik itibarıyla şekli farklılıklar gösterebilmektedir. Burada nakledeceğimiz Azîz Mahmud Hüdâyî’nin zikrettiği huzur edebi bugün seramoni haline gelmiş Mevlevî edebiyatıyla karşılaştırıldığında şeklen görülen farklılıklarla beraber özdeki birliktelik de anlaşılacaktır. Celvetîliğin piri olan Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruhu, zamanındaki bilinen edebe göre müridin şeyhe vardığında şeyhin dizini öpüp oturması gerektiğini söylemektedir. Ama şeyh teveccühte iken bir şey söyleyip incitmemeli, ondan sonra halini arz ederken de kendi gördüğü (rüya, keşf gibi) vakıadan hiçbir şey gizlemeyip üstüne bir şey katarak fazla da söylemeyerek emaneti sahibine ulaştırmalıdır. Eğer şeyh müridin anlattıklarını tabir ederse can kulağıyla dinlemeli, eğer tabir etmezse şeyhi tabir etmeye zorlamamalıdır. Çünkü bazen maslahat müridin anlattıklarının tabir edilmemesinde olabilir.

Müridin şeyhin meclisinde otururken riâyet etmesi gereken edebler ise, Azîz Mahmud Hüdâyî’ye göre, müridin şeyhin huzurunda kaftanının yenini çıkartarak oturmaması ve şeyhin söylediği sözleri içten bir kabulle can kulağıyla dinleyerek şeyhten başkasına iltifat etmemesi ve etrafına bakınmamasıdır. Şeyhin huzurundan ayrılırken de, yine Azîz Mahmud Hüdâyî’nin yaşadığı devirdeki bilinen edebe göre, şeyhin dizini öperek gitmeli, bir iki adımlık mesafeyi geri geri gitmeden hemen şeyhe arkasını dönmemelidir.

Şeyhle müridin günlük hayattaki muâşeretlerindeki edeblere de değinen Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruhu, şeyh ayakta iken dervîşin oturmamasını, şeyh meclise gelip gittiği zamanda da dervîşin ayağa kalkmasını söylemektedir. Dervîş, şeyh selam verdiğiğinde iki elini bağlayarak tevazû ile şeyhinin selamını almalı, kendi selam verdiğiğinde de yine aynı şekilde yapmalıdır.

Dervîşin dikkat etmesi gereken edeblerden biri de, zikir halkasından başka yerde şeyhe arkasını dönmemesidir. Eğer şeyhiyle birlikte seferde olurlarsa bu istisnadır. Sefer durumunda da bu edeb şeyh yayan olmadığı taktirdedir. Eğer seferde şeyh yayan olursa, gece vakti şeyhle ökçe hizasında gitmeli, gündüz vakti ökçe hizasında gitmeyerek geriden takip etmelidir. Şeyh yayan iken dervîş bineğe binmemeli, şâyet binmesi gerekirse şeyhin hazır olduğu toplulukta binmemelidir. Dervîş şeyh işaret etmediği müddetçe şeyh ile beraber yürümemeli, namazda da beraber namaza durmamalıdır. Ancak şeyh saf tertibi için işaret ederse şeyhin yanında ve birlikte namaza durabilir. Namaz tamamlandıktan sonra yine yerine geçmelidir.

Dervîş şeyhin eşyalarını kullanmamalı; şeyhin seccadesine ayak basmamalı, yerine oturmamalı, ibriğinden abdest alarak ibriği kullanmamalı, şâyet şeyhin asasını getirip götüren dervîşe, asayı aldığı ve verdiği zaman şeyhin elini öpmeli ve asayı koyduğu zaman da temiz yere koymalıdır.

Aynı şekilde, şeyh dervişe küçük bir şey ihvan edip verirse, derviş şeyhin ihvan ettiği o şeyi büyük görüp seccade ve ayakkabı müstesna ayak altına almamalıdır. Bir toplulukta şeyh dervişe bir şey ikram edip sunarsa, derviş de şeyhten uzakta olup eli yetişmese oturduğu yerden ayağa kalkarak tazim etmeli, saygı göstermelidir.

İster yakın olsun, isterse uzak olsun fark etmeksizin, derviş bir yere gidecek olursa, şeyhten izinsiz gitmemelidir. Eğer şeyhi yerinde olmayıp, dervişin gitmeyi tehir etmesi de mümkün olmayan bir maslahat bulunursa, bu durumda hiç değilse dervişin şeyhin kapısına gelip halini samimiyetle içinden arz etmelidir. Aynı şekilde, derviş şeyhin bulunduğu mahalden uzakta bulunup, bu halde bir müşkili olursa, şeyhin bulunduğu yöne yönelip ruhanîyetinden istimdad etmelidir. Eğer dervişin kalbini bağlamasında bir bozukluk yoksa o müşkil çözümle-nip göğsünde inşirah (genişleme) meydana gelir.

Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruhu der ki; 'Hâsıl-ı kelâm, her halde edebe ri-âyet idûb şeyhden izinsiz bir iş itmekden yâhûd icâzetsiz bir yere gitmekden hazer ide.'

Dervişin riâyet etmesi gereken edeblerden biri de, mücahede ve azîmet tarafını bırakıp müsaade ve ruhsat yönünü tutmamasıdır. Çünkü ruhsat tarafını tutarsa terakki etmekten geri kalır.

Derviş, şeyh bir hizmet teklif ederse bu hizmeti geciktirmemeli ve ona bir maslahat da katmamalıdır. Aynı zamanda hizmetin sebebinin ve vechinin açıklanmasını da istemeden o hizmeti eda etmeye niyet ederek hemen başlamalıdır. Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruhu bu edebten sonra bunu teyid edecek bir olay rivâyet etmektedir: Meşâyıhtan biri bir müride 'eğer şeyhin seni bir hizmete gönderse, yolda bir mescide uğrasan ve o anda namazda olsalar ne yapardın' diye sorunca mürid cevap vererek 'o hizmeti eda edip ondan sonra namazı kı-lardım' dedikten sonra şeyh 'istihsan yolunu tuttu; bundan maksad hizmette ihtimam göstermektir, yoksa -hâsâ ki- namaz emrinden gevşeklik ve tembellik göstermek değildir, zira şeriat-ı şerif esas güldür ve yolların en hayırlısının en yücesidir' demiştir.

Azîz Mahmud Hüdâyî'ye göre aynı şekilde, derviş zahir hasebinde hakkın kendi yanında olduğunu, (kendisinin haklı olduğunu) anlarsa da şeyhin sözünü reddetmemelidir. Çünkü müridin şeyhe itirazı, kendi yoluna tam bir engeldir; bilakis ehl-i tarikat katında haramdır. Çünkü bunlar katında mürid, kendi iradesini yok etmiş olan kimsedir. Eğer müridin kendi iradesi olursa o zaman o ehl-i nefis ve ehl-i hevânın mürididir. Böyle değilse ehl-i Hak ve Hudâ'nın yolunun mürididir.

Azîz kuddise sırruhu, bunları özetlerken 'hâsıl-ı kelâm, dervîş şeyhine sû-i zann itmekden hazer idûb belki tarîk-i Hakk'a ârif ve ibâdullâha nâsih i'tikâd ide ve anlamadığı yeri inkâr itmeye' dedikten sonra yine bir rivâyetle bu sözlerini desteklemektedir: Bir derviş şeyhini bir masiyette gördü, yine münkir olmayarak yerini değiştirmede ve hizmetini kusur etmedi. Şeyh onun sadakatini görerek yüzyüze bu durumu sordu. Derviş cevap vererek 'Ey şeyh! Fakîr, sizin masum

olmanızı itikad ederek hizmetinize başlamadım. Bilakis Hakk yolunu bilen ve sülûkun keyfiyetine vâkıf olduğunuzu itikad ettim ki, benim isteğim odur. Değilse, masiyet edip etmediğiniz yine kendinize ait; Rabb'iniz ile kendiniz arasında bir iştir,' dedi. Şeyh dervişin bu söylediklerini işitince ona hayır duada bulundu ve kısa zamanda o derviş güzel bir hale ve yüksek bir makama ulaştı. Azîz'e göre, işte bu şekilde, dervişe gereken, her halde sû-i zann ile inkârdan sakınmaktır.

Dervişin şeyhine karşı, masiyet üzere görse dahi, sû-i zandan sakınarak itikadını bozmaması gerektiğini anlattıktan sonra Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruhu eserinin bu yerinde sülûktaki olan müridleri bırakarak vâsıl olmuş olan şeyhlere de tavsiyede bulunmaktadır. Bu tavsiye aynı zamanda, yukarıdaki zikrettiğimiz satırlarda anlatılan, şeyhe karşı uyulması gereken edeblerin en önemlisi olan şeyhe sû-i zanla inkâr etmekten sakınıp her hâl u kârda itikadını bozmaması edebi sebebiyle ehl-i tarikatın tümüne yapılan eleştirilere fırsat vermemeyi önemsenenin gerekliliğini de göstermektedir. İşte bu yüzden şeyhe gelince, ona layık olan da şeriat-ı şerifeye muhalif olan yasak olan şeylerden ve töhmet altında bırakacak yerlerden (ittekû mevâdî'a't-tuhemi) "töhmet yerlerinden sakınıınız" emrinin gereğine uyarak sakınıp hem şeyh efendi kendi mertebelerini tekâmül etmeli ve hem de Allah'ın kullarını ister mürid olsun ister olmasın, sû-i zandan kurtarmalıdır. Çünkü şeriat-ı şerifenin hükümleri asılların aslı ve hem Allah katında, hem de insanlar nezdinde kabul görmenin sebebidir. Hatta büyüklerden bazısı 'şeriatın hükümlerine hıyanet eden ilâhî sırlara emin olmaz, Allah sübhânehû ve Teâlâ Kendi esrârını emin olan kullarından başkasına vermez,' buyurmuşlardır.

Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruhu bunları da Ebû Hamza-i Horasânî'ye isnad ettiği şu sözlerle takviye etmekte ve Hazret-i Ali radiyallahu anh'ten bir rivâyeti nakletmektedir. Ebû Hamza-i Horasânî buyururlar ki; 'Hazret-i Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem'e ittibâ etmekten başka Hakk yolunu gösterecek bir delil yoktur.' İmâm Ali kerremallahu vechehu da buyururlar ki; **(et-turuku külluhâ mesdûdetun ala'l-halki illâ alâ men'iktefâ esera Rasûlillâhi sallallahu aleyhi ve selem)** "Yolların tümü, Allah'ın Rasûlü sallallahu aleyhi ve sellem'in izini sürüp onu örnek alan kimseden başka mahlukatın hepsine engellenmiştir."

Azîz, şeyhlere bu nasihatları yaptıktan sonra, ehl-i tarikat tarafından kendisine yapılabilecek itiraza ve bu sebeple sorulabilecek soruya da cevap vererek şunları söylemektedir: Zâhirlere kınanmış, bâtınları övülmüş bazı meşayıhtan bazı şeyler rivâyet edilmektedir. Meselâ meşayıhtan bazısı şarap kasesini ellerine alıp ağızlarına götürdüklerinde bala çevrilmesi gibi şeyler.. İşte bunları zikrettikten sonra evliyânın büyüklerinin bunları zayıf olanların halidir diye söylediklerini; kâmil olanların mertebelerin hepsine yerli yerinde riâyet eden kimse olduklarını belirtmektedir.

Bu izahlardan sonra tekrar müridin uyması gereken edeblere dönen Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruhu, vücûb kaydıyla dervişe halini başkasına ifşa etmekten sakınıp şeyhin sırlarını korumakta son derece ihtimam göstermesi ge-

Aziz Mahmud Hüdâyi'nin
yazılı gömleği

rektiğini söyleyerek ‘mahluk sırrına emin olmayan Halık sırrına emin mi olur,’ istifhâm-ı inkârisiyle bunu pekiştirmektedir. Bunu bir hikâyeyle daha anlaşılır olması için şöyle izah etmektedir: Bir mürid, eminlik iddiasını ederek birtakım ilâhî sırların verilmesini isterdi. Şeyh kendisi müridin halini bilirdi. Bir gün şeyh, müride halini bildirmek için bir koyunu boğazlayıp bir çuvala koyarak ellerini kana bulaştırdı. İddia sahibi mürid gelip şeyhi görünce bu durumu sordu. Şeyh, dervişlerden biri için ‘filanı öldürdüm, sakın bu sırrı kimseye ifşa etme’ dedi. Aslında öldürmekten muradı söylediği o dervişin hevây-ı nefesine muhalefet etmekle nefis öldürmek idi ki, iddia sahibi müride söylediği sözle yalan sadır olmamış olsun. Daha sonra o çuvalı o mürid ile birlikte bir yere defin etti ve diğer öldürdüm dediği dervişini gizleyerek babası istemeye geldiğinde bile buradadır diye göstermedi. Bir zaman sonra o eminlik iddiasında bulunan müride tarikat yoluyla şiddet ve zorluk yapınca mürid tahammül edemeyerek o dervişin babasına varıp ‘Oğlunu şeyh öldürmüştür. Ben de onunla birlikte defin ettim,’ dedi. Bu durum o zamanın padişahına arz olununca padişah şeyhin yüceliğini ve kıymetini bildiği için tevakkuf ederek ‘Hele kadı ve adaletli kimseler görsünler’ dedi. O mürid şeyhe kötü sözlerle söverek yanlarına geldi, olay yerini gösterdi. Gösterilen yeri açıp gördüler ki, boğazlanmış olan şey bir koyundur, o kimsenin oğlu hayattadır. Bu durumu görünce o iddia sahibi mürid utanarak yaptığından pişman oldu.

Yukarıdaki edebi bir hikâyeyle açıkladıktan sonra müridin riâyet etmesi gereken yeni bir edebi zikreden Azîz Mahmud Hüdâyî, bu edebi ise teşbih ve temsil yoluyla açıklamaktadır. Dervişe gerekli olan şeylerden biri de şeyhin kendisine yaptığı şartı ister güç olsun, ister kolay olsun, kabul etmesidir. Çünkü Hakk yolu mücadele ve zorluk yoludur, yoksa müsaade ve rahat yolu değildir. Zira yol seferdir ve sefer kendisi Cehennem ateşinin azabından bir parçadır. Yolcu, yolda huzura tamah ederse ulaşacağı yerden geri kalır.

Derviş, halkın kendisine salih bir kimse nazarıyla bakmalarına ve yine kendisinden dua ile yardım etmesini istemelerine mağrur olmamalıdır. Şâyet mağrur olursa felah bulması güç olur. Zira bu hazlarından biridir. Bu yolda bir kimseye ise beddua etseler (**ezâkake’llâhu ta’me nefsik**) “Allah sana nefsinin tadını tattırsın” derler. Bu yüzden bundan sakınmak gerekmektedir.

Buraya kadar, müridin şeyhinin huzurunda ve gıyabında ona karşı edeblerini, itikadının nasıl olması gerektiğini ve nefesine karşı mücadeledede temel prensipleri bildiren Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruhû, artık buradan itibaren batnında riâyet ettiği edeblerin bir tür zâhire etkisi olarak görülebilecek veya zâhirin bâtna inkılâbı umuduyla yukarıdaki edeblerde de zikredilen sünnet-i nebevîyyeye ittibanın teferruatına girmektedir.

İşte zâhiren uyulması gereken edeblerin başında Azîz Mahmud Hüdâyî dervişin nasıl giyinip, nasıl hareket edeceğini söylemektedir. Ona göre derviş giysi cinsinden bir şey giydiğinde ve mescide veya eve girdiğinde sağ tarafı ile başlamalıdır. Elbiselerini çıkardığı veya mescid yahut evden çıktığı zaman ise sol tarafı ile başlamalıdır. Fakat helada durum bunun aksidir. Şeyh Ebû Saîd kuddise sırruhu, bir kişi mescid ziyarete gelip, sol ayağını mescide önce sokunca Şeyh

azarlayarak ‘Rabb’imin evinde edebe riâyet etmeyenin bizimle sohbeti yok’ diye buyurmuşlardır.

Aynı zamanda derviş kible tarafına tükürmemeli ve yine şeyhin huzurunda da tükürmemelidir. Eğer balgamı gelirse nazikce mendiline almalıdır. Fakat yutulmasının evlâ olduğunu söylemişlerdir. Aynı şekilde kibleye karşı veya aya ve güneşe karşı bevl etmemelidir. Abdestini de kibleye karşı almalıdır. Abdestten sonra ‘abdestin şükrü’ diye niyet ederek iki rekât namaz kılmalıdır.

Derviş, şeyhin bulunmadığı yerde bir topluluk ile zikir etmemelidir. Zikir hal-kasında ve başka yerde kendi istek ve iradesi ile başını açmayıp daima edebe ri-âyet etmelidir. Azîz kuddise sırruhu’nun bu ifadesi her zaman dervişin başını açmadan durması gerektiğini göstermektedir.

Derviş halinin kendisine galib gelmesi ile iradesi kalkmadığı müddetçe na’ra at-mamalıdır. Eğer şeyhi ile bir zikir meclisinde olup kendisine birtakım vâridât ârız olursa dervişin riâyet etmesi gereken edeb, kendisinden geçmediği müddet-çe hareket etmemesidir. Kendisinden geçmesinin alâmeti ise ne kendisini, ne bu-lunduğu topluluğu, ne de söylenilen sözü bilmemesidir. Bu şekilde kendinden geçtiği zaman hüküm dervişe gelen vâride ait olur, hareketi ve bir yerde durma-sı kendisinden olmaz. O zamanda ne yaparsa şaşırmmalıdır fakat bunun ardın-dan kendine geldiğinde yine edebe riâyet etmelidir. Kendine geldikten sonra ede-be riâyet etmeyene münafık demişlerdir. Eğer vecd halinde derviştten bir şey dü-şerse şeyhi o düşen şeyi alıp söz söyleyenlere vermeli, yoksa teberrük diyerek aralarında taksim etmemelidirler. Şâyet derviştten değil de şeyhten bir şey düşer-se, toplulukta bulunanlar teberrük diyerek aralarında taksim etmelidirler.

Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruhu’nun tavsiye ettiği edeblerden bir diğeri de dervişin dilini gıybet ve nemîmeden, kötü sözlerden; hatta mutlak bir ifadeyle, faydasız sözlerden sakınmasıdır, ta ki Allah’ı zikretmenin yeri olan dili ya-kışmaz (nâsezâ) sözlerle kirlenmiş olmasın. Çünkü derviş gereğinden fazla ko-nuşmaktan sakınmakla dilin ibadeti olan Allah’ın zikrinden mahrum olmamalıdır. Azîz kuddise sırruhu, bu edebi de bir hadis-i şerifle teyid etmekte ve bu ha-disi Gazzâlî’nin şerhiyle açıklamaktadır. Hazret-i Peygamber (**Tûbâ limen emse-ke’l-fadla an lisânihî ve enfeka’l-fadla min mâlihî**) “Dilinden gereksiz olanları tutup bırakmayan ve malından da artığını infak edip veren kimseye müjdeler ol-sun!” buyurmuşlardır. İmam Gazzâlî şöyle söylemektedir: ‘Şimdi halk bu hadis-i şerifi kalb ederek mallarının artığını saklarlar, dillerinin artığını saklamazlar. Ebû Bekr Sıddîk radiyallahu anhu dillerinin üzerine bir taş koyarak (**hâzâ evra-denî’l-mevârid**) “işte bu, gelenleri (vâridâtı) bana getirdi,” buyurmuşlardır.

Sülûktaki müride Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruhu’nun uymasını tavsiye ettiği edeblerden biri de dervişin yürüdüğü zaman ayağı üzerine bakıp nazarını harama bakmak şöyle dursun, mutlak bir ifadeyle, faydasız mübaha bakmaktan bile sakınmasıdır. Ona göre mutlak anlamda faydasız mübaha bakmaktan sakın-mak hoş ve güzel bir edebdir. Hatta derviş yanında oturan kimse hakkında ken-disine bir şey sorulduğunda sıfatını bilmemelidir. Azîz bunu söyledikten sonra ‘nerde kaldı ki şeyhin sıfatından haber vere,’ demekle ince bir üslupla bir başka edebi daha öğretilmektedir.

Azîz Mahmud Hüdâyî, sülûktaki müride söylediklerini ‘hâsıl-ı kelâm derviş edeb riâyetinde tamâm ihtimam itmek gerektir,’ cümlesiyle özetledikten sonra *Tarîkatnâme-i Türkî* adlı eserine Arapça ifadeyle bir bölüm eklemiştir: (*Faslun fi Âdâbi Ehli't-Tarîkati ve Evsâfihimi'l-Kerîmeh*) ‘Bu, Tarîkat Ehlinin Edepleri ve Yüce Vasıfları Hakkında Bir Bölümdür.’ O bu bölümü tarîkat ehli olan sadıkların bazı yüce vasıflarını, tarîka sâlik olan (yolda yürüyen) dervişlerin hissedâr olmaları (pay çıkarmaları) amacıyla zikrettiğini söylemektedir. Bu ifadeler bize Azîz kudde sırruhu’nun yolda sülûk eden dervişleri ehl-i tarîkat olarak saymadığını göstermektedir. Ona göre tarîkat erbâbı sâdıklar zümresinde olan zevâtdır.

İşte sâdıklar zümresinde olan tarîkat erbâbının övülmüş vasıflarından bazıları şunlardır:

Sözlerinde doğruluk üzere olup yalandan son derece sakınırlar. Hatta onlar işittikleri her sözü söylemezler. Zira hadîs-i şerifte şöyle vârid olmuştur: **(Hasbu'l-mer'i kizben en yuhaddise biküllî mâ semia)** “Kişiyi, işittiği her şeyi söylemesi yalan olarak yeter!”

Erbâb-ı tarîkat dediğimiz sâdıklar riyazet ve tehzîb-i ahlâk ederler. Azîz kudde sırruhu, bu vasfı ‘yani, nefisini ahlâk-ı zemîmeden pâk idub ahlâk-ı hasene ile tezyîn iderler’ diyerek açıklamaktadır. Bundan sonraki vasıflarda da yolda sülûk edenlerin hissedâr olmaları amacıyla kısa açıklamalar görülmektedir.

Tarîkat erbâbının vasıflarından bir diğeri de mücahade etmeleridir. Yani, nefes istediğini vermeyip açlığa, susuzluğa, çıplaklığa ve sâir mekârih-i bedeniyyeye (bedene zor ve ağır gelen mücahedelere) sürerler.

Yine onlar, her hâl u kârda, her zaman nefislerini muhasebe ederler.

Onlar kendilerinden başkalarına, kendi nefislerine sandıklarının aynısını sanırlar. Kimseye sû-i zan etmeyip hakaretle bakmazlar. Azîz Mahmud Hüdâyî kudde sırruhu, bu tarîkat ehli sâdıkların ‘bir kimse kendi mertebesini ve başkasının mertebesini bilmeden kendisini o diğerkimseden yüce tutarsa cahil ve mağrurdur’ buyurdıklarını söylemektedir.

Bu sadıklar, haramlardan, şüphelilerden ve nefsin fâsid maksadı olan yerlerden de sakınırlar.

Bunlar cûd ve sehâ, bezl ve atâ üzere olup iki dünyayı da kalblerinden çıkarırlar. Bir ihtiyaç sahibi onlardan borç istese, o borcu tekrar almamak niyetiyle verirler. Alan kimse borcunu getirse almazlar, eğer ısrarla almaları istenirse, alıp bir fakire vererek kendi mülklerine sokmazlar. Yolda bir şey düşürseler ister (para gibi) nakd olsun, ister giyip taşıdıkları bir şey olsun onu dönüp aramazlar. Azîz Mahmud Hüdâyî kudde sırruhu burada Rasulullah sallallahu aleyhi ve sellem’in bir keresinde bir şey düşürüp onu istediklerinin nedenini açıklamaktadır: ‘.. ânı talep itdiklerinin vechi budur ki ol nesne Ümmü'l-mü'minîn Âişe radiyallahu anhâ'nın imiş, bizim sözümüz kendünün olduğu yerededir.’ Azîz kudde sırruhu burada ihbardan inşaya dönerek sâdıklar dediği tarîkat erbâbına da tavsiyede bulunmaktadır. Eğer o düşürüp almadığını kaybolmuş mal saymak hatırına gelir ve bu düşünce galip gelirse, o şeyi düşürdüğü yerde durup bir ih-

tiyaç sahibi oradan geçtiğinde ona 'al' diye emretmeli , kendi mülküne katmamalıdır. Eğer oradan geçen ihtiyaç sahibi o kimse tarikat erbâbından olan bu zat istemeden düşen o şeyi alıverirse, o zaman düşüren zat alıp almamakta muhayyerdir; isterse alır, istemezse verir.

O tarikat erbabı olan zatlar arkalarına da bakmazlar. Gerekirse, bütün uzuvlarıyla birlikte dönerler. Şeyh Şiblî, bir kişi kendisini arkasından çağırdığında ona cevap vermeyerek 'bunlar arkalarına bakmazlar ve geriden çağırana cevap vermezler' demiştir.

Onlar fakr, zillet, meskenet, huşû', hudû', tevâzû' üzere olurlar; ki sonunda bu sayılanların zıdları olan ilâhî isimler kendilerinde zuhûr edip ubûdiyetin ruhuna ulaşırlar..

Bu zatlar, ister halkla olsun, ister uzuv ve vücudlarının bölümleriyle olsun her şeyde her hâl u kârda, her zaman adaleti gözetirler. Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruhu onların bu vasıflarıyla ilgili de bir hadis rivâyet edildiğini nakletmektedir. Hazret-i Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem'in ayaklarının birindeki na'l-i şerîfinin atkısı kopunca diğer ayaklarından da na'l-i şeriflerinin diğer tekini, mübarek ayaklarının biri zahmette, diğeri rahatta olmaması için çıkarmışlardır.

Yolda sülûk edenlere yolun edeblerini tavsiye ettikten sonra erbâb-ı tarikat olan sâdıkların vasıflarını sâliklerin hissedâr olmaları amacıyla sıralayan Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruhu tekrar edebleri zikretmeye dönmüştür. Fakat bu edebleri kemâliyeteye ulaşmamış hal sahibi kalb ehline, vakit ehline ait olarak kaydetmektedir.

Ona göre ricâlin (muhtemelen ricâlullahı kasetmektedir) ulaştıkları yere ve ehl-i kemâlin makamına ulaşmayan ashâb-ı kulûb (kalb ehli zevât) ve erbâb-ı ahvâl (hal ehli kimseler)in riâyet etmesi gereken edebler şunlardır: Bunlar zikir meclislerinde münkir olan kimselerle oturmamalıdırlar. Hatta, o münkirlerin giysilerinden ve eşyalarından hiçbir şeyi almamalıdırlar. Çünkü bu hallerinin değişmesine sebep olur. (Azîz'in ifadesiyle) Bayezid-i Ekber kuddise sırruhu, halleri zamanında, kendilerinde vahşet ve değişiklik müşahade ederek buldukları mekanın aranmasını emr etmişler; bu aramada bir münkirin ayakkabısı bulunmuştur.

Ehl-i vaktin edebleri de şunlardır:

Bunlar buldukları vaktin gerektirdiği şeyi yaparak başka bir vakitte yapılması gereken şeyle buldukları vakitte yapmakta oldukları şeyle kendilerine keder ârız olmaması için karıştırmazlar. Bu edeble ilgili olarak da Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruhu bir menkabe rivâyet olunduğunu söylemektedir: Yine onun ifadesiyle ululardan biri mutlak tecrid vaktindeyken kendisinde vahşet buldukları yeri aramışlar; o yerde bir torba üzüm bulunmuş ve bunu gördüklerinde de 'bizim evimiz aynı bakkal evi olmuş' diye söylemişlerdir. Yine onlardan biri de kendilerinin verâlarını tetkik ve muhasebe zamanlarındayken önünde yanan kandilden kendisinde keder ârız olunca arkadaşlarından sormuşlar, getiren kimse cevap vererek 'birinden bir defa yağ getirmek için bir şişe aldım, iki defa getirdim' demiştir.

Üst bahçe kapısından Camii girişi ve Hünkar Mahfili

Vakt ehlinin edeblerinden bir diğeri de şudur: Bunlar Allah Sübhanehu ve Teâlâ'nın kullarının rızıklarına dâmin ve kefil olması sözüne güvenip dayanarak her hâl u kârda tevekkül eder ve O'na sarılırlar. Hâtem-i Esam kuddise sırruhu kendisine 'nerden yersin' (geçimin neredendir) diye sorduklarında **(ve lillâhi hazâinu's-semâvâti ve'l-'ardi ve lâkinne'l-munâfikîne lâ yefkahûn)** "Göklerin ve yerin hazineleri Allah'ın mülküdür, fakat münafıklar anlamaz ve bilmezler" âyetini okuyarak cevap vermiştir. Ma'rûf-u Kerhî kuddise sırruhu bir gün namazda bir imama uydu. Namaz tamamlandıktan sonra imam efendi 'nerden yersin' (geçimin neredendir) diye sorduğunda 'bekle senin arkanda kıldığım namazı iade edeyim, zira rızıkta şek ve şüphe eden Hâlik'ında da şek eder' diye buyurmuşlardır.

Bu iki rivâyeti zikrettikten sonra Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruhu, rızık hakkında üzerinde olunması gereken itikadı temsil ve teşbih yoluyla belirtmektedir: Kula gerekli olan Mevlâ'ya güzelce itaat ve istikametinde doğruluktur; yoksa geçimi tedarik efendi üzerine gereken bir şeydir. Güven ve itimadında gerçekten dosdoğru olanı Allah Sübhânehû ve Teâlâ her hâl u kârda başkasına muhtaç olmaktan saklayıp zorlukla karşılaştığı yerlerde yardım elini uzatır; sağlığında ve hastalığında yardımcı olur.

Bu nasihatlarını Ahmed b. Ebi'l-Cevâri'nin şu anlattıklarıyla bunu pekiştirir: 'Muhammed b. Semmâk hasta oldu. Bevlini bir şişeye alıp hristiyan bir doktora iletmek istedim. Yolda giderken temiz elbiseli, güzel kokulu bir kişiye rastladım. Bana 'nereye gidiyorsun' diye sordu, ben de meseleyi anlattım. Bana 'eğer öyleyse, Hakk'ın velisine düşmanından yardım mı istersin, elindeki yere vurup İbni Semmâk'a da şöyle söyle: Elini ağrıyan yerine koysun ve **(ve bi'l-Hakkî enzel-nêhu ve bi'l-Hakkî nezele)** "onu Hakk'ın yardımıyla indirdik, o da Hakk'ın yar-

dımıyla indi” desin’ deyip kayboldu. Dönüp gelerek İbn Semmâk’a olan biteni anlattım. O da o kişinin dediği gibi yapıp o anda o hastalıktan kurtuldu. Bana da ‘o gördüğün kişi Hızır Nebî idi’ diye buyurdu.

İşte bütün bu edeb ve nasihatları anlattıktan sonra Azîz Mahmud Hüdâyî kud-dise sırruhu, eserini edeblere teşvik ve terğib eden şu cümlesiyle tamamlamak-tadır. “Hâsıl-ı kelâm, Cemâl-i Hakk’a âşıklar ve sülûkunda sâdıklar, envâ’-ı mü-câhede ve riyâzet ve âdâb-ı tarîkati riâyette tamâm-ı dikkat idub nice hâlât-ı se-niyye ve ezvâk ve makâmât-ı aliyyeye vâsıl olmuşlar.”

Biz de bu tebliğimizi 1338 yılında Mehmet Gülşen Efendi tarafından yapılan baskısında eserin sonuna eklenen Azîz Mahmud Hüdâyî kuddise sırruhu’nun ‘Pend u Nasîhat’ adlı manzumesiyle tamamlıyoruz:

*Râh-ı Hakk gâyet ile ince imiş
Lîk güçlük Hakk’a irince imiş
İstedüğüne Hakk kolay getirür
Az zamanda muradına yetürür*

*Nefs beriyyesinde (çöl, sahra) kalma begim!
Dürlü dürlü hevâya dalma begim!*

*Böyle kalmaz geçer bu köhne bahar
Saña koymaz berîd-i leyl u Nehâr*

*Nakd-i ömr-i azîzi virme yele
Her zaman fırsat ise girmez ele*

*Mâsivâ yolların ubûr (karşıya geçmek) ide gör
Ka’be-i vasla îr huzûr ide gör*

*Hâli kô, ola gör makâma karîn
Çün aña dahil olan olur emîn!*

DİPNOTLAR

¹ Yılmaz, Hasan Kâmil, “Azîz Mahmud Hüdâyî”, DİA, İstanbul 1991, c. IV, s. 340.

Azîz Mahmud Hüdâyî’de Sûret ve Mâna Mukkayesesi

Y R D . D O Ğ . D R . N E C İ P F A Z İ L D U R U

19 Mayıs Üniversitesi Ordu Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Sûret ve mâna da bir bakış açısından karşıt sayılan zâhir-bâtın, kesret-vahdet, gölge-ışık, nakış-nakkâş, akis-ayna, mecaz-hakikat gibi sembollerden olarak, tasavvufî metinlerde işlene gelmiştir. Bu türden metinlerin neredeyse tümünün muhatabının istidadınca hisselenmesine izin veren katmanlı bir okumaya açık olduğu göz önünde tutulursa, sembollerin işaret ettiklerinin de katmanlanacağı varsayılabilir.

Hüseyn Vassâf’ın: “...eş’ârı, daima tesettür içredir fakat hakikat-bîn olanlara vahdet-i vücûdu talimdir”¹ dediği Azîz Mahmud Hüdâyî, hem vahdet-i vücûd’u terennüm ettiği bir kısım şiirlerinden, hem de içinde tasavvufî makamların anlatıldığı, âyet ve hadislerin şahid tutulduğu, Bâyezid-i Bistâmî, Abdülkâdir-i Geylânî, Cüneyd-i Bağdâdî ve Muhyiddîn ibn Arabî gibi büyük sûfilerin sözlerinin nakledildiği, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî’nin Farsça beyitlerinin şerh edildiği *Vâkıât*’ından anlaşıldığı üzere vahdet-i vücûd anlayışına bütünüyle bağlıdır.² Hüdâyî’nin şeyhi Muslihiddîn Efendi’nin, Sadreddîn-i Konevî’nin *Nûsûs*’unu şerhettiği de bilinmektedir.³

Bahsi geçen isimlerden ekserinin bir şekilde Arabî mektebinden feyz aldıklarını göz önünde tutarak, mukayese edeceğimiz mefhumların onların eserlerinde nasıl anlaşıldığına bakmak isteriz.

İbn Arabî ve takipçileri tarafından oluşturulan ekberî irfan külliyyatında da sûret-mâna sembolik anlatımına başvurulmuştur. “*Bu bir bakıma zorunlu tavrın sebebi, Vücûd’un ve mevcûdâtın ondan doğuşunun mantıkî ve zihnî olmaktan ziyade tamamıyla sırrî, keşfî ve manevî bir konu olması gerçeğine binaen ortalama beşer idrâkine ancak bir takım sembollerin yardımıyla sunulabilir olmasından*

Arka bahçe
Şadırvan girişi

dolayıdır. Saf metafiziğin dili zaten semboliktir...Bizim kültürümüzde de, gerek divan, tekke ve halk edebiyatımızın temelinde ve gerekse mimarimiz vb. gibi diğer geleneksel sanatlarımızda hep bu mücerred tasavvufî hakikatler sembolizminin yatmakta olduğu görülecektir.”⁴

Mücerred tasavvufî hakikatleri anlatmakta görünüş itibariyle farklı ve çeşitli sembol çiftleri kullanılmış olsa da, hepsinin aynı aşkın-müteal mânayı dillendirdiği söylenebilir. Şu karşılıklar buna örnek olabilir:

<u>Sûret</u>	<u>Mâna</u>
Zâhir	Bâtın
Dış	İç
Görünen	Gizli
Kesret	Vahdet
Çok	Bir
Zulmet	Nûr
Araz	Cevher
Cesed	Rûh
Beşeriyet(Nâsutıyyet)	Ulûhiyyet
Âfâk (Dış âlem)	Enfûs (İç âlem)
Mecâz	Hakikat

Sadreddîn-i Konevî sûret'i şöyle tanımlar: “...Âlem Tanrının bilgi'sinin sûreti ve görünüşü (mazhar)dür; Tanrı âlemi kendi nefsinde ezeli olarak bildiği şekilde yaratmıştır. Var-olan her şey, işte bu sûretle ortaya çıkmıştır. Tanrının vücûd'u ile müsâvık olabilecek (yani Tanrı kadar ezeli) bir vücûd bulunamaz..”Tanrının Kâinat'ı yaratması Genel-Varlık'ta görülen “ilahi sevgi”, başka bir deyişle, Tanrının gerek kendine gerekse Kâinat'a olan sevgi'sidir. Kısaca Kâinat, Tanrı'nın bir gölge'sinden ve O'nun bilgi'sinin bir “görünüş”ünden ibarettir.”⁵

Yine Konevî, sûret-manâ, yerine, araz-cevher'i koyarak bu iki mefhumun ilişkisini şöyle izah eder: “...bir insanın, içinde bulunduğu bu cisimler dünyasında idrâk ettiği her nesne, cevher ve arazdan yahut madde (heyûla) ve sûret'ten meydana gelmiştir. İmdi, cevher ancak araz ile meydana çıkar; araz ise ancak cevher ile olur; tıpkı madde'nin sûret'le olması ve sûret'in de ancak madde ile meydana çıkması gibi.”⁶

İbn Arabî, Vücûd'u bir daire biçiminde temsil ederek bir yarısını kavs-i nüzûl, diğer yarısını kavs-i urûc olarak isimlendirir. Dairenin başında Lâ-Taayyün sonunda Mertebe-i İnsân-ı Kâmil yer alır. Dairenin sonu başına ulaşır. 'İniş Kavsî' vahdetten kesrete olan yolculuğu, tecellîyi, 'Çıkış Kavsî' kesretten vahdete yolculuğu, seyr-i sülûk'u ifade eder. Bu bakış açısından, “Hak vücûd'dur, eşya ise vücûd'un sûretleridir”⁷

‘Mâna’ sembolü ile özünde işaret edilen Vücûd-ı Mutlak olan Hakk’tır, ancak muhatap istidadının elverdiği ölçüde çıkış kavsi boyunca dizilmiş bir üst nefis katmanını ve nihâyet dairenin başında yer alan Mutlak Varlık’ı sezebilecektir.

Vücûd silsilesinde ‘sûretler âlemi’yle kastedilen ulvî ve süflî cisimlerin ve insanın âlemi olan son tecellî mertebesidir. Bu mertebe hislerin ve müşâhedenin âlemidir. Sûretler de Mutlak Vücûd’un tecellisinin mazharlarıdır. Sûretlerin içindeki manâya ermek beş duyunun dışındaki Vahiy, İlham, Keşf, Vehb, Zevk, Müşâhede gibi bilme tarzlarıyla mümkündür. “...her bir manâ, evvelen kalbe hutûr eder. Ve ondan sonra dimağa aks edip akıl o maânîde tefekkür eder. Ve hutûr-ı maânî insanın kendi irade ve arzusuyla vâkî olan bir şey değildir. Bu manâ bilâ-irâde kalbe gelir.”⁸

Mevlânâ Celâleddîn de, başta *Mesnevî*’si olmak üzere *Fîhi Mâ Fîh* ve *Dîvân-ı Kebîr*’inde *sûret*’e ve onun gerisindeki *mâna*’ya dikkat çeker ve görünüşle gerçeğin birbirinden ayırımını yapamayanların büyük yanlışlara düşeceğini şu beyitlerinde açıklar:

*Sûret, sûreti olmayandan meydana gelir. Nitekim, duman da ateşten çıkar
Sen bu cisimden ibaret değilsin, gözden ibaretsin. Canı görsen cisimden vazgeçersin.*

*Kendine gel de sûrete tapma, sûret sözüne takılma, cins oluşu, sûretle arama.
...Sûret önce hoş, latif görünür, fakat onunla ne kadar çok beraber bulunursan,
ondan o kadar soğursun. Kur’ân’ın sûreti nerede; mânası nerede! Eğer insanın
sûretinin mânası giderse, cesedini evde bir an olsun bırakmazlar.*

*Eğer her görünen şey, görüldüğü gibi olmuş olsaydı, o kadar keskin ve aydınlık
bir görüşe sahip olan Peygamber “Bana eşyayı olduğu gibi göster” diye feryat et-
mezdi. O, bununla demek ister ki: “Ey benim Rabbim! Gerçekten çirkin olanı gü-
zel, güzel olanı ise çirkin gösteriyorsun; bize her şeyi olduğu gibi göster ki tuzağa
düşmeyelim ve her zaman yolumuzu kaybetmeyelim.”⁹*

Mevlânâ’ya göre görünüşle gerçek, sûret ile mâna arasındaki farkı, derin düşünen, sezgisi güçlü ve ilahî inâyete mazhar olan zevk ehli ayırabilir.¹⁰

SÛRETİN TUZAKLARI ve HÛDÂYÎ

Hazret-i Hüdâyî, şiirlerinde bir çok sûfî ıstılahının yanı sıra okuyucusunun/ müridinin dikkatini *sûret* ve *mâna*’ya çekmiştir: *Kuru* sıfatı ile birlikte de anılan *sûret*, insanı esir edebilecek bir albeniye sahiptir. *Sûret* kelimesi ile birlikte daima, *olma*, *tapma*, *sanma*, *geç*, *eyleme*, *ko* olumsuz fiillerini kullanır. Sûrete esir olmak veya tapınmak, kuru sûretle işin biteceğini sanmak ham hayalden başka bir şey değildir:

Halâs olmak dilersen derd ü gamdam
Esîr-i sûret olma geç sanemden

Aziz Mahmud Hüdâyî'nin onüç dilimli Tac-ı Şerif

Vücûda er ne istersin 'ademden
Gel Allâh'a murâdın hâsıl olur (s. 121)¹
veya,

İste nakkâşî nakşa aldanma
Kuru sûretle iş biter sanma
Cehl ile nâr-ı gaflete yanma
Cümleye asl olan inâyet imiş (s. 72)

Hazret-i Hüdâyî, âlemdeki sûretlerin kalbe yansıyıp derinleşmeleri ve her yanı kaplayıp, hicab (perde) oluşturmaları; böylelikle perdelerin karanlıklarının birikmesiyle kalpte hakikatlerin tecellisine dair bir arzu kalmayacağından¹², sûrete takılıp kalma noktasında insanı (en başta kendisi olmak üzere, sâlik, âkil, tâlib, deriş, gâfil insan, tâlib-i dünya ve dost onun muhatapları arasındadır) uyarır. Sûretler, rûhun gelişim ve bütünleşmesine engel 'perdeler' olarak da anlaşılabilir.¹³

Sûrete (zinet-i dünya, yemek, içmek, şehvî duygular) aldanan câhildir; nakkâşî unutup, nakşa aldanan cahillik etmektedir, böyleleri gaflet ateşinde yanar; sûret bir sanemdir ve sanemse 'ademdir; sûret, katre (veya dalga); manâ ise ummân'dır. Var olmak isteyen ummâna karışmalıdır. Âkil olan kişi yokluğun gölgesinde ikamet etmez:

Geç Hüdâyî sûreti ma'nâyı gör
Katreyi ko lücce-i ummâna bak (s. 74)

Mecâza bakma ey sâlik hakîkî matlaba azm et
Ki zîrâ zıll-i zâilde ikâmet eylemez âkil (s. 93)

İnsan, Şebusterî'nin ifadesiyle iki gözünde var olan kuru ağrıdan kurtulup,¹⁴ sûret engelini aştığında/aşabildiğinde mâna'ya, hakîkate, müsemâyaya, Hakkânî vücûd'a erebilecektir:

Nukûşa bakma nakkâşa nazar et
Mehâlikdir sanemlerden hazer et
Ko esmâyı müsemâyâya güzer et
Şuhûdun zirve-i ulyâyâ ırgür (s. 53)

Koyup Hüdâyî cân u ten
Vahdet diyârına giden
Fânî vücûdunu terk eden
Bulmaz mı Hakkânî vücûdu (s. 41)

Hakikat yolcusu mânâyı keşfettiğinde, matlab-ı a'lâyâ erişmiş demektir. Âkil kişi odur. Hüdâyî, şu beytinde de mânâyı, eşi benzeri olmayan bir inciye benzetir:

Bulan bu dürr-i pâk-i bî-nazîri
Ganîden fark eder lâ-büd fakîri

Efendi eyleme sûret esîri
Geçir sûretten ü ma'nâyâ ırgür (s. 53)

Alâyık, nakş (nukûş), mecâz, mülk kelimeleri ile de yine *sûret* mânası murad olunmaktadır. Vahdet sırrını anlayabilenler (her şeyi Allâh olarak, Allâh'ın tecellileri olarak görebilenler¹⁵) fânî alâyıktan (kulun Hakk'a giden yolunu tıkayan maddî ve nefsanî engeller¹⁶) geçebilirler:

Vahdet şarâbın kim içe
Fânî alâyıktan geçe
Ger haşr ola nice nice
Ayrılmaya mestânımız (s. 66)

Bu âlem bir hayâl-i hâbdır, çok uzun gibi zannedilen insan ömrü gerçekte ise bir ay gibi kısadır. Dünya ehli sarhoş olduğunun farkında değildir, gördükleri aslında yalnızca bir düştür.¹⁷

Hüdâyî, hakikat ile mecâz'ın ayırımını en iyi yapabilecek kişinin *ârif(i billâh)* olduğunu söylediği bir şiirinde, deniz simgeçiliğinden yararlanarak, mâna'yı bir inciye, hakikat'i de denize benzetir. Mâna incisine sadef olamayanların ömrü telef olmuş demektir:

Dürr-i ma'nâyâ ger oldunsa sadef
Bulagör bahr-i hakikatde şeref
Eyleme sermâye-i ömri telef
Ârif isen aç gözün merdâne bak (s. 79)

Hakîkati keşfetme noktasında Hüdâyî, sâlike her şeyi örnek gösterebilmektedir. Görebilen bir göz için, pervâne'den de alınacak dersler vardır. İnsanî durumu aşmayı öneren bir şiirinde, Birlik'e ulaşmak için perr ü bâl'in yakılması gereğine işaret eder:

Görüp pervâneyi andan sebak al
Köyünür nâr-ı aşka perr ile bâl
Mecâzı ko hakikat bahrine dal
Yürü bülbül yürü Dost illerine (s. 130)

NETİCE:

En aşağı mertebedeki kişileri, yani taayyün ve tenevvü vechesini müşâhede edenleri,¹⁸ bir basamak yukarı taşımak maksadıyla söylenmiş şiirlerinde Hüdâyî, katre veya dalgaya teşbih ettiği sûreti, hakikat ummanı ile kıyaslarken aslında sûret'i tamamen yok saymadığını da göstermektedir.

Haddizatında sûret (maddî nimetler vb.), kötü ve çirkin de değildir. Kötü olan onların iğvasına kapılıp gitmektir. Bilge (ârif) kişi sûrette manâyı görebilme, hem de sûretin ondan (mâna'dan) bağımsız bir şey olmadığını fehm edebilme zorunu başarabilendir.

KAYNAKÇA:

Azîz Mahmud Hüdâyî, *Necâtü'l-garîk fi'l-cem'i ve't-tefrîk* (Dr. Ali İslam Bey'in husûsî kitaplığındaki yazma.)

Emiroğlu, İbrahim, *Yanlış Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlânâ*, İnsan Yay. İstanbul 2002.

İzutsu, Toshihiko, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar-Kavramlar*, Türkçesi: A. Yüksel Özemre, Kaknüs Yay., İstanbul 1998.

Karakoç, Sezai, *Makamda*, Diriliş Yay., İstanbul 1980.

Kâşânî, Abdürrezzâk, *Tasavvuf Sözlüğü*, Çev.: Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul 2004.

Keklik, Nihat, *Sadreddîn Konevî'nin Felsefesinde Allah-Kâinat ve İnsan*, İstanbul 1967.

Kılıç, M. Erol, *Muhyiddîn ibnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri (Vücûd ve Merâtibü'l-vücûd)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv., İstanbul 1995.

Kılıç, M. Erol, *Sûfî ve Şiir-Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası*, İnsan Yay., İstanbul 2004.

Konuk, A. Avni, *İbn Arabî-Tedbîrât-ı İlâhiye Tercüme ve Şerhi*, Yayına Haz.: Mustafa Tahralı, İz Yay., İstanbul 1992.

Şebusterî, *Gülşen-i Raz*, Çev.: Abdülbaki Gölpınarlı, MEB Yay., İstanbul 1993.

Tezeren, Ziver, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî I, Hayatı-Şahsiyeti-Tarikatı ve Eserleri*, İstanbul 1984.

Tezeren, Ziver, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divân'ı*, İstanbul 1985.

Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul 1995.

Yılmaz, H. Kâmil, *Azîz Mahmud Hüdâyî -Hayatı, Eserleri, Tarikatı*, Erkam Yay., İstanbul 2004.

DİPNOTLAR

- ¹ Mahmut Erol Kılıç, *Sûfi ve Şiir -Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası-*, İnsan Yay., İstanbul 2004, s. 122.
- ² Ziver Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî I, Hayatı-Şahsiyeti-Tarîkati ve Eserleri*, İstanbul 1984, s. 18, 34; H. Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî -Hayatı, Eserleri, Tarîkatı*, Erkam Yay., İstanbul 2004, s. 118-119.
- ³ H. Kâmil Yılmaz, *a.g.e.*, s. 48.
- ⁴ M. Erol Kılıç, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri (Vücûd ve Merâtibü'l-vücûd)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv., İstanbul 1995, s. 203-204.
- ⁵ Nihat Keklik, *Sadrreddin Konevî'nin Felsefesinde Allah-Kâinat ve İnsan*, İstanbul 1967, s. 87.
- ⁶ N. Keklik, *a.g.e.*, s. 167.
- ⁷ A. Avni Konuk, *İbn Arabî-Tedbirât-ı İlahiye Tercüme ve Şerhi*, Yayına Haz.: Mustafa Tahralı, İz Yay., İstanbul 1992, s. 62.
- ⁸ A. Avni Konuk, *Tedbirât*, s. 269.
- ⁹ İbrahim Emiroğlu, *Yanlış Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlânâ*, İnsan Yay., İstanbul 2002, s. 21-23.
- ¹⁰ İ. Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 26.
- ¹¹ Hüdâyî'ye ait şiirlerin sayfa numaraları şu esere aittir: *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı*, Ziver Tezeren, İstanbul 1985.
- ¹² Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, Çev.: Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul 2004, s. 201.
- ¹³ Sezai Karakoç, *Makamda*, Diriliş Yay., İstanbul 1980, s. 67-68.
- ¹⁴ Şebusterî, *Gülşen-i Raz*, Çev.: Abdülbaki Gölpınarlı, MEB Yay., İstanbul 1993, s. 12.
- ¹⁵ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul 1995, s. 553.
- ¹⁶ S. Uludağ, *a.g.e.*, s. 38.
- ¹⁷ A. Mahmud Hüdâyî, *Necâtü'l-garîk fi'l-cem'i ve't-tefrîk*, v. 2a.
- ¹⁸ Toshihiko İzutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar-Kavramlar*, Türkçesi: A. Yüksel Özemre, Kaknüs Yay., İstanbul 1998, s. 145.

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Tarîkatnâme ve Hazînî'nin Cevâhiru'l-Ebrâr İsimli Eserlerinde Tarîkat Âdâbı

D R . N A D İ R H A N H A S A N

Özbekistan İlimler Akademisi, Alişir Nevai Dil ve Edebiyat Enstitüsü

XIII. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu'ya Orta Asya ve Horasan bölgelerinden bir çok mutasavvıf, bilhassa, Yesevî dervişleri ve Türkmen babaları göç etmişlerdir. Bunun neticesinde Anadolu'daki dinî-tasavvufî hareketler daha hızlı gelişmeye başladı. Zamanla Anadolu'da Yeseviyye, Nakşbendiyye, Bayramiyye, Mevleviyye, Rifâiyye, Halvetiyye, Bektaşiyye gibi bir çok tarîkat faaliyet gösterdi.

İlmî-tarihî kaynaklarda kaydedildiğine göre, XVI-XVII. yy.lara gelindiğinde Anadolu'da manevî, fikrî hayat yüksek seviyede idi. Meşhur âlim, tarihçi, edip ve mutasavvıflar vâsıtasıyla, bu asırlarda sadece tekke ve zaviyelerde değil, cami ve medreselerde de ilim ve marifet büyük bir hızla yayılıyordu.

Azîz Mahmud Hüdâyî böyle bir ortamda dünyaya geldi. O önce medreselerde eğitim görüp, Nâzırzâde Ramazan Efendi'den tahsil gördü, Nureddinzâde Muslihiddin Efendi'nin sohbetlerini dinledi. Üstadıyla birlikte Mısır ve Şam'a seyahat etti. Şam'da Halvetî şeyhi Kerîmuddin Halvetî'ye intisab etti. Eğitim dönemi bitince çeşitli müesseselerde kadılık vazifesinde bulundu. 1576 yılında ise Bayramî şeyhi Muhammed Üftâde hazretlerine biat etti. Sonra Sivrihisar, Rumeli ve İstanbul şehirlerinde vaizlik ve şeyhlik faaliyetini sürdürdü. Hem zâhirî hem de bâtinî ilimlerde derin vukuf sahibi olan Hüdâyî, bir taraftan camilerde telebelelere ders verdi, diğer taraftan tekke ve dergahlarda susayan gönülleri tasavvufî hakikatler ve ilâhî muhabbet ile tanıştırdı. Ayrıca te'lif ettiği ilmî-tasavvufî eserlerle ilim ve tasavvuf ehlini aydınlattı.

Bu büyük zât, özellikle İstanbul’da yaşadığı devirde ilim ve devlet ricali arasında büyük bir ilgi görüyordu. O faaliyetini sistemli şekilde devam ettirirken, geçmiş seleflerinin, özellikle de üstadı Üftade Hazretleri’nin yolunu tutmuştu.

Hüdâyî Hazretleri 20’ye yakın Arapça, 10’a yakın Türkçe ilmî-tasavvufî eser yazmıştır. Bu eserlerden bazıları Hüdâyî’nin, Türkler arasında ilk kez tasavvufî bir tarikat kuran Hoca Ahmed-i Yesevî ile fikrî münasebeti ve gelenek benzerliği hususunda ip uçları vermektedir. Ahmed-i Yesevî ve Yesevîlik konusunda bilgiler ihtivâ eden Hazînî’nin *Cevâhirul-ebrâr* isimli eseri ile Hüdâyî’nin *Tarikatnâme* isimli eserini karşılaştırdığımızda bu durum daha iyi anlaşılacaktır. “Cevâhirul-ebrâr”ın müellifi, aslı Türkistanlı olan Ahmed bin Mahmud Hazînî’dir. O Hüdâyî Hazretleri’yle aynı dönemde, yani XVI. yy.da aynı bölgede yaşamıştır. *Cevâhirul-ebrâr*, *Menbaul-ebhâr*, *Câmiul-mürşidîn*, *Huccetul-ebrâr*, *Tasellî ul-kulûb* gibi eserlerini İstanbul’da kaleme alan Hazînî aynı zamanda kâbiliyetli bir şâirdir ve ondan hacimli bir divan miras kalmıştır¹. Bu eserler bugün İstanbul, Konya, Berlin ve Paris kütüphanelerinde mevcuttur.

Sultan III. Murad hanın teklif ve teşvikiyle Orta Asya tarikat âdâbını, özellikle Yeseviyye ve Nakşbendiyye geleneklerini İstanbul ve Anadolu halkına tanıtmak maksadıyla 1593 senesinde yazılan *Cevâhirul-ebrâr*, tarihî, irfânî, edebî ve menkabevî mahiyette nâdir bir eserdir. Onda Yeseviyye ve Nakşbendiyye meşâyihinin hayat hikayeleri, görüşleri, gelenekleri, fakr, fenâ, zikir, halvet, semâ, âdâb gibi bir çok tasavvuf meseleleri, bununla birlikte Yesevîlik âdâb, erkân ve makamları beyan edilmiştir.

Hüdâyî Hazretleri’nin *Tarikatnâme*’si ile Hazînî’nin *Cevâhirul-ebrâr*’ındaki tarikat âdâbına dair fikirler mukâyese edilirse, onlar arasındaki yakınlık ve benzerlik açıkça ortaya çıkar.

Hüdâyî’nin ahlâk güzelliği, kalb tasfiyesi, ruh tezkiyesi, şeyh ve şeyhlik makamı, marifet ve aşk kudreti, mükemmel teslimiyet, sağlam ve sâbit itikad konusundaki görüşleri onun Ahmed-i Yesevî’den ve Yesevî kültüründen etkilendiğini göstermektedir. Meselâ, sadece şeyh ve mürid münasebetlerine dair fikirlerini ele alalım:

1. Hazînî *Cevâhirul-ebrâr*’da Ahmed-i Yesevî Hazretleri’nin şu sözlerini nakleder: “Her kim ki tevîk-i Rabbânî refîk olup, tahsîl-i marîfetullah ve tekmîl-i nisbet-i intibâh için istese ki, bir muktedây-i Rabbânî’ye mürîd olup, müstefîd ola ve yevmü’l-cezâ hînu’l-likâ’da hacâlet çekmeye, inâbet u biat-i pîr-i kâmil-i mükemmil gerek. Şeriatında zâhir ve tarikatında mâhir ve hakikatında mazhar-i muzâhir gerek. Etvâr-i gaybu’l-gayb’da ve esrar-i la reyb’de sâlik-i mâlik ve vâsıl-ı mu-tevasıl gerek... (v.58)”

Hüdâyî Hazretleri de kendi eserinde şeyhin salâhiyeti ve terbiye mahâretini vurgulayıp, şöyle diyor: “Tarîk-ı Hakk’a sâlik olmak isteyenlere ma’lum ola ki., bir mürşid-i kâmil ve müeddib-i hâzik lâzım olmuştur... Mürîd-i müsterşide lâzımdır ki, evvelâ meşâyihden bir kalbi karar edüp, gönlü dolandığı şeyhe biat ede. Ahdini bir vech ile muhkem tuta ki serrâda ve darrâda, şiddette ve rehâda ol ahdi nakz etmeyüp, biatinde sâbit-kadem ola”² (s.40). Bu fikirler Ahmed-i Yesevî’nin:

Tarîkâta siyâsetlik mürşid gerek,
Ol mürşide îtikadlık mürid gerek.
Hizmet edip pir rızasın bulmak gerek,
Böyle âşık Hak'dın feyzler alır imiş,
gibi hikmetlerini hatırlatıyor.

2. Tasavvufta vahdet-i pir düşüncesi var. Bu, sâlikin sadece bir şeyhe bağlanması ve ilahî feyzi ondan alması demektir. Ahmed-i Yesevî'nin müridlerinden ve halifelerinden Sûfî Muhammed Dânişmend *Mir'âtül-kulûb* isimli eserinde şöyle yazıyor: "Sultânul ârifîn'den şöyle dediğini duydum: Mürid bir şeyhe intisab ettikten sonra, diğer bir şeyhe irâdet edemez (mürîd olamaz). (Ancak) Eğer müridin şeyhi hakikî mürşid olmazsa, müridini murâda erdiremezse, başka bir şeyhe gidip hizmet eder ve o mürşidden murâdı hâsıl olursa revâdır (uygundur). Ama yine de evvelki şeyhten icâzet (izin) almak gerek."³

Hüdâyî Hazretleri'nin düşüncesine göre de sâlik kalbini sadece bir şeyhe bağlamalıdır. Bütün âlem şeyhlerle dolu olsa bile, ilahî feyzi ancak kendi seçtiği şeyhden alabileceğini düşünmelidir. Çünkü müridin kalbinde başka şeyhe temâyül olursa, onun bâtın yüzü vahdet makâmına açılmaz (55-â).

Hazinî de bu hususta şöyle der: "*Vahdet-i pir tahsil olmayınca, vahdet-i Habir tekâmül olmaz... Ve şeyh müşâreketi kerâmât u derecât babında şirk u nifaktır. Şirk u nifaktan ise ictinâb lâzımdır ki vahdet-i Hakka erişe. Ve huzur-i pir'de zikr-i mâadâ ve mâverâ muhill-i huzûr belki huzûr-i pirden dûr olur*".

Vahdet-i Hak ger dilersen vahdet-i piring dile,
Ger muvahhidlik gerek vahdet'de tedbiring dile...
Vahdet-i pir-i tarikung bul acayib silsile,
Muftiy-i hallâldın hallında tasvirung dile (88 a), -diyor.

Demek ki, şeyhin birliği, Hakk'ın birliğine ulaştırın bir vasıta olarak görülmektedir.

3. Hüdâyî, sâlikin pirine sağlam bir itikad ve mükemmel teslimiyetle gönül bağlamasını, pirin hizmetinde fedâkâr olmasını talep ediyor. Bu konuda Ahmed Yesevî'nin şu hikmetleri dikkate değer:

Candın geçmey baş oynamay yolga salmas,
İtikâdın tam olmasa kolung almas.
Tâliblerde kin u hevâ, kudûret bolmaz,
Geçse bolmas pir hizmetin kılmayınca.

Hazinî de şöyle der: Şeyhe mutlak teslim olmak, şeyhin söz ve hareketlerinden razı olup, ona itaat etmek lazım... Şeyhin hizmetlerinde becerikli olmak gerek. Çünkü şeyhin rızasını kazanmak Allah'ın rızasına ermek demektir. (88 â).

4. Bilindiği gibi, sır konusu tasavvufta mühim meselelerdendir. Hüdâyî Hazretleri'nin yazdığına göre, "*Dervîşe lâzım ve vâcibdur ki, hâlini ifşâdan sakınup, şeyhinun esrarını hıfz etmekte gâyet ihtimâm ede ki, mahlûk sırrına emîn olmayan Hâlik sırrına mı emîn olur*". Ayrıca derviş kendi sırlarını ve mânevî hâllerini başkalarına âşikâr etmemesi gerekir (55,59,60-â).

Hiz. Aziz Mahmud Hüdâyî'ye ait Oniki İmam'ın isimleri ve Silsile-i Şerif

Cevâhirul-ebrâr'da ise Hazini buna dair şöyle yazıyor: “Şeyhin ve müridin sırrı nihânlarına râzdâr olmak gerek ve ifşâsından sakınmak gerek ki ifşâus-sır küfr korkuluk mazmûndur...” (63 à)

Sır kelimesi tasavvufta gönül anlamında da kullanılır. *Cevâhirul-ebrâr*'daki Ahmed Yesevî'nin sır tahâreti yani gönül temizliği hakkındaki sözleri dikkate değer: “*Ey sır, abdest kıl, kaçan sır riya vu hevây-i nefsi yusa (yıkasa), ihlas ve akîde nuru zuhura gelur ve zulumât-i şübhe vü inkardan kurtulur ve cümlegî ikrar u itiraf olur. Ucub ve enâniyeti yusa minnet nuru iklim-i sırrı münîr eder... Câh-i dünya muhabbetini yusa intibâh-i ukbâ nuru alem-i sırrı aydın eder ve fütüvvet ve mürüvvet ziyâları nûranî kılur*” (7 á)

Buradan anlaşılıyor ki, Ahmed Yesevî'nin düşüncesine göre sır abdestinden sonra sâlikin bâtınından (içinden) riya yani gösteriş, nefis istekleri, bencillik, makam ve dünya sevgisi, şöhratperestlik hastalıkları yıkanır. Neticede sâlikin gönül ve bâtın sarayına ilahî nur girip, Allah Teâlâ'nın müşâhededesi hasıl olur, beş hazarâtı görmeye kâbiliyet ve liyâkat peydâ olur (6 á).

Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinde sır hakkında şöyle deniliyor:

Âşıkları gece yıgılab seher kopar,
Sır şarabın içen âşık sırrı yapar...
Vallah, tallah sümme billah sırsız olma,
Sırsız yüz bin taat kılsang makbul olmas....

5. Mâlum olduğu üzere, rüya, sâlikin gönül terbiyesinde mühim bir yer tutmaktadır. Çünkü rüya ve gönül bir-birine bağlı hususlardır. Dolayısıyla Hüdâyî Hazretleri eserinde: “Mürid kesinlikle gördüğü rüyadan bir şey saklamaya, başka bir nesne de katmayıp emaneti olduğu gibi sahibine ulaştırma. Eğer şeyh rüyasını tâ-

bir eylerse onu dinleye, eğer tâbir etmezse, tâbir etmesi için şeyhini zorlamaya ve ısrarlı olmaya. Zira bazen olur ki hayır bunda olur” diye yazıyor (s.42).

Cevâhirul-ebrâr’da da rüya tâbirine dair şöyle fikirler yer almıştır:

“Tâbir olan rüya eger hayrdur niyazmendlik ve eger şerr tâbir olundu taksir demek ile ref olur ve hayırlara döner bi fazlihi teala. Ve eger niyazmendlik ve taksir babında te’hir ve ihmal karşulasa terakkîden kalkup tenezzul çekmesine delildir” (28 à).

Hem Hazînî, hem de Hüdâyî, sâlikin manevî-ruhî âleminde geçen hallerden şeyhini haberdâr etmesi gerektiğini, rüyasını pirinden gizlememesini, ona anlatıp tâbirini öğrenmesinin gerekli olduğunu söylüyorlar.

6. Tarikat âdâbına göre, sâlik kemalâta ermesi için şeyhinden şüphe etmemesi gerekir. Bu konuda Hazini Ahmed Yesevî’den naklen şöyle der: “Mürîd şeyhine şek ve şüphe getirse, enâniyet ve benlik alâmetidir, (mânen) cünüp olur. Cünüp ise Hakk hazretine yaramaz bezm-i kabul ve mahall-i vusulden mahrum olup, taşra atarlar ve kasr-i tevessülünden ihrac ederler. Ey dervîş, eğer bağırında havf-i ilâhî varsa, gözün gıryan ve bağırın biryan gerek, gönlünde şekk u şüphe ne ister... (Sâlik) mürşidin hakikatında şüphe vu tereddüd getirmez ve inkâr meclisinde durmaz” (10 b)

Yesevî’nin bu fikrini izah ederek Hazini nazm ile şöyle yazıyor:

Şeyhdur çün hazret-i Hak mazharı,
Şekk u inkâr ve cefâlardan berî (11 b).

Şeyhler hakkında yoktur iştibâh,
İştibâh-i evliyadın din tebâh (72 b).

Şübhe ve inkar kılanlar hacil,
Münkir-i erbâb-i dildur münfail (43 b).

Hüdâyî Hazretleri de *Tarikatname*’sinde Ahmed-i Yesevi ve Hazini fikirlerine uygun olarak: Dervîş şeyhi hakkında yersiz şüphe etmemesi lâzım, çünkü bu yolla o, Allah yolunu bilenler ve Allaha kulluğu öğretenlerin itikadına erer, diye yazmaktadır (58-59).

7. Malumdur ki, tasavvuf kültürünün önemli bir vechesi de âdâb-ahlâk meseleleridir. Bundan dolayı tasavvuf edebiyatında en çok işlenen konulardan biri âdâb meselesi olup, Ahmed-i Yesevi, Azîz Mahmud Hüdâyî, Hazini gibi mutasavvıfların eserlerinde de edeb konusuna geniş yer verilmiştir.

Ahmed Yesevî’nin düşüncesine göre, “Tarikat yolu baştan sona edebtir”. Bu fikir, Ahmed Yesevî’nin tarikat ile edebi birbirinden ayırmadığını gösterir. Hüdâyî de, *Tarikatname*’sine Peygamber Efendimizin “*Cenab-i Hakk beni edeplendiği için edebim ne güzeldir*” sözüyle başlıyor. Bu hadis-i şerife muvafık tarzda Ahmed Yesevi kendi hikmetlerinde edebin mahiyetini anlatmaya çalışır:

Tarikatnı türlü edeb bilmeyince,
Nefsi birle muharebe kılmayınca,
Aşk yoluna özin layık etmeyince,
Hakikatni sırlarını bilse bolmas.

Ahmed Yesevi'nin düşüncesine göre sâlik şeriat, tarikat, hakikat makamlarını geçmeyince, tam mânasıyla âdab-ı mârifete eremez. Mârifet âdâbı ise, tarikatin yüksek edeblerindenidir... Adabın tasavvuftaki yerini anlayan Hudayi *Tarikatname*'sinin bir kısmını tarikat ehlinin edepleri ve güzel vasıfları konusuna ayırmıştır ve müridin zâhir ve bâtını temiz tutması, nefsanî ve şeytanî arzularla mücadele ederek, gönül âlemlerini riya, hased, gıybet, gammazlık, mâlâyânî söz söylemek gibi çirkinliklerden pak etmesi, ahlak güzelliğine ermesi, riyazât ve mücahede ile nefsinin daima muhasebe altında tutması, güzel ahlâka ermesi, fütüvvet sahibi olması, halkın iltifatından gurur duymaması gibi muhim meseleleri telkin eder.

Hazini de *Cevâhirul-ebâr*'da adab-ahlâk meselesine geniş yer verir. Bu konuda şöyle der: "*Ey dervîş-i âkîbet-endîş, mârifetullah kalb tasfiyesi ve cezbetullah ruh tecliyesi ve tevfikullah nefis tezkiyesidir* (105 â)... *Nefs ile mücâdele müşâhede güneşini gösteren rasat cihazıdır (usturlab). Eğer müşâhede istiyorsan, nefsinle gürüş, zira, nefse karşı savaş müşâhedenin aynasıdır* (128 â). Hazînî'ye göre, Allah Teala'nın rahmet ve vuslat kapısı açıktır, ama oradan sadece edeb ve hürmetle girilir:

Uruc-i avc-i vasl-i Hak edebdur,
Edebsiz vuslata ermek ecebdir.
Tarikatta aizzate kodu âdâb,
Edeb miftah-i babullah deryâb. (19b).

Azîz Mahmud Hüdâyî ilmî ve tasavvufî eserlerle beraber, tasavvufî halk edebiyatı tarzındaki şiir ve ilahilerin de müellifidir. O, zamandaşları olan Bâki, Nefî, Hâletî, Cevherî ve Yahya Efendi gibi şairlerden farklı olarak kendi şiirlerini Ahmed Yesevi okulu şairleri usulünde kaleme almıştır. Hüdâyî şiirlerinin vezni Ahmed Yesevi hikmetleri gibi halkâne, dili sade, ifadeleri nihâyette kolaydır. Onun şiirlerinde de Ahmed Yesevi hikmetlerindeki gaye ve düşüncelere ayrıca kıymet verildiğini kolayca anlamak mümkündür. Mesela, Ahmed Yesevi'nin bir hikmetinde şunu okuyoruz:

Erenleri Hak yâdının gâfil bolmas,
Ricâlun lâ tülhîhim der Hâlikun-nâs.
Eren yolun tutgan hergiz yolda kalmaz,
Ol hazretde sır-esrarı makbul olur.

Erenler hakkındaki şiirlerinde Hudayi de şöyle diyor:

Tevhid ile olur her derde derman,
Hakka tevhid ile ermiş erenler.
Tevhid ile olur her müşkil âsân,
Hakka tevhid ile ermiş erenler.

Hüdâyî'nin insanları doğruluğa, Hak ve hakikata davet eden şiirlerinde san'at ve edebiyat ilk unsur olarak goze çarpmıyorsa da, o daha çok Ahmed Yesevi ve Yunus Emre gibi tekke şairlerinin izinden yürüdü.

Hudayi şiirlerinde kendi manevî halini ifade etmekten daha ziyade dinî-ahlâkî kaideleri öğretmeye önem verir. Bu cihetten şiirleri didaktik mahiyete sahip olan Hüdâyî'yi Âgah Sırrı Levend tasavvufî halk edebiyatında muvaffak olan şairlerden sayıyor.⁴

Hüdâyî'nin şiirlerinin Ahmed Yesevi hikmetlerine benzerliğine dair Türkiye'de bazı görüşler bildirilmiştir. Mehmed Halid Bayrı, Hüdâyî şiirlerini tahlil ederken, onun şiiriyeti Anadolu mutasavviflarından daha çok Orta Asya dervişleri ve onların önderi Ahmed Yesevi hz.e bağlı olduğunu ifâde eder. Ona göre, Hüdâyî hz.nin şiirlerinde Ahmed Yesevi'nin hikmet usulünü görmemek imkânsızdır. Hüdâyî sanki Ahmed Yesevi ile arasındaki mesafeyi bir anda kaldırıp, onunla aynı dönemde yaşamış gibidir. Zira, o da Ahmed Yesevi gibi ahlâkçı, ârif ve âşık meşrebiyle kalem yürütmüştür.⁵

Doç.Dr. Nevzat Özkan: “Azîz Mahmud Hüdâyî'nin nasihat düşüncesi ve Ehl-i sünnete bağlılığı, Ahmed Yesevi'nin görüşlerine yakındır” der;⁶ Prof.Dr. H. Kâmil Yılmaz da onun divanının Ahmed Yesevi tarzında yazılmış şiirlerle dolu olduğunu söyler.⁷

Netice itibariyle bizim muhtasar tebliğimizden de anlaşılıyor ki, Hüdâyî'nin tasavvufî görüşleri, özellikle, *Tarikatname* risalesindeki ifâdeleri Ahmed Yesevî'nin görüşleriyle paraleldir. Bu durum, Orta Asya ve Osmanlı Türklerinin itikat ve meslek birliği ve tefekkür tarzının bir-birine çok yakın olduğunu gösterir. Bu sadece ilim, edebiyat ve marifetteki benzerlik değil, belki kalb ve ruh, tefekkür ve takdirdeki yakınlıktır.

DİPNOTLAR

¹ Hazinî'nin bazı eserleri kısmen araştırılmıştır (bk. Köprülü M.F., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul 1991; M. Kara, “Yesevilige dair eserler: Cevahirul-ebrar min emvacil-bihar”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1993, s.187-194; N. Azamat, “Cevahirul-ebrar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VII, 432; M. Akar, “Osmanlılarda Yesevilik”, *Bir*, 1994. sy. 1, s.11-17; Hazinî, *Cevahirul-ebrar min emvaci bihar*, haz. C. Okuyucu, Kayseri 1995; N. Tosun, “Yeseviligin ilk dönemine aid bir risale: Mir'âtu'l-kulûb”, *İLAM Araştırma Dergisi*, c. II, sy. 2, 1997, s. 41-85; S. Mahmudova, *Hazinî'nin “Menbaul ebhar fi riyazil ebrar” adli eseri*, (Marmara Ün. Sosyal Bilimler Ens. YL. tezi) İstanbul, 2000; Nadirhan Hasan, *Ahmed Mahmud Hazinî (hayatı ve eserleri)*, Taşkent 2001; İ.Kunt, *Hazinî Divanı*, Selçuk Ün. SBE., doktora tezi, Konya 2003.

² Biz bildiriye hazırlarken Doç.Dr. Nevzat Özkan tarafından neşre hazırlanan “Azîz Mahmud Hüdâyî. Arapça ve Türkçe *Tarikatname*” (Kayseri 1998) kitabından istifade ettik. İktibasların sayfa numarası parantez içinde gösterilecektir.

³ Süfi Muhammed Dânişmend, *Mir'ât ul-kulûb // Hoca Ahmed-i Yesevi, Divan-i hikmet* (yeni bulunan hikmetler), neşre hazırlayan: Nadirhan Hasan, Taşkent 2004.

⁴ A.S.Levend, *Edebiyat Tarihi Dersleri*, İstanbul 1939, 287 vd.

⁵ M.Halid Bayrı, *Halk Şairleri Hakkında Küçük Notlar*, İstanbul 1937, s. 69-70.

⁶ Doç. Dr. Nevzat Özkan, *Azîz Mahmud Hüdâyî, Arapça ve Türkçe *Tarikatname**, Kayseri 1998, s. 11.

⁷ Prof.Dr.H.K.Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî: Hayatı, Eserleri, Tarikatı*, İstanbul 1999, s. 95, 119.

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin *Habbetü'l-Mahabbe* Adlı Risalesi

PROF. DR. EMRULLAH İŞLER
Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi

Giriş:

Habbetü'l-Mahabbe, Azîz Mahmud Hüdâyî'nin yazdığı Arapça risalelerden biridir. İstanbul kütüphanelerinde 21¹, Milli Kütüphane'de ise iki² ayrı yazması bulunmaktadır. Yazmaların varak sayısı, sayfa yapısı ve yazı stiline göre 5 ile 11 arasında değişmektedir. Dili akıcı ve anlaşılır olup yazarının Arapçaya vakıf olduğunu gâyet açık bir şekilde göstermektedir. Öte yandan risalede bir takım dil yanlışlarının bulunduğu ise bir gerçektir. Ancak, söz konusu yanlışların nüshadan nüshaya farklılık göstermesi yazardan değil Arapçayı bilmeyen ya da az bilen nâsihlerden kaynaklandığını ortaya koymaktadır.

Habbetü'l-Mahabbe, Derviş Mehmet b. Mehmed el-Konevî tarafından şerhedilmiştir. Bu şerhin (1037/1627) tarihli bir nüshası İst. Üniv. Ktp. A. y. 1086'da kayıtlıdır³.

Habbetü'l-Mahabbe, Ahmed Remzi Mevlevî (ö.1944)⁴ tarafından Türkçeye tercüme edilmiş olup H. Selimağa-Hüdâyî 660'da bir yazması bulunmaktadır⁵. Bu tercüme yazma Rasim Deniz tarafından 1982 yılında sadeleştirmeden yayımlanmıştır⁶. *Habbetü'l-Mahabbe* son olarak Ali Çalışır tarafından Necdet Yılmaz'ın çevirisiyle 2002 yılında dipnotlandırılarak yeniden yayımlanmıştır⁷. *Habbetü'l-Mahabbe* ayrıca, 1994 yılında Japon araştırmacı Tarui Hiroshi tarafından Japoncaya çevrilerek *Annals of Association for Middle East Studies* dergisinin dokuzuncu sayısında yayımlanmıştır⁸.

Azîz Mahmud Hüdâyî, kaynak olarak başta Kurân âyetleri olmak üzere bazı hadisî şeriflere baş vurur. Risalede bir defaya mahsus olmak üzere Buharî'yi kaynak gösterir. Bunun dışında kaynak belirtmeksizin bir kaç hadis nakleler. Ay-

rica çeşitli şahıslardan her hangi bir kitap ismi zikretmeksizin “*kale...*” (dedi) diyerek görüş aktarımında bulunur ve görüşlerini aktardığı şahsın ismini zikreder. Bazen “*kale ba’du’l-kibâr*” (bazı büyükler dedi) veya “*kale ba’duhum*” (bazıları dedi) şeklinde isim belirtmeksizin nakil yapar. İsim vererek 19 kişinin görüşünü eserinde aktarır. Bunlar arasında Cüneyd, Sehl b. Abdillâh, Yahya b. Muâz, Ebû Osmân, eş-Şeyh Ebû Abdillâh’ın ikişer defa, geri kalan şahısların ise yalnızca bir kez görüşüne baş vurur. Kimi şahıslardan ise “*kale*” (dedi) ifadesini kullanmaksızın “*hakâ*” (anlattı), “*enşede*” (söyledi) ve “*kâne*” (idi) sözleriyle aktarımda bulunur. Üç yerde “*yukâlu*” (denilir ki,) ifadesiyle başkalarının görüşlerini zikreder. Kendi görüşünü ise “*va’lem*” (bil ki,) ifadesiyle açıklar.

Habbetü’l-Mahabbe Aziz Mahmud Hüdâyî’nin sevenlere hitaben kaleme aldığı ve adını sevgi tohumu (taneciği) olarak koyduğu risalesidir. Hüdâyî risalesini; Allah sevgisi, Rasulullah sevgisi ve Ehl-i Beyt sevgisi olmak üzere üç kısımda ele alır. Aşağıda, *Habbetü’l-Mahabbe*’nin günümüz insanının anlayabileceği bir dille tarafımdan yapılan yeni çevirisini sunuyorum.

Sevgi Tohumu

Bismillahirrahmanirrahim

“Filizini yaran, onu güçlendiren, kalınlaştıran ve dimdik ayakta duran” ekin misali sevdiği ve seçkin kıldığı kimselerin kalbinde sevgi tohumunu yeşerten Allah’a hamdolsun. “Sonra ona yaklaşan ve sarkan, yayın iki ucu kadar veya daha yakın olan” sevgiliye, Onun âline, ahabına ve Allah’tan kendilerine güzellik geçen sevenlerine salat ve selam olsun. Bu, sevenlere hitaben yazdığım ve adını sevgi tohumu olarak koyduğum bir risaledir. Çünkü o, her bir başağında yüz tane olmak üzere yedi başak veren bir tohum gibidir. Allah’a ulaşmaya vesile olmasını ümit ettiğim bölümlerden oluşmaktadır. Başarı Allah’tandır.

Birinci Bölüm

Allah sevgisini ele almaktadır. Allah onları, onlar da Allah’ı severler. Allah onları herhangi bir sebebe bağlı kalmaksızın inâyeti gereği sever. Onlar ise Allah’ı herhangi bir sıfatından dolayı değil zatı için severler. Zira sıfatları sevmek tecelli edişine göre farklılık gösterebilir. Nitekim Allah’ın Latîf sıfatını seven kimse de ona kahr sıfatıyla tecelli etmesi durumunda sevgiden eser kalmaz. Keza, mün’im sıfatını sevenin sevgisi müntekim sıfatıyla tecelli ettiğinde yok olur gider. Öte yandan Allah’ın zatını sevmek kalıcı olup farklı tecellilerle değişmez. Böyle bir sevgiye sahip olan kimse nimete kavuşunca şükrettiği gibi, sıkıntı karşısında da şükreder. Hâlbuki sıfatları seven kimse sıkıntı durumunda şükretmez sabreder. Bu konuda Yahya b. Mu’âz şöyle der: Esasen sevgi; iyilikle artmaz, sıkıntıyla eksilmez. Denilir ki, kulların sevgisi konusunda üç derece vardır:

Birincisi

Avâmın (sıradan kimselerin) sevgisi. Bu sevgi, nimeti ve iyiliği görmekten kaynaklanır. Böyle bir sevgiye sahip olan kimse mükâfatını arzular, ateşten korkar.

İkincisi

Havasın (seçkin kulların) sevgisi. Mükemmelliği gözlemlenmekten kaynaklanır. Bu tarz, ‘Allah’a mükâfatını beklemezsiniz onu yüceltmek için ibadet edeceğim.’ sözünde olduğu gibi Allah’ı yüceltmeye yönelik bir sevgidir. Böyle bir sevgiye sahip olan kimse kalbini kâh Allah’ın cemali kâh celâliyle meşgul edeceğinden O’ndan başkasını kalbinden atmak zorundadır.

Üçüncüsü

Ehassu’l-havâsın (en seçkin kulların) sevgisi. Kulun ulaşabileceği en yüce gayedir. Bu sevgi, “*gizli bir hazineydim, bilinmeyi istedim, bu nedenle tanınmak için mahlûkâtı yarattım.*” sırrındaki Hakk’ın ezeli sevgisinden kaynaklanan cezbelerden gelmektedir. Bu derece, ilki fiillerden, ikincisi sıfatlardan kaynaklanan diğer iki dereceden farklıdır.

Üçüncü derecedeki ehassu’l-havâs olanlar “*kendilerine bizden bir iyilik geçenler*” (21. Enbiyâ, 101) âyetinde belirtildiği gibi ilk inâyet gereği Allah’ı kemaliyle bilenlerdir. Allah bu âyette ezeli sevgisinden bahsetmiş ve inâyeti gereği onlar O’nu sevmeden O, onları sevmiştir.

Ubeydullah b. Hasen şöyle demiştir: Benim Rum bir cariyem vardı. Bazı geceler bende uyurdu. Bir keresinde onu aradım ama bulamadım. Bunun üzerine kalktım sağa sola baktım. Derken onu secdede: “Allah’ım bana olan sevginle beni bağışla” diye dua ederken buldum. Bunun üzerine öyle deme, “Sana olan sevgimle beni bağışla.” diye dua et dedim. O da bana şu cevabı verdi: “O, sevgisiyle şirkten kurtarıp İslam’a ulaştırdı beni. Çoğu insanlar uyurken sevgisiyle uykudan uyandırdı beni.” Bunların Allah’a olan sevgisi sebepsizdir. Allah onları Adem’den var edince sevgisi kalplerine tecelli etti. Bu sevgi onları cezbederek kendilerini unutturdu. Dolayısıyla onlar, dünyaya bu özellikleriyle geldiler. Gücüyle odunu yok eden, ancak hiç bir şey olmamış gibi varlığını sürdüren ateş misali, baskınlığına rağmen sevne zarar vermeyerek varlığını devam ettirmesi sevginin espirisidir. Çünkü sevgi her şeyi yok eder.

Rivâyet olunur ki, birisi Şeyh Ebû Sa’îd’in huzurunda “*O, onları, anlar da O’nu severler*” (el-Bakara 2/165) âyetini okudu. Bunun üzerine şeyh kâinattaki her şey onun yaratması olması nedeniyle Allah yalnızca kendini sever dedi. Zira yaratıcı yarattığını övdüğünde kendini övmüş olur. Bu durumda sevgi O’nu aşmaz. Dolayısıyla O, sadece kendini sevmiş olur.

Cüneyd-i Bağdâdî es-Serî’nin şöyle dediğini nakleder: İki kişi arasındaki sevgi, biri diğerine “Ey ben!” diye seslenirse geçerli olur.

Aziz Mahmud Hüdâyî'nin bir eserinin cildi

Semnûn sevgiden söz edince mescidin lambalarının kırıldığı rivâyet olunur. İbrahim b. Fâtik şöyle demiştir: Semnûn'un sevgiden söz ettiğini işittim. Derken yanına küçük bir kuş geldi. Ona yaklaştıkça yaklaştı ve önünde durdu. Sonra kan gelinceye kadar gagasıyla toprağa vurdu ve öldü.

Semnûn sevgiyi marifete, diğerleri ise marifeti sevgiye tercih ederdi. Doğrusu sevgi, muhakkiklerin gözünde lezzette yok olmak; marifet ise hayretle izlemek ve heybette yok olmaktır.

Bazı büyükler "sevgi, fenâ ve mahvın başlangıcıdır" demişlerdir. Mahv üç derecedir.

- Fiillerin Hakk'ın fiilinde yok olması
- Sıfatların Hakk'ın sıfatında yok olması
- Zatın Hakkın zâtında yok olması

Sevgi, avâmın varabileceği derecelerinin sonuncusu, havasın derecelerinin başlangıcıdır. Kendilerine Allah'tan bir iyilik gelenlerin dışında kalanlar ve yokluk vadisinde olanlar havasın zayıflarıdır. Sevenler sevdiğine halisâne hizmet eden kullardır. Onların dışında kalanlar bir amaç veya bir bedel için çalışan ücretlilerdir. Sevgi, yakınlığa götüren tam bağımlılık ve zâti secdeyi ifade eder. Allah c.c. şöyle buyurur: "*secde et ve yaklaş*" (el-Alak 96/19) Bunun üzerine Hz. Peygamber söz konusu secdede "Cezalandırmandan affına, öfkenden rızana, senden sana sığınırım." diyerek fiiller, sıfatlar ve zatın yok olma derecelerine işaret etmiştir.

Şunu bil ki, sevgi ağacı gönül bahçelerinde yeşerir. Gaybı bilenin ihsan ve kerem havuzunda gelişir. Bu konuda kudsi hadiste şöyle buyrulmuştur: "*Gizli bir hazineydim, bilinmeyi istedim, bu nedenle tanınmak için mahlukatı yarattım.*"

Onlara beni tanımaları için nimetlerimle yaklaştım ” Zâti ilahi aynu'l-cem¹⁹ ve gayb âleminde gizli olan kemalâtını göstermek istedi. Bunları havâsa bahşetti ve şuhûd âleminde var etti. Sıfatlarını görünce kendisini tanımaları için nimeti ve külfetiyle onları sınadı. Böylece başlangıçta maden ve hazine oldukları gibi sonunda da ona yardımcı olmalarını murad etti. Sevgi Allah'tan gelen ve ona dönecek olan bir hakikattir. “İyi biliniz ki, işler ona döner.” (eş-Şûra 42/53) O, seven, sevilen; isteyen, istenilendir. Denilir ki, sevdiğini söylemek kolay, ama sevginin gereğini yapmak zordur.

Bu konudaki samimiyet belirtileri şunlardır:

- Aradaki perdeden kurtulmak için ölümden nefret etmemektir. Çünkü gerçek anlamda seven kimse sevgilisine ulaşmaktan hoşlanmazlık etmez.
- Allah'ın rızasını nefsinin arzularına tercih etmesidir.
- Allah'ı zikretmeyi sevmesidir. Çünkü seven sevdiğini çokça hatırlar ve anar.
- Allah'a ve rasûlüne atfedilen her şeyi sevmesidir. Zira sevgi arttıkça O'nun tarafından yaratılan ve var edilen her şeyi gerçek sevgilinin yaratması olduğundan sever.
- Sevgiliyle yalnız kalması ve ona münacât etmesidir.

Yahya b. Muâz şöyle der: “Sevdiğini iddia edip de haddini bilmeyen yalancıdır.”

Cüneyd-i Bağdadî şöyle der: “Sevgi gerçek olursa aradaki resmiyet kalkar.”

Üstad Ebû Ali bu bağlamda şu beyti okur:

Olursa sevgi, bir toplulukta samimi
Sürerse dostluk resmiyete ne hacet!

O ayrıca şöyle derdi: “Müşfik bir babanın çocuğuna saygı ifadesiyle seslendiği görülmez. Nitekim o, çocuğuna adıyla seslenirken başkaları ona saygıyla hitap etmek zorunda kalırlar.”

Sehl: “Sevgi, canı gönülden itaat etmek, muhalefeti bırakmaktır.” der.

Bazıları: “Sevgi, sevdiğin şeyin, sevdiğin kimsenin olmasını istemendir.” demişlerdir.

Denilir ki, “Sevgi, sevdiğini, sahip olduğun her şeye tercih etmendir.”

Keza denilir ki, “Sevgi, birlikte ve ayrılıkta sevdiğinle uyum içinde olmaktır.”

Ebû Abdillah el-Kureşî sevginin hakikatini şu sözlerle açıklar: Gerçek sevgi, kendinde bir şey kalmayacak şekilde sevdiğine bütünü vermesidir.

Ebû Saîd el-Harrâz birgün rüyasında Hz. Peygamberi görür ve “*ey Allah'ın elçisi beni mazur gör. Allah'a olan sevgim seni sevmeme engel oldu*” der. Bunun üzerine Hz. Peygamber “*Kim Allah'ı severse beni sevmiş olur*” der. Allah c.c. Hz. İsa'ya şöyle vahyeder: “*Ben kullarımdan birinin kalbine bakıp da onda dünya ve ahiret sevgisi bulamazsam onu kendi sevgimle doldururum.*”

Sevenlerden biri şöyle anlatır: “Altın ve gümüşten elbiseleri olan kırk huri bana havada göründü. Onlara bir kere baktım. Bunun üzerine kırk gün kınandım. Sonra onlardan daha güzel seksen huri göründü ve bana ‘bunlara bak’ dedi. Hemen secdeye kapanarak ‘Allahım! Senden başka her şeyden sana sığınırım.

Benim bunlara ihtiyacım yok' diye dua ettim ve onları benden uzaklaştırana kadar yalvarmayı sürdürdüm.”

Ebû Hafs toplumdaki bozukluğun genellikle üç şeyden kaynaklandığını belirtir: Ariflerin fıska, sevenlerin sadakatsizliği ve müritlerin yalancılığı.

Ebû Osmân, Ariflerin fıska dünyaya işleriyle meşgul olmak ve onlardan söz etmek; sevenlerin sadakatsizliğini kendi hevalarını Allah'ın rızasına tercih etmek; müritlerin yalancılığını ise kulları anmak ve onları görmeyen Allah'ı anmak ve onu görmeye baskın olması şeklinde açıklar.

Ebû Hureyre, Hz. Peygamber'in "Kim Allah'a kavuşmak isterse Allah da ona kavuşmak ister; kim Allah'a kavuşmayı istemezse, Allah da ona kavuşmak istemez." dediğini nakleder, ayrıca Hz. Peygamberden şunu da rivâyet eder: "Allah bir kulunu severse Cebrail'e ben falanı sevdim sen de sev der. Bunun üzerine Cebrail de onu sever ve semada bulunanlara Allah falanı seviyor, siz de onu sevin diye seslenir. Onlar da onu severler. Daha sonra Allah o kulunun yeryüzünde de kabul görmesini sağlar."

İkinci Bölüm

Rasulullah sevgisiyle ilgilidir. Allah c.c. Kur'an'da şöyle buyurur: "De ki, eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki, Allah da sizi sevsin" (Al-i İmrân 3/31) Hz. Peygamber, sevginin kutbu ve timsalidir. Bu nedenle Allah'ın sevgilisi, öncekilerin ve sonrakilerin efendisidir. Allah'ı sevdiğini iddia eden herkesin ona tabi olması gerekir. Zira, sevgilinin sevdiği sevgilidir. Kuşkusuz Hz. Peygamber'e tabi olmak söz, fiil, ahlâk, davranış ve inanç olarak onun yolunu izlemektir. Hz. Peygamber'in yolundan nasibi olmayanın sevgiden nasibi nasıl olabilir? O'na gerçekten tabi olanın gizlisi, açığı, kalbi ve nefsi Hz. Peygamber'in gizlisine, açığına, kalbine ve nefesine uyar. Dolayısıyla Allah onun kalbine sevgisini yerleştirir. Bu sevginin nuru Hz. Peygamber'in batınından ona geçer. Böylece o kişi, Allah'ın sevgilisi ve seveni olur. Bütün âlem tek bir insan, dünyadaki insanlar da o insanın organları mesabesinde. Onların arasından sevenler organlar arasındaki göz gibidir. Allah sevgi bahşettiği kimseye kendisini görme (şuhûd) mertebesini verir ve eşyada nasıl zuhur ettiğini göstererek nimetlendirir onu. Böylece o kimse Rabbinden ve O'nun tecellilerinden başkasını sevmez. Zira bütün yaratılmışlar Hakk'ın tecelli sahnesidir. Bu durum Hak ile halk arasında gizlidir. Nitekim, "O bağıslayan-dır, sevendir." (Burûc 85/14) âyetinde Allah'ın, bağıslayan (gafûr) ismini seven (vedûd) ismiyle birlikte zikretmesi söz konusu gizlilikten dolayıdır.

Örneğin "Kays, Leyla'yı sevdi." denilir. Hâlbuki o, gerçek sevgiliden başkasını sevemez.

Şeyhu'l-Ekber Muhiddîn İbnu'l-Arabî şöyle der: "İnsan birini görüp sevebilir. Hâlbuki onun ne kim olduğunu, ne adını, ne de yaşadığı yeri bilir. Bizzat bu sevgi ona, ismini ve yaşadığı yeri öğrenmeyi gerekli kılar. Öyle ki, sevdiğiyle adıyla ve sanıyla yokluğunda beraber olur, görmeyince sorar başkalarından onu. Allah'a olan sevgimiz de böyledir. Onu tecelli ettiği şeylerde severiz. Zatını bilme-

yiz ama severiz ismini. Belki de ismini bilmeden severiz onu. Yarattılanın ise kendisini tanır, belki de severiz onu, bilmeden ismini. Sevgi, sevileni tanımayı gerekli kılar. Kimimiz O'nu dünyada tanır, kimimiz tanımadan severek ölür. Perde aralandığında ise sadece Allah'ı sevdiğini anlar.

Sevenler dört çeşittir:

1. Sevgisi ruhanî ve zâtî olanlar. Bunların ruhları, ehadiyet mertebesine yakınlıkları ve vahidiyet mertebesine denklikleri nedeniyle ezelden beri uyum içerisindedir. Bu hususta Hz. Peygamber “*Birbirlerini tanıyan ruhlar uyum içerisinde olurlar*” demiştir. Bu şekilde yaratılanlar yakınlık hâlinde oldukları vatanlarına (ehadiyet mertebesine) özlem duyarlar. Hakk'a yönelerek (tanınmalarını engelleyecek) giysilerden arınırlar. Karşılaştıklarında birbirlerini tanırlar. Tanıyınca da, aslî uyumları, benzer özellikleri, gidişat ve yöntemlerindeki örtüşme nedeniyle birbirlerini severler. Böylece her biri diğerinden davranış, bilgi ve gerçek vatanı yâd etmede yararlanır. Mükemmel ve gerçek olan sevgi türü budur. Peygamberler, evliyalar, asfiyalar ve şehitlerin sevgisi bu kabildendir.

2. Sevgisi kalbî olanlar. Bu tür sevgi, vasıflar ve ahlâklardaki uyum, akide ve Salih amellerdeki benzerlikten kaynaklanmaktadır. Salihler ve ebrârın sevgisi ile ariflerin ve evliyaların onlara olan muhabbeti, ayrıca peygamberlerin ümmetlerine olan sevgisi bu kabildendir.

3. Sevgisi nefsi olanlar. Bu tür sevgi, duygusal lezzetler ile cüzî gayelere dayanmaktadır. Eşlerin birbirlerine olan sevgileriyle, şehvet gidermek ve para kazanmakta birbirlerine yardım eden facirlerin, fasıkların ve dalalet ehlinin sevgileri bu kabildendir.

4. Sevgisi aklî olanlar. Bu tür sevgi, yaşam şartları ve dünya işlerini kolaylaştırmaya dayanır. Tüccarlar, zanaatkârlar ile yardım olunanın yardım edene sevgisi bu kabildendir.

Bunlardan son ikisi geçici bir gaye için olduğundan yok olmaya mahkûmdur. Zira geçici bir gaye ve batıl bir amaç için olan bütün sevgiler nedeni ortadan kalkınca yok olur gider. Bu yüzden Allah c.c. “*O gün müttekiler dışında kalan dostlar birbirlerine düşman olurlar.*” (ez-Zuhruf 43/67) buyurmaktadır. Dünya ehlinde baskın olan sevgi türü bu ikisinden biridir. Öte yandan yüce gayeye ulaşan kâmil müttekiler ise ilk olarak günahlardan, ikinci olarak boş şeylerden, üçüncü olarak fiillerden, dördüncü olarak sıfatlardan ve son olarak da kendi benliklerinden arınırlar da geriye kendilerini alıkoyacak ve Allah'a olan sevgilerini bozacak hiç bir şey kalmaz. Bunlar çok nadir ve son derece değerlidirler. Allah'ta birbirlerini seven (mütehâbbûne fillah) ilk grup bunlardan oluşur.

Allah için seven (mütehâbbûne lillâh) ikinci grup ise takvanın zahiriyle yetinip sevap kazanmak ve Allah'ın rızasını elde etmek için günahlardan sakınan ve Allah'ın azabından korkanlardır. Bazıları “*Zevklere düşkünlük güzel gösterildi.*” (Âl-i İmrân 3/14) âyetiyle ilgili olarak Allah'ın insanları üç grupta yarattığını söylemişlerdir:

1. Avâm: Bunlar nefis erbâbıdır. Heva ve heveslerini ön planda tutarlar.

2. Havâs: Bunlar gönül erbâbıdır. Hidâyet ve takvayı ön planda tutarlar.

3. Ehasu'l-havâs: Bunlar maneviyat (rûh) erbâbıdır. Sevgi ve özlemi ön planda tutarlar.

Sehl b. Abdillâh "Allah'ı gerçekten sevenler, Hz. Peygamber'e davranış, fiil ve sözlerinde uyan kimselerdir." demiştir.

İbn Atâ, "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana tabi olunuz" (Âl-i İmrân 3/31) âyetini yorumlarken " yüce nuru (en-nuru'l-a'lâ) göremeyenlere, yakın nuru (en-nuru'l-ednâ) istemeyi emretmektedir." demiştir.

Şeyh Ebû Abdirrahman es-Sülemî "yüce nura ancak yakın nuru kendisine rehber edinen ulaşır. Kim, yakın nurun edebiyatla edeplenmeyi ve ona tabi olmayı yüce nura ulaşmak için ilke edinmezse iki nurdan da mahrum olur ve gaflet elbisesini giyer" demiştir.

Öte yandan Ebû Osmân söz konusu âyeti şöyle yorumlamıştır: Habibime uyarak bana olan sevginizdeki samimiyetinizi ortaya koyunuz. Çünkü benim sevgime ancak onu sever ve ona tabi olursanız ulaşabilirsiniz. Zira onun sünneti yüce sevgiliye ulaştırır.

Muhammed b. el-Fadl ise bu âyetle ilgili olarak şunları söyler: "Açıktan ya da gizli olarak Hz. Peygamber'in sünnetine aykırı davranan veya en ufak bir şeyde ona tabi olmayı terk eden kimsenin sevgiyle ilgisi olamaz. Zira tabi olmak, O'na hiç bir şeyde muhalefet etmemekle gerçekleşir.

Bazı büyükler Hz. Peygamber'in sevginin îmanın şartı olduğunu belirttiğini rivâyet etmişlerdir.

Bir defasında Ebû Zer b. El-Akîlî Hz. Peygamber'e Ey Allah'ın elçisi îman nedir? diye sorar. Hz. Peygamber ona "Allah ve rasulünü her şeyden daha fazla sevmendir." şeklinde cevap verir.

Buharî Abdullah b. Hişâm'dan Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivâyet eder: "Hz. Peygamber ile beraberdik. Ömer'in elini tuttu. Bunun üzerine Ömer ona:

- Ey Allah'ın elçisi sen, kendim dışında her şeyden bana daha sevimlisin dedi.

Hz. Peygamber ona:

- Hayır, Allah'a yemin olsun ki, ben sana kendinden daha sevimli olmadıkça olmaz dedi.

Ömer:

- Ey Allah'ın elçisi! Şimdi sen bana, vallahi kendimden daha sevimlisin.

Hz. Peygamber:

- Şimdi oldu ey Ömer! Yani îmanın kâmil oldu dedi.

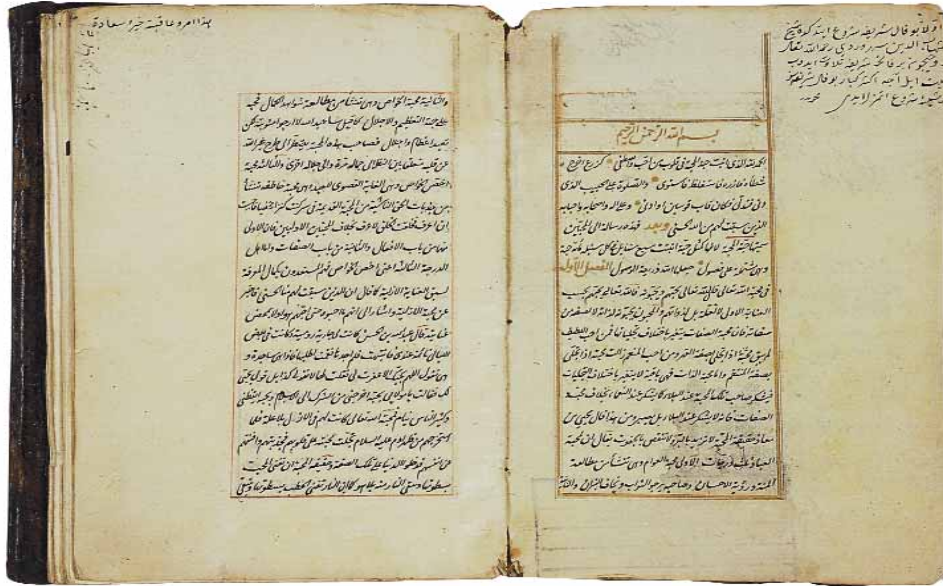
Hz. Peygamber'e üç şekilde tâbi olunur:

Birincisi, mü'minlerin avâmının tâbi olması, bu, fiillerinde olur.

İkincisi, havasın tâbi olması, bu, ahlâkında olur.

Üçüncüsü, ehasu'l-havasın tâbi olması, bu, ahvâlinde olur.

Kuşkusuz sevgi güneşi ezel doğusundan ve 'gizli bir hazineydim, bilinmeyi istedim' noktasından doğduğunda ariflerin kalplerini aydınlattı ve 'tanınmak için mahlûkatı yarattım' nuru ortaya çıktı. Böylece yeryüzü, yaratıcısının nuruyla aydınlandı. Ma-

Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Habbetül-mahabbe isimli eserinin beşlangıcı

rifet ehli olan avâma 'salih amel işleyerek ve çirkin fiillerden sakınarak bana tabi olunuz ki, Allah da rahmetiyle ve fiillerde tecelli etmesiyle sizi sevsin' dedi. Havâsa 'güzel ahlâkla ve sıfatları yok etmekle bana tabi olunuz ki, Allah da sizi fazlı keremi ve sıfatlarda tecellisiyle sevsin.' dedi. Ehasu'l-havâsa ise 'bedeninizi ve zatınızı yok sayın ki, Allah da sizi ezeli sevgi cezbeleri ve zatının tecellisiyle sevsin.' dedi.

Üçüncü Bölüm

Hz. Peygamberin ehl-i beytini ve akrabalarını sevmekle ilgilidir. Allah âyette şöyle buyurur: "De ki, ben akrabalarımın sevgi dışında bir karşılık (ücret) istemiyorum" (eş-Şûrâ 42/23) Âyetteki istisna Hz. Peygamber'in yakınlarını sevmekle ilgili olup, herhangi bir ücretin söz konusu olamayacağını belirtmektedir. Çünkü Hz Peygamber'in yakınlarını sevmenin karşılığı kurtuluşlarının sebebi olmasından sevenlere aittir. Zira sevgi, mahşerde bir arada olmalarını sağlayacak olan rûhî uyumu gerektirir. Bu konuda Hz. Peygamber şöyle buyurur: "Kişi sevdiğiyle haşrolunur." Dolayısıyla Hz. Peygamber için bir ücret söz konusu değildir. Rûhu temiz olmayan ve Hz. Peygamber'in yakınlarına uzak olan kimse onları sevmeyeceği gibi, sevmeye güç yetiremez de. Öte yandan tevhid ehlinden rûhu aydınlanan, Allah'ı bilen ve seven kimsenin onları sevmemesi mümkün olamaz. Onları ancak Allah ve Rasülünü seven ve Allah ve Rasülü tarafından sevilenler severler. Eğer ezelde Allah tarafından sevilmemiş olsalardı Hz. Peygamber onları sevmezdi. Zira Hz. Peygamber'in sevgisi aynı'l-cem' de olduktan sonra sureti tafsilde Allah'ın sevgisinin aynısidir.

Yukarıdaki âyet indiğinde 'bizim sevmemiz gereken yakınların kimdir?' sorusuna Hz. Peygamber'in: Ali, Fatıma ve iki çocuğudur cevabını verdiği rivâyet olunur. Bu yüzden Hz. Peygamberin pak soyunu sevmek gerekir.

Allah'ın elçisi şöyle buyurur: "Kim, Muhammed'in akrabalarını (âlini) severek ölürse şehit olur. Kim, Muhammed'in akrabalarını severek ölürse bağışlanmış olarak ölür. Kim, Muhammed'in akrabalarını severek ölürse tövbe etmiş olarak ölür. Kim, Muhammed'in akrabalarını severek ölürse kâmil mümin olarak ölür. Kim, Muhammed'in akrabalarını severek ölürse ölüm meleği daha sonra da münker-nekir kendisini cennetle mücdeler. Kim, Muhammed'in akrabalarını severek ölürse gelinin damadın evine götürüldüğü gibi cennete götürülür. Kim, Muhammed'in akrabalarını severek ölürse mezarından cennete iki kapı açılır. Kim, Muhammed'in akrabalarını severek ölürse rahmet meleklerinin yörüngesi kadar Allah kabrini genişletilir. Kim, Muhammed'in akrabalarını severek ölürse ehl-i sünnet ve'l-cemaa üzerine ölür. Kim, Muhammed'in akrabalarına buğuz ederek ölürse kıyamet günü alında 'Allah'ın rahmetinden ümit kesmiş' yazısı ile gelir. Kim, Muhammed'in akrabalarına buğuz ederek ölürse kafir olarak ölür. Kim, Muhammed'in akrabalarına buğuz ederek ölürse cennetin kokusunu alamaz."

Mikdâd b. Esved Hz. Peygamber'in şöyle dediğini nakleder: Muhammed'in âlini tanımak cehennemden kurtuluştur. Onları sevmek sıratın geçmeye ruhsattır. Onlara olan dostluk azaptan korur. Âl-i Muhammed'i tanımak, onların haklarının gereklerini bilmek demektir. Kim, âl-i Muhammed'in saygınlığını korur ve hukukunu gözetirse, bu tanıma ateşten kurtulmaya vesile olur. Hz. Peygamber'in âline dostluktan maksat, düşmanlığın zıttı olan dostluktur. Ayrıca dostluk, sadakat ve yardım demektir. Onlara sadık olmak ve yardımda bulunmak azaptan kurtuluş nedenidir.

Hız. Peygamber şöyle buyurur:

"Ehl-i beytime zulmeden ve benim saygınlığıma gölge düşürene cennet haram kılnır. Abdulmuttalip oğullarından birine iyilik yapan karşılığını görmezse ben kıyamette onunla karşılaştığımda karşılığını öderim."

Hız. Peygamber şöyle derdi:

"Bir topluluğun ileri geleni size gelirse ona saygı gösteriniz."

Hız. Peygamber'in âlinden daha saygın kimse yoktur. Onların hepsi büyüktür, yücedir. Aksi bir durum söz konusu olamaz.

Damîra, Ömer b. Abdilaziz'in Hz. Hüseyin'in soyundan birine: "Kapımda bekleme! Çünkü ben sana izin verilmeyip kapımda beklemen karşısında Allah'tan utanırım." dediğini nakletmiştir.

Bazı ileri gelenler:

"Seyyidlerin çok olduğu yerde oturmam. Çünkü onların hepsi son derece asildir. Bu yüzden onlara gereği gibi saygı gösteremem." demiştir.

Ebû Hanife'nin bir dersinde tekrar tekrar ayağa kalkıp oturduğu rivâyet olunur. Sebebi sorulduğunda "Dışarıda çocuklarla oynayan Hz. Ali soyundan bir çocuk var. Her gördüğümde saygıdan ayağa kalkıyorum." der.

Bağdat'ta elinde bir miktar malı olan bir tüccar vardı. Bir gün cemaatle namaz

kıldıktan sonra Hz. Ali evladından biri kalkıp bir kızım var evlendirmek istiyorum. Dedem Muhammed hakkına çeyizine yetecek bir miktar para verin dedi. Tüccar beş yüz dirhemlik sermayesini adama verdi. Gece rüyasında Hz. Peygamber'i gördü. Hz. Peygamber ona ey delikanlı bana hediye ettiğin şey ulaştı. Belh'e git orada Abdullah b. Tahir'e *"Hz. Peygamber sana selam ediyor ve benden alacağı olan bir dostunu sana gönderiyor. Ona beş yüz dinar öde."* de. Adam uykudan kalkınca durumu eşine bildirdi. Kadın, *"Sen Belh'den dönünceye kadar bizim geçimimizi kim sağlayacak?"* diye sorar. Bunun üzerine tüccar fırıncı komşusuna giderek *"Ben yokken aileme yiyeceğini verirsiniz dönünce her dirhem için bir dinar ödeyeceğim."* der. Fırıncı tüccara *"Sana Belh'e gitmeni emreden bize de sen dönene kadar ailenin nafakasını sağlamamızı emretti."* der. Tüccar Belh'e gitmek üzere yola koyulur, oraya yaklaştığında Abdullah b. Tahir onu *"Rasûl'ün elçisi hoş geldin"* diyerek karşılar ve seni gönderen bize seni ağırlamamızı emretti der. Abdullah b. Tahir tüccarı üç gün misafir eder ve ona Rasûl'ün elçisi olması nedeniyle beş yüz dinar öder. Sonra, evine sağ salim götürmeleri için bir grup adamını onunla birlikte gönderir.

Ebû Muhammed el-Makdisî şöyle rivâyet eder: Hz. Ali soyundan yetim çocukları olan fakir bir hanım onlarla birlikte Semerkant'a gider. Oraya vardıklarında çocuklarını mescide bırakır ve kendisi yiyecek bulmak için ayrılır. Oranın ileri geleni olan bir müslümanla karşılaşır. Ona durumunu bildirir, bir gecelik yiyecek ister ve kendisinin Hz. Ali soyundan olduğunu ifade eder. Adam ondan, Hz. Ali soyundan olduğunu kanıtlamasını ister. Kadın burada beni tanıyan yok der. Adam, kadını bırakır çeker gider. Sonra kadın bir mecusiye rastlar, durumunu bildirir. Mecusî ona para ve giyecek verir ayrıca iyi davranır. Kadının karşılaştığı müslüman rüyasında kıyametin koptuğunu ve Livâu'l-Hamd'ın Hz. Peygamberin başının üstünde olduğunu görür. Derken yeşil zümrülden bir saray gözüne ilişir. Hz. Peygamber'e bu sarayın kime ait olduğunu sorar. O da sarayın muvahhit bir müslümana ait olduğunu söyler. Adam ben müslümanım der. Bunun üzerine Hz. Peygamber ondan müslüman olduğunu kanıtlamasını ister. Adam uyanır saçını başını yolar. Mecusiye gider ve kadının nerede olduğunu sorar. O da evinde olduğunu belirtir. Adam mecusiye bin dinar vereyim onu bana ver der. Mecusi reddeder ve şöyle der: *"Gördüğün o saray benim, Allah bu kadının hatırına bana ve aileme müslüman olmayı nasip etti. Hz. Peygamber'i rüyamda gördüm bana bu saray senin ve sen cennet ehlinin dedi."*

Rivâyet olunur ki, Abdullah b. Tahir'e bir hırsız musallat olur, bir türlü onu ele geçiremez. Bir kış günü hırsız arkadaşlarıyla bir beldeye girer. Orada kalırlar. Bir gün kapılarından Hz. Ali evladından fakir bir kadın geçer ve onlardan bir şeyler ister. Kadına içeri girmesini, orada kadınların olduğunu söylerler. İçeri girince onu taciz ederler. Kadın kendini korumaya çalışır ve ben Hz. Ali soyundayım der. Elebaşılı bunu duyunca ona koşar, para verir ve ondan dedesine şikâyet etmemesini ister. Derken Abdullah b. Tahir bunları yakalar ve ertesi gün idam etmek üzere hapse atar. Rüyasında Hz. Peygamber'in hırsızların elebaşısı için şefaathçi olduğunu görür. Uyanır tekrar uyur, aynı şeyi üç kez görür. Bunun üzerine hırsızlı hapisten çıkarır ve ona bugünlerde iyi bir şey yapıp yapmadığı-

nı sorar. Hırsız Hz. Ali soyundan olan kadından bahseder. Bunun üzerine Abdullah b. Tahir, müjdeler olsun Hz. Peygamber senin için şefaathçi oldu der. Hırsız ağlamaya başlar ve bu kadarı bile Hz. Peygamber'e gizli kalmıyorsa işlediğim büyük günahlar nasıl gizli kalır? der ve tövbe eder, ibadete başlar.

Şunu iyi bil ki, yakınlık tîniyet ve dinden olmak üzere iki türdür. Tîniyetten olan yakınlık soy ile olur. Dinden gelen yakınlık ise ruhların uyuşumu, ahlâk benzerliği ve salih amellerdeki uyum ile olur. Dolayısıyla sülûk ehli ve Hz. Peygamber'e tabi olan muttekiler onun ehl-i beytinden ve yakınlarından. Enes r.a. şöyle rivâyet eder: Hz. Peygamber'e sorulur:

- Ey Allah'ın elçisi! Muhammed'in âli kimdir?

Bu soruya Hz. Peygamber şöyle cevap verir:

- Bana sizden önce müslümanlardan kimsenin sormadığı çok önemli bir şey sorunuz. Her mütteki, Muhammed âlindedir.

İyâs b. Seleme b. Ekva' babasından Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivâyet eder: Yıldızlar semanın güvencesi, ehl-i beytim ise ümmetimin güvencesidir.

Şeyh Ebû Abdillâh şöyle der:

"Hz. Peygamber'in ehl-i beyti kendisinden sonra onun yolunu izleyenlerdir. Onlar sıddıklardır. Onların hatırına insanlar belâlardan korunur, yağmur yağdırılır ve rızıklandırılırlar. Onlardan biri öldüğünde Allah onun yerini alacak bir başkasını yaratır. Onlar bizzat Allah tarafından seçilen, ahlâkları değiştirilen ve arındırılan peygamber halefleridir. Herhangi biri öldüğünde Allah yetiştirdiği bir başkasının onun yerini almasını sağlar. Onlar Muhammed ümmetinden olup diğer insanlara çokça oruç tutma ve namaz kılma ile değil güzel ahlâk, takva, bütün müslümanları içtenlikle sevmek ve Allah rızası için insanlara öğüt verme ile üstün olmuşlardır.

Büyüklerden biri şöyle der: "Kimi insanlar bir makam elde etmek için riyazât ve mücahede ile yorulurlar. Halbuki onlar gönül ehli birinin gönlünde hizmet veya her hangi bir hasletle yer etse yorulmadan maksat hasıl olur. Çünkü bu grubun kalpleri ilahî nazarın tecelli ettiği yerlerdir. Dolayısıyla o da bu nazardan nasiplenmiş olur."

Ayrıca aynı büyük zat: "dualarınızı günahdan arındırılmış bir dille yapın! der. Yani, size dua etmeleri için evliyâullahâ karşı mütevazı olunuz ve onlardan yardım isteyiniz. Çünkü onların dilleri pakdır.

Netice olarak:

- Allah'ı seviniz,
- Alemlerin Rabb'inin sevgilisi olan peygamberlerin efendisini seviniz,
- Hz. Peygamber'in âlini, ashabını ve tabiiileri seviniz,
- Ve onların din kardeşlerini seviniz.

DİPNOTLAR

¹ İstanbul kütüphanelerinde bulunan nüshalar şunlardır: Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Ef. (1836 / 77-85), (1912 / 79-84); Süleymaniye Kütüphanesi Halef Ef. (93), Hacı Mahmut Ef. (2781 / 13-24), Esad Ef. (3245 / 8 v., 3789 / 112-121, 1761 / 60-68, 3792 / 223-227, 1654 / 179-186, 3762 / 181-184), Selimağa – Hüdâyî Ef. (660 / 11 v., 271 / 9 v.), Hüsnü Paşa (812 / 146-156), Hacı Beşir Ağa, (653 / 92-99), Pertev Paşa (643 / 71-77, 622 / 171-179, 607 / 13 v.), Şehit Ali Paşa (1359 / 98-105), Lala İsmail Paşa (693 / 7 v.), İbrahim Ef. (877 / 44-52); Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa (1583 / 130-135).

² Milli Kütüphane'deki iki nüsha: 06 Mil. Yz. A 2688/8, 06 Mil. Yz. A 2904/6. numarada kayıtlıdır.

³ Yılmaz, H. Kâmil, Azîz Mahmud Hüdâyî Hayatı Eserleri Tarikatı, İstanbul 1999, s. 111.

⁴ Hasan Kâmil Yılmaz bu zatın ölüm tarihini 1950 olarak belirtmiştir. bk. a. g. e. Aynı yer; Rasim Deniz ise Mahbûbu'l-Ehibbe'de aynı şahsın ölüm tarihini 1944 olarak zikretmiştir. bk. A. Remzi Akyürek, Mahbûbu'l-Ehibbe, (Neşr: Rasim Deniz) Kayseri 1982.

⁵ Bu tecüme nüsha H. Selimağa – Hüdâyî 660'da kayıtlıdır. bk. H. Kâmil Yılmaz, a. g. e., aynı yer; bk. A. Remzi Akyürek, a. g. e. s. 8.

⁶ a. g. e.

⁷ bk. Azîz Mahmud Hüdâyî, Habbet-ül Muhabbe, Yayımlayan Ali Çalışır, (Çev. Necdet Yılmaz), İstanbul 2002.

⁸ Bu konuda bkz. Aynı eser, s.10.

⁹ Sâlikin her şeyi Allah'tan bilerek halkı yok, Hâlik'i var görmesi hali.

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin *Et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* *Vesîletun Îlâ's-sa'âdeti's-Sermediyye* İsimli Arapça Risalesi

DR. İBRAHİM ÖZAY

Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü.

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin, Cenâb-ı Hakk'a samimi olan sadıklar için kaleme aldığı bu birkaç varaklık risalesi M. Gülşen Efendi'nin neşrettiği Külliyat içinde bir defa basılmıştır. (1340) Yazma nüshaların en eskisi Köprülü Ktp. 1583/5'de ve (1016/1607) tarihlidir.¹

Hüdâyî bu risalesinde Allah'ın mahlukatı kendisine itaat ve ibadet için yarattığını, ibadetlerin en faziletlisinin de kişiyi Hakk'a götüren olduğunu vurgular. Bu maksada ulaşmak için insan önce kendini tanımalıdır. Peygamber Efendimizin "Nefsini bilen rabbini bilir." sözü bu durumu ortaya koymaktadır. İnsanın hedefi, onun nihaî özgürlüğü olan kemâldir, olgunlaşmadır. Allah'ın tecellileri bütün alemi kaplamıştır. Fakat bütün isim ve sıfatların topluca görüldüğü yer insanın kendisidir. Hakk'ı bulmak için uzaklara gitmeye gerek yoktur, insanın kendisini bilmesi Hakk'ı bilmesi demektir.

Öyleyse insanın en büyük vazifesi, kendinde görünen ilahi tecellilerin neler olduğunu bilip öğrenmek ve bu yolla kemâle ermeye çalışmak olmalıdır. Teoriler ve kitaplar ancak vasitalardır. Tabiat kitabı bile, ârifin nihai amacı için sadece bir vasitadır. Bu konuda 7/ 13. yy. sufilerinden Nesefi şöyle der:

"Her günün kaderi ve zamanın akışı, gelir bu kitabı senin önüne koyar, sure sure, harf harf ve sonra okur....tıpkı önüne gerçek bir kitap koyup çizgilerin ve harflerin mahiyetini öğrenmen için onu sana çizgi çizgi, harf harf okuyan biri gibi. Şu âyetin anlamı da budur: "Hakikat onlara belli oluncaya dek, işaretlerimi-

zi âfakta ve onların nefislerinde göstereceğiz” (41/53). Fakat senin kör yani eşyayı olduğu gibi görmeyen bir gözün ve sağır, yani sesleri olduğu gibi duymayan bir kulağın varsa, o ne işe yarayabilir ki? Şu âyet bu manayı dile getirir: “Onlar hayvanlar gibidirler, evet onlar sapıtmıştırlar, sağırdırlar.” (7/18). Fakat sen okumaya güç yetiremiyorsan, en azından okuyan birilerini dinle ve söylediklerini kabul et. Ama sen onu kabul etmezsin, çünkü onu duyabilecek bir kulağa sahip değilsin.

Fakat kendi için gözün gözünü ve kulağın kulağını bulan ve âlem-i halkı aşır, âlem-i emre ulaşan kişi, kitabın bilgisine bir anda ulaşır; kitabın tüm bilgisine sahip olan, kalbini bu kitaptan kurtaran ve onu kapatıp bir kenara koyan kişi ise elindeki kitabı, her şeyini bilinceye dek defalarca okuyan kimseye benzer; işte böyle biri kitabı kapatacak ve bir kenara koyacaktır.”²

İnsan ilahi bir kitaptır. Hakk’ın verdiği akıl ve şuurla kendisini okuyabilir. Fakat herkes insandaki yazıları tam doğru ve düzgün okuyamadığından, bu kitabı okumuş ve kendini kemale erdirmiş kişileri bulmak zorundadır. Konuyla ilgili olarak Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî *Fîhi mâ Fîh* adlı eserinde şöyle der:

“Bir adam denizin kıyısına gelir ve tuzlu sudan ve balıktan başka bir şey göremez. “İnci nerede?” diye sorar. Hiçbir şey yoktur. Fakat incinin sadece denize bakarak bulunduğu nerede görülmüş ki? Bu adam denizden yüz bin kova su çekse, inciyi gene bulamaz. İnciyi çıkarmak için, derin suları göze alan bir dalgıca ihtiyaç vardır; fakat o dalgıç sıradan biri değil, zeki ve nasipli bir insandır. İşte bu ilim ve sanatlar, denizden kovalarla su çıkarmaya benzer; inciyi bulmanın yolu ise başka yerlerden geçer. Bu sanatlara sahip, sağlıklı ve güzel, fakat marifetten yoksun pek çok insan vardır; bir de öyle insanlar vardır ki, görünüşleri fakirdir; yüzleri öyle çok yakışıklı veya konuşmaları zarif değildir; fakat işte ölümsüz marifet onlardadır. İnsanın asalet ve nişanı ve diğer yaratılmışlara olan üstünlüğü, bu marifet varlığıyla.

Gel bak, senin hissiyatın, muhayyilen, idrâkın
Çocukların at diye bindiği değneğe benzer

İlmi bunun üstündedir maneviyât ehlinin
Ehl-i hissiyatın bilgisi ise ağır yüke benzer

Hakikati olmayan bir isim bilir misin sen?
Ya da sen hiç, bir gül kopardın mı gül’den?

İsmi telaffuz ettin: şimdi git de o şeyi ara
İsim ve mektubu aşmak istiyorsan, kendini temizle

Bir de kalbindeki o .bilgiye bak
Kitapsız, rahlesiz, hocasız o peygamberler ilmüne”³

Kemâle ermek kolayca başarılan sıradan işlerden değildir. Tarikata girmek kemâle ermek için yeterli olmaz. Önce bir kâmil mürşid bulmak gereklidir. Kâmil mürşidi arayıp bulmak ve ona bağlanmak herkese farzdır. Nitekim Allahu Teâlâ “*Eğer bilmiyorsanız zikir ehline sorun.*” (en-Nahl 16/43), ve “*O’na yaklaşılmaya*

vesile arayın” (el-Maide 5/35) buyurur. Yani, mürşid-i kâmilî bulup ona bağlanarak onun izniyle zikre devam ediniz ve zikir ehli olunuz demektir.

Bu gibi Allah erleri dîn-i Ahmedî'nin direkleri ve koruyucularıdır. Kıyamete kadar bir an noksan olmazlar. Her zaman her yerde mevcutturlar. Ancak bilinmeleri erbâbına mahsusdur. Halk zühd ve takva ile bunları bilmeye çalışır. Bununla beraber, zâhid ve müttakî, tâlipdir. Henüz Hakk'ı talep eder. Onlar matlûbdur. Hak Taâlâ Hazretleri onları talep eder. Onun için zâhirî sûrette Allah'ın farzlarından ve Hz. Peygamber'in sünnetinden başka, boş vakitlerini Hz. Peygamberin “*Tefekkuru sâ'atin hayrun min 'ibâdeti elfi senetin*” (Bir saat tefekkür, bin sene ibadetten daha hayırlıdır.) buyruğu üzere tefekkür ederek, fikirlerini her an yenileyip değiştirerek huzur ve şuhûda ulaşırlar. Gerçi, herkesin hâline göre muhabbet edip ticâret ve iş içinde bulunurlar ise de, “*Ricâlun lâ tulhîhim ticâretun velâ bey'un 'an zikrillâhi*” (Onlar, ne ticaret ne de alış-verişin kendilerini Allah'ı anmaktan alıkoyamadığı insanlardır. en-Nûr 24/37) buyruğunda da belirtildiği gibi, huzûrdan ve salât-ı dâim (her an Hak ile olmak)den bir an gaflet etmezler. Bu zatların sûretleri halkla, sûretleri Hak'ladır.⁴

Kâmil mürşid bütün insanların göz bebeğidir. Onu sevmek Nur-u Muhammedî'yi sevmek, Allah'ın rahmet sıfatlarının tecelli ettiği merciyi sevmek, gerçek anlamda Allah'ı sevmektir.⁵ O, sözü özüne uygun, kuvvet ve doğruluk sahibidir. Nitekim Allahu Teâlâ “*Emrolunduğu gibi dosdoğru ol.*” (Hud 11/112) buyurmuştur. Bast ve Kabz sahibi olup gerektiği zaman dervişin sülûkunu bast eder (açıp genişletir) ve gerektiği zaman kabz eder (daraltıp kapatır.) İddia sahibi olmaz. Çünkü tasavvuf, davayı terk edip ilâhî sırları söylememektir. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) “*Tasavvuf davayı terk edip, mânâları gizlemektir.*” buyurmuştur. Mürşidi kâmil çalışkan ve gayret sahibi olur. Şehvet, şöhret ve tabiat esiri olmaz. Zühd ve takva ile süslenir. Dünya ve ahiret muhabbeti yoktur. Sözün kıyası Allah yolunda olur ve başka bir şey hedefleyip istemez. Şeriat elbisesini sırtına giyip eline muhabbet esasını alır. Dinin emir ve yasağını gereği gibi yerine getirir. Dört kapısı (şeriat, tarikat, marifet ve hakikat) mâmur olur. Bunlardan birisi eksik olsa mürşit olamaz, kimseyi irşat edemez.⁶

İnsan bu dünyada bir mürşidin uyandırışı ile kendi cevherinin farkına varırsa, içinde duyduğu derin özleyişin kime ve nereye ait olduğunu anlamış olur. Öyle ki, insan melek de olsa ilahi yardıma uğramayınca defteri siyah çıkar. Hakk'ın yardımına, Hakk'ın has kulları olan Kâmil insanlara verilen rahmet tecellisine meleklerin bile ihtiyacı vardır.⁷

İnsan-ı kâmilin gönlüne giren kişi eşkıya olsa bile Hakk'a kavuşup azaptan emin olur. Allahu Teâlâ şöyle buyurur: “*Allah dilediğini siler, dilediğini bırakır; ana kitap O'nun katındadır.*” (er-Ra'd 13/39) Yani bâtın mânâsı, asıl kitap Allah'ın yanındadır ve o insan-ı kâmilin gönlüdür. Dilediğini bozar, dilediğini yazar. Yani salih olanı mahvedip eşkıya yazar; eşkıyayı mahvedip salih yazar.

Hüdâyî'ye göre bir mürşidi kâmil rehberliğinde vuslat yolculuğuna çıkan kişi, bu yolculuğun başından sonuna kadar mürşidine karşı samimi olmalı, onun her dediğini yapmalıdır. Tam bir sadakatle bağlanmak ve sabır göstermek esas olmalıdır. Mürşidinden, zâhirde şeriata aykırı bir durum görse bile bunu sorgulamamalı,

Aziz Mahmud Hüdâyî'nin et-Tarikatül- Muhammediyye isimli eserinin başlangıcı

meyyitin gassale teslimiyeti gibi tam bir teslimiyet göstermelidir. Çünkü bu sıkıntılı vuslat yolunun başı da, ortası da, sonu da samimiyet ve mürşidinin söylediklerini sorgulamadan kabul etmektir. Konuyla ilgili olarak Niyâzî-i Mısrî şöyle der:

*“Bu tabiat zulmetinden bulmak istersen halâs
Gel riyâzetle erit bu cism ü cânü çün rasâs*

*Tevhîde tabşur özüni kimseye açma râzını
Şeyh izine tut yüzünü şeyhin yiten bürhân sana*

*Kulluga bel bağlar isen, şâm ü seher ağlar isen
Sular gibi çağlar isen, tîz bulunur ummân sana*

*İyver kişi yol alımaz, maksûdı hergiz bulmaz
Bekle maârif kapısın, yüz göstere irfân sana”⁸*

Yine Hüdâyî’ye göre Hakk’a talip olan kişi başkasının değil kendi kusurlarıyla uğraşmalı, Hak’tan gaflet etmemelidir. Hak’tan gafil olan kişinin gönlü kararır, gönlüne gam gelir. Baktığı her şeyi bulanık görür. İçeri girer daralır, dışarı çıkar daralır. Bunun sebebi, Allah’ın evi, haremi olan gönüle nâ-mahremi koymaktır. Zâhir ve bâtınını (iç ve dışını) Hak’tan başkasından temizleyen kişi, abdestsizlikten kurtularak vuslat namazını kılar. O zaman bütün ilim, fiil, söz, davranış, hareket ve sakinliği ibâdet ve tâat olur. Evliyâullah şöyle buyurur:

*Hakikat sırr-ı esrârın cihanda ehl-i hal anlar
Avâm olan ne bilsin hâl-i aşkı hep vebâl anlar*

*Girer misin sanırsın bî-taharet âlem-i kalbe
Gönül hâlin beyân etsen basîretsiz hayâl anlar*

Sırların sırrını hakikatte cihanda hâl ehli anlar, avâm olan ne bilsin, aşk halini vebal sanır.

*Kalp alemine temizlenmeden girebileceğini mi sanırsın! Gönül halini beyan et-
sen, görmeyi bilmeyenler hayal sanırlar.⁹*

Tevhitle ilgili olarak da Azîz Mahmut Hüdâyî, bunu tevhît lisânî ve tevhît ayânî olarak ikiye ayırır. Dil ile tevhit edenlerden birinci grup taklit seviyesinde kalan avam müminler olup, tahkike erişememişlerdir. İkinci gruptakiler ise, taklit-ten kurtulsalar bile kendilerinde keşfin nuru yoktur. Ayânî tevhidin ise fiillerin, sıfatların ve zâtın tevhidi olmak üzere üç mertebesi vardır. Kelimeler tevhidin gerçeğini ifade etmekten aciz olmakla beraber, tevhît, iskât-ı izâfâttır. İzâfât, Hak Taalâ Hazretlerinden başka vehm olunandır. İnsan, hayvan, kurt, kuş, taş, ağaç ve diğer mahsûsât ve ma'kûlât, mevhumâttır. Bunların hepsi mahvolup "Lime-ni'l-Mülkü'l-Yevme Lillâhi'l-Vâhidi'l-Kahhâr." (Bugün hükümrânlık kimindir? Kahhâr olan tek Allah'ındır. el-Mü'min 40/16) sırrına mazhar olan Hak'tan gayrını görmez.

DİPNOTLAR

¹ Diğer nüshaları ise: İ.Ü. A.y. 2866/2, 2957/2, 5482; Bâyezid 8003/1; Süleymaniye-Es'ad Ef. 1654/7, 3533/7, 3789/1; Süleymaniye-Hacı Beşir Ağa 653/1; Süleymaniye-Lala İsmail 207/2; Süleymaniye-Şehid Ali Paşa 1359/2, 1379/4; Köprülü Ktp. III/K 115/4; H. Selimağa-Hüdâyî 252; Bursa İl Halk Ktp. Câmii Kebir (Ulu Cami) 1750/1, 1752/6; Bursa-Haraççioğlu 856/1; Milli Ktp. YZA 4790/3

² Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm'da Bilim Ve Medeniyet*, (çev: N. Avcı, K.Turhan, A. Ünal), İstanbul 1991, s. 349.

³ *a.e.*, s. 351.

⁴ Kırımlı Selîm Dîvâne, *Âriflerin Delili Müşkillerin Anahtarı*, (Haz: Mustafa Tatçı- Halil Çeltik), Ankara 2004, s. 28-29.

⁵ H. Gâlip Hasan Kuşçuoğlu, *Rahmet Damlaları*, Antalya 2001, s. 15.

⁶ Kırımlı Selîm Dîvâne, *a.g.e.*, s. 28.

⁷ H. Gâlip Hasan Kuşçuoğlu, *a.g.e.*, s. 10.

⁸ Hüseyin Oral, *Niyazî-i Mısri*, İstanbul 1987, s. 32.

⁹ Kırımlı Selim Divâne, *a.g.e.*, s. 96.

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin *Hayâtü'l-Ervâh ve Necâtü'l-Eşbâh* Adlı Eserinin Değerlendirilmesi

C E M A L A C E R

Araştırmacı - Yazar

ESERİN MUHTEVASI:

Hüdâyî'ye âit olan bu eser, matbû değildir. Eserin dili Arapçadır. Eserin Süleymaniye, Hacı Selim Ağa, İstanbul Üniversitesi, Bâyezid ve Bursa İl Halk Kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır. Tarih olarak en eski nüsha, Bursa İl Halk Kütüphanesi Haraççıoğlu 856/4'de bulunan (1019/1610) tarihli nüshadır. Tespit edilen diğer nüshaları ise şunlardır:

Köprülü Kütüphanesi, 1583/2
Süleymaniye, Aşir Efendi, 443/10
Süleymaniye, Es'at Efendi, 1654/2; 3533/8; 2672/8
Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa, 653/3
Süleymaniye, Pertev Paşa, 238/5
Süleymaniye, Şehit Ali Paşa, 1359/3
İstanbul Üniversitesi Kütüp. A.Y.1494; 1562/2
Hacı Selim Ağa, Hüdâyî, 257; 271/5
Bâyezid, 8003/3

Bursa İl Halk Kütüp, Câmîî Kebîr (Ulu Cami), 1751/2, 1752¹

Eser iki kısımdan meydana gelmiştir: Birinci kısımda **mevt-i ızdırârî**, ona kabiliyet ve isti'dâd, ölümü temennîden nehy, ölüm anındaki fitneler, saâdlerin ve şakîlerin halleri, kıyâmet, haşr, hesap, şefâat ve ru'yetullah'ın keyfiyeti bölümler halinde anlatılmaktadır.

İkinci kısımda ise, **mevt-i ihtiyârî** (haşr-i mânevî), tezekkür, verâ', murâkabe, sıdk, zikir, ihsân, muhabbet, temekkün, ittisâl ve tevhîd gibi tasavvufî hâl ve makamlar izâh edilmektedir.

MEVT-İ IZDIRÂRÎ:

Hayatın yok olması,hayatı devam ettiren “**Tabîî ateşin**” sönmesidir. O, soğuk ve kuru tabiatlı bir sonbahara benzer. Bu tür ölüm sadece bedenle ilgilidir ve görünüşte olan bir şeydir. Zira fizîki ölüm, insanı insan yapan hakîkate, onun mânevî rûhuna dokunmaz. Bu ölüm herkesi içine alır.

Hız. Hüdâyî mevt-i ızdırârî bölümünde şu konuları inceler:

1-Ölüme hazırlık ve onu temennî etmenin yasaklanması:

Ölüm her canlının geçmesi gereken bir köprüdür. Bu yüzden ona hazırlık yapmak, aldatıcı dünya hayatının zevk ve eğlencelerinden uzak durmak gerekir.

“Uyanık (akıllı) mü'min ölümü sıkça anan ve ondan sonrasına en iyi şekilde hazırlanmıştır.”² Ve yine akıllı kişi başına gelen bir zarardan ötürü ölümü temennî etmez.

2-Ölüm anındaki fitneler:

İnsan, hayatında çoğunlukla hangi halde ise ölüm anında da o şekilde olur. Ancak dünyada bulunduğu şekilde ölür ve ölüm anında bulunduğu şekilde haşr edilir.Hiç bir ölü yoktur ki kendisine birlikte oturup kalktığı insanlar gösterilmesin. Onlar eğlence erbâbı (dalgacı) iseler; o da eğlence erbâbıdır; zikir ehli iseler; o da zikir ehlidir.

Hevâ ehlinden biri ölüm döşeğinde iken “**lâ ilâhe illallâh**” demesi söylendiğinde onun “ **iç, bana da ver**” dediği anlatılır.

3-Saîd ve şakîlerin durumu:

Gerçek mü'minlerin, âriflerin ruhları bedenlerinden kurtulduktan sonra Kerîm olan Allah'ın huzûruna çıkarlar. Rahmetle müjdelenirler, tüm engelleri aşarak Rabbinin huzurunda durur; kendilerine semânın kapıları açılarak bedenlerinin yanına (geri) döndürülürler.

Günahkarların (fâsıkların) ruhları ise sadece kaynar su ve irin ile müjdelenirler. Ona öfke ile rahmetten uzak bir muâmele yapılır, önüne çıkan engelleri aşamaz, acıyla ve azapla baş başa kalır.

4-Rûhun bedenden ayrıldıktan sonraki durumu:

Ölülerin durumu farklı farklıdır. Muttakîlerin ruhları “**illiyîn**” dedir. Günahkarların ruhları ise “**siccîn**” dedir. İyi olsun kötü olsun bütün ruhlar için tek bir yer

yoktur. Aksine durumlarının farklı olmasıyla yerleri de farklı farklı olur. Her ruh, amelinin derecesine göre değerlendirilir. Sündüsdekiler “ **güzel ahlâk**” sahipleri. Reyhandakiler “ **oruç tutanlar**” dır.

5-Cesetleri bozulmayanlar (toprakta bedenleri çürümeyenler):

Peygamberlerin, velîlerin ve şehitlerin cesetleri yok olmaz, bozulmaz. Bunların dışındakilerin bedenlerini toprak çürütür. Peygamberler, velîler ve şehitlerin cesetleri Allah'ın yeryüzündeki emanetleridir. Çünkü onlar hâlâ Allah yolundadır, cesetleri (aynen) bırakılır.

6-Sûra üfürülme ve diriliş:

Allah Teâlâ kendisine kavuşmaya can atanları kendisine kavuşturmak ve sevdiklerine Bekâ yurdunda nimetini tamamlamak istediği vakit sûra üfürülür, kabirdekiler dirilitir. Bedensiz ruhlar ile bedenlerine kavuşacak ruhların durumları belirlenir. İşte gerçek zevk, bütün iyiliklerin gerçekleşmesi ruhun bedenle birleşmesi ile olur.

7-Haşrin halleri ve keyfiyeti:

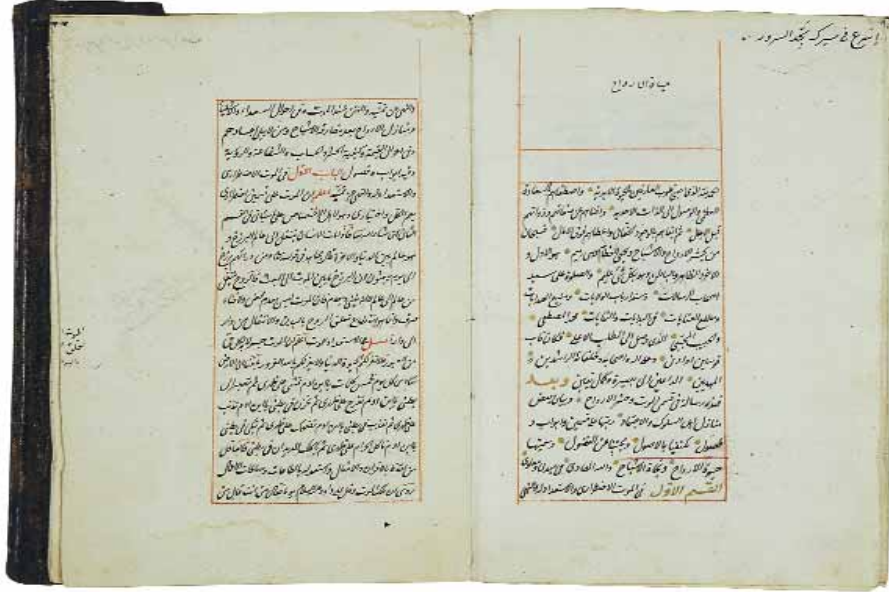
Kur'ânî delil, ruh ve cesedin haşrini gösterir. Doğru inanç sahipleri de burada tereddüt etmez. Zira cesetlerin dağınık parçalarının toplanması, yaratmaktan, vâretmekten daha zor değildir.

Nebi (sav)'e insanların nasıl haşr edileceği sorulduğunda demiştir ki: “İki kişi bir devenin üzerinde, beş kişi de bir devenin üzerindedir. Bu, onların sefere çıkıp, her biri müstakil binek bulamayan ve başkasının terkisine binen bir topluluk gibi amellerinin zayıf olmasındandır. Malını düşünen, malını harcarken elini açan, sâlih amelleriyle Allah'ın rızâsına koşan her zaman huzûr ve rahat içindedir.”³

8-Hesap ve Keyfiyeti:

Bir kısım naslar hesâbın şiddetine, bir kısmı kolaylığına bir kısmı da hesabın kalkacağına işaret eder. Bir grup ise hiç hesaba çekilmez. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “**İşte onlar hesapsız cennete girerler.**”⁴

Buhârî Hz. Âişe'den Nebi (s.a.v.)'in “Kıyamet günü hesaba çekilene azap edilir”⁵ Ve yine Hz.Âişe Rasulûllah'ın: “ Kıyamet günü adaletli kadı getirilir ve şiddetli bir hesapla karşı karşıya gelir ve o, iki kişi arasındaki bir hurma için dahi asla hüküm vermemeyi temenni eder.”⁶ dediğini, işittim der.

Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Hayâtül-Ervâh isimli eserinin başlangıcı

9-Allah'ın Görülmesi (Ru'yetullah) :

Sahihayn'da Ebu Musa'dan rivâyet edildiğine göre: "İki cennet vardır ki; bunlar, kapları ve içindeki şeyler gümüştedir. İki cennet de vardır ki, onlar, kapları ve içindeki şeyler altındandır. Adn cennetinde cennetliklerle Rablerini görmeleri arasında Allah'ın vechindeki Kibriya ridasından başka hiçbir şey bulunmayacaktır."⁷

Müellif ölümü kısımlandırdıktan sonra özellikle sâlikin (tasavvuf erbâbının) mânevî yükselişi için şunların zorunlu olduğunu söyler:

"O halde ey şaşkın tâlib ve susuz âşik! Eğer Celâl ve Cemâl duvarlarını aşıp vuslatın selsebîl pınarına ulaşmak istersen, nefis vatanından çıkıp üns şehrine sıdk ile hicret etmek gerekir. Bu ise, sırrı letâfete ulaştırarak müşâhede ve riyâzatlarla, tevbe ve Allah'a rücû ile olur. Çünkü senin sırrın, letâfeti kadar ilâhi va'di duymaktan zevk alır; va'idin caydırmalarından etkilenir böylece kemâli elde etmeye râğbet edersin. Tevhid nurları zuhûr eder. Bidâyette, usûl ve yöntemlere uymada, muâmeleleri tashîh etmede, ahlâkı tezkiyede, vâdileri geçmede, hallerin doğru ve kusursuz olmasında, velâyet makamlarına ulaşmada, hakîkatleri tahkike ve nihâyetlere ulaşmadaki himmetin kuvvetlenir.

O halde her bir makamdan Kadîr ve Allâm olan Allah'ın yardımıyla bakiyyenin (sevabın ve en güzelin) sonuna ve merâmın nihâyetine varıncaya kadar çalışman, gayret etmen ve teyakkuz halinde bulunman gerekir."

MEVT-İ İHTİYÂRÎ VE HAŞR-İ MANEVÎ :

Ölüm ve kıyamet üç kısımdır :

Birinci Kısım: Avâmın kıyametidir. Bu herkesin tabî mecbûrî ölümü, hayvanî rûhun bedenden çıkması ve aile, mal ve çocuktan ayrılmakla meydana gelir.

İkinci Kısım: Ehl-i Kulûb'un kıyametidir. Bu, dünya hayatında arzulara gem vurmamak, nefsin hevâsının izlerini yok etmek, takvâ ile his elbiselerinden soyunmaktır.

Üçüncü Kısım: Ehl-i Şühûd'un kıyametidir. Bu, varlığın hakîkatine ulaştıran en büyük vesîle ve güç yetirilemeyen en büyük kıyamettir. Hakk'da fâni olduktan sonra gerçekleşir.

Müellif bundan sonra mevt-i mânevînin kısımlarını açıklamaktadır:

Sülûka Başlangıçtaki Dereceler: TEZEKKÜR

Tezekkür ancak tevbeden sonra olan inâbeden sonra gerçekleşir. Zîra tevbe, iştiğalden ibaret olan nefsî mânileri kaldırmak suretiyle hesaba çekmeyi gerektirir. İnâbe ise tezekkürü gerektiren fitrat safâsı ile ancak hâsıl olur. Ve yine tezekkür ancak hilkat perdelerinin örtüsü ayrılmış olan bir akıl sahibi için meydana gelir.

Sülûka Girişteki Dereceler: VERA'

Hak yolcusunun eteğini dünya kirlerinden temizlemesi kalbini ondan koparması gerekir. Zira vera', kalbi şeriat, tarîkat ve hakîkate yasak olan şeylere ilgi duyma kirinden temizlemektir. Resûlüllâh (a.s.) Ebû Hureyre'ye şöyle söylemiştir: "Vera' sahibi ol ki insanların en âbidi olasın."⁸

Sülûk Esnâsındaki Dereceler: MURÂKABE

Murâkabe, her an ve ağızdan çıkan her sözde gaybı mülâhaza etmek için sırrı gözetmektir. Ve yine murâkabe, maksûdu mülâhazaya devamdır. Murâkabenin dereceleri vardır:

Birincisi: Allah'a seyr sırasında devamlı olarak Hakk'a murâkabedir. Bu müridlerin ve seyr ilallah olanların murâkabesidir.

İkincisi: İtirazdan vazgeçmek suretiyle Hakk'ın sana olan nazarını murakâbedir. Bu birinci murâkabenin üzerindedir.

Üçüncüsü: Cenab-ı Hakk'ın ilklerin ilki olduğunu ve O'ndan önce hiçbir varlığın olmadığını ve her şeyde O'nun hakîkatini düşünerek meydana gelen şuhûdî tevhîdin murâkabesidir.

Sülûka Ait Dereceler: SIDK

Sıdk işin direğidir. Onunla tamam olur, düzene girer. O, nübüvvetten sonraki derecedir. Sıdk bütün hakîkatlere izâfe edilmiş, var olduğu ifade edilen şeylerin hakîkatinden haber vermektir. Sıdkın dereceleri vardır:

Birincisi: Kalbin riyâsız ve başka bir niyet karışmaksızın sülûke çağırın biri ile maksûda yönelmesi; kast ve niyetin sıdk sıfatına sahip olmasıdır. Sahibinin tüm harâbiyetini ma'mûr eder.

İkincisi: Sadece halka hizmet için yaşamak istemesi, hayatını yalnızca kulluk için yaşamasıdır. Çünkü nefsinde (başka bir) haz bâki kalmamıştır. Nefsinde yalnızca noksanlık eseri görür; zira o, kemali yalnızca Hakk için müşâhede eder.

Üçüncüsü: Ma'rifette sıdk; yani sadâkat sahibinin derecelerinin en büyüğü. Bu makamda sadık ma'rifetini vâkıya mutâbık kılarak sıdk sıfatına sahip olur. Bu ise kulun ameliyle bidâyette, mutavassıt ehlinde ise halde, kurb ve nihâyet makâmında ise vakitte Hakk'ın rızâsına muvâfık olmasıyla olur.

Sülûke Ait Usûlün Dereceleri: ZİKİR

Zikir Hakk yolunda kuvvetli bir temeldir. Zikre devam etmedikçe hiç kimse Allah'a ulaşamaz. Zikir velîliğin fermânıdır. Zikre muvaffak olana fermân verilmiştir, demektir. Zikirten soyulan azledilmiştir. Zikrullah müritlerin kılıcıdır. Düşmanlarını onunla yok eder, başına gelecek âfetleri onunla savar.

Havâs ehlinin nazarında zikir bir emr-i vicdânîdir. Lisan ile ta'biri kâbil değildir. Onun huzuru kalp iledir. Yoksa kalbin gafletiyle lisanın zikri tek başına huzuru sağlayamaz. Bu yüzden onlar bunu mûteber görmemişlerdir.

Zikrin, sülûkun son mertebesinde bulunanlar için bir mertebesi vardır ki o da fenâdan sonra bakâ makâmıdır. Hakk'ın kendi varlığı için seni yoktan var etmesini zikretmen ve böylece Hakk ile var olup, O'nunla kâim olmandır.

Sâlik İçin Deva Olan Dereceler: İHSAN

Hazreti Peygamber şöyle buyurur: "İhsan Allah'ı görüyormuşcasına ibadet etmendir..."⁹ Bu ihsan mertebesinin dereceleri vardır :

Birincisi: Peygamberinin diliyle kitabında ona öğrettiği Allah'ı görme ameline kast ve niyette olan ihsan.

İkincisi: Hâlin ihsanıdır. Kulun sâlih amellerinin meyvesi olarak ortaya çıkan vâriyatları kendi amel ve gayretinden değil, Allah'tan olduğunu bilip, bunu gözetmesidir. Amel de gayret de O'ndandır ve Allah'ın tevfiğiyledir.

Üçüncüsü: Vaktin ihsanıdır. Vaktin tek olması için, himmetine bir gâye karışmaması için asla müşâhedededen ayrılmamaktır.

Sâlikin Sahip Olduğu Hallerin Dereceleri: MUHABBET

Muhabbet makâmı avâmın son menzildir ki bu menzile geldikleri zaman kendisine dâhil olduğu anda, kulu avâm rütbesinden çıkarıp, havâs zümresine dâhil eden menzillerin sonuncusudur. Ve bu, havâssın makamlarının ilkidir. Mûteber olan menzil, muhabbet durağı ve onun üzerindedir. Muhabbetin altındakiler ise muhabbet ehlinin aksine ücret karşılığı çalışan insanlardaki bir takım menfaat istekleridir. O muhabbet ehli ki, amellerinin karşılığında herhangi bir ücret beklemeyen halâs bulmuş kullardır.

Velâyet Mertebesinde Olan Dereceler: TEMEKKÜN

Temekkün, müstekâr olma gâyesi ve istikâmetin son durağıdır. Bu makâm tuma'nîne makâmının da üzerindedir. Temekkünün de dereceleri vardır :

Birincisi: Mürîdin Temekkünü. Hakk'ın dışındakilere iltifatı keserek kast ve niyeti sahîh kılıp; Hakk Teâlâ'ya yönelmesidir. Dâhil olduğu tarîkinde Hakk'a ermesi de bu sebeptir.

İkincisi: Sâlikin Temekkünü. Mâsivâyı terk etmeyi gerçek mânâda yapabilmektir. Bu da nazardan, tecellî ve ilmî muârazadan hâlin safâsı ile şuhûd, keşf ve parıltılardan gâib olmaktır.

Üçüncüsü: Ârifin Temekkünü. Makâm-ı cemî'de hâzır ve müstekâr olmasıdır. Ve istek perdesini aşmasıdır. Zîra talep bile ancak gaybetle olur ki o da matlûbun üzerindeki örtüdür. Tâlip matlûba eriştiğinde ise (talep biter) talep perdesi kalkar. Temekkün velâyet makamlarının sonuncusu; fark'tan cem'e çıkan (tedânî), mertebelerin nihâyeti ve cem'den fark'a dönen (tedüllî) makamların ilkidir.

Hakikat Mertebesindeki Dereceler: İTTİSÂL

Bu makamda vâkî olan isimlerin tümü, mübdî ve muîd, evvel ve âhir isimleri altında bir araya toplanır. Ve yine aynı şekilde nüzûl sebebiyle zâhir isminin, urûc sebebiyle de bâtın isminin altında olur. Fakat bu makam Cenâb-ı İlâhî ve Hz. Vahdâniyettir. Bu makamdan Hazreti Ehadiyyet'e henüz terakkî edilemedi. de dereceleri vardır:

Birincisi: İrâdî İttisâl. Her türlü şüphe ve vehimden terakkî ve tüm tereddütlerden halâs bularak kasd'ın tashîh edilmesidir. Kulun bu bâbda ittisâli; bu terakkî ve halâs hâlini kendi nefsinde değil, gerçekte Allah ile olduğunu müşâhede etmesidir.

İkincisi: Şuhûdî İttisâl. Şuhûd ilim örtüsünü ortadan kaldırır. Ve ondan fânî olur. Hakk'ın yüce isimlerinden terakkî ile sırların dağınıklığının kalkmasıdır. Zîra sırlar, esmâ'nın mazharlarındaki tecelliyâtın mânâlarıdır.

Üçüncüsü: Vücûdî İttisâl. Bu ittisâlde kendisine işaret eden bir nazar ve muâr bir ismin hâricinde ne bir kadr ne de bir na't idrak edilemez. Vücûdî ittisâl, kulun Hakk'ın vücûdunda fenâ bulmasıdır.

Fenâ ittisâl olarak isimlendirilemez. Lâkin bu isim ondan bir muâr ve kendisine işaret edilen bir nazardır. Bu nazar ise, varlığını Hakk'ın müşâhedesinde, zâtını da O'nun zâtıyla vehmeden fenâ sâhibinin fenâsındaki zuhûrudur.

Sülûkun Sonundaki Dereceler: TEVHÎD

Tevhîd konusunda en üstün kelime, **Ebû Bekr-i Sıddîk**'in sözüdür: “Yaratıklarına tanıması için mârifetinden âciz kalmaktan başka yol vermeyen Allah'ın şânı ne yücedir.” Ve yine denilmiştir ki, “Tevhid, hükümlerin icrâsında kaderin makasları ile seni parça parça ettiği halde şükretmendir.” İlim ehli konuştuklarında, hakikat ehli de işâretlerinde hep tevhîdin dışındaki hâl ve makamlardan tevhîdin tashîh edilmesi düşüncesini işlemişlerdir. Tevhîdin kısımları şunlardır:

Birincisi: Tevhîd-i Âmme; avâmın tevhîdidir. Bu avâmın, Allah'ın yaratıklarına ve yapıcısına işâret eden sanatına bakarak ve de aklî çıkarımlar ve sem'î delillerle olan tevhîdidir. Avâmın bu tevhîdi, şirkin en büyüğünün ortadan kalkmasında ortaya çıkar.

İkincisi: Tevhîd-i Hâssa; havâssın tevhîdidir. Bu tevhîd, hakikatlerle sâbit olur. Ve yine o, zâhirî sebeplerin ortadan kalkması, aklî münâzaa ve tevhîdde delil, tevekkülde sebep, necât için vesîle kabul edilmeyen şâhitlere bağılılığı kaldırmakla olur. Bu tevhîdi “**ayn'ül-cem**” makâmı olarak da vasıflandırır.

Üçüncüsü: Tevhîd-i ehassü'l- havâs; Kıdem sıfatına sâhip olanla kâim olan tevhîddir. Allah Teâlâ bu tevhîdi kendine hâs kılmıştır. O'ndan başkasının bu mertebeden nasîbi yoktur. Zîra bu tevhîd, cemîan halkın fenâsı ve Hakk'ın bakâsıyla gerçekleşir. Hakk'ın dışındakilerin O'ndan ne bir ibâre ne de bir işâret bulmaları mümkün olmaz. O'nun dışındakiler O'na ulaşamaz.

ESERİN KAYNAKLARI:

Müellif, eserinde konuları incelerken hemen her konuda; genelde birinci kısımda Kur'an-ı Kerim'den birkaç âyet zikretmiş, ardından hadislerle konuya açıklık getirmiştir. Müellifin kullandığı risâle içindeki hadislerin toplamı kırk kadardır. Hadislerin çoğu, **Buhârî** ve **Müslim** başta olmak üzere diğer **kütüb-i sitte** eserlerinde ve **Ahmed b. Hanbel'in Müsned**'inde bulunmaktadır. Hadislerde sened zinciri pek yoktur. Son râvîden nakledilmektedir. Hadislerin kaynaklarını ise çok az zikretmiştir.

Âyet yorumlarında kullandığı tefsirlerin kaynaklarını belirtmez. Müellifin kaynak olarak en çok kullandığı **rüyâ**, **sûfî sözleri** ve bir **veliden naklen** anlatılan ifadelerdir. Hüdâyî, konunun açıklanması ve anlam kazanması için bunu sık yapar. Örneğin; “**Yâfiî'nin** (velilerden birinden) naklettiğine göre o şöyle diyor: “**Allah'dan bana kabir halkının makamlarını göstermesini istedim...**” gibi.¹⁰

Hüdâyî'nin eserin ikinci kısmındaki temel kaynağı Kur'an ve Hadis'lerden sonra “**Şeyhu'l – İslam**” lakâbıyla meşhur, sahasında kendinden sonrakilere kaynaklık edecek olan “**Menâzilü's-sâirîn**”¹¹ adlı eserin müellifi **Abdullah Ensârî** (ö.481/1089)'dir. Hüdâyî özellikle onun hakkında “**Şeyhu'l-İslâm**” terimini kullanmaktadır.

Menâzilü's-sâirîn, kısa bir mukaddime ve on bölümden oluşmaktadır. Ayrıca bu on bölüm de kendi içinde on kısma ayrılarak toplam yüz menzilden oluşur. Bu tasnif daha sonra ki sûfîlerde de görülür. Meselâ, **Ankaralı İsmail Rusûhî** (ö.1041/1630)'nin “**Minhâcü'l-Fukarâ**”¹² sı eserin şerhi gibidir. Yüzlü tasnif onda da görülür. Eserdeki dereceleri beyan eden başlıklar şunlardır: **Bidâyât**, **Ebvâb**, **Muâmelât**, **Ahlâk**, **Usûl**, **Evdiye**, **Ahvâl**, **Velâyât**, **Hakâik** ve **Nihâyât** bölümleridir.

Hüdâyî, ikinci kısmın mukaddimesinde yaptığı açıklamayla bu on bölümden

Önceleri Hüdayî Kütüphanesi olarak kullanılan binâ

Hazreden bir kesit

yalnız bir hâl ve makâmı açıklamakla yetindiğini belirtmektedir. Burada bir “fasıl” olarak tevbe kavramını bu on tasnife göre tanımlar; ondan sonra ehl-i sülûkun menzillerini açıklamaya başlar. Müellif her menzilden birer konuyu açıkladığından bazen geniş açıklamalarda bulunur.

Hüdayî'nin isim vermediği ancak yaptığımız çalışma sonucunda gördüğümüz bir kaynak türü de “**Tasavvuf Klasikleri**” diye adlandırdığımız eserlerdir. Bunlardan özellikle “**Kuşeyrî Risâlesi**”nin çok kullanıldığı anlaşılmaktadır. Müellifin konuların açıklanmasında sıkça kullandığı sûfî sözleri genelde bu eserden alınmıştır. Ayrıca müellif, risâlenin son kısımlarında bulunan temekkün, ittisâl ve tevhîd gibi kavramlarda “**varlık**” konularına değinmekte, yer yer izahlar yapmakta ve son olarak biri genel (tüm mü'minlere), diğeri de özel (müridlere) olmak üzere iki vasiyetle eserini tamamlamaktadır.

Tasavvuf tarihinde yukarda zikredilen yüz makamın dışında farklı makam anlayışları da olmuştur. Onlardan biri de “**Meşrebü'l-Ervâh**” müellifi **Rûzbihân Baklî** (ö.606/1209)'nin yaptığı tasniftir. Müellif bu eserinde **1001** makamdan bahsetmektedir. Eser, kulun manevi yolculuğu esnasında rûhî ilerlemelerle kat etmesi gereken makamlardan bahsetmektedir. 1001 makam tasnifiyle yazılmış ve bize kadar gelmiş tek eser budur. Müellif bu makamlara delil olarak; Zünnûn'un “ Kul ile Rabbi arasında bin ilim”, Bâyezid'in “ Kul ile Rabbi arasında bin makam”, Ebubekir Kettânî'nin “ Kul ile Rabbi arasında bin engel vardır.” sözlerini göstermektedir.¹³

Müellif ikinci bölümde mevt-i ihtiyârîyi anlatırken, kıyamet, haşr ve tevbe kavramlarını karşılaştırmalı olarak ele alır. Kıyameti ve haşri üç kısımda inceler. Kıyamet ona göre, “**avâmın kıyameti**”, “**ehl-i kulûb'un kıyameti**” ve “**ehl-i şühûd'un kıyameti**” olarak üç türdür. Ehl-i şühûd'un kıyametini hakiki ölüm olarak görür ve ona göre bu durum fenâdan sonra bekâ halidir. Allah Teâlâ bu makamdakileri uhrevî hayat ile diriltmiştir. Onlar hem mutlak hem de mukayyed olarak Allah'a kavuşanlar, O'nun Zâtî'nin Cemâlini müşâhede edenlerdir.

Ebû Yezîd el-Bistâmî, bu makamda (ö.262/875): “ Sevgiyi kadeh kadeh içtim, ne şarap bitti ne de ben kandım.”¹⁴ demiştir.

Müellif **haşri** de üç kısımda ele alır: **Avâmın**, seçkinlerin (**havâsın**) ve en seçkinlerin

(**havâssü'l- havâss**) haşridir. Bu durum, rûhâni enâniyet kabirlerinden Rabbânî hüviyete bürünmektir. Nitekim Allah Teâlâ: “**Müttakileri heyet halinde O çok esirgeyici Allah’ın huzuruna toplayacağımız gün ...**”¹⁵ buyurması bu hakikati ifade eder.

Müellif tövbe konusunu da dokuz başlık altında ele alarak açıklar.

Hüdâyî, eserin son bölümünde bir nasihat ve bir vasiyet sunmaktadır. Bunlardan birincisi tüm mü’minlere genel bir nasihattir. Bu nasihatın son kısmı şöyledir:

“Sizi, geçici ve aldatıcı şeylere ve dünyalık hazlara dalmaktan kurtaracak şeyleri hatırlayın. Ölümü ve kabir (ehlinin) ahvâlini çok tefekkür edin. Hesap günü gelmeden önce nefislerinizi hesaba çekin. Yemede, içmede ve kelamda kifâyet miktarından fazlasını terk edin. Herkesi içine alan o tabiî ölüm gelmeden önce fenâ sırlarındaki irâdî ölümü tercih edin.”

İkinci bölüm ise tasavvuf erbâbına (sûfîlere) bir vasiyettir. Burada özetle şöyle der: “Ey sadakât sıfatına bürünmüş, Hakk’ı arayan âşık oğul! Öncelikle sana gereken, Hak elçilerinin getirdiği haberleri (amelde) sağlam ve güzel yapmandır. Yolların en doğrusu olan tasavvuf yoluna dahil ol. Kemâl ehline sevgi besle, saygılı ol. Onlara karşı hürmeti tercih et. Zira onların kalpleri sırlar hazinesidir. Şüphesiz mertebelerin en yücesine ulaşmak ancak Rabbin yolunda edebe riâyetle mümkündür. Nefsin tezkiyesi ve kalbin tasfiyesinde gayretini çoğalt. Hizmet ehli olup bir seyyid ol ki kullar da sana boyun eğip saygı duysunlar. Bir kapıya sürekli devam et ki diğer kapılar da sana açılsın. Hakiki varlık sahibi ancak, Kâhâr ve Vâhid sıfatının sahibidir. Gözlerinden ve gönüllerinden perdelerin kaldırıldığı kimseler bu sırrı müşâhedeye muktedir olmuşlardır. Bu, Allah Teâlâ’nın bitmez tükenmez fazlıdır; onu dilediğine verir.

Hazreti Hüdâyî’nin bu eseri kişiye ölümü hatırlatan ve onu mânevî yol da yetiştiren bir eserdir. Korku ve ümit arasındaki çizgi, Kur’an ve sünnet üzere muhafaza edilmiş dünya ve ukbâ mukâyesesi en güzel ifadelerle anlatılmıştır. Özellikle son kısımda sunduğumuz nasihat ve vasiyetinde özetlediği ifadeler başta iyi bir kul sonra da iyi bir mürid olmanın yollarını göstermektedir.

DİPNOTLAR

¹ Geniş bilgi için bkz. YILMAZ H.Kâmil, *Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, İstanbul 1982,37.

² İbn Mace, Sünen, 4260

³ Buhârî, Rikâk,48; Müslim, Cennet,59; Nesâî, Cenâiz,118

⁴ Gâfir,40/40

⁵ Buhari, I, 37

⁶ Beyhakî, X, 96

⁷ Müslim, İman, 296

⁸ İbn Mace, 4217, *Keşfu'l-hafâ*, II, 45

⁹ Buhari, İman, 37; Müslim, İman, 1

¹⁰ Hüdâyî, eser, IV. bölüm

¹¹ Eser için bkz. A.Ensârî, *Menâzilü's- sâirîn*, Kâhire, 1962

¹² Eser için bkz. Erhan YETİK, *İsmail Ankaravî, Hayatı ve Eserleri*, Ankara,1991

¹³ Bâklî Rûzbihân, *Meşrabü'l – Ervâh*, İstanbul,1973,s.3-4

¹⁴ Abdülkerim Kuşeyrî, *Risâle*, 325

¹⁵ Meryem 19/85

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin *Necâtü'l-Garîk* Adlı Eseri

A H M E T A Ğ R A L I

Araştırmacı - Yazar

Necâtü'l-Garîk¹

Hudaya hamd ve minnet evvel ahir
Ki oldur zâhir ve bâtında zâhir

Zuhuru perde olmuşdur zuhura
Gözü olan delil ister mi nura

Güneş zahir değil midir karındaş
Ne var görmezse anı çeşm-i huffaş

Huda zahirdürür mahlûk mestur²
Hilaf anlayub olma Hakdan dür

Aceb sun' ve aceb sırr-ı ilahi
Ki olmuşdur avalim³ cilvegahı

Heman levs-i cehaletden⁴ elin yu
Bu kevserden içegör bir içim su

Bu zahir bildiğine olma mağrur
Sakın kim ma'rifetden olasın dür

İkal-ı⁵ akl-ı cüz'iyeden halas ol
Efendi badenüş-ı⁶ bezm-i⁷ has ol

Aziz Mahmud Hüdâyi'nin bir eseri

Fİ MEDHİ'NEBİ SALLALLAHU ALEYHİ VE SELLEM

Salât ile selam olsun resule
Ki oldur rehnüma⁸ olan bu yola

Muhammed mukteday-ı enbiyadır
Muhammed rehnümay-ı evliyadır

Muhammed server-i⁹ cem'-i rusuldür
Muhammed hadi-i¹⁰ hayr-ı sübüldür

Kamudan gerçi Hak hoşnud olubdur
Makam amma ana mahmud olubdur

Buyurmuşdur anın şanında Mevla
*Fe kane kabe kavseyni ev edna*¹¹

Şu zatın ki ola meddahı¹² Rahman
Ne vechile anı medh ide insan

Kudümü âlemine oldu rahmet
Anına bitdi bünyan-t nübüvvet

Selam âline ashabına her an
Karin¹³ ola dahi Rıdvân-ı rahman

MATLA-I RİSALE

Gel ey vahdet diyarının garibi
Hakikat gülşenininin andelibi¹⁴

Ezel bağında bitmiş bir gül iken
Kadimi aşiyanda bülbül iken

Tenezzül eyleyüb geldin cihana
Gidersin bir gün eski aşiyana

Bilirsin hod¹⁵ işitdin bu hitabı
*Lidu lil mevti vebnu lil harabi*¹⁶

Bu âlem bir hayal-i haba¹⁷ benzer
İçinde ömr-i âdem aba benzer

Sakın imdi hayalata inanma
Eser yele akarsuya dayanma

Şahadet mülküdür zahirde dünya
Hakikatde velâkin dar-ı ukba

Çü¹⁸ dünya ehli bir serhoş gibidir
Ko gördükleri bir düş gibidir

Sened isterler ise bu kelama
Nazar kılsınlar *ennasü niyama*¹⁹

*Kale'n Nebiyyü sallallahu aleyhi ve sellem "ennasü niyamen ve iza matü intebehu" Ve emma Yusuf aleyhisselam fekad büniye'I emrü ala zahirihi ve kale "ya ebeti haza te'vilü rü'yaye min kablü kad celaleha Rabbi hakka"*²⁰

Çü Yusuf zahiri üzre gidipdir
Anınçün hakla ta'bir edipdir

Göre irfanın fahr-i enamın²¹
Nice hakkını vermişdir makamın

Ki dünyayı hayal ve hab bildi
Uyanmağı beyim ukbada kıldı

Uyan gafletden imdi akıl²² isen
Hakkı anlayıgör ehl-i dil isen

Olub ölmezden evvel bil Huda'yı
Hevayı ko sivayı ko Hüdai

Siva-yı Hak heva ile hevesdir
Hak anla Hakkı bil Allah besdir²³

Kişi Hak bilmeğe geldi cihane
Yanılr arada türlü bahane

Kalallahu teala “vema halaktül cinne vel inse illa liya’budun” ve fesserehu İbn-i Abbas radyallahu anh bikavlihi “liya’rifun”²⁴

Müfesserdir²⁵ ibadet ma’rifetle
Bilinmez işbu cah²⁶ menziletle

Kelam-ı İbn-i Abbas’a nazar kıl
Gönülden rayb²⁷ ve şekk asarını sil

Sakın kim olma bu ma’naya cahid²⁸
Kelam-ı *küntü kenzen* ana şahid

Vefil kelimati’l kudsiyyeti “küntü kenzen mahfiyyen fe ahbebtu en u’rafe fe halak-tü’l halka li u’rafe ve tahbebtü ileyhim bin ne’ami hatta arafuni”²⁹

Eğer oldunsa bu ma’naya vakıf
Çalış sa’y et ola gör Hakka arif

Nedir dersen eğer anın tariki
Bilir Hakkı bilen nefsin hakiki

Kale’n Nebiyyü sallallahu aleyhi ve sellem “men ‘arefe nefsehu fekad ‘arefe rab-behu”³⁰

Efendi nefesine agâh³¹ olagör
Mücahid fi *sebilillah* olagör

Heva-yı nefsini kam’³² eyleyen er
Cihad-ı ekber eyler ey birader

Ve lizalike kale’n Nebiyyü sallallahu aleyhi ve sellem hine recea an gazvetin “ra-ca’na minel cihadi’l asgari ile’l cihadi’1 ekber; ya’ni mücahedeti’n nefsi ve inne min uddet cihaden ekberen lienne ha saret sebeben kariben li ma’rifeti’r rabbi’Ile-ti hiye’l maksudü minel halki bi hilafi cihadi’l ma’ruf”³³

Şu kim ede hevayı kam’a cür’et
Eder Mevla ana labüd³⁴ hidâyet

Kalallahu teala vellezine cahed” jinl linehdiyennehum sübülena “³⁵

Gel imdi maksada eyle şuru’u³⁶
Beyan eyle usulü ve fûru’u

Me’anı³⁷ mekdebinden bir varak yaz
Beyim ıtfal-ı ervaha³⁸ sebak yaz

Seragaz³⁹ eyle uşşaka nevedan⁴⁰
Geçegör bu heva ile sivadan

Sakın elden koma mıkraz⁴¹⁻¹ la yı
Gönülden kesmeğe hubb-i sivayı

Tılsım-ı kenz *illa la* dır ey yar
Nitekim halika ekvan ve asar

Derviş tevhide imdi gayret eyle
Define açılınca dikkat eyle
Evvela kim başına devlet konubdu
Hüma⁴²-yı izzet ve rıf'at⁴³ konubdu
Budur asl-ı usul olduğu tevhid
Ki ider ağyardan⁴⁴ matlubu tevhid
Saray-ı sırra pes nefy oldu çarub
İren isbata tahsil itdi matlub
Hüviyetden dem urub Hakka irdi
Hayat ikliminin zevkini sürdürdü
Bizim ahvalimiz ey hayy u kayyum
Cenab-ı pakine hep cümle ma'lüm
Dü âlem taht-ı teshirindedir⁴⁵ hep
Doyar mı kahrına hiç kimse ya Rab
Bize lutfunla eyle ya zel ikram
Celalinden öte ikramın in'am
Fenadan geçirüb irgör bekaya
Fetür cüdunla⁴⁶ hakkani' ataya
Hudaya eylegil fadlınla rahmet
Bulavuz ta kim cennet içre cennet
Şunu kim kaplıya envar-ı tevhid
Tulu'⁴⁷ ide ana esrar-ı tevhid
Girer cennet içinde cennete ol
İrer lezzet içinde lezzete ol
Nüh⁴⁸ cennet halıkına yası! olur
İrer zevka muradı hâsıl olur

Fİ BEYANİ MERATİBİ'T TEVHİD

Gel ey hoca yine aç tenk-i⁴⁹ sükker⁵⁰
Mükerrer ola ta kim tatlı sözler
Kelam-ı kümmeli⁵¹ takrir eyle
Gönüller hanesin tenvir eyle
Safalar sürmeğe ervah ve esrar
Nedir ehl-i hakikat söyle ey yar
Meratib⁵² üzredir erbab-ı tevhid
Tefavüt⁵³ üzredir ashab-ı tevhid

Kimi efale ermiş kimi sıfata
Kimi vasıl dürür tevhid-i zata
Beşer haddi efendi bu kadardır
Ötesi sanma makdur-ı beşerdir
Meğer kim berk-i⁵⁴ hatıf⁵⁵ gibi bir an
Kulun sırrına ire nur-ı Rahmanı
Velâkin zail⁵⁶ olur yine ol dem
İrişmez ana bin akl-ı âdem
Eğerçi fadl-ı Hakdır işbu halat⁵⁷
Kapudur ana lakin zikr u ta 'at
Müsemmaya vesail⁵⁸ oldu esma
Yolundan feth olur labüd⁵⁹ mu'amma
Şu kim esrar-ı zikre irmek ister
Yolundan tutsun anı ey birader

*İnne't tevhide mebde'ü külli zevkin ve nimetin kema enne's şirke menşau külli azabin ve nikmetin*⁶⁰

Bu tahkiki birader istima'⁶¹ et
Safa ve zevkle bir hoş sima' et
Cemi' zevka tevhid oldu mebde'
Azaba nitekim şirk oldu menşe'
İki kısım oldu şirk ey merd-i⁶² tahir
Biri şirk-i hafidir biri zahir
Celiden kurtulubdur ehl-i iman
Hafide kaldı işkâl⁶³ ancak ey yar

*El hadisü fi sahihayn an Enes ibn Malik radiyallahu anh "Ma min ahadin yeşhedü en la ilahe illallah ve enne Muhammeden abdühu ve resaluhu sıdkan min kalbih. İlla harramehullahu ale'n nari ve fihima*⁶⁴

*An Muaz ibn Cebel enne'n nebiyyü sallallahu aleyhi ve selleme kale lehu Ya Muaz hel tedri ma hakkullahi alel ibadi kale kultü Allahu a'lemü ve Resaluhu kale en ya'budahu velli yüşrika bih. şey'en sümme kal/e etedri ma hakku'l ibadi alal-lahi teala kultü Allahu ve Resaluha a'lemu kale en La yu 'azzibehum"*⁶⁵

Hadisin zahirine olma mağrur⁶⁶
Ki İrfan meclisinden olasın dür
Ki ehl-i ma'siyet derler bunu hep
Yine böyle iken olurlar mu'azzeb⁶⁷
Budur vechi eğer eylersen idrak:
Ki ol şirk-i hafiden olmamış pak:

Usat-168 mü'minini yakdığı nar
Anınçündür beyim şirk-i hafi var
Eğer şirk-i hafiden kurtulaydı
Huda anı cahıme⁶⁹ mi salaydı
Nebi sana bu ma'nayı duyurdu
Anınçün sıdk-ı kalb ile buyurdu
Hadis-i saniye⁷⁰ dahi nazar kıl
Hilafın anlamakdan ki hazer⁷¹ kıl
Beyim bu kaide ma'lumun olsun
Derunun ma'rifet nuruyla dolsun
Umum eyler ifade nekre her an⁷²
Siyak-ı nefye⁷³ vaki' olsa ey can
Bu ma'nayı eğer etdinse idrak
Olunmamak gerek hiçbir şey işrak⁷⁴
Eğer şirk-i hafi ve ger celidir⁷⁵
Bulardan pak olan labüd velidir
Velisine Huda kılmaz azabı
Dahi görmez suali ve azabı
Kişi şirkden edicek içtinabı⁷⁶
Muhakkak bil ki ol görmez azabı
Karındaş anladınsa bu tariki
Karinin⁷⁷ ola tevhid-i hakiki
Bu ma 'nadan ana kim ire irşad
Bir işi *zeyd ü amre*⁷⁸ kılmaz isnad
Muvahhid eylemez pes gayrı isbat
Ki *ettevhidü iskatül izafat*⁷⁹
Mukallid⁸⁰ ger ede da'va-yı tahkik
Olunur hali bu mizana tatbik
Ki *zeyd ü amre* isnad etdiği kar
Kaçan olmasa gelmez ana inkâr
Eğer ol işi andan bilmeyeydi
Fevatından⁸¹ teellüm⁸² gelmeyeydi
Teellüm oldu anın şirkine dall⁸³
Neye vardı aceb bildin mi ahval
Azaba bais⁸⁴ olan şirk ü şekkdir
Teellüm ana bilirse mahekkdir⁸⁵
Gel imdi *zeyd ü amre* söğmeği ko
Beyim asar-ı şirkden var elin yu

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِكِي بِاشْتِدَّه كُورُ سَمِّ دَائِمِ

طُورُ رَحْضَرَتِ شَاهِ رُسُلِكَ

نُبُوتِ أَوْ قَدَمِ صَاحِبِ بَيْدَرِ

يُوزُونَ

قَدَمِنَه

كَلَامِ

جِهَارِ

يَسِيرِ

عَمْرِ

عَلِيٍّ

نُؤْلَه تَاجِمَه

قَدَمِي رَسَمِي

كُلِّ كَلْبَارِ

بِخْتِيَا دُورَمَه

سُورِ

أَوْ

بِزَسُوه رِزِ

يَا رِوَلِي

أَبُوبِكْرِ

عُشْمَانِ

رَضِيَ اللَّهُ
عَنْهُمَا
سَكِينِ

طَهْرَانِ
عَلِيٍّ
رَضِيَ اللَّهُ
عَنْهُمَا

بِنَدْوِ الرَّعْبَاءِ حَيْثُ نَزَلْنَا مَرَّةً بِرِجْلِ خَطَا

KISSA-İ ŞEYH EBÂ YEZÎD BİSTÂMÎ

Rivâyet olunur ki pir-i Bistam
Ki ya 'ni Bayezid sahib-i ikdam
Bu denlu cidd ve sa'y-ü dikkatiyle
Bu denlu halvetiyle uzletiyle
Bakub her haline ol merd-i faik⁸⁶
Arayub bulmadı bir Hakka layık
Dedi bir Hakka layık iş yok elhak
Meğer var ise tevhidim var ancak
Dediler bilmez misin süd yediğin
Yüreğimi süd ağrıtdı dediğin
Bu resme bulunur mu sende tevhid
Aceb sen kande⁸⁷ ya kande tevhid
Olur, tevhid aslı her kemalin
Nitekim şirkdir aslı her dalalin⁸⁸
Kişinin şirki denludür azabı
Er isen eyle imdi içtinabı
Karini müşrikin olur azazil⁸⁹
Geçer boynuna ağlal⁹⁰ ve selasil⁹¹
Kusuru şirkden şol kim ola pak
Olur, cennet kusurunda⁹² ferahnak⁹³
İki kısım oldu hem cennet kusuru⁹⁴
Birisi ma 'nevidir bir suri
Olubdur ma 'nevi cennetde cennet
Muvahhid anda bulur dürlü lezzet
Görür ol cennet içinde cennet
Bulur her ni'metinde nice lezzet
Kulak işidmeyüb göz görmediği
Gönle gelmeyub akl ermediği
Neler i'dad⁹⁵ eder salih kuluna
Nice vasf eyliyem anı biline
*Kema kale "a'dedtü li' ibadiye's salihin ma la aynün raet vela üzünün semî'at ve-
la hatara 'ala kalbi beşer"⁹⁶*
Salaha gerçi her ma'ruf yoldur
Hakikatde velâkin salih oldur
Ki ol terk ide cümle masıvayı
Geçe nefsinden bula Hudayı

İrişmiş ola ol tevhid-i zata
Bakub kalmaya efal ve sifata

Bu tevhide eğer ermek dilersen
Seray-ı vahdete girmek dilersen

Devriş sıdkıyla daim kar'-ı bab⁹⁷ et
Sivayı terk edüb ref-i hıcab⁹⁸ et

Gerekdir terk-i dünya terk-i ukba
Hıcabın azamı varlıktır amma

Velizalike kile vücudike zenbün la yukase aleyhi zenbün ahar⁹⁹

Ne vakit kim ola ol zenb zail
Gidüb hail¹⁰⁰ ola dil Hakka vasıl

REF'U'L HİCAB VE TA'LİMÜ'L EDEB

Gel ey devlet meta'ına haridar¹⁰¹
Ki guş-i¹⁰² cana bir hoş gevherim var

Ne gevher¹⁰³ belki miftah-ı¹⁰⁴ se'adet
Anınla açılır ebvab-ı¹⁰⁵ hikmet

Hidâyet erüb ol babı açarsan
Hicab-ı a'zamı öte geçersen

Olasın cem'a ve hem farka vasıl
Kemaliyle muradın ola hâsıl

Kaçan nur-ı hakikat lem'a¹⁰⁶ sala
Seni bir cezbe ile senden ala

Rububiyet dimağında ide kar¹⁰⁷
Ubudiyette kasır¹⁰⁸ olma zinhar

Çalış işbu hıcabı hark¹⁰⁹ idegör
Sakın cem' ile farkı fark idegör

Hakikatde dilersen feth-i babı
Beyim hark eyle bu muhkem hıcabı

Zekere'l kavmu enne' lfarka ma nüsibe ileyke mine'l kesbi ve ikameti ve daiifi'l 'ubudiyeti ve ma yeliku bi ahvali'l beşeriyeti. Ve'l cem'a ma sülibe 'anke bel kane min kabli'l hakkı min ibda' melanin ve ibtidai lutfin ve ihsanin ve labudde lilabdi min-hüma feinne men la tefrikate lehu la'ubudiyete lehu ve men la cem'a lehu la ma'rifete lehu fe kavül 'abdü iyyake na'büdü isbatu't tefrikati ve'l 'ubudiyeti. Ve kavluhu "iyyake neste'inu" talebü'l cemi fenzur ile'l irşadi'l ilahiyyi keyfe ceme'aha fi's suretilleti ce'aleha müfteteha kitabihî'r refî'i ve elzeme kraeteha fi's salati li külli şerifi ve vadin. Sümme i'lem enne muradena fi hazihî'r risale bi'l cem'i ve't tefriki 'âdemi ihticabi'l 'abdi bi'l hakkı 'ani halki ve la bi'l halki 'ani'l hakk feyeummü'l farku elle-

*zi kable'l cem'i ve ba'deha fela yahtecibu bi'l vahdeti 'anil kesreti ve la bi'l kesreti
'ani'l vahdeti bel yecme'u beyne ma'rifeti ve'l ubudiyyeti fe yahsulu lehu'l bekaü ba-
de'l fenai fefhem zalike tahlus 'ani'l mehalik vallahu'l hadi ve 'aleyhi i'timadi.*¹¹⁰

Şunun kim cem 'i yok irfanı yokdur
Şunun kim farkı yok ilhadı¹¹¹ çokdur

Gezer cem' ehli deryalarda galtan¹¹²
Yürür fark ehli sahralarda hayran

Biri şol türke benzer şehre gelmez
Biri şehir âdemi ki karye¹¹³ bilmez

Hakikatde kemal ehli ol oldu
Ki hem deryayı hem sahrayı bildi

Şu kim bu vartadan¹¹⁴ buldu halası
Beyim şekksiz ol oldu tanrı hası

*Kalallahu te'ala "in tusıbhüm hasenetün yekalu hazıhi mi'indillah ve in tusıbhüm
seyyietün yekalu hazıhi min 'indii. Kul küllün min 'indillah "*¹¹⁵ *ve kale eydan "ma
esabeke mi hasenetin feminallah ve ma esabeke min seyrietin femi nefsik"*¹¹⁶

Ki olur *kim femin nefsik* der ol şah
Ki olur der *kul küllün min indillah*

Beyim tevhid-i sırfın da yeri var
Makamın gözle gafil olma zinhar

Bu tevhide Bakub Musa peygamber
Pes *illa fitnetük* der ey birader

*Kalallahu Teala hikâyeten 'an Musa aleyhisselam "in hiye illa fitnetuke tüdillü
biha men teşa ve tehdi men teşa"*¹¹⁷

Evgat¹¹⁸ fehm eyle ma'na-yı kelamı
Gözet yerli yerinde her makamı

Günahı nefse isnad eyleyigör
Edeb yolun efendi söyleyi gör

Değil bu şirkin ol tevhide mani'
Sana belki bundan dahi nafi'¹¹⁹

Kula Mevla edeb yolun duyurdu
Göre nice *femin nefsik* buyurdu

Ebeddir hilye¹²⁰-i İnsan-ı kâmil
Edeb terk etti redd oldu azazil¹²¹

Dilersen olasın makbul-ı hazret
Müeddeb ol bulasın ta ki kurbet¹²²

KISSA-İ ŞEYH EBA SA'İD MA'A'Z-ZÂİRE

İşit kim bu Sa'ide geldi bir er
Ziyaret etmek için ey birader

Meğer fark etmeyüb ol sol ve sağın
Kapıya kodu ol sol ayağın

Buyurdu ana ol sahib-i keramat
Karib¹²³ olmaz edebsiz bize heyhat

Şu kim rah-ı¹²⁴ edebden taşra¹²⁵ gide
Kaçan ola bizimle sohbet ede

KISSA-İ ŞEYH BAYEZİD EL-BİSTAMİ

İşitdin mi aceb şol Bayezidi
O aynü'l arifin olan feridi

Yanında öğdüler bir şahsı hayli
Anı görmeğe etdi kalbi meyli

Varub anı ırakdan bakdı gördü
Ki ol er kıbleden yana tükürdü

Edeb terk edüb ol çün böyle etdi
Görüb şeyh anı koyub döndü gitdi

Dilersen kim kabul ide seni Hak
Müeddeb ol müeddeb ol müeddeb

TAHKİKU'L HAK

Beyim sem'inde¹²⁶ olsun işbu tahkik
Gerekdir kâmile cem' ile tefrik

Kaçan kim ola bir zellet suduru
Bakub tevhide hoş görme kusuru

Tenezzül etse nefse töhmet eyle
Terakki et efendi gayret eyle

Bu şirki tutma ol tevhide yeksan¹²⁷
Bulunur zulmet içre ab-ı hayvan

Teferrüc¹²⁸ et hakikat gülistanın
Hisar edin şeri'at bostanının

Hakikat eyleyüb sırrında ceylan
Şeri'at zahirin hıfz etsün ey can

Kale Ebu Süleyman Darani kuddise sırruh “rubbema yenküsü ‘lhakikatü fi kalbi erba’ine yevmen fela üzerine leha en tedhule kalbi illa bi şahideyni’l kitabi ve’l sünneti”¹²⁹

Gâhî vahdet elinde kıl tena’um¹³⁰
Ki eyle baĝ-1 kesretde terennüm

Seray-1 vahdete yol gösteren şah
Der idi gâh¹³¹ olurdu li ma ‘allah¹³²

Gâhî irşad için erbab-1 dini
Der idi ya Humeyra kellimini¹³³

Bilirsen ger efendi işbu halet
İder anın kemaline şahadet

Habibullaha eyle iktidayı
Sırat-1 müstakime git Hüdai

Hakiki mülke hakkani nıgah¹³⁴ et
Ubudiyet makamın cilvegah et

Kuru da’vada çok türlü telef var.
Ubudiyetde hod nice şeref var

İden *esra bi abdihi* sırrın iz’an
Getürür bu söze sıdk ile iman

Ela yüra innallahe teala’ keyfe kale “sübhanellezi esra ‘abdihi” velem yekul bi nebiyyihi vela bi resulihı iş’aran enne neyle tike’l meratibi’l aliyeti la yeteyesseru illa bil’ubiidiyyeti’¹³⁵

Uluvv-i rütbete ta ‘at sebebdır
Anı sanma ki bir kuru ta’abdir

Kalallahu Teala: “İleyhi yusudu’l-kelimü’t-Tayyibü ve’l-ameli’s-Salihi yerfeuhu¹³⁶

Eĝerçi mu’teber hükm-i ezeldır
Terakkiye sebeb lakın ameldır

Amel etmezse ger icab-1 cennet
Velâkin vardır anda ba’isiyyet

Kulun takdiri Hak sermayesidir
Amel san nerdübanın payesidir

Terakki silmeyene oldu mirkat
Meratib kat’ına olmuşdur rat

Kulun zatında konsa kabiliyet
Çıkarır fi’le anı hüsn-i ta’at

Hakikat sanma kim terk-i aneldır
Velâkin terk-i rü’yet ki güzeldır

Üsküdar İskelesi

Kale Hasan el Basri falemü'lhakikati terkü mülâhazati'l ameli Ia terkü'l ameli ve kale eydan talebü'l cenneti bila amelin zenbün min ez zunüb¹³⁷

Efendi bulmak istersen kemali
Amel it lik¹³⁸ kılma ittikalı¹³⁹

Kale Aişetü radiyallahu anha hine raet enne kademeyi'n nebiyyi sallallahu aleyhi ve sellem kad teverra meta mine'l İlmi fi's salati etükellefü haza ve kad gafera leke ma takaddeme min zenbike ve ma teahhare fekaIe e fela ekunu abden şekuran ve'lhadisü'l mezkûr fi's sahihayni rivâyeti an Aişete radiyallahu anha¹⁴⁰

Sual etdi resule bint-i siddik
Nedir bab-ı amelde bunca tedkik

Bağışlamışdı Huda ol rabb-i ekber
Zunübun *ma tekaddem 'ma teahhar¹⁴¹*

Dedi abd-i şükür olamayayım mı?
Ol ihsana şükr kılmayayım mı?

Gel imdi bu kelamı dinledinse
Hadis-i Mustafayı anladınsa

Sakın bab-ı amelden dur olma
Kuru ümniyyeye¹⁴² mağrur olma

Amel oldu müride kurbet için
Vusül ehline şükr-i ni'met için

Ve fi kelimati'l kudsiyeti layezalü 'abdi yetekarrabü ileyye bi'n nevafili hatta uhibbehu¹⁴³

Amelden Hakk'a yokdur nef¹⁴⁴ veya darr¹⁴⁵
Senin çündür kamusu¹⁴⁶ ey birader

Kema verede fi'l kelimati'l kudsiyyeti ya 'ibadi lev enne evveleküm ve ahıraküm ve inseküm ve cinnekünü kanu ala etka kalbi reculin min küm ma zade zelike fi mülki şey'en ya 'ibadi lev enne evveleküm ve ahıraküm ve inseküm ve cinneküm kanu ala efceri kalbi vahidin. minküm ma nekasa zalike fi mülki şey'en ila en kalle ya 'abdi enema hiye a'maliküm uhsiha sümme üfiküm iyyaha femen vecede hayran felyahmedillahe ve men vecede gayra zalike fe la yelumenne illa nefsehu revahu müslim an ebi Zer radiyallahu anh¹⁴⁷

Sakın terk-i amelden ki hazer kıl
Kimin buyruğunu sayarsın nazar kıl

FASLUN Fİ ENNE'N NÂSE YUHŞERÛNE YEVME'L KIYÂMETİ ALÂ HASEBİ A'MÂLİHİM¹⁴⁸

Kanı bir nakd-ı din ile haridar
Kanı bir müşteri germ¹⁴⁹ oldu bazar

Alub mısır-ı hakikatden şekerler
Akiden pak idegör ey birader

Kişinin i'tikadı fasid olsa
Amel esvaki¹⁵⁰ dahi kasid¹⁵¹ olsa

Ba'id¹⁵² olur Hudanın rahmetinden
Kaçan haz ala cennet nimetinden

Gel ol i'tikadın eyle pak
Kelamı dinle hoş eyle idrak

Pes andan lazım olsun hüsn-i ta 'at
Yüzün ak ola ta rüz-i kıyamet

Ne hal üzre öluser kişi bunda
Anınla kopıser yarınki günde

Bu kavlin sıdkına ey ehl-i iffet
İder *te'tune efvaca*¹⁵³ şahadet

Allah u te'ala 'yevmeyenfahufi's suri fete'tune efvaca"¹⁵⁴

Rüviye ennehu sallallahu 'aleyhi ve sellem süile 'anhu fe Le yuhşeru 'aşeratü es-nafin min ümmeti ba'duhum 'ala sureti'l kıradeti ve ba'duhum 'ala sureti'l hanaziri ve ba'duhum menkusune ercülühüm fevka vucuhihim ve yushabune 'aleyha ve ba'duhum 'umyen ve ba'duhum summen ve bukmen ve ba'duhum yemda'une elsinetehüm hiye müdlatün 'ala sudurihim yesilü'l kayhü min afvahihim yestakziruhum ehli'l cem'i ve ba'duhum kutu'at eydihim ve erculühüm ve ba'duhum maslubuna ala cuzu'in min narin ve ba'duhum eşeddü netnen mine'l ciyfi ve ba'duhum yelbesune ciyaben sabigaten min katranin lazimetin bi culudihim fe-

emmellezine ‘ala sureti’l kiradeti felkıtatü minennasi ve emmellezine ‘ala sureti’l hanaziri ehli’ssuhti ve emme’l menkusune ‘ala vucuhıhim fe ekiletü’r riba ve’ emme’l ‘umya fellezine yecurune filhukmi ve emme’s summu ve’l hükmü fel mu’ci-bune bi amalıhim ve emmellezine yemdaune elsinetehüm fe’l ulemaü ve’l kasa-sü’llezine halefe kavlıhüm a’malehüm ve emmellezine kutı’at eydihim ve ercülühüm fehümüllezine (zune’l) cirani veemme’l meslubune ‘ala cuzu’in min narin fe’s suatü bi’nnasi ile’s sultani ve emmellezine eşeddü netnen min ceyfin fellezine yetbe’üne’s şehevati ve’lezzati mene’u hakkullahi fi emvalihim ve emmellezine yelbesune’l ciyabe fe ehli’l kibri ve’l fahri ve’l huyelai¹⁵⁵

Resülullaha soruldu bu âyet
O sultan itdi tafsili begâyet

Ki bazı ümmetimden ruz-i mahşer
Yakin on türlü suretde geliser¹⁵⁶

Birinin şekli maymun biri hınzir¹⁵⁷
Biri başı aşığa sürünür zir¹⁵⁸

Biri gözsüz biri dilsiz kulaksız
Dilin çiğner biri biri ayaksız

Biri maslub¹⁵⁸ biri müntindir¹⁵⁹ ey can
Birinin oluser kaftanı katran

Gel imdi dinlegil bunları kimdir
Ki bilmek kişiye gâyet mühimdir

Buyurmuşdur yine ol fahr-i âlem
Ki oldur seyyid-i evlad-ı âdem.

Bugün bunda olan kattat¹⁶⁰ ve nemmam¹⁶¹
Olur, maymun gibi yarın bed-endam

Şular kim daima suht¹⁶² ve haram yir
Olur, yarın olar suretde hınzır

Riba malını yirse bunda bir er
Kıyametde yüzü üzre sürerler

Dahi cevr¹⁶³ eylese hükmünde hâkim
Ko pür gözsüz kıyametde o zalim

Şular kim summ¹⁶⁴ bükm¹⁶⁵ olan efendi
Görüb a’malini ana dayandı

Şu kim akvali¹⁶⁶ ahvaline uymaz
Dilini çiğneyüb ol kişi duymaz

Ola şol kimse kim müezzi-i ciran¹⁶⁷
Ko Pür elsiz ayaksız ruz-i mizan

Şunun kim gamz¹⁶⁸ ile sa’yola işi
Cuzu’-ı nara¹⁶⁹ asılır o kişi

Uyub şehavata men' idenler zekâtı
Cifeden¹⁷⁰ kokusu bed ola katı
Şunun kim kibr u fahr¹⁷¹ ola hevası
Olur, katrandan anın hem libası
Beyim ma'lumun olduysa bu ahval
Gerekdir kişide pes hüsn-i a'mal

FASLUN Fİ TAFSİLİ'L A'MAL

Amel dahi iki kısım oldu ey dost
Birisi mağz¹⁷² olupdur birisi post¹⁷³
Ki yani biri batın biri zahir
İkisin dahi cem' eyle olma kasır
İki canib kaçan kim ola ma'mur
Denilür la cerem¹⁷⁴ nurun ala nur
Şeri'at hükmünü eyle ri'âyet
Yerine vara ta farzla sünnet
Ola merdi hem efal ve sıfatın
Müzeyyen ola envariyle zatın
İdegör zahir ve batın ri'âyet
Bulasın ta ki cennet içre cennet
İkisine dahi ikdam-ı¹⁷⁵ tam et
Veli batında- artık ihtimam et
Ki zira batınındır manzar-ı Hak
Taşın mahlûka manzar oldu ancak
Çalış imdi bunu iste Huda'dan
Derunun pak ola levs-i sevdadan
Teneffus edicek rahmet nesimi¹⁷⁶
Getirdi buy-i¹⁷⁷ gülzar-ı¹⁷⁸ kadimi
O buyi duymağa insan gerekdir
Değil ten can içinde can gerekdir
Olur, insan-ı kâmil mazhar-ı Hak
Gözünden perdeyi kaldır öğüt bak
Huda çün *küntü kenz* esrarın açdı
O kenzin zübdesin¹⁷⁹ insana saçdı
Fadail cümle anda cem' olubdur
O Hakka ve Hak ana sem' olubdur

*Kema verede fi'l hadisi'l kudsi la yezlalü 'abdi yetekarrabu ileyye bi 'n nevafile hatta uhibbehu fe iza ahbebtühu küntü sem'ahü ve basarahü*¹⁸⁰

Kişinin tahir ola çünkü kalbi
Olur, ol mahzen-i esrar-ı gaybi

Kulub-ı evliyadır Hakka mahrem
Kulub-ı evliyadır arş-ı a'zam

Efendi bulmak istersen kemali
Kulub-ı evliyadır cilvegahı

*An ibn Ömer radiyallahu 'anhüma enneha kale kile ya Rasülallah ennallahe la fi'l 'ardi ve la fi's semai kale fi kulubi ibadihi'l mü'minin ve fi'l hadisi kudsi la vesi'ani ardi vela semai bel vesi'ani kalbü 'abdiyyi't takiyyi'nagiyyi' i vera*¹⁸¹

Eğerçi pak eden kalbi Hudadır
Sebeb amma ana çarub-ı¹⁸² la'dır

Beyim tevhid olubdur hayr-ı ezkar.
Hadis-i Mustafa'dan ol haberdar

*Kale'n Nebiyyü sallallahu 'aleyhi vesellem hayrül ezkar şehadetün en la ilahe il- lallah*¹⁸³

Şu kim esrar-ı zikre irmek ister
Yolundan tutsun anı ey birader

Muadil olmaz ana sair a'mal
Muhakkak bil efendi böyledir hal

*Kale Resulullah sallallahu 'aleyhi vesellem "Ya eba Hureyre İne külle hasenetin ta'melüha tuzenü yevmi'l kıyameti illa şehadete en la ilahe illallah feinnehä la tuda'u fl mizanin lienneha lev vudi'at fi mizani men' kaleha sadıkan vuzı'ati's semavatü ve'l 'aradune's seb'u vemañihinne kane la ilahe illallahu ercaha*⁴⁵⁹

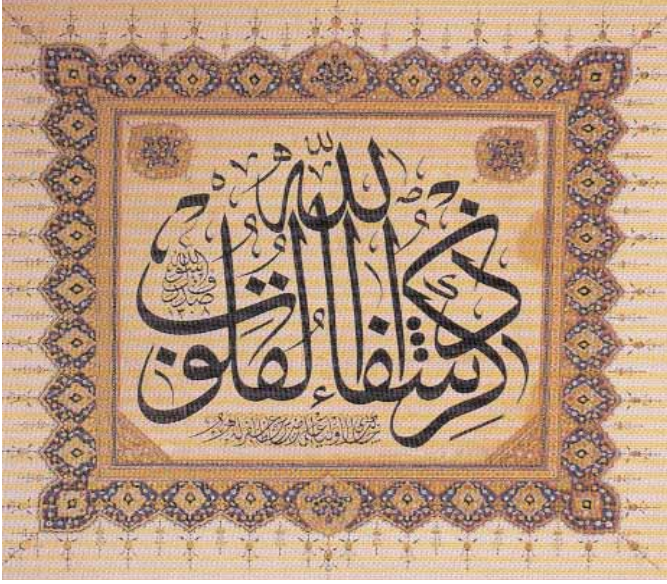
Rivâyetdir resul-i ba-safadan
Nebiler muktezası Mustafa'dan

Ne denlü olsa a'mal ve ibadet
Kamusu tartılır ruz-ı kıyamet

Veli tevhid asla vezn olunmaz
Ki zira tartılacak şey bulunmaz

Kaçan tevhid kim sıdkıla dene
Terazinin konulsa kefesine

Konulsa bir yana ard ve semavat
Muadil mi olur tevhide heyhat

Kalplerin şifasının Allah'ı anmak olduğuru ifade eden levha

Olur, tevhid-i Hak asl-ı usulun
Dahi miftahıdır bab-ı kabulün

Katı akvasıdır¹⁸⁴ erkân-ı dinin
Tılsımıdır beyim genc-i yakinin

Kalennebiyyü sallallahu 'aleyhi vesellem "Büniye'l islam ala hamsin şehadetü en la ilahe illallah¹⁸⁵

Salât u savm ile hacc u zekatdır
Beşincisi heman tevhid-i Hakdır

Eğerçi beşdürür mebnay-ı iman
Velâkin asl-ı küll tevhid-i Rahman

*Kalallahu teala valemü. innema ganimtüm min şey'in fe inne lillahi humusehü."*¹⁸⁶

Ganaimdir¹⁸⁷ ma'rifetle ibadet
Veli tevhid a'ladır begâyet¹⁸⁸

Ganaimden ol oldu hums-i nafi'
Anınçün oldu ol Allah'a raci'

Cevarih¹⁹⁰ hazzı oldu sair ahmas¹⁹¹
Hakkı hakk bil karin olmaya vesvas¹⁹²

VASIYYETÜ'S SELÂTÎN VE'L MÜLÛK

Nasihatdir selâtin u müluke
Heman ancak değil ehl-i süluke

Hakka ta'at ede halka adalet
İki canib bile ola ri'âyet

Olur, mahbub-ı Hak sultan-ı adil
İrer zevka muradı olur hâsıl

Adalet bais-i¹⁹³ kurb-i Hudadır
Nitekim zulmeden Hakdan cüdadır¹⁹⁴

Kale "Ehabbü'n nasi ilallahi ve ekrabühüm minhü's-sultanü'l 'adilü ve ebğaduhum ileyhi ve eb'aduhüm minhü's-Sultanu'l- Cair¹⁹⁵

Cihanı var iden sultan-ı azam
Beşer nev'inin etdi aslın âdem

Kalallahu te'ala "halakaküm min nefsin vahidetin halaka minha zevceha ve besse minhüma ricalen kesiran' nisaen"¹⁹⁶

Kamusu bir kapunun kullarıyken
Kamusu bir erin oğullarıyken

Kimin bay eyledi kimini yoksul
Kimin etdi efendi kimini kul

Olub ruz-ı ezelde böyle kısmet
Beyim bu resme cari oldu hikmet

Seni kul edüb etse gayrıyı sultan
Aceb kadir değil miydi o Rahman

Sana vere bu denlu mülk ve ni'met
Seni sultan ede gayrı ri'âyet

Bu ma'nayı öğüt fıkreyle şaha
Hakkın in'amına şükreyle şaha

Bunun şükrü nedir deyu sorarsan
Rızaullaha doğru yol ararsan

Adaletdir adaletdir adalet
Ki ta asude¹⁹⁷ hal ola ra'iiyyet

Gel imdi idegör bu şükre gayret
Beyim efun¹⁹⁸ olur şükr ile ni'met

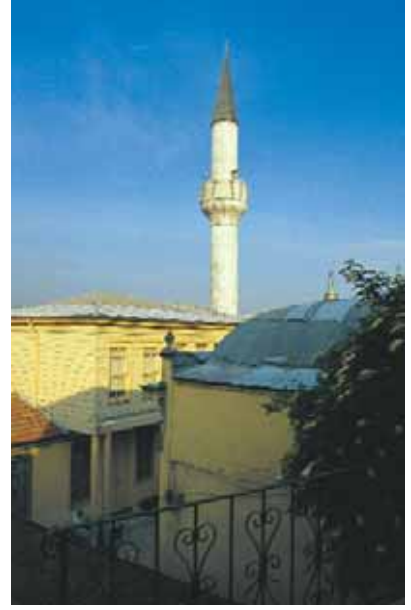
Kalallahu te'ala "le in şekertüm le ezidenneküm"¹⁹⁹

Çalış adı ile doldur kâinatı
Bilürsün kim cihanın yok sebatı

Kime baki kalubdur bu harabe
Kimi gördün yüzün urmaz türabe
İki kapulu bir evdir bu fani
Konub göçmekdedir her dem karbani
Kanı Âdem kanı Havva kanı NUH
Kanı mülk-i bedende hükmiden ruh
Ya İsmail ve İbrahim ve İshak
Kanı bunlar efendi bir öğüt bak
Kanı Yusuf ki oldu Mısra sultan
Kanı dünyaya hükmiden Süleyman
Bu denlü hikmetiyle noldu Lokman
Şu'ayb ile kanı Musa bin İmran
Çü kalmaz enbiyaya evliyaya
Hususana Fahr-i Âlem Mustafa'ya
Olur, mu gayra kalmak ihtimali
Odur akıl ki fikr ede meali
Gider kalmaz bu dehrin²⁰⁰ tac u tahtı
Hazan olur bu bostanın drahtı²⁰¹
Kanı şol tak-ı kisra kasr-ı kayser
Ya cam-ı Cem ya mir'at-ı İskender
Aceb gördün mü Şeddad-ı adı
Koyub gitdi yapub *zatü'l imadı*²⁰²
Sakın imdi bu mü1ke olma mağrur
Adalet et ta ki olasın mansur
Reyanın iyimi kem²⁰³ mi hali
Tefahhus²⁰⁴ eylemekden olma hali
Sakın ashab-ı iğraza²⁰⁵ inanma
Beğim herkes hak ilka ede sanma
Buyurur *i'dilu ahkameh*²⁰⁶ ol rab
Efendi adı olur takvaya akreb
*Kalallahu te'ala i'dilu hüve 'akrebü li't takva'*²⁰⁷
Kaçan sultan ede bir gün adalet
Sanasın etdi yetmiş yıl ibadet
*Kalennebiyyü sallallahu 'aleyhi vesellem 'adlü's sultani yevmen hayrun min 'ibadeti seb'ine seneten ve kale ve'llezi nefse Muhammedin biyedihi ennehu leyür-feu's-Sultanü'l-adilu ile'ssemai mine'l ameli misle 'ameli cümleti'r ra'iyet'*²⁰⁸

Aziz Mahmud Hüdayî Camii ve üst hazire

Aziz Mahmud Hüdayî Camii üstten görünüşü

İbadet kim ede sultan-ı adil
Reyanınkine olur mu'adil
Seni ve ta'atın tafdil ede Hakk
Ne denlü lutf edübdür bir öğüt bak
Hakkın bu ni'metini fikr idegör
Var imdi ana göre şükr idegör

VASIYYETÜ'L ULEMÂ

Gel ey âlim gurur itme uluma
Bakub kalma sakın ancak rusüma

Beyim ilm olucak nafi' gerekdir
Reva-yı²⁰⁹ nefsi ol dafi' gerekdir

Neye yarar efendi felsefiyat
Yürü var eyleme taziyi'-i evkat²¹⁰

Gel imdi gayr-i nafi'den hazer et
Göricek isti'az ile güzer et

*Kema kale Resulullah, sallallahu aleyhi vesellem ve euzübike min ilmin layenfeu*²¹¹

Eğerçi ilm-i nafi' mu 'teberdir
İlimsizlik kavs-ı bi-veterdir²¹²

İlim ki olmaya a'male makrun
Olur, anın işi meftun²¹³ ve mağbun²¹⁴

Te'allümden murad olan ameldir
Ne ankim kıl u kal ile cedeldir

Kaçan âlim ola ilmiyle amel
Olur, ol bilmediği ilme vasıl

*Kale 'aleyhisselam "men 'amile bima 'âlime veresehu'llah 'ilme bima lem ya'lem"*²¹⁵

Dahi hem olma zahir-i ilme mağrur
Ki irfan mektebinden olasın dür

Mücerred zahire aldanma zinhar
Bilirsün zahirin hod batını var

*Kema kale'n Nebiyyü sallallahu 'aleyhi vesellem "ma neze le mine'l Kur'ani âyetün illa veleha zahrün ve batnün"*²¹⁶

Çalış lübb²¹⁷ ehli ol aldanma kışra
Seray-ı ma'rifetden kalma taşra

Eğerçi ilm-i zahir de güzeldir
Hakikat ilmi amma bi-bedeldir

VASIYYETÜ'L MÜRÎDÎN

Gel ey mahbub-ı bi-hemtaya²¹⁸ âşık
İradetde gerekdir kişi sadık

Mürid oldur ede terk-i iradet
Rızaullah gözetmek ola adet

*El müridü 'indel 'ulemai men lehu'l iradetü ve emma 'inde's sufıyyeti men la iradeten leha kile li ebli Yezid Bestami ma türidü kale üridü en la üride*²¹⁹

Rüsüm ve âdete mağrur olma
Mücerred hırkaya mesrur olma

*Kemli kale seyyidü't taifeti Cüneydi'l Bağdadi kuddisesırruh "el 'ibratü lilhırkati la lilhırkati"*²²⁰

Ni'am zahirde taç ve hırkada hüb
Veli batında olmak dahi mahbub

Bu taç u hırka ile hay ve hüdan
Garaz ıslahı nefis oldu kamudan

Gel imdi nefsinı ıslaha kasd it
Çalış dün gün tarik-i hakka cehd it

Huda'ya can ve dilden i'tisam²²¹ it
Ko ihmali beğim ikdam-ı tam it

Eğer buldunsa bir ehl-i kemali
Yolunda hidmet et ko mekr u âli

Ve illa değme bir lafa inanma
Kuru da'va ile iş bitti sanma

Ki zira ehl-i lafın kesreti var
Diriga ehl-i hakkın killeti var

Ebul Kasım Kuşeyri kim ol üstad
Zamanında bu beyti kılmış inşad

*Emmel hıyamı fe inneha kehıyamihim ve era nisae'l hayyı gayra nisaiha*²²²

Anın ol vakte göredir kelamı
Ne nisvan kaldı şimdi ne hıyamı.²²³

Ma'arifden dem urur ba'zı eşhas
Geçinir badenuş-ı meclis-i has

Veli nefsi anın su'bana²²⁴ benzer
Dışı âdem içi kaplana benzer

Eğerçi kim giyer çok kimse sofu
Veli her hırka-puşu sanma sofi

Tasavvuf nefsini pak eylemekdir
Fena ile anı hak eylemekdir

Ve illa şerrünnas olur o kişi
Dalal ve dahi idlal olur işi

Resulün bu hadisın işit ey can
Anın hakkındadır der ehl-i İrfan

*Kale Resulullah sallallahu 'aleyhi vesellem "Şerrun nasi men kamet 'aleyhi' kıyametü ve hüve hayyan"*²²⁵

Sakın bir lem'aya itme kana'at
Çalış kim keşfolanur-ı hakikat

Hazer kıl gitmeden rah-ı²²⁶ dalale
Suluk eyle tarik-i i'tidale

*An ibn Mes'ud radiyallahu 'anhü enne'n Nebiyye 'aleyhi'selamü hatta hattan fe-kale haza sebili'r reşad sümme hatta an yeminihi ve şimalihi hutatan sümme kale hazihi 'ala külli sebilin anha minha şeytanün yedde'a ileyhi sümme tela kavleha te'ala ve inne haza sıratı müstakimen fettebi'ah"*²²⁷

Hutut²²⁸ ile nebi etdi işaret
İder ol rüşdü olana kifâyet

Dalal ve bid'ate ifrat u tefrit
Tarik oldu ve etdi halkı tağlit²²⁹

Aziz Mahmud Hüdâyi Türbesinde bulunan bir hat Levhası

Oturur taşra yollarda şeyatın
Olur, pes orta yolda ismet-i din

Şu kim ehl-i kemal ve ehl-i dildir
Bilür kim hatt-ı evsat mu'tedildir

Gel imdi ol habibe iktida et
Anın gösterdiği doğru yola git

*Kale 'Aliyyü kerremallahu vechehu ve radiyallahu anhu etturuku külüha mesdu-
detün 'ale'l halki illa men iktefa eseru Resulillahi sallallahu 'aleyhi vesellem'*²³⁰

Buyurur saki-i kevser-i alişan
Karin ola ana Rıdvan-ı rahman

Kişi bir yol ile bulmaz hudayı
Meğer ede resule iktidayı

Resule uy beğim hakkı seversen
Saadet ehli olmağa üyvürsen

Sana dahi muhabbet hası1 ola
Derunun şevk ve zevka vası1 ola

*Kalallahu te'ala "kul in küntüm tuhibbanallahe fettebi'uni yuhbibkümüllah "*²³¹

Olubdur cami'-i ahlak-ı kerime
Nazar eyle ala hulk-i azıme²³²

Resulün sünnetin tahsil idegör
Tarik adabını tekmil idegör

Kalallahu te'ala "lekümfî resulillahi üsvetün hasenetün limen kane yercullah "233

Huda'yı isteyen uysun imama
Ki ol irşada geldi hass u 'ama

Dem oldur sırat-ı müstakime
Ki ol iletir kişiyi dar-ı na'ime²³⁴

Huda'yı isteyen sevdi habibin
Bilüb nefsinden artuk can tabibin

Kaçan galib ola hubb-ı peyamber
Kemale erer iman ey birader

Rava'l Buhari an Abdullah ibn Hişam "enneha kale künna maa'n Nebiyyi (aleyhisselam ve hüve ahaza bi yedi Umerin radiyallahu anhu fekale leha Ömeru ya Resalallah ente ehabbü ileyye min külli şey'in illa nefsi fekale lehu aleyhisselamü la vellezi nefsi biyedihî hatta ekune ehabbe ileyke min nefsi fekele Umeru feinnehu elane vallahi ente ehabbü ileyye min nefsi fekale (aleyhisselamü elane ya umeru elane sare imanüke kâmilen "235

Dedi bir gün Resule İbn Hattab
Selam ana dahi bir al-u ashab

Seni nefsimden ayruğundan artuk
Severim bunda asla rayb-i şekk yok

Dedi ana Resü1-i basafa la
Ki nefsinden de hatta artuk ola

Dedi nefsimden artuk sevdim e'lan²³⁶
Dedi kim şimdi kâmil oldu iman

Kişi nefsinden artuk sevse nola
Ki oldur rehnüma olan bu yola

Ki nefs insanı şerr-i bu'de iletir
Resü1-i basafa hod Hakk'a iletir

Kişiyeye nefsidir akreb olanı
Bilürsün taşradır bundan kalanı

Resul andan ehabb²³⁷ olıcak ey yar
Kalanımı kıyas eyle ana var

Fİ'D DUÂ VE'L MÜNÂCÂT

Huda'ya eylegil fadlınla tevfik
Geçür telvinden²³⁸ kıl ehl-i tahkik

Yüzü suyuna cümle enbiyanın
Hususana fahr-i âlem Mustafa'nın

İrişdir bizi efal ve sıfata
Hidâyet eyle hem tevhid-i zata

Bizi avk itmesün²³⁹ esnam-ı nasut²⁴⁰
Olavuz ta ki mest-i²⁴¹ bezm-i²⁴² lâhut²⁴³

Tecelli-i cemal ile vir işrak²⁴⁴
Kuyudu²⁴⁵ al bulalım nur-ı ıtlak²⁴⁶

Yoğise sana layık bizde hizmet
Efendi eylegil fazlınla rahmet

Terakkide tenezzülde ilahi
Cenabındır kulun ancak penahi²⁴⁸

Müyesser eyleyüb nur-ı şuhudu
Ata' et sonra hakkani vücudu

İrüb zat-ı ehadden kut²⁴⁹ ve kuvvet
Habibin hürmetine ver muhabbet

Bizi kıl muttali' cem' ile farka
Efendi vir necatı²⁵⁰ salma garka

Müyesser eyle tev'fik-i Huda'yı
İre matlubuna ta kim Hüdai

HÂTİME-İ RİSÂLE

Yolunda sadıkı işbu risale
Beyim irşad ide rah-ı visale²⁵¹

Ger ehl-i halvette ger celvette ol
Eğer iz'an idersen göstere yol

Ana ma'lum ola hal-i tarikin
İre 'ayn 'a ve gide nokta-i gayn²⁵²

DİPNOTLAR

¹ “*Boğulanın Kurtuluşu*” anlamına gelen bu risale; Aziz Mahmud Hüdâyî (ks.)nin Türkçe ve manzum olarak telif ettiği bir eserdir. Orijinal adı “Necatül Ğarik fi’l-Cem’i ve’t-Tefrik” dir. Tasavvuf terimlerin Cem’ ve Tefrik’i manzum olarak anlatır. (Cem’ ve Fark kavramlarına metin içinde değineceğimiz için burada yer vermek istemiyoruz.) 15 alt başlık ve toplam 340 beyitten müteşekkildir. Daha önce birkaç defa farklı eserlerle birlikte yayınlanmıştır: Tarikatname ve Divan’la birlikte Nuri adlı bir kişi tarafından Külliyyat-ı Hazreti Hüdâyî adıyla yayımlanmıştır. (İstanbul 1287) Bu neşrin Hüdâyînin kısa bir hal tercümesiyle tarikat silsilesine de yer verilmiştir. Aynı eserleri Mehmed Gülşen Efendi (1925) başına geniş bir hal tercemesi ve Hüdâyî’nin Arapça bir eseri olan Tarikat-ı Muhammediye adlı eserini de ilave ederek yeniden neşretmiştir. (İstanbul 1338) (İslam Ans. Hüdâyî md.). İstanbul Selimağa Kütüphanesi Hüdai Bölümünde yazma nüshası bulunmaktadır. Eserin orijinal nazmını bozmamak amacıyla günümüzde sık kullanılmadığı için anlamları bilinemeyecek kelimeleri dipnotta açıkladık.

² Huda aslında zahirdir, fakat mahluk gizlidir sen tersini anlama.

³ Âlimler.

⁴ Cehalet kiri.

⁵ Akıllar

⁶ Şerbeti, içkiyi yudumlayan

⁷ Bir şeyi diş ucuyla ısırarak.

⁸ Yol gösteren

⁹ Baş, Reis.

¹⁰ Yol Gösteren

¹¹ Sure-i Necm 9. Âyettir. Meali: “İki yay arası kadar yahut daha az oldu’.

¹² Öven, Metheden.

¹³ Yakın, bitişik

¹⁴ Bülbül

¹⁵ Kendin için

¹⁶ Ölüm için evlat sahibi olunuz, harab olmak için bina yapınız.

¹⁷ Rüya, Uyku

¹⁸ Şu

¹⁹ İnsanlar uykudadırlar.

²⁰ Cenab-ı Resul sallallahu ‘aleyhi vesellem buyurdu: “İnsanı Uykudadırlar, Öldüklerinde uyanırlar” Yusuf aleyhisselam bunu zahir üzere haml etmiştir ve demiştir ki: “ey babacığım, işte bu evvel gördüğüm rüyanın te’vilidir” (Sure-i Yusuf 100.Âyet)

²¹ Halk, mahlukat.

²² Akıl eden.

²³ Yetendir.

²⁴ Sure-i Zariyat, 56. Âyet. Meali: “Ben cinleri ve insanları, ancak bana Kulluk yapmaları için yaratdım” Hazret-i ibn Abbas radiyallahu anh “liya’budun” kavlini “Liya’rifun” olarak tefsir etmiştir.

²⁵ Tefsir edilmiş açıklanmış, bilindir.

²⁶ Makam, mevki, mansıb

²⁷ Şüphesiz

²⁸ Çatışan, zıddını iddia eden, tartışan.

²⁹ Kudsi hadislerdendir. “Ben gizli bir hazine idim. Bilinmezliğimi sevdim. Halkı yaratdım. Verdiğim nimetlerimle kendimi onlara sevdirdim, ta onlar da beni bilsinler.”

³⁰ Hazret-i Peygamber sallallahu ‘aleyhi vesellem “Kim nefsini bildi, Rabbini bildi” buyurdu.

³¹ Uyanık, Basiretli, Haberdar

³² Dizginleyen, kontrol altına alan, engel olmak, hâkim olmak.

³³ İşte bunun için Peygamber efendimiz sallallahu ‘aleyhi vesellem bir gazadan döndüğünde buyurdu ki, “biz cihad-ı asgardan cihad-ı ekbere döndük” Yani bu mücahede-i nefis için büyük sa-

yıldı. Çünkü mücahede- i nefis, Alladı tanımak için yakın bir Sebeb olmuştur. Yaratmamdan maksat Rabbini bilmektir. Ma'ruf olan cihad değildir.

34 Kesinlikle, gerekir,

35 Sure-i Ankebut 69. âyetin baş tarafıdır. Meali: "Bizim uğrumuza Mücadele edenlere gelince; biz onlara elbette yollarımızı gösteririz"

36 Plan, program.

37 Manalar.

38 Ruhlar

39 Halas etmek, kurtarmak, eşini boşamak.

40 Sohbet etmek, nakletmek, hıfzetmek.

41 Makas.

42 O ikisi

43 Yükselmek, Yücelmek. Yücelik.

44 Allah (cc)' den başka her şey.

45 Emir, yönetim.

46 Yaratmak, Oruç açacak nesne.

47 Doğmak.

48 Dokuz.

49 Şırınga

50 Şeker.

51 Kâmil insanlar, manevi anlamda yüclmiş insanlar

52 Mertebe.

53 Derecelendirme.

54 Şimşek.

55 İçten gelen ses.

56 Kayıp.

57 Haller.

58 Vesileler, Ulaştırıcılar, Vasıtalar,

59 Kesinlikle/Gerekir.

60 Nasıl ki her azabın ve nikbetin menşei şirk ise, muhakkak tevhid, her zevk ve ni'metin başlangıcıdır.

61 Dinle

62 Genç, Delikanlı.

63 Problem.

64 Sahihaynda Hazret-i Enes ibn Malik radiyallahu 'anhdan rivâyet olunur "hiç kimse yok ki, en la ilahe illallah ve enne Muhammeden 'abduhu ve resuluh diyerek kalbinin sadakatı ve tasdiki ile şehadet ederse Allah Kulunu ateşe haram kılar"

65 Gene Sahihaynda vardır ki, Hazret-i Muaz ibn Cebel radiyallahu 'anhdan rivâyetle Peygamber sallallahu 'aleyhi vesellem efendimiz: -Muaz, kulların üzerine Allahın hakkı nedir, bilir misin? Hazret-i Muaz Allah ve Resule daha iyi bilir, dedi. Resulullah sallallahu 'aleyhi ve sellem Buyurdu ki, Allah'a ibadet etmeleri ve hiç şerik koşmamalarıdır. Resulullah sallallahu 'aleyhi vesellem buyurdu ki, Allah'a ibadet edip şirk koşmadıklarında kulların hakkı nedir, bilir misin? Hazret-i Muaz Allah te'ala ve Resullü bilir, dedi. Resulullah sallallahu 'aleyhi vesellem buyurdu ki, Cenab-ı Hakk'ın onlara azab etmemesidir.

66 Aldanmış.

67 Azablandırılmış.

68 Asiler.

69 Ateş.

70 İkinci

71 Sakın.

72 Arapça kaidesidir. Nekra: Bilinmeyen, belirsiz, ya da kayıt altına alınmamış belirtilmemiş "Herhangi bir/" anlamına gelse de burada atf 68. Dipnottaki "hiç kimse yoktur ki..." hadisinedir.

73 Kendisinden sonra geleni olumsuz yapan. Atf yine 68. dipnottaki hadisidir. "Hiç kimse yok-

tur ki...” sözüyle olumsuz yapılarına işaret eder.

⁷⁴ Şir koşulan. Ya da şirk koşmak.

⁷⁵ Parlak, açık, aşikar.

⁷⁶ Kaçınma

⁷⁷ Dostun, Arkadaşın.

⁷⁸ Arap dilinde sıkça verilen örneklerden biridir. Burada bir işi yapan zahiri eli temsil ettiğini düşünebiliriz.

⁷⁹ Tevhid, izafetlerin kaldırılmasıdır.

⁸⁰ Taklid eden, bilinçli olarak araştırıp yapmayan.

⁸¹ Ölüm, (mevt). Kaybetme. Elden çıkarma. Kaçırma. Bir şeyin bir daha ele geçmeyecek şekilde elden çıkması.

⁸² Elem.

⁸³ Delalet eden, götüren

⁸⁴ Gönderen.

⁸⁵ Ferahlamış.

⁸⁶ Üste çıkan, öne geçen.

⁸⁷ Nerede.

⁸⁸ Sapıklığın.

⁸⁹ Şeytanlar.

⁹⁰ Halka

⁹¹ Zincir.

⁹² Karşlar, Saraylar.

⁹³ Ferahlamış.

⁹⁴ Sarayları

⁹⁵ Hazırlar.

⁹⁶ Hadis-i kudside buyrulduğu üzere “salih kullarım için hiç bir gözün görmediği, hiç bir kulağın işitmediği ve hiç bir kalb-i beşerin hatırından geçmemiş ni’metler hazırladım.”

⁹⁷ Kapıyı çalmak.

⁹⁸ Perdeyi kaldırmak.

⁹⁹ Bunun için denilmiştir ki, “senin varlığın, öyle bir günahdır ki, başka bir günahla mukayese edilmez”

¹⁰⁰ Engel.

¹⁰¹ Müstehak, Layık..

¹⁰² Kulak.

¹⁰³ Elmas, cevher.

¹⁰⁴ Anahtar.

¹⁰⁵ Kapılar.

¹⁰⁶ Parlaklık, ışık.

¹⁰⁷ İş, amel, kazanç, kar

¹⁰⁸ Kısa, Az ibadet eden.

¹⁰⁹ Yak.

¹¹⁰ Ehl-i tasavvuf demişlerdir ki, “muhakkak fark, sana izafe edilen kazançtır. ‘Ubudiyyet vazifelerini ikame etmek ve ahval-i beşeriyete aid olan şeylerdir. Cem senden alınmış (gayr-ı ihtiyari) olan her şeydir. Belki, Allah tarafından olan şeylerdir ki, birçok ma’nalar izhar etmesi ve lutf ü ih-sana başlamasıdır. (Yani evvelce takdir edilen ma’naları açığa çıkarmaktır) Ancak ‘abd için ikisi de lazımdır. Çünkü “fark”ı olmayan kimse için ‘ubudiyyet yoktur. Kendisinde “cem” olmayanda da ma’rifet yoktur. Kulun iyyake na’budü demesi tefrika ve ‘ubudiyyeti isbattır. Ve iyyake nes-ta’ın demesi taleb-i cem ‘dir. Öyle ise sen ilahi irşada dikkat et. Allah Te’ala bunları nasıl toplamış ve yüce Kur ‘an’ın başlangıcı yapmıştır. Namazda okunmasını ister şerif ister geda herkese vacibe kılmıştır. Sonra sen bil ki, biz bu risalede cem ‘den ve tefrikden neyi kasd ediyoruz? Hakk, kul ile halk arasına girmesin, ruhbanlık sınıfı olmasın diyedir. Hem de halk, kul ile Hakk arasında perde olmasın. Buradaki fark, hem cem ‘den önce hem de cem ‘den sonraki farka şamildir. Öy-

le ise vahdet kesrete ve kesret de vahdete perde olmasın. Belki kulun ma'rifetle 'ubudiyeti cem' etmesi lazımdır. Ta ki, ona fenadan sonra beka hâsıl olsun. Sen bunu anla ki, tehlikeli şeylerden kurtulmuş olursun. Allah hadidir ve benim itimadım da onun üzerindedir.

İslam Ansiklopedisi'nden cem' kavramı ile ilgili olarak şunları aktarabiliriz: "Sözlükte "toplamak, bir araya getirmek, dikkat ve iradeyi teksif etmek" anlamına gelen cem' tasavvufta bir hal olup fark veya tefrika ile birlikte kullanılır. Ruh ilahi güzelliği seyre dalınca zat-ı ilahi nurunun galebesi karşısında eşyayı birbirinden ayıran aklın nuru söner; böylece Hakkın ortaya çıkması ve batılın kaybolması sebebiyle Kadim (Allah cc) ile hadis (mahluk) arasındaki fark da ortadan kalkar ki bu hale cem' denir. Daha sonra zatın yüzüne izzet perdesi çekilip ruhun zattan uzaklaşarak halk alemine geri dönmesi ve kadim ile hadis arasındaki ayırımın yeniden belirmesiyle tefrika hali meydana gelir. Cüneyd-i Bağdadi, Bündar b. Hüseyin ve Ebu Yakub en-Nehrecuri cem'i "vecd halinde Allah ile beraber olmak" farkı "beşeriyet sıfatı içinde Hakk ile Halkı birbirinden ayırmak, ayrı ayrı varlıklar olarak görmek." şeklinde tarif etmişlerdir. Cem' dağınık halde bulunan ilgi ve dikkati tek noktada toplamak olduğuna göre dikkat ve ilgisini Allah'ta yoğunlaştıran sufi zikrederken yalnız "Allah" der, başka hiç bir şey söylemez ve görmez. İlgi ve dikkatini Hakk'ın dışındaki varlıklara yönelten ise yaratıklardan başka bir şey görmez... Cem' halini kavrayan tevhidin hakikatine erer. Çünkü fark ayırır, cem' birleştirir, tevhide götürür. Cem' huzur halinden gaybet haline geçme, kendini ilahi tasarruf altında görmedir. Kulun Allah'a amellerle ulaşması fark, Allah'a yine Allah ile ulaşması cem'dir.

111 Sapma, Sapıklık.

112 Hatalı.

113 Köy.

114 Uçurum, tehlike

115 Sure-i Nisa 78. Âyetin bir kısmı olup meali: "Onlara {kâfirlere} bir iyilik gelirse; bu Allahdandır derler. Bir kötülük geldiği zaman da, bu senin yüzündendir derler. De ki, hepsi Allahdandır.

116 Sure-i Nisa 79. Âyetin bir kısmı olup meali: "Sana gelen her iyilik (bir lutuf olarak) Allahdan, her kötülük ise (bir hatanın neticesi olarak) senin nefsendendir.

117 A 'raf, 7/155. âyetin bir kısmıdır. Cenab-ı Hakk, Hazret-i Musa 'aleyhisselamdan bahisle buyurur. Meali: "Zaten bu da senin imtihanından başka bir şey değildir. Sen onunla dilediğini sapıklığa, dilediğini de doğru yola iletirsin."

118 Akılsızlar, ahmaklar,

119 Faydalı.

120 Süs.

121 Şeytan.

122 Yakınlık.

123 Yakın.

124 Yol, Tarz, Üslub

125 Uzak, kenar. Uç.

126 Kulağında.

127 Bir, Beraber.

128 Rahatla, Oyalan.

129 Ebu Süleyman Darani kuddise sırruh buyurdu: "Hakikat benim kalbime girmek ister, kırk gün ona izin vermem, ta ki kalbime girmesi için iki şahid ki, biri Kitab (Kur'an) ve biri sünnet olmadıkça"

130 Nimetenme.

131 Yer zaman.

132 Salik için" Ahadiyyet" mertebesinin idrak edildiği cem' halinin hâkim olduğu seyr makamıdır.

133 Sultan-ı Enbiya efendimizin, Hazret-i Aişe validemize hitabı olup; "Ey Hameyra benimle konuşunuz" buyurur.

134 Yersiz, mekânsız.

135 Bilinmiyor mu? Görülmüyor mu? Büyük mertebelere kullukla ulaşılır olduğunu bildirmek için, Allah Te'ala Sure-i İsrâ'nın birinci âyetinin başında Nebiyyihi ve Resulihî demeyip 'Abdihi buyurmuştur.

¹³⁶ Sure-i Fatır 10. Âyetin bir kısmı olup meâli : “Güzel söz ancak O ‘na yükselir. O güzel sözleri de iyi iş ve hareketler yakseltir.”

¹³⁷ Hasan’ı Basri Hazretleri kuddise sırruh buyurdu: “Hakikat âleminde ‘ameli, terk değil, ‘amelin mülahazasını terk etmektir. Yine buyuruyorlar ki: “Amelsiz cenneti istemek, günahlardan bir günahdır.”

¹³⁸ Lakin

¹³⁹ Tırmanmak.

¹⁴⁰ Hazret-i ‘Aîşe radiyallahu anha buyurdular: “Resüllullah sallallahu ‘aleyhi vesellem namazda kıyamda iken (mübarek) ayaklarının şiştiğini görünce, niye kendini böyle zorluyorsun? Hâlbuki Allah senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlamış deyince, Efendimiz, ben şükreden bir kul olmayayım mı? diye buyurdular”.

¹⁴¹ Burada Sure-i Feth ‘in 2. âyetine işaret olunmaktadır.

¹⁴² Kuruntu.

¹⁴³ Hadis-i kudsilerdendir. Allah te’ala “ben onu sevinceye kadar, kul devamlı olarak, nafilelerle bana yaklaşır” buyurmaktadır.

¹⁴⁴ Fayda

¹⁴⁵ Zarar.

¹⁴⁶ Hepsi.

¹⁴⁷ Kudsi Hadislerdendir. “Ey kulum eğer sizin evveliniz ve ahiriniz insanlarınız ve cinleriniz, en muttaki kişinin kalbi üzere olsanız, bana bir faydası olmayıp, mülkümde de bir şey artmaz. Ey kulum, evveliniz ve ahiriniz, insanlarınız ve cinleriniz, en günahkâr kişinin kalbi üzere olsanız benim mülkümde hiç bir şey eksilmez. Yine; Allah te’ala ey kulum bahs ettiğimiz sizin ‘amellerinizdir. Ben onları sayıyorum, sonra onları size veririm. Kim bir hayır bulursa Allah’a hamd etsin. Gayrini bulursa yalnız kendi nefsini kınasın” Ebi Zer radiyallahu ‘anhdan Müslim’in rivâyetidir.

¹⁴⁸ Muhakkak insanın kendi amellerine göre haşr olunacağı hakkındaki bölümdür.

¹⁴⁹ Kızgın, kızışmış.

¹⁵⁰ Sokaklar-Çarşılar.

¹⁵¹ Kusursuz.

¹⁵² Uzak.

¹⁵³ Burada Sure-i Neb’e 18. Âyete işaret olunmaktadır. Bölük bölük geleceksiniz ma’nasınadır.

¹⁵⁴ Sure-i Neb’e 18. Âyet meali: “Sur ‘a üfürüleceği o (kıyamet) gün, bölük bölük geleceksiniz”

¹⁵⁵ Rivâyet olunur ki, bu husus Hazret-i Peygamber sallallahu ‘aleyhi veselleme soruldu. Resüllullah sallallahu ‘aleyhi vesellem buyurdu ki, “Benim ümmetim on sınıf üzere haşr olunacaktır. Bazıları maymunlar, bazıları domuzlar suretinde ve bazıları ters yaz olacaktır. Şöyle ki, Ayakları yüzleri üzerinde olarak sürüklenirler. Bazıları Kör, bazıları sağır ve dilsizdirler. Bazıları dilleri göğüsleri üzerine sarkmış olduğu halde dillerini çiğnerler. Ağızlanandan irin akar ve herkes onlardan nefret edip onları pis ve necis addederler. Bazılarının elleri ve ayakları kesilmiştir. Bazıları ateşden dallar üzerine asılmışlardır. Bazıları leşten beter pis kokar. Bazıları katranla boyanmış cübbelerini derilerine yapışmış olarak giyerler. Maymun suretinde olanlar, koğuculuk yapan ve yalan söyleyenlerdir. Domuz suretinde olanlar, haram mal yiyenlerdir. Ters yüz olanlar, faiz yiyenlerdir. Kör olanlar, hükmünde zulüm yapanlardır. Sağır ve dilsizler kendi amellerini işlerini beğenip gururlananlardır. Dillerini çiğneyenler ise, sözleri işlerine muhalif olan ‘ulema ile vaizler ve kıssacılarıdır. Elleri ayakları kesik olanlar, komşularına eziyet verenlerdir. Ateşden dallar üzerine asılmışlar, halkı sultanlara (amirlere) ihbar ve şikâyet eden jumalcilerdir. Çok pis ve leşden beter kokanlar ise, şehvet ve lezzetlerine tabi olup mallarından Allah Te’ala’nın hakkı olan zekâtı men’ edenler ve vermeyenlerdir. Katrandan cübbeleri giyenler, kibir, gurur ve ‘ u c u b ehli olanlardır.

¹⁵⁶ Gelir.

¹⁵⁷ Domuz.

¹⁵⁸ Aşağı, alt

¹⁵⁹ Asımış, idam edilmiş.

¹⁶⁰ Pis kokan.

- 161 İftira eden, Karalayan.
162 Kovuculuk yapan.
163 Yasak, Kanunsuz.
164 Haddini aşmak.
165 Sağır.
166 Dilsiz.
167 Sözleri
168 Komşularına eziyet veren
169 Gammazlama, Jurnalleme
170 Ateş kökü, ateş kütüğü.
171 Ceset, leş.
172 Övgü.
173 İç.
174 Deri, dış.
175 Mümkün. Caizdir.
176 İlerleme.
177 Esinti, Rüzgâr.
178 Koku
179 Gül bahçesi
180 Öz, asıl, en güzel kısım.
181 Yine bir Hadis-i Kudside Allah Te'ala buyurur: "Benim kulum ben onu sevinceye kadar, durmadan nafilelerle bana yaklaşır. Nihâyet ben onu sevince, onun gözü ve kulağı ben olurum"
182 Hazret-i Ömer 'in oğlu Allah Te'ala her ikisinden de razı olsun, buyurdu:"Hazret-i Peygambere sallallahu 'aleyhi vesellem Allahü Te'ala ne yerededir ve ne de göktedir denildiğinde Peygamberimiz sallallahu 'aleyhi vesellem mü 'min kullarının kalbindedir" buyurdu. Ve Hadis-i Kudside: Ben arza ve semaya sığmam. Ancak takva ve vera' sôhibi temiz kulum un kalbine sığarım"
183 Süpürge.
184 Nebi sallallahu 'aleyhi vesellem efendimiz "ezkarın en hayırlısı lâ ilâhe illallah diye şehadettir" buyurdu.
185 Hazret-i Resul sallallahu 'aleyhi vesellem buyurdu: "Ebu Hureyre senin yaptığın her iyilik kıyamet gününde tartılır. Ancak şehadet kelimesi olan Lailaheillallah müstesnadır. Hiç bir mizana konulmaz. Zira kelime-i şahadet, bunu sıdk ile söyleyenin mizanının bir kefesine konulsa ve yedi kat göklerle yerler içindekilerle beraber öbür kefeye konsa lailaheillallah daha ağır gelir"
186 En güçlü.
187 "Nebi sallallahu 'aleyhi vesellem buyurdu: "islam beş şey üzerine bina kılındı. Birincisi en lâ ilâhe illallah diye şahadet etmektir."
188 Sure-i Enfal 41. âyetin bir kısmı olup meali: "İyi biliniz ki, ganimet olarak ele geçirdiğiniz her hangi bir şeyin muhakkak beşte biri Allahın"
189 Ganimetler.
190 Son derece, pek ziyade.
191 Yaralılar.
192 Beşte birler. Yani ğanimetin beşte dördü.
193 Vesveseciler.
194 Sevkeden.
195 Uzaktır.
196 İnsanlardan Allaha en yakın ve sevgili olan adil sultandır. Allaha en uzak ve kendisine en çok buğz edilen de zalim sultandır.
197 Sure-i Nisa 1. âyetin bir kısmı olup meali: "Sizleri bir tek candan yaratan, o candan da eşini halkeden ve ikisinden birçok erkek ve kadın "
198 Rahat, Huzur içinde.
199 Fazla, pek ziyade.

- 200 Sure-i İbrahim 7. âyet'in bir kısmı olup, meali: "Andolsun eğer şükrederseniz nimetinizi arttırırım. "
- 201 Zaman
- 202 Ağaç.
- 203 "Direkler üzerine yapılmış yüksek binaların sahibi" demektir. Kur 'ân-ı Kerim'de Sure-i Fecr 7. âyetde buna işaret vardır.
- 204 Kötü.
- 205 Araştırmak, Soruşturmak.
- 206 Taraf tutmak.
- 207 Kanunlarınızda ve hükümlerinizde adil olunuz.
- 208 Sure-i Maide 8. âyetin bir kısmı olup meali: "Adil olun ki, takvaya daha yakındır" .
- 209 Hazret-i Nebi sallallahu 'aleyhi vesellem buyurdu: "Padişahın bir gün adaletli davranması, yetmiş sene ibadetden daha hayırlıdır. Hazreti peygamber sallallahu 'aleyhi vesellem benim canım yed-i kudretinde 01/ Allah 'a yemin ederim ki, adil olan sultanın ameli bütün tebaasının ameli gibi göklere yükselir"
- 210 Layık, uygun.
- 211 Vakit kaybı.
- 212 Resulullah sallallahu 'aleyhi vesellem. "ya Rabbi faydasız ilimden sana sığınırım " buyurdu.
- 213 Kirişsiz bir yay. Çatısız.
- 214 Büyülenmiş.
- 215 Kandırılmış, mağdur.
- 216 Peygamberimiz sallallahu 'aleyhi vesellem "kim bildiği ile amel eder Allah bilmediğini ona öğretir" buyurmuşlardır.
- 217 Peygamberimiz sallallahu 'aleyhi vesellem buyurdu ki; "Hem zahirî hem de batınî ma'nası olmayan hiç bir âyet nazil olmamıştır"
- 218 Öz, akıl, konunun esprisini kavrama.
- 219 Eşsiz.
- 220 Mürid, ulemaya göre iradesi olandır. Sofiye indinde ise iradesi olmayı kimsedir. Hazret-i Bayezid Bestamî'ye kuddise sırruh "sen ne istiyorsa denildik de, buyurdu ki, benim iradem irade etmemekdir"
- 221 Sofiye taifesinin seyyidi Hazret-i Cüneyd Bağdadi "mu'teber olan hm değil içten ve kalben yanmaktır"
- 222 Yapışmak, sarılmak.
- 223 Çadırlar onların çadırları gibidir. Kabilenin kadınlarını görüyorum kadınlar değil.
- 224 Çadır.
- 225 Yılan.
- 226 Resulullah sallallahu 'aleyhi vesellem buyurdu: "İnsanların en şerlisi kıyamet koptuğunda hayatda olanlardır"
- 227 Zan, kaygı
- 228 İbn-i Mes'ud radiyallahu anhdan rivâyet olundu; "Hazret-i Peygamber bir çizgi çizdi ve bu reşad yoludur, buyurdu. Sonra o çizginin sağın soluna birçok çizgiler çizdikten sonra buyurdu ki, bunların her birin üzerinde bir şeytan vardır, o yola davet eder. Sonra Hazret-i Allah kavlini okudu ve işte bu benim yolumdur, ona tabi' olunuz buyurdu"
- 229 Yazı, hat, çizgi.
- 230 Yanılmasına sebep olan.
- 231 Hazret-i 'Ali. kerremallahu veheh buyurdu: "Halk üzerine bütün yollar kapalıdır, yalnız ve yalnız Hazret-i Peygamber sallallahu 'aleyhi vesellemine izine tabi' olanlar müstesnadır."
- 232 Sure-i Al-i İmran 31. Âyetin bir kısmı olup meali: "Resulüm, Habibim ki, eğer Allahı seviyorsanız hemen bana tabi' olunuz ki, Allah da sizi sevsin"
- 233 Sure-i Kalem 4. âyete işaret etmektedir.
- 234 Sure-i Ahzab 21. âyetin bir kısmı olup meali: "Allahı arzulayanla Allahın Resulünde sizin için pek güzel örnek vardır"
- 235 Nimetler mekânı.

236 Buhari Hişam oğlu Abdullah'tan rivâyet etdi. Hişam oğlu Abdullah radiyallahu anh buyurdu: "Biz Hazret-i Peygamber sallallahu 'aleyhi vesellem ile beraber iken, Resüllullah sallallahu 'aleyhi vesellem Hazreti Ömer 'in radiyallahu anh elini tutunca, Hazret-i Ömer radiyallahu anh, : Resulullah nefsim hariç bana her şeyden daha sevimlisiniz dedi. Hazreti Peygamber sallallahu 'aleyhi vesellem, hayır, nefsim yed-i kudretinde ol. Allah 'a yemin ederim ki, beni nefsimden de çok sevmelisin. Hazret-i Ömer radiyallahu anh Allah 'a yemin ederim ki, zat-ı âlinizi şimdi nefsimden de çok sevdim, dediğinde Hazret-i Peygamber sallallahu 'aleyhi vesellem şimdi imanın kâmil oldu, buyurdu"

237 Şimdi.

238 Daha sevimli.

239 Renklendirme.

240 Engel olmasın.

241 İnsan,insanla alakalı olan şeyler.

242 Sarhoş

243 Sohbet yeri, muhabbet meclisi

244 İlahi alem.

245 Parlama, aydınlanma.

246 Prangalar, zincirler.

247 Serbest, özgür.

248 Sığınma.

249 Rızık, gıda, azık.

250 Kurtuluş.

251 Ulaşırma usulü, tarzı.

252 "Gayn" kelimesinin noktası giderse "ayn" olur. "Ayn" lugatta eşyanın hakikati ma'nasına da gelmektedir.

Aziz Mahmud Hüdayi
Külliyesi cümle kapısı

Azîz Mahmud Hüdâyi ve Zühdî Halk Edebiyatı

PROF. DR. FİKRET TÜRKMEN

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü

Seyyit Mahmud Efendi 1543 yılında Sivrihisar’da doğmuştur. İlk tahsilini de orada gördüğü, daha sonra Nâsır-zâde’nin maiyetine girerek ilme yöneldiği anlaşılmaktadır.

Nâsır-zâde ile birlikte Edirne’ye gelen Seyit Mahmud Efendi daha sonra onunla birlikte Mısır ve Şam kadılıklarında nâib olmuştur.¹

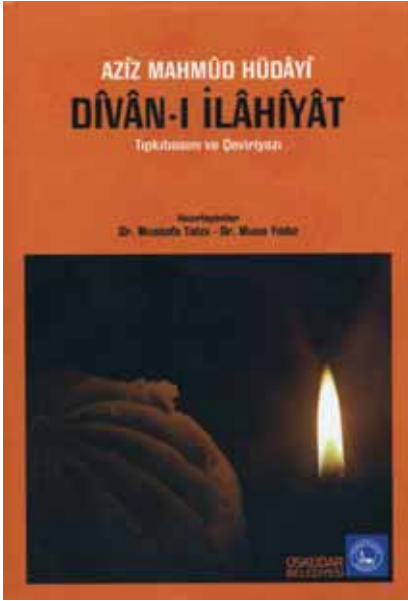
1573’te Bursa’daki Ferhadiye Medresesine Müderris ve Câmî-i Atik Mahkemesine nâib tayin edilir. Verdiği bir hüküm sonunda gördüğü korkunç bir rüya yüzünden, malını mülkünü bırakıp, Kaygan Câmî’inde vaazlarını dinlediği Şeyh Üftade’ye bağlanır.

Hüdâyî’nin hayatında Üftade’nin çok etkisi olmuştur. Üzerinde durmak istediğimiz “Zihdî edebiyat” daha doğrusu Zühdî halk edebiyatı, Üftade tarafından kurulmuş, Hüdâyî tarafından da olgunlaştırılmıştır.

Yunus Emre’den itibaren XVI. yüzyıla kadar yoğun bir şekilde edebiyatımızı etkileyen tasavvuf anlayışı, Anadolu’da kurduğu tekkeler ve zaviyelerle çok kuvvetli bir etki yaratmış, Anadolu ve Balkanların müslümanlaşmasında ve türkleşmesinde önemli rol oynamıştır.

Moğol istilası ile Türkistan’dan Anadolu’ya gelen sufilerin, Orta Asya kaynaklı tarikatlar kurmaları, bu zümrenin kısa bir sürede halk ve hükümdar nezdinde büyük itibar kazanmalarına sebep olur.

Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde, Mevlana Celaleddin-i Rumî, Sadreddin Konevî, Fahreddin Irakî gibi büyük mutasavvıfların yarattığı manevî nüfuz, özellikle Vahdet-i Vücut esasına dayanan anlayış, güçlü bir sanat ortamı da oluşturmuştur. Mûsikiden şiire ve raksa kadar genişleyen bu sanat yelpazesi Ahilik gibi sosyal ve ekonomik boyut da kazanıp toplumda tam bir hakimiyet kurmuştur.

Azîz Mahmud Hüdâyî Divân-ı İlâhîyât adlı eserin günümüz baskısı

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında bu zümrelerin ne kadar etkili oldukları, hem halkın hem de hükümdarların ve devlet büyüklerinin bu tarikatlara nasıl meyil gösterdiklerini devrin bütün kaynaklarında görmek mümkündür.²

Tasavvufî düşüncenin Yunus Emre'den sonra aynı vadiye ve aynı anlayışla 16. yüzyıla kadar edebiyatımızı tam bir hakimiyet altına aldığını söyleyebiliriz. Tasavvufî halk edebiyatımızın derin, aşka dayalı ve esrarlı güzelliği, Üftade'nin getirdiği yarı aydınlık, hüznü, acı şikâyetlerle dolu, haykırışlı ve imdatlı-medetli yeni bir anlayış ve vadiye yönelir. Bu vadiye Üftade'nin çalışmaları, hedefe ulaşmaya yetmemiştir. Zira Üftade'nin şairlik kabiliyeti, tasavvufî bilgisi kadar güçlü değildir. Bu yüzden zühde dayalı Orta Asya'daki Ahmed Yesevi ekolünü hatırlatan ve tekrardan zevk alan söyleyiş, Üftade ile başlamış, ancak bu söyleyişi kendisinden sonra gelecek ortamlara aktarma işini ve bu anlayışın olgunlaşmasını Hüdâyî tamamlamıştır. Aslında Üftade ve Hüdâyî, kendilerinden önce yaşamış bütün mutassavıf şairlerin söylediklerini tekrar etmişlerdir. M. Halit Bayrı'nın "Üftade" adlı makalesinde verdiği örneklerde bu anlayış açık olarak görülmektedir.

Derdim dermanı sensin yüce sultanım medet!
Canımın cananı sensin yüce sultanım medet!

Dermend Üftade'nin budur muradı daima,
Hep cemalin görmek ister yüce sultanım medet!³

Bir başka şiirinde Üftade,

N'oldun inlersin gönül, aslını mı yad eyledin
Ayrılığın fikredip dert ile feryad eyledin.

şeklinde feryat eder. Bu feryatlar günahkâr olma korkusunu açık olarak ifade etmektedir. Endişe, şer'i emirleri yerine getirememe korkusu, yalvarıp yakarma Üftade'de marazi bir sınırdadır.

Hüdâyî'de edebî yetenek daha fazladır. O şeyhinin yolunu devam ettirmekle birlikte vahdet-i vücût görüşünü de işlemeye devam eder.

Ezelden aşk ile bir yâne geldik,
Hakikat şem'ine pervâne geldik,
Tenezzül eyleyip vahdet ilinde
Bu kesret âlemin seyrâne geldik.

diyebilmektedir.⁴

Hüdâyî, Nazır-zâde'nin yanında Edirne'den Mısır'a gider. Onun yanında tasavvula ilk ciddi temasları başlar. Kendisi de Şeyh Kerimüddin Halvetî'nin irşadıyla muhtelif fikirlerle, (özellikle de Kadiriyye, Şaziliyye ve Bedeviyye gibi), tanışır. Şam'a geldiğinde artık yeni mesleğine hazırlanmış haldedir.⁵

1576'da Bursa Ferhadiye medresesine müderris tayin edilir. Böylece Anadolu'ya tekrar dönen Hüdâyî bir taraftan da Eski Cami'de vaizlik eder. Üftade'ye intisabı da bu yıllarda olur. Üftade'ye intisabı sırasında otuzaltı yaşında olduğu ve üç yıl tam bir inziva hayatı yaşayıp tam bir nefis terbiyesinden geçtiği anlaşılmaktadır. Bu geçiş tamamlandıktan sonra şeyhi, onu doğum yeri olan Sivrihisar'a göndermiş, ancak orada bir yıl kalabilmiş ve şeyhini görmek için tekrar Bursa'ya gelmiş, bir ay sonra da şeyhi Üftade vefat etmiştir. Bu olaydan sonra Hüdâyî, Üsküdar'a gelir. Uzun sayılabilecek bir süre tekke ile uğraşır. Kendi yaptırdığı cami ve tekkede hatiplik yapar. Bu arada Fatih Camii, Mihrimah Camii'nde ve Sultan Ahmed Camii'nde vaazlar verir.

Hüdâyî'nin yaşayışının pürüzsüz ve düzenli olduğuna dair bilgiler bütün kaynaklarda ortak görüştür. Hayatı tanımış ve prensiplerini koymuştur.

M. Halit Bayrı'nın ifadesiyle; "Onun yaşayışı kıvrıksız bir doğrudur." O bunu safha safha ezber bildiği bir kitabı okur gibi, hiç şaşırmaksızın kolaylıkla takip etmiş ve öylece tamamlamıştır.⁶

Hüdâyî, Üftade'nin kuru ve acemi şiirini almış, Anadolu tasavvufunu Orta Asya'ya Ahmed Yesevî'nin hikmetlerindeki dış özelliklere bağlamıştır. Anadolu'da olgunlaşan tasavvuf anlayışındaki hoşgörü, genişlik ve derinlik yerini şer'i yönün ağır bastığı, zühdi bir anlayışa bırakmıştır. Bu açıdan bakıldığında "Zühdi halk edebiyatı"nın kurucusu olarak Üftade'yi görebiliriz. Fakat, onu tamamlayan ve bu edebiyata estetik boyut kazandıran Hüdâyî'dir.

Hüdâyî'nin felsefesindeki Ahmed Yesevî edası, şiirlerinin hemen hemen hepsinde dikkati çeker. Halkı, şeriat hakkında bilgilendirmek, uyarmak ve doğru yolu göstermek için hikmetli söz söylemek Yesevî'nin amacıdır. Hüdâyî de şeriatla uğraşan bilginlerin kervanına katılmış gibidir. Onun şiirlerinin *İlahiyat-ı Hüdâyî* adlı kitapta toplayanlar, onun estetik yönünden çok, bilimsel ve pedagojik yönüne ağırlık verdiğini işaret etmek istemiş olmalıydılar.

Hüdâyî, vahdet-i vücud anlayışına tam olarak bağlıdır. Aynen diğer mutasavvıflarda olduğu gibi, kainatı ayna mertebesinde görme, onda da vardır. Mesela, Cemâline edûp, insanı mirat,
Kemâl-i hüsnünü seyrân eden dost.⁷

derken, başka bir yerde;

Ne sandın sen, alan Hak'tır, veren Hak,
İşiten, söyleyen Hak'tır, gören Hak,

diyebilir. Başka bir şiirinde de;

Tâat ü uzlet bizde yok,
Celvet ü halvet bizde yok,
Şevk ü muhabbet bizde yok,
Nic'olur bizim halimiz.⁸

diyecektir. Bu ruh dalgalanmaları içinde; bir taraftan her şey Haktır derken ve fâilin de Hak olduğunu söylerken, diğer taraftan gönül evini boşaltmadığından, celvetsizlik ve halvetsizlikten şikâyet edecektir. Bu duygu, onda korku yaratacak ve sürekli Hak'tan imdat isteyecektir. Halka fayda sağlamayan maddî ve manevî ilimlerin kıymeti olmadığını söyleyecektir.

Hüdâyî, seferlere katılır, savaşa girer, hatta devlet işlerine karışır. Anadolu mutasavvıflarında ve şiirlerinde rastlamadığımız bu durum, Hüdâyî'deki Bayramîlik tesirinin görüntüsü olmalıdır. Zirâ Bayramîler, hayatın ve cemiyetin içindedirler. Onlarda uzlet yerine celvet hakimdir. "Çamaşır savtı" sanki dinî bir ayın değil de bir imecedir. Celvetilik de zaten onun bir koludur. Ancak, Hüdâyî'nin tesirlerinin devamlı olması, onun fikrinin yanı sıra yaşadığı hayat ve çok yönlü kişiliği ile ilgilidir. Düşüncelerini anlatmak için musikîden de faydalanması onun etkisini artıran önemli bir başka sebeptir. Dîvânındaki 230 ilahiden 77'si bestelenmiş olması da hatta bazı dörtlüklerin ayrı ayrı defalarca bestelenmiş olması da musikînin gücünden faydalanmanın boyutunu göstermektedir.

Ahmed Yesevî'nin halkı uyandırma amacı Hüdâyî'de de vardır demiştik. Böylece ahlakçılık ve züht anlayışının, Orta Asya'daki dar görünen felsefesi, Anadolu'da yeni şartlarda kısmen değişmiş ve genişlemiştir. Ancak yine de imdatlı, medetli ve biraz asabî görüntülü yeni bir edebî ekol ortaya çıkar. Çıkış noktasında aynı olmasına rağmen Yunus ve takipçilerinin yolu ile Hüdâyî'nin yolu, derinlik ve söyleyiş bakımından oldukça farklıdır. Hüdâyî'nin şiirleri için, tasavvuf hisleri yerine dua demek daha doğrudur diyenler çıkmıştır.⁹ Elbette ki söyleyiş bakımından da karşılaştırılmayacak farklılıklar vardır.

Hüdâyî'nin şiirleri başlangıçta Yunus'la, daha sonraları Ahmed Yesevî'yle örtüşür diyebiliriz.

Hüdâyî'de san'at merakı yerine didaktik amaç vardır. Şiirlerinde de şekil bakımından itina görülmez. Hatta estetik yönden başlangıçta söylediği şiirlerle, olgunluk dönemindeki söyledikleri arasında bir ilerleme de fark edilmez. Şiirlerinde inandıklarını halka yaymaktan başka amacı yokmuş hissi vardır. Vezin ve kafiye bakımından da aynı tavrı devam ettirir. Kafiyeler zayıftır. Ancak, söylediği sözlerin birer sehl-i mümtenî olduğunu, kolay gibi görünen sözleri söyleme-

nin, zannedildiğinin aksine çok zor olduğunu fark ederiz.

Çünkü muradımız sensin
Gayrın sevdasını kaldır
Pak eyle gönül hanesin
Kendi aşkınla doldur

(...)

İster seni canım veli
Neylesün erişmez eli
El sanır aşıkı deli
Kimse bilmez bu ne haldir.¹⁰

gibi şiirlerdeki söyleyiş kolaylığı Yunus'u hatırlatır. Ancak, Hüdâyî'yi Yunus'la değil, Ahmed Yesevî ile birleştirmek aşktan çok zühdde aramak daha doğru olur düşüncesindeyim. Yesevî tarzındaki ahlakçılık ve didaktik anlayışını dışında aşkın yorumunda da ayrı bir vadi söz konusudur.

Aşk, yüce ve ulaşılmaması gereken bir amaç olarak değil, cehennem korkusunun doğurduğu bir ibadet gibi algılanır. Bu anlayışta ilahi aşk kulun tabii vazifesidir. Hak yoluna durmak, Allah'a yalvarmak, telkinde bulunmak temel telakkidir.

Ahmed Yesevî ile Hüdâyî arasındaki bu ortak dünya ve ahiret görüşü, zamanın aynı olmayışı farklılığını da içinde barındırır. Artık ne sosyal çevre, ne İslam hakkındaki bilgiler aynıdır. Ahmed Yesevî'nin üstlendiği içtimai fonksiyonu da Hüdâyî yerine getiremez. O, ancak, Anadolu tasavvufî halk şiirini, tasavvufun "Vahdet-i vücud" görüşünün yanında zühdî görüşü de getirerek, yeni bir vadiye sokar. Zühdî halk edebiyatı dediğimiz yeni bir cereyan doğar. Anadolu halk şiiri geriye döner ve tekrar Ahmed Yesevî ile birleşir.

Üftade'nin;

(...)

Fakat, odu ile ciğer pûryan olup yandı tamam.
Yanmaya kalmadı takat, yüce sultanım medet!
Enbiyanın gurbetine, evliyanın hürmetine
Cümle âşıklar dilinden yüce sultanım medet!¹¹

şiiri ile Hüdâyî'nin;

(...)

Ey gönüller derdine derman eden,
Bir unulmaz derde düştüm ben medet!

(...)

Taşı gevher, toprağı insan eden
Zerreyi gün, katreysi umman eden,
Ey kamu müşkilleri asan eden,
Bir unulmaz derde düştüm ben medet!

şiirindeki fikirler ve söyleyiş özellikleri Ahmed Yesevî'nin,

(...)

Gece gündüz ağladım, hiç durmadan,
Dilden Allah yâdın diyip yorulmadan,
Gözden yaşı akmaz asla bağı yanmadan,
Yaşını alıp şahit kılıp yürür olur.¹²

(...)

Çok ağlayıp çok inle ki rahmı gelsin
Yol şaşırısam, rahmı gelip yola salsam
Hizmet kıl ki, pîr-i mugan elinden tutsun,
Hizmet kılam muradına yeter dostlar.¹³

şairlerindeki didaktik eda ile yalvarma, yakarma, Üftade ve Hüdâyî'nin şiirleri ile paralellik göstermektedir.

Sonuçta, Hüdâyî, şair olarak en coşkun demlerinde bile, şiiriyetten çok, tasavvufî halk edebiyatını zühdi yöne çeviren, böylece lâ-dinî ya da din dışı konuların da işlenmesine imkan veren bir yenilik getirmiştir. Tasavvufun (vahdet-i vücud) dışında da konuların işlenebileceğini Hüdâyî gösterebilmiştir. Elbette 17. yüzyıl gibi zirve halk şairlerini yetiştiren, din dışı akımın güçlenmesinde başka sebepler de vardır. Ancak bu sebepler içinde Hüdâyî'nin rolünü unutmamak, hatta çok daha derinliğine incelemek gerekir. Günümüze kadar gelen bütün halk şairlerinde Hüdâyî'nin açtığı yolun rolü olduğunu söylersek abartmış olmayız

DİPNOTLAR

¹ Aziz Mahmud Hüdâyî'nin hayatı ilr ilgili geniş bilgi için bkz. Fevziye Abdullah Tansel, Seyit Aziz Mahmud Hüdâyî, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV. Yıl: 1967, s. 1-42; Ziver Tezeren, *Aziz Mahmud Hudayi*, İst. 1987, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., s. 814, Türk Büyükleri Dizisi: 41; Prof. Dr. H. Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdâyî –Hayatı Eserleri, Tarikatı* Erkan Yay. İstanbul 2004, s. 42-91.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*. Ankara 1972. Ayrıca bkz. Aşık Paşazade. *Tarih*. İstanbul 1332 ve özellikle bkz. Ömer Lütfi Barkan, İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler. *Vakıflar Dergisi*, II. s. 304.

³ M. Halit Bayrı. “Üftade”. *Halk Şairleri Hakkında Küçük Notlar*. İstanbul 1937, s. 52.

⁴ Prof. Dr. H. Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdâyî, Hayatı-Eserleri, Tarikatı*. Erkan Yayınları, İstanbul 2004. s. 98.

⁵ M. Haluk Bayrı. “Hüdâyî”, *a.g.e.*, İstanbul 1937, s. 58.

⁶ M. H. Bayrı, “Hüdâyî”, *a.g.e.*, s. 61.

⁷ Ziver Tezeren, s. 26.

⁸ Ziver Tezeren, s. 27.

⁹ bk. M. Halit Bayrı. “Hüdâyî”, *a.g.e.* s. 71.

¹⁰ M. Halit Bayrı. “Hüdâyî”, *a.g.e.* s. 73.

¹¹ İlhan Demirci. *Hak Aşığı Hz. Üftade*. İstanbul 1980, s. 143.

¹² Kemal Eraslan. *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s. XXXVII-8.

¹³ Kemal Eraslan. *age.* s. XXI-6. .

Türk Şiirinde Kuş İmajının Zamana Bağlı Unsurlar Bağlamında Kullanılışı ve Azîz Mahmud Hüdâyî

PROF. DR. CEMÂL KURNAZ

Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

Zaman kavramı, tasavvuf ve felsefenin ana konularından birisidir. Mutasavvıf şairlerin “dem bu demdir” söyleyişi yaygındır. Söz gelimi Hayâlî Bey (ö.1557), ibn-i vakt olanların yarın endişesinden kurtulduklarını belirtir.¹ Niyâzî-i Mısırî (ö.1694) de, hakikat güneşinin “ân-ı dâim” olduğunu söyler.² Bergson’un etkisiyle zaman konusuyla yakından ilgilenen Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962), şu şiirinde mutasavvıfların zaman görüşüne yaklaşır:

Ne içindeyim zamanın
Ne de büsbütün dışında
Geniş yekpâre bir ânın
Parçalanmaz akışında³

Başka mutasavvıflarda olduğu gibi, Azîz Mahmud Hüdâyî (1543-1628)’nin şiirlerinde de, “zaman” kavramı özel bir yere sahiptir. O, hızla akıp giden zamanı “kuş” imajıyla anlatır. Onun, Tanpınar’a “hiçbir hikmetin teselli edemeyeceği bir hüznün” veren şu mısraları,⁴ bu konuda ilk hatıra gelenlerdir:

Günler gelip geçmektedir
Kuşlar gibi uçmaktadır
Ehl-i fesâdın yeri nâr
Ehl-i salâh uçmaktadır⁵

Levni'den bir minyatür

Bu mısralarda sanki bir sevinç hali var. Şiiriyete hiç de uygun düşmeyen kılçıklı ç sesi bile, l ve r seslerinin, insanın içine ferahlık dolduran aliterasyonu içinde kayboluyor.

Eski Türkçe’de cennet anlamına gelen “uçmak” kelimesi, ruhun ölümden sonra kafesinden kurtulan bir kuş gibi bedenden çıkarak gökler katında olduğu var sayılan cennete gideceği tasavvurunu doğurmuştur.⁶ Âşık Veysel (1894-1973)’in “Can kafesten durmaz uçar” ve “Can kafesten kurtulacak”⁷ mısralarında da yer alan bu kuş imajı,⁸ Yunus Emre (1240/41-1320/21) çağından beri bilinmektedir:

Benüm cânum bir kuş durur gevdem anun kafesidür
Dostdan haber geliceğiz bir gün uçar kuşum benüm⁹

İşbu söze Hak tanukdur bu cân gevdeye konukdur
Bir gün ola çıka gide kafesden kuş uçmuş gibi¹⁰

Onun takipçilerinden olan Âşık Yûnus (1438-39) da aynı imajı tekrarlar:

Şükr ü minnet ol Allah’a gönlümüzi şâd eyledi
Kafesdeki kuşça cânum kaygudan âzâd eyledi¹¹

Hüdâyî de, “*Gel Hakk’a pervâz edelim*”¹² derken benzer bir söyleyiş içindedir. Bu münasebetle, “uçmak” kelimesi, beraberinde daima bir “kuş” imajını çağırır. Bu imaj, ağırlıklarından kurtulmayı, hafifliği, ferahlığı, sevinci, özgürlüğü, hızı ve hareketliliği anlatır. Hüdâyî, hızla geçip giden zamanı kuşa benzetir. O, bu buluşunu bir başka şiirinde tekrarlar:

Ömür benzer uçar kuş sâyesine
Uçar kuş gölgesi bir ân eğlenmez¹³

Yunus Emre ve Âşık Yûnus da ömrü kuşa benzetmişlerdir:

İy benüm ömrüm kuşu kanda varasın bir gün
Ecel avlayup yudar ele giresin bir gün¹⁴

Uçmadan ömrün kuşu
Tevbeye gel tevbeye¹⁵

Aklar komışlar başına
Yaşı karışmaz yaşına

Sordum şol ömrüm kuşına
Hûriler indi sohbeta¹⁶

Modern şiirimizin öncülerinden olan Ahmet Haşim (1885-1933)’de kuşların özel bir yeri vardır. Onun, “Bir Günün Sonunda Arzu” şiirinde kuşlar, her akşam ömrün tekrarını yeniden ilan ederler. Sabah-akşam hareket halindeki kuşlar, şaire zamanın geçmekte oluşunu hatırlatır:

Altın kulelerden yine kuşlar
Tekrarını ömrün eder ilan

Kuşlar mıdır onlar ki her akşam
Âlemlerimizden sefer eyler¹⁷

Hüdâyî'nin şiirlerinde Tanpınar'ın dikkatini çeken bu imaj,¹⁸ onun şiirlerine belki de bu yolla girmiş olabilir. O, aşağıdaki şiirinde, oluş halindeki dinamik zamanı, avuçlarında çırpınan bir yavru kuş şeklinde düşünür:

Ben zamanı gördüm,
Devrilmiş sütunları arasından
Çok eski bir sarayın
Alnında mor salkımlar vardı
Ve ilâhlar kadar güzeldi.
Uçmak için kanatlanmayı bekleyen
Yavru kuş gibi doğduğu kayada
Ben zamanı gördüm
Çırpınırken avuçlarımda.¹⁹

Onun, “Bursa’da Zaman” isimli meşhur şiirinde de zaman kavramı kuş imajıyla birleşir:

Işıktan ve kanat şakırtısından
Billûr bir âvize Bursa’da zaman.²⁰

Zaman, birçok şiirde ele avuca sığmayan soyut, seyyal bir kavram oluşu, hızla akışı yönünden suya, rüzgâra ve kuşa benzetilir. Necip Fazıl Kısakürek (1905-1983), zamanı sorguladığı şiirinde, onu su ve kuş imajlarıyla ilişkilendirir:

Nedir zaman nedir
Bir su mu, bir kuş mu?²¹

Hüdâyî'nin söz konusu şiirinde yer alan kafiye kelimeleri (“uçmak” ve “geçmek”), benzer imajların yer aldığı şiirlerde daima birlikte hatırlanır.²² Onun şu mısralarında da olduğu gibi:

Dosttan yana kanat bulup uçalım
Ağ u karaya bakmayı geçelim²³

Sabahattin Ali (1907-1948)'nin 1931'de yazdığı “Hapishane Şarkısı-3” başlıklı şiirinde, hapishanede geçmeyen günler, özgürlüğü çağrıştıran kuşlardan uzak oluşun kötümserliği ile anlatır. Hüdâyî'nin şiirindeki sevinç ve ferahlık hissi veren ritmik söyleyişin aksine, burada insanın içine kasvet dolduran bir duygu hali vardır. Birincisinde dünya hapishanesinden kurtuluşun yaklaşmasından doğan sevinç, ikincisinde hapishane hayatının doğurduğu ümitsizlik söz konusudur:

Burda çiçekler açmıyor,
Kuşlar süzülüp uçmuyor,
Yıldızlar ışık saçmıyor,
Geçmiyor günler, geçmiyor.²⁴

Nihal Atsız (1905-1975)'in, Sabahattin Ali ile benzeşen 31 Mayıs 1944 tarihli şu şiiri de benzer kafiyelere yaslanır. Burada da aynı ümitsiz ve karamsar ruh hali söz konusudur:

Burada güneş açmıyor,
Ümit kuşu uçmuyor;
Yol yok, kervan göçmüyor,
Dakikalar geçmiyor.²⁵

Buraya kadar verdiğimiz örneklerden anlaşıldığı üzere, Azîz Mahmud Hüdâyî'nin ses, ritim ve anlam yönünden Türkçe'nin bir zaferi olarak ortaya koyduğu yalın mısraları, çağdaş şiirimizde de yankısını bulmuş; şairler onun imajını, yine onun kafiye kelimelerine yaslanarak yenilemeyi sürdürmüşlerdir.

KAYNAKÇA

- Atsiz (1977): *Yolların Sonu*, 5. bsk. İstanbul: Ötüken Yayınları.
Erdoğan, Kenan (1998): *Niyâzî-i Mısri Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınevi.
Kâşgarlı Mahmud (1992): *Divânü Lûgati't-Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, C.I-IV, Ankara: TDK. Yayını.
Kaya, Doğan (2004): *Âşık Veysel*, Sivas: Sivas Valiliği.
Kısakürek, Necip Fazıl (1981): *Çile*, 8. bsk., İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.
Sabahattin Ali (1988): *Dağlar ve Rüzgâr, Kurbağanın Serenadı, Öteki Şiirler*, İstanbul: Cem Yayınevi.
Serdengeçti, Osman Yüksel (1995): *Akdeniz Hilalindir*, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayını.
Şerif Hulusi (1967): *Ahmet Haşim, Hayatı, Sanatı ve Seçilmiş Şiirleri*, 2.bsk. Ankara: Bilgi Yayınevi.
Tanpınar, Ahmet Hamdi (1989): *Bütün Şiirleri*, 3.bsk., İstanbul: Dergâh Yayınları.
Tanpınar, Ahmet Hamdi (1969): *Beş Şehir*, İstanbul: MEB. Yayınları.
Tarlan, Ali Nihad (1945): *Hayâlî Bey Divanı*, İstanbul: İÜ. Ed. Fak. Yayını.
Tatcı, Mustafa (2005): *Yünus Emre Külliyyâtı-II. Yünus Emre Divanı, Tenkitli Metin*, İstanbul: MEB. Yayını.
Tatcı, Mustafa (2005a): *Yünus Emre Külliyyâtı-IV. Âşık Yünus*, İstanbul: MEB. Yayını.
Tezeren, Ziver (1985): *Azîz Mahmud Hüdâyî Divanı-II*, İstanbul.

DİPNOTLAR

¹ Tarlan 1945: 126.

² Erdoğan 1998: 152.

³ Tanpınar 1989: 19.

⁴ Tanpınar, çok beğendiği bu şiirin ilk iki mısramı şu şekilde hatırlamaktadır. Bu haliyle, l ve r seslerinin oluşturduğu ritmik yapı daha belirgindir:

Günler gelip geçmekte
Kuşlar gibi uçmaktalar

(1969: 185).

⁵ Tezeren 1985: 177. Hüdâyî, başka bir şiirinde de, hızla geçmesi yönünden ömrü esen yele ve akarsuya benzetir:

Ömür eser yeldir yâhûd akar su

Sakın yele suya dayanmağı ko

Fırsat elde iken sa'y eyle yâhû

Bu günler geçer bu devrân eğlenmez (Tezeren 1985: 68).

⁶ Sogdca "uşmah" kelimesinden dönüştüğü sanılan ve Divânü Lûgati't-türk'te de "uçmak" olarak geçen kelimenin (Kâşgarlı Mahmud 1992: I/118-119, III/374), bu şeklini ne zaman aldığını bilmiyoruz. Bu şekliyle Yunus Emre'nin şiirlerinde de sıklıkla kullanılmıştır:

Âşık mı diyem ben ana Tanrı'nun uçmağın seve
Uçmak dahı tuzağımış mü'min cânların tutmağa

Tutulmadı Yunus cânı geçdi tamudan uçmakdan
Yola düşüp dosta gider gine aslın ulaşmağa

Uçmak uçmak didüğün kullarun yiltedüğün
Uçmağın ser-mâyesi bir gönül itmek gerek

Bana uçmak neme gerek hergiz gönlüm ana bakmaz
İş bu benüm zârılığım değül ahi bir bâğičün

Uçmak uçmağım didüğün mü'minleri yeltediği
Bir evile bir kaç hürî hevesüm yok kuçmağičün

⁷ Âşık Veysel 2004: 229.

⁸ Osman Yüksel Serdengeçti (1917-1983)'nin şu mısralarında da benzer bir tasavvur görülür:

Göreceğın bir boş kafes,
Ceset kalmış, çıkmış nefes,
Nerde o can, nerde o ses?
Gelsen de bir, gelmesen de.
Serdengeçti artık bitti,
Bu ayrılık cana yetti,
O bir kuştı uçtu gitti,
Gelsen de bir gelmesen de (Serdengeçti 1995: 125).

⁹ Tatcı 2005: 204.

¹⁰ Tatcı 2005: 388. "Can kuşu"yla ilgili diğer örnekler için bk. Tatcı 2005: 314, 365.

¹¹ Tatcı 2005a: 203. "Can kuşu"yla ilgili diğer örnekler için bk. Tatcı 2005a: 56, 92, 112.

¹² Tezeren 1985: 99.

¹³ Tezeren 1985: 68.

¹⁴ Tatcı 2005: 276. .

¹⁵ Tatcı 2005a: 142.

¹⁶ Tatcı 2005a: 160

¹⁷ Şerif Hulusi 1967: 101.

¹⁸ bk. 2. dipnot.

¹⁹ Tanpınar 1989: 73.

²⁰ Tanpınar 1989: 51.

²¹ Kısakürek 1981: 207.

²² Sözgelimi, Osman Yüksel Serdengeçti'nin "Hapishanelerde Hülya ve Hayat" başlıklı şiirinde, bu kafiye kelimelerine yaslanan bir söyleyiş dikkati çeker:

Gönül serseri, avare,
Zindana düştü ne çare,
Hür göklere dağılmış
Mor bulutlar pare pare,
Geçip gider, geçip gider...
Aklım bir şeye takılır,
Kaleler, kuleler yıkılır
Garip gönlüm kuşlar gibi
Uçup gider, uçup gider... (Serdengeçti 1995: 81).

²³ Tezeren 1985: 96.

²⁴ Sabahattin Ali 1988: 35.

²⁵ Atsız 1977: 30.

Şerh-i Na't-i Hüdâyî

(Kudûmün rahmet ü zevk u safâdır
yâ Resulallah)

PROF. DR. MEHMET DEMİRCİ

Dozuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Bilindiği gibi “na’t” Hz. Peygamber’in vasıfları ve onun övgüsü üstüne yazılan şiir demektir. Na’tlerde Hz. Peygamber sevgisi coşup taşar. Bu sevgiye sanatın gücü ilâve olunca ortaya bir muhabbet âbidesi çıkar.¹ Bunların çoğu içten gelecek yazılmıştır. Ayrıca bir bütünü tamamlamak maksadıyla da yazılabilir. Bu bütün “divan”dır. Bizim şiirimiz dinle yoğrulmuştur. Bu alanla pek az alâkası olanlar bile bir müretteb divan ortaya koymak istedikleri zaman en başa tevhîd, münâcât ve na’t örnekleri koymak durumundaydı. Evvelce yazmamışsa en azından dîvanın ortaya çıkmasına yakın bunları tamamlardı.

Na’tlerde işlenen başlıca konulardan birisi “Nûr-i Muhammedî” veya “Hakîkati Muhammediye” denen inanç ve kavramdır.

Hakîkat-i Muhammediyye veya Nûr-i Muhammedî denen şey bir nur, bir hakikat veya bir öz (cevher) olup Hz. Muhammed (as)’ın mânevi şahsiyetinde sembolleşmektedir. O Âdem’den önce yaratılmıştır. Allah katında en sevgili ve en değerlidir. Başka varlıklar, nurlar nebîler hep onun hakikatini tafsîl ve beyân için var edilmişlerdir. Geçmiş bir nebî veya velî yoktur ki Hz. Muhammed’in nûrundan bir iz taşımasın.²

Konumuz olan Hüdai’nin na’tine gelince,

***Kudûmün rahmet ü zevk u safâdır yâ Resulallah
Zuhûrun derd-i uşşâka devâdır yâ Resulallah***

***Nebî idin dahi Âdem dururken mâ ü tıyn içre
İmâm-ı enbiyâ olsan revâdır yâ Resûlallah***

İsm-i Muhammed (s.a.v)

***Kemâl-i zümre-i kümmel senin nûrunla olmuştur
Vücûdun mazhar-ı tâmm-ı Hudâ'dır yâ Resûlallah***

***Seninle erdiler zâta dahi envâ'-ı lezzâta
İşin erbâb-ı hâcâta atâdır yâ Resûlallah***

***Hüdâyî'ye şefaât kıl, eğer zâhir eğer bâtın
Kapına intisâb etmiş gedâdır yâ Resûlallah³***

Dili bugünkü nesil için biraz ağırca görünüyorsa da bu şiirin tasavvuf çevrelerince çok sevildiği anlaşılıyor. Bizim sanatlarımız birbirini tamamlayıcıdır; şâir nazmeder, bestekâr onu notalara döker, güzel sesli birisi münferiden veya saz refakatında terennüm ettiği zaman nûrun alâ nûr olur. Tasavvuf mûsikimizde bu na'tin cumhur okunuşunda zevkle dinlenen bir bestesi vardır.⁴

Birinci beyit:

Kudûmün rahmet ü zevk u safâdır yâ Resulallah

(Yâ Resûlallah senin gelişin rahmettir, zevktir ve safâdır.) Bilindiği gibi onun hakkında Kur'ân-ı Kerîm'de “*Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik*” (el-Enbiyâ, 21/107) buyrulur. Senin gelişin rahmet olduğu gibi, aynı zamanda seni seven senin hakîkatini anlayabilenler için bir zevk, mutluluk ve safâ vesilesidir.

Zuhûrun derd-i uşşâka devâdır yâ Resulallah

Seninle ezel âşinâsı olanlar, sana olan aşkları dolayısıyla bir bakıma dertliydi-ler, seni bekliyorlardı. İşte senin doğman, gelmen, ortaya çıkman onların dertlerine devâ oldu. Mehmet Akif'in diliyle söylersek, onun âşıkları “*Kaç bin senedir halbuki bekleşmedelerdi*”.

İkinci Beyit:

Nebî idin dahi Âdem dururken mâ ü tıyn içre

İmâm-ı enbiyâ olsan revâdır yâ Resûlallah

(Adem daha su ile çamur arasında iken sen nebî idin). Kur'ân-ı Kerîm, hadisler ve geleneksel inancımıza göre ilk insan olan Âdem topraktan yaratılmıştır. Râzî (ö. 606/1209) bu yaratılış keyfiyetini şöyle sıralar: Toprak, su, çamur, süzme çamur, yapışkan çamur ve kuru çamur. (Türâb, mâ, tıyn, salsal vb.)⁵

Yani Âdem'in yaratılışı daha tamamlanmamışken bile sen nebî idin. Çünkü senin nûrun ilk yaratılan şeydir. Cenâb-ı Hak mahlûkatı yaratmayı murâd ettiği vakit en mükemmel insan tipi olarak senin manevi varlığını, senin nûrunu, senin rûhunu yaratmıştır.

Bu konuda hemen hemen aynı mealde birkaç hadis vardır. Ebû Hüreyre şöyle der: “Yâ Resûlallah, sizin için peygamberlik ne zaman sübut buldu (gerçekleşti)? diye sordular. O da dedi ki: **Âdem ruh ile cesed arasında iken**”.⁶

Gene Ebu Hüreyre'den: “Nebî (as)'a senin için peygamberlik ne zaman sâbit oldu denildi. O da **Adem'in yaratılışıyla ona ruh üflenmesi arasında**, dedi.”⁷

Aynı hadis Abdullah b. Şefîk'den ve bir şahsın ne zaman nebî kıldınız, suâline karşı peygamberimizin, **Adem ruh ile cesed arasında iken**, cevabıyla nakledilir.⁸

Kaynaklara göre bu suâli soran sahâbi Meyseretü'l-Fecr'dir ki ilk râvi olarak kendisinin yer aldığı hadisler de vardır: “Meyseretü'l-Fecr'den: Yâ Resûlallah, ne zaman peygamber oldunuz, dedim. **Adem ruh ile cesed arasında iken**, diye cevap verdi.⁹

Tirmizî şârihleri bu hadîsi açıklarken Hz. Adem'in rûhuyla cesedinin birleşmesinden önce Hz. Muhammed'in nebî olduğu şeklinde anlayarak başka rivâyetlere de yer verirler.

İkinci mısraa göre de bu vasıflara sahip olan bir nebînin imâm-ı enbiyâ” olması tabiidir.

Üçüncü beyit:

***Kemâl-i zümre-i kümmel senin nûrunla olmuştur
Vücûdun mazhar-ı tâmm-ı Hudâ'dır yâ Resûlallah***

(Kâmiller zümresinin kemâli, onların olgunlaşması senin nûrunla olmuştur...)

Bu ilk mısra da “Nûr-i Muhammedî” kavramı dikkati çeker. Bu konudaki hadis şöyledir:

Câbir b. Abdullah nakleder: “Dedim ki: Yâ Resûlallah, anam babam sana fedâ olsun. Allah'ın en evvel yarattığı şeyi bana söyler misin? Buyurdu ki: Ey Câbir, **Yüce Allah eşyâdan önce kendi nûrundan senin peygamberiyin nûrunu yarattı.**”¹⁰ Hadisin devâmında bu nurdan Allah'ın safha safha diğer varlıkları yarattığı ifâde edilmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de “**nur**” kelimesi ile bizzat Hz. Muhammed'e işaret edildiği de vakidir. “*Şüphesiz ki size Allah'tan bir nur ve çok açık bir kitap geldi*” (el-Mâide 5/15) âyetindeki nurdan maksad, müfessirlere göre Hz. Muhammed'dir ki, Allah onunla hakkı aydınlatmış, İslâm'ı ızhar etmiştir.¹¹

İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1138/1725) “**Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik**” (el-Enbiya 21/107) âyetinin tefsîri sırasında Ruzbihan el-Baklî (606/1209)'nin *Arâisü'l-Beyân Fî Hakâiku'l-Kur'an* adlı eserinden şu izahları nakleder:

“Hz. Muhammed'in nûru Allah'ın ilk yarattığı şeydir. Sonra arşdan yeryüzüne kadar bütün mahlûkatı onun nûrunun bir kısmından yarattı. Onu varlık ve şühud alemine göndermesi bütün mevcûdat için bir rahmettir. Her şey ondan sâdır olmuştur, onun oluşu mahlûkatın oluşudur ve varlık sebebidir, bütün mahlûkat üzerine Allah'ın rahmet sebebidir. Yaratıkların hepsi sûretâ mahlûk olarak, ruhları olmaksızın kudret fezâsına atılmış Hz. Muhammed'in gelmesini bekliyordu. O âleme teşrif edince onun varlığıyla hayat kazandı, çünkü o bütün mahlûkatın ruhudur.”¹²

Azîz Mahmud Hüdâyî bu konuda *Hulâsatü'l-Ahbâr fî Ahvâli'n-Nebiyyi'l-Muhtâr* adlı eserinde şunları yazar:

“Cenâb-ı Hak âlemi yaratmayı murad ettiği zaman yed-i kudretiyle nûrundan bir nur yarattı ve yerlerin, göklerin, cennetin, arşın, cehennemın yaratılışından 300 bin sene önce o nurdan nûr-i Muhammed'i yarattı. Onun baş kısmına hidâyeti, boynuna tevâzuu, gözüne hayâyı, yüzüne yakîn duygusunu, ağız ve diline sabrı ilka etti. Yine onun muhabbeti ile cenneti yarattı. Muhammed (as)'ın yanağına güzelliği, göğsüne nasîhati, kalbine verai, karnına zühdü, dizlerine havfı, ayaklarına istikameti ilka etti. Kerâmetle yüceltti ve onu peygamber seçti.”¹³

Konuyla ilgili temalara yer yer Hüdâyî başka şiirlerinde de temas eder:

*Ey menba-ı lutf ü cûd
Yerin mak_m-ı mahmud
Yaradılmıştan maksud
Sensin yâ Resûlallah*

Başka bir örnek:

*Elâ ey gevher-i kân-ı risâlet¹⁴
Sana binbir salât ile tahiyet*

Beytimizin ikinci mısraında:

“Vücûdun mazhar-ı tâmm-ı Hudâ’dır yâ Resûlallah”denir.

Hakikat-i Muhammediye inanişinin dayandığı temel düşünce **“tecellî”** görüşüdür. Meseleyi tamamlarsak karşımıza şu tablo çıkar: Cenâb-ı Hak Vücûd-i Mutlak’tır; aynı zamanda kemâl-i mutlak ve cemâl-i mutlaktır. Kendi kemal ve cemâlini temâşâ için mahlûkatı var etmiştir. Kâinat müstakil mevcûdiyete sahip olmayıp, O’nun isim ve sıfatlarının tecellîsinden ibârettir. Her nesne O’ndan bir tecellî taşır. En fazla tecelliye mazhar olan insandır. İnsanların ekmeli ise, insân-ı kâmilin en mükemmel örneği olan Hz. Muhammed (as)’dır. Dolayısıyla, mısra da belirtildiği üzere, Hz. Muhammed’in vücûdu, Cenâb-ı Hakk’ın esmâ ve sıfatının tam ve kâmil mânâda mazharı ve mütecellâsıdır.

Hüdâyî tam da bu inaniş bir başka beytinde şöyle özetler:

*“Küntü kenz” esrârının miiftâhısın
Zât-i pâkin mazhar-ı tâmm-ı Hudâ*

Dördüncü beyit:

**Seninle erdiler zâta dahi envâ’-ı lezzâta
İşin erbâb-ı hâcât atâdır yâ Resûlallah**

Alemlere rahmet olarak gönderilen Hz. Peygamber Kur’ân-ı Kerîm’in ifâdesiyle **“en güzel örnek”** tir. Kelime-i tevhidde birinci unsur Allah’ın birliği, ikinci unsur Hz. Muhammed’in risâletidir. Yani ona inanmadan iman tamam olmaz ve onsuz Hakk’a vuslat mümkün değildir. Allah sevgisinin yolu ona tebaiyetten geçer: *“Allah’ı seviyorsanız bana uyun ki O’nu sevmiş olasınız”* (Al-i İmran, 3/31) buyrulur. Hak dostları bu fikri basitçe şöyle nazmetmişlerdir:

*Muhabbetten Muhammed oldu hâsıl
Muhamed’siz muhabbetten ne hâsıl*

Hiçbir insan ihtiyaçtan müstağnî değildir. Yâ Resûlellah, senin işin ise, hâcet ve ihtiyaç sahiplerine bol bol atâ ve ihsandır.

Beşinci beyit:

**Hüdâyî’ye şefaât kıl, eğer zâhir eğer bâtın
Kapına intisâb etmiş gedâdır yâ Resûlallah**

(Ya Resûlellah, zahir-bâtın, görünür görünmez, her alanda Hüdâyî’ye şefaât kıl, o senin kapına bağlanmış bir yoksuldur.)

Şefaât, Allah’tan bir kimsenin affını dilemektir. Ahirette en büyük şefaâtçi Hz. Muhammed (as) olacaktır. Kur’an-ı Kerim’de Hz. Peygamber’e hitâben şöyle buy-

rulur: “Artık onları affet ve onlar için Allah’tan mağfiret dile.” (Al-i İmran, 3/159)
Şöyle bitirir Hüdâyî: Sen ki şefaata kânisin, bu fakir Hüdâyî de şefaata kıl.

Hüdâyî’nin bu na’tinin temel fikrini teşkil eden Nûr-i Muhammedî telâkkisi müslüman efkâr-ı umûmiyesinde canlı, diri bir unsur olarak yaşamaktadır. Dî-nî- tasavvufî edebiyatımızda bunun çok zengin akisleri vardır. Peygamber ilgi ve sevgisi bazen karşımıza bir hattatın kaleminden hüsn-i hat levhası olarak çıkarır. Şu şâirâne hayal zenginliği ne hoştur:

*Basmaşa mübarek kademi rûy-i zemine
Pâk etmez idi kimseyi hâk ile teyemmüm*

Tasavvufî anlayışa göre Hz. Muhammed insân-ı kâmilin en mükemmel örneğidir. O aynı zamanda bir beşerdir. Hakikat-i Muhammediye anlayışı içinde bir beşerin alabildiğine yüceltilmesi, İslâm tasavvufunda insana verilen değer bir tezahürü olarak da görülebilir. Buradan hareketle, kemâle doğru yol almak isteyen bir kimse için hakikat-i Muhammediye, ulaşılması arzu edilen bir ideal sayılır. Hüdâyî ve benzeri Hak âşıkları, Hz. Peygamber’in şahsında hep bu ideali hedef olarak göstermişlerdir, denebilir.

DİPNOTLAR

¹ Na’t hakkında bk. Emine Yeniterzi, *Divan Şiirinde Na’t*; aynı yazar, *Türk Edebiyatında Na’t* (Antoloji), TDV yayını, Ankara 1993.

² Bu konuda bk. Mehmet Demirci, “Nur-i Muhammedi” *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I, Manisa, 1983.

³ Na’tin Metni için bk. Ziver Tezeren, *Seyyid A. Mahmud Hüdâyî Divanı*, II, s. 6, İstanbul 1985; Kemaleddin Şenocak, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî*, s. 73, İstanbul 1970. Birinci mısra Tezeren neşrinde “**Kudümün rahmet-i zevk u safadır Yâ Resulellah**” şeklindedir. Doğrusu “**...rahmet ü..**” şeklinde olması gerekir. bk. Azîz Mahmud Hüdâyî, *Dîvân-ı İlâhiyat*, tıpkıbasım ve çeviriyazı, haz. M. Tatçı-M.Yıldız, Üsküdar Belediyesi Yayını, İstanbul 2005, s. 72-73. Aynı mısram “**Kudümün rahmeti, zevk u safadır yâ Resûlellah**” şeklindeki yazılışı da anlamca uygundur. Besteli şekli bu tarzda okunmaktadır. Üçüncü beytin ilk mısraı Tıpkıbasım nüshasında “**Kemâli zümre-i kümmel senin nûrunla bulmuştur**” şeklindedir. bk. Aynı yer ve sayfa.

⁴ Çargah tevşih olarak notası için bk. Ali Rıza Şengel, *Türk Müsikisi Klasikleri İlahiler 2*, s. 168, Hz. Yusuf Ömürlü, Kubbealtı neşriyatı.

⁵ Bk. S. Hayri Bolay, “Adem” maddesi, *DİA*, I, 358

⁶ Tirmizi, Menakıb, 1

⁷ Hakim Neysaburi, *el-Müstedrek*, II, 609

⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned IV*, 66 ve V,379

⁹ Ahmed b. Hanbel, V, 59.

¹⁰ Kastallani, *Mevahib-i Ledünniyye* terc. çev. Abdülbaki, I,2, İstanbul 1312. Bu ve benzeri hadislerin tahrir ve değerlendirmesi için bk. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, TDV yayını, Ankara 200, s. 123-126.

¹¹ Bk. Taberi, *Camîu’l-Beyan*, VI, 161; Kurtubi, *el-Camîu li-Ahkami’l-Kur’an*, IV, 118, Bursevî, *Ruhu’l-Beyan*, I, 548, H.Basri Çantay, *Kur’an-ı Hakim ve Meal-i kerim*, I, 118; Asım Efendi, *Kamus* terc. Nur maddesi.

¹² Bursevî, *Ruhu’l-Beyan*, II, 668.

¹³ Bk. Azîz Mahmud Hüdâyî, *Hulâsatü’l-Ahbâr (Alemin Yartatılışı ve Hz. Muhammed’in Zuhuru)*, çev. K. Kara-M. Özdemir, İnsan yayınları, İstanbul 1997, s.51; Hasan Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî*, s. 108, İstanbul 1982.

¹⁴ Tezeren, 24, 25.

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Bir Na'tinin Şerhi

DR. HİKMET ATİK

Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk - İslâm Edebiyatı Anabilim Dalı

Mutasavvıf şairlerce oluşturulan Tasavvufî Halk Edebiyatı ya da bir başka deyişle Tekke Edebiyatı, temeli XIII. asırda Yunus Emre'yle atılan, daha çok da belli bir tasavvufî geleneğe sahip şairlerce oluşturulan bir edebiyattır. Bu edebiyat sahasında her şair mensup olduğu tarikatın ilhamıyla; genellikle dînî, ahlâkî ve tasavvufî konuları sade bir dille didaktik olarak çok fazla sanat gayesi gütmeyen kaleme almışlardır.

Bu sahada eser veren her şair de yine aynı tarzda na'tlar kaleme almışlardır. Hepsini kendi duygu ve düşünce pencerelerinden Hz. Muhammed aşkını dile getirmişlerdir.

Çalışmamıza konu olan na'tin yazarı Azîz Mahmut Hüdâî (946/1539-1028/1682)¹ de XVII. yüzyılda yaşamış Celvetiyye Tarikati'nin kurucusu ve önemli bir tekke şairidir. Burada onun safiyane duygularla, sade bir söyleyişle Hz. Muhammed'i öven ve O'ndan şefâ'at dileyen na'ti şerhedilecektir.

1- Kudûmün rahmet ü zevk ü safâdır yâ Resûlallâh
Zuhûrun derd-i uşşâka devâdır yâ Resûlallâh

Yâ Resûlallâh, Senin dünyaya gelişin insanlık için hem bir rahmet, hem de zevk ve safâdır. Yine Senin Peygamber olarak ortaya çıkışın aşıkların derdine bir çaredir..

Kudûm: Gelme, geliş.

Rahmet: Acımak, esirgemek, lütfetmek. Tasavvufta ise iki türlü rahmet vardır.

1. *Rahmet-i imtinaniye;* Kendisine amel ve ibadet edilmeden önceki Allah'ın umûmî rahmeti. 2. *Rahmet-i vücûdiye;* Allah'ın takva ehline ahirette vaad ettiği özel rahmeti.²

Zuhûr: Ortaya çıkma.

Derd-i uşşâk: Aşıkların derdi.

Hüdâî bu beyitte Hz. Peygamber'e seslenerek O'nu övmektedir. Kur'an'da geçen "Biz seni ancak alemlere rahmet olsun diye gönderdik."³ mealindeki âyete işaret ederek Hz. Muhammet'in peygamber olarak gönderilmesinin tüm insanlık için bir rahmet oluşunu vurgulamaktadır. Ayrıca O'nun peygamberliğini açıklamasıyla ilahi aşkı hisseden ve aldıkları gaybi haberler veya kutsal kitapların müjdeleriyle O'nun gelmesini bekleyenlerin de kalplerine bir huzur geldiğini ifade etmektedir. Bekledikleri sevgilinin gelmesiyle kalplerinde aşk derdinin deva bulunduğunu söylemektedir.

Gerçekten Hz. Peygamber alemlere rahmet olarak gönderilmiştir. O'nun rahmet peygamberi olarak gönderilmesine bir çok örnek verilebilir. Ancak, çok güzel bir örnek olması bakımından, daha önce adı, havası ve suyu pis bir yer manasında Yesrip olan Medine'nin adının Medine-i Münevvere olarak değiştirilmesi manidardır. Hz. Peygamber alemlere rahmettir ve sûfinin varlık anlayışı içerisinde alemin varoluş sebebidir.

Hz. Peygambere peygamberlik gelmezden önce Mekke'de Hz. Ebubekir, Kus b. Saide ve Hz. Osman gibi bazıları O'nun gelmesini sabırsızlıkla bekliyorlardı. Adeta bir aşk ve cezbe içinde bekleyen bu insanlar O'nun ortaya çıkışıyla (zu-hûr) dertlerine derman bulmuş gibi oldular.

2- Nebî idin dahi Âdem dururken mâ ü tîn içre
İmâm-ı enbiyâ olsan revâdır yâ Resûlallâh

Yâ Resûlallâh, Sen Hazret-i Âdem daha su ve toprak içindeyken yani ilk insan daha yaratılmamışken bile peygamberdin. Bu yüzden Sen bütün peygamberlere imam olsan revadır.

Mâ ü tîn: "Hz. Âdem henüz su ile çamur arasında iken ben peygamberdim"⁴ mealindeki hadis-i şerif.

İmâm-ı enbiyâ: Peygamberlerin imamı. Miracda Hz. Muhammet'in diğer peygamberlere Mescid-i Aksa'da namaz kıldırması.⁵

Peygamberimiz bir hadis-i şeriflerinde kendisinin gönderilme sırasına göre son peygamber olmasına rağmen, "Âdem henüz su ile çamur arasında iken ben peygamberdim" diyerek, daha Hz. Âdem yaratılmadan önce peygamber olduğunu belirtmektedir. Bu ifadelere göre Hz. Muhammet tebliğ ettiği mükemmel hak din olan İslamiyet'le son peygamber iken, yaratılış ve nübüvvet yönünden ilk insan ve ilk peygamberdir. Nitekim sufinin Hakikat-i Muhammedi ve nûr-ı Muhammedi hakikatı anlayışını tedayi ettiren bu beyitte ilk yaratılan cevher Hz. Muhammed'dir anlayışına atıfta bulunmaktadır. Bir hadiste de bu "Allah'ın ilk yarattığı benim nurumdur."⁶ şeklinde ifade edilmektedir.

Bu beyitte, **mâ ü tîn** tabiriyle "Adem henüz su ile çamur arasında iken ben peygamberdim" mealindeki hadisten iktibas yapılmıştır.

İmâm-ı enbiyâ, tamlamasıyla da Peygamberimizin Miraca çıkarken Mescid-i Aksa'da diğer peygamberlere namaz kıldırması hadisesine telmih yapılmaktadır.

Medine-i Münevvere minyatürü

3- Kemâl-i zümre-i kümmel senin nûrunla olmuştur
Vücûdun mazhar-ı tâmm-ı Hüdâdır yâ Resûlallâh

Yâ Resûlallâh, bütün kâmil insanlar senin nûrunla meydana gelmiştir. Senin vücûdun da Allâh'ın tam bir mazharıdır.

Kemâl-i zümre-i kümmel: Kâmil insanların oluşturduğu her topluluk.

Mazhar-ı tâmm-ı Hüdâ: Cenâb-ı Allah'ın zâtına, sıfatlarına ve fiillerine tam anlamıyla mazhar olan.

Hüdâî, burada Hz. Muhammed'den bahsederek tasavvufî düşüncenin temel ilkelerini izah etmektedir. Burada anahtar kelime *kemâl-i zümre-i kümmel*dir. Bu tabir, tevriyeli olarak kullanılmaktadır. Önce kainatta yaratılmış olan her şey Allah'ın bir tecellisi ve mazharı olarak Hz. Muhammed'dir. O bu mükemmelliğin kaynağıdır. İkinci olarak ta burada kastedilen insan-ı kâmidir.

Allah'ın bütün isim ve sıfatlarını kendinde en kâmil manada toplayan Hz. Muhammed'dir. O'nun manevî mirasçısı olan velîler de Allah'ın isimlerini yansıttığı oranda mazhar olurlar. Gerçek insan-ı kâmil ve mürşid-i kâmil Hz. Peygamberdir. O hem nebîlik hem de velîlik vasıflarını bulundurmaktadır. Bilindiği gibi bütün tasavvufî silsileler Hz. Peygamber'e dayanmaktadır. Yani her tasavvuf erbabının silsilesinin en başında O bulunmaktadır. Manevî nüfuz ve eğitimiyle insanlara yol gösterecek, onları daima dürüstlüğe yönlendirecek mürşid-i kâmil yetiştirmiştir.

Na'tlarda Hz. Peygamber için bir çok isim ve sıfat kullanılmaktadır. Mazhar-ı Küll, Mazhar-ı Tâmm-ı Hüdâ, Mazhar-ı Hurşîd-i Zât ve Mazhar-ı Zât-ı Hüdâ bu

isimlerden bazılarıdır.⁷ Hüdâî na'tinde buna işaret ederek, Hz. Peygamber'in Cenab-ı Allah'ın adeta bir aynası gibi O'nun isim ve sıfatlarının tam bir tezahürü olarak bütün isim ve sıfatlarına da mazhar olduğunu söylemektedir.

4- Seninle erdiler zâta dahi envâ-ı lezzâta
İşin erbâb-ı hâcâta atâdır yâ Resûlallâh

Yâ Resûlallâh, bütün insanlık senin sayende Allâh'ı bildi ve sayısız zevklere erdi. Zaten Senin işin de ihtiyaç sahibi olanlara vermektir.

Zât: Öz, bir şeyin kendi. Zât kendi kendine vardır; isim na't ve sıfat onunla vardır. Zât, sıfatları olan varlıktır.

Envâ-ı lezzât: Türlü türlü lezzetler.

Erbâb-ı hâcât: İhtiyaç sahipleri, bir şeye muhtaç olanlar.

Hz. Peygamber'in *Âlemlere rahmet olarak gönderilmesinin* yanında çok önemli bir özelliği de kıyâmet gününde ümmetine şefâ'at edecek olmasıdır. Hüdâî bu beyitte insanların dünyada Hz. Muhammet sayesinde hayatı anladığını, Yaratıcılarını tanıdığını, bu tanımanın verdiği manevî lezzetlere ulaştıklarını söylüyor. Sonra da marifetullaha eren bu insanların kıyâmet günü şefâ'ata ihtiyacı olacağını söyleyerek zaten "iş ihtiyacı sahiplerine bir şeyler vermek" olan Hz. Peygamber'in insanlara şefâ'at edeceğini belirtiyor.

Keza burada Hz. Peygamberin atâda bulunması sadece maddi perspektifle ele alınacak bir husus değildir. O'nun en büyük atâsı varlığın hafızasını yenilemesine ve mahiyetini kavramasına kaynaklık eden vahiyledir. Yani Kur'an'ı herhangi bir değişikliğe fırsat vermeden tebliğ etmesi; O'nun atâsının mahiyetini ortaya koymaktadır.

Bu beyitte, **erbâb-ı hâcât** ve **atâ** kelimeleri arasında tenasüp sanatı vardır.

5- Hüdâî'ye şefâ'at kıl eğer zâhir eğer bâtın
Kapına intisab etmiş gedâdır yâ Resûlallâh

Yâ Resûlallâh, ister zâhir (açık) ister bâtın (gizli) kapına intisab etmiş bir köle olan Hüdâî'ye şefâ'at et.

Şefâ'at: Aracılık, yardım etmek, birinin bir suçunun affedilmesi için aracı olmak.

İntisab: Bağlanma, gönül verme. Tasavvufta ise bir kişinin bir mürşid-i kâmile bağlanması demektir.⁸

Gedâ: Dilenci, yoksul. Tasavvufta İlâhî tecellilere muhtaç olan salike verilen ad.

Hz. Peygamber, bir çok hadisinde kıyâmet günü ümmetine şefaate edeceğini belirtmektedir. Bir hadisinde "Ben şefâ'atimi kıyâmet gününde ümmetime saklamış bulunmaktayım."⁹ derken başka bir hadis-i şerifte de "benim şefâ'atim kıyâmet gününde ümmetimden günahkar olanlardır."¹⁰ demektir. Başka bir hadiste de "Bana (kıyâmet gününde) şefâ'at verilmiştir."¹¹ buyurmaktadır.

Hz. Peygamber'in kıyâmet gününde şefâ'at etmesi na'tlarda hep işlenegelmiştir.

Şairler O'nu, Şefî', Şefî-i Rûz-i Cezâ, Şefî-i Rûz-i Kıyâmet, Şefî-i Küll-i Ümem ve Şefîü'l-Mücrimîn¹² gibi isimlerle anlatırlar. Bütün na'tlarda ortak kullanılan ve anonim hale gelen şu sözler bunu çok iyi anlatmaktadır.

Garîk-i bahr-i isyânım şefâ'at Yâ Resûlallâh

Hüdâî na'tinde, kendisinin Hz. Peygamber'in kapısında bekleyen bir köle olduğunu vurguladıktan sonra kıyâmet günü şefâ'at edilmeyi istiyor. Böylece yukarıdaki beyitlerde bir çok özelliğini zikretmek suretiyle övdüğü Peygamberden kıyâmet gününde kendisine şefâ'at etmesi talebiyle şiirini bitiriyor.

Bu beyitte, kapı, intisab ve gedâ kelimelerinde tenâsüp sanatı vardır.

DİPNOTLAR

¹ Hüdâî'nin hayatı hakkında bakınız: Hasan Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâî ve Celvetiyye Tarikatı*, Erkam Yay., İstanbul 1982.

² Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul 1991, s. 389; Ethem Cebecioglu, *Tasavvuf terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., 1997, s. 587.

³ el-Enbiya 21/107.

⁴ Aclûni, *Keşfü'l-Hafâ*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1988, II/129.

⁵ M. Asım Köksal, *İslam Tarihi Hz. Muhammet (A.S) ve İslamiyet Mekke Devri*, Şamil Yay., İstanbul 1981, s. 350-361; *Komisyon, Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, I/235-241.

⁶ Muhammed Nâsıru'd-dîn El-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehadisü'd-Dâife ve'l-Mevdu'a ve Eseruhe fi'l-Ümme*, Dımışk 1965, III/56.

⁷ Na'tlarda Hz. Muhammed için kullanılan diğer isim ve sıfatlar için bakınız; Emine Yeniterzi, *Divan Şiirinde Na't*, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993, s. 163-202.

⁸ İntisab için bakınız; H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Envar Neşriyat, İstanbul 1997, s. 185-187.

⁹ *Buhârî, Tevhid / 31; Müslim, İmân / 334-345.*

¹⁰ *Ebû Dâvûd, Sünnet / 21; Tirmizî, Kıyâmet / 11.*

¹¹ *Buhârî, Salât / 56; Müslim, Mesâcid / 3.*

¹² Emine Yeniterzi, *age*, s. 198.

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin “Aşk” Redifli Şiirinin Tahlili

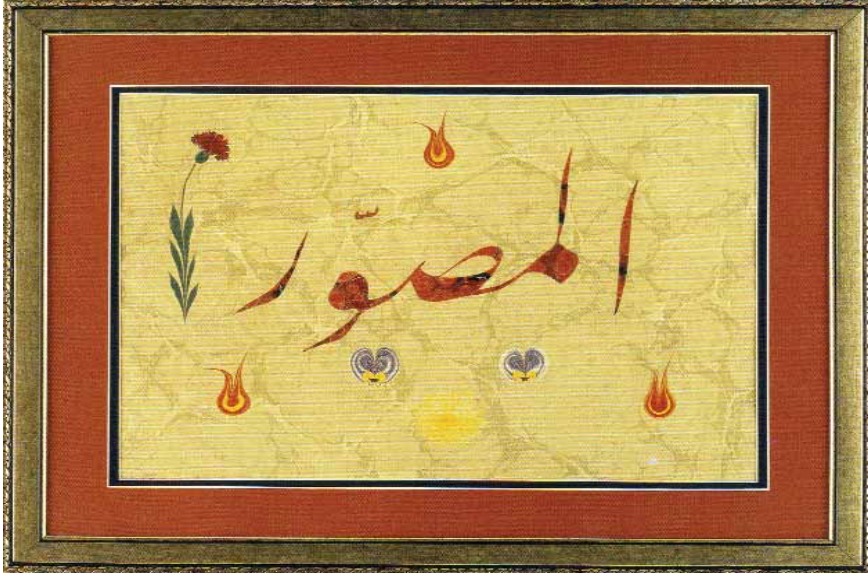
Y R D . D O Ç . D R . M E H M E T T E M İ Z K A N

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

Bilindiği gibi, Türk edebiyatının ikinci devresi “İslâmî Türk Edebiyatı” olarak adlandırılmakta ve İslâmiyet'in kabulüyle başlayıp Tanzimat'a kadar devam eden yaklaşık sekiz asırlık bir süreyi içine almaktadır. Bu sekiz asırlık geniş zaman diliminde vücuda getirilen edebî eserler, bazı dil ve şekil özelliklerine göre “divan edebiyatı” ve “halk edebiyatı” gibi iki ana başlık altında toplanmaktadır. Hem divan edebiyatı hem de halk edebiyatına dahil edilebilecek ürünleriyle tekke edebiyatı, İslâmî Türk Edebiyatı içinde, gerek nitelik ve gerekse miktar olarak oldukça önemli bir yere sahiptir. Azîz Mahmud Hüdâyî de, tekke edebiyatının on yedinci yüzyıldaki en güçlü temsilcilerinden biridir. Şairin bildiri konumuz olan “aşk” redifli şiirini tahlil etmeye başlamadan önce, bazı mutasavvıf şairlerin şahsında tekke edebiyatının aşk anlayışını hatırlamakta fayda vardır.

Hatırlanacağı gibi, ilk Müslüman Türk mutasavvıfı Ahmed Yesevî ve ilk Müslüman Türk tarikatı da, adını Ahmed Yesevî'den alan Yesevîlik'tir. Daha sonra, gerek Orta Asya'da gerekse Anadolu ve Balkanlar'da kurulan tarikatlar, Ahmed Yesevî'den veya Yesevîlikten etkilenmişlerdir. Bu etki, bazı tarikatlarda az; ancak Nakşibendilik ve Bektaşilik gibi iki büyük tarikatta biraz daha fazladır. İlk olması ve tarikatlar üzerinde az veya çok etkisi bulunması dolayısıyla, tekke edebiyatıyla ilgili bir konuya Ahmed Yesevî'ye ait olan ya da mal edilen görüşlerle başlamak, bir gelenek hatta bir şart haline gelmiştir. Biz de, geleneğin dışına çıkmamakta ve konuya Yesevî'nin görüşleri ile başlamakta fayda görmekteyiz.

Tarikat ehli olmanın ve manevî mesafeleri kat edebilmenin temel şartı, ben duygusundan kurtulabilmektir. İnsan gönlüne “başka bir ben”in yerleşebilmesi için, kendi ben duygusundan sıyrılabilmesi şarttır. Peyami Safa, *ben duygusunun millette yok olmasıyla kahramanların, dinde yok olmasıyla da azizlerin (velile-*

El Musavvir

rin) ortaya çıktığını söyler. Yunus Emre'nin "benden içerü ben"i, kendi ben duygusunu terk edebilmesiyle mümkün olmuştur. İşte, Ahmed Yesevî'ye göre aşk, değdiği kişideki ben duygusunu viran eder. Tasavvuf terimlerinden "fenâ" ile karşılanan halin temelinde de zaten bu vardır:

İşki tegse viran kılur mâ u menni¹

Aşkın uğramadığı, dolayısıyla ben duygusunun viran edilmediği aşksız kişiler, insan değildir, şeytan kavmindendir. İnsan, aşktan özge bir söz söylemesi durumunda, iman ve İslâm kuvvetini kaybedecektir.² İmanın aşk ile birleştirilmiş olması, Yesevî'nin üzerinde durulması gereken mesajlarından biridir. Bu aşksız kişilerden arş, kürs, levh ve kalem de bîzâr (rahatsız) dır; cehennem de kapısını bu kişilere açmıştır:

*Arş ü kürsî levh ü kalem hemme bîzâr
İşksızlarga duzah bâbın açar dostlar³*

Aşksız kişilere cehennem kapılarının açılmış olmasının sebebi, -yukarıda da geçtiği gibi- aşk ile imanın birleştirilmiş olmasıdır. Bundan dolayı da aşksızlık, imansızlıktır. Yesevî, bu fikrini "İşksızlarını hem cânı yok hem imânı"⁴ şeklindeki mısraıyla, çok daha açık bir üslupla ortaya koymaktadır.

Aşk makamı, çok farklı bir makamdır. Başından sonuna kadar da cebr, cefa ve mihnet ile yani zorluklarla doludur. Bu zorluklar da, tandır ateşinin çığ hamuru yakıp pişirmesi; ancak ekmeğe haline getirmesi gibi, insanı hamlıktan kurtarıp olgunlaştırır. Olgunlaşan kişi, âşıktır. Türlü zorluklara gönüllü olarak katlanan ve bu zorlukların üstesinden gelip olgunlaşan âşığa, Allah, dîdârını (göstermeyi) vâdetmiştir:

Dîdârını âşıklarga va'de kıldı⁵

Kendisine dîdârın vâdedildiği âşığın nârâsından, kudret-i ilahî ile yaratılmış bulunan yedi cehennem bile korkar ve kaçır. Âşıkların bir âhına bile katlanamayan, daha doğru bir ifadeyle dayanamayan cehennem, ağlayarak Allah'a sığınır ve onun yardımını talep eder. Cehennem ateşi, âşıkların gözyaşıyla söner:

*Kudret birle yaratılğan yetti tamuğ
Âşıklarnı narasıdın kaçır dostlar*

*Duzah yığlap dâd eylegey Hüdâyîge
Tâkatim yok âşıklarnı bir âhige*

*Kaçıp bargay Hakk Te'ala penâhige
Âşıklarnı yaşı birle öçer dostlar⁶*

Kısaca söylemek gerekirse, Yesevî, zâhid veya âbid olmayı değil; âşık olmayı, mihnet çekip aşk yolunda sâdık olmayı... tavsiye eder. “Zâhid bolma, âbid bolma âşık bolgil/ Mihnet tartıp ışk yolıda sâdık bolgil⁷” ifadesi, zâhidlik ve âbidliği terk etmek şeklinde değil, bunları geride bırakmak, daha ileri makamlara gitmeye çalışmak şeklinde anlaşılmalıdır.

Mutasavvıf şâirler, devamlı olarak aşk ile *aklı*, âşık ile de *rindi* karşılaştırmışlardır. “Zühd ve takvayı bir vasıta değil, bir gâye telakkî eden ve muayyen ibadetleri yerine getirmekle her şeyi yaptığını zanneden basit dimağlar ile tefekküre ve sevgiye en büyük değeri veren mutasavvıflar arasında daimî bir mücadele vardır.”⁸ Fuzulî, Rind ü Zâhid adlı eserinde bu iki tipi münakaşa ettirir. Şairler, Allah'a ulaşmanın aşk ile mümkün olacağına inanmışlar ve bu tartışmada, tabii olarak aşk tarafında yer almışlardır. Hayretî, aşkı güneşe, aklı da yarasaya benzetmekte; aşk güneşinin doğmasıyla birlikte akıl yarasasının kendini duvardan duvara çarptığını söylemektedir:

*Tan mıdur ursa bucakdan bucaga huffâş-ı akl
Saldı pertev âleme mihr-i cihân-ârâ-yı ışk⁹*

Tâcîzâde Cafer Çelebî de, aşkı *sultana*; aklı da onun fermanın kulu, kölesi olan *padişaha* benzetmektedir:

*Âlem-i dilde alemler kaldırub sultân-ı ışk
Pâdişâh-ı akl olubdur bende-i fermân-ı ışk¹⁰*

Fuzulî de, manevî mesafeleri kat etmenin ilimle, dolayısıyla akılla mümkün olmadığı kanaatindedir. Âlemde var olan her şeyin aşk olduğunu, ilmin ve ilmin kaynağı olan aklın bir dedikodudan ibaret bulunduğunu ifade eder:

*İlm kesbiyle pây-e-i rif'at
Bir arzû-yı muhâl imiş ancak*

*Işk imiş her ne var âlemde
İlm bir kıl ü kâl imiş ancak¹¹*

Divanına müstakil olarak aşk konusunu işlediği bir gazelle başlayan Fuzulî, daha ilk beyitte hakikat veya hidâyet yolunun aşk tarafından aydınlatıldığını be-

lirtir. İnsanların yönlerini tayin etmek için baktıkları yıldızı da, aşkın benzetile-
ni olarak düşünür:

*Kad enâre'l-ıšku li'l-uşşâki minhâce'l-hüdâ
Sâlik-i râh-i hakikat ıška eyler iktidâ*

(Aşk, âşıklara hidâyet yolunu aydınlatınca, hakikat yolunun yolcusu da aşka
uyar. “Onun gösterdiği yola gider”.)¹²

Şairlerimiz, redifi *aşk* olan şiirler de yazmışlardır. Bu şiirlerinde aşk hakkında-
ki düşüncelerini derli toplu; çeşitli teşbihler ve mecazlar yardımıyla ortaya
koymaya çalışmışlardır. Mesela; Hayretî'nin biri on üç, diğerleri beşer beyit olan
dört gazeli¹³, Yahya Bey¹⁴, Tacizade Cafer Çelebî¹⁵, Şeyhülislâm Bahâyî Efen-
di'nin¹⁶ birer gazeli ve Yunus Emre'nin de bir ilahîsi bulunmaktadır.¹⁷

Böylece, İslâmî Türk Edebiyatı'ndaki aşk tasavvurunu ana hatlarıyla özetledik-
ten sonra, konuyla ilgili kanaatlerini ve bu kanaatlerini derli toplu bir şekilde or-
taya koyduğu “aşk” redifli şiirlerini incelemeye başlayabiliriz.

Azîz Mahmud Hüdâyî'ye göre Allah, cihanı yaratıp insana bedenini bağışladıktan
sonra, bu bedeni aşk ile ihya etmiş, yani canlandırmıştır. Burada dikkatimizi
çeken husus, aynı zamanda şer'î bir görevi de bulunan Hüdâyî'nin, *aşk*ı diri-
lik, yani *can* olarak telakki etmesidir. Dolayısıyla, aşksız beden ceset olarak gö-
rülmetedir. Bu bakış açısı, Yesevî'nin “*Aşksızlarını hem cânı yok imânı yok*”
şeklindeki mısraının hemen hemen aynısidir:

*Cihânı eyleyüb peydâ
Bize kıldın vücûd i'tâ
Hem etdin aşk ile ihyâ
Şükür yâ Rabbi yâ Rabbi*¹⁸

Şairin “*Aşkın ile doldur bizi*” diye dua etmesinin sebebi de, bu olmalıdır. Al-
lah'ın ihsan edeceği temiz aşk “aşk-ı pâk”, dünya sevgisini gönülden giderecek
olan şeydir.¹⁹ Dünya sevgisinden arınan ve boşalan gönül, tamamen Allah aşkı
ile dolabilecek; orada başka bir arzuya yer kalmayacaktır. Hüdâyî, bu hali “*tâli-
bin matlûbunu bulması*” şeklinde tanımlamaktadır:

*Derûnun aşk ile dolsun
Fikrin ve zikrin ol olsun
Tâlib matlûbunu bulsun
Hiç arzu yeri kalmasın*²⁰

Aşkı Allah'a kavuşma vasıtası olarak gören Hüdâyî, aklın Allah'ı kavrayamayaca-
cağı, Hakk'ı kavramanın akla sığmayacağı kanaatindedir. Şair, aklın aczini şöy-
le ifade etmektedir:

*İster seni cân bülbülü
Lâkin erişmez akl eli*²¹

Aşk-akıl münakaşasında veya mücadelesinde aşk taraftarı olduğunu böylece be-
yan eden Hüdâyî'nin “aşk” redifli iki şiiri bulunmaktadır. Bu şiirlerden birini
özetlemeye, ikincisini tahlil etmeye çalışacağız. Zaten, özetleyeceğimiz ilk şiir-

de geçen pek çok unsur, tahlil etmeye çalışacağımız ikinci şiirde de geçmektedir. Özetleyeceğimiz şiirin ilk ve son beyitleri şu şekildedir (Mahir İz'in *Tasavvuf* adlı eserine Aziz Mahmud Hüdâyî'den örnek olarak aldığı şiir de budur.):

Tînet-i Âdemde konmasa eğer sevdâ-yı aşk
Cenneti bir dâneye satmazdı ol dâna-yı aşk

Ey Hüdâyî hâlet-i aşkı ne bilsin her meges
Kulle-i Kâf-ı hakikat mürgüdür ankâ-yı aşk

Hüdâyî bu şiirine, Hz. Adem'in cennetten çıkmak zorunda kalmasını “*cenneti bir daneye satmak*” şeklinde ifade ederek ve bunu da “*mayasına aşk konmuş (katılmış) olmasıyla*” açıklayarak başlamaktadır. Burada şair, zühdi edebiyat daresinden biraz ayrılmış gibi görünmektedir. İkinci beyitte, bütün eşyanın, yani kâinatın “*aşk deryasının sevgi rüzgarıyla dalgalanması*” sonucu “*kenz-i mahfi*”den zuhura geldiğini belirtmektedir. Üçüncü beyitte, aşk bir kadehe veya şaraba benzetilmekte ve ezel meclisinde bu kadehten nûş edenlerin mahşer gününe kadar “*tâlib-i dîdâr*” olup ayılmamaları istenmektedir. Dördüncü beyitte, aşk ve meşkin gizli olamayacağı, bunun bütün cihan halkı tarafından bilindiği ve “*bî-çâre âşğın aşkını gizlemesinin mümkün olmadığı*” söylenmektedir. Beşinci beyitte, âşğın remzi olarak bülbül, sevgilinin remzi olarak da gül zikredilmekte; “*bülbülün bütün feryadının gül için olduğu*” ifade edilmektedir. Altıncı beyitte, Ferhad'ın feryad etmesine sebep olarak Şirin'in aşkı gösterilmekte; Leylâ'nın aşkının da pek çok dâna kişiyi Mecnûn eylediği dile getirilmektedir. Son beyitte de Hüdâyî, kendisine seslenmekte ve “*aşkı hakikat Kâf'ının doruğundaki anka*” olarak nitelendirmekte; bundan dolayı da her meges (sinek)in aşkın hallerinden anlayamayacağını ileri sürmektedir... Kısaca söylemek istersek, şair bu şiirinde aşkı, tabii ki ilahî aşkı yüceltmekte ve onun herkes tarafından anlaşılmasının mümkün olmadığını vurgulamaktadır, diyebiliriz.

Hüdâyî'nin aşk ve akıl hakkındaki kanaatlerini ve müstakil olarak aşk konusunu işleyen bir şiirini özetledikten sonra, “aşk” redifli diğer şiirinin tahliline geçebiliriz.

1. *Yâ Rabbenâ yâ Rabbenâ*
Eyle bize i'tâ-yı aşk
Çeksin bizi senden yana
Bu urve-i vüskâ-yı aşk

“Ey Rabbimiz, bize aşkı nasip et ki bu aşkın sağlam kulpu bizi senden yana çeksin.”

Bu beyitte Hüdâyî, Allah'a ulaşmanın ancak aşk ile mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Beyitte geçen aşk ve özellikle urve “kulp” kelimelerinden “*testi*” veya “*şarap*” mazmunu çıkarılabilir. Şarap, müridin şeyhinden, yani mürşidinden aldığı himettir; kısaca ilahî aşktır. Aşkın sağlam bir kulp olarak nitelendirilmesiyle, bir şeyhe bağlanmanın ve ondan feyz almanın gerekliliği de belirtilmiş olmaktadır.

2. *Kimde kim aşk ede karâr*
Varlığını eyler nisâr
Komaz kişide ihtiyâr
Akıl alır sevdâ-yı aşk

“Aşkın kendisinde karar kıldığı her kişi, maddî varlığından sıyrılır; aşk kişide irade bırakmaz, onun aklını alır.”

Hüdâyî, bu beyitte aşk ile akli karşılaştırmakta ve manevî mesafeleri kat etmenin ilk şartı olan maddî varlıktan sıyrılmanın aşk ile mümkün olacağını söylemektedir. Sülûk, çileli zorluklarla dolu bir yoldur. Akıl, çileyi değil, rahatlığı tavsiye eder. Bu bakımdan, aklın veya iradenin yok edilmesi şarttır. Aşk da bunu yapar.

3. *Aşkın ayân oldu ayân*
Doldu zemîn ü âsumân
Cânlarda yaptı âşiyân
Sayd eyledi ankâ-yı aşk

“Aşkın ayân oldu, bütün yeryüzünü ve gökleri doldurdu, kapladı. Aşk ankâsı canları avladı ve yuvasını oraya yaptı.”

Şair, bu beyitte aşkı “*ankâ*”ya benzetmektedir. *Ankâ*, efsanevî bir varlıktır ve Kâf dağında yaşar. Aşkın benzetileni olarak düşünülmesi, aşkın gücünü ve özellikle yüceliğini anlatmak içindir... Can, maddî varlığın sembolüdür. Aşk ankâsının canı avlaması da, maddî varlığın mahvolması demektir. Aşk, âşığın maddî varlığını mahvetmiş ve oraya yerleşmiştir. Can gizlidir, görünmez. Aşk ankâsı canı avlayıp yerine yuva yapınca, aşk ayân olur. Hüdâyî, pek çok yerde aşkın gizli kalamayacağını ifade etmektedir. Aynı kanaat, sebebiyle birlikte burada da belirtilmektedir.

4. *Çün aşk erişdi bülbüle*
Arz-ı niyâz etdi güle
Âfâka düşdü gulgule
Fâş oldu hûy ü hây-ı aşk

“Güle niyazda bulunan bülbüle aşk erişti; bülbülün bağırp çağırması bütün ufku kapladı ve böylece aşkı herkes tarafından öğrenildi, bilindi.”

Hüdâyî, bu beyitte bülbül, gül ve niyaz... gibi tasavvufî terimler kullanarak yine aşk konusunu işlemektedir. “Niyaz”, dervişin mürşidin huzuruna vararak onun himmetini talep etmesidir.²² Timsali bülbül olan âşık, şeyhinden himmet istemiş ve bu isteği de kabul edilmiştir. Kendisine aşk erişen âşığın vâveylası da bütün cihanı kaplamıştır. Bu beyitte de bir mürşide bağlanmanın gerekliliği ve aşkın gizli kalamayacağı fikri vurgulanmaktadır.

5. *Aşk iledir zevk ü sürûr*
Aşk iledir zevk ü huzûr
Bu kâinât etdi zuhûr
Mevc urdu çün deryâ-yı aşk

“Neşe ve sevinç de aşk iledir, zevk ve huzur da. Zaten, kâinat da aşk deryasının dalgalanmasıyla ortaya çıkmıştır.”

Hüdâyî, bu beyitte kâinatın aşk deryasının dalgalanmasıyla ortaya çıktığını, yani aşkla yaratıldığını ifade etmektedir. Şair, “*aşk*” redifli diğer şiirinde de aynı fikri hemen hemen aynı ifadelerle açıklamaktadır: Allah, gizli bir hazine iken bilinmek ve tanınmak istemiş; aşk deryasını muhabbet rüzgarıyla dalgalandırarak âlemleri yaratmıştır (yani âlemlerin yaratılmasında da aşk vardır):

Üsküdar Meydanı

*Kenz-i mahfiden zuhûra geldi eşyâ lâ-cerem
Bâd-ı hubbiyle temevvüc etdi çün deryâ-yı aşk^{2 3}*

Aşk, insanlara neşe de verir, mutluluk da. İnsanlar gerçek huzuru da ancak aşkta bulurlar. Her şey, gelip geçicidir; ebedî olan, sadece Allah'tır. Geçici varlıklara bağlanmak, insana olsa olsa geçici mutluluklar verebilir; çünkü varlığın yok olmasıyla verdiği mutluluk ve huzur da sona erecektir. Ebedî olan Allah'a bağlanmanın vereceği mutluluk ve huzur ise, ebedî olacaktır. Zaten, "kalplerin de ancak Allah'ın zikri ile tatmin olacakları", Kur'an-ı Kerim'de de beyan edilmiştir.²⁴

*6. Aşk ile zinde her melek
Aşk ile devreder her felek
Ayılmaya tâ haşre dek
Kim nûş ede sahbâ-yı aşk*

"Meleklerin canlılığı, ölümsüzlüğü aşk sayesinde, felekler de aşk ile dönüp dururlar; aşk kadehinden bir kez içen kişi mahşer gününe kadar ayılması."

Daha önce aşkın insanlar için dirilik, canlılık olduğunu söyleyen Hüdâyî, burada meleklerin ve feleklerin de yine aşk sayesinde canlı kaldıklarını söylemektedir. Melekler ölümsüzdür. Şair, bunu aşk ile izah etmektedir. Feleklerin devretmesi de, onların canlılığının alametidir. Son iki mısradan da aşk yine şaraba benzetilmiştir. Aşk şarabını bir kez içen, yani mürşidinden himmet alan, tarikat ehli olan kişinin mahşer gününe kadar ayılmaması, aşk yolundan ayrılmaması istenmektedir. Felekler, kıyamet gününe kadar devretmeye devam edeceklerdir. Artık dönmez olduklarında, kıyamet kopmuş olacaktır. Aşk yolundan ayrılan

insanlar da kendi kıyametlerini kendileri koparmış olacaklardır ki, bu da arzu edilen bir durum değildir.

7. *Budur yakîn bil ki haber*
Koma vücûdundan eser
Pevâneye eyle nazar
Cân terkidir ednâ-yı aşk

“Doğru haber, her türlü şüpheden uzak haber, vücudundan bir eser bile bırakmamaktır. Pervaneye bak ve aşkın en hafifinin, yani başlangıcının canı terk etmek olduğunu gör.”

Can, daha önce de geçtiği gibi kişinin maddî varlığı demektir. Maksudı Allah’a kavuşmak olan âşık, canını terk etmeli ve vücudundan bir eser dahi bırakmamalıdır, yani maddî varlığından sıyrılmalıdır. Bu, yolun başı veya başlangıcıdır. Ahmed Paşa şöyle der:

Ey reh-i ışka hadd ü nihâyet bulam diyen
Cân virmek ibtidâdur ana yokdur intihâ²⁵

Ahmed Paşa’nın beşerî aşk için söylediği bu hakikat, elbette ilahî aşk için de geçerlidir. Hüdâyî, bu hali “*Can tekidir ednâ-yı aşk*” mısraıyla ifade etmektedir. Bunun için de klasik “*pervane*” teşbihini kullanmaktadır. Pervane, âşık; etrafında dönüp durduğu, sonunda câzibesine dayanamayıp yandığı “*şem*” ise, aşk için benzetilen olarak tasavvur edilmiştir. Şair, aşk yolunu seçenlere, pervane gibi kendi kendilerini yakmalarını tavsiye etmektedir. Hayretî’ye göre “Aşk, öyle canlar canıdır ki, öldürdüğü kişi ebedî diriliğe kavuşur.”²⁶ Tabii ki kastedilen şey, maddî varlıktan kurtulmak gerektiğidir. Şeyhülislâm Bahâyî Efendi, bir gazelinde şöyle demektedir:

Hîçe satmışken metâ’-ı cânını oldun yine
Ey Bahâyî şerm-sâr-ı hıdmet-i dellâl-ı aşk

“Ey Bahâyî, aşk dellâlı can’dan ibaret olan bütün malını yok pahasına sattı; ama, sen yine de yapmış olduğu bu hizmetten dolayı ona mahcup durumdasın.”

Âşık için önemli olan, candan kurtulmaktır; aşk dellâlı da bunu yapmıştır.²⁷ Maddî varlıklarından kurtulan âşıklar, buna karşılık Allah’ta bâkî olma vasfına kavuşmuşlardır. Allah bâkî olduğu için, kendileri de ebedî hayat bulmuşlardır. Ebedî hayata kavuşmalarını sağlayan aşka, bu hizmeti karşılığında mahcup olmalarında şaşılacak bir şey yoktur; çünkü böyle bir hizmetin herhangi bir karşılığı düşünülemez.

8. *Aşkın n’ola olsa ayân*
Çün aşk ü müşğ olmaz nihân
Bir zerrece gelmez cihân
Vâsi’ dürür sahrâ-yı aşk

“Aşkın ayân olmasında şaşılacak ne var? Aşk ve meşk, zaten gizli kalmaz. Aşk o kadar geniş bir sahradır ki, cihân onun yanında bir zerre bile değildir.”

Hüdâyî, bu beyitte de aşkın gizli kalmasının mümkün olmadığından bahsetmektedir. Sebebi de, aşkın cihandan binlerce kez daha büyük veya geniş olmasıdır. Aşkın bu genişliği, genellikle “feza” teşbihiyle anlatılmaya çalışılır. Büyük, küçüğün içine saklanamaz, gizlenemez. Şair, cihanın bir zerre bile olmadığını söylemekle, dünyanın âşıklar katındaki değersizliğini de ifade etmiş olmaktadır.

9. *Bulan fenâ ender fenâ*

Bulur Hüdâyî ol bekâ

Kılmağa nefy-i mâ-sivâ

Fetvâ verir Monlâ-yı aşk²⁸

“Ey Hüdâyî, fena içinde fenayı bulan, bekayı da bulur. Allah’ın dışındaki her şeyi reddetme hususunda aşk müftüsü fetva verir.”

Beyitte geçen “fena” ve “beka”, tasavvufî metinlerde en sık karşılaştığımız iki terimdir. “Kötü huyların davranışların yok olması fenâ, yerlerini güzel huyların ve davranışların alması bekâdır... Kulun kendi (nefsanî) sıfat ve vasıflarından sıyrılıp çıkması fenâ, Allah’ın sıfat ve vasıflarıyla süslenmesi bekâdır... İnsanın fenâ halinde olduğunu da bilmemesi ‘fenâ ender fenâ’dır.”²⁹ Hüdâyî, bekayı bulmanın (bâkî olmanın) fenayı bulmakla mümkün olacağını ifade etmektedir. “Nefy-i mâsivâ”nın, yani Allah’ın dışındaki her şeyin reddedilmesi, onlarla olan alakanın kesilmesi demektir. Bu konuya pek çok şairimiz değinmiştir. “*Olmaz bir hanede mihman mihman üstüne*” mısraı, bu hal için de geçerlidir. İnsan gönlünde hem Allah’ın sevgisi hem de dünya sevgisi bir arada bulunamaz. Matlubu Allah olan âşık, gönlünü dünya sevgisinden, bağından arındırmak zorundadır. Nev’î’nin “*Hudâ-bîn ol gözetme mâsivâyı*”³⁰ şeklindeki tavsiyesi de konuyla ilgili güzel bir örnektir. Aynı şekilde tezat sanatının çok güzel bir örneği ve -belki- Namık Kemal’in meşhur beytinin de kaynağı olan

Dil esîrin olduğu günden beri âzâdedir

Mâsivâyâ bağlanır mı bağlanan vicdân sana³¹

beytinde de “mâsivâ”, çok güzel bir sebebe bağlanarak reddedilmektedir. Bu red, “bekâ-billâh” olmanın temel şartıdır. Aşk, “mâsivâ” ile olan bütün bağların kesilmesinin dine uygun olduğuna dair fetva veren bir müftü veya bir kadı olarak düşünülmektedir. Kanaatimizce, burada şair şariat ile tarikat arasında bir ihtilaf olmadığını vurgulamak istemiştir. Tarikat mensuplarının gittiği yolun doğru olduğunu, şariatla ilgili bir mevki olan müftüye veya kadıya onaylatmış olması, tesadüfle izah edilemez.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Hüdâyî’nin aşk anlayışının kendisinden önceki mu tasavvıf şairlerden farklı değildir. Şair, uzun süre vâizlik de yapmıştır; yani her

an halkla beraber olmuş ve insanlara bir şeyler anlatmanın zorluklarını ve yollarını tanımıştır. Hüdâyî'nin diğer mutasavvıf şairlerden bir farkı da, bu yönüdür. Buna ilave olarak kurucusu olduğu tarikatta da, belli bir olgunluğa eriştikten sonra tekrar topluma dönme, bir ilke olarak benimsenmiştir. Bu iki temele bağlı olarak, Hüdâyî'de -tıpkı Ahmed Yesevî'de olduğu gibi- didaktik endişe ağır basmaktadır. Bu endişeden dolayı, şair, dil ve üslup bakımından anlaşılır olmaya, ölçülü davranmaya; yani heyecanlarına gem vurmaya çalışmış olmalıdır. Anlattığı aşk aynı; fakat anlatma tarzı, dili ve üslubu biraz farklıdır. Bu farklılık da, onun orijinalitesidir.

DİPNOTLAR

- ¹ Ahmed Yesevî, *Divan-ı Hikmet* (Haz: Hayati Bice), TDV. Yayınları, Ankara 1993, s. 50.
- ² *a.g.e.*, s. 78.
- ³ *a.g.e.*, s. 39.
- ⁴ *a.g.e.*, s. 112.
- ⁵ *a.g.e.*, s. 30.
- ⁶ *a.g.e.*, s. 38.
- ⁷ *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler* (Haz:Kemal Eraslan), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. , Ankara 1983, s. 120.
- ⁸ A. Nihad Tarlan, *Fuzûlî Divanı Şerhi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, c. I, s. 12.
- ⁹ Mehmed Çavuşoğlu; M. Ali Tanyeri, *Hayretî Divanı*, İst. Üniv. Edebiyat Fak. Yay, İstanbul 1981, s. 244.
- ¹⁰ *The Life And Works of Tâcîzâde Ca'fer Çelebî, With A Critical Edition of His Divân* (by: İsmail Erünsal), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1983, s. 287.
- ¹¹ Abdülkadir Karahan, *Fuzulî*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996, s. 300.1
- ¹² A. Nihad Tarlan, *a.g.e.*, c. I, s. 12.
- ¹³ Mehmed Çavuşoğlu; M. Ali Tanyeri, *a.g.e.*, s. 243-246.
- ¹⁴ Mehmed Çavuşoğlu, *Yahya Bey, Divanı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. , İstanbul 1977, s. 408.
- ¹⁵ *The Life And ...*, s. 287.
- ¹⁶ *Şeyhülislâm Bahâî Efendi Dîvânı'ndan Seçmeler* (Haz: Harun Tolasa), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1975, s. 194 – 195.
- ¹⁷ *Yunus Emre Divanı* (Haz: Faruk Timurtaş), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980, s. 71-72.
- ¹⁸ Ziver Tezeren, *Azîz Mahmud Hüdâyî*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 75.
- ¹⁹ *a.g.e.*, s. 80.
- ²⁰ *a.g.e.*, s. 115.
- ²¹ *a.g.e.*, s. 69.
- ²² Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul 1991, s. 374.
- ²³ Ziver Tezeren, *a.g.e.*, s. 99.
- ²⁴ *Kur'ân-ı Kerîm*, XIII/28.
- ²⁵ Harun Tolasa, *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1973, s.
- ²⁶ Mehmed Çavuşoğlu; M. Ali Tanyeri ... s. 246.
- ²⁷ *Şeyhülislâm Bahâî Efendi Dîvânı'ndan Seçmeler*, s. 194 – 195.
- ²⁸ Ziver Tezeren, *a.g.e.*, s. 98.
- ²⁹ Süleyman Uludağ, *a.g.e.*, s. 90.
- ³⁰ *a.g.e.*, s. 318.
- ³¹ *a.g.e.*, s. 318.

Müfret'ten Hikmet'e

-Bir Başka Hüdâyî Portresi-

DOÇ . DR . Ö M Ü R C E Y L A N

İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi

Şöhreti ve tesiri günümüze kadar ulaşan inanç önderleri arasında Azîz Mahmud Hüdâyî'nin farklı bir yeri vardır. Tasavvufî görüşlerini son derece ince ve müdakkik bir bakış açısıyla şekillendiren O, şöhretlerini olabildiğince keskinleştirdikleri vahdet-i vücud söylemlerine borçlu sûfilerin hayat hikayelerine benzer bir ömür sürmemiştir. Halk arasında bugün dahi hissedilen nüfûzunu, hemen bütün mutasavvıfların ortak özelliği durumundaki etkileyici kişiliği ile ya da tasavvufun hoşgörü ve sevgiye dayalı dünya görüşü ile açıklamak yetersiz olur. Yine Hüdâyî, tahsilini ve fikrî tekâmülünü tamamladığı payitahtta resmi otoriteyle arasına tam da olması gerektiği kadar bir mesafe koymayı başarabilmiştir. Hem yönetenler hem de yönetilenler nezdinde böylesine büyük bir saygınlık kazanması, hayata ve değişen dünyaya kayıtsız kalmayan bir tasavvufî anlayış benimsemesi ile doğrudan ilgilidir. Kurucusu olduğu Celvetiyye'nin kendisinden sonraki en ünlü temsilcisi İsmail Hakkı Bursevî, özellikle Rumeli'deki görevleri sırasında halkla bazı sürtüşmeler yaşıyorken onun benzer sıkıntılarla hiçbir gün muhatap olmaması, kazandığı şöhret ve itibarda yalnız tarikat prensiplerinin değil kişiliğinin de önemli bir rolü olduğunu göstermektedir. Gerçekten de Hüdâyî, cezbeli ve cazibeli mutasavvıflara nazaran çok daha mutedil bir yolda yürümüştür. Kendisinin silsiletan şeyhi olan Hacı Bayrâm-ı Velî gibi o da etrafında geniş bir muhib kitlesi toplamış fakat Hacı Bayram'ın saraydan yüzlerce km. uzakta uğradığı devlet takibatlarına o tahtın gölgesinde bile uğramamıştır. Vahdet-i vücûd nazariyesini ve Âl-i Abâ sevgisini ehl-i sünnet dairesinden taşırmamaya özen gösteren Hüdâyî, Sünnî anlayışın sembol bazı tarikatları gibi bu tavırını gündelik hayata taşımamıştır. Hacı Bayram-ı Velî'nin çilehane arkadaşı Şeyh Bedreddin'i yazdıklarında şiddetle tenkit etmesine rağmen hayatı boyun-

تَعَالَى اللَّهُ
مَلِكٌ قَدِيمٌ
عَلَيْهِمْ
عَلَيْهِمْ
أَجْمَعِينَ
۱۲۸۸

ca hiç kimseden güler yüzünü esirgememiştir. Hatta tutarlı, ılımlı ve hayatı doğru okuyan bakış açısıyla vahdet-i vücûd ve Şia temayülleri belirgin olan Mevlâvî (Şemsî) ve Melâmî çevrelerde dahi büyük bir hüsn-i kabûl görmüştür.

Şâir Hüdâyî de Şeyh Hüdâyî'nin hayat çizgisini ve kıymet hükümlerini mısralara taşır. Kimi istisna söyleyişler bir kenara bırakılırsa Hüdâyî Divânı tevhid, istimdâd ve duâ etrafında örölmüş manzûmelerden kuruludur. İlâhî formunda, samîmî ve sade bir dille söylenmiş şiirler adeta bestelenmek ve ezberlenmek üzere tasarlanmış gibidir. Tasavvuf mûsikîsine özgü usullerle tegannî edilecek manzûmeler yazmak geleneğin yaygın bir eğilimi olmakla birlikte şahsiyeti ve kabiliyeti ile bunu en iyi şekilde başaran mutasavvıflardan birisi şüphesiz ki Azîz Mahmud Hüdâyî'dir. Denebilir ki o, Yunus takipçileri arasında özgün bir edebî kişiliğe sahip şairlerin önde gelenlerindedir. İlâhî aşkın ve lirizmin doruğa çıktığı nakarat bölümlerinde tasavvufî şiir geleneğinin klişeleşmiş kullarımlarını maharetle kullanan Hüdâyî, kimi zaman da geleneği şekillendirmek istercesine kabiliyetini özgür bırakır:

*Hudâyâ cümle-i âlem
Sana aşık seni özler*

*Melek cinn ü benî Âdem
Sana aşık seni özler*

*Zemîn olmuş yolunda hâk
Eder deryâ yakalar çâk*

*Dün ü gün raks eder eflâk
Sana aşık seni özler (Divan¹)*

Divan'ın büyük bir bölümünü yukarıda çizdiğimiz çerçevedeki şiirler oluşturur. Tasavvufî şiir geleneği üslubunun ortak ve köklü tavırlarından biri olan tebliğ ise Hüdâyî şiirinin dördüncü büyük mihveridir. Husûsen Hakk'a seslenen tevhid, istimdâd ve duâ ilâhîlerinden farklı olarak bu şiirler, Hakk'ı bilmek ve bulmakla mükellef olan halka hitap eder. Halkla kurduğu düzeyli ve sıcak ilişkileri ile büyük bir nüfuz kazanan Hüdâyî'nin hayat tarzı ve tebliğ üslûbu öncelikle bu manzûmelerde aranmalıdır. Bir başka ifadeyle ilk gruptaki şiirler Hüdâyî'nin uzletteki samimiyet ve cezbesini, ikinci gruptakiler ise cemiyet içindeki tarzını ve cazibesini yansıtır. Tebliğ şiirlerinin tamamı halkın nefsinin bilmesi üzerine kuruludur ve nefsi bilmenin ilk şartı bekâ ile fenâ arasındaki ayrımı sağlıklı yapabilmektir. Tasavvufî şiirimizin hemen bütün temsilcileri gibi Hüdâyî de her fırsatta dünyanın faniliğini vurgular. Ona aldanmanın insanı nasıl musibetlere düşür edeceğine dikkat çeker. Dervişliğin dünyaya hak ettiği kadar değer vermekle başladığını, aksi takdirde emanete hıyanet edilmiş olacağını vs. söyler:

*Yalancı dünyaya aldanma yâ hû
Bu dernek dağılır divan eğlenmez*

*İki kapılı bir vîrânedir bu
Bunda konan göçer mihmân eğlenmez*

*Bakma bunun karasına ağına
Gönül verme bostanına bağına
Benzer hemân oğlan oyuncağına
Bunda akli olan insân eğlenmez (Divan 67)*

*Nefse uyup râh-ı Hakdan taşra çıkmak yol mudur
Kibr ü ucb ile adın dervîş takmak yol mudur
Matlabın a'lâ iken ednâya akmak yol mudur
Yâr-ı bâki var iken ağıyâra bakmak yol mudur (Divan 58)*

*Sakın emânete etme hıyânet
Bir gün ıssına tapşırsan gerekdir
Bâki değil bunda beğim ikâmet
Bir âleme dahi varsan gerekdir
Nice bir gafletten uyanmayasın
Dergâh-ı Hakk'a varam sanmayasın
Bir iş et kim sonra utanmayasın
Ne işlersen varup görsen gerekdir (Divan 59)*

Bu dörtlükler de toplum içerisindeki Hüdâyî tanımak, cemiyetten büyük bir teveccüh ve hüsn-i kabul gören dünya görüşünü anlamak için yeterli değildir. Okuduğumuz bu örnekler Divanı'nın büyük bir bölümünü yansıtmaktadır ve tamamı, toplumun örnek edindiği bu büyük mutasavvıfın postnişin edası ve vakarıyla söylediği dizelerden oluşmaktadır. Bir başka ifadeyle ya manaya dönük-tür ya da manaya davet etmektedir.

Hüdâyî'nin akıp giden gündelik hayata dair kanaatleri ise kısmen kıtalarında ve daha çok müfretlerinde gizlidir. Tasavvuf'u bir yaşam biçimi olarak benimseyen ve benimsenmesi için çalışan Azîz Mahmud Hüdâyî, dünyayı fani ve dünyayla alakalı her şeyi mâlâyânî kabul eden bir geleneğin mensubudur. Mensubu olduğu bu geleneği haleldar etmeden dünyevî meseleler hakkında yorum yapabilmek için de kimi divan şairlerinin benimsediği yolu tercih eder: Hikmet! Nitekim mesleğiyle de örtüşen bu tavır, Klasik Türk şiiri poetikasının en işlek İlâhî referanslarından biridir.

Müfret şairi Hüdâyî 1700'lü yıllarda Üsküdar sokaklarını dolduran binlerce Osmanlı'dan biridir. Halkın nabzını tutar, gördüğü aksaklıklara değinir. Bilge bir edayla ve sokakların anlayacağı üslupla konuşur. Toplumsal çözülmenin şehri yaşanmaz kılışı bugüne özgü bir vakıya değildir. Hüdâyî de dîni ve tasavvufu su-iistimal edenlerin İstanbul'u karanlıklar içerisinde bıraktığından şikâyet etmektedir:

*Şehr-i İstanbul şerr ü fitneden hâlî değil
Zühd ü takvâ vü ibâdet herkesin hâlî değil (Divan 194, M.115)*

*Uyan gafletten ey gâfil nedir bu nevm-i gafletler
Şu zulmânî Sitanbul'a neden böyle muhabbetler (Divan 192, M. 82)*

Gâh artık sarayda ve sokakta nüfuzunu artıran kadınların fitnelerinden, gâh kadınlar kadar dirâyet gösteremeyen erkeklerden dem vurur:

*Bu meseldir söylenir halkın dilinde dâimâ
Dinleme avrat sözünü umma avratdan vefâ (Divan 189, M.45)*

*Ne zenler var ki ma'nâda ol erdir
Ne erler var ki avratdan bed-terdir (Divan 198, M.181)*

Çok değil bir asır önce sadaka taşlarındaki altınların bile aylarca beklediği Osmanlı toplumunda artık kefil olunacak güvenilir insan bulmak neredeyse imkansız hale gelmiştir:

*Bulmak istersen eğer kadr-i cemîl
Ne vasî ol ne vekîl ol ne kefil (Divan 188, M. 24)*

Yavaş yavaş kendini hissettirmeye başlayan adaletsiz gelir dağılımı ve yoksulun her ortamdaki mazlumiyeti onu kara mizah yapmaya dahi götürür:

*Sana bir ma'nî diyem ey ehl-i rây
Eğri yohsuldur cihânda doğru bây (Divan 199, M. 198)*

İnsanların “ben”lik davasına düşmelerinden ve yaptıkları iyiliklere karşılık beklemelelerinden her duyarlı Osmanlı aydını gibi Hüdâyî de şikâyetçidir:

*Benim diyen katı ahmak kişidir
Ki zîrâ ben demek şeytan işidir (Divan 188, M. 27)*

*İyiliği et suya at bilmezse ger balık anı
Bilir ey dil alîm ü dânâ olan Hâlik anı (Divan 188, M. 28)*

Özellikle deniz yoluyla seyahat eden bulaşıcı hastalıklar, toplum içinde gittikçe artan sağlık problemleri ve bütün bunlara karşın halkın umarsızlığı onu bir hayli rahatsız eder. Sağlıklı iken kıymetini bilmeyen halkın, kurbanlarına şahadet vaat edilen humma ve veba gibi bulaşıcı hastalıklara sövmesine dayanamaz:

*Devlet ü dünyâ için çekdin ta'ablar er ve geç
Bari sıhhat ni'metinin kadrini bildin mi hiç (Divan 190, M.57)*

*Sakin şetm etme hummâ zahmetine
Ki mahmûmun sebebdir rahmetine (Divan 196, M. 157)*

Her şeye rağmen hayat devam etmektedir. Üzerine gün doğan herkes gibi Hüdâyî'nin de arzuları ve hazları vardır. Bahar Üsküdar'ı kucaklayıp da sineleri şevkle doldurduğunda Hüdâyî'nin gönlü de kanatlanır. Kendisini bütün renk ve cümbüşüyle yaşanası bir bahçe olan hayatın kollarına bırakıverir. Kimi müfretlerde büyük sûfiyi, günün tadını çıkararak bir rintten ayırmak güçleşir. İnsanca yaşamının yolu gam ve kederi umursamamaktır :

*Mâziye kılma te'essüf yeme müstakbel gamın
Hâlini hoş gör ki ömrün hâsılı imrûzdur (Divan 188, M. 15)*

*Cihânda âdem olanda gam olmaz
Anınçün pür-gam olan âdem olmaz (Divan 193, M. 95)*

Böyle anlarda sûfiyâne temkin ve vakar ipini bir süreliğine de olsa bırakıp şâirâneliği mahmuzlar. Gönlünü sevdiğine kaptıran toy bir âşık kadar heyecanlıdır:

*Alaldan gönlüm ol şûh-ı cihânım
Gönülsüz durur oldu tende cânım (Divan 198, M. 176)*

Mürşid-i kâmil ciddiyetinden sıyrılıp âdeti tebdil-i kıyâfetle aşk iklimini adımladığı bu müfretler, şâirlik iddiâsındaki her fâniyi kısıktırarak kadar lirik ve samîmîdir. İddiâ ve tevâzû arasındaki ince çizgiyi bir çırpıda aşan şu mısralar, âşık Hüdâyî'nin coşkuluğuna da en büyük delildirler:

*Cefâdan yüz çevirmez derd-i gamdan lezzet almışdır
Benim divâne gönlüm çok belâdan arta kalmışdır (Divan 198, M. 187)*

*Bülbüle cevr ü cefâ etme gülüm
Ayağıyla gelene olmaz ölüm*

(Divan 194, M. 118)

Vuslat düşmanı zahidlere karşı saf tutan serdengeçti âşıklar arasında o da vardır. Hatta Üsküdar'dan yükselen ses 17. asır aşıkları arasındaki en keskin ve en pervasız çılgınlardan biridir. En şuh divan şairlerinin beyitlerinde bile bir araya gelmeyen visâl, zevk, cimâ', lezzet, 'innîn sözleri Hüdâyî'nin müfredinde bir araya gelirler:

*Visâlin zevkini cânâ ne bilsin zâhid-i miskîn
Efendi kande fehm eyler cimâ'ın lezzetin 'innîn*

(Divan 187, M. 13)

Netice itibariyle Hüdâyî'nin 200'ü bulan müfretlerinde söyledikleri bunlarla sınırlı değildir. Eski mesleği kadılık ve kadılar hakkındaki eleştirilerini (bkz. Divan 191, M. 67, 68) veya şiir anlayışını açıkladığı görüşlerini (bkz. Divan 198, M. 188) de müfretler aracılığıyla dile getirir. Anlaşılan küçük ama etkili bir nazım şekli olan müfret, Hüdâyî'nin şiir dünyasında maddi hayata açılan bir pencere hükmündedir. Bu manzum parçalar hesaba katılmadan onun sûfi, edebî ve beşerî kişiliği üzerine söylenecek ve yazılacak sözler her zaman eksik kalacaktır. Hüdâyî'nin müfretleri bir yandan bize şairinin dünya görüşünü verirken bir yandan da kendi ifadesiyle "gelmek ve gitmek arasındaki" kısa ömür sürecini bilgece idrak ettirmektedir:

**GELMENİN BİR GİTMESİ VAR EY HÜMÂM
GİTDİ GELMEK KALDI GİTMEK VESSELÂM...**

DİPNOTLAR

¹Bİldiri boyunca alıntılanan şiirlerin sayfa numaraları Hüdâyî Divanı'nın şu neşrine aittir: Ziver Tezeren, Seyyid Aziz Mahmud Hüdâî Divanı II, İstanbul 1985.

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Arapça ve Farsça Manzûmeleri

DOÇ. DR. MUSA YILDIZ

Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi

Azîz Mahmud Hüdâyî, yaşadığı XVI.-XVII. yüz yılların siyâsî, sosyal ve kültür tarihiyle ilgili araştırmalarda adından bir vesile ile mutlaka söz edilen mümtaz şahsiyetlerden birisidir. Bu çalışmada bu güne kadar müstakil bir araştırma konusu yapılmayan, Azîz Mahmud Hüdâyî'nin divânında ve diğer eserlerinde yer alan Arapça ve Farsça manzûmeleri incelenecektir. Asıl amaç, Arapça ve Farsça manzûmeleri, bu dillere vâkıf olmayanların istifadesine sunmaktır.

Çalışmada Ziver Tezeren'in 1987 yılında İstanbul'da yayımlanmış olduğu *Azîz Mahmud Hüdâyî Divanı*'nda yer alan Arapça ve Farsça manzûmeler esas alınmıştır. Bu manzûmelerin Arapça olanlarından dört tanesinin yerleri, divânının nüshalarından üçü taranarak tespit edilmiştir. Bu nüshalar Süleymaniye Kütüphanesi, Hâcî Mahmud Efendi Bölümü, No: 2372/2 (54b-173b), Ankara Millî Kütüphane, Yz. A.1915 (142b-178a)¹ ile A.5598 (13b-121b)'dir. Bunlardan Süleymaniye Kütüphanesi, Hâcî Mahmud Efendi nüshasının istinsâh tarihi, müellifin vefat tarihine iki yıl gibi yakın bir zaman olduğundan, bu nüsha asıl nüsha olarak kabul edilmiş ve diğer iki nüsha bununla karşılaştırılmıştır. Söz konusu yazma, Mustafa Tatcı ile birlikte tıpkı basım ve çeviri yazımını hazırlamış olduğumuz nüsha olup, h.1040/m.1630 tarihlidir².

Divânın taranması sırasında, söz konusu kitapta yer almayan bir yeni Arapça kıt'a tarafımızdan belirlenmiştir. Divânda tespit edilemeyen diğer manzûmeler ise, adı geçen eser esas alınarak, Arapçadan Lâtin harflerine aktarılmış olup, ülkemizde tamamının Türkçeye çevirisi ilk defa tarafımızdan yapılmıştır. Böylece 5 adet Arapça şiir, 12 adet Arapça kıt'a, 12 adet Arapça müfred, 13 adet Arapça seci'li sözü ile 5 adet Farsça kıt'a ve müfred tespit edilmiştir. Ayrıca belirlenen 14 adet Arapça-Türkçe karışımı mülemma' ve telmi'leri de konuya dahil edil-

Aziz Mahmud Hüdâyî külliyesinin ana kapıdan görünüşü

miştir. Tespit edilen bu manzûmelerde Cenab-ı Hak, Hazreti Peygamber (s.a.v.), kitap, iman, ibadet, af dileme, kötülüğü terk etme, cennette evlatları görme arzusu vb... konular işlenmektedir. Çalışmanın sonuna, bütün manzûmelerin Lâtin harflerine aktarılmış hâli ile Türkçe çevirileri eklenmiştir. Şiirlerin Türkçeye çevirileri yapılırken mümkün olduğunca şiir diline sadık kalınmıştır.

Osmanlı kültüründe kişinin iki borcu vardır. Bunlardan birincisi Arapça öğrenmek, ikincisi de Farsça öğrenmektir. “Kim ki bilir Fârisî, gider deynin yarısı” sözü yaygındır. Bu söze göre, Farsça öğrenen kişi borcunun yarısını ödemiş olur. Kişi borcunun geri kalan yarısını ise Arapça öğrenerek öder. Bu düşünceden hareket eden Osmanlı âlimleri, bu iki dili, aldıkları sağlam bir medrese eğitimiyle iyi bir şekilde öğrenmişlerdir. Aynı ilmî düşünceden hareket ettiğini düşündüğümüz Azîz Mahmud Hüdâyî'nin bu dillere hakimiyeti, bir yabancı dilde en zor kaleme alınan Arapça ve Farsça manzûmelerinde görülmektedir. Yalnız Azîz Mahmud Hüdâyî'nin hayatıyla ilgili eserlerde³ onun Arapça ve Farsçayla olan münasebetini ortaya koyan pek fazla bilgi yoktur. Ancak bu eserlerde satır aralarından bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür. *Mektûbât* adlı eserindeki⁴ “*Tahsîlimiz, saltanat-ı Süleymâniye sâyesinde ve Selimiye devletinde olmuştur.*” ifadesinden, eğitimini Kanunî Sultan Süleyman ve II. Selim zamanında tamamladığı anlaşılmaktadır.

Tezâkir adlı eserinde yer alan şu cümleleri de, onun medrese tahsili hakkında bazı ipuçları verir niteliktedir⁵:

“*Merhûm ve mağfûr leh ceddiniz Sultân Süleyman Hân Hazretlerinin sâye-i saltanatlarında, Siget (Zigetvar) seferinden iki yıl önce esrâr-ı Kur'ân-ı Hakîm ve âsâr-ı Furkân-ı Azîm Küçükayasofya'da bu duacınıza münkeşife olup, husûsan*

bu ‘Yâ Sîn ve’l-Kur’âni’l-Hakîm’ kıssası iyân olup, dâ’im yazmak hâtırasında oldukça mevâni’ zuhûr ederdi.”

Bu cümlelerden, Zigetvar Seferinin meydana geldiği h.974/m.1566’dan önceki yıllarda Azîz Mahmud Hüdâyî’nin Küçükayasofya’da ilim tahsili ile meşgul olduğunu anlamak mümkündür.

Böylece ilk tahsiline Şereflikoçhisar’da başlayan, bilgisini arttırmak için İstanbul’a giden ve Küçük Ayasofya Medresesinde tahsilini sürdüren Azîz Mahmud Hüdâyî, daha sonra İstanbul’da Nazır-zâde Ramazan Efendinin (984/1576) derslerini takip etmiştir. Nâzır-zâde 1569 yılında Edirne’ye müderris olarak tayin edilince ondan ayrılmamış, onun mu’id ve mülâzimi olmuştur. Nazır-zâde, 1571-1572 yıllarında Şam ve Mısır kadıkları görevini ifâ ederken, onun meclislerinde bulunmuş ve nâibliğini yapmıştır. Bu yıllarda en önemlisi bu ülke âlimlerinden aldığı dersler ve özellikle Kahire’de Şeyh Kerîmuddîn Halvetî (986/1577)’den aldığı “Usûl-i esmâ” olmuştur⁶.

Bu çalışmada, Azîz Mahmud Hüdâyî’nin Arapça ve Farsça manzûmeleri yedi ana başlık altında ele alınmıştır. Bunlar sırasıyla dîvânı içinde geçen Arapça İlâhîleri, Arapça İlâhîsi, Arapça kıt’aları, Arapça müfredleri, Arapça secî’li sözleri, Arapça-Türkçe karışımı mülemma’ ve telmi’leri, Farsça kıt’a ve müfredleridir.

Dîvânı içinde geçen Arapça İlâhîlerinden ilki (Arapça ve Farsça Manzûmeleri A-1), Ziver Tezeren baskısında “Teshîhâtü’t-Terâvîh (Teravîh Teshîhatı)” başlığı altında verilmiştir. Çalışmada esas alınan asıl nüshada, 129. ilâhî olarak yerini almıştır. İki beyitten meydana gelen bu ilâhîde, Allah’a yakarır, peygambere salât ve selâm getirerek af dileme, doğru yola iletmesini isteme ve cennete girmeyi arzulama konuları işlenir.

İkinci ilâhî ise (Arapça ve Farsça Manzûmeleri A-2), Ziver Tezeren baskısında “Teshîhâtü’t-Terâvîh (Teravîh Teshîhatı)” başlığı altında verilen birinci ilâhînin devamı gibidir. Ancak incelediğim nüshalarda peş peşe gelmelerine rağmen, iki ayrı ilâhî şeklinde yazılmış ve numaralanmıştır. Asıl nüshada 130. şiir olarak yerini almıştır. Bu ilâhîde de Peygamber (s.a.v.) konu edilmiş, miraç olayına telmihte bulunulmuş, Mescid-i Harâm’dan Mescid-i Aksâ’ya gittiği, onun Kur’ân’la yaratılanların hepsine gönderildiği, âlemlere rahmet olarak geldiği ve peygamberlerin sonuncusu olduğu ifade edilir.

Üçüncü ilâhî (Arapça ve Farsça Manzûmeleri A-3), Ziver Tezeren baskısında Arapça şiirler kısmında “Munâcâtü’t-Temcîd (Övme Yakarışı)” başlığı altında verilmiştir. Asıl nüshada ise 149. ilâhî olarak yerini almıştır. Yedi beyitten meydana gelen bu ilâhîde Allah’a tam bir yakarış ve yalvarma söz konusudur. Bir örnek olması açısından bu şiirin Türkçe çevirisini burada vermek uygun olacaktır:

1. Ey bu kubbeleri direksiz binâ eden
Ey rüzgârı gönderen ve ey bulutları inşâ eden
2. Ey vicdanlarda gizlenenlerin hepsini bilen
Ey istediklerini bir kitapta takdîr eden

3. Habibine ve onun ailesinin hepsine salât et
Hesap yerinde ümmetin kusurlarını setr et
4. Ey sıkıntıları gideren ve günahları bağışlayan
Ey gaybı bilen ve doğruları ilham eden
5. Ey kendisine bütün ihtiyaçlar sunulan
Ey ıstırapların giderilmesinde kendisine dayanılan
6. Kulunun kalbini senden başkasını sevmemesi için temizle
Ey tasarruf sahibi ey kölelerin efendisi
7. Fazlın ve kereminle sana kavuşmayı kolaylaştır bize
Ey engelleri kaldıran ey örtüleri açan

Dîvânda yer alan Arapça dördüncü manzûme (Arapça ve Farsça Manzûmeleri A-4), asıl nüshada 151. ilâhî olarak yerini almıştır. Murabba şeklinde beş hânedan meydana gelen bu ilâhîde Azîz Mahmud Hüdâyî, tasavvufî eğitim sürecinde olan öğrencilerine seslenerek, onlara dünyayı terk etmelerini, üstadın hizmetinde olmalarını, rızık vereni görmeleri için aç kalmalarını, sadece Allah'a yönelmelerini, irşâdı kabul etmeme durumunda kişinin kurtuluşa eremeyeceğini dile getirir. Bu çalışmada ikinci başlık olan "Arapça İlâhîsi" (Arapça ve Farsça Manzûmeleri B) adı altında ele alınan "Te'âlev eyyuhe'l-'uşşâk (Gelin ey âşıklar)" diye başlayan ilâhî, Ziver Tezeren baskısında olmasına rağmen, dîvânın tarafımızdan incelenen nüshalarında bulunamamıştır. Bu yüzden çalışmada müstakil bir başlık altında incelenmiştir. Murabba şeklinde beş hânedan meydana gelen bu ilâhîde Azîz Mahmud Hüdâyî, âşıklara seslenerek onları her şeyin sahibi olan, dilediğini azîz ve dilediğini de zelîl eden Allah'a yönelir.

"Arapça Kıt'aları" başlığı altında yer alan (Arapça ve Farsça Manzûmeleri C) on iki müstakil kıt'ada, Cenâb-ı Hak, iman, ibadet, af dileme, hamd ve şükür konularını işlemektedir. Bunlardan on ikincisi Ziver Tezeren baskısında olmamasına rağmen, dîvânın tarafımızdan incelenen nüshalarında tespit edilmiştir. Bu kıt'a şöyledir:

Estağfiru'llâhe'l-'Azîm
Min kulli mâ lâ yestakîm
Ente'l-Kerîm Ente'r-Rahîm
İğfir lenâ yevme'z-zelel

Bu kıt'anın Türkçeye çevirisini de şu şekilde yapmak mümkündür:

Af dilerim Yüce Allah'tan
Doğru olmayan her şeyden
Sen cömertsin Sen merhamet eden
Affet bizi ahiret günü

Bu kıt'anın son mısrasında ahiret günü için, "yevme'z-zelel (kusurlar/itaat günü)" tabirinin kullanılması dikkat çekicidir. Bu tabir İslâmî literatürde ender rastlanan bir tabir gibi görünmektedir.

Bu çalışmada “Arapça Müfredleri” başlığı altında (Arapça ve Farsça Manzûmeleri D), on iki adet müfred yer alır. Bu müfredlerde Cenab-ı Hak, peygamber, iman, kötülüğü terk etme, bel ve yol evlatlarını cennette görme arzusu gibi konuları işler. Bunlara örnek olarak şu müfredleri vermek mümkündür:

1. Da’î’l-hubse ve’c’alhu harâmen ‘aleyke
Ve ahsin ilâ men esâ’e ileyke

Türkçesi:

Bırak kötülüğü yasakla onu kendine
İyilik et sana kötülük eden

8. Necâ min nefsihi men vahhada’llâhe
İzi’t-tevhîdu tiryâku’s-sumûmi

Türkçesi:

Kendini kurtardı kelime-i tevhîdi söyleyen
Kelime-i tevhîd panzehiridir zehirlerin

10. Ekûlu târeten yâ Rabbi zidnî
Ve uhrâ leyte ummî lem telidnî

Türkçesi:

Ey Rabbim bana artır bazen derim
Keşke annem beni doğurmasaydı bazen de derim

“Arapça Seci’li Sözleri” başlığı altında (Arapça ve Farsça Manzûmeleri E), on üç adet seci’li söz yer almaktadır. Bu seci’li sözlerde Cenâb-ı Hak, peygamber, iman ve ibadet konularını işler. Bunlara örnek olarak şu seci’li sözleri vermek mümkündür:

2. Men ‘amile sâlihan bi-husni’l-i’tikâdi
Fa’llâhu Te’âlâ yûsiluhu ile’l-murâdi
Fe inne’llâhe Ra’ûfun bi’l-‘ibâdi
Leyse li-fadlihi ve keremihi nefâdi

Türkçesi:

Tam bir inançla kim iyi bir amel işler
Allahu Teala onu muradına erdirir
Allah kullarına karşı merhametlidir
Fazlı ve keremi tükenmezdir

6. Ve’skinî şerâben tahûrâ
Ve yessir lî bi-rahmetike cenneten ve surûrâ

Türkçesi:

Temiz bir içecek sun bana
Kolaylaştır rahmetinle cenneti ve sevinci bana

14. Fe ke'enne kulûbenâ beyne hadîd
Fîhâ lâ yu'essiru va'dun ve lâ va'îd

Türkçesi:

Sanki kalplerimiz demirler arasında
Ne vaat ne de tehdit tesir ediyor onlara

“Arapça-Türkçe Karışımı Mülemma‘ ve Telmî‘leri” başlığı altında (Arapça ve Farsça Manzûmeleri F), on dört adet mülemma‘ ve telmî‘ yer alır. Dîvânın nüshaları taranarak belirlenen bu manzûmelerde Cenâb-ı Hak, kader ve kazâ, ibadet, irşâd, Allah yolunda çalışma konularını işler. Bunlara örnek olarak şu manzûmeleri vermek mümkündür:

1. *Allâhumme yâ Hâdî*⁷
Âsân eyle yolumuz
*Sehhil ‘ubûre’l-vâdî*⁸
Tîz geçir tut elimiz
12. O sultândır eden kulların irşâd
*Men lem yehdi’llâhu mâ lehu min hâd*⁹
Gönül kasrın ede lutf ile âbâd
El-hamdu li’llâh eş-sukru li’llâh
15. *Leyse li’l-insânî illâ mâ-se‘â*¹⁰
*Fe’ctehid fi’llâhi in şî’te’l-felâh*¹¹
Ey Hüdâyî Hakk’ı zikr et dâ’imâ
Tâ ki sadra hâsıl ola inşirâh

Bu çalışmanın son başlığı olan “Farsça Kıt’a ve Müfredleri” kısmında (Arapça ve Farsça Manzûmeleri G) beş adet kıt’a ve müfred yer alır. Bunlarda da Cenâb-ı Hak, Peygamber (s.a.v.) ve af dileme konuları işlenir. Örnek olarak da şu manzûmeleri vermek mümkündür:

4. Zenb râ i’tirâf huner est
Şer cezâst ez beşer beşer est

Türkçesi:

Hünerdir günahını itiraf etmesi insanın
Beşerin şerri cezasıdır beşerin

5. Ez hak hemekes hâl-i nikû mîhâhed
Ân-est serencâm ki û mîhâhed

Türkçesi:

Allah'tan herkes iyi hâl ister
Ama sonunda onun dediği olur

Sonuç olarak, Azîz Mahmud Hüdâyî'nin tıpkı basıma esas aldığımız dîvânının içinde yer alan 234 ilâhîden dördünün Arapça olduğu, bunun yanında dîvânın Ziver Tezeren baskısında yer alan Arapça şiirleri başlığı altındaki manzûmelerinin, dîvânın farklı nüshalarından ve üstadın diğer eserlerinden derlendiği anlaşılır. Azîz Mahmud Hüdâyî'nin bütün bu manzûmelerde, Cenâb-ı Hak, Peygamber, iman, kader ve kazâ, ibadet, miraç, Allah'a yakarma, af dileme, Allah'tan doğru yola iletmesini isteme, cennete girmeyi arzulama, dünyayı terk etme, kötülüğü bırakma, Allah'a yönelme, Allah yolunda çalışma, irşâd, hamd ve şükür konularını işlediği görülür. Bu konuların dîvânında ve eserlerinde işlenen konulardan farklı olmadığı ortaya çıkar.

Bu manzûmeler incelendiğinde, Azîz Mahmud Hüdâyî'nin almış olduğu sağlam bir medrese eğitimi sürecinde, Arapça ve Farsçaya vakıf olduğu sonucuna varılır. Öte yandan kaleme aldığı 26 eserinden 19'unu Arapça olarak yazması da bu görüşü destekler mahiyettedir. Özellikle hocası Nazır-zâde ile birlikte gittiği Şam ve Mısır'da Arapça bilgisini artırdığı anlaşılır. Böylece kendisi kaleme aldığı manzûmeleriyle Osmanlıca, Arapça ve Farsçaya olan vukûfiyetini de gözler önüne serer.

ARAPÇA VE FARŞÇA MANZÛMELERİ A-DÎVÂNİ İÇİNDE GEÇEN ARAPÇA İLÂHÎLERİ

1.

Yâ evvele'l-evvelîn yâ âhire'l-âhirîn
Salli 'ale'l-Mustafâ ve Seyyidi'l-Murselîn
Va'fu 'annâ yevme'd-dîn vağfir lenâ ecmâ'in
Yâ Rahmânu yâ Rahîm yâ Latîfu yâ Kerîm
İhdinâ'n-nehce'l-kavîm ve's-sirâta'l-mustakîm
Va'ğfir lenâ yâ Mevlâ Ente'l-Cevâdu'l-Kerîm
Nes'eluke'r-Ridvâne ve'l-Cennete ve'n-na'im¹²

Türkçeye Çevirisi:

Ey öncelerin öncesi ey sonraların sonrası
Peygamberlerin efendisi Mustafâ'ya salât et
Bizi kıyamet gününde affet bizim hepimizi bağışla
Ey Rahmân ey Rahîm ey Latîf ey Kerîm
Bize hakîkati ve doğru yolu göster
Affet bizi ey Mevlâ sen cömertsin ve ikram edensin
Senden Rıdvân'ı Cennet'i ve nimetleri isteriz

2.

Subhâne'llezî esrâ bi'l-Habîbi'l-Mustafâ
Mine'l-Mescidi'l-Harâm ile'l-Mescidi'l-Aksâ
Evsalehu bi'l-fadli ile'l-matlabi'l-a'lâ
Summe evhâ mâ-evhâ ve'ctebâhu ve'stafâ
Erselehu bi'l-Hudâ ilâ kâffeti'l-verâ
Rahmeten li'l-'âlemîn hâtemen li'l-enbiyâ
Sallâ'llâhu 'aleyhi ve selleme teslîmâ
Ve âlihi't-tayyîbîn ve sahibihî'l-etkiyâ¹³

Türkçeye Çevirisi:

Noksanlıklardan münezzehtir gece yürüten sevgili Mustafâ'ya
Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya
Onu fazlıyla en yüce makâma ulaştırdı
Sonra vahyini bildirdi¹⁴ seçti onu ve ayırdı
Onu Kur'ân'la yaratılanların hepsine gönderdi
Âlemlere rahmet ve peygamberlerin sonuncusu olarak
Allah salât ve selâm eylesin ona
Ve onun iyi ailesine ve takva sahibi dostlarına

3.

Mef'ûlü Fâ'ilâtü Mefâ'ilü Fe'ûlün

1. Yâ men benâ bilâ 'amedin hâzihî'l-kibâb¹⁵
Yâ mursile'r-riyâhi ve yâ munşî'e's-sehâb
2. Yâ men yerâ cemî'a hafâyâ'd-damâ'iri
Yâ men kadâ ve kaddera mâ şâ'e fî'l-kitâb
3. Salli 'alâ habîbîke ve âlihi ecma'în¹⁶
Ve'stur 'uyube'l-ummeti fî mevkifi'l-hisâb
4. Yâ kâşife'l-kurûbi yâ gâfire'z-zunûb
Yâ 'âlîme'l-ğuyûbi yâ mulhime's-savâb
5. Yâ men ileyhi yurfa'u kullu'l-havâ'ici¹⁷
Yâ men ileyhi yarci'u fî def'i'l-idtirâb
6. Tahhir fu'âde 'abdike 'an hubbi mâ sivâk
Yâ men lehu't-tasarrufu yâ mâlike'r-rikâb
7. Yessir lenâ visâleke bi'l-fadli ve'l-kerem
Yâ dâfi'a'l-mevâni'i yâ râfi'a'l-hicâb¹⁸

Türkçeye Çevirisi:

1. Ey bu kubbeleri direksiz binâ eden
Ey rüzgârı gönderen ve ey bulutları inşâ eden

Pir Üftade Dergahından bir seccade

2. Ey vicdanlarda gizlenenlerin hepsini bilen
Ey istediklerini bir kitapta takdir eden
3. Habibine ve onun ailesinin hepsine salât et
Hesap yerinde ümmetinin kusurlarını setr et
4. Ey sıkıntıları gideren ve günahları bağışlayan
Ey gaybı bilen ve doğruları ilham eden
5. Ey kendisine bütün ihtiyaçlar sunulan
Ey ıstırapların giderilmesinde kendisine dayanılan
6. Kulunun kalbini senden başkasını sevmemesi için temizle
Ey tasarruf sahibi ey kölelerin efendisi
7. Fazlın ve kereminle sana kavuşmayı kolaylaştır bize
Ey engelleri kaldıran ey örtüleri açan

4.

Mefâ'ilün Mefâ'ilün

1. E lâ yâ es'ade'l-evlâd
Da'î'd-dunyâ ve hemme'z-zâd
Ve cânib kulle mâ ta'tâd
Ve lâzîm hidmete'l-ustâd
2. Tecevva' key terâ'r-Rezzâk
Ve hallî'n-nefse ve'l-âfâk
Ve sir fî âlemi'l-itlâk¹⁹
Hunâke'l-kadru ve'l-a'yâd

3. Fe hassil ahsene'z-zâd
Ve kum va'bur 'ale'l-vâdî²⁰
Fe men lem yehdihi'l-Hâdî
Tehayyeru mâ lehû min hâd
4. Te'âlev eyyuhe't-tullâb²¹
Îlâ men yerhamu'l-evvâb
'Asâ en yefteha'l-ebvâb
Lehu'l-cûdu lehu'l-imdâd²²
5. Tecellâ Rabbunâ'r-Rahmân
Lehu'l-fadlu lehu'l-ihsân
Fe ennâ yuflihu'l-insân
Îzâ lem yakbeli'l-irşâd²³

Türkçeye Çevirisi:

1. Dikkat et ey çocukların en mutlusu
Bırak dünyayı ve geçim sıkıntısını
Bırak alıştığın her şeyi
Devam et üstadın hizmetine
2. Aç kal rızık vereni görmek için
Bırak enfüsü ve âfâkı
Yürü özgürlük âleminde
Oradadır Kadir ve bayramlar
3. Elde et en güzel azığı
Kalk ve geç vadiyi
Etmezse Allah kime hidâyet
Şaşırır ve kimse edemez ona hidâyet
4. Gelin ey dostlar
Kuluna merhamet edene
Umulur ki kapıları açar
Cömerttir O yardım eder
5. Tecellî etti Rahmân olan Rabbimiz
Ondadır fazilet Ondadır ihsân
Nasıl felâh bulur insan
Îrşâdı kabul etmeyince

B-ARAPÇA İLÂHÎSİ

1. Te'âlev eyyuhe'l-'uşşâk
Fe mâ fî'l-kevni mevcûd
Fe ğayru'l-Hakki ma'dum
Ve 'aynu'l-Hakki maksûd

2. Huve'r-Râfi'û Huve'l-Hâdî
Huve'l-Mu'tî Huve'l-Mâni'
Fe men kânet lehu 'aynun
Fe bâbu'ş-şirki mesdûd
3. Teftinu eyyuhe's-sâlik
Ve 'indî kullu şey'in hâlik
Huve'l-Bâkî Huve'l-Mâlik
Lehu'l-fadlu lehu'l-cûd
4. Tu'izzu men teşâ'u ve
Tuzillu men teşâ' yâ Rab
Fe men vâleyte makbûl
Ve men 'âdeyte merdûd
5. Lehu'd-dunyâ lehu'l-'ukbâ
Lehu'l-'ûlâ lehu'l-uhrâ
Lehu's-suğrâ lehu'l-kubrâ
Ve Rabbu'l-'arşi Mahmud

Türkçeye Çevirisi:

1. Gelin ey âşıklar
Yok kainatta kimse
Yok Hak'tan başkası
Hakk'ın kendisidir kastedilen
2. Yücelten O'dur hidâyet eden O
Veren O'dur engelleyen de O
Kimin varsa gözü
Kapalıdır şirk kapısı
3. Aklet ey sâlik!
Yok olur bendeki her şey
Bakî olan O'dur sahip de O
Erdem O'nun cömertlik de O'nundur
4. Dilediğini azîz eder ve
Dilediğini zelîl edersin²⁴ yâ Rab
Kime dost olursan odur makbûl
Kime düşman olursan odur merdûd
5. Dünya O'nun ukbâ O'nun
Evvel O'nun âhir O'nun
Küçük O'nun büyük O'nun
Arşın Rabbidir hamd edilen

Kur'an okumanın şifâ olduğunu ifade eden levha

C-ARAPÇA KIT'ALARI

1. Li-zâti'llâhi lezzâtu
Ve nûru'l-Hakki mir'âtu
Fe câhid fî sebîli'r-Rabbi
Fe zikru'llâhi mirkâtu
2. İsbir kalîlen fe 'inde'l-'usri yusru
Ve kullu emrin lehu vaktun ve tehbîru
Ve li'l-muheymini fî ahvâlinâ nazaru
Ve fevka tehbîrinâ li'llâhi takdîru
3. Te'âlâ Rabbunâ'r-Rahmânu
'Ani'l-'aczi 'ani'n-nuksâni
Lehu'l-fadlu lehu'l-ihsânu
Lehu'l-cûdu lehu'l-imdâdu
4. Yâ men yu'tî ve yemna'u
Lâ a'rifu mâ asna'u
Necnî min vartati hayretin
Ve'hdinâ sirâta mâ yenfa'u
5. el-Hamdu leke ve's-şukru
Yâ men lehu'l-fadlu'l-'azîmu
Yessir lenâ zevka'l-visâli
Yâ Muste'ânu yâ Kerîmu

6. Şera'nâ'l-yevme fî emrin 'azîmi
Tevekkelnâ 'ale'l-Hayyi'l-Kadîmi
Lehu'l-fadlu lehu'l-lutfu lehu'l-cûdu
Ve nercû rahmete'r-Rabbi'r-Rahîmi
7. Lâha lî en lâ felâha fî'l-hevâ
Fa'budi'llâhe ve kun ehle't-tukâ
Ve'ctehid fî kesbi hayrin dâ'imâ
Leyse li'l-insâni illâ mâ se'â
8. Leke'l-hamdu leke's-şukru
Leke'l-ezkâru yâ Rahmânu
Fe minke'l-fadlu ve'l-cûdu
Ve minke'l-lutfu ve'l-ihsânu
9. Fe leyse'l-kâlu ke'l-hâli
Ve leyse'l-'ilmu ke'l-'ayni
Ve eyne'n-nâkisu'l-a'mâ
Ve eyne sâhibu'l-'ayni
10. Tih 'ale't-tâ'ihî²⁵ ve kun zâ fitna
Key yetihe tîhuhu fî tîhik
Rabbenâ el-hamdu leke ve's-şukru lek
Fevka a'dâdi mâ tahte'l-felek
11. Ente Mahmud Ente Ma'bûd
Ente Matlûb Ente Maksûd
Ente Ma'bûd Ente Maksûd
Ente Mevcûd Ente Ma'bûd
12. Estağfiru'llâhe'l-'Azîm
Min kulli mâ lâ yestakîm
Ente'l-Kerîm Ente'r-Rahîm
İğfir lenâ yevme'z-zele²⁶

Türkçeye Çevirileri:

1. Allah'ın zâtının lezzetleri vardır
Ve Hakkın nuru onun aynasıdır
Rabbin yolunda çalış
Allah'ı zikir yüceltir
2. Biraz sabret zorlukta bir kolaylık vardır
Her işin bir vakti ve planı vardır
Hükümrânın hâllerimizde bir görüşü vardır
Tebdirlerimizin üstünde Allah'ın takdiri vardır
3. Rahmân olan Rabbimiz uzaktır
Acizlikten ve noksanlıktan

Onun iyiliği ve ihsânı vardır
Onun cömertliği ve yardımını vardır

4. Ey veren ve engelleyen
Bilemiyorum ne yapacağımı
Şaşkınlık çıkmazına yakalandık
Bizi fayda veren yola ilet
5. Hamd sana şükür sana
Ey yüce fazlı olan
Bize kavuşma zevkini kolaylaştır
Ey yardım eden ey ikramda bulunan
6. Bugün büyük bir işe giriştik
Ezelî olan varlığa tevekkül ettik
Hikmet onun, lütuf onun, ikram onun
Rahmetini umarız Rahim olan Rabbin
7. Nefse uymada kurtuluş olmadığını fark ettim
İbadet et Allah'a ol takva sahibi
Daima iyilik yapmaya çalış
İnsan için yoktur çalıştığından başkası²⁷
8. Hamd sana şükür de sana
Zikirler de sanadır ey Rahmân
İyilik ve ikram sendendir
Lütuf ve ihsan da sendendir
9. Laf iş gibi değildir
Bilgi görmek gibi değildir
Nerede amâ olan kusurlu
Nerede gören kişi
10. Kibirliye karşı kibirli ve dikkatli ol
Onun kibri senin kibrinde yok olsun diye
Rabbimiz hamd sanadır şükür de sana
Göğün altındakilerin sayısından daha fazla
11. Sen hamd edilensin sen ibadet edilen
Sen talep edilensin sen yönelinen
Sen ibadet edilensin sen yönelinen
Sen var olansın sen ibadet edilen
12. Af dilerim Yüce Allah'tan
Doğru olmayan her şeyden
Sen cömertsin Sen merhamet eden
Affet bizi mahşer günü

D-ARAPÇA MÜFREDLERİ

1. Da'î'l-hubse ve'c'alhu harâmen 'aleyke
Ve ahsin ilâ men esâ'e ileyke
2. Ve lev kâneti'd-dunyâ tedûmu li-vâhid
Le-kâne Rasûlu'llâhi fihâ muhalledâ
3. Tevekkelnâ 'ale'l-hayyi'l-kadîmi
Recevnâ fadlahu bahran amîkâ
4. Teveccehnâ ile'r-Rabbi'l-Kerîmi
Fe nercû rahmete'llâhi'r-Rahîmi
5. Yessera'llâhu'l-Kerîmu'l-Muste'ân
Ru'yete'l-evlâdi fi dâri'l-cinân
6. Tevekkeltu hakkan 'alâ Halikî
Ve fevvadtu emrî 'alâ Râzikî
7. Yâ Şâfi'a'l-halâ'iki yâ menbe'a'l-hudâ
Ente'llezi bu'iste ilâ da'veti'l-verâ
8. Necâ min nefsihi men vahhada'llâhe
İzi't-tevhîdu tiryâku's-sumûmi
9. Racavnâ fadlahu bahran 'amîkan
Teveccehnâ ile'r-Rabbi'l-Kerîmi
10. Ekûlu târeten yâ Rabbi zidnî
Ve uhrâ leyte ummî lem telidnî²⁸
11. Hâlika'l-cinni Hâlika'n-nâsi
Râzika'z-zâkirîne ve'n-nâsi
12. Kitâbun fihi 'ilmu'd-dîni mezkûr
Bi-mûcibihi'l-'amelu nûrun 'alâ nûr

Türkçeye Çevirileri:

1. Brak kötülüğü yasakla onu kendine
İyilik et sana kötülük edene
2. Dünya şâyet bir kişi için kalsaydı
Resûlullah orada ebedî kalırdı
3. Ezelî olan varlığa tevekkül ettik
Derin bir deniz olan fazlını umduk
4. İkrâm sahibi Rabbimize yöneldik
Rahîm olan Allah'ın rahmetini dileriz
5. İkrâm sahibi ve yardım eden Allah kolaylaştır bize
Evlatlarımızı görmeyi cennet evinde

6. Gerçekten yaratıcıma tevekkül ettim
İşimi de rızık verene bıraktım
7. Ey yaratılanların şefaathçisi ey hidâyet kaynağı olan
Yaratılanların daveti için sensin gönderilen
8. Kendini kurtardı kelime-i tevhîdi söyleyen
Kelime-i tevhîd panzehiridir zehirlerin
9. Derin bir deniz olan fazlını umduk
İkrâm sahibi Rabbimize yöneldik
10. Ey Rabbim bana artır bazen derim
Keşke annem beni doğurmasaydı bazen de derim
11. Ey cinleri yaratan ey insanları yaratan
Ey zikredenlere ve insanlara rızık veren
12. Allah'ın kitabında dinî ilimler mezkûrdur
Ona göre amel etmek nûr üstüne nûrdur

E-ARAPÇA SECİ'Lİ SÖZLERİ

1. Allahumme salli 'ale'r-Rasûli'l-Mustafâ ve'l-habîbi'l-Muctebâ
Râkibi'l-Burâki leylete'l-mi'râci
Sâhibi's-şefâ'ati'l-'uzmâ yevme'l-ihdiyâci
Hâtemi'l-enbiyâ'i ve'l-murselîn
Ed-Dâ'î ile'llâhi bi-kemâli'l-yakîn
2. Men 'amile sâlihan bi-husni'l-i'tikâdi
Fa'llâhu Te'âlâ yûsiluhu ile'l-murâdi
Fe inne'llâhe Ra'ûfun bi'l-'ibâdi
Leyse li-fadlihi ve keremihi nefâdi
3. Men 'amile sâlihan ev kâle hayran
Fa'llâhu hayran yerahu ve yesma'uhu

İleyke yas'adu'l-kelimu't-tayyibu
Ve'l-'amelu's-sâlihu yarfa'uhu
4. Yâ 'Alîmu ve yâ Hâdî 'aleyke i'timâdî
Sahhîh 'amelî va'tikâdî ve yessir lî bi-fadlike murâdî
5. Tevhîdu'l-ef'âli ve's-sifâti ve'z-zât
Miftâhu'd-derecâti'l-'âliyât
6. Ve'skinî şerâben tahûrâ
Ve yessir lî bi-rahmetike cenneten ve surûrâ
7. Men 'amile sâlihan bi-husni'l-i'tikâd
Evsalehu'llâhu bi-fadlihi ile'l-murâd
8. et-Tevhîdu sihhatu'l-eşbâhi ve râhatu'l-ervâhi
Ve minhâcu'l-envâri ve mi'râcu'l-esrâri

Aziz Mahmud Hüdâyi Câmii'nden bir kesit

9. et-Tevhîdu tiryâkun ekbera li-su'bâni'n-nefs
Ve tarîkun esleme ilâ makâmi'l-uns
10. A'id zikre mahbûbi'l-kulûbi ve fikrih
Li-yezhebe huznu'l-kalbi ve yezdâde şavkuh
11. Allahumme innâ nec'aluke fî nuhûrihim
Ve ne'ûzu bi-ke min şurûrihim
12. Yâ 'Alîmu ve yâ Hâdî
Sahhîh 'amelî va'tikâdî
13. Allahumme aslih 'amelî va'tikâdî
Ve avsinlî bi-fadlike ilâ murâdî
14. Fe ke'enne kulûbenâ beyne hadîd
Fîhâ lâ yu'essiru va'dun ve lâ va'îd

Türkçeye Çevirileri:

1. Allah'ım seçtiğin Peygamberine ve ayırdığın Habîbine
Mirac gecesinde Burak'a binene
İhtiyaç günü yüce şefaata sahibine
Nebîlerin ve Resullerin sonuncusuna
Tam bir imanla Allah'a davet edene salât et
2. Tam bir inançla kim iyi bir amel işler
Allahu Teala onu muradına erdirir

Allah kullarına karşı merhametlidir
Fazlı ve keremi tükenmezdir

3. Kim iyi bir amel işlerse ya da hayır söylese
Allah o hayrı görür ve onu iştirir
Güzel söz ona ulaşır
İyi amel de ona yükselir
4. Ey her şeyi bilen ve ey hidâyet eden
Sana dayanırım
Düzeltil amelimi ve inancımı
Yardımlınla kolaylaştır bana muradımı
5. Fillerin sıfatların ve zâtın birliğı
Anahtarıdır yüce derecelerin
6. Temiz bir içecek sun bana
Kolaylaştır rahmetinle cenneti ve sevinci bana
7. Tam bir inançla kim iyi bir amel işler
Allahu Teala yardımlıyla onu muradına erdirir
8. Kelime-i tevhîd hayallerin sağığı ve ruhların rahatıdır
Nurların yolu sırların miracıdır
9. Kelime-i tevhîd nefis yılanının en büyük panzehiridir
Ünsiyet makamına giden en doğru yoldur
10. Kalplerin ve düşüncelerin sevgilisini anmayı tekrarlar
Kalbin hüznünün gitmesi ve şevkinin artması için
11. Allah'ım (düşmanları) kahretmeyi sana bırakıyoruz
Şerlerinden de sana sığınıyoruz
12. Ey her şeyi bilen ve ey hidâyet eden
Düzeltil amelimi ve inancımı
13. Allah'ım düzeltil amelimi ve inancımı
Yardımlınla muradıma eriştil beni
14. Sanki kalplerimiz demirler arasında
Ne vaat ne de tehdit tesir ediyor onlara

F- ARAPÇA-TÜRKÇE KARIŞIMI MÜLEMMA' VE TELMÎ'LERİ

1. *Allâhumme yâ Hâdî*²⁹
Âsân eyle yolumuz
*Sehhil 'ubûre'l-vâdî*³⁰
Tîz geçir tut elimiz³¹
2. Koma Hüdâyî'yi garîb
Vaslın ana eyle nasîb

- Yessir merâmî yâ Mucîb*³²
Yâ Rabbenâ yâ Rabbenâ
Senden kerem Senden atâ³³
3. *Ente'l-Kerîmu'l-Muste'ân*
*Ente'r-Ra'ûfu kullu ân*³⁴
İhsânına kaldık hemân
Kul neylesin yâ Rabbenâ³⁵
4. İfsâdı ko ey nefsi-dûn
*Kad dalle kavmun muhsidûn*³⁶
Tâlibleri etme zebûn
İnsâfa gel insâfa gel³⁷
5. *Men 'arefe men 'aref*
*Kad 'arefe va'teref*³⁸
Kullar isterse şeref
Sultân'ı bilmek gerek³⁹
6. *Lekad ebda'tenâ bi'l-kâfi ve'n-nûn*
*Te'âlâ şânuke 'ammâ yekûlûn*⁴⁰
Olalım lutf u ihsânına makrûn
Kulun Mevlâ'dan artık yâ kimi var⁴¹
7. *Kun zâkire'r-Rabbi'r-Rahîm*
*Hazâ sirâtun mustakîm*⁴²
Zâkir bulur bâkî na'îm
İksâr-ı zikru'llâh ile⁴³
8. *Tûbâ li-kavmin zâkirîn*
*Buşrâ bi-envâri'l-yakîn*⁴⁴
Kuvvet bulur ashâb-ı dîn
Ensâr-ı zikru'llâh ile⁴⁵
9. *Huve'l-Evvel Huve'l-Âhir*
*Huve'l-Bâtin Huve'z-Zâhir*⁴⁶
Hakk'ı her yerde gör hâzır
Vâsıl olmağa sa'y eyle⁴⁷
10. *Ente'r-Rahîm Ente tağfîru'z-zunûb*
Ente'l-Kerîm Ente testuru'l-'uyûb
*Ente'l-Kâdir Ente tuslihu'l-kulûb*⁴⁸
Efendim Sultânım ihsân senindir⁴⁹
11. O Sultândır eden kulların irşâd
*Men lem yehdi'llâhu mâ lehu min hâd*⁵⁰
Gönül kasrın ede lutf ile âbâd
*El-hamdu li'llâh eş-sukru li'llâh*⁵¹

Hilve-i Şerif

12. *İnne'l-Habîbe'l-Mustafâ*
*Kad kâle lâ uhsî senâ*⁵²
Şükrün atâ üzre atâ
Yâ Rab nice şükredelim⁵³
13. *Câhidû fi'llâhi yâ ehle's-salâh*
*İnne 'umre'l-mer'i yemdî ke'r-riyâh*⁵⁴
Cennet ehline gerek ilm ü amel
Lâ-cerem uçmağa lâzımdır cenâh
Yâ' ibâda'llâhi kâmû va'budû
*Ve'zkurûhu fi'l-guduvvi ve'r-revâh*⁵⁵
Akla bakma er tecellî nûruna
Şem'a hâcet kalmaz oldukda sabâh⁵⁶
14. *Leyse li'l-insânî illâ mâ-se'â*⁵⁷
*Fe'ctehid fi'llâhi in şî'te'l-felâh*⁵⁸
Ey Hüdâyî Hakk'ı zikr et dâ'imâ
Tâ ki sadra hâsıl ola inşirâh⁵⁹

G- FARŞÇA KIT'A VE MÜFREDLERİ

1. Sermâye-i se'âdet-i 'âlem Muhammedest
Maksûd ez-in tînet-i Âdem Muhammedest
Der sûret-i Âdem âmede gerçi mukaddemâ

Der ma'ni pîşvâ ve mukaddem Muhammedest
Gerçi Hüdâyî ehl-i risâlet mukerremest
Mahbûb-i hâk Muhammed ve hâtem Muhammedest

2. Ey deret Ka'be-i erbâb-ı necât
Kıbletî vechuke fî kulli salât
Zât-ı pâk-i tû munezzeh zi-cihât
Dergehet ka'be-i ehli derecât
3. Ey ilâh-i men ve ilâh-i heme
Vey penâh-i men ve penâh-i heme
Rahmetet râ çû hadd ü âyet nîst
Afv kon yâ Kerîm gunâh-i heme
4. Zenb râ i'tirâf huner est
Şer cezâst ez beşer beşer est
5. Ez hak hemekes hâl-i nikû mîhâhed
Ân-est serencâm ki û mîhâhed

Türkçeye Çevirileri:

1. Alemin mutluluğunun sermayesi Muhammeddir
Adem'in bu yaratılışından maksat Muhammeddir
Adem gerçi sûrette önce gelmiştir ama
Manâda öncü ve önde olan Muhammeddir
Hüdâyî risâlet ehli olanlar değerli olsalar da
Muhammed Hakk'ın sevgilisidir ve sonuncu Muhammeddir
2. Ey kapısı kurtuluş ehlinin Kabesi olan
Yüzün her namazda benim kiblemdir
Senin temiz zâtın yönlerden münezzehdir
Dergâhın derece ehlinin Kabesidir
3. Ey benim ilahım ve herkesin ilahı
Ey benim sığınağım ve herkesin sığınağı
Rahmetinin madem yoktur haddi hududu
Ey Kerîm affet herkesin günahını
4. Hünerdir günahını itiraf etmesi insanın
Beşerin şerri cezasıdır beşerin
5. Allah'tan herkes iyi hâl ister
Ama sonunda onun dediği olur.

DİPNOTLAR

1. Müstensihi Ahmed b. Halîl Efendidir. İstinsâh tarihi 11 Rebi'ü'l-evvel 1137/27 Kasım 1724.
2. Aziz Mahmud Hüdâyî, Divân-ı İlâhiyât (Haz. Mustafa Tatcı-Musa Yıldız), İstanbul 2005.
3. Hayatı ve eserleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Müstakim-zâde Süleyman Sadeddin Efendi, Mecelletü'n-Nisâb, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi Blm., No: 628, 439b; Kemalettin Şenocak, Kutbül-Ârifin Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî (Hayatı-Menâkıbı-Eserleri), İstanbul 1970; Ziver Tezeren, Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî, İstanbul 1984, I, 9-85; Yılmaz, H. Kâmil, "Aziz Mahmud Hüdâyî", TDVİA, IV, 338-339; a.mlf., Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı, İstanbul 1999; Mehmet Emin Ertan, Aziz Mahmud Hüdâyî, İstanbul 2001; Mustafa Özdamar, Aziz Mahmud Hüdâyî, İstanbul 2001.
4. Süleymaniye Ktp, Fatih Blm., No:2572, 127a.
5. Tezâkîr-i Hüdâyî, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Blm., No:2572, 267a-268b.
6. Celvetiyye'de sülûk, esmâ ileddir. Esmâ-i seb'a, yani Allah'ın yedi adı "usûl-i esmâa" adını alır. Celvetilikte bunlardan başka beş ad daha kabul edilmiştir ki, bunlara da "furû-i esmâ" denilir.
7. Ey hidâyet eden Allah'ım!
8. Vadiyi geçmemizi kolaylaştır.
9. Allah kime hidâyet etmezse ona kimse hidâyet edemez.
10. "Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur." Necm Sûresi, 39. âyetten iktibâs.
11. Kurtuluşa ermek istersen çalış Allah yolunda.
12. Süleymaniye Ktp., Hâcî Mahmud Efendi, No: 2372, 123a-123b; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 178a.
13. Süleymaniye Ktp., Hâcî Mahmud Efendi, No: 2372, 123b; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 178a.
14. Necm Sûresi, 10. âyetinden iktibas.
15. Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 178a'da "hâzihi'l-kibâbe", "li-hâzihi'l-kibâbe" şeklindedir.
16. Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 178a'da "ve âlihi ecma'ın", "ve'l-âl ecma'ın" şeklindedir.
17. Bu beytin birinci mısrası Ziver Tezeren baskısında "Yâ men ileyhi yurfa'u fi kulli'l-havâ'ici" şeklinde geçer. Muhtemelen araya giren fi harf-i cerri matbaa hatasıdır.
18. Süleymaniye Ktp., Hâcî Mahmud Efendi, No: 2372, 133a-133b; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 168b; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 5598, 94a-94b.
19. Bu mısra Ziver Tezeren baskısında "Ve sir âleme'l-itlâk" şeklinde geçer. Muhtemelen ikinci kelimedenden sonraki fi harf-i cerri yazım sırasında unutulmuştur.
20. Bu mısra Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915'te "Ve câhid va'bur 'ale'l-vâdî" şeklindedir.
21. İncelediğimiz nüshalarda geçen "tullâb" kelimesi, Ziver Tezeren baskısında "ashâb" olarak nakledilmiştir.
22. Bu mısra Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915'te "Lehu'l-cûdu lehu'l-icâd" şeklindedir.
23. "İzâ lem yakbeli'l-irşâd", Ziver Tezeren baskısında "İzâ lem yebkali'l-irşâd" olarak geçer. Muhtemelen matbaa hatasıdır. Süleymaniye Ktp., Hâcî Mahmud Efendi, No: 2372, 134a-134b; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 168a; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 5598, 94b-95a.
24. Âl-i İmrân Sûresi, 26. âyetinden iktibas.
25. "et-Tâ'ihî" kelimesi Ziver Tezeren baskısında "et-Tâhî" şeklinde yazılmıştır. Muhtemelen matbaa hatasıdır.
26. Bu son kıt'a divânında yer almaktadır. bk. Süleymaniye Ktp., Hâcî Mahmud Efendi, No: 2372, 103a; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 160b; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 5598, 61b.
27. Necm Sûresi, 38. âyetten iktibas.
28. Bu müfred de divânında yer almaktadır. bk. Süleymaniye Ktp., Hâcî Mahmud Efendi, No: 2372, 173a; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 5598, 79a.
29. Ey hidâyet eden Allah'ım!
30. Vadiyi geçmemizi kolaylaştır.
31. Süleymaniye Ktp., Hâcî Mahmud Efendi, No: 2372, 82a; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 151a; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 5598, 35a.
32. Ey dualara icâbet eden! İsteğimi kolaylaştır.
33. Süleymaniye Ktp., Hâcî Mahmud Efendi, No: 2372, 69a; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 149a;

- Ankara Millî Ktp., Yz. A. 5598, 46b.
34. Sen cömertsin yardım istenensin
Sen her zaman esirgeyensin.
35. Süleymaniye Ktp., Hâcî Mahmud Efendi, No: 2372, 95b-96a; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 158b; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 5598, 56a.
36. Fesat çıkarırlar yoldan çıktılar.
37. Süleymaniye Ktp., Hâcî Mahmud Efendi, No: 2372, 103b; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 161a; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 5598, 62a.
38. Bileni bilen
Bilir ve kendini tanıır
39. Süleymaniye Ktp., Hâcî Mahmud Efendi, No: 2372, 117a; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 165b; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 5598, 69a.
40. Kaf ve nûn ile (kun/ol diyerek) bizleri yarattın
Söylenenlerin hepsinden uzaktır senin şânın
41. Süleymaniye Ktp., Hâcî Mahmud Efendi, No: 2372, 118a; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 165b; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 5598, 70a.
42. Merhametli olan Rabbi zikreder ol
Budur doğru yol.
43. Süleymaniye Ktp., Hâcî Mahmud Efendi, No: 2372, 141a; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 165b; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 5598, 70a.
44. Ne mutlu zikreden topluluğa
Yakîn bilginin nurlarını müjdele onlara
45. Süleymaniye Ktp., Hâcî Mahmud Efendi, No: 2372, 141a; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 172b; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 5598, 86b.
46. O öncedir O sonradır
gizlidir O aşikârdır
47. Süleymaniye Ktp., Hâcî Mahmud Efendi, No: 2372, 144b-145a; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 171a; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 5598, 85a.
48. Sen merhametlisin Sen günahları affedersin
Sen cömertsin kusurları örtersin
Sen güçlüsün sen kalpleri islâh edersin
49. Süleymaniye Ktp., Hâcî Mahmud Efendi, No: 2372, 146b; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 172b; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 5598, 97b.
50. Allah kime hidâyet etmezse ona kimse hidâyet edemez.
51. Süleymaniye Ktp., Hâcî Mahmud Efendi, No: 2372, 146a; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 175a; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 5598, 98b.
52. Şüphesiz Habîbin Mustafa
Onu yeterince övemem dedi
53. Süleymaniye Ktp., Hâcî Mahmud Efendi, No: 2372, 103b; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 175a; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 5598, 100a.
54. Ey doğru yolda olanlar! Çalışın Allah yolunda
Zira kişinin ömrü geçer rüzgar gibi
55. Ey Allah'ın kulları! Kalkın ve ibadet edin
Sabah akşam Allah'ı zikredin
56. Süleymaniye Ktp., Hâcî Mahmud Efendi, No: 2372, 149b; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 174a; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 5598, 102a.
57. "Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur." Necm Sûresi, 39. âyetten ikti-bâs.
58. Kurtuluşa ermek istersen çalış Allah yolunda.
59. Süleymaniye Ktp., Hâcî Mahmud Efendi, No: 2372, 150a; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 1915, 174a; Ankara Millî Ktp., Yz. A. 5598, 102a-102b.

Azîz Mahmud Hüdâyî Dîvânında Dostluk Kavramı Üzerine

Y R D . D O Ç . D R . M U S T A F A G Ü N E Ş

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

Anadolu'da Yunus Emre ile başlayan Tasavvufî Türk Edebiyatı'nın gelişip devam etmesinde önemli kilometre taşlarından birisi de XVII. yüzyıl şairi Azîz Mahmud Hüdâyî'dir. Düşünce ve duygularını geniş halk kitlelerine ulaştırabilmek için sade Türkçe ile yazdığı şiirlerini divanında bir araya getiren Hüdâyî, bu şiirlerde diğer tekke şairleri gibi aruz ve hece veznini birlikte kullanmıştır.

Azîz Mahmud Hüdâyî vahdet-i vücudu esas alan tasavvuf düşüncesinin, Osmanlılar'da ehl-i sünnet çerçevesine en dikkate değer ve sadık temsilcilerinden biri olarak kabul edilir. Hudâyî Bayramîlikten gelişen celvetiliğin kurucusu olarak kabul edilir. Zahidane bir tasavvuf anlayışının taraftarı olarak vahdeti vücud düşüncesini temel İslami kaynaklar çerçevesinde yorumlar. Divan-ı İlahiyatı onun bu konudaki fikirlerini açık olarak ifade ettiği önemli bir eseridir.¹

Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı orta büyüklükte bir manzum eser olup yurt içi ve yurt dışı kütüphanelerde elli civarında nüshası vardır. Bu kadar çok nüshasının bulunmuş olması, eserin Anadolu insanı tarafından çok sevilerek okunduğunu gösterir. Bunlardan, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mehmet Efendi Bölümü, 2372/2 numarada bulunan 121 varaklık nüsha çalışmamızda esas alınmıştır. Bu nüsha İlahiyyat-ı Hazreti Mahmud Efendi El-Üsküdârî Kuddise sırrahulaziz serlevhasıyla başlamaktadır. Serlevhadan da anlaşılacağı gibi Hüdâyî Hazretlerinin divânınının diğer bir ismi İlahiyyat şeklinde tanımlanmıştır. Bilindiği gibi felsefenin dinden (teoloji) bahseden bölümüne ilahiyat adı verilmektedir. Mutasavvif şairler, dîvânlarında dinî-tasavvufî konuları, özellikle dostluk mefhumunu, ilahi kudretin varlığını ve birliğini manzum olarak kaleme almışlardır. Onların asıl amacı, sanat yapmak değil bu konuları çok içten duygularla ifade ederek insanlar üzerinde etkili olmaktır.

Aziz Mahmud Hüdâyi Türbesi iç kısmı

Bildirimizin giriş bölümünde, Hüdâyi Divânında dostluk kavramına girmeden önce, kültürümüze mal olmuş bazı dostluk hikâyelerine yer verilecektir. Ardından, Azîz Mahmud Hüdâyi Divânı'nın İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi Bölümü 2372/2 numarada kayıtlı bulunan nüshadaki dost redifli iki şiir ile **Gel gönül dost illerine gidelüm /Yürü gönül yürü dost illerine /Kande dürür dost ili / Yürü bülbül yürü dost illerine /Cânım seni özler seni** nakaratlı beş şiir esas alınarak dostluk kavramı işlenecektir. Ayrıca divânda bulunan diğer dost muhtevalı bazı beyitlerden de yararlanarak divandaki dostluk kavramını ele alacağız.

Şemseddin Sami *Kâmûs-ı Türkî* isimli lügatinde dost kelimesini şöyle açıklar: Sevilen adam, muhibb, yâr, sıddık, dost nasihati; maşuk, maşuka, mahbub, mahbube; mahbub-ı hakiki ve maşukül-arifin olan vücud-ı mutlak² Süleyman Uludağ *Tasavuf Terimleri Sözlüğü*'nde dost kelimesini şöyle açıklar: Yar, sevgili, arkadaş, ahbab, muhabbet ve sevgi. Kulun Allah'ı sevmesinden önce Allah'ın ezelde kulunu sevmesi ve dost edinmesi.³

Hüdâyi'nin, dost kavramına daha çok, yaratıcı ve onun sıfatlarıyla ilgili anlamlar yüklediğini görmekteyiz. Bu bağlamda, seçtiğimiz bazı dostluk hikâyesiyle konuya girmek istiyoruz.

Peygamberler tarihinde, Halilulah sıfatıyla vasıflandırılan Hz. İbrahim'in ayrı bir yeri vardır. Daha sonra bazı bilge kişiler, Hz. İbrahim'in bu özelliğini kendilerine meşrep olarak seçmişlerdir. Mevlana ile Şems'in dostlukları, Yunus, Eşrefoğlu ve Hudaî bunların ilk akla gelenleridir. İslam tarihinde, Hz. Ebubekir unutulmaz dostluk örneklerini insanlık alemine armağan etti. Kur'an'da mağara arkadaşı olarak vasıflandırıldı. Hz Ömer, onun mağarada geçen bir günü ve bir ge-

cesi benden ve ailemden daha hayırlıdır der. Düşmanın mağaranın önüne kadar geldiğini gören Hz. Ebubekir, en yakın dostu, en yakını sevgiler sevgilisine şöyle der:

-Ey Allah'ın peygamberi, şâyet biri ayaklarının ucuna baksa bizi görecekti dedi. Hz. Peygamber metanetini kaybetmeyerek, üzülme bu iki arkadaşın üçüncüsü Allah'tır, O bizimle beraberdir dedi.

Mağarada geçen üç günlük zamanın özü, Allah ile beraber olmak idi. İki dost bu beraberliği doyasıya tatmışlardı. Bu duygunun temel teşkil ettiği doyum olmayan sohbet mağarada yapılmıştı⁴. Bu iki arkadaşın birinin en önemli özelliği güvenilir insan olmasıydı. Diğersinin ki ise doğru insan olmasıydı. Dolayısıyla bu iki özellik birleşince emsalsiz bir dostluk orataya çıktı. Bu dostluğun temelinde ilahi rıza bulunmaktaydı. Hz. Ebubekir mağaranın deliklerinden çıkan yılanın Hz. Peygamberi ısırması için eliyle ayağıyla elbisesiyle ve en önemlisi de gönlüyle deliği tıkar. Zaten herşey gönülde olup biter. Tasavvufi gelenekte de gönül çocukları muteber olup onlara yol evladı adı verilir. Bu evlat etrafındaki-leri saf duygularla dünyevi karşılık beklemeden sever.

İnsan en şerefli varlık olduğu için, dünyevi dostluğun en önemlisi Allah adına insana dost olmaktır. Daha sonra fikre coğrafyaya tarihe edebiyata komşuya hülasa herşeye dost olmak. Uhrevî dostlukların temeli de aşk gibi dünyada atılıyor. Dünyevî değerler mecazdan hakikate geçen bir köprü gibidir. Bedri Rahmi'nin ifadesiyle, dünya bütün kırıyla pasıyla sevmeye değer⁵. Bunun için insanın önce kendisiyle barışık olması lazım. İrfan Fethi Gemuhluoğlu, bu konuda şöyle der: 'Kendisine dost olmayanlar gayrıya dost olamazlar. Kendileriyle barışa varamayanlar gayrıyla barışa varamazlar. Kaldı ki savaş yoktur. Dünya dostluk üzerine hakedilmiştir'⁶. Aynı konuyla ilgili olarak Eşrefoğlu Rumi ne güzel söyler:

Yoğ idi levh ü kalem, ışk var idi
Âşık u maşûk u ışk bir yâr idi
Âşık u maşûk u ışk bir yâr iken
Cebrail ol arada ağıyâr idi⁷

İlahi tecellilere çokça mazhar olan toprak, Âşık Veysel tarafından sadık yâr ve dost olarak nitelendirilmiştir. Maddî hayatın temeli olan toprak, aynı zamanda insana verilen nimetlere sunuculuk etmesi bakımından manevî anlam da taşır. Gizli hazineler, daima toprak vasıtasıyla insana sunulmaktadır. İnsanın toprağa dost olmasını maddî ve yüzeysel bir dostluğun ötesinde ilahî ve ahlakî değerler açısından ele almak gerekir. Tevazu, bereket, tevekkül ve sabır gibi erdemleri de sembolize eden toprak, insanı maddî âlemden manevî âlemlere, insanlığa ve ahlaka, çalışmağa ve birliğe götüren önemli bir unsurdur.⁸

Bir dostu Hz. Yusuf'a kuyudaki halini sordu. Yusuf, kuyuda yaşadıkların anlattıktan sonra dostuna dönerek şöyle bir soru sordu: "Dost ziyaretine eli boş gidilmez. Söyle bana, nasıl bir hediye getirdin?" 'Allah, mahşer gününde kullarının nasıl bir hediye getirdiklerini bilmek ister. Yoksa buraya dönmeyi beklemiyor muydunuz? Diye sorar. Dostu, Hz. Yusuf'a şöyle cevap verir: Sana getirmek için düşündüklerimin hiçbirisini sana layık bulmadım. Senin güzelliğinin benzeri

yoktur. Bunun için sana getirebileceğim en güzel hediye aynadır der ‘ ve elindeki aynayı hediye olarak Yusuf’a sunar. **Varlığın aynası yokluktur.**⁹

Köylünün biri, kentli bir adamla dost olmuştu. Şehre gelince onun evinde konaklıyor, yiyip içiyordu. Arkadaşı bir dediğini iki etmiyor, evde kendini rahat hissetmesi için elinden geleni yapıyordu. Köylü adam her seferinde onu ısrarla köye davet ediyordu. Arkadaşı ise inşallah diyordu. Böylece aylar, yıllar geçti. Köylü adam, kente gelişlerinde dostuna konuk oldu. Her defasında da dostunu köyüne davet etti. Bir gün şehirli adamın çocukları:

‘Baba’ dedi. ‘Neden köye gitmiyoruz? Konuğumuz, bizi sürekli çağırıyor .’

Adam:

‘Doğru’ dedi. ‘Gitmemiz iyi olur ama, iyilikte bulunduğun insanın şerrinden kork demişler. Onunla güzel bir dostluğumuz var. Bunun bozulmasını istemiyorum.’

Bu günlerde köylü yine haber göndererek arkadaşını köyüne davet etti. Şehirli adam, bir bahar gününde çocuklarını da alarak yola çıktı. Köye vardılar, adamın evini sordular. Köylülerden biri adamın evini gösterdi. Kapıyı çaldılar, fakat kapı bir türlü açılmıyordu. Tam bu sırada yağmur yapmaya başladı. Ev sahibi ortalıkta görünmüyordu. Şehirli adam, kapının önünde çocuklarıyla birlikte ıslandı ve üşümeye başladı. Bu sırada ev sahibi çıkageldi. Şehirli adam, ev sahibine: ‘köyüne kadar geldik, neredeyse görüşmeden geri dönecektik’ dedi.

Köylü: ‘kendilerini tanımadığımı ve kendi varlığından bile habersiz olduğunu, kendisini ilahi aşka adadığımı, aşk şarabı içerek sarhoş olduğunu’ söyledi. Bu vaziyet karşısında şehirli dona kaldı. Şehirli adam, çeşitli hatıralarını anlatarak kendisini tanıtmaya çalıştı. Bütün bunlara rağmen köylü, ben sizi tanımıyorum dedi. Şehirli adam: ‘Tamam bizi tanıma, biz iliklerimize kadar ıslandık. Hiç olmazsa bize başımızı sokacak bir yer göster de sabahlayalım’ dedi. Köylü adam: ‘bahçesindeki kulübede sabahlayabileceklerini, yalnız dikkatli olmalarını gece vaktinde buraya kurt gelebileceğini’ söyledi. Şehirli, çaresiz bu kulübeye sığındı. Gecenin ilerleyen vaktinde bir ses duydu ve irkilerek yayını fırlattı. Köylü adam: ‘eyvah sıpamı vurdun’ diye bağırmaya başladı. Şehirli: ‘o sıpa değil kurttu’dedi. Köylü, sıpasını sesinden tanıdığını söyledi. Şehirli bu söz karşısında dayanamayarak şöyle dedi:

‘Ey vefasız insan gecenin karanlığında sıpanı sesinden tanıyorsun da gündüz vakti dostunu tanımıyorsun. Bir de utanmadan kendini ilahi aşka adadığını söylüyorsun. Anlaşıyor ki sen aşk şarabı değil ayran içmişsin.’¹⁰

Günümüz toplumunda dostlukların daha çok maddi ilişkilere dayalı olduğunu dikkate aldığımızda, hepimizin bu hikâyeden alabileceğimiz pek çok derslerin olabileceğini söyleyebiliriz Hüdâyî gibi mutasavvıflar, karşılıksız, ebedi Dosta ve dostluk yoluna adadılar. Bunun tabii bir sonucu olarak, etraflarında kendilerini gönülde seven bir topluluk daima olageldi.

Hüdâyî, dostluk kavramını divân ve halk şiirinde çok sık olarak kullanılan gül, bülbül ve gülşen kavramlarıyla ifade eder. Şimdi şiirlerinden hareketle, Hüdâyî’nin dostluk kavramına bakışını ana hatlarıyla ele alalım.

Cehennemden azâd eder
Dost, yoluna irşâd eder
Gam-gîn gönüller şâd eder
Lâilahe illallah 2/a¹¹

İnsan, kendisine gerçek bir dost isterse Allah ona yeter. Onun dostluğuyla, bütün eşya ona dost olur. O gerçek dost, kulunu her türlü kötülüklerden ve cehennem ateşinden korur. İnsana güzel ufuklar açar, mutsuz olduğu zamanlarda sadet kapılarını açar.

Eyler seherde gulgule
Dost gülşeninün **bülbülü**
İster vire cânın **güle**
Cân gülşeninün bülbülü

Feryâd edersin rûz u şeb
Bu derdüne n'oldu sebeb
Güliden ne eylersün taleb
Dost gülşeninün bülbülü

Bin cân ile âşık olan
Yolunda hoş sâdık olan
Dost bezmine lâyıık olan
Cân gülşeninün bülbülü

Bülbül ki ârif cânıdır
Dost ilinin mihmânıdır
Derd ehlünün yâranıdır
Dost gülşeninün bülbülü

Dost bâğına kılmak nazar
Cânunda etdi mi eser
Virgil Hüdâyî'ye haber
Cân gülşeninün bülbülü 4/a

Bülbül, doğu edebiyatında daima âşığı veya ârifi sembolize eden bir kavramdır. Aynı şekilde yukardaki şiirde de, dost gül bahçesinin bülbülü, can gül bahçesinin tamlamalarını, âşıkın veya ârifin yerine kullanılmış istiareler olarak kabul edebiliriz. Ârifler, bülbül gibi gece gündüz daima bülbüle (ilahi sevgili-dost) kavuşmak için inleyip dururlar. Onlar için en büyük makam, dost ülkesine misafir olabilmek , dost bağına nazar edebilmek ve bin cana bile sahip olsalar bu uğurda hepsini bu uğurda feda edebilmektir.

Arzulayup dost illerin
Kokmağa manâ güllerin
Açup muhabbet yolların
Meydân iderler hû ile 5/a

Erenlerin bütün gayreti, sevgi yoluyla dost iline kavuşmak ve orada mana güllerini koklamaktır.

Dost ile itdigin ahdî unutm

Gel gönül dost illerüne gidelüm
Sakın bu **vîrân evde vatân tutma**
Gel gönül Dost illerüne gidelüm

Kudretimüz yettigünce eşelüm
Pervaz urup yüce beller aşalım
Senün ile Dost iline düşelüm
Gel gönül Dost illerüne gidelüm
Cânân ilin varup görmek dilersen
Hayât iklimine ermek dilersen
Solmaz gülşen gülün dermek dilersün
Gel gönül Dost illerüne gidelüm
Dost'dan yana kanat bulup uçalım
Ag ü karayâ bakmayup geçelüm

Hızır gibi âb-ı hayât içelüm

Gel gönül Dost illerüne gidelüm 12/a

Şiirin ilk mısraında, ebediyet yolculuğunun başlangıcı kabul edebileceğimiz bezm-i eleste, Yaratıcının: 'Ben, sizin Rabbiniz değil miyim' sorusuna, insanoğlunun: evet şeklinde verdiği cevap hatırlatılarak, verdiği söze sadık kalması hatırlatılmıştır. Bu evet cevabının gereği olarak, ebedi dosta (Allah), solmayan güle kavuşabilme azim ve gayreti içinde olması gerektiği hatırlatılmıştır.

Şâir, şiirin son dörtlüğünde gönle seslenerek Hızır gibi ab-ı hayâtı içip dost iline gitmek ister. Rivâyetlere göre, Hızır (a.s) ebedi hayata mazhar olan bir peygamberdir. Bunalan insanların imdadına yetişir. Âb-ı hayâtı içtiği, İskender'e suyu bulmak için yardımcı olduğundan dolayı ebedî hayata mazhar olduğu bilinir.¹² Hz. Hızır'ın ikinci hayat mertebesinde olduğu da bazı bilginler tarafından ileri sürülür. Bizim hayatımıza göre bir derece daha serbest bir hayat mertebesinde bulunan Hz Hızır, insanüstü bir hayata mazhar olmuştur. Bunların, insanlardan farklı olarak, istedikleri zaman yiyip içme dışında sıradışı özellikler taşıdıkları ve insanî ihtiyaçlara muhtaç olmadıkları söylenebilir.

Evliyanın bazılarının, Hızır'la ilgili çeşitli maceraları menâkıbnâmelerinde anlatılır. Seyr u süllukta, Hızır makamına yükselen bir veli, Hızır'la görüşerek ondan ders alır ve Hızır'ın şahsı gibi algılanabilir. Bu bakış açısından dolayı, 'Bulduğun her geceyi Kadir, gördüğün her insanı da Hızır bileceksin' sözü darb-ı mesel haline gelmiştir.

Nefs ü şeytâna zebûn eyleme kulların
Âşık ü sâdıka âsân götüre yollarını
Vara bülbülleri seyrân ide Dost illerini
Umarız lutf u 'inâyet ide Mevlâ-yı Kerîm 13/b

Yukarıdaki dörtlükte de, Dost yolunda yürürken insanın en büyük düşmanının nefis ve şeytan olduğu ve bu yolda karşılaşılacak çeşitli tehlikelerden, ancak yaratıcının yardımıyla kurtulabilmenin mümkün olabileceği vurgulanır.

Yine gönlüm Dost illerin özledi
O illere bir kez dahi varam mı
Dost didârın bizden yiter gizledi
Bir gün ola hûb Cemâlin görem mi

İy Hüdâyî Dost'dan yana uçuben
Kana kana âb-ı hayât içüben
Hakk yol virüp hicâblardan geçüben
Acep vahdet serâyına girem mi 15/a

Tasavvuf ehlinin en büyük amacı, Dostun yüzünü, yani Onun cemalini görebilcektir. Âşıklar, ancak bugüzelliği seyrederek mutlu olabilirler. Onların cenneti, sevgilinin güzel yüzüdür. Bunun dışındaki hedeflerin, onlar fazlaca bir değer taşımadığı yukarıda mısralarda hatırlatılır. Tabii ki bu hedefe ulaşmanın o kadar kolay bir iş olmadığı, bu yolda çeşitli sıkıntı ve belalarla karşılaşılacağı de belirtilir.

Yiter olduk fenâ bağında
Yürü bülbül yürü dost illerine
İdüp tâvus-ı kudsilere cevân
Yürü bülbül yürü dost illerine
Gülün rengine aldanma uçagör
Bu kesret mürğ-i zârından geçegör
Varup vahdet şarâbından içegör
Yürü bülbül yürü dost illerine
Güli sanma ki derdüne devâdur
Sivâ hubbı çü beyhûde hevâdur
Ko gayrı maksad-ı aksâ Hudâdur
Yürü bülbül yürü dost illerine
Görelî pervâneyi andan sebak al
Köyünür nâr-ı 'ışka perr ile bâl
Mecâzı ko hakikat bahrine dal
Yürü bülbül yürü dost illerine
Gönül virme Hüdâyî kâinâta
Geçüp fâniden er bâki hayâta
Safâ bul gark olup envâr-ı zâta
Yürü bülbül yürü dost illerine 29/a

Hüdâyî, yukarıdaki şiirinde âşîğa, dünyanın cazibesine aldanmadan, ilahi dostu arayan tavusa arkadaş olup hakikat ve birlik denizine dalma tavsiyesinde bulunur.

Bilür var mı bu yolu
Kanda durur dost ili
Söyle ey cân bülbüli
Kanda durur dost ili

Ey âşıklar sâdıklar
Ey derd ile yanıklar
Dün ü gün uyanıklar
Kande durur dost ili

Bunda iken bilünüz
Sonra irmez elünüz
Arayuben bulunuz
Kande durur dost ili

Ağyarını süregör
Dost dîdârın göregör
Bir bilüre soragör
Kande durur dost ili

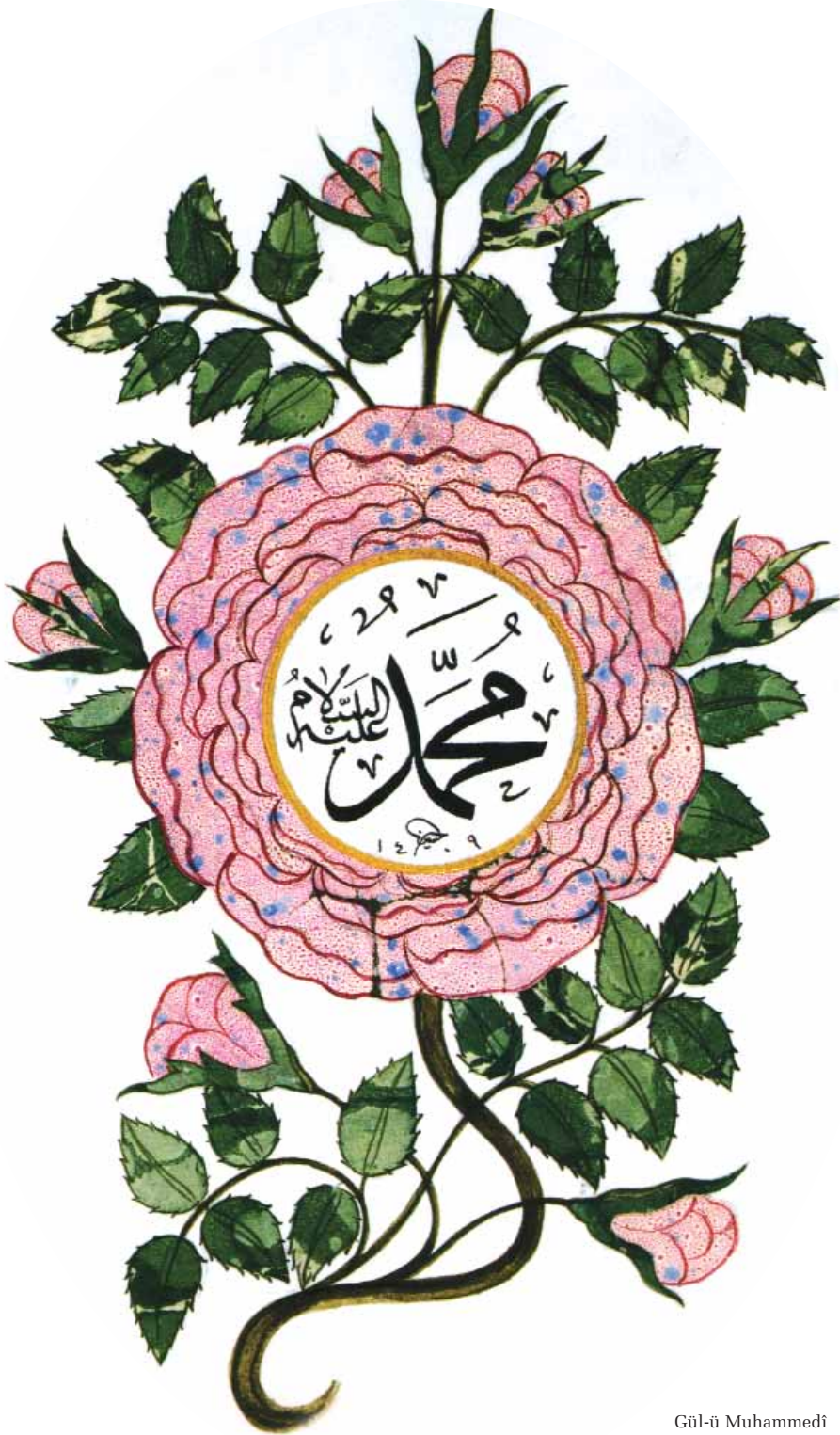
Ey Hüdâyî bildün mi
Arayuben buldun mı
'İşkun ile doldun mı
Kande durur dost ili 33/a

* * *

Sırat köprüsün geçmeden
Dost illerine uçmadan
Kefser şarâbın içmeden
Nic'olur bizüm halümüz 42/a

* * *

Koyup sidre vü Tûbâ'yı
Gönlüm seni özler seni
Gerekmez gayrı sevdâyı
Cânım seni özler seni
Bülbüller ister gülistân
Pervâne şem'-i şebistân
'Âşık seni ister hemân
Gönlüm seni özler seni
Hüsrev Şîrîn meftûnu
Kays ile Leylî Mecnûn'u
Ne anı ister ne bunu
Cânım seni özler seni
Gerçi cennet de güzeldür
Lîk hüsnün bî-bedeldür
Kısmet-i rûz-ı ezeldür

Gül-ü Muhammedi

Gönlüm seni özler seni
Gayrı bakmaz ‘âşık gözü
Sana doğrulmuşur özü
Budur Hüdâyî'nin sözü
Cânım seni özler seni 49/a

Bu şiir, can bülbülü, dert, uyanıklık, zamanında iş işten geçmeden önce aklını başına almak, her zaman bilge bir insanın yardımına muhtaç olmak, aşk, daima arayış içinde bulunmak, dost yurdu ve didar kavramları üzerine kurulmuştur.

Gülistânda güli handân iden dost
Ana bülbülleri nâlân iden dost
Dilersen katreyi ummân iden dost
Kimini kul kimini sultân iden dost

Bakarsan ‘âleme bir özge üslûb
Kimi tâlib olupdur kimi matlûb
Kimi ağladup mânend-i Yâ'kûb
Kimini Yûsuf-ı Ken'ân iden dost

Tılsım olup benî-Âdemde sûret
Konulmuş anda esrâr- hakikat
Mukaddem görünüp şevk ü muhabbet
Tecellî-i cemâl ihsân iden dost

Habîb'e emrün ile hısn olup gâr
Halîl'e gülşen oldu şiddet-i nâr
Zaîfün eylesen derdüne tûmâr
Ne var ey derdlere dermân iden dost

Şunu kim ide Mevlâ mazhar-ı zât
Hüdâyî bulsa ta'n mı nice lezzât
Cemâline idüp insânı mir'ât
Kemâl-i hüsnüni seyrân iden dost 62/b

Her zaman Türk kültüründe ve edebiyatında gülün ayrı bir yeri olduğunu bildiğimiz Gül, çiçeklerin şahıdır, Gülün yaprakları, yüce yaratıcının cemalini, dikenini ise celalini ifade eder. Tasavvufta ise gönülde meydana gelen bilginin sonucu ve meyvesi olarak algılanır. Baklî:"Kırmızı gül, Allah'ın sevgisinden bir parçadır." Hadisini hatırlatır. Gülde nas (handan) bülbülde de niyaz (nâlân) vardır.¹³

Tasavvufa göre kul olamayan sultan olamaz. Sultanlar her şeyi kullukta buldular. Dervişin şeyhine kul olması büyük bir şereftir. Allah'a tam anlamıyla ihlasla kulluk yapmak en büyük sultanlıktır. Bu kulluğu yerine getiren özgür olmuş olur.¹⁴ Tasavvufta kul olmak azadeliktir. İnsan dünyaya bir kul olarak gelir. Masiva insanı Allah'tan uzaklaştırarak şöhret ve servet ihtirasını körükler. Kişi Allah'a kul olursa azade, masivaya kul olursa esir olur.¹⁵ Tasavvufun on esasından birisi olan zühd, salikin dünyayı ölümde terkettiği gibi terketmesi anlamına gelir.Yavuz Sultan Selim'e atfedilen şu beyit bu konuyu, yani dünyayı kalben terkedip,

bir bilgenin rehberliğinde ilahi sevgiliyi aramak hususunu, şu beyitlerle ne güzel ifade eder:

Pâdişâh-ı âlem olmak bir kuru kavga imiş
Bir veliye bende olmak cümleden a'lâ imiş
Cümle âlem der bana hep senündür bu cihân
Kâfirem ger varısa içinde bir taşum benüm

Hayalî ve Yenişehirli Avnî Beyler de benzer duyguları şöyle dile getirirler:

Hayâlî fakr şâlına sararlar cism-i üryânı
Anunla fakr iderler atlas u dîbâyı bilmezler
Sanman taleb-i devlet ü câh etmeye geldik
Biz âleme bir yâr için âh etmeye geldik

Gülşen (gül bahçesi) salikin gönlünü marifete ve irfana açılması anlamına gelir. Cemal, Allah'ın lütuf ve rahmete vesile olan vasfıdır. Kaynaklarda şâiri belirtilmeyen şu beyit tasavvuf ekseninde varlığın yaratıcı ile olan münasebetini (yukarıdaki şiirin son dördlüğünde de belirtildiği gibi) güzel bir şekilde dile getirir:

Kendi hüsnün hûblar şeklinde peydâ eyledin
Çeşm-i âşıktan dönüp sonra temâşa eyledin¹⁶

Her güzellik ve sanat sahibi kendi sanat ve güzelliğine görmek ve göstermek isteyecektir. Bunun için mutlak vücud, kemal ve cemal sahibi olan yüce yaratıcı da kendini görmek ve göstermek istemiştir. Bunun için mutlak cemal ve kemal sahibi olan yaratıcı kainatı ve insanı yaratmıştır. Dolayısıyla insan için gayelerin en büyüğü kainatın yaratıcısının dostluğunu kazanmaktır. Çünkü O dost olursa herşey insana dost olacaktır. O'nu bulan herşeyi bulur O'u tanıyan ve itaat eden zindanlarda da olsa kendini sarayda kabul edebilir. O'nu unutan ve O'a itaat etmeyen saraylarda da olsa zindandadır, bedbahttır. İşte Azîz Mahmut Hüdai hazretleri dostluk olgusuna hep bu açıdan bakarak gerçek dostun yüce yaratıcı olduğunu şiirlerinde dile getirir.

Cüneyd-i Bağdadî, talep eden bulur, Şiblî de, bulan arar der. Aranan olmak arayan olamktan iyi olmakla beraber talep iyidir. Talebi olmayanın matlubu yoktur. İki türlü talep vardır: Cennet taliplileri (zâhidler) , didara talip olanlar (fukara) Arayan Mevlasını da bulur belasını da. O'nu talep yolunda attığın ilk adımda kendisini bulursun.¹⁷ Kimilerine göre sevgiyle kimilerine göre de ibadetle bulunur. Bu konuda Yunus şöyle der:

Ararsan Mevlayı gönlünde ara
Mekke'de Kudüs'te Hac'da degüldür

Hüdâyî de, aynı şekilde aşağıdaki şiirine, yüceler yücesi O dostun insana bahşetmiş olduğu vücut ve gönül nimetlerini zikrederek başlar. Ardından insana verilen diğer maddi ve manevi nimetlere (özellikle manevi) dikkat çeker.

Kande akl-ı kasırın kande hayâl-i vasl-ı dost
Hiç ankayı şıkar itmek ola mı bir meges 86/a

Vücûd iklîmini îcâd iden dost
Dil ü cân mülkini âbâd iden dost
Yed-i kudretle yapup bu vücûdu
Visâli zevki ile şâd iden dost
Sahatdan hıfz idüp sâdık kulunu
Rızâsı yoluna irşad iden dost
Açıp lutf u 'inâyet kapusunu
Bizi ihsânına mu'tâd iden dost
Hüdâyî kuluna idüp hidâyet
Sivâdan lutfula âzâd iden dost 109/a

Gelin diyelüm şevk ile
La ilâhe ill'Allâh
'İşk ile sıdk ü zevk ile
La ilâhe ill'Allâh
Cehennemden azâd ider
Dost yoluna irşad ider
Gamgîn gönüller şâd ider
La ilâhe ill'Allâh
Cennet onunla açılır
Mü'minlere nûr saçılır
Dost illerine geçilür
La ilâhe ill'Allâh
Açılalum güller ile
Ötelim bülbüller ile
Diyelim pâk diller ile
La ilâhe ill'Allâh
Kanı bir kalbi uyanuk
Kanı bir ciğeri yanuk
Doğru yol istersen 'âşık
La ilâhe ill'Allâh
Derdlülerin dermânıdır
Hakk'ın bize ihsânıdır
Teshîhlerin sultânıdır
La ilâhe ill'Allâh 110/b

Dinî-tasaavufî şiirin tersine âşık'ın en önemli özelliği, Klasik şiirimizin tam tersine kıskanç olmasıdır. Âşık, sevgiliyi kıskanmadığı gibi bilakis O hakiki sevgiliye âşık olanların sayısının artmasını talep eder ve bunun için şiirler yazar. Mutasavvif şâirler, daima Taşlıcalı Yahya Bey'in şu beytine uygun düşen şiirler yazmışlardır.

Kâşkî sevdiğimi sevse kamu halk-ı cihân
İşimiz cümle hemân kıssa-i cânân olsa

“Keşke yaratılmış ne varsa (onların hepsi) benim sevdiğimi sevse de işimizin tamamı sevgiliyi konuşmak ve onun hikâyelerini anlatmak olsa.”

Yahya Bey'in bu beyitte ele ifade etmeğe çalıştığı sevgili, bütün kalplere sevgi ateşini koyan mutlak güzellik sahibi olan yüce yaratıcıdır. Bütün beşerî sevgiler, onun sevgisine mazhar oldukları için sevilirler ve O'nun isimlerinin tecellileri sayesinde varlıklarını devam ettirebilirler. Çünkü batmaya ve yok olmaya mahkum olanlar gerçekten sevmeye değmez ve bu özelliğe sahip olan bir varlıklar, gerçek dost ve sevgili olamaz. Sevme mahalli olan kalp, ebedi bir aşkla tatmin olabilir. Yine kalp, hiçbir şeye muhtaç olmayan ve her şeyin ona muhtaç olduğu (samed) yüce yaratıcının tecellisine ayna olduğu için, mâsivâyı gerçek anlamda sevemez.

Hüdâyî'nin dostluk konusundaki düşünceleriyle örtüşen Mevlânâ Câmî'nin şu tavsiyeleri ile bitirelim:

Yalnız bir şey iste, başka sevgililer isteme, yalnız Bir'i anlamaya, bilmeye çalış, O'nu anlamaya çalışmayan bilgilerin bir faydası yoktur, yalnız Bir'i iste başkaları zaten yardıma gelmiyor.

Hüdâyî, dünyevî cazibe ve güzelliklere kapılıp ebedî dosttan yüz çevirmemek gerektiği konusunu sıralı bir şekilde ele alır. Her insanda geçici cazibe ve gölgelere kapılma arzusu vardır. Tasavvuf ve onun içersindeki seyr ü sülûk yardımıyla derviş bu tehlikelerden kurtulup yüzünü ebedi dosta çevirir. Yazımızı Hüdâyî'nin hemşehrisi Nasreddin Hoca'nın masivaya veya mecazi güzelliklere aldananların halini ironize eden bir fıkrasıyla noktalayalım:

“Hoca bir gün komşusunun bahçasine girer. Bahçedeki sebzeleri çuvalına doldururken mal sahibi gelerek: ‘Burada ne yapıyorsun?’ diye sorar. Hoca ‘Beni buraya rüzgar attı!’ der. Bahçe sahibi: ‘Peki bu sebzeleri kim kopardı?’ diye sorar. Hoca: ‘Rüzgar şiddetli olduğundan beni oradan oraya attı ben de onlara tutundum, bu yüzden koştular.’ der. Bostancı: ‘Peki bunları çuvala kim doldurdu?’ deyince Hoca: ‘İşte ben de onu düşünüyordum.’ der. Nasreddin Hoca'nın bu fıkrasını şu şekilde yorumlayabiliriz: Gerçek hayata göre bir gölge bir hayal gibi olan bu dünya hayatında yarını düşünmeden tûl-i emelle çalışıp helal haram ayırımı yapmadan rızık toplayanlar latife yoluyla kısaca eleştirilir.¹⁸

BİBLİYOGRAFYA

- Azîz Mahmud Hüdâyî Dîvânı*, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmut Efendi Bl. , 2372/2.
- BÂKİLER, Yavuz Bülent, *Âşık Veysel*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.
- ERAYDIN, Selçuk, *Tasavvuf ve Edebiyat Yazıları*, Mavi Yay., İstanbul, 1997.
- GEMUHLUOĞLU, Fethi, *Dost* , tarihsiz.
- GÜNEŞ, Mustafa, *Eşrefoğlu Rûmî Dîvânı*, Bizim Büro Yay., Ankara, 2000.
- KAZANCI, Ahmet Lütfi, *İlk ve Büyük Halife Hz. Ebubekir*, Semerkand, İstanbul, 2002.
- LEVEND, Agâh Sırrı, *Divan Edebiyatı*, Enderun, İstanbul, 1984.
- ÖZCAN, Hüseyin, “Nasreddin Hoca Fıkralarının Tasavvufî Yönü”, *Yağmur Kültür Sanat Edebiyat Dergisi*, 2005/1.
- PALA, İskender, *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara, tarihsiz.
- SOYLU, Turhan, “Eşrefoğlu Rûmî’de Dostluk Kavramı”, *Eşrefoğlu Rûmî Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara, 2004.
- ŞEMSEDDİN, Sâmi, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul, 2004.
- ULUDAĞ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay., İstanbul, 2001.
- YALSIZUÇANLAR, Sadık, *Mevlana’dan Öyküler*, Timaş Yay, İstanbul, 2003.
- YÜCE, Nuri vd. , *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Feza Yay., İstanbul, 1999.

DİPNOTLAR

- ¹ Nuri Yüce vd. , *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Feza Yay. , s. 192
- ² Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yay, İstanbul 2004, s. 626
- ³ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay, İstanbul 2001, s. 109
- ⁴ Ahmet Lütfi Kazancı, *İlk ve Büyük Halife Hz. Ebubekir*, Semerkand İstanbul 2002, s. 34
- ⁵ Fethi Gemuhluoğlu, *Dost* , tarihsiz , s. 10-11
- ⁶ Fethi Gemuhluoğlu, *Dost* , tarihsiz , s. 32
- ⁷ Mustafa Güneş, *Eşrefoğlu Rûmî Dîvânı*, Bizim Büro Yay. Ankara 2000, s. 484
- ⁸ Yavuz Bülent Bakiler, *Âşık Veysel*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989, s. 89-90
- ⁹ Sadık Yalsızuçanlar, *Mevlana’dan Öyküler*, Timaş Yay, İstanbul 2003, s. 98-99
- ¹⁰ Yalsızuçanlar, a.g.e. , s. 43-43-45
- ¹¹ Hacı Mahmut Efendi Bl. , 2372/2 numarada bulunan nüshasının varaklarını ifade etmektedir.
- ¹² İskender Pala, *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yay. Ankara, tarihsiz
- ¹³ S. Uludağ , *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 149
- ¹⁴ S. Uludağ, a.g.e. , s. 217-218
- ¹⁵ Selçuk Eraydin, *Tasavvuf ve Edebiyat Yazıları*, Mavi Yay, İstanbul 1997, s. 97
- ¹⁶ Agâh Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı Enderun*, İstanbul 1984, s. 15
- ¹⁷ S. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 337
- ¹⁸ Hüseyin Özcan, *Nasreddin Hoca Fıkralarının Tasavvufî Yönü*, Yağmur Kültür Sanat Edebiyat Dergisi, 2005/1 s. 19.

Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı'nda Hz. Muhammed İmajı

Y R D . D O Ç . D R . Z Ü L F İ K A R G Ü N G Ö R

Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk - İslam Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

Giriş

Görmediğimiz bir yer, görmediğimiz bir yapı veya görmediğimiz bir şahıs hakkında fikir yürütebilmemiz; hayal kurabilmemiz ve tasavvurda bulunabilmemiz için söz konusu olan mekân, bina veya kişi hakkında bilgilere, ya da bunların resimlerine ihtiyacımız vardır. Ancak bu şekilde bunları tanımamız ve tanıtmamız mümkün olacaktır.

İnsanlık için gönderilmiş son peygamber olan Hz. Muhammed (s.a.s.), resmi olmayan bir şahsiyet olduğu için onu göremeyen kimselerin onun hakkındaki bilgileri, Kur'an'a, özellikle şemâil ve hilye ile ilgili, hadislerle ve siyer kitaplarına dayanmaktadır. Dinî ilimler noktasında yeterli birikime sahip olamayan geniş halk kitlelerinin Peygamberimiz ile ilgili bilgileri ise, daha çok, yukarıda sayılan kaynaklardan faydalanılarak yazılan mevlid, hilye-i nebî, Muhammediye gibi edebî metinlerle, na't ve ilâhî türünde yazılmış şiirlerden beslenmektedir.

Geniş halk kitlelerinin dinî bilgilenmesinde, dinî yaşayışında etkili olan ve büyük çoğunluğu tasavvufî kimliğe sahip şairlerimizce söylenen ve yazılan dinî-edebî metinlerin en önemlilerinden biri de mutasavvıf şairlerimizin divanlarıdır. Orta Asya'da Hoca Ahmed Yesevî ile başlayan ve Anadolu'da Mevlânâ, Yunus Emre, Hacı Bayram, Eşrefoğlu Rumî, Akşemseddin vb. ile devam eden Türk Tasavvuf Edebiyatı, insanımızın İslâm anlayışı ve Hz. Muhammed tasavvurunda etkin bir rol üstlenmiştir.

Bu geleneğe bağlı olarak bir divan oluşturacak kadar şiir söylemiş mutasavvıf şairlerimizden birisi de Azîz Mahmud Hüdâyî (950-1038/1543-1628)'dir. Son asır mutasavvıf edebiyatçılarından olan Tahirü'l-Mevlevî'nin,

*“Tasavvuf zevkiyle söylerdi şi’ri
O zevkin sevkiyle yazardı nesri
Nazımda ölçüsü aruzla hece
Divanı mânaca oldukça yüce”*²

beyitlerinde “mânaca yüce” olarak nitelediği Hüdâyî Divân’ında yer alan ve bir çoğu bestelenmiş olan na’t ve ilâhî türündeki şiirleri, yaklaşık dört asırdan beri, halkımızın Ehl-i Sünnet çizgisindeki İslâm anlayışı üzerinde etkili olmaya devam etmektedir.

Biz bu tebliğimizle, Üsküdar’ın manevî mimarlarından olan büyük mutasavvıf Azîz Mahmud Hüdâyî’nin Divân’ından hareketle onun Hz. Peygamber’i nasıl tarif ve tavsif ettiğini, bizler için nasıl bir resim çizdiğini ortaya koymaya çalışacağız. Hüdâyî Divân’ının kütüphanelerimizde çok sayıda yazma nüshası mevcuttur³. Ayrıca Osmanlı harfleriyle iki⁴ ve yeni alfabemizle de üç⁵ defa basılmıştır. Fevziye Abdullah Tansel⁶ tarafından yayınlanmış makalede ise onun şiirlerinden örneklerle yer verilmiştir. Biz tebliğimizde, bu yayınlar içinde en kapsamlısı olması ve diğer yazma ve matbu nüshalardan da faydalanılması nedeniyle Ziver Tezeren’in çalışmasını esas aldık.

Azîz Mahmud Hüdâyî, şiirlerinde, bütün mutasavvıf şairlerde olduğu gibi, didaktik bir üslup kullanarak dinî-tasavvufî ilkeleri başta müritleri olmak üzere bütün insanlara öğretmeye çalışmıştır. Hüdâyî’nin şiirlerinde işlediği ağırlıklı tema tevhiddir. Hz. Muhammed de, onun en önemli ilhâm kaynaklarından biridir. O, şiirlerinde Hz. Muhammed’in hem beşerî yönünü, ahlâkını, sahip olduğu üstün meziyetleri ele almış; hem de onun peygamberlik yönüne vurgu yaparak sünnetine uymanın önemini vurgulamıştır.

Hüdâyî Divân’ında yer alan şiir ve ilâhîlerden on üç tanesi Hz. Muhammedle ilgilidir. Ziver Tezeren, bunlardan beş tanesini na’tlar; dört tanesini ise ilâhîler içinde kaydetmiştir. İlâhîler içinde zikredilen şiirlerden üç tanesi ise Hz. Muhammed’in doğum yıldönümleri vesilesiyle yazılmıştır. Kalan dört şiirden ikisi kıta ve diğer ikisi ise rubâîdir. Na’tların matla beyitleri şöyledir:

*“Kudûmun rahmet-i zevk-i safâdır yâ Resûla’llâh
Zuhûrun derd-i uşşâka devâdır yâ Resûla’llâh”* s. 23.

*“Ey Resûl-i Mustafâ vü Müctebâ
Vey Hâbîb-i Murtazâ vü Muktedâ”* s. 23.

*“Sadr-ı cemi’ mürselîn Sensin yâ Resûla’llâh
Bedr-i eflâk-i yakîn Sensin yâ Habîba’llâh”* s. 24.

*“Eyâ rehnümâ-yı gürûh-ı kirâm
‘Aleyke’s-salâtü aleyke’s-selâm”* s. 24.

*“Elâ ey gevher-i kân-ı risâlet
Sana bin bin salât ile tahiyet”* s. 25.

Biz Divân’da yaptığımız taramalar neticesinde hem yukarıda zikrettiğimiz şiirlerde, hem de başka şiirlerde Hz. Muhammedle ilgili olarak elde ettiğimiz bilgileri aşağıdaki başlıklar altında değerlendirmeyi uygun gördük⁷.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

عن علي رضي الله عنه كان إذا قرأ
وقضيت النبي صلى الله عليه وسلم قال لا يكفني الطويل
المعطوط ولا بالمقصير المذدود كان ربعه من القوم ولا يكفني
المجعد المقطوط ولا بالسقط كان جمع ما ارتجلا ولا يكفني المطهر
ولا بالمكتم وكان في وجهه نذير أبيض مشرقا أدمع العينين
أهدب الأشفاق عليل المشاش والكبد جرد داسر ينشد الكفير
والقديم إذا مشى يفتلع كما ما يمشي في صلبه وإذا نكف اللفت
معاً يركب فيه خاتم النبوة وهو خاتم النبيين أحمد
الناس صيداً وأصيد فهم أهدب وأكرمهم
عشرة والنهم عريك

وَمَا أَرْسَلْنَا إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ

وأكرمهم عشرة من راء بدهه هسابة ومرحاطه معرفة أجه
يقول ناعنه لا أرفضه ولا أبعده مثله صلى الله عليه وعلى آله وصحبه وسلم
كشبهه ألف خير عثمان العروف يحافظ القرآن عن قرأه له ولوالده
لمنظره في المنزلة العالين مستوح ومما ألف

1. Hz. Muhammed'in Beşerî Yönü:

a. İsimleri:

Her insanın bir ismi vardır. İnsanların tanınmasında ve hemcinslerinden ayrılmasında isim önemli bir faktördür. Hz. Muhammed'in isimlerine esmâ-i nebî denir. Tarikatların evrâd denilen dua kitaplarında, Allah'ın Esmâ-i Hüsnâ'sı gibi, Hz. Peygamberin esmâ-i nebisi de okunur. Onun isimlerinden en meşhurları Muhammed, Mustafa, Ahmed ve Mahmuddur. Hüdâyî, Divân'ında Peygamberimizin en meşhur isimlerini "Ahmed", "Muhammed", "Mustafâ", "Muhammed Mustafâ", "Muhammedü'l-Mustafâ", "Mustafâ Muhtar" şekillerinde kullanmıştır.

*"Kani âdem kani Havvâ
Kani Muhammed Mustafâ
Bu fânîden uman vefâ
Aç gözün gafletten uyan" s.118.*

*"Kiminin derdine dermân edersin
Kimine âteşi gülzâr edersin
Kimini Mustafâ Muhtâr edersin
Senindir kul Senindir hükm Efendi" s.154.*

Hüdâyî ayrıca "Müctebâ", "Murtazâ" ve "Muktedâ" isimlerini de zikretmiştir:

*"Ey Resûl-i Mustafâ vü Müctebâ
V'ey Hâbib-i Murtazâ vü Muktedâ" s. 23.*

b. En Güzel Ahlâka Sahip :

Hz. Muhammed'in ahlâkı Allah tarafından övülmüş ve onun ahlâkının manevî yüceliği "Sen büyük bir ahlâk üzerindesin"⁸ âyetiyle ifade edilmiştir. Hz. Peygamber de "Ben yüce ahlâkı tamamlamak için gönderildim."⁹ buyurmuştur. Hüdâyî, onun bu yönünü "Sâhib-i hulk-ı hasen/Güzel ahlâk sahibi" ifadesini kullanarak şöyle dile getirmiştir:

*"Gelsin şefâat isteyen
Bulsun safâ anı seven
Ol sâhib-i hulk-i hasen
Doğduğu ay geldi yine" s.126.*

c. En Sevgili :

Hz. Muhammed, kendisine inananlar tarafından, en çok sevilen insandır. Bu sevginin boyutu, ashaptan bir çok kişi tarafından dile getirildiği bilinen "Fidâke ebî ve ümmî Yâ Rasûla'llah/Anam babam sana fedâ olsun" sözünde ortaya çıkmaktadır. O, aynı zamanda Allah'ın da en çok sevdiği insandır. Hüdâyî, onun bu yönünü "habîb/sevgili", "habîbu'llâh/Allah'ın sevgilisi", "Hakk'ın habî-

bi/Hakk'ın sevgilisi", "habîb-i Medenî/Medine'nin sevgilisi" "mahbûb-ı Hak/Hakk'ın sevgilisi" "habib-i Hudâ" ifadeleriyle açıklamıştır.

*"Habîb-i Hudâ'sın sivâdan ne gam
Güneşden sakınsa aceb mi gamam"* s. 24.

Şu rubâî ondaki peygamber sevgisinin derecesini göstermektedir. Buna göre o, Medine'nin sevgilisi olan Hz. Peygamber'in sevgisi kimde yerleşirse, onun gözünün dünya süslerini görmeyeceğini ve bidatları terk ederek sünnet yolunu takiple Hakk'a ibadet yolunda bütün varlığını harcayacağını anlatmaktadır:

*"Gâlib olsa kişide hubb-ı Habîb-i Medenî
Zerrece gelmez ona zînet-i dünyâ-yı denî
Terk edib bid'atı râh-ı sünene sâlik olur
Bezl eder Hakk'a ibâdet yoluna cân u teni"* s. 182.

Hüdâyî, Hz. Peygamberin doğum yıldönümü dolayısıyla yazdığı bir şiirinde ise onu sevmenin isteklere kavuşmak hususunda zafere vesile olacağını şöyle dile getirmiştir:

*"Ânı Hüdâyî kim sever
Matlûba bulmuştur zafer
Fahr-i cihân hayrû'l-beşer
Doğduğu ay geldi yine"* s.126.

d. En Hayırlı:

Hz. Muhammed, bütün yaratılmışların en hayırlısı yani hayru'l-enâm'dır. Onun gelişiyile sıradan insanlar (âm) da, seçkin olanlar (hâs) da şeref bulmuştur:

*"Geldi çün hayrû'l-enâm
Oldu müşerref hâs u âm
Hakk'dan ana bin bin selâm
Mâh-ı mübârekdir gelen"* s.107.

O, Hz. Âdem'den beri gelen ve gelecek olan insanların en hayırlısı yani hayru'l-beşerdir.

*"Fahr-i cihân hayrû'l-beşer
Doğduğu ay geldi yine"* s.126.

e. En Övünülen:

Hz. Muhammed, varlığı ile bütün yaratılanların şeref bulduğu ve övündüğü bir insandır. Hüdâyî, Divân'ında onun bu yönünü "fahr-i cihân/dünyanın övüncü", "fahr-i âlem/kâinâtın övüncü" "fahr-ı rusûl, fahr-i enbiyâ/peygamberlerin övüncü" ve "fahr-i risâlet/peygamberlik müessesesinin övüncü" ifadeleriyle dile getirmiştir.

*"Mâ-sivâyâ meyli dilden yuyuben
Fahr-i âlem Mustâfâ'ya uyuben"*

*'Kâbe kavseyn' ma'nâsında duyuben
Aceb sırr-ı 'ev ednâ'ya erem mi'* s. 158.

f. En Değerli:

Hız. Muhammed, dünyâ ve âhiretin en değerli varlığıdır. O iki cihânın sultanıdır; sultân-ı kevneyn'dir.

*"Sultân-ı kevneyn doğduğu
Mâh-ı mübârekdir gelen
'Âlem münevver olduğu
Ol mevlid ayıdır gelen"* s. 107.

O, karanlıkları aydınlatan bir ay/bedr-i dücâ; sabah vakti doğup dünyayı aydınlatan güneş/şems-i duhâ'dır ve Allah'ın gül bahçesinin gülü/verd-i gülistân-ı Hudâ'dır.

*"Bedr-i dücâ şems-i duhâ
Verd-i gülistân-ı Hudâ
Hakk'ın Habîbi Mustafâ
Doğduğu ay geldi yine"* s. 126.

2. Hz. Muhammed'in Peygamberlik Yönü:

a. Resûl-Nebi ve Son Peygamber

Kelime-i şehâdet ve kelime-i tevhit'te Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna şahitlikte bulunuyoruz. İslâm inancına göre o, Hz. Âdemle başlayan peygamberlik zincirinin son halkasıdır ve ondan sonra peygamber gelmeyecektir¹⁰. Hüdâyî, İslâm'ın bu anlayışına uygun olarak, Hz. Muhammed'in bu yönünü, kitap verilen peygamberlerden olduğunu belirtmek için "Resûlu'llâh", aynı zamanda nebî sıfatını hâiz olduğunu bildirmek için "Nebiyu'llâh" ve son peygamber olduğunu ifade için de "Hâtem-i Enbiyâ" terkiplerini kullanmıştır.

*"Kudûmun rahmet-i zevk-i safâdır yâ Resûla'llâh
Zuhûrun derd-i uşşâka devâdır yâ Resûla'llâh"* s. 23.

**"Anınçün hâtem oldun enbiyâya
Seninle bitti bünyân-ı nübüvvet"** s. 25.

b. Peygamberlerin En Üstünü

İslâm dinine göre Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar gelmiş olan bütün peygamberler, kendilerine inanmak bakımından eşittirler; aralarında bir ayrım yapılamaz¹¹. Ancak Allah katındaki değerleri bakımından bazısı bazısından üstündür¹². Peygamberlerin derece bakımından en üstünü ise, son peygamber olan Hz. Muhammed'dir. O, "imâm-ı enbiyâ" ve "enbiyanın serveri"dir.

**“Nebî idin dahi Âdem dururken mâ-i tîn içre
İmâm-ı enbiyâ olsan revâdır yâ Resûla’llâh” s. 23.**

Yukarıdaki beytin ilk mısraında Hz. Peygamber’e nispet edilen “Âdem su ile çamur içinde iken ben nebi idim” rivâyetine işaret edilmektedir. Hz. Peygamber’in rûhunun ve nûrunun ilk yaratılan varlık olduğu ile ilgili bu ve benzeri rivâyetler, hadis tekniği açısından zayıf görülmekte¹³ ancak mutasavvıflarca sık kullanılmaktadır. Hüdâyî de diğer mutasavvıflar gibi bu rivâyeti benimsediğini yukarıda zikredilen beyti ile göstermiştir.

Hz. Muhammed aynı zamanda “bütün resullerin başı/sadr-ı cemi’ mürselîn” ve “peygamberlik müeessesininin mücevheri/ gevher-i kân-ı risâlet”tir.

*“Elâ ey gevher-i kân-ı risâlet
Sana bin bin salât ile tahiyet” s. 25.*

c. Sünnetine Bağlanmak Kurtuluş Sebebi

Kur’an-ı Kerim’de “usve-i hasene/en güzel örnek”¹⁴ olarak takdim edilen Hz. Muhammed’in söz, fiil ve takrîrlerinden oluşan sünnetine uymak ve sünnete aykırı davranışlar olan bidatlardan kaçınmak İslâm inancının önemli prensiplerindedir¹⁵. Tasavvufun farklı tanımlarından birinde bu yol, ‘Kur’ân-ı Kerîm’i Hz. Resûlu’llâh (s.a.v.) gibi yaşamaya çalışmak”¹⁶ şeklinde tarif edilmiştir. Hüdâyî de Divân’ında bu prensibe uygun davranmayı ve “Sünnet-i Ahmed’i min-hâc/yol”etmeyi ve onun getirdiği şeriati baş tacı yapmayı tavsiye etmiştir:

*“Şer’-i pâki başa hoş tâc edelim
Sünnet-i Ahmed’i minhâc edelim
Âlem-i ma’nâya mi’râc edelim
Geldi lutf ile mübârek ramazan” s.117.*

Peygamberin sünnetini tutarak hakikat yoluna girilir ve en büyük mutluluk olan vahdet sarayına ulaşılır.

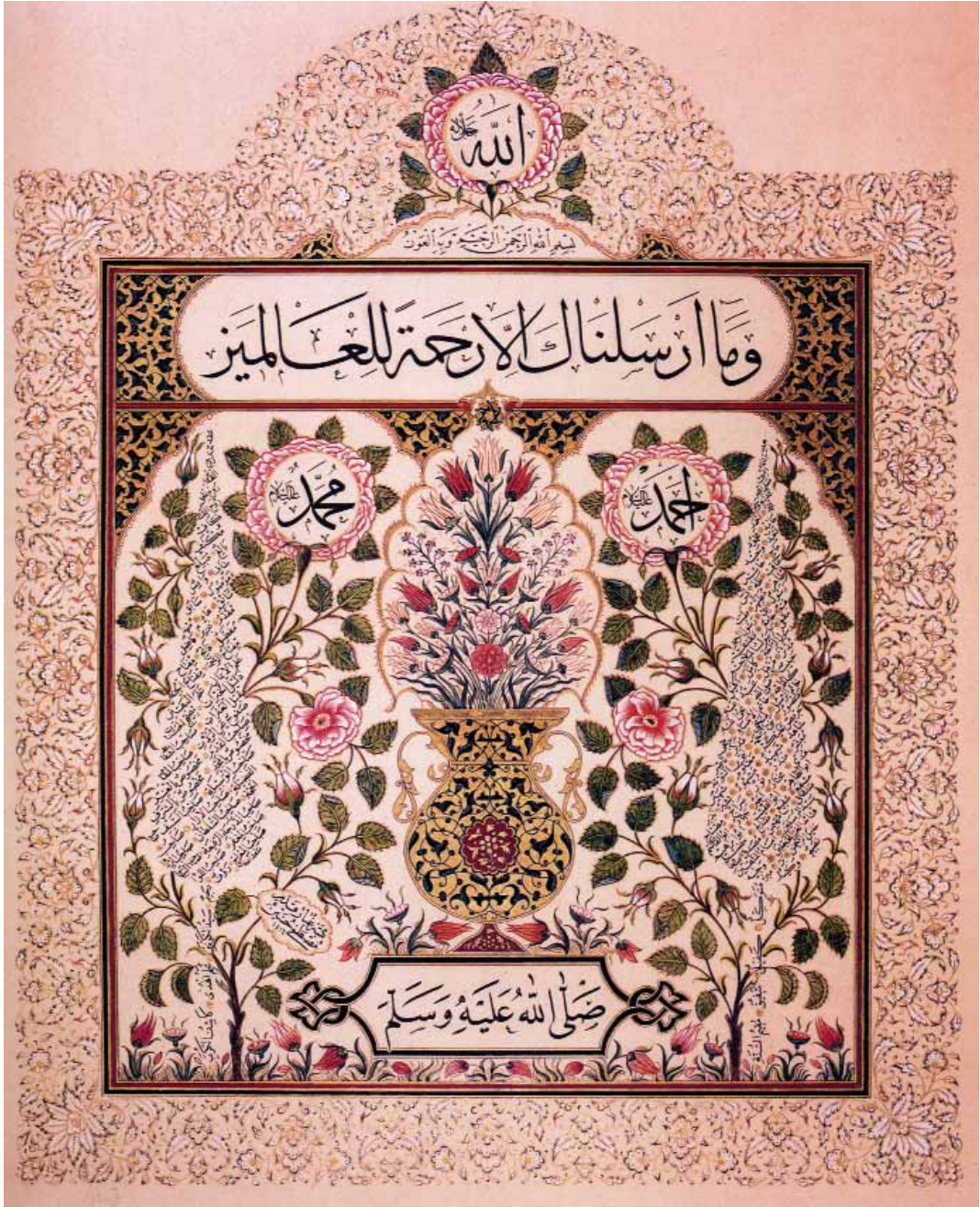
*“Resûl’ün sünnetin tutmak
Hakikat yoluna gitmek
Serâ-yı vahdete yetmek
Ne devlet ne saâdetdir” s. 46.*

Yolların en hayırlısı olan sünnet yolunu tutmak varken, yolu değiştirip bidatlara dalmanın anlamı yoktur.

*“Sünnet-i fahr-i rusûl
Oldu çün hayr-ı sübûl
Mesleki tahvîl edib
Âdet ü bid’at neden” s. 113.*

d. Âleme rahmet- Şefâat kânı-Kân-ı ata-Menba-ı lütf u cûd

Kur’an-ı Kerîm’de peygamberimizin âlemlere rahmet olarak gönderildiği¹⁷;

Esmā-i Nebi

mü'minlere çok düşkün ve onlara karşı çok merhametli olduğu belirtilmiş¹⁸; hadislerde ise onun ümmetin büyük günah sahiplerine şefaathçi olacağı/şefâat-i uz mâ sahibi olduğu zikredilmiştir¹⁹. Hz. Muhammed iyiliğin, cömertliğin simgesidir. Hüdâyî, onun bu yönlerini başlıkta kullandığımız ifadelerle şöyle dile getirmiştir:

*“Âleme rahmet şefâat kânıdır
Li-me‘allâh kasrının mihmânıdır
Âşık-ı dil-hastenin dermânıdır
Nûr-ı pâk-i Mustafa ola şefî”* s.181.

*“Ey menba’-ı lütf u cûd
Yerin makâm-ı mahmud
Yaradılmışdan maksûd
Sensin yâ Resûla’llâh”* s. 24.

3. Hz. Muhammed’in Tasavvufî Yönü:

a. Mürşid-Pîr

Tefsir, hadis, fıkıh, kelâm gibi İslâmî ilimlerin tamamı nasıl Hz. Peygamber’den çok sonra sistematize edilmişse, Tasavvuf ilmi de aynı şekilde sonraları sistemli bir ilim dalı hâline gelmiştir. Ancak bütün İslâmî ilimlerde olduğu gibi tasavvufta da, kaynak Hz. Peygamber olarak gösterilmektedir. Tasavvuf, Hz. Peygamber döneminde hâl olarak varken, sonraları bu hâl, bir ilim olarak da ortaya konulmuştur. Bu algılayış, tarikatların manevî bağlılığını gösteren silsilenin ilk halkasının Hz. Muhammed olduğu inancını doğurmuştur.

Hüdâyî de bu anlayışa sahip bir mutasavvıf olarak, Hz. Peygamber’i pîr’i ve mürşidi olarak zikretmiştir. Arapça bir kelime olan “mürşid” doğru yolu gösteren, ona ileten anlamına gelir ve tarikat şeyhleri için kullanılır. Farsça asıllı bir kelime olan “pîr” de yine tarikat şeyhi ve mürşid anlamlarında kullanılan bir kelimedir²⁰.

*“Mürşidim pîrimsin ey kân-ı kerem
Pes tapundan gayrı kime yüz uram
Umarım ki arş-ı maksûda erem
Yâ Resûla’llâh şefâat kıl meded”* s. 38.

Hüdâyî’nin bir başka şiirinde,
*“N’ola eylersen Hüdâyî’ye nazar
Ceddim ü pîrimsin ey kân-ı atâ”* s. 23.

sözleriyle Hz. Muhammed’e ceddim diye hitap etmesi, Hüdâyî’nin Ehl-i Beyt soyundan olduğunu göstermektedir.

b. Kutb-ı evliyâ sadr-ı asfiyâ

Tasavvuf anlayışında Allah yanında manevî dereceler elde etmiş kimseler velî/Allah dostu olarak kabul edilir. Ayrıca Allah'ın manevî hâlleriyle seçkin kulları/asfiyâ vardır. Allah'ın veli kullarının en büyüğü zamanının kutbudur. Hz. Muhammed ise, bütün velilerin kutbu/zirvesi ve asfiya/Allah'ın seçkin kullarının başıdır:

*“Kutb-ı evliyâ için
Sadr-ı asfiya için
Fahr-i enbiyâ için
Kerem eyle yâ Mevlâ” s. 160.*

c. İlm ü me'ârif kâni-Sırr-ı hakikat mahzeni-Sırr-ı seb'ü'l-mesânî

Hz. Muhammed, tasavvufî hakikatlara sahip bir kimsedir ve bunları Hz. Ebubekir ve Hz. Ali vasıtasıyla intikal ettirmiştir. Hüdâyî, onun “ilim ve marifetin kaynağı/ilm ü meârif kâni”, “hakikat sırlarına sahip bir hazine/sırr-ı hakikat mahzeni” olduğunu şöyle belirtmektedir:

*“Bir âşık-ı sâdık kâni
Rahat bula cân u teni
Sırr-ı hakikat mahzeni
Doğduğu ay geldi yeni” s. 126.*

Hz. Muhammed aynı zamanda Allah'ın sırlarının tecelli ettiği bir ayna, Allah'ın temiz rûhu ve “seb'ü'l-mesânî olan Fatıha suresinin ve Allah'ın zâtının ayn ve ilim mertebelerindeki yedi çeşit zuhurunun²¹ sırrı/sırr-ı seb'ü'l-mesânî”dir.

*“Âyine-i Rahmânî
Nûr-ı pâk-i Sübhânî
Sırr-ı seb'ü'l-mesânî
Sensin yâ Resûla'lâh” s. 24.*

Hüdâyî'nin Divân'ında Hz. Muhammedle ilgili kullandığı diğer bazı ifadeler ise şöyledir:

“Şâhid-i leyl-i İsrâ”, “Sahib-i tâc u mi'râc”, “Hâdi-i ehl-i yakîn”, “Câmî-i cümle esmâ”, “Küntü kenz sırrının miftahı”, “Li me'allâh kasrının mihmânı” vs.

Sonuç:

Azîz Mahmud Hüdâyî Divân'ını inceleyerek hazırladığımız tebliğimiz bize şu tespitleri yapma imkânını vermiştir:

- 1.Hüdâyî Divân'ında ağırlıklı temâ tevhiiddir. Hz. Muhammed de çeşitli yönleriyle ele alınarak işlenmiş bir başka önemli temâdır.
2. Hüdâyî'nin şiirleriyle oluşturduğu peygamber imajında Kur'an ve sünnet kaynaklı bilgiler hâkimdir.

3. O, Hz. Peygamber'in Ahmed, Muhammed, Mustafa gibi yaygın isimlerinin yanı sıra, yine sık kullanılan Müctebâ, Murtaza ve Muhtâr isimlerini de zikretmiştir.
4. Hz. Peygamber, en güzel ahlâka sahib/sâhib-i hulk-ı hasen, en sevilen insan ve Allah'ın sevgilisi/Habîbu'llahtır.
5. Hz. Muhammed yaratılmışların ve insanların en hayırlısı yani hayru'l-enâm ve hayru'l-beşerdir. Aynı zamanda dünyanın ve bütün peygamberlerin övünç vesilesidir yani fahr-i cihân, fahr-i âlem, fahr-i rusul ve fahr-i risâlettir.
6. Hz. Muhammed, bir peygamber olarak hem resûl, hem nebî, hem de peygamberlerin sonuncusudur, hâtem-i enbiyâdır.
7. Hz. Muhammed, peygamberlerin en üstünüdür; İmâm-ı Enbiyâ, Server-i enbiyâ ve gevher-i kân-ı risâlettir. Hz. Âdem, su ile toprak arasındayken Hz. Muhammed peygamberdir.
8. Hz. Muhammed'in sünnetine bağlanmak ve bidatlardan kaçınmak kurtuluş vesilesi ve mutlulukların en büyüğüdür.
9. Hz. Muhammed, âlemlere rahmet olarak gönderilmiş bir peygamberdir; o günahkarlar için şefaattir; müminlere karşı merhametlidir ve iyiliğin kaynağı/kân-ı atâ'dır.
10. Hz. Muhammed, bütün mutasavvıfların pîr ve mürşididir. Tarikat silsilelerinin ilk halkasıdır.
11. Hüdâyî'nin, Hz. Peygamber'e "ceddim/atam" diye hitap etmesi onun Ehl-i Beyt soyuna mensubiyetinin delilidir.
12. Hz. Muhammed, velilerin kutbu ve Allah'ın seçkin kullarının başıdır.
13. Hz. Âdem, yaratılmadan önce Hz. Muhammed'in peygamber olduğu görüşü, genellikle tasavvuf kitaplarında zikredilen zayıf bir rivâyete dayanmaktadır. Bu tespitler çerçevesinde sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Divân'ında oluşturduğu Hz. Muhammed imajı/resmi, Kur'an ve sünnet merkezlidir ve Ehl-i Sünnet inancının bir yansımasıdır.

DİPNOTLAR

1. Hayatı, eserleri ve tasavvufî görüşleri için bkz. H. Kâmil Yılmaz, Azîz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı, İstanbul 1982; Ziver Tezeren, Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî-Hayatı, Şahsiyeti, Tarikatı ve Eserleri, İstanbul 1984; Seyyid Azîz Mahmud Divânı II, İstanbul 1985.
2. Tahir, Başlangıcından Tanzimat Devrine Kadar Edebiyat Tarihimize Dair Manzum Bir Muhtıra, İstanbul 1931, s. 98.
3. Hüdâyî hakkında bir araştırma yaparak Divân'ın tenkitli metnini ortaya koyan Ziver Tezeren, çalışmasında bu Divân'ın Türkiye kütüphanelerinde bulunan otuz altı adet nüshasını tanıtmış ve yurt dışında bulunan dört tane nüshasının da yerlerini göstermiştir. bk. Ziver Tezeren, Seyyid Azîz Mahmud Divânı II, İstanbul 1985, s. 5-14. Ayrıca en son olarak, Divân'ın en eski yazma nüshası olan Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmut Efendi Böl., Nr: 2372/2 de kayıtlı nüshayı tıpkı basımı ile birlikte yayına hazırlayanlar, Türkiye kütüphanelerinde bulunan seksen beş adet yazma nüshanın listesini vermişlerdir. bk. ; Azîz Mahmud Hüdâyî, Divân-ı İlâhîyât Tıpkı Basım ve Çeviriyazı, (Haz. Dr. Mustafa Tatçı-Dr. Musa Yıldız), Üsküdar Belediye Başkanlığı Yay., İstanbul 2005, s. 8-10.
4. Osmanlı harfleriyle olan baskıların ilki Sahhaf Nuri, ikincisi ise Celvetî Şeyhi Mehmed Gülşen tarafından neşredilmiştir: Külliyyât-ı Hüdâyî, İstanbul 1287/1870; Külliyyât-ı Hazret-i Hüdâyî, Matba'a-i Bahriyye, 1338/1919-1920.
5. Kemaleddin Şenocak, Kutbu'l-Ârifin Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî (k.s.) Hayatı-Menâkıbı-Eserleri, İslâm Neşriyatı, İstanbul 1970; Ziver Tezeren, Seyyid Azîz Mahmud Divânı II, İstanbul 1985; Azîz Mahmud Hüdâyî, Divân-ı İlâhîyât Tıpkı Basım ve Çeviriyazı, (Haz. Dr. Mustafa Tatçı-Dr. Musa Yıldız), Üsküdar Belediye Başkanlığı Yay., İstanbul 2005.
6. Fevziye Abdullah Tansel, "Seyyid Azîz Mahmud Hudâyî", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD), XV/1-42.
7. İnceleme bölümümüzdeki örnekler Ziver Tezeren, Seyyid Azîz Mahmud Divânı II, adlı eserden alınmıştır. Örneklerin yanındaki sayfa numaraları bu esere aittir.
8. el-Kalem 64 /4.
9. Malik b. Enes, el-Muvatta, Çağrı Yay, İstanbul 1981, II/904.
10. el-Ahzab 33/40.
11. el-Bakara 2/285.
12. el-Bakara 2/253.
13. Nübüvvetle ilgili bu ve benzeri rivâyetlerin değerlendirmeleri için bkz. Ahmet Yıldırım, Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları, TDV Yay., Ankara 2000, 107-129.
14. el-Ahzab 33/21.
15. Sünnete itibanın ve bidatlardan sakınmanın önemi ile ilgili âyet ve hadisler için bkz. Muhyiddîn-i Nevevî, Riyâzü's-Sâlihîn ve Tercümesi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1991, I/193-205 ve 209-211.
16. Ethem Cebecioğlu, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Ankara 1997, s. 696.
17. el-Enbiyâ 21/107.
18. et-Tevbe 9/128.
19. bk. Ahmed Davudoğlu, Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1978, II/196-211.
20. Mürşid ve Pir kelimeleri için bkz. Ethem Cebecioğlu, , s. 527, 579-580.
21. Ethem Cebecioğlu, a.g.e., s. 623.

Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Edebî Şahsiyeti

Y R D . D O Ç . D R . M E H M E T E M İ N E R T A N

Sakarya Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Eski Türk Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

Mutasavvıf bir şair olan Azîz Mahmud Hüdâyî, edebiyat dünyamızda kendine özgü özellikleriyle yerini almış önemli bir şahsiyettir. O'nun edebî şahsiyetini ele alırken bu değerlendirmeyi: *Külliyyat-ı Azîz Mahmud Hüdâyî* adlı manzum eserini hedef ve çerçeve aldığımızı belirtmek isterim. Azîz Mahmud Hüdâyî'nin otuzdan fazla eseri mevcuttur. Bunlardan yirmiye aşkın eserinin Arapça olduğunu biliyoruz.¹ Arapça eserlerinin dil, sanat ve edebiyat yönünü bu alandaki uzmanlara bırakıyoruz. 16-17. asrın önemli bir özelliği de Farsça'nın (İmparatorluğun her tarafında) geçerli, rağbet edilir bir dil ve kültür olmasıdır. Üdebanın, ulemanın, rüesanın bu dille okur, yazar ve konuşur olması bir ayrıcalıktır. Dönemin (16-17. yüzyılın) Türk Edebiyatı temsilcilerinin (Zâtî'nin, Füzûlî'nin, Nev'î'nin, Nef'î'nin v.b.) eserlerine baktığımız zaman Farsça eserlerle, divanlarla, mesnevilerle karşılaşırız. Birçok şairimizin divan tertip edecek kadar Farsça'ya vakıf olduklarını, kitaplar dolusu Farsça şiirlerinin bulunduğunu görüyoruz. Azîz Mahmud Hüdâyî'nin de Farsça bildiğini, Külliyyâtı'nın içinde yer alan birkaç kıt'a ve bir, iki müfredinden öğreniyoruz. Sayıca çok az olan bu şiirleri değerlendirmeye tabi tutmuyoruz.

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Türkçe eserlerinin sayısı on civarındadır. Bizim bildiğimiz bu eserlerden: *Küllüyyât-ı Azîz Mahmud Hüdâyî*'nin dışındaki bütün eserleri nesir türündedir. Azîz Mahmud Hüdâyî'nin edebi şahsiyeti olarak yapacağımız değerlendirme Hz. Hüdâyî'nin şairlik yönüyle ve şiirleriyle sınırlı olacaktır.

Azîz Mahmud Hüdâyî'yi yaşadığı dönemin klasik edebiyat tarihlerinde "Tezkire"lerde bulmak mümkün değildir; çünkü tezkireciler mutasavvıf şairleri "Dîvan" şairi olarak görmemiş, şiirlerini de "Dîvan şiiri" saymamışlardır. Tekke ve

Külliye'nin dış görünüşü

tasavvuf şairleri (genelde) Dîvan şiiri anlayışına (tam anlamıyla) uymadıkları için dikkate alınmamışlar. Bazı tezkireciler, mutasavvıf şairleri “şuara”dan saymamış, onların hayatlarından, edebi özelliklerinden ve eserlerinden de bahsetme ihtiyacı duymamışlar.

Dîvan edebiyatının belirgin gelenekleri ve vazgeçilmez kuralları vardır. Bir şairin şiir kitabının tertip şekli önemlidir. Gereken ölçüler tutmadığı zaman “Dîvan Şâiri” olsa bile eseri tam bir dîvan olarak değerlendirilmez. Düzenlenmiş (müretteb) bir dîvân veya düzenlenmemiş (gayr-ı müretteb) bir dîvân olarak nitelenen kitap eğer içerik bakımından yeterli ise: “Tam”; eksik ise: “Nâkıs Dîvan” olarak kabul edilir: “Dîvânçe” sıfatıyla anılır. Klasik edebiyatta içerik ve biçim olarak “dîvan”ları isimlendirmek mümkündür. Gerek tasavvuf edebiyatı alanında ve gerekse halk edebiyatı alanında şiir yazan birçok şairin, şiir kitabına “dîvân” adı verildiğini biliyoruz.² Halbuki bu kitaplar klasik edebiyatımızın dîvan formlarına uygun değildir. Burada isim olmaktan çok, şiir kitabı anlamında ve sıfat olarak kullanılmıştır. Belki de edebiyat tarihçileri bu sebeplerden dolayı tekke ve tasavvuf edebiyatçıları, dîvan şairleri arasında göstermemişler. Tekke veya halk şairlerinin na’tleri na’t formuna, kasideleri kaside formuna tam anlamıyla uyumlu değildir. Bu tür şairlerin gazelleri, musammatları (tertip ve biçim bakımından) klasiğe uyumlu olmadığı için kabul edilmemiştir. Şiir kitapları (cönkleri) “dîvân” tertibine uymaz. Dîvân şairi sınıfına girmeyen Aziz Mahmud Hüdâyî hakkında tezkirelerde yeterli bilgiyi bulmak mümkün olmamıştır. Çağının sayılı bilginlerinden olan Aziz Mahmud Hüdâyî iyi bir eğitim görmüştür. 16.yy. en önemli bilginlerinden dil ve din dersleri almıştır. Arapçayı mükemmel bildiğini, din ilminde çok ileri bir seviyeye geldiğini, “müderreslik” ve

“kadılık” seviyelerine yükseldiğini ve bu görevlerde bulunduğunu, memuriyetten şikâyetçi olduğunu, müderrislikten memnuniyetsizliğini bizzat kendisinden öğreniyoruz:

Müderrislik gam ü derd ü belâdır
Kaza hod cânib-i Hak’dan kazâdır.³

Vaaz ve irşatlarından, hazır-cevaplılığundan, mizah tarzından onun iyi bir edip ve iyi bir hatip olduğunu hemen anlayabiliriz. Azîz Mahmud Hüdâyî hazırcevap ve nüktedan, bir şahsiyettir. İfadelerindeki zarafeti ile farklılığını ortaya koyar. Hitaplarındaki yumuşaklık, yaşantısındaki sadelik, olaylara hoşgörölü yaklaşımı hemen dikkati çeker. Sıkıştırıldığı zaman, söz ve fikir hâkimiyetini kaybetmemiştir. Sorulanı, zarif bir üslupla, iyiye yorarak, tahrike kapılmadan cevaplamasını bilmiştir. Örnek olabilecek iki olayı ve diyalogu nakletmek yararlı olur kanaatindeyim:

Azîz Mahmud Hüdâyî birgün müritlerinden Derviş Mehmed ile Üsküdar’dan, İstanbul’a (kayıkla) gidiyormuş. Hava çok kötü ve fırtınalıymış... Kayık sallandıkça Derviş Mehmet kayığın küpeştesine (düşmemek için) sıkıca tutunuyormuş! Hz. Hüdâyî, Derviş Mehmet’e hitaben:

-“Ne o Derviş Mehmet, korkuyorsun galiba?” diye takılıvermiş. O da Şeyhine cevaben:

-“Evet, haklısınız Efendim; ölüm ile aramızda bir ince tahta parçası var!” diyerek, korkma gerekçesini (kendisince) ifadeye çalışmış... Azîz Mahmud Hüdâyî, Derviş Mehmet’e İstanbul’a varıncaya kadar hiç ses çıkarmamış. Birlikte İstanbul’a ulaşıp, karaya inince :

-“Derviş Mehmet, artık ölümle aramızda o ince tahta parçası da kalmadı!” nüktelerini yapıvermiştir.¹⁴

Üstad’ın diğer nüktesi Padişah I. Ahmed ile sohbeti sırasında vuku bulmuştur. Birgün Sultan I. Ahmed, Azîz Mahmud Hüdâyî’ye hediye göndermiş. Hüdâyî de bu hediyeyi kabul etmeyip, geri çevirmiş! Padişah I. Ahmed aynı hediyeyi Abdülmecid-i Sivasî’ye göndermiş. O da hediyeyi kabul edip, almış. Sultan I. Ahmed, hediyeyi alan Abdülmecid Sivasî ile bir sohbet esnasında ona bu hediyeyi Azîz Mahmud Hüdâyî’nin kabul etmediğini, söyleyivermiş... Abdülmecid-i Sivasî çok zarif bir üslupla Padişaha:

-“Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî bir anka’dır; lâşeye (leşe) tenezzül etmez!” cevabını vermiş... Aradan zaman geçmiş; bir başka zamanda Sultan I. Ahmed, Hz. Hüdâyî ile sohbet ederken, Padişah bu olayı hatırlamış; Abdülmecid-i Sivasî’nin sözlerini, Azîz Mahmud Hüdâyî’ye anlatıvermiş. Hz. Hüdâyî de Sultan I. Ahmed’e:

-“Padişahım, Şeyh Abdülmecid-i Sivasî bir bahrdır (denizdir); deniz bir katre masiva çirkabı ile mülevves (bir damla dünya kirliliği ile kirlenmiş) olmaz!” diyerek- çok güzel yorumla- nüktedeki maharetini, insanlıktaki zerâfetini, olaylara bakıştaki iyi niyetini tarihe mal etmiştir.⁵

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin edebî şahsiyetini değerlendiren ilmiyle, sanatıyla, edebiyatıyla, tasavvufuyla birlikte ele almak daha doğru olur kanaatindeyiz. İlahileri, murabbarları, bestelenmiş bir çok güfteleri, zarif nükteleri onu bize hemen sevdirebilir. Olaylar karşısında sakin ve sabırlı halini, üzüntülü olduğu zamandaki itidalini şiirine herkesin anlayabileceği bir dille yansıtmaktadır:

Alan Sen'sin, veren Sen'sin, kılan Sen
Ne verdinse odur dahi nemiz var
Hakikat üz(e)re anlayup bilen Sen
Ne verdinse odur dahi nemiz var...⁶

Azîz Mahmud Hüdâyî, tasavvufi görüşlerini açıklarken edebiyatı bir vasıta olarak kullanmıştır. Fikirlerini sunarken şeriat dışı olmaktan kaçındığı hemen göze çarpar. Bu özelliğini şiirlerine yansıtan Hüdâyî, halkın kolay anlayamayacağı görüşlere ve ifadelere itibar etmemiştir. Azîz Mahmud Hüdâyî için "Kitaba ve Sünnete uygun -bir mutasavvıf- şairdir" demek doğru olur. Dünyanın bilinmeyenlerini (halkla, ilgilenenlerle) tartışmak yerine, idrake uygun sembollerle konuları ele almayı, yorum yapmayı tercih ettiğini görüyoruz. Şiirlerinde mantıkî, felsefî, ilâhî hikmetle ilgili hususları tartışmak yerine namaz, oruç, zikir, tevbe konularına yönelmiştir. Tevhid, ele aldığı konuların başında gelmektedir. Şiirlerini içtenlikle, yumuşak ve saf bir dille kaleme almıştır. Edebiyatın zor bir tarzı olan dinî edebiyat, tekke edebiyatı Hüdâyî'nin üslubuyla başarılı örneklerle karşımıza çıkar. Sosyal konular, halkı ilgilendiren konular öncelikli olarak işlenmiştir. Sohbetlerinde ve vaazlarında her şeyini halkla paylaştığı için gönüllerde taht kurmasını bilmiştir. Vaaz ve irşadındaki etki gözden kaçmayacak kadar belirgindir. İstanbul Fatih Camii'ndeki hitabeleri, (bizzat kendisinin yaptırdığı) Azîz Mahmud Mescid'ndeki⁷ sohbetleri ve Sultanahmet'teki vaazları çok sevilmiş; ilgiyle izlenmiştir.

Şiirlerini söylerken sanat endişesi taşımayan Azîz Mahmud Hüdâyî, kalıp ve kafiye sıkıntılarına göğüs germiştir; konunun gereği ne ise onu ifadeye çalışarak, mesajın önemine dikkat çekmiştir. Şiir estetiği için ifadenin özünden ödün vermemiştir. Aşağıya aldığımız beyitleri bizi doğrulamaktadır:

Kudûmun rahmet-i zevk ü safâdır yâ Rasûla'llâh
Zühûrun derd-i 'üşşâka devâdır yâ Rasûla'llâh⁸

Burada şiirin, konuya araç olduğunu görüyoruz. Aruzla yazılan şiirlerini terkiplerinden, kullandığı dilin ağırlığından ve ifade tarzından tanımamız mümkündür; çünkü aruzla yazılmış şiirlerinde imâle ve zihafklar dikkati çekecek kadar çoktur. Bu tarz şiirlerinde ustalık veya üstün bir söyleyiş söz konusu değildir. Şiirlerindeki iç ahenk ve muhteva, şekil özelliklerinden daha güçlüdür. Bu tür şiirlerinde anlamın ve beyanın öne çıktığını görebilmekteyiz. Beyit sistemindeki gazel, murabba, muhammes ve kıt'a şeklinde yazılmış şiirleri azınlıktadır; bu şiirler biçim bakımından klasik edebiyatımızın ölçülerine (tam anlamıyla) uymamaktadır. Na'tleri gazel tarzında, bazıları da murabba şeklindedir. Dîvânı mürettep değildir. Şiirleri nazım şekillerine göre değil, konularına göre tasnif edilmiş. Divan edebiyatı tarzına en uyumlu şiirleri "Müfred"leridir. 200 civarın-

da müfredinin bulunduğunu biliyoruz. Bu beytlerde veciz ifadeler ve darb-ı meseller (atasözleri) dikkat çekicidir. Aşağıya aldığımız örnekler bizi haklı çıkarılmaktadır:

‘Aklı olan anlar bunu dünya misâfir-hânedir
Bâki safâ tahsîline sa’y etmeyen dîvânedir

İyiliği et suya at bilmezse ger balık anı
Bilir ey dil ’âlim ü dâna olan Hâlık anı⁹

Eyleyüb eylügi suya eyle ilka
Balık bilmezse bilür anı Mevlâ¹⁰

Sana bir man’i diyem ey ehl-i rây
Eğri yohsuldur cihânda, doğru bay¹¹

Azîz Mahmud Hüdâyî’nin Dîvân edebiyatı tarzına uyan diğer bir özelliği de “Mülemma” şiirleridir. Halk şairlerinde rastlanmayan bu tarz, bazı Tekke ve Tasavvuf şairlerinin şiirlerinde görülmektedir. Eşrefoğlu Rûmî’yi, Kuddusî’yi, Şeyh Ahmed-i Sûzî’yi v.b. mutasavvıf şairleri emsal olarak saymamız mümkündür. Azîz Mahmud Hüdâyî’nin (mülemmalarında) bazı mısraların farklı dilde yazdığını görüyoruz:

‘Âkil isen hayra sa’y et dâima
“Leyse li’l-insânî illâ mâ se’â”¹²

beytinde olduğu gibi. Bazen de bir şiirde beytleri iki ayrı dille yazmıştır:

Cennet ehline gerek ilm ü ’amel
Lâ-cerem uçmağa lâzımdır cenâh
**“Yâ ’ibâd’Allâh kûmû va’bûdû
Ve’zkrûhü f’il-güdûvvi ve’r-revâh”**

Ger mücâhid fisebîli’llâh isen
Hâlık’ı zikr et odur hayr-ı salâh
**“Leyse li’l-insânî illâ mâ-se’â
Fe’ctehid fi’llâhi in ş’ite’l-felâh”**¹³

Azîz Mahmud Hüdâyî’nin Mesnevi tarzında yazılmış mülemma şiirleri de vardır. Bu şiirler aruzla yazıldığından yukarıda zikredilen özellikler aynen mevcuttur:

Bu gece kim Leyle’i Mi’râcdır
Zevk-ı vasla kulların muhtâcdır

Fazlın ile aradan gitsin hicab
Hûb cemâlin görelim ref’et nikab

**“Ente Rabbî ente Hayrû’n-nâsirin”
İki alemde kerem senden hemîn**

**“Ente Rabbî ente Fettâh ü Kerîm
Ente Hayy’î ente Kayyûm ü Kadîm”**

Mutasavvif şairlerde görülen özelliklerden biri de tamamen Arapça, Farsça şiir yazmış olmalarıdır. Azîz Mahmud Hüdâyî de Arapça, Farsça şiirler yazmıştır. Bu tür şiirlerinin sayısı azdır.

Arapça ve Farsça şiirlerinin edebi değeri hakkındaki yorumu ilgili dil bilimcilerine bırakıyoruz. Müstakil Arapça, Farsça şiirlerinden bir iki örnek vermek faydalı olacak. Arapça şiirlerden iki farklı kıta:

**“El-hamdü leke ve’ş-şükrü lek(e)
Yâ men lehü’l-fazlü’l-‘azîmü
Yessir lenâ zevka’l-visâli
Yâ Müste’ân ve yâ Kerîm”**

**“Lehu’d-dünyâ lehu’l-‘ukbâ
Lehu’l-ûlâ lehu’l uhrâ
Lehu’s-suğrâ lehu’l-kübrâ
Ve Rabbü’l-‘arşi Mahmudin”¹⁴**

Farsça şiirlerinden de bir kıta ve bir beytle yetiniyoruz:

**“Ey İlâh-ı men ve İlâh-ı heme
Ve’y penâh-ı men vü penâh-ı heme
Rahmetet râ çü hadd ü ğâyet nist
‘Afüv kün yâ Kerîm günâh-ı heme”**

**“ Zenb-râ i’tirâf merd-i hünerest
Şer cüz-est ez beşer-i beşerest”¹⁵**

Hz. Hüdâyî’nin şiirde Türkçe’yi tercih ettiğini belirtmek ve vurgulamak yerinde olur. Aruz veznindeki şiirleri lirizm yönüyle daha yavaş ve daha ağır bir lisanla yazılmıştır. Şiir kalitesinin yüksekliğinden bahsetmek de doğru değildir. Belki de bu sebepten Divan şairleri arasında sayılmamıştır. Divan şairleri ve zamanın şiir otoriteleri, hatta tezkireciler hece vezniyle şiir yazarları şairden bile saymamışlar. Azîz Mahmud Hüdâyî’nin şairlik iddiası veya kaygusu olmamıştır. Dîvan şairindeki fahriyeyi, bir başka deyişle şairliğin ve sanatının üstünlüğünü iddiayı onda göremeyiz; aksine, tevazuu tercih etmiştir. Didaktik şiirlerde iddia ve fahriye kendiliğinden ortadan kalkar... Aruz veznini ve hece veznini kullanabilen Azîz Mahmud Hüdâyî’nin, az da olsa hece ile aruzu birlikte kullandığı vakidir. Bazı şiirlerinin hem hece veznine hem de aruz veznine uygun düştüğünü görüyoruz. Aşağıdaki şiir hecede: 8’liye, aruzda: Müstef’ilün + Müstef’ilün kalıbına uymaktadır:

Eyler seherde gulgule
Dost gülşenin bülbulü
İster vere cânın güle
Cân gülşenin gülü¹⁶

Yunus Emre’nin de bu tarz şiirleri vardır. Hz. Hüdâyî’nin, onun etkisinde kalması mümkündür. Şairimizin şiirlerinin çoğu aruz veznindedir. Heceyle yazdığı şiirlerde durak kullanmamıştır. Şiire yaklaşımında divan edebiyatından çok,

halk edebiyatı tarzına daha yakındır. Milli ölçümüz olan heceyi yer yer tercihinde elbette birçok sebepleri vardır. Halkın milli duygularına hitap etmesi de söz konusudur. Herkesin okuyabilmesi, kolayca anlayabilmesi önemli bir özelliktir. Şairimizin sanat iddiasında bulunmaması onu heceye ve aruzda halk tarzına yöneltmiş olabilir. Divan tarzı şiirlerinde muhteva ve dilin ağır olduğunu yukarıda zikretmiştik. Halk edebiyatı tarzındaki şiirleri daha lirik, daha coşkuludur. Birer örnekle ne demek istediğimiz kolayca anlaşılır:

Aruz vezniyle: Fâilâtün/ Fâilâtün/ Fâilün

Cân ü dilden Hâlık'ı zikr edelim
Hoş sa'âdet ehli etmiş Hak bizi
Lütf-ı bî-pâyânına şükr edelim
Hoş sa'âdet ehli etmiş Hak bizi

Ehl-i İslâm ehl-i îmân eyledi
Bunca lütf ü bunca in'âm eyledi
Fazl ü ihsânını itmâm eyledi
Hoş sa'âdet ehli etmiş Hak bizi

Bir başka örnekte: Müstef'ilün/ Müstef'ilün

Suğrâ Sen'in kübrâ Sen'in
Ûlâ Sen'in ührâ Sen'in
Dünyâ Sen'in Ükbâ Sen'in
Yâ Rabbenâ yâ Rabbenâ

Sen'den kerem Sen'den 'atâ...v.b.¹⁷

Hece vezniyle yazılmış şiirlerinden örnekler: Hece: 8

Açılalım güller ile
Ötelim bülbüller ile
Diyelim pâk diller ile
Lâ'ilâhe ill'Allâh

Sen seni ne sanırsın
Fânîye dayanırsın
Uş bir gün uyanırsın
Tevhîde gel tevhîde¹⁸

Rasûlün verdiği haber
Günden güne zühûr eder
Tutdı dünyâyı ser-te-ser
Zulüm deyu ağlar var mı

11' lik hece vezniyle:

Tevhîd ile olur her derde dermân
Hakk'a tevhîd ile ermiş erenler
Tevhîd ile olur her müşkil âsân
Hakk'a tevhîd ile ermiş erenler¹⁹

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin şiirlerini incelediğimiz zaman, dörtlükler haline yazılmış olanlarının hem içerik hem de şekil bakımından daha başarılı ve daha güzel olduğunu görürüz. Ahmed Yesevi ve Yunus Emre vadisinin yolcusu olduğunu hissederiz. Bu vadiye yürürken özenti içinde olmadığını da belirtmek gerekir. Azîz Mahmud Hüdâyî'nin kendisinden önce gelenleri taklit etmede başarılı olduğu söylenemez; mesela bu şiiri eski mutasavvıflardan bir yansımadır; ama (şiir olarak) başarılı değildir:

Kesret emvâcına aldanır sanma
Vahdet deryasına girip kalanlar
Bir dahi fâniye nazar eylemez
Hakk'ın dîdârını görüp gelenler

Zevk ile anlayıp sırr-ı vücûdu
Kemâline erişdirdi şühûdu
Hakikat üzre etmiştir sücûdu
Dergâh-ı Hakk'a yüz sürüb gelenler²⁰

Anadolu'nun mutasavvıf derviş ozanlarını temsil etmek, taklit etmek çok zordur; çünkü onlar çok güçlü ozanlardır. Bir Yunus Emre gibi söylemek başka iştir; onun açtığı vadiye yürümek başka iştir. Anadolu dervişlerinin aralarında tasavvufi görüş farklılıkları vardır. Bu mutasavvıfların dine bakış tarzı, şeriat içi ve şeriat dışı görüş ve tutumları ciddi ayrılıklara sebep olmuştur. Mesela Anadolu mutasavvıflarının bir kısmı "aşk"ı "din" diye tanımlamıştır. Yunus Emre'nin aşk hakkında söyledikleri bizi doğrular:

"Ey aş(1)kan ey aş(1)kan aşk mezheb ü dindir bana
Gördü gözüm dost yüzünü yas kamu düğündür bana"²¹

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin, aşkı din olarak kabul etme hususunda belirgin bir beyanı yoktur; ama aşkı dinin bir emri olarak telakki ettiğini, dinin tamamlayıcı bir parçası olarak düşündüğünü ifadelerinden anlayabiliyoruz:

Geli diyelim şevk ile
Lâ'ilâhe ill'Allâh
'Aşk ile sıdk ü zevk ile
Lâ'ilâhe ill'Allâh

Anadolu mutasavvıflarının etkisinde kalan Hüdâyî, aslında kendi yolunda seyretmiş; kendi disiplini içinde kalmayı yeğlemiştir. Böylece Anadolu aşıklarına ilgisiz kalmamış; aşk konusundan da uzak durmamıştır.

Azîz Mahmud Hüdâyî platonik aşka iltifat etmemiştir. Bazen panteizmi hatırlatan (sathi-yüzeysel) tahliller yapmıştır. onun bu tür tahlilleri, Anadolu mutasavvıf şairleriyle mukayese edilecek ölçüde değildir. Anadolu mutasavvıfları aşka daha fazla misyon yüklemişler. Yunus, Nesîmî, Pir Sultan Abdal ve benzerlerinde bu özellikleri görebiliriz. Azîz Mahmud Hüdâyî, aşk, din, halk üçgeninde Ahmed Yesevi, Hacı Bayram-ı Veli ekolünün (nev-i şahsına münhasır) bir devamıdır. Şiir ve edebiyatta da böyledir.²² Orta Asya'nın sofistik düşünceleri ve ifade-

Remz-i Muhammedi
olarak gül

leri bizi bu sonuca götürmektedir. Ahmed Yesevi'nin saf ve samimi tavrını şair Hüdâyî'de aynen görebiliyoruz. Sanki onunla aynı zamanda ve aynı yerde yaşamış; aynı eğitimi almış gibidir. Görüş ve düşüncelerindeki paralellik hemen dikkati çeker. Hüdâyî'nin şiirlerinde bulunan sanatı ve hünerleri, hikmet ve hakikat parıltıları gölgelemektedir. Şiirlerini tasavvufun cazibesıyla söylemeğe çalıştığını fark edebiliriz. Hüdâyî'nin şiirlerini edebi sanatın heyecanı olarak değil, fazileti hedef alan irşat dizisi olduğu kanaatindeyiz.

Ahlaki konulara önem veren Hüdâyî, ifadelerinde sert bir üslup takınmıştır. Bu tarzıyla, tavizsiz bir "zahid" görüntüsü çizer. Nesir ve nazımlarında dinî-tasavvufî konuları işlemiştir. Müritlerini (taliplerini) kendisine yöneltirken açık, net ve kesin bir üslup kullanmıştır. Ele aldığı konuları doğru ve düz bir mantıkla, sistematik olarak izah etmeğe çalışmıştır. Öncelikli olarak ele aldığı konuları şunlardır:

- 1- Emanete hıyanet etmemek (devamlı ve ısrarla üzerinde durduğu bir konudur),
- 2- Gaflet uykusundan uyanmak(gerçekleri görmek, çok şükretmek),
- 3- Şeytana uyup, yalancı dünyaya aldanmamak,
- 4- Dünyaya meyletmemek, mâsivâdan el çekmek,
- 5- Samimiyetle Hakk'ın yoluna girmek ve halvetin önemini kavratmak,
- 6- Her türlü kötülüklerden sakınmak,
- 7- Hayırlı işler yapmak, hayır yolunu tercih etmek,
- 8- Allah'ın emirlerini tutmak, tutmayanların sonunun kötü olacağını bilmek, bildirmek;
- 9- Ehl-i imanı Hak yola çağırarak; şeyh olarak, insanları tarikata davet etmek.

Tebliğlerinde Yunus'ca coşkulu, heyecanlı bir dil kullanmıştır:

Şol kimse ki açtı gözün
Cânâna tabşırdı özün
Dinle Hüdai'nin sözün
Gel Hakk'a pervaz idelim²³

Yunus Emre bir dervîştir ve bu çizgiyi hiç değiştirmemiştir. O bir mutasavvıf sûfidir; amma temsil ettiği bir sistem veya teşekkül ettirdiği bir tarikat yoktur. Yunus hep dervîş olarak kalmıştır. Hiçbir zaman şeyh olmayı düşünmemiştir. Buna rağmen hem edebiyat tarzında, hem de fikir bazında onu takip eden insan sayısı çoktur. Azîz Mahmud Hüdâyî ile Yunus'un paralellikleri olduğu gibi, sistemde ve düşüncede farklılıkları da vardır. Bir ahlâk hocası olarak karşımıza çıkan Hüdâyî, bir mürşit ve şeyh tavrını hemen hissettirir. Ağırbaşlı, vakur, etkili bir eda ile düşüncelerini açıklar; muhataplarını kontrol altında tutar; dilek ve isteklerini herkesin anlayabileceği tarzda ifadeye özen gösterir. Mesela "tevhid" in, zengin, fakir ayırımı yapmadan herkesin eşit olduğunu söyler. Hakk'a ulaşma arzusunda olanların "tevhid" ehline hizmet etmesini tavsiye eder. O'nun hayat ve irşad stratejisi budur.²⁴ Bu sebeple **şiirlerinin her biri bir hitabe niteliği taşır**; onun şiirleri halkı aydınlatacak, gerçekleri halkın idrakine indirgeye-

cek birer tebliğdir. Bu hitabeler şiir formunda verilmiştir. Sanat iddiası olmayan bu deyişlerde Celvetiyye'nin felsefik yapısı bütün boyutlarıyla yerini almıştır. Azîz Mahmud Hüdâyî'nin şairlik iddiasında bulunmadığı bilinen bir gerçektir. Yunus'ta **şiir** dilden gönle akan bir ırmak, halden kale (yaşantıdan, lisana) taşan bir rahmet seli iken, **Azîz Mahmud'da muhataba dikte ettirilen bir mektup, bir konferans metni, bir hitabedir.** Aslında Hüdâyî, şiiri ve nesri fikrini neşretmek için kullanmıştır. **Halkı aydınlatmada ve olgunlaştırmada şiir tarzı tercihlerinden biridir diyebiliriz:**

Zevk-ı dünyâyâ muhabbet nice bir
Lezzet-i fânîye râğbet nice bir
Nice bir 'âdet ve bid'at nice bir
Nefs-i şirrîre itâ'at nice bir
Mâye-i ömrü izâ'at nice bir

Veya:

Nice bir derd ile mihnet
Nice bir hasret ü firkat
Vaslına verir kâbiliyet
Çok ağladık bizi güldür²⁵

örneklerinde olduğu gibi. Azîz Mahmud Hüdâyî'nin fikirde takip ettiği şahsiyetleri edebiyatta takip etmemesi sanat kalitesini düşürmüştür. Hüdâyî'nin şiirlerinde kafiye önemsiz bir süs gibidir. Kafiyelerin zayıflığı yarım kafiye tercihi hemen dikkati çeker: “olmaz”, “bilmez”, “kalmaz”ları kafiye olarak kullanması şiirini zayıflatır. “Hal”, “gül”, “dal”daki kafiyeler de bu türdendir:

Çünkü murâdımız Sensin
Gayrun sevdâsın kaldır
Pak eyle gönül hânesin
Kendi aşkınla doldur

Nice bir derd ile mihnet
Nice bir hasret ile firkat
Valsına verir kâbiliyet
Çok ağladık bizi güldür²⁶

Şiirlerinde olduğu gibi. kafiye olarak kullandığı fiiller zayıf kalmıştır. Diğer kelimelerle yaptığı kafiyeler daha sağlam, daha tutarlı olmuştur. Çoğu edebiyat otoriteleri “redifleri” kafiye olarak kabul etmemektedirler. Şair Hüdâyî'nin, redifleri kafiye olarak kullandığını görüyoruz. Onun şiirlerindeki en başarılı yönü içtenliği ve saflığıdır. Döneminin büyük bilginlerinden olmasına rağmen dilinin sadeliği ona bir ayrıcalık sağlar. Objektif olarak bakıldığı zaman, “Azîz Mahmud Hüdâyî asrının büyük mutasvıfıdır” diyenlere rağmen “ O, alim ve zâhiddir” diyenleri de haklı çıkarır. Hüdâyî'nin alimliği ve zahidliği (her iki sıfatın sorumluluğu) onu asla terk etmemiştir. Şiirlerini halkın anlayacağı dille, ilim adamına yakışır olgunlukla söylemiştir. Zaman, zaman Ahmed Yesevi, Hacı Bayram-ı Veli, Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Veli' gibi tekke şairlerinin (şekil olarak) etkisin-

de kalmış; onları taklit etmiştir. Aslında onların yolundaymış gibi görünmesine rağmen, fikir bazında, aralarında görüş farklılıkları vardır. Orta Asya'daki dinî, ahlakî tasavvufi görüşler Anadolu'da değişime uğramış, zühdün, hikmetin anlam ve önemi yumuşatılarak farklı, toleranslı, güçlü bir tasavvuf edebiyatının yolu açılmıştır. Anadolu mutasavvıfları bu yeni yolda bazen de serbest sınırsız, bir düşünce çerçevesinde hareket etmiş, (kendine özgü) farklı bir yol geliştirmiştir. Azîz Mahmud Hüdâyî, Yunus'la, Kaygusuz'la, Pir Sultan Abdal'la aynı kaynaktan beslenmesine rağmen düşünce ve hayat tarzlarında paralellik yoktur. Başlangıç noktası aynı, sonuç farklı tecelli etmiştir. Her ikisinin de tasavvufi hareket ve felsefesinde ayrıcalık vardır. A. M. Hüdâyî'yi onların devamı olarak düşünmek yanlış bir değerlendirme olur kanaatindeyiz.

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin, kendine has bir üslubu ve ifade tarzı göze çarpmaz. Onda konu tek (Hakk'a giden yolu göstermek) olduğu için, amaç da tektir. Birçok manzumelerinde ifadeleri tekrar niteliğindedir; hissedilmez. Aynı fikri işleyen şiirlerinin farklı nüshalarında hemen, hemen aynı deyim ve terimleri tekrar ettiğini görüyoruz. Görüş ve düşüncelerindeki tekrar kanaatimizce pekiştirme amacıyla söylenmiş olabilir. Gerek Dîvan, gerekse halk şairlerinde (özellikle çok şiir yazarlarında) tekrar çok görülür. Benzer gazelleri, kasideleri, ilahileri, koşmaları, semaları çok olan bir şair görüntüsünde olmadığı için "pekiştirme yapmaktadır" yorumunu yapıyoruz.

Azîz Mahmud Hüdâyî düşüncelerini dile getirirken her cümlesinin niyaz, şükür, dua olmasına özen gösterdiğini belirtmek lazım. Her zaman ve her yerde ilim adamı titizliği ile hareket ettiğini hissettirmiştir. İfadelerinde, daima hissin önüne aklı oturtmuştur. Bir fikir ve söz ehli olan Hüdâyî'nin ifadeleri riyadan uzaktır. O söylerken coşturmak yerine yavaşlatmayı, ifadeleriyle ısıtmak, yakmak yerine titretmeyi, kendinden geçirmek yerine, kendine döndürmeği yeğlemiştir. Kelimeleri yalın anlamlarıyla kullanmayı tercih etmiştir. Bunu yaparken kalp dilini değil, dudak dilini tercih etmiştir. Tavrı olarak kaşları çatık, yüzü ciddi, bakışları sert bir portre karşımıza çıkar. Başka mutasavvıfları incelediğimiz zaman ilimden, tasavvufa yönelen mutasavvıflarda bu özellikler benzer şekilde tecelli etmektedir.

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin nesir tarzında yazdığı eserlerinin çoğu Arapça'dır. Bu eserlerin Türkçe olmaması tasavvufumuz, edebiyatımız ve dilimiz açısından büyük bir kayıptır. Ne yazık ki bu kaybın telâfisi mümkün olmamıştır. Müslüman Türk halkının, böylesi büyük bir şahsiyetten öğreneceği (elbette) çok şey vardır...

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin müzik eğitimi ile ilgili yeterli bilgimiz yoktur. Kimden, ne ölçüde müzik eğitimi aldığını, müzikte hangi ölçüde usta olduğu konusunda söz söyleyecek durumda olmak gerekir. Öğrenebildiğimiz kadarıyla şiirlerinin bir kısmını kendisi bizzat bestelemiştir; bazı kaynaklar²⁷ bunu belirtmektedirler. Beste-kâr Hüdâyî'nin, güftelerini besteleyecek ölçüde müzik bilgisinin bulunduğu bilinmektedir. Onun bu yönünün yeterince incelenmediği kanaatini taşıyoruz.. Biz bestekarlığı hakkında bir yorum yapacak durumda da değiliz. Kendi bestelerinin dışında şiirlerini müritleri, sevenleri başka bestekarlar da bestelemiştir. İlahileri

zikir meclislerinde devamlı okunmuştur.²⁸ İlahi formunda yazdığı şiirlerinde ses uyumları zayıf kalmıştır. En coşkulu zamanlarında söylediği manzumelerde dahi ahenk eksikliği dikkat çekecek kadardır. Aşağıdaki dörtlük bestelenmiş şiirlerinden biridir; görüşlerimizi desteklediği için buraya alıyoruz.

Nefse uyub rah-ı Hak'dan taşra çıkmak yol mudur
Kibr ü 'ucb ile adın derviş takmak yol mudur
Matlabın a'lâ iken ednâyâ akmak yol mudur
Yâr-ı Bâki var iken ağıyâra bakmak yol mudur²⁹

Yetmiş civarında şiirinin bestelenmiş olduğu bilinmektedir.

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Halk edebiyatı tarzındaki deyişleri bize Ahmed Yesevî'yi, Hacı Bektaş-ı Velî'yi, Hacı Bayram-ı Velî'yi hatırlatır; onların yolundaymış izlenimini verir. Koşma tarzında yazdığı şiirleri halkın anlayacağı bir dilledir. O, divan şiiri ile halk şiiri arasında bir orta yol tutmuş görünür. Hangisine daha yakındır, denilirse: Halk şiirine daha yakındır; diyebiliriz. Heceyi ve aruzu kullanmada bir sıkıntısı olmamasına rağmen, şekil ikinci planda yer aldığı için yukarıdaki yorumumuzu yapma ihtiyacını duyduk. Yunus Emre tarzından oldukça çok etkilenmiş olan Hz. Hüdâyî'nin deyişleri, Yunus'un 16. yüzyıldaki versiyonu olarak kabul edilse, yeridir; mesela:

Bilürem seni yalan dünyasın
O yârları alan dünyasın
Bir can kurtulmaz senin elinden
Temür kafesler bozan dünyasın
Sevdiğimi aldın beni ağlattın
Dönüp yüzüme gülen dünyâsın
Aşık Yunus sema urur çarh ile
Bizim dahi çarhımızı bozan dünyasın³⁰

Şeklindeki Yunus mahlaslı şiiri kendi yorumuyla Şair Hüdâyî şöyle ifade eder:

Kim umar senden vefayı
Yalan dünya değil misin
Muhammedü'l-Mustafa'yı
Alan dünya değil misin
Eğer şah u eğer bende
Her kişiyi salan bende
Kimse mekan tutmaz sende
Vîran dünya değil misin
İşin gücün daim yalan
Çok kişiden arta kalan
Nice kerre boşaluben
Dolan dünya değil misin³¹

Hüdâyî'nin Yunus gibi söyleyişleri çoktur. İlahi aşkı bir başka güzel anlatan Yunus'un:

Cennet cennet dedikleri
Birkaç evle birkaç huri
İsteyene ver anları
Bana Seni gerek seni

deyişine, mutasavvıf Hüdâyî şu şekilde katılır:

Neyleyim dünyayı
Bana Allah'ım gerek
Gerekmez mâsivâyı
Bana Allah'ım gerek

Fani devlet gerekmez
Dürlü zinet gerekmez
Hakk'sız cennet gerekmez
Bana Allah'ım gerek

Beyhûde havâyı ko
Hakk'ı bula-gör yâ Hû
Hüdâyî'nin sözü bu
Bana Allâh'ım gerek³²

Sonuç olarak diyebiliriz ki: Azîz Mahmud Hüdâyî, çağındaki ve sonraki birçok mutasavvıf şairleri etkilemiştir. Şiirlerine nazireler yazılmış olması bizi doğrular. Celvetî şeyhlerinin etkilendiği bir şahsiyettir. Bu mutasavvıflar onun yolundan gitmeğe çalışmışlar; fikirlerini benimseyerek, şiirlerine nazireler yazmışlar; bazı şiirlerini de bestelemişler. Eserleri bir çok mutasavvıflar tarafından şerh edilmiş. Bu eserlerden bazıları Türkçe'ye çevrilmiş; bazılarında da haşiyeler yapılmıştır. Fikri yönden, kendisinden sonrakileri etkileyebilmiş bir şahsiyet olduğu aşikardır.

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin hitabetindeki zerafet dualarında da bir müjde olarak bizi karşılar. O'nun tüm insanlığa hitaben yapmış olduğu dua, bize Mevlâna'yı hatırlatmaktadır. Hz. Mevlâna: "Ne olursan ol, yine gel; bizim dergahımız umutsuzluk dergahı değildir..." demiş. Hz. Hüdâyî de kendisini ziyarete gelenlere, türbesinin önünden geçerken durup fatiha okuyanlara, O'na gönülden bağlı olanlara: şu duası müjde ve hediye niteliğindedir: "...Denizde boğulmasınlar; ahir ömürlerinde yoksulluk çekmesinler! İmanlarını kurtarmadıkça (ahirete) göçmesinler! Öleceklerini bilsinler; haber versinler!..." Bu dua bir dilek ve temenni şaheseridir. Bu sempozyuma katılımcı veya dinleyici olarak iştirak edenler veya çalışmamızı okuyucu olarak değerlendirenlerin bu duadan payını almaları dileğiyle, Hz. Hüdâyî'nin himmetine, üstatların hoşgörüsüne sığınıyor, saygılarımı sunuyorum.

BİBLİYOGRAFYA

- 1- Bilgin, Azmi: Yunus Emre, 1999 Şule yay. İst.
- 2- Develi, Hayati: Ahmet Yesevi 1999, Şule Yay. İst.
- 3- Ertan, Mehmet Emin: Azîz Mamut Hüdâyî, 2001, Şule Yay.İst.
- 4- Ertan, Mehmet Emin: Özel Arşivi
- 5- Halit, Mehmet: Azîz Mahmud Hüdâyî, Makale İst.
- 6- Kâmil, Yılmaz:Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi c. I. s. 110
- 7- Mehmet Gülşen, Külliyyat-ı Azîz Mahmud Hüdâyî (H.1338) İst. Matbaa-i Bahriye
- 8- Tezeren, Ziver: Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî, 1984 Hayatı, Şahsiyeti, Tarikati, Eserleri, İst. Üniv. Edebiyet Fak. Yay.
- 9- Tezeren, Ziver: Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Dîvanı II. 1985
- 10- Vassaf, Hüseyin: Sefîne-i Evliyâ, İst. Süleymaniye Kütp. Yazma Bağışlar Bl. Nu: 2306

DİPNOTLAR

1. Mehmet Gülşen, Külliyyat-ı Hz. Hüdâyî, Mukadime, Kemalettin Şenocak, Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî, s. 30.
2. Ziver Tezeren, Seyyid Azîz M. Hüdâyî Dîvân, Yunus Emre, Dîvân-ı Yunus Emre, Dîvançe-i Figânî v.b.
3. Mehmet Gülşen, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdâyî, s. 161
4. Hüseyin Vassaf, Sefîne-i Evliyâ, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Bölümü, Nr. 2306, II, s. 381.
5. Mehmet Halit, Makale, Azîz Mahmud Hüdâyî, İstanbul
6. Mehmet Gülşen, a.g.e. s. 72
7. Daha sonraları cuma namazı kılınmak ve hutbe okunmak üzere izin alınarak “Cami’ye çevrilmiştir.
8. Ziver Tezeren, Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Dîvânı II, İstanbul 1985 s. 23
9. Mehmet Gülşen, a.g.e., s. 158, 159
10. Kâmil Yılmaz, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi I, 110
11. Mehmet Gülşen, a.g.e., s. 160
12. a.g.e., s. 29
13. a.g.e., s. 35
14. a.g.e., s. 206, 204
15. a.g.e. s. 212
16. Ziver Tezeren, a.g.e. s. 150.
17. a.g.e., s. 19, 165
18. Mehmet Emin Ertan, Azîz Mahmud Hüdâyî, İstanbul 2001, s. 156
19. a.g.e., s. 18, 164, 17
20. Ziver Tezeren, a.g.e., s. 54
21. Yunus Emre Dîvânı, s. ?
22. Ahmet Yesevi, Şule Yayınları 1999
23. Ziver Tezeren. a. g.e., s. 99
24. Ziver Tezeren, Seyid Azîz Mahmud Hüdâyî, Hayatı Eserleri, s. 90.
25. Ziver Tezeren, A. M. H. Divanı, İstanbul 1985 s. 49, 54.
26. Mehmet Emin Ertan, a.g.e., s. 55
27. Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, IV, 339.
28. Ziver Tezeren, a.g.e., s. 189.
29. M. Gülşen, a.g.e., s. 109.
30. Mehmet Emin Ertan, Özel Arşivi.
31. a.g.e., s. 88.
32. Ziver Tezeren, a.g.e., s. 166 / M. Gülşen a.g.e., s. 152.

Azîz Mahmud Hüdâyî Divanı'nda Tasavvufî Terimler

ARŞ . GÖR . YUSUF AKÇAY

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

GİRİŞ

Cemiyetin değerler sistemiyle, o cemiyetin temel unsuru olan fert arasındaki sarsılmaz ilişki bize gösteriyor ki cemiyetin hikmet-i vücudu ancak fert ile kâimdir. Cemiyetin bir kalabalık yığınından kurtulup millet haline gelmesi onun milliyete sahip olmasıyla başka bir ifadeyle kadim bir geleneğe atıf yapmasıyla mümkündür. İşte tek tek fertlerden oluşan bir cemiyetin böylesine müşterek bir hafızaya sahip olması, her şeyden önce ferdin kendi kendini inşasıyla mümkündür.

Bir milletin toplumsal hafızası elbette fertlerin şuurunu belirleyen önemli unsurlardan biridir. Fakat sıradan bir topluluğun fert üzerinde etkili olması da beklenemez. Aksine o topluluğun şuurlu bir cemiyet haline gelmesi fertle mümkündür. Bu demektir ki, yığınları millet haline getiren unsur fert, ferdi cemiyetin müşterek hafızasıyla şekillendiren unsur ise millettir. Bu yüzden her fert önce kendine, sonra içinde bulunduğu cemiyete karşı sorumludur. Çünkü bütün'ün hakikatini müjdeleyen şey, parça'nın niteliğidir.

İşte kişiye sorumluluk duygusu yükleyen ve bu sayede cemiyete hak ettiği kimliği kazandıran temel etken dil bilincidir. Çünkü konuştuğu dilin bilgisine sahip olan ve o dilin tarihî süreç içerisinde biriktirdiği kültürü kavramış her insan, edindiği bütün değerlerin kritiğini yapabileceği bir mihenk taşına ulaşmış demektir. Çünkü kelimeler sadece fikirlerin ifade kudreti açısından değil, fikrin kıymetini bizzat bünyesinde barındırması itibarıyla önemlidir. Bu yönüyle kelimelerle fikirler arasındaki ilişki, doğrudan doğruya bir davranış disiplininin teminatıdır.

Aziz Mahmud Hüdayî Câmii bahçesindeki hazîreden bir bölüm

Bu bildiri, Hüdayî'deki tasavvuf düşüncesini kelimelerden hareketle tespit etmeyi amaçlamaktadır. Böylece Hüdayî'nin vaaz ettiği ve sultanları dahi kendine mürid yapan düşünce dünyasının ve dolayısıyla her mensubuna yepyeni bir davranış disiplini kazandıran tasavvuf geleneğinin dil açısından ortaya konmasına çalışılacaktır.

TERİMLER

Terim Türkçe Sözlük'te şöyle tanımlanmaktadır:

Bir bilim, sanat, meslek dalıyla veya bir konu ile ilgili özel ve belirli bir kavramı karşılayan kelime, ıstılah.¹

Terimler daha ziyade özel bir alanın içinde yer almakla beraber günlük yaşamda kullanılan terimlere de rastlamak mümkündür. Bu yüzden bazı terimler hem bir ilmî disiplinin hem de konuşma dilinin ortak kelimeleri niteliğindedir. Terimlerin konuşma dilinde yaygınlık kazanması onların terim olma özelliğine zarar vermez. Mesela “bunda benim suçum yok.” cümlesinde suç “kabahat” anlamındadır. Fakat hukukun, kanunlara aykırı davranış olarak tanımladığı cürüm anlamındaki suç, bir terimdir.²

Yukarıda ifadesine çalıştığımız durumdan dolayı terimlerin sınırlarını kesin olarak belirlemek neredeyse imkansızdır. Fakat bu zorluğa rağmen terimlerin en temel vasfı bağlı olduğu ilmî disiplin içinde tek anlama sahip olmasıdır. Matematikteki üçgen, dilbilimdeki çekim, fizikteki özgül ağırlık gibi.³

Terim, Türkçede uzun süre bir problem olarak algılanmıştır. Bu yüzden terimler konusunda çeşitli çalışmalar yapılmıştır: Şânizâde Ataullah Efendi (öl. 1826), Kıvrımlı Azîz Efendi, Hoca İshak Efendi (öl. 1835), Ali Suavi (1870-1933), Şemseddin Sâmî ve Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) gibi devrin önemli bilginlerinin terimler üzerinde çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Ayrıca Encümeni Daniş'in(1851), Darulfünûn'da kurulan Istılahat-ı İlmiyye Encümeni ve 1861'de Münif Paşa tarafından kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin dil işleriyle ilgili çeşitli hizmetler yaptığını; fakat uzun ömürlü olmadığını görüyoruz. Bu çalışmaların ortak özelliği Batı kökenli terimlere Arapça -Farsçadan mürekkep Osmanlıca karşılıklar bulma uğraşısıdır. Hatta Ömer Seyfettin bile Arapça köklere dayanan terimleri sorun olarak görmemiştir. Celal Nuri İleri ise Türk İnkılâbı adlı eserinde Batı kökenli terimlere Türkçe karşılıklar önermiştir. Meteoroloji: Havabilgi, Biyoloji: Hayatbilgi, Antropoloji : İnsanbilgi.⁴

Terim meselesinde öneriler ortaya koyanlardan biri de Ziya Gökalp'tir.(1876-1924) Türkçülüğün Esasları adlı kitabında Lisanî Türkçülük bahsinde konuyla ilgili şunları söyler:

Yeni ıstılahlar aranacağı zaman, ibtida halk lisanındaki kelimeler arasında aramak, bulunmadığı takdirde Türkçenin kıyasi edatlarıyla ve kıyasî terkip ve tasrif usulleriyle yeni kelimeler ibda etmek, buna da imkan bulunmadığı surette, Arapça ve Acemce terkipsiz olmak şartıyla yeni kelimeler kabul etmek ve bazı devirlerin ve mesleklerin hususî ahvalini gösteren kelimelerle, tekniklere ait âlet isimlerini ecnebî lisanlarından aynen almak.⁵

12 Temmuz 1932 tarihinde kurulan Türk Dil Kurumu da II. Dil Kurultay'ından sonra terimler konusunda çeşitli çalışmalar yapmış ve 1941 yılında hazırlanan *Türkçe Terimler Cep Kılavuzu* adlı eser, Maarif Vekaleti tarafından basılmıştır. Bunun dışında 1945-1949 yılları arasında çeşitli çalışmalar yapıldığına şahit olmaktadır. Biyoloji Terimleri, Dilbilim Terimleri, Tarım Terimleri, Hekimlik Dili Terimleri gibi. Günümüzde ise başta Türk Dil Kurumunun çalışmaları olmak üzere çok sayıda çalışmanın yapıldığını, bilişim, iktisat, bilgisayar, matematik, hukuk gibi farklı ilmî disiplinlerle ilgili çok sayıda terim sözlüklerinin oluşturulduğunu görüyoruz.

Dilde “En az çaba yasası” denilen değişmez bir kanun vardır. Bu kuralın gereği olarak terimler, kavramları açık ve net bir şekilde karşılamalıdır. Bunun en kolay ve en doğru yolu ise terimlerin millî olmasından geçer. Ayrıca bunun pedagojik yararları bu çalışmanın sınırlarına sığmayacak kadar çoktur.

TÜRKÇEDE DİN DİLİ

X. yüzyılda Karahanlılar zamanında gruplar halinde İslamiyet'i kabul eden Türkler, bu tarihten itibaren Kur'an'ın Türkçe tercümelerine ihtiyaç duymuş, fakat bu durum X. yüzyılın ortalarına kadar giderilememiştir. Esasında Kur'an X. yüzyılın ortalarına kadar hiçbir dile tercüme edilmemişti.

Kur'an'ın ilk tercümesi Emir Mansur bin Nuh zamanında (M. 961-976) bir heyet

tarafından Farsçaya tercüme edilmişti. Çeşitli görüşler olmakla beraber Türkçeye yapılan ilk tercümenin de Farsça tercüme ile eş zamanlı olup 100 kişilik tercüme heyetinin içerisindeki Türkler tarafından yapıldığı kabul edilmektedir.

Bu düşünce ile Kur'an'ın Türkçeye ilk tercümelemleri de ortaya çıkmıştır. Bu tercümelemler Doğu Türkçesine ve Batı Türkçesine yapılan tefsir ve tercümelemler olarak sınıflandırılır:

Doğu Türkçesine Yapılmış Tefsir ve Tercümelemler

-Karahanlılar zamanında Devletşah adlı biri tarafından yapılan TIEM'de 73 sayı ile kayıtlı 1333 tarihli nüsha.

-Özbekistan İlimler Akademisi Kitaplığı nr. 2008'de kayıtlı olan nüsha

-İngiltere'de Rylands Kütüphanesi Arabic MSS.25-38'de kayıtlı olan tercüme

-Süleymaniye Ktp. Hekimoğlu Ali Paşa Camii nr. 2'de kayıtlı nüsha

-Leningrad Asya Halkları Kitaplığı Cod. 332'de nr. 2475 'te kayıtlı olan Orta Asya Tefsiri Olarak bilinen "Anonim Tefsir"

- Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed Bölümü nr. 16'da ve Konya Mevlana Müzesi Kitaplığı, nr. 6624/921'de kayıtlı olan Şeybaniler devrine ait tefsirli tercüme.

Batı Türkçesine Yapılmış Tefsir ve Tercümelemler

Türkiye Selçuklularının resmî dilinin Farsça olmasından dolayı Batı Türkçesindeki ilk tercümelemlerin Anadolu Beylikleri zamanında yapıldığını görüyoruz. Bu tefsir ve tercümelemlerin büyük bir çoğunluğu da kısa surelerden oluşmuştur: Candaroğullarından İsfendiyar Beyin emriyle yazılan Cevahirü'l Asdâf , Tebareke Tefsiri, Mülk Suresi Tefsiri, Yasin Tefsiri ve İhlas Suresi Tefsiri bunlardan birkaçıdır.⁶

Yukarıda ifadesine çalıştığımız tefsir ve tercümelemler Türkçede din dilinin mahiyetini de ister istemez etkilemiştir. İlk tercümelemlerde Arapça ve Farsça kaynaklı dinî terimlere karşılıklar bulma yoluna gidilmiş ve Eski Türkçe dediğimiz Yazıtlar Dönemi Türkçesinden yararlanılmıştır.

İzi:	AllahYâk:	İblis, şeytan
Bağirsak :	Merhametli	Tanukluk :Şehadet
Tamu:	Cehennem	Yazuk:Günah
Yügünmek :	İbadet etmekÇıgaylık:	Fakirlik
Turutkan :	YaratıcıBelgü :	İşaret
Ugan:	Kâdir İğ :	Hasta
Yalavaç :	Elçi, peygamber Köni Yol :	Hak Yol
Uçmak:	Cennet	Acun: Dünya
Kirtünmek :	İman etmek	Yarlığa- : Affetmek, bağışlamak
Kopmak :	Kıyamet ⁷	

Bugün günah kelimesi yerine Eski Türkçede yazuk kelimesi kullanılmaktaydı.

a) Eski Türkçede yazı yazmak için biti- fiili, hata et-, günah işlemek için de yaz-diye ayrı bir fiil vardır.⁸

b) XI. asırdan itibaren Oğuzların konuşma dilinde ‘yazı yazmak’ manası, günah işlemek manasındaki yaz- fiiliyle ifade edilir.

c) Bu durum İslam dininde günahların kaydedilmesi durumuyla ilgilidir.

d) Yaz- fiilinin iki manayı yüklenmesinin yalnızca Oğuz Türklerinde görülmesi, onların uzun süre sözlü dönemde kalmaları ve böylece yazı dilinden mahrum olmalarıyla ilgilidir. Karahanlı döneminde ise iki mana için iki ayrı kelimenin bulunuşu (biti-, yaz-), onların Müslüman olduktan hemen sonra yazı dilini kurmalarına dayandırılmaktadır.

e) Buna göre yazuk kelimesindeki yaz- fiilinin gelişimi şu şekilde olmuştur: ya-(yanlış bir şey yapmak) > ya-z (z ile geçişli fiil [günah işlemek])⁹

Bazı araştırmacılar ise yazı yaz- anlamındaki fiilin, Ana Türkçede kısa a ile, hata et- anlamındaki yaz- fiilinin ise uzun â ile olduğu fikrindedir.

Bugün kullandığımız Arapça kökenli cennet kelimesi yerine Eski Türkçede uçmak <uşmah kelimesi kullanılıyordu. Bu kelime Soğdca dilimize girmiş ve zamanla uçmak şeklini almıştır. Bu değişimde kelimenin Türkçe sanılıp uç- fiiliyle irtibatlandırılmasının da rolü vardır. Dilbilimde halk etimolojisi olarak adlandırılan bu durum, yanlış çözümlemeye dayanır.¹⁰

Bugün affet-, bağışlamak şeklinde kullandığımız kelime Eski Türkçede yarlığa-fiiliyle karşılanıyordu. Yarlı(g)ka- : Acımak, izin vermek, ihsanda bulunmak, vaz vermek, buyurmak, emretmek, gibi anlamlara gelir. Kelimenin etimolojisiyle ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Doerfer’a göre kelimenin morfolojik tahlili yar- ıl – ı_ > yarlıg (karar vermek) şeklindedir. Yargı kelimesi gibi. Fakat bu tahlile itiraz edilmiştir. Zira Türkçede fiilden isim yapan –g ve –k eki iki veya daha fazla heceli meçhul fiillere getirilmez.¹¹

Kitabelerde yarlı_ kelimesi bulunmaz. Uygur metinlerinde ise bu kelimeye sıkça rastlanır. Yarlıka- fiili ise kitabelerde geçer. Fakat bu kelimeyle ifade edilen mâna kağanlarla ilgili değil, Tanrıyla ilgilidir.

Tanrı yarlıkadukın için özüm kutum bar için kagan olurtum.

Tanrı buyurduğu için kendim, talihim olduğu için hakan olarak tahta çıktım

(Bilge Kağan K 7)

Yarlık kelimesi sefil, acınacak durumda, perişan anlamlarıyla İslam öncesinde görülmez. Fakat Mani metinlerinde sıkça geçer. Bu dönemde ‘emir’ anlamını ise henüz kazanmamıştır.

Karahanlıca döneminde ise yarlıg kelimesi değişik şekillerde geçer: Yarlı_ : Arapça izin, yarlıg ıd- : vahiy göndermek; yarlıkagan : acıyan; yarlıgdın çık- : Allah’ın emirlerinden çıkmak; yarlıka-: affetmek.¹²

Şinasi Tekin, fiilin geçmiş devrelerde nasıl kullanıldığını belirttikten sonra özetle şunları söyler:

a) 'Değersiz şey' anlamındaki 'yar' kelimesinden sefil, fakir manasında 'yarlıg' kelimesi oluşmuştur.

b) Mani metinlerinde ise yarlıgka- fiili görülür. Bu kelime, Türkistan coğrafyasında Mani dinine mensup misyonerlerin şifahi vaazları sonucunda ortaya çıkmıştır. Böylece kelime 'birinin acısının farkına varmak' > acımak < merhamet et- gibi dinî bir anlam kazanmıştır.

c) Merhamet kavramı, canlıları acıdan kurtarmak için vaaz verme anlamını kazanmış ve böylece vaaz, dinî eser anlamında 'yarlıg' kelimesi oluşmuştur.

d) Sözüünü ettiğimiz yarlıg kelimesi daha sonra dünyevileşmiş ve emir, ferman anlamını kazanmıştır.¹³

Ölüm kavramı için kullandığımız öl- fiili Eski Türkçeden beri kullanılmaktadır. Yazıtlarda değişik kullanımlarla karşımıza çıkan bu kelime Türklerin ahiret inancını yansıtmaları bakımından önemlidir. Yazıtlarda tek başına öl- kullanıldığı gibi uça bar- (cennete ulaşmak) (KT D 16), yok bol- (yok olmak), kergek bol- (kuş olup uçmak / ruh, kerek kuşuna benzetilmiş) gibi kullanışlara rastlamak da mümkündür.¹⁴

Orhun Yazıtlarında geçen çigan (yoksul), erdem (fazilet[Mani metinlerinde bu kelime için Soğdçadan alınan Paramit kelimesi de kullanılmıştır.]) emgek (dert, sıkıntı), ağış (mal, mülk), ölgeli (fâni), alkın- (mahvol-, tüken-), ıduk (kutsal), yolug (kurban), yabız, yablak (kötü, çirkin), könül (gönül), erklig (güç, kudret), bengü (ebedi), yağı (düşman), yalavaç (peygamber, elçi), mezar anlamında Uygur metinlerinde geçen sın, Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan sin ve sinle, Karahanlı Türkçesinde kullanılan 'kara orun' gibi kelimeler Türkçede soyut kavramların ve dolayısıyla din dilinin muhtevasını göstermesi açısından önemlidir.¹⁵

Yine gerek Eski Türkçede gerekse Karahanlı Türkçesinde Tanrı kavramı için Tengri kelimesinin yanı sıra değişik kelimelerin kullanıldığını görüyoruz. XIII. yüzyıldan itibaren Çalap kelimesi kullanılmış, XVIII. yüzyıldan sonra ise unutulmuştur.

Tanrı'nın kadim sıfatının karşılığı olarak Karahanlı Türkçesinde 'bayat' kelimesi kullanılmıştır.

Köngül til köni tut bayatka tapın

Usanma yarınlg işingni itin (KB 1278)

Tanrı kavramı yerine kullanılan bir diğer kelime de 'idi' kelimesidir. Bu kelime başlangıçta efendi, sahip anlamıyla Uygurlar döneminden itibaren kullanılmış, Karahanlı Türkçesinden itibaren Tanrı anlamını kazanmıştır.

Kayu kul kamugdın evürse yüzi

Yaratmış idike sığınsa özi (KB 6247)

Yaratıcı, hâlık kavramı karşılığında Karahanlı Türkçesinde 'yaratgan' kelimesinin kullanıldığını görüyoruz.

Törütgenni bulsa törümiş

Yaratgannı bulsa yaratmış sening (KB 4743)

Aziz Mahmud Hüdayi Türbesi içi

Tanrı kavramı için kullanılan bir diğer kelime de ‘törütgen’ kelimesidir. Törütgenke korkgıl anı tut yölek (KB 4744)

Gafur ve Gaffar sıfatları için Karahanlı Türkçesinde ‘keçürgen’ kelimesi kullanılmıştır. Atabetü'l-Hakayık'tan alıntılatacağımız şu cümlede bu durum açıkça görülmektedir.

İlahi keçürgen idim sen keçür
(İlahi bağışlayan Tanrım sen affet.)

Kâdir sıfatı için ise ‘ugan’ kelimesi kullanılmıştır. Bu kelime Eski Anadolu Türkçesinde kaybolmaya yüz tutmuştur.

Ugan ol köni çın törü birgüçi
Törümüş kamug halkka yetrür küçi (KB 3192) ¹⁶

Sadece bir kısmını ifade etmeye çalıştığımız bu ve benzeri örnekler bize gösteriyor ki, Türk dili, soyut kavramları hususiyle de dinî kavramları karşılayabilecek kelimeler bakımından zengin bir dildir. İslam'ın kabulünden itibaren diğer alanlarda olduğu gibi din dilinin de Arapça ve Farsçanın etkisine girmesi, sözünü ettiğimiz Eski Türkçe kavramların zamanla unutulmasına sebep olmuştur.

TASAVVUF DİLİ

Tasavvuf dili, tasavvufun ortaya çıkışıyla doğrudan ilgilidir. İlk mutasavvufun hem sohbetlerinde hem de risalelerinde kullandıkları bu dil, sonraları sistemli hâle getirilmiş ve ilk defa Serrâc, Kelebâzî ve Ebu Tâlib Mekkî gibi âlimler tasavvuf terimlerinin açıklamalarını yapmıştır.¹⁷ Daha sonra başta Kuşeyrî,

Gazâlî ve Sühreverdî gibi alimler olmak üzere değişik kişiler tarafından çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

Tasavvufun geçirdiği aşamalar yönünden, üç türlü tasavvuf teriminden söz edilmektedir. Birincisi ilk sûfîlerin kullandıkları basit ve anlaşılır dilin, sonraları yeni manalar kazanmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu durum, ya ilk anlamı tamamlayıcı şekilde ya da ilk anlamın tam aksi bir mahiyette gerçekleşmiştir.

İkincisi Attar, Mevlana, Niyazi Mısrî, Şeyh Galip, Yunus Emre, Eşrefoğlu Rûmî gibi şahsiyetlerin önderlik ettiği sevgi ağırlıklı tasavvuf edebiyatı ve buna bağlı olarak gelişen tasavvuf dili.

Son olarak da Muhyiddin Arabî'nin vahdet-i vücud düşüncesi ve bu düşünceye bağlı olarak gelişen tasavvuf dili . Ayrıca her tarikatın, tekke ve tarikat hayatıyla ilgili ıstılahlarını da buna ilave etmek gerekir.¹⁸

Türklerin İslamiyet'i kabul etmesi birçok alanda olduğu gibi Türkçeyi de etkilemiştir. Belirli bir tarihi süreç içerisinde Arapça ve Farsça kaynaklı sözler yoğun olarak dilimize girmiştir. İslam'ın Arap Yarımadasında ortaya çıkması sonucu oluşan dinî birliktelik, bazen Arapça çok zaman da Farsça yoluyla yabancı kelimelerin Türkçeye girişini kolaylaştırmıştır. Bu durum, din dilinde, özelde tasavvuf dilinde kendini çok daha açıkça göstermektedir. Söz konusu tesiri yukarıda söylediğimiz gibi din ve düşünce birlikteliğiyle ifade etmek durumundayız. Bu birliktelik zaten Osmanlı medeniyetinin dayandığı düşünce sisteminin de bir gereği idi. Ayrıca Osmanlılık bilinci bir Türkçe bilincinden bahsetmeyi zaten imkansız hale getirmişti.

AZİZ MAHMUD HÜDAYÎ'NİN TASAVVUF DİLİ

Yukarıda ifadesine çalıştığımız Arapça ve Farsçanın Türkçe üzerindeki tesirini Hüdâyî'nin Divanı'nda da görmek mümkündür. Türkçe terimlerin sınırlı sayıda kullanıldığı Divân-ı İlahiyat, Arapça ve Farsça kökenli kelimeleri yoğun olarak barındırmaktadır. Fakat buna rağmen Hüdâyî'nin anlaşılmasız bir dil kullandığı iddia edilemez. Aksine Hüdâyî, çok zaman Yunus Emre'yi andıran sade bir üslubu tercih etmiştir. Kullandığı Arapça ve Farsça kökenli kelimeler de büyük ölçüde Türkçeleşmiş kelimelerdir. Bu yüzden onun Arapça ve Farsça kaynaklı kelimeleri kullanması, Türkçeyi yadsıdığı anlamına gelmez. Aksine sade bir dille yazması Türkçenin gelişmesine büyük ölçüde katkı sağlamıştır.

Hüdâyî'deki tasavvuf terimlerini incelemeye çalıştığımız bu bildiride Divanı'nın Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Bölümü nr. 2372/2'de kayıtlı nüshasını esas aldık. Nüshanın en eski nüsha olması böyle bir tercih yapmamızın da temel hareket noktası oldu.

Divân'da geçen terimler büyük oranda konuşma dilinde de kullanılan kelimelerdir. Aşağıdaki tabloda söz konusu terimlerin kullanım sıklığı gösterilmiştir. Buna göre 346 adet terim incelemeye tabi tutulmuş, bunlar kendi aralarında tasnif edilmiş ve neticede en azdan en çoğa doğru terimlerin kullanım sıklığı belirlenmeye çalışılmıştır.

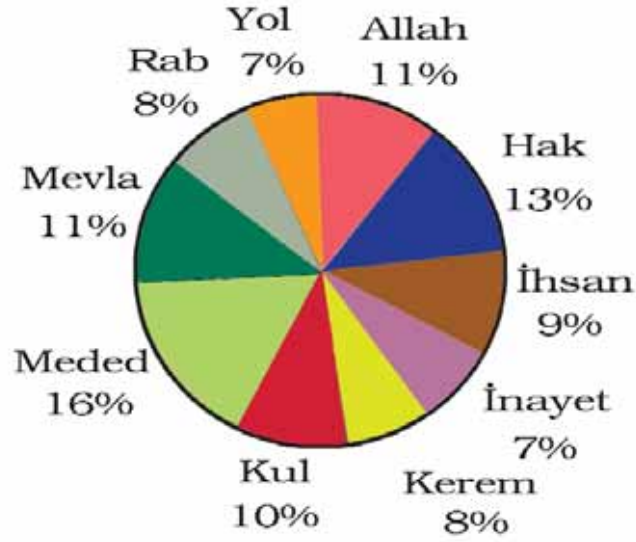
EN SIK KULLANILAN TERİMLER

(10 –100 Arası)

Âdem	13	Ah	10	Ahad	12
Ahir	15	Akil	14	Akl	10
Alem	46	Arif	18	Asan	21
Asl	10	Aşık	80	Aşk	76
Ata	36	Bab	11	Bahr	26
Beka	11	Bende	18	Can	97
Canan	23	Cem	16	Cemal	28
Cennet	20	Cihan	18	Cud	15
Dem	14	Derd	92	Derya	23
Didar	15	Dost	70	Duş	10
Dünya	48	Edeb	19	Efendi	51
Ehl-İ	61	Envar	18	Esrar	14
Evvel	11	Ezel	10	Fazl	58
Fena	23	Fikr	15	Firkat	12
Gaflet	40	Garib	17	Gönül	65
Gül	46	Habib	12	Hak	13
Hakikat	29	Hal	47	Halık	15
Hasret	12	Hayat	31	Hayr	12
Hayret	15	Heva	24	Hicab	17
Hicab	18	Hidâyet	27	Hizmet	0
Hubb	19	Hüsn	10	İlm	10
İnsan	37	İrfan	17	Kalb	31
Katre	22	Kemal	22	Kerim	61
Kesret	18	Lütf	60	Masiva	29
Matlub	17	Mazhar	23	Murad	22
Mülk	14	Nazar	25	Nefs	66
Nur	58	Padişah	23	Pervane	15
Rahman	18	Rahmet	49	Saadet	18
Safa	34	Sevda	19	Sıdk	14
Sır	35	Siva	27	Sultan	75
Suret	10	Şükr	47	Taat	12
Talib	24	Tecelli	14	Terk	18
Tevhid	74	Tevfik	14	Uryan	18
Vahdet	64	Varlık	21	Vasl	29
Vücut	31	Yar	22	Zahir	19
Zat	37	Zevk	30	Zikr	62
Zulmet	10				

EN ÇOK KULLANILAN TERİMLER (100-)

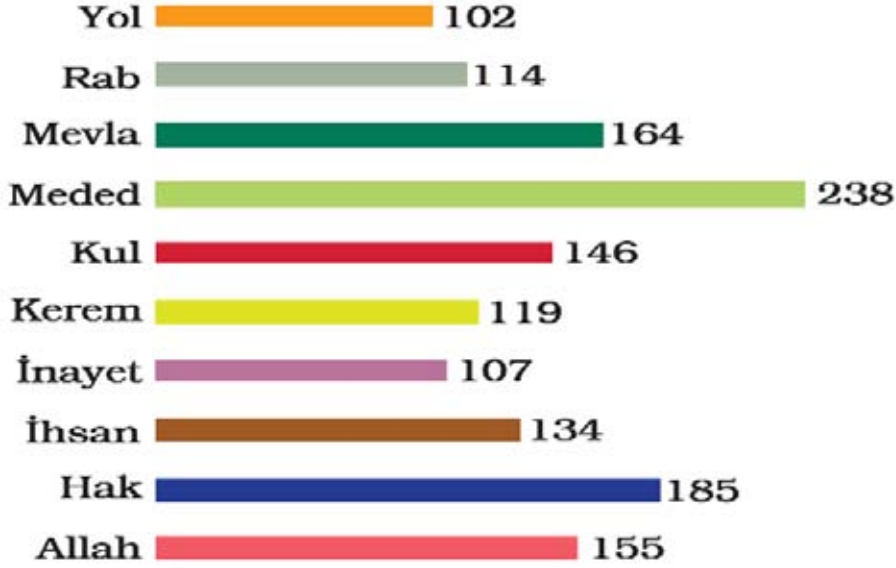
Allah	155	Hakk	185	Meded	238	Mevla	164	Rab	114
Yol	102	İhsan	134	İnâyet	107	Kerem	119	Kul	146
Toplam :1549									

En sık kullanılan terimlerin yüzdelik dağılımı

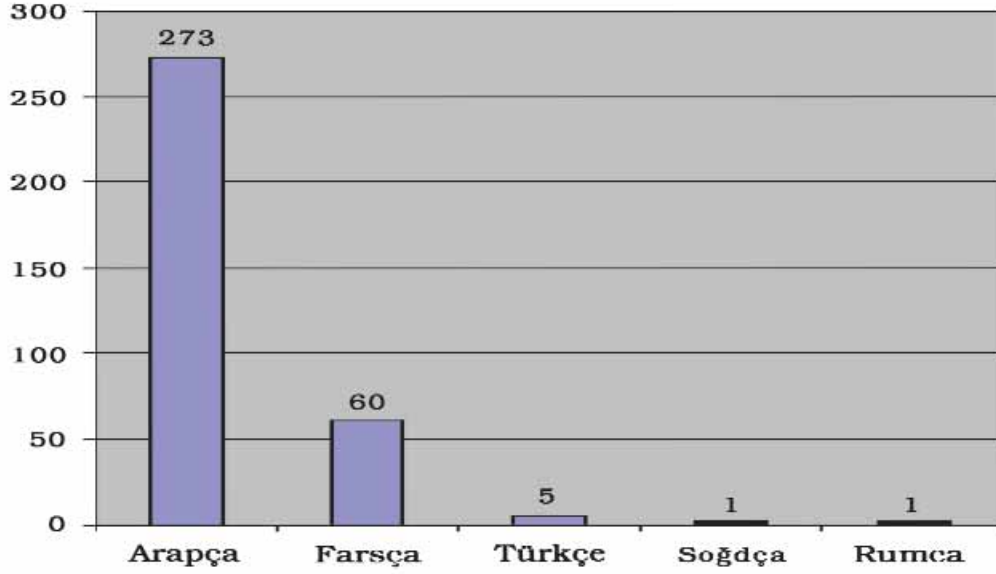
ARAPÇA TERİMLER

Abd	Abid	Adem
Âdem	Âdet	Ağyar
Ah	Ahad	Ahir
Ahval	Akil	Akl
Alef	Alem	Alim
Allah	Ama	Amel
Arif	Arş	Arz
Asl	Aşık	Aşk
Ata	Azra	Bab
Bahr	Basiret	Batıl
Batın	Bedr	Beka
Bela	Berd ü	Selam
Berzah	Bezl	Bidat
Burhan	Celvet	Cem
Cemal	Cemiyet	Cennet
Cevher	Cud	Dünya
Dürr	Ebed	Edeb
Ehl	Emr	Enaniyet
Envar	Esir	Esrar
Evliya	Evvel	Ezel
Fahr	Fakir	Fazl
Felek	Fena	Ferah
Feth	Fikr	Firak

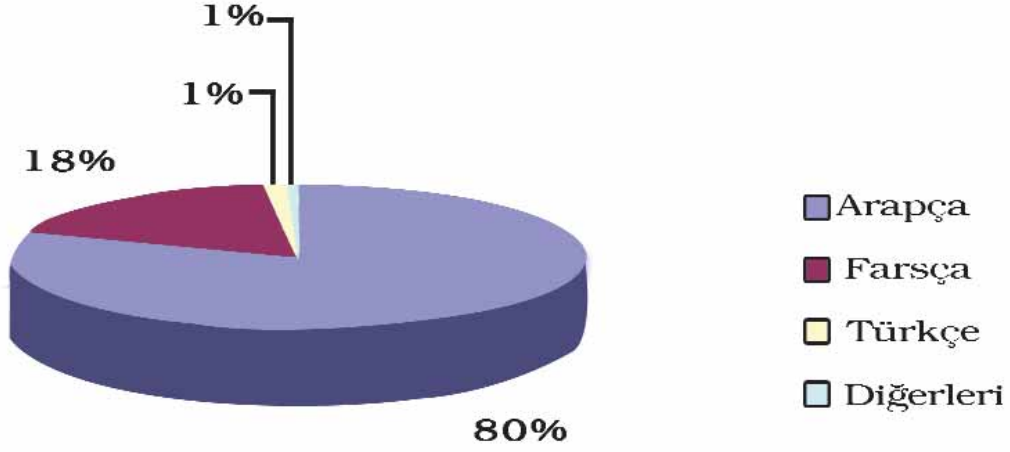
En sık kullanılan terimlerin miktarları

Firkat	Gaflet	Gam
Garib	Gark	Gayb
Gayret	Geda	Gurur
Habib	Hacet	Had
Hakikat	Hakk	Hal
Halık	Halk	Halvet
Hamd	Hasret	Hayal
Hayat	Hayr	Hayret
Heva	Heves	Hıfz
Hicab	Hidâyet	Hikmet
Himmat	Hizmet	Huzur
Hüsn	İbadet	İblis
İbret	İcabet	İhlas
İhsa	İhsan	İhtiyar
İhvan	İlm	İman
İNayet	İnsan İnsan-ı	Kâmil
İradet İrfan Kabe	Kavseyn	Kabiliyet
Kabza-İ	Kudret	Kadem
Kaf u	Nun	Kafir Kalb
Kalem	Katre	Keder
Kelam	Kemal	Ken'an
Kenz	Keramet	Kerem
Kerim	Kesb	Kesret
Keşf	Kevn ü	Mekan
Kevn	Kıyam	Kıyamet
Kibr	Kudsi	Kurb

Kullanılan terimlerin dillere göre dağılımı

Kurban	Kün	Kürsi
La	Yezal	Lahut
Lahz	Levh	Lütf
Mahal	Mahbub	Mahv
Makam	Mal	Mana
Masiva	Maşuk	Matlub
Mazhar	Mecaz	Mecnun
Meded	Mekan	Menzil
Mevc	Mevla	Mevt
Meydan	Meyl	Mihnet
Mirat	Miskin	Mizan
Muhabbet	Murad	Mübarek
Mülk	Müştak	Nazar
Nefes	Nefs	Nida
Nişan	Nur	Nübüvvet
Rab	Rağbet	Rahman
Rahmet	Reca	Refref
Reyhan	Rıza	Riâyet
Riya	Ruh	Saadet
Sabr	Sada	Sadr
Safa	Said	Salat
Salik	Savm	Sayd
Sebeb	Secde	Sefer
Selam	Selamet	Sema
Seyr	Sıdk	Sır
Sine	Siva	Sohbet

Terimlerin dillere göre yüzdeleri dağılımı

Sultan
Şahit
Şerbet
Şöhret
Taat
Tarik
Tedbir
Tesbih
Tul-i
Uzlet
Vakt
Vatan
Vehm
Vücut
Zahir
Zat
Ziya

Suret
Şefaât
Şeriat
Şuhud
Taleb
Tarikat
Tefrid
Tevfik
Emel Ucb
Vadi
Vasf
Vecd
Vesile
Yakin
Zakir
Zevk
Zulmet

Sürur
Şekl
Şeyh
Şükr
Talib
Tecelli
Terk
Tevhid
Uryan
Vahdet
Vasl
Vefa
Vird
Zahid
Zaman
Zikr
Zünnar

FARŞA TERİMLER

Afitab
Aşikar
Bâl
Bes
Buy
Can

Agah
Âyine
Bazar
Bimar
Cadu
Canan

Asan
Bad
Bende
Bostan
Cam
Cihan

Dem	Derd	Derdli
Dergah	Derun	Derviş
Derya	Dest	Didar
Dide	Dost	Duş
Düşmen	Ebr	Genc
Gül	Hak	Hasta
Hubb	Hurşid	Mert
Mey	Mihman	Mürğ
Nale	Niyaz	Padişah
Pervane	Pir	Rah
Rehber	Saye	Servi
Sevda	şah	şarap
şuride	Temaşa	Veli
Virane	Yar	Zindan
Zinde		

TÜRKÇE TERİMLER

Gönül Kul Ölüm Varlık Yol

DİĞERLERİ

Efendi :	Rumca	Uçmak <Uştmah : Soğdça
ARAPÇA :	273	
FARSÇA :	60	
TÜRKÇE :	5	
RUMCA :	1	
SOĞDÇA :	1	

TERİMLERİN DİLLERE GÖRE DAĞILIMI

Hüdâyî Divânı'nda en çok kullanılan terimlerden biri Allah kavramıdır. Allah kelimesi özel bir isimdir. Kelimenin etimolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır. Bu görüşlerden en kuvvetlisi ise kelimenin, ilah kelimesinin belirli (harf-i tarif, article) şekli olan el-İlah'dan geldiği şeklindedir. Buna göre Allah belirli olan Tanrı demektir. Dilbilgisi terimleriyle söylersek tanrı veya ilah cins isimdir. Tek başına bu kelimeler, hangi ilahın kastedildiğini göstermez. el-İlah>Allah kelimesi ise özel isimdir. Öte yandan baştaki article'ın Akad, Fenike Arapça, İbrani-ce gibi birçok Sâmi dilinde olması başlangıçta tek tanrılı din nazariyesinin doğruluğuna da delil olmaktadır.

Allah kelimesinin etimolojisiyle ilgili olarak bir diğer görüş ise bu kelimenin,

'gizlenmek, idrakin üstünde olmak' gibi anlamlara gelen 'lah' kelimesiyle ilgili olduğu şeklindedir. Lah kelimesinin başına article getirilmiş ve lamlar birleştirilerek Allah kelimesi oluşmuştur.

Allah kelimesiyle ilgili olarak çok sayıda fikir ileri sürülmüştür. Fakat bunların en kuvvetlisi yukarıda da ifade ettiğimiz gibi kelimenin, El-ilah kelimesine dayandırıldığı görüştür. Fakat buna rağmen İslam öncesi ilah kavramıyla, İslam'ın va'z ettiği Allah kavramı arasında bir birliktelik yoktur. Çünkü İslam'ın tanrı tasavvuruna göre, Allah, yokluğu düşünilemeyen bir mâbudun özel ismidir.

Allah, yaratıcının zat ismidir. İsm-i celâl, lafza-i celâl, ism-i azam. Mutlak ilah, esmâ-i hüsnanın bütün anlamlarını kendisinde toplayan gerçek ilahın ismi. Allah kelimesinde her harfin tek başına bir anlamı vardır. Elif Hakk'ın zatına, birinci lâm aklın suretine, ikinci lâm ruhun suretine, he nefsin suretine işaret eder.¹⁹ Allah kelimesini oluşturan harflerin tek başına ifade ettiği bu mana XIV. asırda Batı Türkçesi ile yazılmış İhlâs Suresi Tefsiri'nde şöyle anlatılır:

Allah adından ne kadar harf gidersek adlıktan çıkmaz. Mesela Elifi gidersek Lillah kalır, lillahi ism-i sıfattır. Eğer evvelki lâmı dahî gidersek lehu kalır. Ol dahî ism-i sıfattır. Eğer ikinci lâmı dahî gidersek Hüve kalır. Ol dahî ism-i azamdur.²⁰

Allah kavramı, Divân'da daha ziyade yalvarma ve sığınma, arz etme makamı olarak kullanılmıştır. Yine bunun yanı sıra şükür ve övgü, yardım isteme makamıyla kullanıldığını görüyoruz.

Hüdâyî yalvar **Allah'a**
Yüz ur ol ali dergaha
İren bir kalb-i agaha
Bulur matluba istidad

Bülbül güle karşı zar
Pervaneyi yakmış nar
Her kulun bir derdi var
Bana **Allah'**um gerek

Masiva hubbundan kesil
Ko her ne derse desün il
Hüdâyînin sözün Hakk bil
Gel Allah'a gel **Allah'a**

Sen kadir-i mutlaksın
İhsan edici haksın
Kullarına eşfaksın
Lütf eyle kerim **Allah**

En çok kullanılan diğer bir kelime de Rab kelimesidir. Bu kelime İbranice ve Aramicede Rebb, Akadcada ise rabû şeklinde geçer. Arapça olup olmadığı tartışmalıdır. Öte yandan bu kelimenin Mısır'da Güneş tanrısı RA'dan türediğine dair çok keskin görüşler de vardır. Bu tip keskin iddiaların bilimsel gerçeklerle temellendirilmesi gerekir. Bu yüzden sağlam deliller olmadan kesin yargılarda bu-

lunmaktan kaçınılmalıdır. Gerçi bu konuda çok daha önceden çeşitli çalışmalar yapıldığı bilinmektedir. Literatürde Muarreb'ül- Kur'an adıyla bilinen ve Kur'an'da Arapça kökenli olmayan kelimelerin bulunduğunu ileri süren bu görüşün mensupları arasında Celâleddin Suyûtî, Ebu Mansur Culyaki ve Muhammed bin Yahya gibi âlimler vardır. Hatta bu şahıslardan İmam Suyûtî, Kur'an'da Arapça kökenli olmayan 63 tane kelime tespit etmiş ve bunları El-Itkân isimli eserinde neşretmiştir. Mesela bu kelimelerden biri İbrahim kelimesidir. Yine Kur'an'ın ilk kelimesi olan 'ikra' kelimesinin temelde 'vecd ile kutsal metinleri okumak' anlamına geldiği ve bu kelimenin İbranice olduğu söylenmektedir.

Rab kelimesi Divân'da büyük ölçüde şükür, yalvarma ve yardım isteme makamı olarak geçmektedir. Bu durum bazen de 'ya Rabbenâ' örneğinde olduğu gibi hitap şeklinde kullanılmıştır.

Ya Rab Hüdâyî'yi eyle hidâyet
Kılmayata senden gayrı yarağbet
Yetmez mi kişiye pend ü nasihat
Bunda uryan gelib uryan giderler

Sensün bizi icad iden
Doğru yola irşad iden
İhsanına mu'tad iden
Ya Rabbena Ya Rabbena
Lütf ü kerem ihsan enün

Divân'da en çok kullanılan kelime meded kelimesidir. Arapça yardım anlamına gelen bu kelime, tasavvufta Allah'tan istenilen yardımı ifade eder. Buna istim-dâd denir.²¹ Hüdâyî de meded kelimesini bu anlama uygun olarak kullanmıştır.

Sana varmağa yok çarem
Onulmaz kaldı uş yarem
Meğer derd ile yalvaram
Meded senden Kerim Allah

Eyle Hüdâyî'ye nazar
Ta ola fazluna mazhar
Her muradın kıl müyesser
Kerem eyle **meded** eyle

Tevhid kelimesi de Hüdâyî'nin sıkça kullandığı terimlerden biridir. Birlik, birleşmek gibi anlamlara gelen bu kelime tasavvufta "Allah'ın zatını, aklen tasavvur edilen ve zihnen tahayyül edilen her şeyden tecrit etmek" demektir.²² Tevhid üç türdür. Tevhid-i mücerret, Hakk'ın kendi birliğini bilmesi, ikincisi bu birliğini insanlara bildirmesi, üçüncüsü ise insanların Hakk'ın birliğine şahadet etmesi. Tevhid iki türlü yaşanır. Birincisi Kusûdi Tevhid, ikincisi şuhûdî tevhid. Kusûdî tevhid, kulun iradesinin Hakk'ın iradesinde erimesidir. Burada kul, Allah'ı ve dolayısıyla Allah'ın kast ve irade ettiği şeyi ister. Başka bir ifadeyle kul fâni iradesini Allah'ın bâki iradesine tebdil eder. İkincisi şuhûdî tevhiddir. Vecd hâlinde masivayı terk ederek sâlikin sadece Hakk'ı görmesidir. İlk sûfile-

rin tevhidi budur. Buna vicdani ve zevki tevhid de denir.²³
Divan'da tevhid düşüncesinin işlendiğini görmek mümkündür.

İster isen doğru yol
Bir efendiye kul ol
Bu kesretde vahdet bul
Tevhide gel **tevhide**

Hakk yolunu ararsan
Şirk asarın sürersen
Hüdâyîye sorarsan
Tevhide gel **tevhide**

Bulmak istersen eğer Hodayı
Ehl-i **tevhide** hizmet it Hüdâyî
Yola çeken odur bay ü gedayı
Hakk'a **tevhid** ile irmiş erenler

Bütün tasavvuf ehlinin sıkça kullandığı Hakk kelimesi de Hüdâyî Divânı'nda önemli oranda kullanılmıştır. Arapça bir kelime olan Hakk kelimesi 'gerçek' anlamına gelir. Allah'ın isimlerindedir. Kul, Allah ile beraber, Allah için bulunur. Hak gerçektir, zıttı bâtıldır. Tasavvufta inkârı imkânsız gerçek demektir.²⁴ Hüdâyî, bu kelimeyi hem söz konusu anlamda hem de Allah'ın ismi makamında kullanmıştır.

Ölmezden evvel ölüben
Kalbin nur ile doluben
Hakk'ı Hodayi buluben
Baki hayata iregör

Dergah-ı Hakk'a yüz sürüb gelenler Şol ki **Hakk**'a kuldur gayra kul olmaz
'Aşık ma' şukdan gayra tapu kılmaz Bab-ı **Hakk**'dan özge bir kapı bilmez
Hakk'ın divanına durub gelenler

En çok kullanılan kelimelerden biri de yol kelimesidir. Tasavvufta Hakk'a giden ve sâliki ilahi huzura ulaştıran vasıta ve metot anlamında kullanılır. Bununla ilgili olarak tasavvufta yola girmek, yola getirmek, yol rehberi, yol göstermek, yoldaş, yoldan kalmak, yolsuzluk, yolda kalmak, yol vermek, yol vurmak, yol yordam, yol evladı, yoldan çıkmak gibi deyimler kullanılır.²⁵

Nefse uyub rah-ı Hakk'dan taşra çıkmak **yol** mudur
Kibr ü 'ucb ile adın derviş takmak **yol** mudur

Sen bu **yolu** bilmeden
Erkan edeb almadan
Sıdk ile kul olmadan
Sultan eline girmez

Hüdâyî'nin çokça kullandığı Mevlâ kelimesi efendi, şeyh, mürşit gibi anlamlara gelir. Tasavvufta müridler, kendilerini şeyhlerinin kulları yerine koyarlar ve

mürşitlerine efendi, mevlâ, seyyid gibi unvanlar verirler. Şeyh ise müridlerinden bendelerim, kullarım diye söz eder. Hüdâyî bu kelimeyi genellikle Allah kavramı karşılığında kullanmıştır.

Mevla nazar itse kula
Tevfik ider doğru yola

Hem kim ki maksudun bula Şükrün anın itmek gerek

Zaifiz isteriz kuvvet
Garibiz umarız rahmet
Senünledür sana vuslat
Meded **Mevla** meded **Mevla**

Divân'da geçen ihsan kelimesi, tasavvufta Allah'a onu görüyormuş gibi ibadet etmek, kulluğu şuurlu bir şekilde yerine getirmek gibi anlamlara gelir. Bunu gerçekleştirmek için tevbe, inâbe, zühd, tevekkül, rıza ve ihlâs gibi çok sayıda şeye ihtiyaç vardır. Tasavvufta İslam zahir, iman bâtın, ihsan ise hakikati ifade eder.²⁶ Hüdâyî, bu kavramı genellikle Allah'ın kuluna yapacağı yardım, iyilik gibi anlamlarda kullanmıştır.

Çünkü insan eyledün
Ehl-i iman eyledün
Bunca **ihsan** eyledün
Kerem eyle ya Mevla

Hudaya kıl bize fazlınla rahmet
Bulavuz ta ki cennet içre cennet
Hüdâyî kuluna eyle'inâyet
Efendüm sultanum **ihsan** senündür

En çok kullanılan terimlerden biri olan inâyet kelimesi Arapça bir kelime olup lütuf, ihsan, kayırma gibi anlamlara gelir. Tasavvufta Allah'ın kuluna yardım etmesi ve koruması manasında kullanılır. Kelimenin Divân'daki kullanımını da söz konusu anlama uygun olarak gerçekleştirmiştir.

Hakk yolunda çalış kusur itme
Nefs için kalbi bi-huzur itme
Sakın a'maline gurur itme
Cümleye asl olan '**inâyet** imiş

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin kullandığı terimlerden biri de kerem kelimesidir. Cömertlik anlamına gelen bu kelime, tasavvufta maddî ve manevî lütuflar, yardımlar, karşılıksız yardımlar için kullanılır. Hüdâyî de bu kavramı söz konusu anlama uygun olarak kullanmıştır.

Kullarına eyle nazar
Gitsün gönüllerden keder
Kalmaya varlıktan eser
YaRabbena ya Rabbena
Lutf u **kerem** ihsan senün

Kul kelimesi tasavvufta mürit, derviş gibi anlamlarda kullanılır. Hüdâyî bu kelimeyi genellikle abd'in karşılığı olarak kullanmıştır.

Kullarına rahmet it
Fazlınla 'inâyet it
Tevfik ü hidâyet it
İhsan ü kerem senden

SONUÇ

Çalışmamızda Azîz Mahmud Hüdâyî'nin kullandığı kavramları ifade etmeye çalışırken amacımız tek başına istatistiki değerler ortaya koymak değildi. Aksine Hüdâyî'deki tasavvuf düşüncesini kelimelerden hareketle tespit etmektir. Çünkü düşüncenin kıymeti doğrudan doğruya kullanılan kelimelerin niteliğinde saklıdır. Bir metnin vaaz ettiği hakikat cümle vasıtasıyla değil, kelimeler vasıtasıyla anlaşılır. Çünkü her kelime kendi derinliğinde sakladığı anlam örgüsünün yanı sıra taşıdığı medeniyet değeriyle bir hakikate işaret eder. Bu anlamda tasavvufun kurumsal bir kimlikle karşımıza çıktığı tarikat âdâbında zikrin kaçınılmaz oluşu, esas itibariyle murad edilen hakikati keşfetme amacına yöneliktir. Zira bir kelimenin tarihi serüvenini ortaya koymak, aynı zamanda o kelimenin yaşama sahası bulduğu ruh ve kültür dünyasının da ipuçlarını verir.

Din dili, özelde tasavvuf dili, üzerinde kapsamlı araştırmaların yapılması gereken bir sahadır. Aksi takdirde “mecaz halkın dilinde hakikate tebdil ederse bâtıla kapı açar” özdeyişi kaçınılmaz olacaktır. Şüphemiz olmasın ki bu durum, Sırat köprüsünü Boğaz köprüsü gibi algılayan çarpık bir zihniyet dünyasını ortaya çıkarmakta gecikmeyecektir.

KAYNAKÇA

- AKÇAY, Yusuf, *Mustafa bin Muhammed'in İhlâs Suresi Tefsiri (Giriş – İnceleme- Metin-Ekler Dizini- Sözlük – Tıpkıbasım)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, DPÜSBE., Kütahya 2005.
- AKSAN, Doğan, *Türkçenin Zenginlikleri ve İncelikleri*, Bilgi Yay., İst., 2005.
- _____, *En Eski Türkçenin İzlerinde*, Simurg Yay., İst., 2000.
- _____, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yay., Ank., 1998.
- ARAT, Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig I Metin*, TDK Yay., Ank., 1999.
- CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yay., İst., 2004.
- ERDOĞAN, Abdülkadir, “Kur'an Tercümelelerinin Dil Bakımından Değerleri” *Vakıflar Dergisi*, C.I, 1938.
- GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, MEB, İst.,
- HÜDAYÎ, Azîz Mahmud, *Divân-ı İlâhiyat*, İstanbul Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi Bölümü, 2372/2
- TDK, *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ank., 1998.
- TEKİN, Şinasi, *İştikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg Yay., İst., 2001
- TEKİN, Talat, *Türkoloji Eleştirileri*, Simurg Yay., Ank., 1997.
- ULUDAĞ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay., İst., 2001.
- ZÜLFİKAR, Hamza, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, TDK Yay., Ank., 1991.

DİPNOTLAR

1. TDK, Türkçe Sözlük, Ankara 1998.
2. Hamza Zülfikar, Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, TDK Yay., Ankara 1991, s. 22.
3. Doğan Aksan, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, TDK Yay., Ankara 1998, s. 40-41.
4. Zülfikar, a.g.e., s. 3-19.
5. Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, MEB, İstanbul, 1999, s. 113-140.
6. Konu hakkında geniş bilgi için bk., Yusuf Akçay, Mustafa bin Muhammed'in İhlâs Suresi Tefsiri (Giriş – İnceleme- Metin- Ekler Dizini- Sözlük – Tıpkıbasım), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi SBE., Kütahya 2005, Giriş s. XX-XXV, 1-8.
7. Geniş bilgi için bk., Abdülkadir Erdoğan, “Kur'an Tercümelelerinin Dil Bakımından Değerleri”, Vakıflar Dergisi, c.I, 1938, s. 48.
8. Eski Türkçede yaz-, hata et- fiili bulunmakla beraber kitabelerde kök halinde bulunmamaktadır.(yazın- (Bilge Kağan D 16-17, yazukla- Bilge Kağan D 36) Kelimenin kökü ise türevleriyle birlikte Uygur metinlerinde geçer. (Şine Usu B 5 gibi.) Bk. Doğan Aksan, En Eski Türkçenin İzlerinde, Simurg Yay., İstanbul, 2000, s.40.
9. Şinasi Tekin, İştikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler, Simurg Yay., İstanbul 2001, s. 68-69.
10. Talat Tekin, Türkoloji Eleştirileri, Simurg Yay., Ankara 1997, s.56.
11. Şinasi Tekin, a.g.e., s. 226.
12. a.g.e., s. 228-224.
13. a.g.e., s. 227.
14. Doğan Aksan, En Eski Türkçenin İzlerinde, Simurg Yay., İstanbul, 2000, s. 51.
15. Örnekler için bk., Aksan, En Eski Türkçenin İzlerinde, s. 53-59.
16. Konu hakkında geniş bilgi için bk., Aksan, Türkçenin Zenginlikleri İncelikleri, Bilgi Yay., İstanbul 2005, s. 33.
17. Süleyman Uludağ, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Kabalcı Yay., İstanbul 2001, s.7.
18. Geniş bilgi için bk., a.g.e., s. 8
19. Uludağ, a.g.e., s. 38-39.
20. Akçay, a.g.e., s. 124.
21. Uludağ, a.g.e., s. 238., Ethem Cebecioğlu, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Anka Yay., İstanbul 2004, s. 420.
22. Uludağ, a.g.e., s. 353.
23. a.g.e., s. 353.
24. Uludağ, a.g.e. s. 152. Ayrıca bkz., Cebecioğlu, a.g.e., s.241-242.
25. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz., Cebecioğlu, a.g.e., s. 713-714, Uludağ, a.g.e., s. 379-380.
26. Uludağ, a.g.e., s. 180., Cebecioğlu, a.g.e. s. 299.

Bursa'dan İstanbul'a Revân Olan Dervişler

PROF. DR. MUSTAFA KARA

Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Şehirleri, medeniyetlerin “olmazsa olmaz” şartı haline getiren âlim, arif ve sanatkârlardır. Her medeniyette olduğu gibi Osmanlı şehirlerinde de bu insanların cevelân etmesi, değişik bölgelerden farklı bilgiler alması, farklı mekânlara değişik bilgiler sunması söz konusudur.

Bağdat'tan Bosna'ya, Kahire'den Kazan'a kadar uzanan bölgelerde ortak Osmanlı kültürünün hakimiyetini görmek mümkündür. Bu kültürün de iki temel belirleyicisi vardır: İslâm Dini ve Türk Dili. Bu trafiği teşvik eden ilim, fikir ve sanat hayatını destekleyen siyasî iradeyi de unutmamak gerekir.

Burada ilk başkent Bursa'dan son başkent İstanbul'a doğru olan “irfan koşusu”na temas edilecek ve bu koşuya katılan yüzlerce sufiden Aziz Mahmud Hüdâyî ile birlikte bir-kaç kişi kısaca tanıtılacak ve Bursalı Mehmet Tahir'le perde kapatılacaktır.

1-Şeyh Vefa (öl.896/1491)

Aslen Konyalı olan ve Bursa'da Abdülatif-i Kudsi'nin yanında tasavvufî terbiyesini tamamlayan Şeyh Vefa, XV. yüzyılın İstanbul'unu aydınlatan “renkli” şahsiyetlerden biridir. Şeyh Vefa Tekkesi akademik ve bürokratik dünyanın en meşhurlarını ağırladığı gibi şair ve müsiķişinasların da soluklandığı yer halini almıştır.

Evvel tevhidi zikret

Sonra cürmünü fikret

mısrarlarıyla başlayan manzumesi meşhurdur. Şu şiiri de bestelenmiştir:

Bâl ü perden geçmişem bir dâneyim

Yanayım ey şem-i rûşen yanayım

**Düşmüşem aşkın oduna ta ezel
Kendi düşen ağlamaz vardır mesel**

**Ta ebed yanmak bana oldu mahal
Yanayım ey şem-i rûşen yanayım**

Molla Husrev, Molla Güranî, Hocazade, Muslihuddin Halife, Zenbilli Ali Efendi gibi devrin büyük şahsiyetleriyle İstanbul'un ilim ve irfan kozasını örenlerden biri olan Şeyh Vefa'nın en önemli dostlarından biri de Sinan Paşa'dır.¹ Hem yönetimin hem ilmin hem de sanatın en üst noktalarında dolaşan Sinan Paşa aynı zamanda mütevazı bir dervıştır. Tazarrunâme isimli meşhur eserinde XV. yüzyılın müsec-ca nesriyle mürşidine hitaben söylediği sözlerin bir kısmını okumakta yarar var.

**Bir Mesih-dem'sin ki, âleme hayat virürsin
Demidür ben kuluna dahi bir demün irişe**

**Bir Îsâ-nefessin ki, her hasteye necât virürsin
Vaktidür ki ben hasteye dahi nefesün yitişe**

**Ömürden bakiyye var iken yitiş bana
Bu hâl ile ölmedin iriş bana**

**Cûdun denizi cihâna aktı, n'ola ben kemtere bir katre irişse
Mihrün güneşi âlemi tuttu, n'ola ben zerreye bir şu'le yitişe**

**Maksûd muhabbet ise, uşta gönül katımda
Murâd irâdet-ise irâdetüm elünde**

**Eğer bana riyazât gerekse, riyazâta himmet it
Ve eğer benden isti'dâd istersen, isti'dâda meded it**

**Eğer gönülde cila gerekse, gönül pasını sen aç
Ve eğer kalbde safâ gerekse, safâ kapısını sen aç**

**Eğer dünyayı terk gerekse, sen beni terk itme
Ve eğer gönül evi pâk gerekse, sen gönlümden gitme**

**Gönüller, mi'mârisin, yıkık gönlümi sen yap
İhtiyarum sana virdüm, hevâ kapısını sen yap**

**Dil hastesiyem, ilacı senün katunda
Gönül mecrûhıyam, merhemi hazretünde**

**Maraz ne kadar eski-y-ise, tabîb hâzık olıcak şifa bulur
Derd ne kadar olumaz-ise, hekim üstâd olacak devâ bulur**

**Demidür, himmet gerek, şâyed inâyet irdi ola
Vaktidür, ikdâm gerek, bâşed hidâyet yitişti ola**

**Demlerün var ki, bir dem ursan diledüğün idersin
Vakitlerün var ki, bir nefes itsen istediğin işlersin**

**N'ola bir demünde bu ben bendeni yâd itsen
Ne var bir nefeste bir sınık gönlü âbâd itsen²**

Aziz Mahmud Hüdâyî Hz. tasavvufî terbiyesini ikmâl ettiği Üftade Dergahı

2-Azîz Mahmud Hüdâyî (öl.1038/1628)

Şereflikoçhisarlı olup, Bursa'da Üftade'nin yanında tasavvufî terbiyesini ikmâl ettikten sonra İstanbul-Üsküdar'da kurduğu dergâh ile bütün Osmanlı dünyasına hitap eden Azîz Mahmud Hüdâyî ilim, irfan ve sanât hayatımızın önemli şahsiyetlerinden biridir. Şeyh Vefa Zeyniyye tarikatının payitahttaki ilk temsilcisi olduğu gibi Şeyh Hüdâyî de Celvetiye'nin bu şehirdeki ilk müşdidir.

Yöneticilerle kurduğu sıcak ilişkiler sebebiyle "Sultanların Sultanı" unvanını alan Hüdâyî şiir ve musikî tarihimizin de vazgeçilemezlerinden biri olmuştur.

Bestelenen pek çok eserlerinin varlığı bilinmektedir. Bu manzumelerin ana konularından biri de zikrin, zikrullahın, zikir meclislerinin esrarı ile ilgilidir. İşte "zikrullâh ile" redifli şiirleri:

**Diller aceb hayrân olur
Esrâr-ı zikru'llâh ile
Yollar beğim âsân olur
Âsâr-ı zikru'llâh ile**

**Nefsin hevâsından kesil
Zikr eyle Hakk'ı muttasıl
Saykallanır mir'ât-ı dil
Tekrâr-ı zikru'llâh ile**

**Ger ister isen kurb-ı Hak
Al ehl-i irfândan sebak**

Geldi zuhûra her varak
Eşcâr-ı zikru'llâh ile

Ref' olsa zulmânî hicâb
Dilden giderdi ıztırâb
Yap yap gönül kasrını yap
Mi'mâr-ı zikru'llâh ile

Zikri bulup halb-i metîn
Muhkem tutar ehl-i yakîn
Dâ'im eder i'lâ-yı dîn
İzhâr-i zikru'llâh ile

İsterse ger kalbin safâ
Zikr eyle Hakk'ı dâ'imâ
Bîmâr olan bulur şifâ
Tîmâr-ı zikru'llâh ile

Dilden kederler dûr olur
Mahzûn olan mesrûr olur
Zulmet Hüdâyî nûr olur
Envâr-ı zikru'llâh ile

* * *

Zulmet konağın geçe gör
Envâr-ı zikru'llâh ile
Âb-ı hayâtı içe gör
Enhâr-ı zikru'llâh ile

Ağyârı sürmek kasdın et
Maksûda ermek kasdın et
Mahbûbu görmek kasdın et
Her bâr-ı zikru'llâh ile

Derdin devâya erişe
Kalbin safâya erişe
Lutf u atâya edişe
Îsâr-ı zikru'llâh ile

Gâlib olup zikr-i Hudâ
Gitsin nazardan mâsivâ
Ratbû'l-lisân ol dâ'imâ
Güftâr-ı zikru'llâh ile

Sâdık ola ger aşk eri
Olur hakikat mazharı
Nusret bulur dîn askeri
Serdâr-ı zikru'llâh ile

Zikr ile mezkûra eriş
Geç Hûriden nûr'a eriş
Bir kenz-i mestûra eriş
İzhâr-i zikru'llâh ile

Kim ki ola sıdk ile kul
Mevlâ'sını unutmaz ol
Bulur Hüdâyî Hakk'a yol
İksâr-ı zikru'llâh ile

Handân olur ma'nâ gülü
Âsâr-ı zikru'llâh ile
Şevke gelir cân bülbülü
Gülzâr-ı zikru'llâh ile

Servi-asâ cânân olur
Cân mazhar-ı irfân olur
Kalbin bahâristân olur
Ezhâr-ı zikru'llâh ile

Kün zâkire'r-Rabbi'r-Rahîm
Hazâ sırâtün müstakîm
Zâkir bulur bâkî na'im
İksâr-ı zikru'llâh ile

Tûbâ li kavmin zâkirîn
Büşrâ bî-envârî'l-yakîn
Kuvvet bulur ashâb-ı dîn
Ensâr-ı zikru'llâh ile

Tevhîd ile aġyârı sür
Vahdet sarâyında otur
Hısn-ı dili hıfz ede gör
Dizdâr-ı zikru'llâh ile

Kılma sivâya iltifât
Tâ kim tecellî ede zât
Dil-teşnesi bulur hayât
Enhâr-ı zikru'llâh ile

Çün mevce geldi bahr-i cûd
Buldu bu âlemden vücûd
Hakk'ı Hüdâyî kıl şühûd
Envâr-ı zikru'llâh ile

Zâkir safâya erişir
Envâr-ı zikru'llâh ile
Tâlib Hudâ'ya erişir
İksâr-ı zikru'llâh ile

Zikri mükerrer ede gör
Bir Hacc-ı ekber ede gör
Kalbin mu'attar ede gör
Attâr-ı zikru'llâh ile

Âşık olan cânânına
Girmiş fenâ meydânına
Ermiş Hakk'ın ihsânına
Âsâr-ı zikru'llâh ile

Tasdîk ile îmâna er
Tahkîk ile irfâna er
Bir bahr-i bî-pâyâna er
Enhâr-ı zikru'llâh ile

Açan hüviyyetden kapu
Zevk ile olmuş hande-rû
Zâhir olur izmâr-ı Hû
İzhâr-ı zikru'llâh ile

Kesretde vahdet bul beğim
Bâkî sa'âdet bul beğim
Sırr-ı hakikat bul beğim
Tekrâr-ı zikru'llâh ile

Bel bağlayanlar hizmete
Tâlib olanlar vuslata
Ermiş Hüdâyî vahdete
Esrâr-ı zikru'llâh ile

3- Gavsî Ahmed Dede (öl. 1109/1697)

Bursa'nın ruhâniyetinden beslenerek İstanbul'a hicret eden Mevlevîler de vardır. Bunlardan biri Bursa Mevlevîhânesi postnişini Sâlih Dede'den (öl. 1073/1662) feyz alan ve 1676 yılında Galata Mevlevîhânesinde şeyh olan Gavsî Ahmed Dede'dir.

Ahmed Bîcân'ın torunlarından ve Nâyî Osman Dede'nin kayınbiraderi olan Dede, Selanik'ten Horasan'a kadar geniş bir coğrafyayı gezip görerek seyr u sülûkünü tamamlamış İtrî gibi bir çok zevatın yetişmesinde emeği olan bir dervîştir. Divan sahibi bir şair olan ve 21 yıl Galata Mevlevîhânesi'nde postnişin olarak hizmet veren Dede'nin vefatına şu mısra ile tarih düşülmüştür:

“Devrân kodu Ahmed Dedesiz tekyemizi hayf”

4-İsmail Hakkı Bursevî (öl. 1134/1725)

Bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan Aydos'da doğan, İstanbul'da Atpazarlı Osman Efendi'nin yanında tasavvufî hayatın inceliklerini öğrenen İsmail Hakkı

Bursevî Hüdâyî'den yaklaşık bir asır sonra vefat eden bir dervîştir. Bursa'da kurduğu dergâhın haziresinde medfun olan Bursevî de yolu Üsküdar'a düşenlerdendir. Hüdâyî ile aynı tarikata mensub olan İsmail Hakkı, altı asır içinde Bursa'da yaşayan mutasavvıfların en velûdu, en çok eser verenidir.

Ali Namlı'nın tesbitlerine göre Bursevî aşağıdaki eserlerinin yazımını Üsküdar'da tamamlamıştır:

- 1-Tuhfe-i İsmailiye
- 2-Risaletü'l-Hazarat
- 3-Tuhfe-i Haliliye
- 4-Tuhfe-i Ataiye
- 5-Kitab-ı Kebir
- 6-Kitabu'z-Zikri ve's-Şeref
- 7-Kitabu's-Sülük (Tuhfe-i vesimiye)
- 8-Şerh-i Ebyât-ı Fusûs
- 9-Risale-i Huseyniye
- 10-Tuhfe-i Bahriye
- 11-Kitabu Hucceti'l-Bâliğa
- 12-Şerhu Şuabi'l-ıman
- 13-Tuhfe-i Hasekiye
- 14-Kitabu'l-Hakkı'Sarih ve'l-Keşfi's-Sahih
- 15-Vesiletu'l-meram
- 16-Kitabu nakdi'l-hâl
- 17-Kenz-i Mahfî
- 18-Risale-i Bahaiye
- 19-Tuhfe-i Ömeriye
- 20-Şerh-i Kelime-i Tevhid
- 21-Muteferrikât-ı Şeyh Hakkî
- 22-Kitabu Müzili'l-ehzân³

Bursevî Celvetî bağında açan “gül”ü ifade ederken Emir lakabıyla mürşidine işaret etmektedir:

**Celvetî bağında üç gül hasıl olmuştur, fakat
Biri Üftade biri Mahmud, biri Emir**

**Birisi Bursa birisi Üsküdar âsûdesi
Biri İstanbul'da halâ mesned-i sıhhatde mir**

**Ol kadar bu üç vücûdun nefhası faş oldu kim
Alemin tuttu meşâmın Hakkı, hoş-büy-ı abîr⁴**

5- İzzeddin Efendi (öl.1153/1740)

Kadiriye'nin kolu Eşrefiye'nin Bursa'daki İncirli dergâhında şeyh olan İzzeddin Efendi seyr u sulukünü babası Eşref-i Sâni'nin (öl.1109/1697) rehberliğinde ta-

mamlamıştır. Enisü'l-Cinan isimli tefsirin sahibi olan (BEEK, Genel, no.976) İz-zeddin Efendi İstanbul'da vefat etmiş Tophane'de bulunan Kadiriâne'nin haziresine defnedilmiştir.

Yadigâr-ı Şemsî'de yer alan 5 üç şiiri şöyledir:

**Baş u cânndan geçmedikçe vaşl-ı cânân isteme
Cevre mahrem olmadıkça neyl-i ihsân isteme**

**Sinene sûrâh açup ney gibi nâlân olmadın
Hâlet-i 'aşkla her dem zâr u efgân isteme**

**Olmadıkça teşne-dil sen tâ-be 'aşk-ı Hakla
Gerd-i havz-ı kevşer vaşlında cûlar isteme**

**'İzziyâ sen geç kamudan 'aşkla dil-dâde ol
yâr-ı bâkiye anun gayrına 'irfân isteme**

**Zikr ile 'âşık gül-'izâr oldu
Tâze ter-i gönli nev-bahâr oldu**

**Şevkle dâ'im nâleler eyler
Şerbet-i 'aşkdan çün humâr oldu**

**Her seher inler nâleler eyler
Gül-şen-i 'aşkda ol hezâr oldu**

**Künc-i fûrkatde bir fakîr iken
Vuslata irdi şehsüvâr oldu**

**Kodı ağıyârı buldı dil-dârı
Gördi ol yâri bî-karâr oldu**

**Allah'ın adın 'âşık andıkça
Zikrine zâhid şerm-sâr oldu**

**Hakk'a uyanlar sırrı tuyanlar
'İzziyâ anlar yâre yâr oldu**

Şu nutk da hîn-i irtihâllerinde nezdlerinde bulunduğu mervîdir:

**Şâh-ı iklîm-i velâyetdir gürûh-ı Kâdirî
Râh-ı 'aşkda zü'l-kerâmetdir gürûh-ı Kâdirî**

**Cümle erbâb-ı tarîkat bülbül-i şûrîdedir
Anlara bâğ-ı letâfetdir gürûh-ı Kâdirî**

**Dâmenin tutmuş bular Sultan Abdülkâdir'in
Mazhar-ı feyz-i hidâyetdir gürûh-ı Kâdirî**

**Zîr-i pâk-i mühr-i şeyhde bir Süleymân her biri
Anlara 'avn u inâyetdir gürûh-ı Kâdirî**

Bâde-i ‘aşk-ı İlahî ile mest olmuş bular
Mefhar-ı lutf-ı sa’detdir gürûh-ı Kâdirî
Âştân-ı Kâdirîye sür yüzün anlardan ol
‘İzziyâ sâhib-i selâmetdir gürûh-ı Kâdirî

Mehmed Emin Kerkûkî’nin Dostları:

İsmail Hakkı gibi Bursalı olmadığı halde Bursalı Mehmet Emin Efendi diye meşhur olan Kerküklü mürşidin yanında yetişen zevatın bir kısmı da İstanbul’da “postu sermiş” ve insanların gönül hastalıklarına su serpmiştir.

Kerkûkî’nin ilk Osmanlı başkentindeki Emîniye dergâhından feyz alan⁶ bu insanlar Mevlevî kültürüyle Nakşibendî kültürünün muhteşem terkiibini yapan Mesnevihan Nakşilerdir. XIX. yüzyılın dikkat çekici terkiiblerinden biri olan bu hamle Tasavvufî tefekkür açısından da önemli neticeler doğurmuştur.

1. Ali Behcet Efendi (öl. 1238/1822)

Üsküdar-Selimiye Nakşibendi dergâhının şeyhi idi. Aynı yerde medfundur. Divân’ı vardır. Çeştiye ve Nakşibendiye ile ilgili eserlerin sahibidir.

2. Hüsameddin Efendi (öl. 1280/1863)

Hasîrîzade Sadi Dergâhının son şeyhi Elif Efendi (öl.1927) Tenşîtu’l-Muhibbin adlı eserinde (İst.1342) Eyüp Hâtuniye dergâhı şeyhi Hüsameddin Efendi’yi tanıtır.⁷

3. Neş’et Efendi (öl.1238/1823)

Edirneli’dir. Divân’ı 1252’de Bulak’ta basılmıştır.

Cemalin matlub u cân u cihandır ya Resulellah
Der’în dâru’l-eman-ı ins ü cânıdır ya Resulellah

Teşehhüdde der-engüş-t-i şehadet mucizatına
Ki mi’racın müşarün bi’l-benândır ya Resulellah

Zaman-ı devletinde intisab-ı dergahın asân
Ne müşkil şimdi kim âhir zamandır ya Resulellah

Meded dil-teşne kaldım Kerbelây-ı vâdi-i gamda
Zülal-i tığ-ı aşkın ile kandır ya Resulellah

**Tamam ihsan u rahmin ey Nebiyyu'r-rahme vaktidür
Aman zira zaman âhir zamandır ya Resulellah**

**Kerem kıl müjde-i vaslınla lutf it ey şeh-i devran
Gaminla Neşet'in kâr ı yamandır ya Resulellah**

4. Mustafa Vahyî Efendi (öl.1233/1817)

**Bahane-cûy-ı fırsat olduğum yâre duyurmuşlar
Nifak itmişler amma manevî himmet buyurmuşlar**

**Bu rütbe bî-vefâlık eylemezdi ol kerem-pişem
Seni sevmez diyu tağlt eder bazı kudurmuşlar**

**Çekilmez gerçi gummaze-i aşkı ol kaşı yaylar
Ne halde sehm endâz-ı kader bu güne kurmuşlar**

**Dayanmaz ol kadar mızrab-ı nâz u çevre sultanım
Derunum sâz-ı nâsazım kulağın pekçe burmuşlar**

**Nevâl-i vuslat-ı bâr-i mecaza kalmadı havas
Bihamdillah dil-i teşnem hakikatle doyumuşlar**

**Bilenler genc-i bâr-aver olur bâd-ı heva her dem
Bu divan-ı Süleymanî'de bilmezler duyurmuşlar**

**Ser-i a'daya meydan-ı ser-i kûyın iderdim teng
Semend-i bâd-ı pây-ı himmet-i vahyî'yi yormuşlar**

5. Mehmet Tâhir Efendi (öl. 1344/1925)

Türk tarihinin önemli bir bölümünü meydana getiren Osmanlı asırlarında yaşayıp, kalem tutan, eser veren herkesi biyografi ve bibliyografyalarıyla tanıtan kişi kimdir diye bir soru sorulursa cevabı tek kişidir: Bursalı Mehmet Tahir Efendi. Aslında onun yaptığı işi daha önceki asırlarda yapan meslektaşları vardı. Fakat onun Osmanlı Devleti'nin son yıllarını idrak etmesi, hepsinden istifade ile bu hayırlı faaliyete nokta koyma imkanını ona verdi.

1861 yılında Bursa'da doğdu. Tahir Efendi'nin babası Belediye kâtibi Rifat Bey'dir. 1875'de Bursa Askerî İdâdîsi'ne başlamış, 1880'de Harbiye'ye gitmiştir. Bursa'nın uhrevî ve mistik atmosferi onu etkilemiş, askerî liseye devam ederken tasavvuf erbabıyla ilişki kurmuş, özellikle Muhyiddin İbn Arabî'ye mahabbet beslemeye başlamıştır.

İstanbul'da Harbiye'de okurken aynı arayışları sürdürmüş ve Tibyan yazarı Harîrîzâde (öl. 1882) ile tanışması Melâmî neşveyi daha yakından tanımasına sebep olmuştur. Mezuniyetten sonra Manastır Askerî Rüştiyesi'ne coğrafya mualimi olarak tayin edilmesi ona bir başka kapı daha açtı: Mürşidi Harîrîzâde'nin mürşidi üçüncü dönem Melâmîlerinin piri kabul edilen Muhammed Nûru'l-

Bursalı Mehmet Tahir beyin Kabri

Arabî (öl. 1888) ile tanışmak ve ondan icâzetnâme almak. Üsküp Askerî Rüşdiyesi'nde görevine devam eden Bursalı Mehmet Tahir, biyografi çalışmalarının ilk ürününü yayınladı: (Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetler, İst. 1897)

Manastır Askerî Rüşdiyesi'ne müdür olarak dönmüş ve gençlik yıllarından beri gönlünde taht kuran şahısla ilgili eserini yayınlamıştır: (Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddin-i Arabî, İst. 1898) Yüzyılı aşan bir zamandan beri biz ve bütün ilim âlemi onun eserlerini kullanarak önünü açmakta ve aydınlatmaktadır.

101 sene önce 1904'te Selânik Askerî Rüşdiyesi müdürlüğüne getirildi. Bu arada bazı siyâsî cemiyetlerde aktif rol aldı. II. Meşrutiyetle birlikte İttihat ve Terakki partisinden Bursa mebusu olarak, 1908'de açılan Meclis-i Mebusan'a katıldı. 1911'de partisinden ayrıldı. 1914'te yarbaylıktan emekli oldu.

Artık Bağdatlı İsmail Paşa'nın, İsmail Saib Hoca'nın, Ali Emirî Efendi'nin İbnülemin Mahmut Kemal'in, Ahmed Tevhid ve Fâik Reşad gibi zevatın bulunduğu bir şehirde idi. Bu ona yetiyordu. Bir ara Topkapı Sarayı Kütüphanesi müdürlüğü de yapan Mehmet Tahir nihâyet uzun yıllardan beri rüyasını gördüğü büyük projenin ilk halkasını ortaya koydu. I. Cihan Savaşı devam ederken Osmanlı Müellifleri'nin birinci cildini yayınladı. II. Cild 1922 yılında basılırken hasta idi ve bastırmak için maddî imkânı da yoktu. Askerî Rüşdiyesi'nde talebesi olan Gazi Mustafa Kemal Paşa II. Cildin ikinci kısmından 500 adet -yardım olmak üzere- satın aldı.

28 Ekim 1925'te Zeyneb Kâmil Hastahanesinde vefât etti. Üsküdar'da Azîz Mahmud Hüdâyî Dergâhı haziresine defnedildi. (10 Rebûlâhir 1344/ 29 Teşrin-i Evvel 1341)

Üç ciltlik Osmanlı Müellifleri'nde 1691 kişi hayat ve eserleriyle tanıtılmıştır. Bunların 288'i mutasavvıf, 465'i diğer dinî ilimlerin mensubu, 610'u şâir, 237 tanesi tarihçi, 84'ü tıp, 107'si de riyâzî ilimler sahasında eser vermiş şahsiyetlerdir.

Basılan diğerk bazı eserleri şunlardır:

1. Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn Arabî (İstanbul 1316)
2. Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli (İstanbul 1316)
3. Meşâyih-i Osmâniyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli (İstanbul 1318)
4. Ulemâ-yi Osmâniyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli (İstanbul 1321)
5. Müverrihîn-i Osmâniyeden Ali ve Kâtip Çelebi'nin Terceme-i Hâlleri (Selanik 1322)
6. Aydın Vilâyetine Mensub Meşâyih-i Ulemâ, Şuarâ, Müverrih ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli (İzmir 1324)
7. Ahlak Kitaplarımız (İstanbul 1325)
8. Nazar-ı İslâm'da Fakr (İstanbul 1330)
9. Hacı Bayrâm-ı Velî (İstanbul 1329)
10. Siyasete Mûteallik Âsâr-ı İslâmiye (İstanbul 1332)

Basılan basılmayan eserleri ve hayatı hakkında geniş bilgi almak isteyenler Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin VI. cildinde yer alan ve Bursalı Mehmet Tahir gibi gece gündüz bir arı gibi çalışan edebiyat tarihi profesörü Ömer Faruk Akün hocamızın ilgili maddesini okumaları gerekir.

Kültür köprülerimizden yaşayanlara selâm, vefât edenlere rahmet olsun!

Tasavvufî neşvesini anlatan şiiri ile kendisini biraz daha yakından tanımaya çalışalım:

MUHAMMES

Sanma ey zâhit bizi kim öyle hor ü ahkârız
Bizler, ol âyine-i âlem-nümâ-yı ekberiz
Talibân-ı feyz-i Ahmed, bendegân-ı Haydarız
Nakşibend suretteyiz; lâkin Melâmi meşrebiz
İsm-i zâtı her nefes tekrar eden hak mezhebiz

İsm-i zâhir mazhariyle dehre seyrân eyledik
Himmet-i mürşid ile ışk sahasında cevân eyledik
“Men ‘arefe” dersinde hattâ kesb-i ikân eyledik
Nakşibend sûretteyiz; lâkin Melâmi meşrebiz
İsm-i zâtı her nefes tekrar eden hak mezhebiz

İhtiyarın selbedib; anla, bizim mişvârımız;
Kim sıfât ü zât-ı hakkı derk ve rü'yet kârımız
Yoksa hâriçten bilinmez dahl ile etvârımız
Nakşibend sûretteyiz; lâkin Melâmi meşrebiz
İsm-i zâtı her nefes tekrar eden hak mezhebiz

Zâhidâ, erbâb-ı gaffet sandığın, lâ-şüphe sen,
Dahledip kürsüde halkın boyuna takma re'sen,
Şuğl-i uşşâk manevîdir, ne bilir erbâb-ı fen?..
Nakşibend sûretteyiz; lâkin Melâmi meşrebiz

İsm-i zâtı her nefes tekrar eden hak mezhebiz
Kisve-i 'ışkî mülebbes hırka vü şâl istemez
Mekteb-i irfânda tahsîl eyliyen kâl istemez
Hulk-ı Hakk'ın gayrisinden başka bir hâl istemez,
Nakşibend sûretteyiz; lâkin Melâmi meşrebiz
İsm-i zâtı her nefes tekrar eden hak mezhebiz

Kesret-i eşyâyı sanma vahdete mâni olur
Böyle bir efkâra hâşâ ehl-i dîl kâni olur
Zât-ı Hakk eşyayı her demde bütün câmî olur
Nakşibend sûretteyiz; lâkin Melâmi meşrebiz
İsm-i zâtı her nefes tekrar eden hak mezhebiz

Bunca envâ-ı ulûmun noktadır hep masdarı
Böyle fermân eylemiştir zât-ı vâlâ Hayderi
Bâ-yı bismillâhtır ancak ehl-i Hakk'ın ezberi
Nakşibend sûretteyiz; lâkin Melâmi meşrebiz
İsm-i zâtı her nefes tekrar eden hak mezhebiz

Söylenen nutku bilir ehl-i kemâl gâyet iyân
Zümre-i uşşâka vâzıhtır bu sözler her zaman
Tahirâ hatm-i makal et, eyle ikmâl-i beyân
Nakşibend sûretteyiz; lâkin Melâmi meşrebiz
İsm-i zâtı her nefes tekrar eden hak mezhebiz⁸

Mevlevî Ahmed Remzî Dede vefatına şu tarihi düşürmüştür:
Bursalı Tahir Bey'in geldi zaman-ı rihleti
İftirâkı eyledi ashâb-ı ilm-i dert-nâk
Namını asârı ibkâ etti bu tarihte
“Gitdi Tahir Bey fenâdan Hakk'a elhâk pir-pâk”

1343

Mezar taşı on sene sonra Atatürk tarafından yeni harflerle yaptırılmıştır.

DİPNOTLAR

¹ 1941 yılında Şeyh Vefa ile ilgili bir eser neşreden Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Müdürü Abdülkadir Erdoğan eserine şu cümle ile başlıyor: “Şu küçük eserin basın ve yayınında lütuflarını esirgemeyen CHP İstanbul vilâyeti idare heyetine burada şükran borcumu ifa etmeyi bir vecibe bilirim.

² Tazarrunname, nşr. Mertol Tulum, Ankara 2001

³ Ali Namlı, İsmail Hakkı Bursevî, 106, (İstanbul 2001) Bursevî'ye göre Mekke, Medîne ve Kudüs'ün dışında İslâm (Osmanlı) medeniyetinin en önemli mekânları şunlardır: Şam, Bağdat, Kahire, Konya, Kıbrıs, Bursa, İstanbul, Edirne, Sofya.

⁴ Divan, nşr: Murat Yurtsever, Bursa 2000

⁵ Bursa Dergâhları, nşr: Mustafa Kara- Kadir Atlansoy, İstanbul 1997, s.100-101

⁶ Kerkukî ve Emîniye Dergâhı için bk. Bursa Dergâhları (Yadigâr-ı Şemsî); Banu Demirağ, Manolyanın Kökleri, İstanbul 2000.

⁷ Geniş bilgi için bk. Hür Mahmud Yücer, Eyüpte Hâtuniye Tekkesi, Tasavvuf, sy. 10 (2003)

⁸ Kara, Mustafa, Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri, İstanbul 2002, 116-117. Mehmet Tahir'le ilgili olarak Fatma Korkmaz'ın hazırladığı bitirme tezi fotoğraflarla zenginleştirilerek torunu Polat Bengiserp tarafından neşredilmiştir (İstanbul 2003).

Pîr-i Lâlezârî Mahmud Üsküdârî

F E R D A O L B A K M A Z A K

Araştırmacı - Yazar

Mutasavvıf, şair ve musikîşinas olan Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri, aynı zamanda İstanbul lâlesinin yetiştirilmesine öncü olmuştur. Lâle yetiştirilmesini teşvik ve tavsiye etmiştir, yani İstanbul lâlesi ve lâlecilerinin pîridir.

Tarihimizde lâle, bahçelerimizin ve sanat eserlerimizin en güzel ziyneti olarak yerini almıştır. Türkler bahçelerinde lâle yetiştirmişler ve çeşitli yerlere bu çok sevdikleri çiçeği nakşetmişlerdir.¹

Sert Asya kışlarının ardından karların altından fıskıran lâle, Türkler için hayat ve bereket ifade eden bir simge halini almış ve baharın müjdecisi olmuştur. Lâle, XI. ve XII. yüzyıllarda Orta Asya'dan Karadeniz kıyılarına ve batıya doğru yayılmıştır. Kafkaslardan Yakınoğu'ya taşınarak bahçeleri doldurmuştur.²

Çiçek sevgisi ve merakı, Osmanlı Türklerinde, köylüsünde, kentlisinde ortak ve yaygın bir tutkudur. Çiçeklerle ilgili kitaplarda yer alan yüzlerce ismin ne işle uğraştığına baktığımızda, devrin padişahından başlayıp sadrazamlara, vezirlere, kaptan-ı deryalara, şeyhülislâmlara, ulemâya, tarikat şeyhlerine, şairlere, zenaat ehline ve halkın her sınıfına kadar sıralandığını görürüz.³

Lâleye verilen önemin en büyük sebebi, "lâle" kelimesinin yazılışıyla "Allah" yazılışında aynı harflerin kullanılmasıdır. Allah, hilâl ve lâle kelimelerinin aynı harflerle yazılması ve ebced hesabıyla aynı değeri taşıması, lâleyi Allah kelimesini temsil eder hale getirmiş, maddî ve mânevî değerini arttırmıştır. Bu harflerin hiç birinde nokta kullanılmadığından, ünlü lâlezârîler lekeli lâleleri makbul saymazlardı. Bu yüzden lâle yetiştirilmesine aşırı önem verilmiş, cami, çeşme, mezar gibi yerlerin süslenmesinde ve Türk süsleme sanatında yüzlerce üslupta yer almıştır.⁴

Lâle tek soğandan, yalnızca bir dal ve tek bir çiçek verdiği için Allah'ın birliğini temsil eder ve görünüşü tevhid simgesi olan elif harfine benzetilir.

Takvîm'ül-Kibar'da, lâlenin kudsiyeti bizzat Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri'nin ifadesiyle şöyle anlatılır:

“Lâle kelimesini oluşturan harfler ism-i Celâl harfleri ile karşılaştırılırsa aynı olduğu görülür. Bundan dolayı lâle yetiştirmeye büyük ilgi vardır. Bu çiçeğe dikkatlice bakılırsa Hakk’ın nice mânevî sırları müşâhade edilir. Hatta, manevî değerinin diğer çiçeklerden üstün olduğu o kadar açıktır ki, râğbet olunan temiz ve güzel bahçelerle havası güzel topraklarda açılırlar. Kefere diyârında ve süflî yerlerde çiçek açmadığı gibi soğanını bile çürütür.” yazmaktadır.

Mehmet Aşkî,

“Olmasa mazhar eğer ism-i Celâl’e lâle,
Nâil olmazdı, bu hüsn ile cemâle lâle.
Mazhar-ı ism-i Celâl olmasa âyâ lâle,

Bulamaz idi bu kadar rütbe-i vâlâ lâle.”⁵ mısralarıyla, bunu en güzel şekilde anlatır. Yani, “Eğer, lâle Allah isminin harflerini taşımasaydı, bu kadar güzel bir çiçek olur muydu? Acaba, lâle Allah isminin harflerini taşımasaydı, bu kadar yüksek mertebelere erişir miydi?” der.

Lâle, Osmanlı İmparatorluğu’nda, XVI. ve XVII. yüzyıllar arasında süs bitkisi ve süsleme motifi olarak çok büyük bir önem kazanmıştır. Daha sonra bu ilgi doruğa çıkmış ve III. Ahmed zamanına “Lâle Devri” damgasını vurdurmuştur. Anadolu’da lâlenin süsleme ve şiirlerde yer alması Türklerle başlamıştır. Süsleme motifi olarak kullanılması XII. yüzyıldan itibaren görülür. Lâleyi şiirlerine konu eden ilk şair ise, Mevlânâ Celâleddin Rûmî’dir.⁶

Lâlezâr- 1 Bağ-ı Kadîm yazarı Mehmet Remzi, lâleye gösterilen ilgi ve îtinanın Lâle devrinere mahsus olmayıp çok daha eskilere dayandığını şöyle dile getirir:

“ Lâleye pîr-i sabâdan bu nefes şimdi değil,
Ezelîdir bu hevâ vü heves şimdi değil.”⁷

İstanbul’da, yabânî lâle çeşitlerinden seçilerek veya melezeleme usûlüyle elde edilen ve “Lâle-i Rûmî” (İstanbul lâlesi veya Osmanlı lâlesi) adı verilen lâlelerin yetiştirilmesine Kânûnî Sultan Süleyman zamanında başlanmıştır. Bu şekilde ilk lâle ıslâhını Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi gerçekleştirmiş ve bu lâleye “Nûr-ı Adn” adını vermiştir. Yeni bir tür lâleyi yetiştirebilmek çok büyük sabır ve sebat işidir. Çünkü değişik renk ve özelliklere sahip bir lâlenin elde edilebilmesi için en az on yıl gerekmektedir.

Abdullah Mahmut Efendizâde’nin Şukûfenâme’sinde, Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri’nin lâle yetiştirilmesi için işâret buyurmaları şöyle nakledilir:

“İlk olarak Cezâyir’den getirilen sarı nergisi, Cennet Şeyhi birâderi Ahmed Çelebi bahçesinde yetiştirir ve nergis çiçek açtığında, bir iki tanesini Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri’ne götürüp takdim eder.

Hüdâyî Hazretleri;

Ahmed Dede bunun tohumunu al, buyurur. Nergisin tohumu olabileceği kimse tarafından bilinmezken böyle bir hitapla karşılaşan Ahmed Çelebi nergisin tohumunu alarak diker. Seneler geçtikçe şukûfeler terakkî edip bu mertebeye erişti” diye Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri’nin işâretiyle İstanbul lâleciliğinin başladığını yazar.⁸

İstanbul lâlesi, Yavuz Sultan Selim'in Kırm'ın güneyindeki Kefe'den getirttiği 300 bin lâle soğanından yetiştirilmiş olmalıdır. İstanbul lâlelerinin biçimleri, bildiğimiz lâlelerden çok farklıdır. İstanbul lâlesinin çiçeği badem biçiminde, berkleri ise hançer şeklinde ve uçları tığ gibi ince ve sivridir. İstanbul lâlesi çeşitleri 1730 yıllarından sonra yavaş yavaş kaybolmuştur.

Reşat Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi'nde, Ahmed Kâmil maddesindeki rivâyette ise;

“Azîz Mahmud Hüdâyî tekkesinde çileye girmiş ve tekdekilerin pabuçlarını diken bir derviş varmış. Hüdâyî hazretleri bir gün bu dervişin odasına girdiğinde, birtakım lâle soğanlarıyla meşgul olduğunu görmüş ve bunları ne yapmak istediğini sormuş. Derviş:

-Şeyhim, bunlar memleketimin dağlarında yetişmiş hatıralar, bir yere ekeceğim. Bendeniz burada terbiye oldum, bakalım himmetinizle bu soğanlar ne olacak? diye cevap vermiş. Bu cevap üzerine Hüdâyî hazretleri:

-Pabuççu Lâlesi mübârek olsun(buyurmuşlar. Netice olarak o soğanlardan yetişen lâleler “Pabuççu Lâlesi” adıyla çiçekçi kayıtlarına geçmiş. Hüdâyî tekkesinde başlayan lâle merâkı daha sonra bütün İstanbul'u sarmış.”⁹ denilmektedir.

Reşat Ekrem Koçu diğer bir makalesinde, on yedinci asır başlarında Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri'nin, lâle meraklısı bir müridinin tesiriyle lâleye merak sardığını ve şeyhin İstanbul'daki büyük nüfûzunun, lâleciliği salgın hale getirdiğini yazar.¹⁰

“Sultan I. Ahmed, Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri'nin dervişlerindendir. Şeyhine büyük bir saygı ve hayranlıkla bağlı oluşu, onu düzenli ve kontrollü bir adam yapmıştı. Şeyhi ise, gerçekten hayran olunacak müstesnâlardandı. Âdetâ ondan hükümdara, hükümdardan da halka geçen emniyet, istikrar ve iman, cemiyetin huzur ve selâmetine tesir etmiş, hayatını düzenlemiş bulunuyordu.” Sâmiha Ayverdi'nin yukarıdaki satırları Hüdâyî Hazretleri'nin saray ve halk nezdindeki itibar ve nüfûzunu ortaya koymaktadır.¹¹

XIX. yüzyılın başında yaşayan Mehmet Aşkî, başlangıcından 1730 senesine kadar yetiştirilen lâleleri üç devreye ayırmaktadır:

1. Mukaddeme-i esmâ-i lâle,

2. Esmâ-i lâle der vakt-i Hüdâyî Mahmud Efendi; 27 lâle ismi yazılıdır ve diğerleri diye cümle biter.

3. Hüdâyî Mahmud Efendi hazretlerinin zamanından sonra yâni Avcı Sultan Mehmed Han hazretlerinin zamanından III. Sultan Ahmed Han hazretlerinin vakitlerine kadar bilinen lâlelerin esmâları; 87 lâle ismi sıralanır ve diğerleri diye biter.

Aşkî'nin eserine göre Hüdâyî Mahmud Efendi zamanındaki lâlelerin isimleri şunlardır: Gonca nümâ, nîze-i gülgûn, ferah-âver, ferah-perver, rûh-perver, pertev-sûz, âşüfte, efgende, elmasnikîn, elmas-pâre, la´l-pûşî, âlem-âra, âlem-behâ, sirâc-ı gülşen, âlem-zîb, gülşen-zîb, tâb-ı âver, tâb- nemdâr, hüdâ bahş, şevkyâb, fifyâb, nemdâr kavukçu, kebîr turuncu, vasat turuncu, cedîd turuncu, bâlâ turuncu, dihkânî turuncu ve diğerleri.¹²

Lâleler; renklerine, nakışlarına, oylarına ve yetiştiricilerine göre isimlendirilirdi.¹³

Lâle ve zerrin çeşitleri çoğalıp, binlerce olduğunda çiçekçilikle ilgili meseleler de artmış, bunun üzerine meclisler kurulmuştur. Sultan İbrahim zamanında (1615-1648) Sarı Abdullah Efendi “Ser Şükûfeciyân-ı Hassâ” - Çiçekçibaşı - olarak görevlendirilmiştir. IV. Mehmed (1641-1692) zamanında da “Çiçek Encümen-i Dânişi” - Çiçek Akademisi - kurulmuştur. Yetiştirilen çiçekler bu meclise getirilir, kusursuz ve mükemmel bulunan çiçeklere isim verilir, ismi, özellikleri ve tohum sahibi listelere kaydedilirdi.¹⁴

Bu listelerden elde ettiğimiz bilgilere göre, Hüdâyî hazretlerinin “Mahmud Üsküdârî” ismiyle kayıtlı 39 lâlesi bulunmaktadır.

“Defter-i Lâlezâr-ı İstanbul”¹⁵ adlı yazmada, bazılarının özellikleri de yazılı olan, “Mahmud Üsküdârî” ismiyle kayıtlı Hüdâyî lâleleri şunlardır:

Âşüfte, Âb-ı revân, Pertev-efgen, Behçet efvâ, Bî misl, Tâb-ı şedâr, Cihansûz, Cihan ziyâ, Dâd-ı Hüdâ; Dilârâm, Reşnâver, Zîb-âver, Sagîr şinas, Sagîr nişîn, Serâmed, Şu´leger, Şafak nümâ, Şûr-efgen, ´Âlemzîb, Âlemziyâ, Âlemsûz, Âlem-nümâ, Gülçîn, Gülşen-perver, Muazzam, Mükerrrem, Mor Mahmudî, Mihrengiz, Nâzikter, Nâz u niyâz, Netîce, Neş'e-i efgen, Neş'e-i pîra, Nev dîde, Nûr-ı Mahmudî, Nîze-i elmâşgûn, Nîze-i sâmakî, Nîze-i Mahmud, Vâhid-i cedîd.

“DEFTER-İ LÂLEZÂR-I İSTANBUL”da özellikleri belirtilen Hüdâyî lâlelerinin tarifleri şöyledir:

ÂŞÜFTE: Reng-i gülzârı sahih ve şeffaf, fitilleri siyah, berkleri beraber, tığları bî kitâbedir.¹⁶

PERTEV-EFGEN: Yekrengi açık güvezdir, bembeyazdır. Berkleri hançerî, bârik (ince) ve beraber, fitilleri mor ve tohumundan kütahçe (kısaca), kitâbeleri şeş berkinde açık benefşedir. Rişteleri açık erguvânî ve benefşe, pembe kitâbelerinin resm-i hey'eti ve peyker şekli müdevverle bâdemî beyinde.¹⁷

TÂB-I ŞEDÂR: Rengi al-ı sahih, kitâbeleri uç berkinde hafî, fitil sarı, bembeyaz, berkleri içberkleri bîderininden incedir ve bârik ve beraberdir.¹⁸

Sûr-Efgen

Zib-Âver²¹

DÂD-I HÜDÂ: Yekrengi elvanlı, fitilleri açık mor, ve tohum katıyla beraber tığları nısfından keşide, rişteleri beyaz, berkleri bârik ve beraber, sertiz bî kitâbe, bembeyaz sahih, derûn u bî derûn ve sülüsü elfâ mikdarı beyazlığı bâlâya samûr etmiştir. Bezri (tohumu) metânetindedir.¹⁹

ZÎB-ÂVER: Yekrengi mor, bembeyaz, berkler hançerî bârik ve beraber, tığları nısfından keşide, fitilleri mor, kitâbeleri lajiverdî.²⁰

ŞU´LEGER : Rengi erguvânî ve badincânî beynindedir. Kitâbeleri uç berkinde hüveydâ (âşikâr), tığları nısfından, berkleri bârik ve beraber.²²

ŞÛR-EFGEN: Yekrengi açık gülrîzâd derûn u bîrûn mücellâ, fitilleri siyaha mâ-îl mor ve tohum hanesinden kûtâh, berkleri hançerî ve beraber ve bârik, pâyni, beyaz bî kitâbedir. Rişteleri beyazdır. Tığları zîr meyânından keşide endamda nîze-i gülgûn diplidir.²³

´ÂLEMZÎB: Dû rengi leylâkî, güvez ü nebâtî ile mülevvendir (boyalı). Berkleri bârik ve beraber ve hançerî, tığları zîr meyânından yer keşide sülüsânene karîb, nîm kitâbeleri lajiverdî, mihrap gibi şeş berkinde, celî ve derûnları beyaz bembeyaz, fitilleri mor harde, rişteleri bâlâsı fitili ile rengin ve esfli beyaz, endâm ve letâfeti pabuççu yolunda.²⁴

GÛLÇİN: Rengi koyu gülrîzâd, bembeyaz, fitilleri mor iç berkleri taşrasına gâlib, bî kitâbedir.²⁵

NETÎCE: Kitâbeleri lajiverdî, rengi essemâil-i güvez, berkleri bârik ve hançerî, iç berkleri cüz'î nâkis ve bîrûnundan (dışından) nümâyân (âşikâr), tığları nısfına karîb, kitâbeleri bâlâsı bâdemî ve çifte ve pâyni hafî lajiverdî, fitilleri koyudur ve tohumundan kûtâh, rişteleri nebâtî ve tohumuna karîb mahallinde, rengi ziyâde bensefid (bembeyaz) ve gülşen ârâ diplidir.

Nezâfet habs u ân buldu netîce
Güzellik sende hatmoldu netîce.²⁶

NEŞ'E-İ EFGEN: Berkleri bârik ve beraber ve hançerî, tığları nısfından keşîde, kitâbeleri hafî lajiverdî, rengi gülrîzâd, bembeyaz, fitilleri mor, tohumuyla beraber, rişteleri beyaz.²⁷

NEŞ'E-İ PÎRÂ: Rengi gülrîzâd, fitilleri mor.²⁸

NÎZE-İ ELMÂSGÛN: Yekrengi elmâsî, fitilleri mor, bî kitâbedir. Tığları nısfından, berkleri bârik ve beraber.²⁹

NÎZE-İ MAHMUD: Al ve mücellâdır. Berkleri bârik ve beraber ve hançerî, kitâbeleri uç berkinde hafî ve lajiverdî ben nebâtî.³⁰

XVII. yüzyıl sonlarına doğru, lâleye karşı olan ilginin bir tutkuya dönüşmesi, lâle soğanları fiyatlarının aşırı yükselmesine sebep olmuştur. 1726 yılında fiyatları kontrol edebilmek amacıyla, soğanların fiyatları belirleyen bir liste hazırlanmış ve bu fiyatların üzerinde satış yapılması yasaklanmıştır. Hatta, “Mahhub” adlı lâlenin beş yüz altına satıldığı, ancak lâle çeşitlerine narh konulması üzerine, bin kuruştan fazla fiyatla satılması yasaklanmıştır. Lâlelere narh konulması ve uygulanması emri İstanbul Kadısı Kethüdâzâde Mehmet Efendi'ye gönderilen Hüküm-ü Hümâyün'la (şöyle) bildirilmiştir:³¹

“İstanbul kadısı fazîletlü efendi, diye başlayan fermanda lâlenin değerinden beş on kat fazla fiyatla satıldığı, bunun üzerine baş çiçekçi Şeyh Mehmet efendi nezaretinde çiçekçilerle birlikte tek tek deftere kaydolunarak fiyatları belirlenmiş ve bir akçe bile fazlasına satılması halinde cezalandırılacakları ifade edilmiştir.) Ahâlî-i Dâru's-Saltanat-ı Aliyye iktizâ-yı letâfet-i tabîat ile öteden berü şükûfe-perverliğe meyl ü rağbet ve kudret-i ilâhiyyeyi temâşâ ve müşâhade için lâle-i Rûmî terbiyesini zamân-ı kadîmeden berü âdet edüp ricâl-i Devlet-i Aliyye'den dahi niceleri rağbet ve her birinin envâ u ecnâsına göre harîd ve furûhtunda kıymet ve bahâsivech-i i'tidâl üzeremalûm olup Devlet-i Aliyye İstanbul'a teşrîf eylemezden mukaddem ol vechile bey'ü şîrâ ve ba'zı şükûfe kesret bulduka bahâsı dahi tedennî ve tenezzül bulup gün be gün bahâ-i rahîs ile ahz u i'tâ oluna gelmiş iken Devlet-i Aliyye-i ebed-ittisâl Âsitâne-i saâdet'e sâye-endâz-ı iclâl olup liiâhi'l-hamd ve'l-minne her taraf karîn-i asâyiş ve emniyet ve sâye-i Devlet-i Aliyye'de cümlelerin ârâyiş istirahatleri kemâlde olup bu hâlde “lâle” tarafımızdan bazı mertebe rağbet bulmağın şükûfe furûhtunu sermâye-dâd u sitâd ede tâife-i bî-esnâf bu hâlâtı mahzan fırsat addedüp sene besene bahâsına terakkî zammederek değer-i bahâsından beş- on kat ziyâdeye çıkarup hadd-i i'tidâl ve insâfî tecâvüze cesâret ve ibâdullaha bî-hadd cevri u eziyet etmeleriyle bu husûsu bir nizâm-ı kavîye ifrâğ olunmak muktezî ve husûsan ricâl-i Devlet-i Aliyye'den ve gayriden terbiyesine me'lûf olanların kesretine binâen ziyâde revâcî olup bi'z-zarûre bir hadd-i muayyen tahsîs ile narh tâyin olunmak iktizâ etmeğın ahd-i karîbde alınup satıldığı minvâl üzre bir defter tertîb ve fî'leri vaz' olunmağla imdi ser-şükûfeciyân olan Şeyh Mehmed Efendi mârifetiyle çiçekçileri getirüp defterde mastûr olan fî'leri birer birer kendilere tefhîm ve fimâ-ba'd tâyin olunandan bir akça ziyâdeye furûht olunmamak üzere narh defterine kayd

ve tenbîh ile narh tâyin eylesesiz. Bundan sonra sırren ve alenen tecessüs olunur. Fermân olunan bir akça ziyâdeye bey´ederler ise şukûfeleri mîrîden zabt ve kendileri bilâd-ı ba´ideye nefy ü tağrîb ile te´dîb olunacakların ifâde ile gereği gibi tenbîh ü tekîd eylesesiz deyû buyruldu. 27 Şevval 1138/1726

Ve son paragrafta;

Devletlü izzetlü veliyyü'n-ni´âm efendimiz hazretlerinin işbu 1138/1726 senesi Şevvâl-i mükerrerinin yirmi yedinci günü lâle-i Rûmî ecnâsının kebîrlere tâyin ve takdîm buyurdıkları fiyat defteridir.”³² dedikten sonra, devamında lâle isimleri ve fiyatları kayıtlıdır. Burada Hüdâyî lâleleri arasında geçen lâle isimleri ve fiyatları şöyledir:

Âb-ı revân: 5 kuruş³³, Pertevefgen 1, Dilârâm 5, Serâmed 15, Şürefgen 1*, Âlemzîb 10, Mührengîz 1, Nîze-i sâmakî 5 kuruştur.

Devlet adamlarının lâleye merak duyup ilgilenmeleri XVI. yüzyılın ortalarına rastlar. Bu tarihlerde değer kazanan lâlenin şöhreti, yüzyılın sonlarına doğru yabancı sefirlerin bile dikkatini çekerek, ülkelerine dönerken yanlarında lâle soğanı götürmüşlerdir.³⁴

III. Ahmed büyük bir çiçek meraklısı olup, en çok sevdiği çiçek lâle idi. Saltanatı zamanında, lâle süsleme sanatlarının en baş motifi olmuş ve devrin sembolü olmuştur. Bunun için 1703-1730 yılları arasına “Lâle Devri” denilmiştir. Lâle merakı İstanbul’da doğmuş yerli bir Türk buluşu idi. Fakat daha sonraları neredeyse tamamen unutulmuş, diğer çiçekler arasında kaybolmuş, değer ve önemini yitirmiştir. Lâle soğanı ilk defa, Kanûnî devrinde Hollanda’ya götürülmüştür. Ancak Hollandalılar, bu işi geliştirerek millî kültür haline getirmişlerdir.³⁵ Kanûnî devrinde İstanbul’un lâlesi ve leylâkları çok meşhurdur.³⁶

Yılmaz Öztuna da, lâle, leylâk, sümbül ve tûğ-ı şâhî çiçeklerinin tohumları ilk defa Hollanda’ya ve oradan diğer Avrupa ülkelerine, XVI. yüzyıl ortalarında Kânûnî nezdinde Almanya büyükelçisi olan Baron von Busbecq tarafından götürüldüğünü; lâle soğanının Türkiye’den Hollanda’ya getirilişinin, Hollanda’da her yıl millî bayram olarak kutlanmakta olduğunu yazmaktadır.³⁷

Bizde ise bir zamanlar; Sultan’dan Pabuççu’ya kadar uzanan lâle sevdâsı, Yıldırım’a tılsımlı gömleğinin sırtına lâle motifi kondurmuş, Fâtih’e kaftanını lâlelerle bezetmiş, Yavuz Sultan Selim’e Kefe’den lâle soğanı ısmarlatmış, Kânûnî’ye lâle redifli şiirler yazdırmış, I. Ahmed’i bizzat lâlezârî yapmış, Avcı Mehmed’e çiçek enstitüsü kurdurmuş ve nihâyet III. Ahmed’i Sâdâbâd’e götürdüğü sırada lâle çeşitleri bini aşmış, zevk ve sanat âleminde zirveye ulaşmıştı.

Ancak daha sonra, bir devre adımı vermiş, şiire, edebiyata, süsleme sanatları ve güzel sanatlara konu olmuş, ilham vermiş bir değer olmasına rağmen vefasızlığa uğramıştır. Başlı başına bir kültür oluşturmuş bu nadide çiçek, şaşaalı zamanlarındaki maddî ve mânevî himâyeyi, maalesef daha sonraları bulamamıştır.

Azîz Mahmud Üsküdârî, Lâle-i Rûmî de denilen İstanbul lâlesi özelliğindeki ilk lâleyi, “Nûr-ı Adn” adıyla yetiştiren Ebussuud Efendi’yi takip ederek, lâlemize binlerce renk ve biçim kazandırılmasına öncü ve teşvik edici olmuştur.

Süleymaniye'de, botanik bahçesinde yetişen İstanbul Lâlesine benzer lâle

1730 yıllarından sonra İstanbul lâlesi çeşitleri kaybolmaya başladığı gibi, birkaç sene öncesine kadar bildiğimiz lâle de az görülür bir çiçektir. Çocukluğumuzun Emirgân'daki lâle bayramları tarihe karışmış, baharda boy göstermeye çalışan ithal lâleler bile eski neşesini kaybetmişti. Son yıllarda İstanbul'u lâlelendirmeye gayreti göze çarpmakla birlikte³⁸, İstanbul lâlesinin bir örneğinin bile bulunmaması üzüntü vermektedir.

Ancak, son günlerde Süleymaniye'de bulunan botanik bahçesinde İstanbul lâlesine benzer bir lâle yetiştirilmiş, bu lâlenin aslına yeniden dönebilmesi için genetik çalışmalar başlatılmıştır. İstanbul Belediyesi ve İstanbul Üniversitesi'nin ortak çalışması olan projenin ilk aşamasında, başta Osmanlı Lâlesi olmak üzere üç tür lâle üzerinde genetik inceleme yapılacaktır. İstanbul Lâlesi soyunun genetik özelliklerini taşıyan soğan elde edildikten sonra, uygun bir alan bulunarak soğan çoğaltma işlemine geçilecektir. Yeterli üretime ulaşıncaya İstanbul'un park ve bahçelerine dikilecek, dünyaya satışına başlanacaktır. Bütün bu sürecin dört yılda, gerçekleştirilmesi planlanmaktadır.³⁹

Bu sevindirici haberle birlikte dilek ve temennimiz, Üsküdar Belediyesi'nin de bu projede yer alarak, özellikleri bilinen Hüdâyî lâlelerinin yetiştirilebilmesini sağlaması ve lâlezârîler pîri Azîz Mahmud Hüdâyî Dergâhı'nda yukarıdaki bahçenin lâlezâr olması için gerekli düzenlemelerin yapılmasıdır. Böylece yeşerip boy atarak tevhidi simgeleyen her lâleyle birlikte, hazretin rûhu şâd olup, himmetinin bizlere ulaşması niyâzıyla...

DİPNOTLAR

- ¹ Haluk Şehsuvaroğlu, Asırlar Boyunca İstanbul, Cumhuriyet Gazetesi Eki, Tarihsiz.
- ² Nurhan Atasoy, Hasbahçe, Aygaz, İstanbul 2002, s. 128.
- ³ Orhan Şaik Gökyay, Divan Edebiyatında Çiçekler I, Güçlük Nerede? Seçme Makaleler 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 55.
- ⁴ M.Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, MEB yayını, İstanbul 1971, c. II, s. 355.
- ⁵ Tabip Mehmet Aşkî, Takvîm'ül-Kibar min Mi'yâr-ül Ezhâr, Millet Kütüphanesi, A.E.Tby. 167, s. 4, 2.
- ⁶ Turan Baytop, Lâle Albümü, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 1.
- ⁷ Mehmet Remzi, Gonca-i Lâlezâr- ı Bağ-ı Kadîm, Millet Kütüphanesi, A. E. Tby. 157
- ⁸ Abdullah Mahmut Efendizâde, Şukûfenâme, Millet Kütüphanesi, A. E. Tby. 167, s. 2-3.
- ⁹ Reşat Ekrem Koçu, İstanbul Ansiklopedisi, Ahmed Kâmil maddesi, 1958, c. I, s. 385.
- ¹⁰ Reşat Ekrem Koçu, "Tarihte Türk Çiçekçiliği", Büyük Doğu Mecmuası, 1943, sayı 3.
- ¹¹ Sâmîha Ayverdi, Türk Tarihinde Osmanlı Asırları, Damla Yayınevi, İstanbul, 1978, s. 49.
- ⁷ Aşkî, age, s. 3.
- ¹³ Koçu, agm.
- ¹⁴ Baytop, age, s. 4.
- ¹⁵ Defter-i Lâlezâr-ı İstanbul, Millet Kütüphanesi, A. E. Tby. 164.
- ¹⁶ s. 2.
- ¹⁷ s. 8.
- ¹⁸ s. 15.
- ¹⁹ s. 27.
- ²⁰ s. 37.
- ²¹ Şûr-efgen ve Zîb-âver isimli lâlelerin çizimleri, târiflere göre, Dr. Candan Nemlioğlu tarafından çizilmiştir. Değerli katkılarından dolayı kendilerine teşekkür ederim.
- ²² s. 47.
- ²³ s. 48.
- ²⁴ s. 57.
- ²⁵ s. 69.
- ²⁶ s. 88.
- ²⁷ s. 90.
- ²⁸ s. 90.
- ²⁹ s. 95.
- ³⁰ s. 97.
- ³¹ M. Münir Aktepe, "Damat İbrahim Paşa Devrinde Lâle", Tarih Dergisi, c.4, sayı 7, s. 92; Koçu, agm; Cevdet Paşa, Tarih, Matbaa-i Âmire, İstanbul, c. I, s. 41.
- ³² Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umûr-ı Belediye, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, c. I, s. 417.
- ³³ Mecelle'de 1, Aktepe 1,5 kuruş olarak geçmektedir.
- ³⁴ Aktepe, agm, s. 86.
- ³⁵ Oktay Aslanapa, "Bizde ve Hollanda'da Lâle Devri", Türk Yurdu Dergisi, c. 2, sayı 3, s. 13.
- ³⁶ Ahmet Refik, Eski İstanbul, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.23.
- ³⁷ Yılmaz Öztuna, Osmanlı Devleti Tarihi, Faisal Finans Kurumu Yayını, İstanbul, 1986, c. 2, s. 183.
- ³⁸ Belediye yetkililerince, bu sene İstanbul'da 550 bin lale soğanı ekildiği ifade edilmektedir. (Hürriyet Gazetesi, 24.04.2005)
- ³⁹ Ersin Kalkan, "İstanbul Lalesi 150 yıl sonra geri dönüyor", Hürriyet Gazetesi, 24.04.2005

Azîz Mahmud Hüdâyî Döneminde Üsküdar'da Bahçe Estetiği

NACİYE TURGUT

Araştırmacı - Master Art

Kanuni Sultan Süleyman'dan, IV. Murad 'a kadar sekiz¹ padişah devri yaşayan Azîz Mahmud Hüdâyî, (1543-1628) bilhassa padişahların sevgi ve saygısını kazanmış önemli bir ilim adamı (Tezeren, 1987: 14- 15, 35- 41) ve önemli bir lalezariydi. Azîz Mahmud Hüdâyî zamanında² lale devri öncesinde başlayan çiçek yetiştirme merakının ve bu kültürü besleyen bahçe düzenleme sanatının gittikçe artan bir tutkuya dönüştüğü söylenebilir. Bu tebliğde bazı yazılı ve görsel dokümanların eşliğinde dönemin bahçe estetiği ve Üsküdar'ın kent dokusu hakkında fikir verilmeye çalışılacaktır.

Azîz Mahmut Hüdâyî'nin yaşadığı dönemlerde "Üsküdar'ın her tarafı bağlık... bahçelik..." (Ahmed Refik, 1998 a: 51) "...her tarafı mesire ve dinlenme yerleridir. (Evliya Çelebi, 2003: 435- 436)." Dönemin bahçe görünümünü içeren kaynaklar kısıtlı olmasına karşın,³ Grelot'un İstanbul betimi gibi ulaşılabilen bazı gravür, panorama ve minyatürlerden İstanbul genelinde ve Üsküdar'da sadece padişah ve maiyetindekilere ait sarayların değil, çoğunlukla tek katlı sivil konutların da bahçelerle çevrili olduğu söylenebilir. Grelot'un İstanbul betiminde Avrupa yakasında daha yoğun bir yapılaşma izlenirken; Üsküdar kıyıları, Anadolu kasabalarına özgü kırsal bir görünüm arz etmektedir. Bu görünümün oluşumunda Saray-ı Hümayun (Topkapı Sarayı)'un Avrupa yakasında yer alıyor olması muhtemelen etkili olmuştur. (Resim 1). Nitekim bu dönemlerde İstanbul'a gelen seyyah ve ressamlar da yazı ve resimlerine genellikle Avrupa yakasından izlenimlerini aktarmışlardır (Resim 2). Ayrıca seyyahlar izlenimlerinde, Türk evlerinin ahşap veya tuğladan inşa edilen küçük yapılar olduğunu, şehirde çok sayıda ağaç bulunduğunu, evlerin bunların gölgelerinde yer aldığını ve şehrin içinde inşa edilmemiş büyük alanların bulunduğunu kaydederler (Dirimtekin,1953: 7-8). Kuşkusuz İstanbul'un bu genel görünümü içinde yer alan padi-

Resim 1- İstanbul ve Saraylar, G. J., Grelot, Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople, Paris 1680.

şah saraylarının bahçeleri farklı bir görünüm içermektedir. Evliya Çelebi seyahatnamesinde, çeşitli mimari öğelerle, bitki ve hayvanların yer aldığı, “...padişahlara mahsus olan cennete benzer bahçeler (ise) bir yolla seyredilse her birinin cihanın yarısına değecek güzellikte olduğu görülür.” (Evliya Çelebi, 2003: 435- 436) diyerek has bahçelerin görkemini yansıtır. Üsküdar Bahçesi, Ayazma Bahçesi, Ayşe Sultan Bahçesi... gibi Üsküdar’ın sahil ve tepelerini süsleyen bu saray bahçeleri Azîz Mahmud Hüdâyî döneminde Üsküdar’ın yeşil dokusuyla bütünleşen muhteşem mimarlık örnekleridir. Bu yıllarda Üsküdar gibi, İstanbul’un diğer köşeleri de, yeşilin en güzel tonlarını içermektedir. XVI. yüzyılda İstanbul’a gelen gezginlerden Petrus Gyllus⁴ (Pierre Gylli) “Yavaş yavaş denize doğru uzanan, korularla örtülü bağlar, bahçeler ve çiçeklerle bezenmiş tepelerin arasından, bir nehir gibi akan Boğaz’a” hayranlığını ifade ederken (Dirimtekin, 1953: 7); Busbecq, Boğaziçi’ndeki padişah köşklerinin periler yuvasına” benzediğini, insanın bunlarda yaşarken, dünyanın bütün sıkıntılarını unutabileceğini belirtir (Dirimtekin, 1953: 11). Bahçeler içinde bulunan eski İstanbul evlerinin manzarası ve şehrin güzelliği karşısında hayrete düşen, Philippe du Fresne-Canaye ise “...İstanbul karşısında kendisini yeni bir cennete gelmiş addediyordu”(Dirimtekin, 1953: 12).

I- Türk’lerde Bahçe Kültürü ve İstanbul Çiçekçiliği

Türk’lerde bahçe⁵ kültürünün izleri çok eski dönemlere dayanmaktadır. Göçebe oldukları çağlardan itibaren toprakla haşır neşir olan ve doğal çevreyle kaynaşan Türkler, bu tutkularını Selçuklu ve Osmanlı çağında da sürdürmüşler, neticede toprakla formel ve informal bir bağlantı kurmuşlardır (Evyapan,1972: 44). Batı etkisinde kalıncaya dek Türk bahçesi’nin düzenlenmesinde yalınlık, içinde yaşanıyor olmak, fonksiyonellik ve bahçenin huzur verici şekilde düzenlenmesi önemliydi. Örneğin saray inşasında, öncelikle arazinin genel konumu, eğimi, manzarası, havası, suyu gözetilir, bahçe düzenlenir, bina ondan sonra gelirdi. Bunun için erken devirlerde inşa edilen İstanbul sarayları (bahçe) “bahçe” adıyla anılmışlardır (Evyapan, 1991: 478). “İstanbul’da her evin, konağın, yalının bir bahçesi olduğu gibi sultanların saray, kasır ve sahil saraylarının da bahçeleri vardı. Anılan geniş doğa parçaları av, spor faaliyetleri ve diğer eğlenceler için kullanılırken bir yandan da buralarda sarayların ihtiyacını karşılamak üzere

Resim 2- Halic, Topkapı Sarayı, Üsküdar ve Kadıköy Kıyıları, G. J., Grelot, Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantipole, Paris 1680. Metin Sözen, Devletin Evi Saray, Sandoz Kültür Yayınları, Nr: 12, İstanbul 1990, s. 45.

re çiçek, sebze ve meyve yetiştiriliyordu”. (Artan, 1993: 543) Bu bahçeler dönemin mimarları tarafından düzenlenirdi. On altıncı yüzyılın ünlü İstanbul bahçeleri arasında Sarayburnu’nda Hasbahçe, Halkalı Bahçesi, Siyavuşpaşa Bahçesi, Üsküdar Bahçesi, Fener Bahçesi, Haydarpaşa Bahçesi, örnek verilebilir. Anılan bahçelerde yüzlerce bahçıvan ve içlerinde hizmetçi ahırları bulunurdu (Ahmed Refik, 1998 b: 20).

Kaynaklardan anlaşıldığına göre köşk, hamam vb. farklı yapı örneklerinin yer aldığı bahçelerde; ayrıca minyatürlere yansımış bulunan havuz, fiske, su kanalları, oturma üniteleri ve yollar, bahçe mimarisinin tamamlayıcı öğeleri olarak ortaya çıkmaktadır. Farklı ağaç ve çiçek türleriyle süslenen bahçelerde kısa gövdeli top ağaçlar, ince serviler, çınar, ıhlamur, meşe, karaağaç, salkım söğüt, meyve ağaçları, lale, gül, karanfil, sümbül, menekşe, nergis, haseki küpesi bahar çiçekleri, kır çiçekleri sıkça görülür. (Ekmekçi, 1996: 8-10; Eldem, 1976: 292, 10; Akar-Keskiner, 1978: 21). İbrahim Paşa’nın Kanuni Sultan Süleyman’ın huzuruna çıkışının tasvir edildiği bir minyatürde; bahçeden ve padişahın ziyaretçiyi kabul ettiği iç mekândan ayrıntılara yer verilmiştir. İnsan figürlerinin yanı sıra, padişahın oturduğu taht, kapı, pencere, havuz, kubbe ayrıntıları, servi, bahar ağaçları, çeşitli bitki ve çiçeklerle süslenmiş yol, dikkati çeker. Kompozisyonda göze çarpan bir diğer önemli ayrıntı ise iç ve dış mekânda geometrik ve bitkisel formlarla düzenlenmiş tezyini öğeleridir. Bu bezemeler çini, mermer ve ağaç gibi farklı malzemeler üzerine uygulanmıştır. Bezemelerde çiçek motifleri, geometrik biçimlerle dengelenmiş ve bahçe içinde yer alan canlı bitkilerle uyum sağlayacak şekilde hazırlanmıştır. (resim 3). Bütün bunlardan Azîz Mahmud Hüdâyî döneminde çiçek yetiştiriciliği ve bahçe düzenleme sanatına karşı

Resim 3- İbrahim Paşa, Kanuni'nin huzurunda. Süleymanname [TSM, H1517]. Metin And, Osmanlı Tasvir Sanatları: 1, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002, s.217

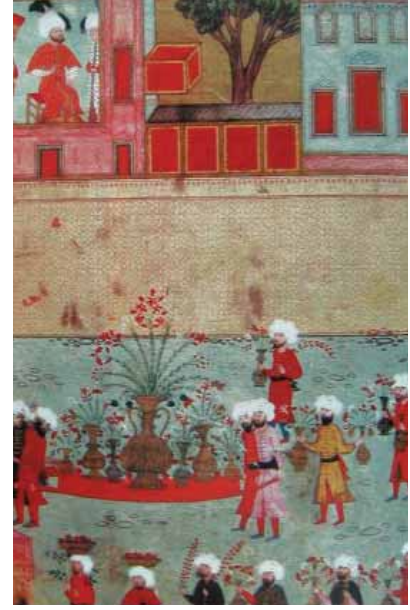
yoğun bir ilgi duyulduğu söylenebilir. Nitekim Baytop, bahçeleri süsleyen "...lale, sümbül ve zerrin gibi soğanlı bitkilerle karanfil, gül, menekşe ve şakayık..." (Baytop, 1992: 2;1987;1989) gibi çiçeklerin Osmanlılarda süs bitkisi olarak bir değer taşıdığını ifade eder. Böylece bahçıvanlık mesleği de önem kazanmıştır. Ali Çelebi'nin Şükûfe-nâme-i Musavver adlı eserinde Osmanlı çiçekçiliğinden bahsedilirken; "Bahçıvanların âdât-ı kadimelerindedir. Her bir nevini üç kısım ederler üç mertebe kurarlar. Bir kısmı şol 'serfirazlar'dır kim onlara birer isim vaz edip birbirlerine behresine seyr ve tenâsüb ettirirler; ol bâki iki kısma 'güzideler' tabir ederler. Birine 'baş güzide' diğerine 'aşağı güzide' derler" Şeklinde bir bilgi verilmektedir. Cevat Rüştü, bu ifadeye göre Avrupa'daki gibi bizde de çiçek sergilerinin olduğunu ve çiçeklerin tasnif edildiğinin anlaşıldığını belirtir (Cevat Rüştü, 1916: 2; 2001, 312- 313). Nitekim bahçıvanlar, dönemin minyatürlerinde görüldüğü gibi, şenliklere katılarak düzenledikleri bahçe maketlerini padişahın beğenisine sunmaktadırlar. 1582 şenliğinde bahçıvanların geçişinin betimlendiği bir minyatürde, kompozisyonun geri planında İbrahim Paşa Sarayı'nın yer aldığı görülür (Ekmekçibaş, 1996: 160). Kompozisyonun ön planında ise tekerlekli maket arabasının iki kişi tarafından çekildiği ve diğer figürlerin geçit törenine eşlik ettikleri izlenmektedir. Maket arabası, selvi, çiçek açmış bahar ağaçları, asma fidanı ve çeşitli çiçeklerle düzenlenmiştir (Resim 4). Çiçekçiliğin önem kazandığı bu dönemde, çiçekçiler ayrı bir esnaf grubu teşkil etmişlerdir. Yine şenlikler esnasında çiçekçilerle, meyvecilerin geçiş sahnesinin canlandırıldığı bir diğer minyatürde ise dört kişi tarafından taşınan bahçe örneğinde irili ufaklı vazolar içine yerleştirilmiş haseki küpesi ve karanfil gibi çiçekler görülmektedir. Ayrıca başlarının üzerinde meyve tabağı taşıyan iki fi-

Resim 4- 1582 şenliğinde bahçıvanların geçişi. Surnâme-i Hümayûn, Topkapı Sarayı Müzesi, H. 1344.. (Nakkaş Osman ve ekibi), Metin And, Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 529, Sanat Eserleri Dizisi: 2, Ankara 1982, s. 145.

gürle beraber, diğer figürlerin ellerinde vazolar içinde taşınan çiçekler görülür (Resim 5). Çiçekçiler, zerrin, sümbül ve lale gibi soğanlı çiçekler de dahil, yeni bulunan bir soğanı kaybetmemek ve üretmek endişesinin yanında, tohumdan yeni çeşitler elde etmek gayreti içinde olmuşlardır (Koçu, 1971: 10).

1552'de İstanbul'a gönderilmesine karar verilen elçi Ogier G. De Busbecq⁶'in çiçekler hakkında ilginç izlenimleri bulunmaktadır: "...İstanbul'a yaklaşmıştık. Buradan geçtiğim zaman her tarafta nergis, sümbül, lâlê gibi bir çok çiçekler gördük... Türkler çiçeklere pek düşkündürler. Bir güzel çiçek için bir çok para vermekten çekinmezler." (Busbecq, 1953: 27) Nitekim yine 1582 şenliğinde, kağıttan bir lalenin konu edildiği minyatürde, bu önem açıkça görülmektedir. Kompozisyonun arka planında İbrahim Paşa Sarayı bulunurken; ön planında lalenin çevresine toplanan grubun hayranlık ve saygı dolu bakışları arasında iki kişi kağıt laleyi geçirmektedir (Resim 6). Ahmed Refik de bu dönemde İstanbul'un lale ve leylaklarının çok meşhur olduğunu; hatta Almanya'ya lale ve leylağın bu devirde gittiğini belirtir. (Ahmed Refik, 1998 b: 20). 16. yy.'ın ikinci yarısında tarihinin en görkemli dönemini yaşayan kentte çiçekçilik başlı başına bir sektör⁷ durumundaydı. Arşiv belgelerine göre saray için; 1570'te Kırım'dan 300.000 Kefe lalesi soğanı, 1579'da Halep'ten İstanbul'daki hasbahçeler için 500.000 sümbül soğanı, 1587'de Edirne'den eski saray için gül fidanları getirilmesi için fermanlar çıkarılmıştır. I. Ahmed Haliç kıyısında tanzim edilen hasbahçelerde vezirleriyle birlikte çiçekler, süs bitkileri dikmişti... Çeşitli yerlerden getirilen yabancı çiçek soğanları ve tohumları İstanbul'da Aksaray, Tahtakale, Ayasofya ve Üsküdar'daki çiçek pazarlarında satılıyordu (Sakaoğlu, 1994: 509). Üsküdar için, "... Burası eski Bizans'ın karşısında Asya kıyısında bir köydür" diyen Ogi-

Resim 5- Şenliklerde çiçekçilerin geçiş sahnesi, III. Murad Surnâmesi, 1582, T.S.M., (Nakkaş Osman ve ekibi), Nurhan Atasoy, "Türklerde Çiçek Sevgisi ve Sanatı", Türkiyemiz, 3 Şubat 1971., s. 14.

er G. De Busbecq, ertesi gün Üsküdar'dan ayrılırken; güzel kokulu bitkilerin ve özellikle lâvanta çiçeği tarlalarının arasından geçtiklerini anlatır (Busbecq, 1953: 35). Yine Sultan III. Murad Surnamesi'nde yer alan bir minyatür detayında bahçe örneği sunulmuştur. Ön planda tekerlekli bahçe maketi bulunmaktadır (Ekmekçibaşı, 1996: 157). Maketin içinde sıralı bir biçimde ekilmiş çimlerin arasına bahar açmış ağaççıklar yerleştirilirken; ortasına altıgen bir havuzun yerleştirildiği görülür. Köşelerine ise dört selvi ağacı yerleştirilmiştir (Resim 7). Maketin etrafında bulunan figürlerin yüzlerinde saygı dolu bir ifade belirmiştir. Kompozisyondaki tüm öğelerin ince ayrıntılarla işlendiği görülmektedir. Bu minyatürde de dönemin bahçe ve çiçek kültürüne verilen önem, tüm açıklığıyla yansıtılmıştır.

Sakaoğlu, İstanbul çiçekçiliği'nin II. Mehmed (hd1451-1481)'in yaptırdığı "cennet misal" düzenlemelerle başladığını; olumlu iklim koşullarıyla; İslami gelenek ve inançların pek çok çiçeğe ve ağaca yarı kutsallık kazandırdığını böylece: ağaçlarla birlikte çiçek yetiştirmeye de ilgi duyulduğunu; sonuçta padişahın esnafa değin herkesin estetik açıdan, özellikle yüksek zümrenin, din adamlarıyla tarikat mensuplarının ve aydınların çiçek üretimine ilgilerinin giderek arttığını belirtir (Sakaoğlu, 1994: 509). Nitekim Busbecq, "Türkler gül yapraklarını... yere düşürmezler. Çünkü itikatlarınca gül, Muhammed'in terinden hasıl olmuştur"(Busbecq, 1953: 29) diyerek, İslam dininde çiçeğe verilen değeri örneklendirir. Bu değeri verenlerden biri de Aziz Mahmud Hüdâyî'dir. Aktepe, Fi M. (Muharrem) 1140 (Ağustos 1727) tarihli 306 adet lale ismini, fiatlarını ve yetiştiricilerini kapsayan bir belgeden bahseder. Belgede "Üsküdari Mahmud" adıyla dönemin lalezarileri arasında adı geçen Aziz Mahmud Hüdâyî için şu bilgilere yer

Resim 6- Kağıttan bir lalenin geçirilmesi, III. Murad Surnâmesi, 1582, T.S.M., (Nakkaş Osman ve ekibi), Nurhan Atasoy, "Türklerde Çiçek Sevgisi ve Sanatı", Türkiyemiz, sayı: 3 Şubat 1971., s. 17.

verilmiştir.

Şur-efgen

Krş: 10

Üsküdari Mahmud

Neş'e-efgen

Krş: 3

Üsküdari Mahmud

Behçet- efza

Krş: 2

Üsküdari Mahmud

Mirat-ı mücella

Akçe: 40

Üsküdari Mahmud

Âlem- nümâ

Akçe: 30

Üsküdari Mahmud

Sâgar- şinas

Akçe: 30

Üsküdari Mahmud

Nev-âmed

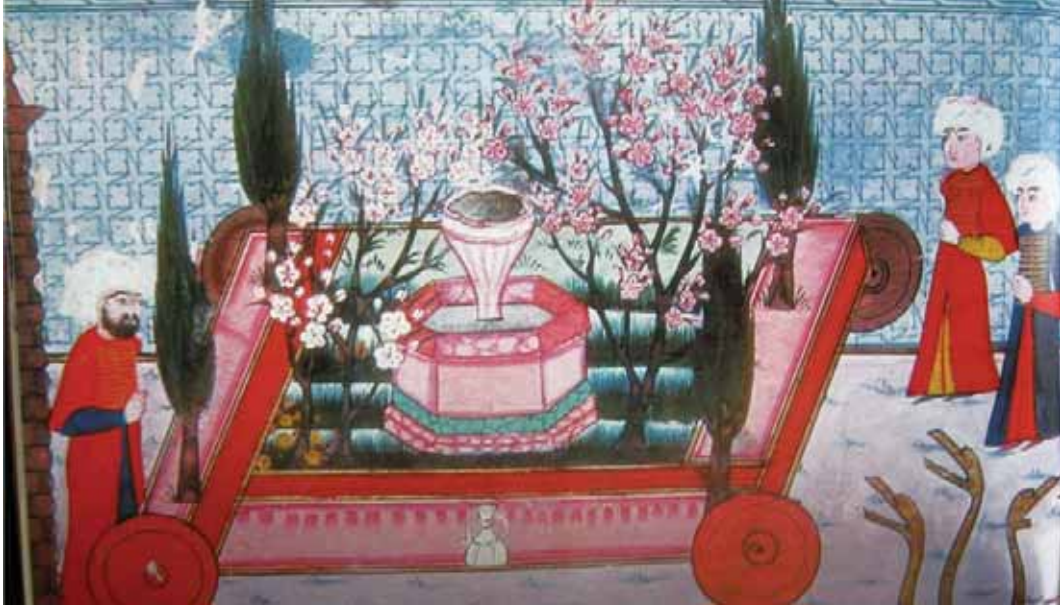
Akçe: 30

Üsküdari Mahmud (Aktepe, 1954: 115,

120-123).

Ali Çelebi Şükûfenamesi'nde ise "çiçekçiliğin gelişmesi ile Bayramiyye tarikatının Celvetî kolunun kurucusu Azîz Mahmud Hüdâî arasında ilişki kurulmuş ve çiçekçilik adeta kutsallaştırılmıştır.

Buradaki çiçekçilik öyküsü şöyledir: Ahmed dede ev sahibi olur, kendisi bahçeye ve çiçeğe uygundur. Bir gün bir miktar şükûfe tohumunu Mahmud Hüdâî Azîz'e götürüp önüne koyar. Bunları onun emriyle dikmek istediğini, bu konuda izin ve nefesinin bereketi ile bunların çoğalmasını arzu ettiğini anlatır. Mahmud Hüdâî izin verip dua eder; Ahmed dede tohumları zamanı gelince dikip yetiştirir ve çiçekler dünyaya yayılır. Öyküye göre günümüze gelen çiçeklerin tohumları, Mahmud Hüdâî Hazretlerinin duasından hasıl olmuştur. Bundan sonra öyküden bir de sonuç çıkarılmıştır: "Bu hikâyeden anlaşılan şudur ki, şükûfe aslında muteber bir nesne imiş ve ona talip olanlar ayıplanmamış. Ayıplansa dahi yerinde değildir" (Atasoy, 2002: 344). Uzun yıllar nergis ve lale yetiştirmiş olan Abdullah Çelebi ise Şükûfename adını verdiği eserinde Cezayir'den getiril-

Resim 7- Bahçıvanların örnek bahçeleri, III Murad Surnâmesi, 1582. T.S.M.H. 1344; y, 349 a (Nakkaş Osman ve ekibi), Nurban Atasoy, "Türklerde Çiçek Sevgisi ve Sanatı", Türkiyemiz, sayı: 3 Şubat 1971., s. 20.

miş olan nergis çiçeğini Ahmed Çelebi adında birisinin ektiğini ve yetişen çiçeğin sarı renkli nergis olduğunu ve bu çiçekten Üsküdarlı Mahmud Efendi (Azîz Mahmud Hüdâî)'ye götürdüğünü belirtir. Azîz Mahmud Hüdâî ise Ahmed Çelebi'den çiçek yetiştirmeye devam etmesini istemiştir. (Atasoy, 2002: 345).

Atasoy, Meyve ve çiçeklerin bir veya birkaç türü ile uğraşan ve yalnızca o türlerle isim yapmış, özel bahçe sahiplerinin olduğundan bahseder. Ayrıca özel çiçek bahçelerinin en çok Üsküdar, Eyüp, Topkapı dışı, Ortaköy, Topçular'da yer aldığını belirtir. Çiçekler mevsimlere göre seçilerek ekilir ve her mevsim bahçede açmış çiçek bulundurulurdu. Bu da sanat ve maharet gerektiren bir çalışma olduğu için bahçıvan seçiminde bilgili ve sanatkâr kimseler tercih edilirdi (Atasoy, 335: 2002). Buna göre Azîz Mahmud Hüdâî'nin de özel çiçek bahçesine sahip olma ihtimali düşünülebilir.

II- Üsküdar⁸ Bahçeleri

XVI. yüzyıl başlarında "kıyamet-i suğra" yani küçük kıyamet, denilen 915 (1510) depremiyle sarsılan İstanbul'da Bizans eserlerinin yanı sıra, bir çok cami, ev ve surlar kısmen ya da tamamen yıkılmış ve büyük onarımlar başlamıştır. (Dirimtekin, 1953: 7- 8). Bu onarımlar Kanuni Sultan Süleyman döneminde farklı bir ivme kazanmış; böylece Üsküdar, Kanuni Sultan Süleyman'ın İmparatorluk ve İstanbul genelinde başlattığı imar faaliyetlerinden payına düşeni almıştır. Meydan ve kıyıları Mimar Sinan'ın muhteşem eserleriyle bezenen Üsküdar'daki mimarlık faaliyetleri, Kanuni Sultan Süleyman'ı izleyen dönemlerde de sürdürülmüştür. Sonuçta Azîz Mahmud Hüdâî döneminde bütün İstanbul ge-

nelinde olduğu gibi Üsküdar'da da padişah ve maiyetindekiler için büyük bahçeleri⁹ olan hayli saray inşa edilmiştir. Bunun yanısıra 1553'te "Üsküdar, büyük bahçeler, köşkler, kervansaraylar, camiiler ve imarethaneler şehridir" diyen Hans Dernschwam ile (Üsküdar Hatırası, 2003: 77) 17. yüzyılın ilk yarısında "zamanımızda Sultan IV. Murad tahriri üzere, büyük şehir Üsküdar, yedi dağ, dere ve tepe üzere 9.000 kat bağlık, bahçeli, yalı büyük saray ve başka binalar ile süslenmiş, çeşit çeşit imarethanelerle bezenmiş bir şehirdir" diyen Evliya Çelebi (Evliya Çelebi, 2003: 430- 431) ve Üsküdar için "... Üç tarafında at pazarı, çarşı- pazar, fırın ve hamamı bulunan bu yer, bir şehristan'dır. Buradaki bahçe ve bostanlardan gül gibi iri sayısız gönegün (günâgün) karanfiller, satılmak için saksılarla şehre getirilir" diyen 17. yüzyılın yazarlarından Eremya Çelebi (Kömürçiyân, 1988: 48)'nin sözlerinden, Azîz Mahmud Hüdâyî döneminde Üsküdar'da bahçe kültürünün yerleşmeye başladığı söylenebilir. Bu izlenimlerle beraber Viyana albümünün üçüncü bölümünde tasvir edilen Üsküdar ve Kadıköy çevrelerine ait görünüm (Resim 8), genel de olsa dönemin kent yerleşimi ve bahçe kültürü hakkında fikir vermektedir. Kompozisyonun ön planında Üsküdar kıyıları betimlenmiş ve camilerle birlikte çeşitli binalara yer verilmiştir. Etrafı sık ağaç kümeleriyle çevrili, bahçelerin ortasında kalan yapılarla, Üsküdar'ın kent dokusu günümüzden çok farklıdır. "Üsküdar'da o tarihte İskelede Mihrimah Sultan, daha geride de Eski Valide olmak üzere iki büyük cami mevcuttur. Ondan sonra evler ve sağ tarafta da bu gün en ufak bir izi bile olmayan Kavak Sarayı denilen yine padişah sarayının bulunduğu ağaçlıklı bölge yer almaktadır" (Eyice, 2004: 27). Ayrıca resmin sağ köşesinde Fenerbahçe ve ön planda Kız Kulesi bulunur (And, 1994, 6- 7).

Kaynaklardan tespit edildiğine göre, Azîz Mahmud Hüdâyî döneminde Üsküdar'ın tanınmış bazı bahçeleri şunlardır: Üsküdar Bahçesi (Kavak Sarayı Bahçesi), Haydarpaşa Bahçesi, Rüstem Paşa Bahçesi (Ayşe Sultan Bahçesi), Fatma Sultan Bahçesi, Piyale Paşa Bahçesi (Kaya Sultan Bahçesi), Hanzâde Bahçesi (Bayram Paşa Bahçesi), Ayazma Bahçesi, Tunus Bağı Bahçesi (Kömürçiyân, 1988: 49; Erdoğan, 1958:174; Haskan, 2001: 1323-1444). 17. yüzyıl yazarlarından Eremya Çelebi, bu bahçelerin buldukları yerler hakkında genel bir bilgi verir: "Üsküdar'ın müntehasında Sarı taş denilen iskele vardır ki burada Valide Sarayı ile Ayazma bahçesi karşısına düşer. Bunun yakınında Ayşe Sultan bahçesinin bulunduğu Taş limanı vardır. Onun karşısında bir adayı andıran Kızkulesi bulunmaktadır. İlerde, Üsküdar'a muttasıl Salacaköy İskelesi vardır. Sahilde Fatma Sultan bahçesi bulunur. Daha ilerde, hepsinden güzel olan bahçe ve köşkler göze çarpar ki bu, padişahın meşhur Üsküdar bahçesidir..." (Kömürçiyân, 1988: 49).

And'ın aktardığına göre ise, Sultan'ın Kadıköy (Kalkedon) ile Üsküdar arasında ve ayrıca Üsküdar'ın kuzeyinde eğlence bahçesi bulunmaktaydı. Ayrıca "Üsküdar ve Kadıköy üzerine yazdığı kısa betimlemelerde, Betzek (1564)¹⁰ buralarda çok sayıda Rum ve Türk'ün yaşadığını, kimi Türkler'in bahçeleri olduğunu ve Anadolu'dan getirilen atların satıldığını anlatmaktadır" (And, 1993: 79; Betzek 23).

Üsküdar Bahçesi¹¹ (Kavak Sarayı Bahçesi)

İstanbul Sarayları'nın en önemlilerinden olan Üsküdar Sarayı¹² ve Has Bahçesi, gerek bünyesinde yer alan yapı gruplarıyla, gerekse bahçe dizaynıyla, saray eşrafı kadar, dönemin gezginlerini de etkilemiştir. Nitekim, Harem- Salacak sahil şeridi özellikle Osmanlı devrinde padişahların ilgi odağı haline gelmiş ve buraları kendileri için adeta yazlık sayfiye yeri haline dönüştürmüşlerdir. Böyle bir ihtiyacı ilk duyan padişahın Kanuni Sultan Süleyman olduğu sanılmaktadır. Bu dönemde Mimar Sinan tarafından inşa edilen Üsküdar Sarayı'nın temelleri Erdoğan'a göre 1555'de atılarak tamamlanmıştır (Erdoğan,1958: 171; Niyazi Ahmed, 1935). Haskan ise Tezkiretü'l- Ebniye'nin 40. sayfasında ve Tuhfetü'l Mi'marîn bölümünde belirtilen bilgilere göre sarayın (H. 958)1551'de kârgir olarak inşa edildiğini belirtir (Haskan, 2001: 1323- 1324, 1446).

Sarayın iç ve dış çevresini gözlemlemiş bulunan dönemin gezginlerden Du Loir, bazı tespitlerde bulunmuştur: "Üsküdar Sarayı, bir baltacının kumandası altında bulunan Bostancılar tarafından muhafaza edilir. Saray, tavanları İran üslûbu yaprak şekilli nakışlarla süslenmiş müteaddit paviyonlardan ibarettir. İç duvarlar siyah çinilerle kaplıdır. Dairelerin birisinde duvarları kâmil aynalarla kaplı ve tavandan mücevherlerle süslü bir avizenin asılı bulunduğu çok güzel bir oda vardır. Bize bu odada, Sultan Murad'ın ok ve mızrakla delmiş olduğu yarım parmak kalınlığında demir parçaları gösterdiler. Bahçede padişahın yalnız yaz mevsiminde oturduğu muhteşem bir paviyon da mevcuttu. Paviyonun ortasında bulunan çeşme ve etrafında akan sular, sıcak günlerde serinlik verir.

Üsküdar Sarayı, (Resim 9) İstanbul Sarayı'ndan sonra gelen en büyük saray olmasına karşın, daha az daireye sahiptir. Bahçesindeki en önemli özellik ise saray kadınları için yapılmış olan kapalı geçitlerdir.¹³ "Kadınlar, bir daireden diğer bir daireye giderken kafesli bir galeriden geçerler ve bu suretle kendileri görünmeden odalarda bulunanları görebilirler (Kömürçüyan, 1988: 284- 285)." Eremya Çelebi, ayrıca Üsküdar Sarayı bahçesinde dairevi biçimde dikilmiş ağaçların, köşkün etrafına gerilmiş bir tülü andırdığından bahseder. (Burada kastedilen köşk IV. Murad'ın ileri tarihlerde yaptırdığı Revan Köşkü'dür). (Kömürçüyan,1988: 49).

Sarayın bahçeleri odaları gibi süslü değildir. Çiçek tarhları yoktur ve orada daha çok sebze cinsinden nebat yetiştirilir. Tezyinat ağaçları da yok gibidir. Yalnız servi ve çam ağaçları göze çarpar ki bu cins ağaçlara şehrin her tarafında tesadüf edilir. Her evin bu ağaçlarla gölgelenen bir avlusu vardır." (Kömürçüyan, 1988: 284- 285) der; ancak 16. yüzyıla ait bir belgeden saray helvahanesinde kullanılacak (gül-i surh) kırmızı güllerden bir bölümünün diğer saray bahçelerinin yanı sıra Üsküdar ve Haydarpaşa bahçelerinden elde edildiği öğrenilmektedir. (Atasoy, 129: 2002; TSM D 10605)

Sultan III. Murad döneminde Üsküdar Sarayı ve bahçesini görmüş olan Stephan Gerlach ise izlenimlerini anılarına yansıtmıştır (Atasoy, 2002: 311; Necipoğlu,

1997, 36 ve 49 not 27; Gerlach, 1674: 170-171)

“Çok geniş ve yüksek, yıldızlı kubbelerle bezeli, sular fışkırtan son derece zarif, beyaz mermerden çeşmelerle donatılmış saltanat sarayına götürüldük... Bu bina tamamen şeffaftı- gerçi şimdi taşçılar yüzünden tozla kaplanmıştı- ve halılarla kaplıydı. Kralın gün içinde oturduğu, yemek yediği tüm odaları inceledik: Hepsi mermer ve altından. Düzenli bir şekilde ekilmiş kokulu bitkiler, çiçekler ve her türlü ağaçla dolu bahçe, adeta erken gelmiş bir cennetti. Özellikle kırmızı, beyaz, sarı ve sarı- kırmızı benekli açan soğanlar gördük. Bu bahçe bir kale gibi, başka bina ve kapıları olan yüksek bir duvarla çevrilmişti. Bu yüksek duvarlardan içeri girenler, kendilerini, yarım daire şeklinde inşa edilmiş, kubbeli, çevresi beyaz ve renkli mermerden sütunlu bir bina, bulunan bir başka bahçede bulurlar. Bu duvarlar içindeki ikinci bahçeden, içinde bir başka saltanat binası bulunan üçüncü bahçeye giriliyordu. Her üç büyük binanın, özellikle de hükümdarın oturduğunun yerlerine pahalı Acem halıları serilmişti ve tüm odalarda oturulacak yerler biraz yükseltilmişti ve altın ve kadifeden yastıklar vardı. İkinci büyük yapının önünde, beyaz mermerden dört köşe bir havuz vardı ve içinde sultanın çocukları için konmuş kırmızı boyalı küçük bir tekne bulunuyordu. Her üç büyük yapının da ortasında pirinç musluklu, beyaz mermer çeşmeler vardı. Birinci ve üçüncü bahçelerden duvarlarla ayrılan orta bahçeden, suyu Türkler tarafından kutsal kabul edilen ve antik Dinysus kaynağından beslenen dörtgen bir sarnıca varılırdı. Bu bahçelerin bekçi ve bahçıvanları acemi oğlanlardı, onlara yarım taler bahşiş verdik.”

Erdoğan, Kavak Sarayı olarak da anılan Üsküdar Sarayı binaları hakkında bir mefruşat ve evani sayımı¹⁴ yapıldığından bahseder. Buna göre; Üsküdar Sarayı'nda kâşili¹⁵(çinili) Mehmed Paşa Kasrı, denize nazır harap kasırlar, haremde has oda, büyük şadırvanlı, dehlizli ve direkli bir divanhane, camekânlı hamam, Revan Köşkü (1636), Bülbül Kasrı, Sultan Ahmed Kasrı, Valide Sultan'a aid kâşili (çinili) bir oda, Efendi, Hurende ve Darü's- saade Ağasına mahsus odalar, kafesli köşk ve yakınında bulunan havuz, bahçe kenarında bir has oda (Erdoğan, 1958: 171) bulunmaktaydı. Ayrıca Tuhfetü'l Mimarîn'de belirtildiği gibi, Sultan III. Murat zamanında (1574- 1595) saray kapsamlı bir onarım görmüştür.¹⁶

Resim 8- Viyana Albümü'nde Üsküdar ve Kadıköy, Metin And, "İstanbul Panoramları", Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi, 23, Eylül 1994, s. 6.

Resim 9- Kavak Sarayı, J. B Hilair, C. Gouffier, Voyage Pittoresque de la Grece, Paris 1822, Cilt II. Metin Sözen, Devletin Evi Saray, Sandoz Kültür Yayınları, Nr: 12, İstanbul 1990, s. 43.

And'ın belirttiğine göre 1573'te İstanbul'a gelen gezginlerden "Canaye¹⁷, Üsküdar'da Mehmet Paşa Sarayı¹⁸'na gitti. Burası onun kent içindeki evinden kat kat güzeldi. Canaye'in hanım Sultan'ın odasını görmesine izin verildi. Duvarlar se-def kakmayla süslüydü. Paha biçilmez değerdedi. Bahçede, her zaman rastlanan fıskiye'den başka, balık havuzu ve lamba biçiminde camdan bir oda vardı. Hanım Sultan orada oturduğunda tüm bahçeyi kimse tarafından görünmeden seyredebiliyordu. Bahçede özel hamamı da vardı... Üsküdar, Sultan'ın en güzel ve en lüks saraylarının bulunduğu kalabalık bir yerdi" (And, 1993: 79; Canaye, 90).

"Üsküdar sarayı, Topkapı Sarayı'na çok yakın olduğundan, padişahlar tarafından Sarayburnu'ndan saltanat kayıkları ile ulaşım pek kolaydı. Du Fresne-Canaye ve Pierre Lescalopier, 1573- 74 yıllarında Sultan II. Selim'in hemen her gün küçük kayıklarla Topkapı Sarayı'ndan fevkalade güzel olan Üsküdar Sarayı'na gittiğini anlatırlar." (Atasoy, 2002: 312; Canaye, 1921, 37-38; Necipoğlu, 1997: 49, not 26). Ayrıca Canaye, " Sultan her gün kayıkla buraya rahatlamaya ve eğlenmeye gelirdi. Sultan'ın isteği üzerine av köpekleri, atlar ve şahinler beslenirdi. Tazılar teker teker bağlanırdı. Soğuktan etkilenmesinler diye üzerlerine beyaz bir örtü örtülürdü. Uzun tüylü kulakları vardı. Kuyrukları, kulakları ve ayakları rengârenk boyanırdı" (And, 1993: 79; Canaye, 90) diyerek izlenimlerini aktarır.

Dönemin minyatürlerinden anlaşılacağı gibi Üsküdar Sarayı ve bahçesi, önemli bazı olayların geçtiği ve padişahların ilgi gösterdikleri hasbahçeler arasındaydı. Kanuni Sultan Süleyman'ın İran'a elçi olarak gönderdiği Başkapıcısı Hasan Ağa; İran'a giderek Şah'dan kendisine mektup getirmiştir. Üsküdar Sarayı'nda bu su-

numun tasvir edildiği bir minyatürde bahçeden ayrıntılar bulunmaktadır. Ön planda kıyıya yakın bulunan yerde kayık ve kürekçiler betimlenmiştir. Padişah, bahçede yer alan arkalıksız bir iskemlede oturmuş ve kendisine ulaştırılan mektubu inceliyor. Padişahın arkasında silahdarı ve ibrikdarı durmaktadırlar (Atasoy, 2002: 33) Bahçede servi ağaçlarından başka çiçekli ağaçlar da bulunur. Çok belirgin olmayan zeminin ise belirli aralıklarla tekrar eden bitki kümeleriyle kaplanmış olduğu söylenebilir. Çini ve ahşap malzemeleriyle bezenmiş padişahın bulunduğu zeminde; geometrik motiflere yer verilmiş ve ön plana basamaklar yerleştirilmiştir. Kompozisyonun sol arka planında ise kubbeli bir yapı bulunmaktadır. Yapının kapı girişi, duvar ve pencere çevreleri ise geometrik desenli çinilerle kaplanmıştı (Resim 10).

Üsküdar Sarayı'na ilgi gösteren padişahlardan biri de Azîz Mahmud Hüdâyî ile yakın dostluğu bulunan I. Ahmed'dir (Tezeren, 1987: 35). Haskan'ın belirttiğine göre Sultan I. Ahmed, 1018 (1609) Haziranı'nda "devletle Üsküdar Bahçesi'ne göçmüş" ve divanın burada olmasını, devlet işlerinin buradan yürütülmesini istemiş, fakat bu arzusunun, "padişahım ecdad-ı a'zamınız zamanında olmuş değildir. Divan yine İstanbul'da olsun" denilerek kabul edilmemişti. 1022 senesi Rebiyülâhinde (21 Mayıs 1613) tekrar Üsküdar Sarayı'na gelen Sultan Ahmed, gezinti ve av ile meşgul iken, bir kaç ay sonra İstanbul'a gelen Felemenk Elçisi'ni burada kabul etmek zorunda kalmıştı." (Haskan, 2001: 1446; Naima Mustafa Efendi, 1968: 642) Haskan, ayrıca "995 (1587) senesinde Üsküdar Bahçesi'nde, Müverrih ve padişah Hocası Sadeddin Efendi'nin iştirakiyle, Özbek Hükümdarı Abdullah Han'ın elçisi ile bazı siyâsî konuşmaların yapıldığını da biliyoruz" (Haskan, 2001:1445) demektedir. Üsküdar Sarayı ve bahçesi, Sultan III. Selim tarafından 1794 tarihinde yıktırılmış, binasının mermerlerinden bir bölümü Topkapı Sarayı'na nakledilmiş; bir bölümü ise Selimiye Kışlası'nın inşasında kullanılmıştır (Erdoğan, 172: 1958).

Haydarpaşa Bahçesi

Evliya Çelebi Seyahatname'sinde, Haydarpaşa¹⁹ ismi ile kaydedilen bahçenin Kanuni Sultan Süleyman (1520- 1566) yapısı olduğu yazılıdır. Ayrıca Haydarpaşa bahçesi içinde bir ya da birden fazla kasır ve saray bulunuyordu; (Haskan, 2001: 1284) ancak bu yapıların inşa tarihleri kesin olarak belli değildir. "Küçük ve büyük Haydarpaşa mesiresi olarak ikiye ayrılan Haydarpaşa Sahrası, Hadîka yazarının ifadesine göre 1520 tarihlerinde padişah bahçesi olmaktan çıkmıştır. Bu geniş sahada ilk inşa edilen yapı, Kızlarağası Gazanfer Ağa'nın, Ayrılık Çeşmesi ve namazgâhıdır. Bu yapıyı 1580 tarihinde inşa olunan İbrahim Ağa Camii ve Çeşmesi, 1614..." tarihli I. Ahmed Çeşmesi ve ilerleyen dönemlerde farklı yapılar izlemiştir. İstanbul'un fethinden sonra Anadolu'ya gidecek olan Osmanlı orduları burada toplanır, padişah ve serdarların otağı burada kurulurdu. Topkapı Sarayı'ndan Üsküdar'a geçen padişah bir kaç gün burada kalarak törenleri izledikten sonra orduyla birlikte hareket ederdi. Ayrıca, Surre Alayı'nın, kervan ve hacı kabilelerinin uğurlandığı yer de burasıydı. (Haskan, 2001: 1285-1288).

Ayazma Bahçesi

Ayazma Bahçesi'nin, Sultan III. Mustafa'nın inşa ettirdiği Ayazma Camii ile çeşmesinin yerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak kim tarafından inşa ettirildiği ve tarihi kesin belli değildir. Yanı sıra Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde yer alan bir belge, adı geçen Ayazma Sarayı Bahçesi'nin, Şeref-âbad Sahil Sarayı adı verilen ünlü kasrın arkasında bulunduğunu göstermektedir.²⁰ Arşiv belgelerine göre "Ayazma Şöhretli Rüstem Paşa Bağçesi"²¹ şeklinde bir ifade geçmesi, adı geçen bahçenin aslen Hırvat asıllı olan Kanuni Sultan Süleyman'ın damadı Rüstem Paşa'yla ilgili olabileceğini düşündürmektedir.

III. Sultan Ahmed döneminde İstanbul'daki bazı hasbahçelere ait eşyaların tespiti için bir ferman çıkarılmış ve Ayazma Bahçesi'nde de tahrir yapılmıştır.²² Buna göre, "Harem'de denize nazır taht ile şadırvan yanında diğer iki taht ile şadırvan yanında iki tahtın, valide sultan ile padişaha mahsus üç sofalı odaların ve divanhanelerin, valide sultan kilerinin ve yanındaki çilehanelerle, hamamların, muhtelif tahtların, merdiven ve sairenin bulunmasını burada zikredebiliriz"(Erdoğan, 1958: 173). Ayazma sarayının bulunduğu yer konusunda Eremya Çelebi, "Üsküdar'ın müntehasında Sarı taş denilen iskele vardır ki burada Valide Sarayı ile Ayazma bahçesi karşısına düşer. Bunun yakınında Ayşe Sultan bahçesinin bulunduğu Taş limanı vardır. Onun karşısında bir adayı andıran Kızkulesi bulunmaktadır." (Kömürciyan, 1988: 49) der. Haskan ise Toptaşı Sarayı Arşivi'nden edindiği bilgiye göre Ayazma Sarayı'nın Şerefâbâd Sahilsarayı gibi deniz kenarında olmadığını, kara tarafında bulunduğunu ve bu sarayın 'Atik Sultan Sarayı' olabileceğini belirtir (Haskan, 2001: 1323- 1324). Ayrıca Sarayın arkasındaki bahçenin, Rum Mehmet Paşa Camii'ne kadar uzandığını; Ayazma Camii'nin bulunduğu yerlerin gezinti yeri olduğunu ve hemen yanındaki Salacak Bahçesi'nin ise Mihrimah Sultan'ın kızı Ayşe Sultan'ın Bahçesi olduğunu bildirir (Haskan, 2001: 1323).

Rüstem Paşa Bahçesi (Ayşe Sultan Bahçesi)

Evliya Çelebi, "Büyük hanelerin seçmesi, Salacak'ta Ayşe Sultan Sarayı..." (Evliya Çelebi, 2003: 431) demektedir; Haskan ise bu sarayın İmrahor semtinde bulunduğunu ve Kanuni'nin damadı, Mihrimah Sultan'ın eşi Rüstem Paşa'ya ait olan sarayın, sonradan kızı Ayşe Sultan'a intikal ettiğinden Ayşe Sultan'ın ismiyle anılmaya başladığını belirtir. Ayrıca, 1036 (1626- 1627) tarihli mevacicb deferlerinde, Bağçe-i Rüstem Paşa kaydının bulunmasına dikkat çeker (Haskan, 2001: 1403).

İstanbul'a gelen gezginlerden Dernschwam²³ ise "Rüstem Paşa'nın, İstanbul Boğazı'nın Asya yakasında bulunan Üsküdar'da, büyük bir bahçenin içinde muhteşem konağı vardı. Bu evin yakınına ölünce bahçesine gömülmek için bir camii; camiin yanında da, gezginlerin az bir paraya konakladıkları, yoksullara aş (çorba ve koyun eti) dağıtılan bir kervansaray yaptırmış..." (And, 1993: 80, Dernschwam 57) olduğunu belirtir.

Resim 10- Acem'e varan Başkapıcı Hasan Ağa, Şah'ın nâmesini (mektubunu) Üsküdar Sarayı'nda Kanuni Sultan Süleyman'a sunarken. Hünernâme II, TSM H 1524, 227b (Nakkaş Osman ve ekibi).Nurhan Atasoy, Hasbahçe: Osmanlı Kültürü'nde Bahçe ve Çiçek, 1. bs., İstanbul: Aygaz, 2002.

Piyale Paşa Bahçesi (Kaya Sultan Bahçesi)

Eremya Çelebi, Piyale Paşa ya da Kaya Sultan Bahçesi adıyla bilinen yerden şöyle bahseder: “Ötedeki, Kaya Sultan’ın bahçesinin bulunduğu iskele Öküz limanıdır” (Kömürciyan, 1988: 47) Evliya Çelebi ise “Kaya Sultan bahçesinde Piyale Paşa Mesiresi: Havuzu denize bakan bir tepe üzerinde tek katlı köşkü ve büyük bir havuzu var ki içinde kayığı ve büyük balıkları vardır” (Evliya Çelebi, 2003: 436) der. Osmanlı Arşivi’ndeki kayıtlara göre Sultan III. Murat dönemine ait 991 H. (1583) tarihli bir defterden Piyale Paşa’ya ait bir hasbahçe olduğu; 1063 H. Tarihli Avcu Mehmed dönemine ait bir diğer mevacib defterinden de bu bahçenin faaliyette olduğu anlaşılmaktadır. Hırvat asıllı olan Piyale Paşa, Kanuni Sultan Süleyman’ın yeğeni Gevher Sultan ile evliydi (Erdoğan, 1958: 173). Evliya Çelebi, sarayın Mimar Sinan yapısı olduğunu belirtmekteyse de, Mimar Sinan’ın eserlerine ait kayıtlarda bu yapının adı kayıtlı değildir. Paşa’nın 1578’de vefatıyla yapı, Gevher Sultan’a, onun da ölümünden sonra kızı Hadice Sultan’a ve Kaya Sultan’ın 1648’de evlenmesi üzerine kendisine verilmiştir (Haskan, 2001: 1377- 1378).

Hanzade Bahçesi (Bayram Paşa Bahçesi²⁴)

Eremya Çelebi, “Üsküdar’a kadar ilerleyelim ve onun vaziyetini de görelim. Sahilde, içinde köşklelerle büyük bir konak bulunan işte şu yer, Hanzade bahçesidir”. (Kömürciyan, 47: 1988) diyerek bahçenin deniz kıyısında olduğunu belirtir. I. Sultan Ahmed’in (1603- 1617) kızı olan Hanzade Sultan, Eylül 1623’te

sadrazam Bayram Paşa ile evlendirilmiştir. Bayram Paşa'nın 1638'de ölümü üzerine ise 1643'te Nakkaş Mustafa Paşa (öl. 1653) ile evlendirilmiştir. Hanzade Sultan'ın ölümünden sonra, 17. yüzyılın büyük yalılarında olan bina, sonradan Kara İbrahim Paşa'nın mülkiyetine geçmiştir (Haskan, 2001: 1359).

Tunusbağı Bahçesi

Kaptan-ı Derya Piyale Paşa, 967 (1560) tarihinde Cerbe Adası'nın fethiyle İstanbul'a dönerken Tunus'tan getirttiği asma fidelerini dikdirtip bir de havuz yaptırttığı için bu isimle anılır. O dönemlerde Tunusbağı, şehrin dışında sayıldığından yeri net olarak belli değildir. Fakat Dönme dolap sokağı ile Tunusbağı Caddesi arkasında bulunduğu sanılıyor. Kâtip Çelebi, "Piyale Paşa'nın bu bahçesinden "Üsküdar'daki bu bahçesi dünya acaibinden idi" diye bahseder (Haskan, 2001: 1295).

Fatma Sultan Bahçesi

Eremya Çelebi, Üsküdar Sarayları'ndan bahsederken "Üsküdar'a muttasıl Salacak İskelesi vardır. Sahilde Fatma Sultan Bahçesi bulunur. Daha ileride, hepsinden güzel olan bahçe ve köşkler göze çarpar ki, bu padişahın meşhur Üsküdar Bahçesi"dir demek suretiyle Salacak Sahilleri'nde Fatma Sultan'ın bir bahçesi olduğunu belirtmiştir" (Haskan, 2001: 1351).. Sarayın ilk sahibi olup olmadığı bilinen Fatma Sultan, I. Ahmed (1603- 1617) ile Kösem Mahpeyker Sultan'ın kızıdır. 1014 (1615- 1606) tarihinden sonra doğduğu sanılmaktadır. Bu sahilde Sultan III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan (1704- 1733)'a ait bir diğer sahil sarayının bulunduğunu belirten Haskan, Fatma Sultan Sarayı olarak anılan bu iki yapının muhtemelen de aynı yapı olabilme ihtimalinden bahseder (Haskan, 2001: 1351- 1352).

III- Değerlendirme ve Sonuç

Ünlü çiçek yetiştiricilerinden olan Azîz Mahmud Hüdâyî döneminde; gerek Osmanlı sarayında, gerekse halk arasında bahçe düzenleme ve çiçek yetiştirme sanatının büyük ilgi gördüğü söylenebilir. Nitekim, Atasoy, "Avrupa'yı etkisi altına alan Osmanlı çiçek kültürü, önemli askeri başarılar ve kanunlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'na en ihtişamlı zamanını yaşatan Kanuni Sultan Süleyman döneminde gelişmiş; bu dönem Osmanlıların çiçek ve bahçe kültürü açısından çok zengin bir dönemi olmuştur" der. (Atasoy, 2002: 63). Ayrıca, "Kanuni döneminden günümüze gelen belgeler, sarayların çiçeklerle donanmış olduğunu gösterir. 972/ 1564 tarihli bir muhasebe ve mevacic defterinde (TSM AD 5120) en başta saray bahçesinin masrafları kaydedilmiştir; onarımların çoğu su yolları ile ilgili olmakla birlikte, bahçe için çiçeklerden de söz edilir: "Be-cihet-i ihracaat-ı bağçe-i saray-i âmire" başlığı altında saray bahçesinde turunçluk; yasemin sandıkları ve karanfil avlusundan söz edilmektedir". (Atasoy, 2002: 129).

Azîz Mahmut Hüdâyî döneminde yalnızca padişah saraylarına ait hasbahçeler değil, her sınıf halkın evi de bahçelerin içinde bulunuyor; evler şehrin en önemli binaları olan camilerle, medreselerin çevresinde ve büyük bahçelerin içinde yer alıyordu. İlbaharda açan meyve ağaçlarıyla, pencerelerden sarkan mor salkımlar ve asma dalları arasında yükselen evlerde oturmak oldukça zevkliydi. Şehrin nüfus dağılımı ise farklıydı. Örneğin Üsküdar'da nüfus, sur içi kadar yoğunluk göstermiyor ve bu semt, İstanbul'un dışında sayılıyordu. On altıncı yüzyıl İstanbul'unda belediye çalışmaları da düzenliydi. Özellikle çarşı bulunan yerlerde sokakların geniş olduğu bilinir. Bunun yanında İstanbul'un özel bahçeleri, çeşmelerden akan fazla sularla sulanırdı. Su yollarına ağaç dikmek ve ev inşa etmek yasaktı (Ahmed Refik, 1998 b: 58- 59). Dönemin Üsküdar'ının ünlü bahçeleri padişahlara ait has bahçelerdir. Hayli geniş yer kaplayan bu has bahçelerin denize nazır yerlerde yapılandığı görülür. Ulaşılabilen minyatür resim ve seyahatname yazılarında genellikle Üsküdar Bahçesi'ne değinilmiş olması Azîz Mahmud Hüdâyî döneminin Üsküdar'ında bu has bahçenin farklı bir öneme sahip olduğunu göstermektedir.

“Pétis de la Croix, 17. yüzyılda saray bahçelerini şöyle tasvir eder. “Çok geniş olan saray bahçelerinde selvi, şimşir, defne, mersin gibi ağaçlar karışık bir biçimde dikilmiştir, bunlar kendiliğinden yolları oluşturur ve hiçbir zaman budanmazlar. Bu yollar boyunca çiçekler ve gelişigüzel ekilmiş olan mevsimlik lahanalar, salatalık, ıspanak, kavun- karpuz ve her çeşit ot ve sebze²⁵ bir arada bulunur” (Atasoy, 2002, 48; Croix, 1839: 352- 353). Baudier ise 17. yüzyılda Edirne, Üsküdar ve Kadıköy'de çok güzel bahçeler olduğunu ve sarayın buralardan sebze ve çiçek sağladığını, fazlasını da sattığını belirtir (Atasoy, 2002: 333; Baudier 1650, 1. Kitap 23).

Minyatürlerde genellikle şadırvan, çeşme, havuz, fiskiye gibi öğelerin yer aldığı bahçe dizaynları, estetik birer öge olarak Üsküdar bahçelerine de yansımıştır. Ayrıca gezginlerin izlenimlerinden anlaşıldığına göre; has bahçelerde farklı yapılar da dikkati çeker. Çoğunlukla binaların iç dekorasyonunda şatafatlı bir süsleme anlayışı egemen olmuşken; bahçelerde mermer çeşmeler, iki yanı ağaçlık yollar, muhtelif taht, padişaha özgü mekânlarda ise özellikle altın ve yaldız süslemeye ağırlık verildiği, genelde içinde balık bulunan havuz, köşk, camdan yapılma şeffaf oda, hamam, sarnıç, divanhane, çilehane, camii, kervansaray, namazgâh, öğelerinin yanı sıra zevk için beslenen hayvanların bulunduğu anlaşılmaktadır. Bütün bunların sonucunda Azîz Mahmud Hüdâyî döneminde Osmanlı bahçesinin henüz batı etkisine girmediği söylenebilir.

Günümüzde bu bahçelerin yerini farklı binalar almış; Üsküdar'ın doğal dokusu büyük ölçüde yitirilmiştir. O dönemlerde “Osmanlı bahçeleri tabii yetişme ve gelişme seyri içinde bırakılırken, modern bahçelerimizde yetişen bitki ve ağaçlara geometrik şekiller verilme uğruna müdahale edilmektedir... Yaşanılabilir bir çevre için tüm Osmanlı asırlarında pek çok tedbir ve düzenlemenin yapıldığına Osmanlı Arşiv kayıtları bize tanıklık etmektedir. Bu tedbir ve düzenlemelerde insani kaygıların önemli rol oynadığı görülür. Bu sebeple Osmanlı'da çevre-insan ilişkisi günümüz modern toplumlarında var olan anlayıştan farklı bir düzleme otur-

muş, tabi dengenin muhafazasına özen gösterilmiştir. Yapılar insan ruhuna ve tabi çevreye uyum içinde inşa edilmiş, yeşile şekil verilmemiş, tabi seyri içerisinde korunmuştur. Koca Sinan'ın mükemmel ve muhteşem eserlerine bakıldığında 16. asır gibi erken sayılacak bir dönemde şehrin tabi silüetine halel verilmeyerek sözünü ettiğimiz dengeye fevkalade dikkat edildiği görülür" (Öztürk).

KAYNAKÇA

- Ahmed Refik, Kafes ve Ferace Devrinde İstanbul, (Haz: Tahir Yücel), İstanbul: Kitabevi, 1998 a;
Ahmed Refik, Akşam, 6241, 2 Mart 1936: 7.
Ahmed Refik, Eski İstanbul Manzaraları (1553- 1839) / Sadeleştiren: Dursun Gürlek, İstanbul: Timaş Yay., 1998 b.
Akar, Azade- Keskiner, Cahide, Türk süsleme sanatlarında desen ve motif = Ornament and design in Turkish decorative arts ; English translation by Adair Mill., İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1978.
Aktepe, Münir, M., "Damad İbrahim Paşa Devrinde Laleye Dair Bir Vesika", Türkiyat Mecmuası, 11, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, 1954, 115- 130.
And, Metin, 16. Yüzyılda İstanbul, Kent, Saray, Günlük Yaşam, İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat, 1993.
And, Metin, "İstanbul Panoramaları", Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi, 23, Eylül 1994: 4- 9.
Artan, Tülay, "Bahçeler", Dünden Bugüne İstanbul Ans. c. I, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfının Ortak Yayını, 1993.
Atasoy, Nurhan, Hasbahçe: Osmanlı Kültürü'nde Bahçe ve Çiçek, 1. bs., İstanbul: Aygaz, 2002.
Baytop, Turhan, İstanbul lalesi, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992.
Baytop, Turhan, Osmanlı Lalesi- Lale,5: 3 (1987).
Baytop, Turhan, "Fleurs et Jardins à l' Époque Ottomane", 12 Haziran 1989 günü Paris'te "Centre d' Études Turques" de yapılan konferans (yayınlanmamıştır.)
Busbecq, G.De (Ogier), Kanuni Devrinde Bir Sefirin Hatıratı (Türk Mektupları), Serdengeçti Neşriyatı:
V., Ankara: İstiklâl Matbaası, 1953.
Cevat Rüştü, "Eski Zamanda Türk Bahçeleri-2" İkdam, 6979, 3 Temmuz 1322- 16 Temmuz 1916: 311- 314 / Türk Çiçek ve Ziraat Kültürü Üzerine: Cevat Rüştü'den Bir Göldeste, Haz: Nazım H. Polat, İstanbul: Kitabevi, 2001.
Cezar, Mustafa, Osmanlı Başkenti İstanbul, İstanbul: Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Eğitim Vakfı Yayını. 2002.
Devellioglu, Ferit, Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lugat, (Yay. Aydın Sami Güneycal) 19. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara 2002, s. 307.
Dirimtekin, Feridun, Ecnebi Seyyahlara Nazaran Fetihden Sonraki İstanbul, İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, İstanbul Halk Basımevi- 1953.
Ekmekçi, İpek, XVI-XVIII. Yüzyıl Osmanlı Minyatürlerinde Bahçe Teması, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bilim Dalı, Ocak 1996.
Eldem, Sedat H., Türk Bahçeleri, Ankara : Kültür Bakanlığı, 1976.
Erdoğan, Muzaffer, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", Vakıflar Dergisi, no: IV., Doğu Ltd. Matbaası, Ankara 1958:149- 182.
Ereya Çelebi Kömürçyan, İstanbul tarihi: XVII. Asırda İstanbul; yay. haz. Kevork Pamukçyan ; trc. Hrand D. Andreasyan, 2. bs., İstanbul : Eren Yayıncılık, 1988.
Evyapan, Gönül, "Bahçe", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), c. 4- İstanbul 1991.
Evyapan, Gönül Aslanoglu, Eski Türk bahçeleri ve özellikle eski İstanbul bahçeleri, Ankara: Orta-doğu Teknik Üniversitesi, 1972.

Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, 1. c., 2. kitap : İstanbul, YKY, 2003.

Eyice, Semavi, "XVI. yüzyılda İstanbul'a gelen yabancılar ve yabancı üç ressamın resimleri", 16. Yüzyıl Osmanlı Kültür ve Sanatı, 11- 12 Nisan 2001, Sempozyum Bildirileri, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği, 2004.

Haskan, Mehmet Nermi, Yüzyıllar Boyunca Üsküdar, c. 3, İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2001.

Koçu, Reşad Ekrem, "Eski İstanbul Hayatı'nda Çiçek", Hayat Tarih Mecmuası, 11 Aralık 1971, 11: 8- 12.

Mustafa Naima, (çev. Zuhuri Danışman), Naima Tarihi, c. 2, İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1968.

Niyazi Ahmed, İstanbul Semtleri Tarihi, Kurun, 2.1.1935.

Orkun, Hüseyin Namık, "Busbecq ve Eseri Hakkında", Busbecq, G.De (Ogier), KanuniDevrinde Bir Sefirin Hatıratı (Türk Mektupları), Serdengeçti Neşriyatı: V., Ankara: İstiklâl Matbaası, 1953: 13- 15.

Öztürk, Said, "Osmanlı Çevre Kültürü", Osmanlı Araştırmaları Vakfı, [http:// www. osmanli. org. tr/ arama.php](http://www.osmanli.org.tr/arama.php)

Souvenir of Üsküdar Hatırası, (Hazırlayanlar: Kemal Kahraman, Ali Yeşildal, Celil Güngör, Seyfettin Ünlü), İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2003.

Sakaoğlu, Necdet, "Çiçekçilik", Dünden Bugüne İstanbul Ans. c.II., İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfının Ortak Yayını, 1994.

Tezeren, Ziver, Aziz Mahmud Hüdâyî: Hayatı, Sanatı, Fikriyatı, Çağdaşları İçindeki Yeri ve Ünlü Eserleri, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

DİPNOTLAR

¹ Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), II. Selim (1566-1574), III. Murad (1595- 1603), III. Mehmed (1595- 1603), I. Ahmed (1603-1617), I. Mustafa (1.d 1617- 1618/ 2.d. 1622- 1623), II. Osman (1618- 1622), IV. Murad (1623- 1640).

² Azîz Mahmud Hüdâyî'nin İstanbul'a geliş tarihi kaynaklarda farklı belirtilmiştir. Bursalı İsmail Hakkı Bey'in önerdiği tarihe göre; 988 (M. 1580)'de Üsküdar'a yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır; ancak bu tarih de kesin değildir. (Tezeren, 1984: 12- 13).

³ 16. ve 17. yüzyılı anlatan kaynaklarda, bahçeler hakkındaki bilgilerin sınırlı olduğu; mevcut bilgilerin ise arşiv kayıtları, gravür, minyatür ve konuyla ilgili yazılmış bazı eserlere dayandığı söylenebilir. Bahçeler 18 yy. dan sonra, Osmanlıların batıya açılmalarıyla birlikte yapılan bazı gravür ve duvar panoları yoluyla ancak tanınmaya başlanmıştır. (Ekmekçi,1996: 7).

⁴ Fransa Kralı I. François tarafından İstanbul'a gönderilen Petrus, 1544- 1547 yılları arasında İstanbul'da kalmıştır.

⁵ Farsça bağçe kelimesinden dilimize yerleşmiş olan ve "küçük bağ" anlamına gelen bahçe; Arapça'da hadika, ravza, firdevs, cennet ve yine Farsça'dan geçmiş bulunan bustân (bostan) gibi kelimeler karşılığında kullanılmaktadır (Evyapan, 1991: 477).

⁶ The Turkish Letters of Ghiselin de Busbecq (1554- 1562), çev. Edward Seymour Forster, Oxford 1927. (And, 1993: 319). Avusturya İmparatoru I. Ferdinand tarafından İstanbul'a gönderilen O.G. Busbecq, İstanbul'dan Avrupa'ya çiçek ve soğan örnekleri göndererek Türk çiçeklerinin Avrupa'da tanınmasına ve yetiştirilmesine vesile olmuştur. 1559'da Augsburg'daki Herword'a lale soğanları gönderdi. Herword soğanları bahçesinde yetiştirdi ve Türk çiçeklerinin ünü bütün Avrupa'ya yayıldı. Dönemin bilim adamlarından Konrad Gessener bunun üzerine Türk çiçeklerini incelemek üzere seyahate çıktı ve ülkeye gelerek çiçekleri inceledi, resimlerini çizdi. Daha sonra da "De Hortis Germania" adlı eserinde yayınladı. (Orkun, 1953: 14).

⁷ 16 yy'dan 20. yy'a kadar gelişen çiçekçilik bahçe tasarımlarında estetik bir öge olarak kullanılırken, sağlık ve farklı alanlarda da yararlanılan önemli bir üretim koluydu (Sakaoğlu, 1994: 508).

⁸ "Rumlar eskiden Üsküdar'a Chrysopolis derlerdi. Sebebi de akşamları gurup eden güneşin altın da ziyalarıyla pırl pırl yanması idi. Latinler Skütari diyorlardı" (Ahmed Refik, 1998: 50).

⁹Osmanlı Saray teşkilâtına bağlı bahçeler “hadâik-i hâssa” diye anılırdı. Bunlar, eski deyim ile “tefer-rücğâh” yani gezinti yeri, mesire, yazlık yerler olarak görülürdü” (Cezar, 2002: 217). “Hadaik-i Hassa denilen bu miribahçelerden Bostancıbaşı Ocağı sorumluydu ...Üsküdar, Ayazma, Haydarpaşa bahçele-ri gibi 16. yüzyılın ünlü bahçelerinden bir bölümü halka açık mesire yerleriydi”. (Artan, 1993: 543).

¹⁰ Jacob Von Betzek, *Gesandtschaftsreise nach Ungarn und die Türkei 1564- 1565* yy. hz. Karl Nehring, München 1979.

“... Osmanlı Sultanı ile konuşmalarda bulunmak için Akos Csaby ile 22 Aralık 1564'te İstanbul'a geldi, Sultan'ın huzuruna çıkması ancak 3 Şubat 1565'te gerçekleşti. Viyana'ya geri döndü. Eseri- nin tam metni Viyana Devlet Kitaplığında (Codex Vindobonensis 9026) (And, 1993: 319).

¹¹ “Üsküdar Bahçesi yerinde Harun Reşid'in çadırı yerinde Seyid Battal Gazi'nin yedi sene oturup bağlar ve evler yaptığı binalardır. Bunun için Eskidâr derler.” (Evliya Çelebi, 2003: 431).

¹² En eskisi 991 tarihli olan Mevacib defterlerinde Bağçe-i Üsküdar kaydı görülür (Erdoğan, 1958: 171).

¹³ *Les Voyages du Sieur Du Loir*, pp. 69- 72.

¹⁴ B.O.A., Maliye Defterleri, Tasnif No: 4763, s. 17- 23.

¹⁵ İran'ın Kâşân şehrinde yapılan bir çeşit çini, fayans (Devellioğlu, 2002: 307).

¹⁶ Sonradan Sultan Selim (1566- 1574) ve Sultan Murad Han Köşkü (1574- 1595) gibi bazı ilâve- ler yapılmıştır (Haskan, 2001: 1373, 1445). Bunlardan başka Kavak Deresi'nin etrafında 1551'de inşa edildiği söylenebilecek, Tazıcılar Ocağı Camii, Zağarcılar Ocağı ile Sultan I. Ahmed (1603- 1617) Çeşmesi ve Kavak Sarayı Camii yer alıyordu. “Sultan I. Ahmed, Haydarpaşa'da deniz kıyı- sında 1023 (1614) tarihinde bir çeşme daha yaptırmıştır. Diğer çeşmenin de bu tarihte yapılmış ol- duğu düşünülebilir” (Haskan, 2001: 1373).

¹⁷ Philippe du Fresne- Canaye, *Le voyage de levant* (1573), yy. hz. H. Hauser (Paris 1897). Zengin bir protestan olan genç Philippe du Fresne- Canaye, Almanya ve İtalya'da dolaştıktan sonra İstan- bul'daki Fransız Elçisi François de Noailles'in yanına girdi, Şubat sonundan Haziran başlarına ka- dar 1573 yılında İstanbul'da bulundu. *Voyage en Levant* adlı kitabında özellikle kervansaraylar ve vakıflar üzerine ayrıntılı bilgi vardır (And, 1993: 319).

¹⁸ Bu yapı, muhtemelen Üsküdar Bahçesi içinde yer alan Mehmet Paşa Sarayı'dır. Haskan, Mehmet Paşa Sarayı'nın Mimar Sinan yapısı olduğunu belirtir. Ayrıntı için bkz. (Haskan, 2001: 1370, 1397).

¹⁹ Sultan III. Murat dönemine ait 991H. (1583) tarihli bir mevacic (aylıklar) defterinde Haydarpa- şa Bahçesi'nin adı geçmektedir. Ayrıca Haydar Paşa adıyla bahsedilen kişi 1553 yılında vezirlik görevini sürdürürken, 6 Ekim 1553'te meydana gelen Şehzade Mustafa'nın öldürülmesi olayı nede- niyle görevinden uzaklaştırılıp, kendisine Hersek Sancak Beyliği verilmiştir. 1 Ocak 1564 tarihinde ise vefat etmiştir. (Erdoğan, 1958: 174; Haskan, 2001: 1284).

²⁰ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, No: 5466 (Erdoğan, 1958: 172).

²¹ B.O.A. Maliye Defterleri, Tasnif No: 6555, 6558, 6286 ve 6703. (Erdoğan, 1958: 172).

²² Müfredat Defteri, Maliye Defteri Tasnifi, No: 4763, S. 23- 24 (Erdoğan, 1958: 172).

²³ Hans Dernschwam, *Tagebuch einer Reise nach der Kostantinopel und Kleinasien (1553- 1555) nach der Urschrift in Fugger - Archiv*, yy. hz. Franz Babinger, München- Leipzig 1923.”1553'te, ⁶⁰ yaşındayken İstanbul'u görmeye karar verdi ve İstanbul'a anlaşıma/ uzlaşıma görüşmeleri ve yıllık ödemeyi yapmak üzere görevlendirilmiş Bishop of Pecs, Anton Wrancia ve Macar Prensi Franz Zay'ın maiyetinde girdi.” (And, 1993: 319).

²⁴ Erdoğan, Bayram Paşa Bahçesi adı altında zikr ettiği bahçe için ayrıntılı bir bilgi bulunmadığı- nı belirtir (Erdoğan, 1958, 154).

²⁵ “İstanbul bostancı başısı her yıl hasbahçe ve saray dışındaki bahçelerde yetiştirilerek satılan mahsullerden elde edilen geliri, yapılan masrafı ve bostancı bahşişlerini bir deftere kaydeder; def- teri belirli zamanlarda sultana sunar; çeşitli masraflar düştükten sonra kalan kâr sultanın kişisel hazinesine gönderilirdi. Bazı bahçelerin mahsulleri önceden tespit edilmiş olan 200 kadar sebze- haneye giderdi, çiçekler 17 çiçekçi dükkânına, ıspanaklar da 30 kadar ıspanakçı dükkânına veri- lirdi” (Artan, 1993: 543).

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Üsküdar'ı Seçme Nedenleri

D O Ç . D R . O S M A N Ö Z S O Y

Araştırmacı - Yazar

Aslında bu minvaldeki tüm soruların cevabını sadece, cümlenin öznesini teşkil eden kişi veya kişiler verebilir. Biz bu noktada sadece tahminde bulunabiliriz. Tıpkı burada yapmaya çalışacağımız gibi.

Bize bu konuda yol gösterecek olan iki nokta var. Birincisi, bir coğrafi mekân olarak Üsküdar'ın hususiyetlerini bilmek, ikincisi, Azîz Mahmud Hüdâyî'nin hayat felsefesini ve misyonunu anlamak, Bu iki başlığın kesişmesi ve ortak paydası, tebliğimize başlık teşkil eden sorunun cevabına ulaşmamıza kısmen de olsa katkıda bulunacaktır.

Mekân Misyon Korelasyonu

Eğer bir yere insanların istifade edeceği bir çeşme yaptırmak istiyorsanız iki şeye bakarsanız. Oradan insanlar gelip geçiyor mu, orada gerçekten böyle bir teşebbüse ihtiyaç var mı? Ya da, birileriyle paylaşmayı düşündüğünüz bir düşünce üretiminiz, bir mesajınız varsa, o düşüncelerin paylaşılmasına en çok ihtiyaç duyulan bir saha (ekonomi diliyle bir pazar) ararsınız.

Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri ile Üsküdar arasındaki bağı anlamak için, öncelikle Üsküdar'ı bu hususiyetleri içinde değerlendirmek gerekir.

Bu nedenle, önce Üsküdar'ın coğrafi konumuna ve insanlık tarihi içinde geçirdiği tarihsel sürece bir bakalım, ardından Üsküdar'la Azîz Mahmud Hüdâyî arasındaki korelasyona bakalım.

Üsküdar'ın kuruluş ve gelişme sürecine göz atıldığında, en büyük etkenin doğal unsurlar olduğu ortaya çıkar. Üsküdar'ın doğal zenginliği tarih boyu insanları kendine çekmiş, ilgi odağı olmuştur.

Tarih boyu sırasıyla Fenike, Aka, Pers, Bitinya, Pontus, Roma, Bizans ve Osmanlı gibi büyük uygarlıkların etkisinde kalarak gelişen Üsküdar, ilk tarihi bulgular da, M.Ö. 5. yüzyılda Atinalılar döneminden önemli bir ulaşım ve konaklama merkezi olarak karşımıza çıkıyor.¹

İstanbul'dan daha eski olan Üsküdar, Bizans'ın kuruluşundan önce büyük ve önemli bir yerleşim yeri iken, Bizans'ın günümüzde sur içi olarak adlandırdığımız bölgede kuruluşunun ardından eski canlılığını kısmen kaybetmiştir.

Arapların birçok kez kuşatma girişiminde bulunduğu Konstantinopolis'te karadan ve denizden gelen Müslüman askerlerin ilk hedefi ve karargahı yine Üsküdar olmuştur. Harunü'r-Reşid 782'de henüz halife olmadan Üsküdar önüne gelmiş ve burada bir müddet kalmıştır.²

Bizans devrinde küçük bir semt olan Üsküdar Türkler zamanında genişlemiş, Çamlıca tepesine kadar ulaşmıştır.

Küçük Asya, İran ve Arabistan'la İstanbul arasında gidip gelen eski kervanlarımızın, ordularımızın ilk ve son menzili Üsküdar olmuştur.³ Fetihden önce Anadolu'nun Batı ucundaki en son durak noktası iken, fetihden sonra Asya'ya açılan kapısı olmuştur.

Üsküdar'ı İlk Gören Türkler ...

Yahya Kemal, Türklerin Üsküdar'la ilk karşılaşmasını Malazgirt Zaferi'nden 10 yıl sonraya, 1081 yılına dayandırır. 1081'de Üsküdar'a gelen Kutulmuşoğlu Süleyman komutasındaki askerler o sene Üsküdar'ı fethetmişler, Üsküdar kıyısından İstanbul'u izlemişlerdir. Yahya Kemal bu ordunun Üsküdar'ı "ilk gören Türk gözleri" olduğunu söyler. Konuya bu açıdan yaklaşıldığında sadece Üsküdar'ı değil, uzaktan da olsa İstanbul'u ve Ayasofya'nın kubbesini ilk görenler de bu akıncılardır.⁴ Kutulmuşoğlu Süleyman, İznik'i payitaht olarak benimsemek suretiyle, Türk Milleti'ni Marmara kıyılarına kadar yerleştirmiş ve İstanbul'a en yakın noktaya konuşlandırmıştır.

Türkler bu noktadan itibaren daha önce rüyalarını süsleyen bu şehri uzaktan da olsa görme imkanı bulmuşlar ve bu rüya zamanla gerçeğe dönüşmüştür.

Ahmet Hamdi Tanpınar, XV. Asır başlarında atalarımızın Üsküdar ve Anadolu Hisarı'ndan İstanbul'u seyrettiklerini, ve onu fethetmek için sabırsızlandıklarını söyler.⁵

Samiha Ayverdi de Yahya Kemal gibi Üsküdar'ın Türk tarihindeki yerini almasını 1081 yılına bağlar. İzmit'i almak üzere yola çıkan Kutulmuşoğlu Süleyman Bey ve ordusu Üsküdar'dan İstanbul'u izler ve fethin rüyasını görmeye başlar. Bu sebeple Üsküdar: "Boğaziçi'nin her kasabasından, her köyünden önce Türk tarihiyle ilişik kuran beldedir."⁶

Münevver Ayaşlı ise, Türklerin İstanbul'a gelişini 1073 yılına dayandırır. Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'ya giren Türkler 1073 yılında İstanbul'a kadar gelmişler, Üsküdar'ı hareket üssü olarak seçip, Boğaz'dan karşıya geçme teşeb-

K lliyeden Genel görüntü

b s nde bulunmuşlardır. İstanbul hareket üssü olma özelliğini fetihten sonra da sürdürmüş, Doğu'ya yapılan seferlerde ordu Üsküdar sahrasında toplanmıştır.⁷

Yahya Kemal, Türklerin tarih içinde yerleştikleri semtler arasında Üsküdar'a ayrı bir yer verir.  sk dar İstanbul'un fethi hamlelerine gün gün Şahit olmuş, fetihin rüyasının gerçeğe dönüŐmesini gözlemiŐtir. Yahya Kemal, sadece Türk tarihinin değil, dünya tarihinin bu büyük hadisesinin Üsküdar'ın havasına sindiğini düşünür: "Üsküdar'ın maneviy tında İstanbul muhasarasının günleri öyle duruyor" der.⁸

Yahya Kemal, "İstanbul'un Fethini Gören Üsküdar" adlı Şiirinde:

"Üsküdar, bir ulu ru'yayı görenler Şehri!

Seni gıptayla hatırlar vatanın her Şehri,

Hepsi der: "Hangi Şehir görmüş onun gördüğünü?

Bizim İstanbul'u fethettiğimiz mutlu günü!" Şeklinde Şiir devam eder.

Yahya Kemal bu Şiirinde, Üsküdar'ı bir mekân, bir Şehir olmaktan çıkarır ve adeta kiŐileŐtirir. Fethin gerçekleŐtiĐi sabah Üsküdar'ın yüz bin meleğin uçtuğunu gördüğünü anlatır.

 sk dar İsmi ...

 sk dar isminin nereden geldiği konusundaki çok sayıdaki rivâyet olmasına rağmen, sadece bunlardan ikisi üzerinde kısaca durmak istiyorum. Bunlardan en dikkat çekici olanlardan biri, Şehrin tabii yapısıyla birleŐen "altın Şehir" riv -

yetidir. Güneşin batışı esnasında bu şehre verdiği sarı renkten dolayı böyle adlandırılmış olması muhtemeldir.⁹

Üsküdar adı bazı sözlüklerde, konak yapılan yer anlamında Farsça bir isim olarak geçerken,¹⁰ yine kimi kaynaklarda Farsça “ulak” anlamına gelen “Eskudari”ten türemiş olabileceği ifade edilmektedir. Gerçekten de Üsküdar’ın, coğrafi ve tarihi konumu bakımından bu anlama uygun nitelikler taşıdığı bilinmektedir.

Üsküdar’ın Merkezi Özelliği

Üsküdar, Boğaz’dan sonra Anadolu kıtasının hemen girişinde bulunması nedeniyle bir geçiş noktası ve konaklama yeri olma özelliğini tarih boyu sürdürmüş, askeri ve ticari açıdan merkez olmuştur.

Haydarpaşa Anadolu yakasının limanı olmadan önce, Üsküdar Anadolu yakasının hareket noktası olmuştur. Anadolu, Suriye, Irak, İran ve Mısır’a gidecek olan ordular, kervanlar ve sürre alayları burada konaklamış, buradan hareket etmiştir. Cenk için sabırsızlanan yiğitlerin naraları, at kişnemelerine karışan sefer gülbankleri, kılıç şakırtılarına ara veren azametli tekbirler, mızrak parıltıları arasında güneş gibi yükselen sancaklar hep bu çeşmenin önünden, bu meydanın üstünden gelip geçmiştir.

Bu meydan, Anadolu’ya, İran’a, Suriye’ye, Arabistan’a kalkan ticaret kervanlarını sinesinde toplamış, uğurlamış, çeşitli gayelerle bir topluluk halinde çıkan bu kalabalığın muhataralar ve tehlikelerle endişeli, ümitler ve arzularla zevkli çöşkunluklarına şahit olmuştur.¹¹

Osmanlı Döneminde Üsküdar

Üsküdar tarihi kayıtlara göre Orhan Gazi tarafından 1348 yılında fethedilerek Müslüman halk için bir iskan merkezi haline getirilmiştir. I. Murat döneminde nüfusun önemli bir kısmı Türklerden oluşmaya başlamış, ancak Türklerin buraya tam olarak yerleşmeleri, İstanbul’un fethinden sonra Üsküdar’dan kaçan Rumların yerine, Anadolu’dan getirilen Türklerin yerleştirilmesiyle gerçekleşmiştir.¹² Üsküdar’da sosyal hayat bu tarihten sonra hızla gelişme göstermiştir.¹³ Üsküdar, İstanbul’un Osmanlılar tarafından ilk fethedilen kısmıdır. Hem büyük fethin ilk aşaması, hem de habercisidir. Bir asır ve bir yıl boyunca ayrı kalır Üsküdar, karşı kıyıda ki parçasından. Ama nihâyet 1453’te sevinçle izler fethi.¹⁴

Fetihten sonra hızla Türkleşen Üsküdar, bir kültür, sanat ve ticaret merkezi haline gelmiştir. Devamlı gelip giden kervanlar sayesinde ticaret hacmi günden güne artan Üsküdar, bir yandan devamlı imar ve itibar gördüğünden kısa zamanda abideler diyarı haline gelmiştir.

İstanbul’un fethinden sonra Fatih ile birlikte imar edilmeye başlanan Üsküdar’ın tam anlamıyla mamur bir kent haline gelmesi Kanuni ile olur. Sefere çıkan Osmanlı padişahları şimdiki Doğancılar’da kurulan Otağ Çadırında kalmışlardır. Fatih döneminde Üsküdar âdetâ yeniden kurulmuştur.¹⁵

Evliya Çelebi bu dönemde Üsküdar'da 70'i Müslümanlara, 11'i Rum ve Ermenilere ve 1'i de Yahudilere ait olmak üzere toplam 82 mahallenin varlığından söz etmesi kimi tarihçilerce abartılı bulunmuştur.¹⁶ Aynı yıllarda Üsküdar'da 91 cami ve mescit, 51 tekke, 12 hamam, 11 kervansaray, 2 imaret, 7 medrese, 260 çeşme, 5 büyük iskele, 2 darüşşifa ve birçok başka yapı inşa edildiği düşünülürse,¹⁷ Evliya Çelebi'nin verdiği rakam makul de olabilir.

Osmanlı'nın yükseliş döneminde İstanbul'un en önemli semtlerinden biri haline gelen Üsküdar, İstanbul'un toplam nüfusunun onda birini barındırır hale gelmiştir. Fetihden sonra İstanbul'un aldığı büyük göçten Üsküdar da payını almış, Kanuni döneminde Üsküdar başkentten idari olarak ayrılan küçük bir kent halini almıştır.

Üsküdar, İstanbul'un Anadolu ile bağlantı noktasıdır. 19. yüzyılın sonunda demiryolu yapılıncaya kadar, Anadolu ile yapılan ticaretin merkez üssü Üsküdar olmuştur.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kurulan büyük vakıflar burayı göçmenler için cazip hale getirmiştir. Üsküdar aynı zamanda İran ve Ermenistan ile yapılan ticaretin de başlangıç noktasıdır. Ticaret kervanlarıyla gelen Ermeni ve İranlı tüccarlar Üsküdar'da buluşurlardı. Özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda Üsküdar tam bir ticaret kenti haline gelmiştir. 19. yüzyılda Üsküdar'da yaşayan İranlı nüfus kayda değer orana ulaşmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun her döneminde Anadolu'ya Hicaz, Mısır, İran, Irak, Kafkasya ve Suriye üzerine yapılan seferlerde bir konaklama ve toplanma merkezi olan Üsküdar'da, Kanuni döneminde ticaret oldukça canlanmıştır. Özellikle ticaret için İran'dan gelen kervanlar genellikle Bursa ve Üsküdar'ı mesken tutması, Ege adalarında "acem tüccarı" olarak adlandırılan kişilerin mallarını daha çok Üsküdar'da ve Üsküdar'ın yakın köylerinde satması ticareti daha da canlandırmıştır.¹⁸ Nihâyetinde İstanbul, XVII. yüzyıl ortalarında büyüyerek İstanbul ile birleşmiştir.

Ticaret ve ekonominin bu denli canlı olduğu bir yerleşim yerinde ulaşım ve konaklama ile ilgili mekanların yapımı da dönemin idarecileri tarafından ele alınması gereken öncelikli konulardan olmuştur. Nitekim, 1588-1589 yıllarına ait bir belgede, Üsküdar'a neden bir kapalı karşı yapılması gerektiğine ilişkin önemli bilgiler mevcuttur. Nitekim ilgili belgede dilekçe sahipleri, son zamanlarda kente gelenlerin sayısının arttığını, tüccarların ve vergi tahsildarlarının mallarını emniyetle muhafaza edebilecekleri bir yerin zaruret haline geldiğini anlatmaktadırlar. Üstelik, kışın gemilerin gelişleri aksadığından, bir kapalı çarşının (bedestenin) olmayışının mal darlığı ve sıkıntısına yol açtığı da dilekçede yer almaktadır. Bunun üzerine kadı, merkezi idareden kendi imkanlarıyla bedesten yaptırmak isteyene engel olunmayacağına dair izin istemiş ve bu izin kendilerine verilmiştir.¹⁹

Dünyanın en eski ve en büyük mezarlıklarından biri olan Karacaahmet'inde bulunduğu Üsküdar, bu yönüyle sadece hayata veda edenlerin uğurlandığı bir ayrılık mekanı değildir. Üsküdar'ın Osmanlılar dönemindeki bir başka önemli

özelliği de, her yıl Mekke ve Medine'ye gidecek hacı adaylarının oluşturduğu Surre-i Hümayun'un törenlerle buradan uğurlanmasıdır. Hacı adaylarını ve sultanın Mekke Şerifine gönderdiği armağanları taşıyan develerin oluşturduğu uzun konvoyun yola çıkması öncesinde düzenlenen törenler, Üsküdar'a büyük bir canlılık meydana getirmiştir. O yüzden alışkındır Üsküdar ayrılıklara ... Cenazelerini de, hacı adaylarını da törenle uğurlar Üsküdar.

İstanbul'un Üç Yakasının Manevî Mimarları

Dersaadet olarak da isimlendirilen İstanbul, 19. yüzyılın ortalarına kadar idari yapı ve yargısal açıdan dört ayrı bölüme ayrılmıştı. Bunlardan ilki İstanbul Kadılığı'nın yetki sahası olan ve İstanbul Metropolünün kent merkezi olan Suriçi'dir. Galata, Üsküdar ve Eyüp'ten oluşan Bilâd-ı Selâse ise bu metropol alanın kazalarıdır. "Üç Belde" anlamına gelen Bilâd-ı Selâse ayrı kadılar tarafından yönetilmiştir.

Fakat bu ayrım sadece idari ve yargısal bir bölünlemenin yanı sıra sosyolojik ve kültürel bir farklılığı da ifade etmektedir. Dersaadet'in bu dört ayrı bölümü, aynı şehir içerisindeki birbirinden farklı; fakat bir arada ahenkli bir bütün oluşturan dört ayrı dünyayı teşkil etmiştir. Aynı zamanda bu dörtlü yapı, İstanbul'un sosyal ve kültürel yapısını zenginleştiren ve canlı kılan faktörlerin başında gelir.

Bu kadılık merkezlerinden Eyüp, adını aldığı mihmandâr-ı Nebi Halid bin Zeyd Eba Eyyübe'l-Ensari'den dolayı manevi bir çekim merkezi oluştururken, diğer kadılık merkezlerinden Galata bölgesi ise, Kanuni Sultan Süleyman'ın süt kardeşi ve çocukluk arkadaşı olan dönemin önde gelen bilim adamlarından Yahya Efendi'nin manevi iklimi içinde yer almıştır. Üsküdar'ın manevi çekim merkezi ise Azîz Mahmud Hüdâyî dergahı olmuştur. Nitekim İstanbullu denizciler her iki zatın Boğaz'ın manevi bekçileri olduğuna inanırlar.²⁰

Eyüp'le ilgili bir şeyler söylemek, sözü uzatmak olur diye düşünüyorum.

İki İsim, İki Ortak Nokta ...

Yahya Efendi ile Azîz Mahmud Hüdâyî'nin dikkati çeken en önemli ortak noktası, her ikisi de yaşadıkları dönemde devrin padişahları üzerinde oldukça nüfuz sahibi olmalarına rağmen, her ikisinin de yerleşim yeri olarak Suriçi İstanbul'undan uzak durmaya çalışmaları, bir bakıma saraya sokulmamalarıdır. Devrin padişahlarının sıklıkla ziyaret ettiği ve dualarını aldığı bu zatlar, eğer isteselerdi İstanbul'un en güzide konaklarında ağırlanabilirlerdi. Fakat uzak durmayı, saraydan daha çok halka yakın olmayı tercih etmiş olmaları dikkat çekicidir.

Her iki isim de, bir kısım dünyevi beklentilerle padişahlara sokulmaya çalışan ve ayaklarına giden değil, aksine, padişahların hem daha iyi bir idareci olabilmek, hem de manevi yönden kendilerinden yararlanabilmek için sıklıkla kapılarına geldiği insanlar olmuşlardır.

Kısaca Yahya Efendi'den bahsedecek olursak ...

Yavuz Sultan Selim Trabzon'da vali iken, 1494 yılında bir oğlu olur ve adını Süleyman koyar. Yıllar sonrasının Kanuni Sultan Süleyman'ından bahsediyoruz. O dönemde çocukları süt anneye vermek adet olduğundan, aynı günlerde çocuk sahibi olan bir aile bulunur. Bu ailenin çocuğunun adı Yahya'dır. Anlayacağınız, Süleyman'la Yahya süt kardeşi olurlar ve birlikte büyürler.

Yıllar yılları kovalar. Gün gelir Süleyman babasının vefatının ardından Osmanlı Padişahı olurken, süt kardeşi Yahya Efendi'de iyi bir eğitim alma fırsatı bularak devrinin seçkin alimlerinden olur. Şöhreti tüm ülkeye yayılır.²¹ Yahya Efendi bir çok konuda Kanuni'ye yol göstermiş, lafı eğip bükmeden söylenmesi gerekenleri söylemiştir.

Azîz Mahmut Hüdâyî Hazretleri ise, III. Murat, III. Mehmet, I. Ahmed, II. Osman, IV. Murat'a nasihatlerde bulunur, onlardan büyük hürmet görür. Hatta IV. Murat Han'a saltanat kılıcını o kuşatır.²²

Yaşadıkları dönemde bu kadar etkin olan ve devrin padişahlarından büyük hürmet gören bu insanların, İstanbul'un dışında bir konaklama yeri seçmeleri tesadüf değildir. Bu davranışlarıyla, hem dünya saltanatının geçici olduğunu yansıtmışlar, hem de çıkar ilişkilerine dayalı gündelik siyasetten uzak durmaya özen gösterdikleri mesajını vermişlerdir. Kuşkusuz onların bu mesafeli duruşları, gerektiğinde devrin idarecilerine verilmesi gereken mesajı en etkili bir şekilde verebilmeleri konusunda imkan da sağlamıştır.

Şimdi sırasıyla, karşılıklı Boğaziçi'nin her iki yakasında yer alan ve İstanbullu denizcilerce uğurlarına inanılan bu iki zatın yaşamından bazı olaylar yansıtalım. Burada daha çok Üsküdar'ın manevi çekim merkezi Azîz Mahmud Hüdâyî'den bahsedeceğimizden, İstanbul'un Galata yakasının çekim merkezi Yahya Efendi ile ilgili sadece 2 hadise nakletmek istiyorum.

Yahya Efendi ile ilgili anlatılan bir menkıbe şu şekildedir: Kânûnî Sultan Süleymân Han, Yahyâ Efendi'nin bir evliya mürşid olduğunu, Hızır Aleyhisselâm ile sıklıkla görüştüğünü bilir, kendisini de görüştürmesini arzu edermiş.

Bir gün Yahyâ Efendi ve Kânûnî, kayıkla Boğaz'da gezmeye çıkmışlar. Yahyâ Efendi yanında bir ahabbâbı ile gelip kayığa binmiş. Birlikte giderlerken, Yahyâ Efendi'nin ahabbâbı, devamlı Kânûnî'nin parmağındaki çok kıymetli bir yüzüğe bakıyormuş. Kânûnî bu hâli fark edince, parmağındaki yüzüğü çıkarıp; "Buyurun, daha yakından bakabilirsiniz" diye uzatmış. O zât yüzüğü alıp, evirip çevirdikten sonra, denize atıvermiş. Yahyâ Efendi hâriç, kayıkta bulunanlar çok hayret etmişler. Bir müddet gittikten sonra, o zât inmek istediğini bildirince, kayık kıyıya yanaşmış. O zât ineceği sırada denizden bir avuç su alıp Sultân'a uzatmış. Avucundaki suda, biraz önce denize attığı yüzük varmış. Yahyâ Efendi hâriç, kayıkta bulunan herkes yine çok hayrete düşmüşler. Kânûnî elini uzatıp yüzüğü alınca, adam birdenbire gözden kaybolmuş. Kânûnî, Yahyâ Efendi'ye dönerek; "Neler oluyor?" diye sormuş; "O gördüğünüz Hızır Aleyhisselâm idi" cevâbını vermiş Yahyâ Efendi. Kânûnî bunun üzerine; "Bizi niye tanıştırmadınız?" diye sorunca, Yahyâ Efendi şöyle cevap vermiş; "O kendini tanıttı; ama siz tanımakta geç kaldınız" demiş²³

Üsküdar ve Kızkulesi

Padişahlara yol gösterdiğini ifade ettiğimiz ve İstanbul'un Galata yakasının manevi mimarlarından olan Yahya Efendi ile ilgili anlatılan bir diğer olay da şu şekildedir: Yahya Efendi atına binmiş medresesine giderken yolunu kesen bir papazın sert sorularına muhatap olur:

- Ey Müslümanların âlimi, dininizde adâlet böyle midir? Sizin dininiz ölmüş Hıristiyanlardan da vergi almayı mı emreder?

Sorunun nereye varacağını merak eden Yahya Efendi hemen cevap verir: Bizim dinimiz adâlet dînidir. Değil, ölmüş Hıristiyanlardan vergi almak, dirilerinden bile yoksulsa vergi almaz. Aksine onlara yardımı emreder. Papazın bu ceaptan cesâreti daha da artar:

- Şâyet dediğiniz doğru ise, vergi toplayan memurlarınız bizim ölmüş dindaşlarımızın evlerine gelip de haraç istemelerini nasıl izah edeceksiniz? Ölmüşlerimizden vergi düşmesi gerekirken halen memurlarınız bunu talep ediyorlar. Şâyet bu, dininizin emri gereği değilse, sultanınızın siyaseti icâbı mıdır? Cadde ortasında böylesine onur kırıcı sorudan fevkalade üzülen Yahya Efendi'nin geldiği medresesinde de ilk işi, kalem, kağıt alıp, sultanına bir mektup yazmak olur:

Süt kardeşliğinden de cesaret aldığı, sultana oldukça ağır bir ikaz kaleme alan Yahya Efendi şöyle der:

- Ey cihan sultanı! Bilesin ki sana tahtına çıkmak artık haram olmuştur. Hem o kadar haram olmuştur ki, senin zulmün, dirileri bırak, ölümlere kadar uzanmış, ölümlerden de vergi almaya bile tenezzül etmiştir. Böylece hazineye haramı sokmuş, ümmeti Muhammed'e haram yedirir hale gelmişsin ...

Mektubu okuyan sultan şaşkına döner. Meseleyi yerinden öğrenmek için hazırlanır. Doğruca Yahya Efendi' nin Beşiktaş'taki dergahına gelir:

- Yahya karındaşım! Bu nasıl mektup böyle? diyerek meseleyi anlatmasını ister. Yahya Efendi, papazın yolunu keserek sorduğu sorularını anlattıktan sonra sözlerini şöyle bağlar:

- Bir keşiş karşısında beni mahcup duruma düşürdünüz. Sultanın hazinesi bu kadar mı fakirleşti? Ölmüş Hıristiyanlardan haraç alacak, Devlet-i Aliyye'yi bunlarla mı koruyacak?

Kanuni hemen saraya dönüp memurlarını toplayarak kesin fermanını duyurur:

- Bugünden itibaren eski vergi defterleri iptal edilmiştir. Bundan sonra yenilerini yazacaksınız. Bunun için ev ev dolaşacak, ölmüşlerle kalmışları yeniden tespit edeceksiniz. Bilhassa Hıristiyan semtlerde ölmüşlerden alınmış vergi varsa, hemen iade edeceksiniz. Hazineme "haram girme" şaibesine tahammülüm yoktur. İhmalde bulunanlar canlarıyla oynamış olurlar, bilene!

Aradan bir müddet geçer. Yahya Efendi'nin yolunu kesip de sert sorular soran papazdan bir değerlendirme gelir:

- Biz sizin adâletinizden emin olduk. Siz de bizim itaatimizden emin olabilirsiniz artık. Bundan sonra bir soru da sultandan gelir:

- Haram olduğunu söylediğiniz tahtıma çıkabilir miyim, artık Yahya karındaşım?

Cevap kesin:

- Halk sizin adâletinizden emin olunca siz de tahtınızdan emin olabilirsiniz sultanım!²⁴

Bu zatların devrin idarecileri üzerinde kurdukları bu tür manevi otorite ve karşılıklı samimi diyalog, devlet idarecilerinin hem hata payını azaltıcı, hem de bu zatların halkla sürekli yakın temas halinde olmalarının verdiği avantaj ve zengin feedback imkanıyla, kamuoyunun nabzını tutmalarını sağlayan oldukça yararlı bir bilgi kaynağı fonksiyonu görmüştür.

Bir Kâbe Toprağı Olarak Üsküdar ...

Üsküdar, Osmanlı döneminde Galata ve Eyüp dışında İstanbul'a bağlı üçüncü kadılık bölgesiydi. Üsküdar, Anadolu luğu ve Anadolu Türk-İslam geleneğini temsil etmekteydi. Üsküdar her şeyden önce sadece coğrafi olarak değil, demografik olarak da Anadolu'dur. Bugün bile köprüden geçerken bunu hissedersiniz.

Üsküdar Anadolu'nun İstanbul'a, İstanbul'unda Anadolu'ya açılan kapısıdır. Bu yüzden, İstanbul'dan hacca gidecek kişiler, Üsküdar'a geçip burada toplanır, toplu halde yola çıkarlardı. Haccın başlangıç yeri olduğu için, Osmanlılar döneminde Üsküdar "Kâbe toprağı" sayılırdı.²⁵ Üsküdar'ın Harem semtine harem isminin verilmesi de bundandır. Kabe'den Üsküdar sahiline kadar Harem-i Şerif'in bir uzantısı sayıldığı için bu ad verilmiştir. O zamanlar hacca gidenler, Üs-

küdar'a geçtikleri andan itibaren sanki Kâbe'deymişler gibi kemâl-i edeble davranmaya özen gösterirlerdi.

Tanpınar, Beş Şehir adlı eserinde anlattığı bir olay, Üsküdar'ın İstanbul için ifade ettiği anlama farklı bir bakış açısı getirir. Yoğun sisli bir Boğaz gecesinde Rumeli yakasından Anadolu yakasına geçen Tanpınar, sislerin arasında Üsküdar'ın tamamen kaybolduğunu görür. Bu kayboluş üzerine düşüncelere dalan Tanpınar, Üsküdar'ın olmadığı bir İstanbul'u hayal bile edemez. Tanpınar bunu, "Bu aynada kendi hayalini, yolda gölgesini görmemek gibi bir şeydi" diye anlatır.²⁶ Tanpınar da hocası Yahya Kemal gibi, Türklerin yerleştikleri yerler içinde Üsküdar'a ayrı bir önem vermekte, fethetme edene Üsküdar ayrı bir önem taşımaktadır. Tanpınar aynı gece, Üsküdar'ı kaybetmenin hüznünü, ardından da bulmanın sevincini yaşar. Devrinin önemli şairlerinden olan Aziz Mahmud Hüdâyî'nin, yaşadığı Üsküdar'a, aynı zamanda böylesine şiirsel duygularla da bağlanmış olabileceğini düşünmek şaşırtıcı olmaz.

Üsküdar'ın Manevî İkliminin Mimarı Aziz Mahmud Hüdâyî

1540'lı yılların başında Şerefli Koçhisar'da doğan Aziz Mahmud Hüdâyî'nin çocukluğu Sivrihisar'da geçer. Sivrihisar o yılların kültür merkezlerinden biridir. İlk derslerini babası fazlullah Mahmud bin Mahmud'dan alır. Okuduğunu hafızasına naksetme özelliği ve akıllara durgunluk veren sezgi kabiliyeti hocalarının dikkatini çeker ve "Oğlum Mahmud, senin önün açık, hiç buralarda durma, doğru İstanbul'a!" derler.

Zamanın gözde medreselerinden Ayasofya'nın kapısını çalar. Osmanlı'da istidadı olanların önü açıktır. Müderris Nasırzade hususi bir ihtimam gösterir ona. Nâzirzâde'nin Edirne'de Sultan Selim Medresesi'ne tayiniyle Edirne'ye ve bir süre sonra, yine hocası ile Şam'a ve Mısır'a gider. Bu sayede birçok alimden istifade etme fırsatı bulur. Bursa'daki Ferhadiye Medresesi'ne Müderris ve Camii Atık Mahkemesi'ne kadı olarak tayin edilir. Genç yaşta kadı olur Bursa'ya (1573). Birkaç yıl sonra Şeyh Üftâde'nin tarikatına intisap eder (1576).

Aziz Mahmud Hüdâyî Hazretleri Trakya'da bir müddet kaldıktan sonra Şeyhülislam Hoca Sadettin Efendinin vasıtasıyla İstanbul'a gelir. Küçük Ayasofya Camii Tekkesinde hocalık yapar. Burada talebelere hadis, fıkıh, tefsir dersleri verir. Üftâde'nin yanında geçirdiği riyazet devresinden sonra halifelikle Üsküdar'a gönderilir.²⁷ Bu sırada Üsküdar'da bir yer satın alır. Buraya dergâhını inşa eder. Yüzlerce talebe yetiştirir. 1628'de vefat ettiğinde dergâhının yanına gömülür.

Tekke şiirinin önde gelen şairlerindendi. Arûz ve hece vezniyle yazdığı tasavvufî şiirlerinin birçoğu bestelendi. Dîvân'ı dışında şiirleri, nesirleri, Arapça ve Türkçe 20'yi aşkın eseri vardır.²⁸

Padişahların Hocası ...

Tebliğimin bir yerinde, Osmanlı padişahlarına yakınlıklarına rağmen, bu mübarek zatların saraydan uzak durmaya özen gösterdiklerine işaret etmişim. Fakat bu fiziki uzaklık içinde manevi yakınlık daha müessir olmuştur.

Bir gün Sultan Ahmed Han yolda Hüdâyî Hazretlerine rastlar, derhal atından inip eyeri gösterir. “Efendim buyurmaz mısınız?” Talebeleri Hüdâyî Hazretleri gibi mütevazı bir velinin bu teklifi reddedeceğini sanırlar. Ancak Hüdâyî Hazretleri hayvana biner, at yedi adım attıktan sonra iner. Padişaha, “Sultanım! Sırf hocam Üftade Hazretlerinin duası ve emri yerine gelsin diye bindim, çünkü o padişahlar rikabında (arkasında) yürüsün diye dua etmişti” der.

Gün gelir Hüdâyî dergâhı Hakk aşıklarına yetmez olur. Derslerini Sultanahmet Camii’ne taşır. Fakat orası da zamanla dar gelir. Tıpkı, bu sempozyum vesilesiyle kendisini anmak için Üsküdar’ın salonları dar geldiğinden karşıya, Grand Cevahir Otel’e taşınmamız gibi. Görüyorsunuz, İstanbul’un en büyük salonu olduğu söylenen o salon da dar geldi. Bu Azîz Mahmud Hüdâyî’nin bereketidir.

Padişahlar hocası olarak anılan Azîz Mahmud Hüdâyî’nin padişahlarla diyaloguna bazı örnekler verecek olursak ...

I. Ahmed Han bir gece çok sıkıntılıdır. Rüyasında Avusturya kralı ile güreşir, lâkin sırt üstü yere düşer. Görünüşte kabus gibi bir şeydir. Büyük bir telâşla rüyasını yazar ve Hüdâyî dergâhına yollar. Ancak Azîz Mahmud Hazretleri ulağı kapıda karşılar, pusulayı okumadan cevabi mektubu sıkıştırır eline. Onun tabirine göre toprak “kuvvet” demektir. Sırtının yere değmesi arkalarında ki himmete işrettir. Hulasa zafer bizimdir. Nitekim zaman büyük veliyi haklı çıkarır. Osmanlı muzaffer olur.

II. Osman bir gece rüyasında Kur’ân-ı Kerîm okurken Peygamberimizin gelip elinden Kur’ân-ı Kerîm’i aldığını ve kendisini tahttan indirdiğini görmüştür. Rüyanın tabirini Hüdâyî Hazretlerine sorunca Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri rüyayı hayra yormamış tahtı, varlık ve dünya hayatı ile yorumlamıştır.²⁹ Genç Osman’ın daha sonra akibeti malumdur.

Denizcilerin dostu ...

Boğaziçi’nin her iki yakasında yer alan Yahya Efendi ve Azîz Mahmud Hüdâyî’nin İstanbullu denizcilerce uğurlu sayıldığından bahsetmiştik. Sultanahmet Camii’nin açılacağı gün cuma hutbesini okuma şerefi Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretlerine verilir. Ancak o gün deniz geçit vermeyecek kadar dalgalıdır. Ama Hüdâyî Hazretleri fırtınaya aldırılmaz, Sarayburnu’na doğru açılırlar. Teknenin geçtiği yerde derya sütliman olur. Talebeleri ardı sıra ilerler, adeta tünelden geçerler. İşte bu ehline aşikâr yol o tarihten sonra zaman zaman sandalcılar tarafından kullanılır. Hoş, Üsküdarlı kayıkçıların tamamı ona intisaplıdır. Netameli havalarda “Ya Rabbi şeyhimin hatırına” der, sığınır Hüdâyî yoluna. Denizciler derler ki, söz konusu geçit daima sakin, daima emindir.³⁰

Osmanlı Devleti'nin son günlerine kadar Boğaz'da deniz seferi yapan kaptanlar; yolcularını, Üsküdar'dan geçerken Azîz Mahmud Hüdâyî dergâhına, Beşiktaş önünden geçerken Yahyâ Efendi dergâhına, Beykoz'dan geçerken de Hazret-i Yûşâ tarafına doğru tevcîh ederek "Fâtîha"ya dâvet ederlerdi.

Sevenleri için şu duası meşhurdur: "Sağlığımızda bizi, vefatımızdan sonra kabrimizi ziyaret edenler ve türbemizin önünden geçtiğinde Fatiha okuyanlar bizimdir. Bizi sevenler denizde boğulmasın ahir ömürlerinde fakirlik çekmesin, imanlarını kurtarmadıkça göçmesin."³¹

İstanbul'un güneyi Marmara Denizi'dir. Bunun dışında, Batısında Eyüp Sultan Hazretleri, Kuzeyinde Yahya Efendi, Doğusunda Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri İstanbul'u adeta manevi bir koruma çemberine almış gibidir.

Nitekim günümüzde, İstanbul'da en çok ziyaretçi alan üç önemli manevi mekan sırasıyla İstanbul yakasında Eyüp, Üsküdar yakasında Azîz Mahmud Hazretleri ve Galata yakasında Yahya Efendi'dir.

İstanbul'un etrafındaki bu üçlü manevi konuşlanma bu açıdan anlam taşımaktadır.

SONUÇ

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin bir iskan yer olarak Üsküdar'ı seçmesinde öncelikle Üsküdar'ın jeostratejik konumunun etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Üsküdar sadece Anadolu'nun İstanbul'a açılan kapısı değil, aynı zamanda İstanbul'un da Anadolu, İran, Irak, Arabistan ve Mısır'a açılan kapısıdır. Ticaret amacıyla Üsküdar'a gelen farklı millet ve diyarlardan insanlar Üsküdar'da homojen olmayan bir nüfus yapısının ortaya çıkmasına neden olurken, farklı milletlerden insanları ortak bir zeminde buluşturan en önemli unsurlardan biri olarak, Azîz Mahmud Hüdâyî'nin kuşatıcı iklimi karşımıza çıkmaktadır.

Anadolu'da giderek yayılan Şia propagandasına karşı özel bir duyarlılık geliştiren, mektuplarında ve eserlerinde Kızılbaşlık tehlikesi olarak nitelendirdiği bu cereyana karşı gönül dostlarını uyanık olmaya davet eden Azîz Mahmud Hüdâyî, Sadrazam Ferhad Paşa ile birlikte Tebriz seferine de katılmış ve orduya manevî kumandanlık yapmıştır.

Azîz Mahmud Hüdâyî bu davranışıyla, her fırsatta İslam dünyası için zararlı bulduğunu ifade ettiği bu cereyana karşı mücadelenin ne kadar önemli olduğu konusunda bir mesaj vermeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun her döneminde başta Anadolu olmak üzere Hicaz, Mısır, İran, Irak, Kafkasya ve Suriye üzerine yapılan seferlerde bir konaklama ve toplanma merkezi olan Üsküdar'a, özellikle ticaret için İran'dan gelenlerin aynı zamanda burada mesken tutması dikkat çekmektedir. Üsküdar'da giderek artan oranda İranlı nüfusun çoğalması, İran'ın Osmanlı topraklarında yaptığı propagandayı engelleme konusunda özel hassasiyeti bilinen Azîz Mahmud Hüdâyî'nin, yerleşim yeri olarak Üsküdar'ı seçmesinde belirleyici bir başka etken olabileceğini düşünmemize neden olmaktadır.

Azîz Mahmud Hüdâyî, yaşadığı dönemde devrin padişahları üzerinde oldukça nüfuz sahibi olmasına rağmen, saraya sokulmamaya özel bir itina göstermesi, padişahların ayağına giden değil, ilminden irfanından yararlanılmak için yanına gelinen insan olması, gerek halk gerekse de sultanlar nezdinde değerini daha da artırmıştır.

Ruhları şad olsun.

DİPNOTLAR

¹ M.Ö. 7. yüzyılda bir Grek kolonisi olarak kurulan Halkedon'un (Kadıköy) iskelesi ve tersaneleri, bugünkü Üsküdar'ın yerleştiği alanda bulunur ve buraya Hrisopolis (Altın Şehir) denirdi. Yörenin bu adla anılması çeşitli biçimlerde yorumlanmaktadır. Pers işgali sırasında Anadolu Yarımadası'ndaki kavimlerden ve halktan vergi olarak toplanan altınlar buradaki hazinelerde saklandığı için yöreye bu adın yakıştırıldığı söylenmektedir.

² Öte yandan kaynaklar, Anadolu'nun Türklerce fethinden sonra Danişmendlilerden Turasan Bey'in Üsküdar'a kadar geldiğini, Alemdağı'nda bir kale yaptırdığını ve Bizanslılarla çarpışırken kalesinin önünde şehit düştüğünü yazmaktadır. Ne var ki, sözü edilen kaleye ait hiçbir ize rastlanmadığından, bu bilgi doğrulanamamaktadır. <http://www.istanbul.gov.tr/Default.aspx?pid=321>

³ "Üsküdar", İstanbul Yazıları, Hazırlayan: E.Ş. Dinç - F. Ilıkan, İstanbul 1994, İ.B.Belediyesi Yayınları, s. 81.

⁴ "Türk İstanbul II" Azîz İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1989, s. 33.

⁵ "İstanbul", Beş Şehir, Dergah Yayınları, İstanbul 1987, s. 14.

⁶ "Üsküdar", Boğaziçi'nde Tarih, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1966, s. 380.

⁷ Ayaşlı, Münevver, Dersaadet, Bedir Yayınları, İstanbul 1993, s. 21

⁸ Koç, Murat, "Denemelerde Üsküdar Yahut Mekanın Şiiriyeti", II. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler, Üsküdar Belediyesi Yayınları, c. II, s. 178-179.

⁹ "Eyyam-ı Tenezzüh III: Boğaz'ın Anadolu Kıyısında", Külliyat-ı Sa'y ü Tahrir, İstanbul 1907, s.229.

¹⁰ Develioğlu, Ferit, Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara 1966, s. 1129.

¹¹ Koç, a.g.b., s. 180

¹² I. Bayezid (Yıldırım) döneminde (1389-1402), İstanbul'da bulunan Müslümanların davalarına bir Müslüman kadının bakması karara bağlanmış, böylece Türklerin egemenliği altında bulunan Üsküdar'da da bir kadı görevlendirilmiştir. Yıldırım Bayezid'in ölümünden sonra yaşanan Fetret Devri'nde Bitinya'daki yerler kaybedilince Türkler Üsküdar'dan uzaklaştırılmışsa da, I.Mehmed (Çelebi) tahta geçtikten sonra bu yerleri Bizanslılardan geri almış, böylece Türkler bölgedeki eski ticaret serbestliğine yeniden kavuşmuşlardır. İstanbul'un fethinden sonra II.Mehmed (Fatih), Üsküdar'dan kaçan Rumların yerine Anadolu'dan gelen Türkleri yerleştirmiştir.

¹³ Mantran, Robert, Histoire d'Istanbul - İstanbul Tarihi, Çeviren: Teoman Tunçdoğan, İletişim Yayınları İstanbul 2002, s. 66

¹⁴ http://www.istanbullife.org/dersaadet_ve_uc_istanbul.htm

¹⁵ Şahin, Naci - Şahin Meral, "Osmanlı Arşiv Belgelerine ve Seyyahlara Göre Üsküdar'da Sosyo-Ekonomik Yapı Özellikleri, II. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler, Üsküdar Belediyesi Yayınları, c. I, s. 318-319.

¹⁶ Mehmed Zilli oğlu Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Neşreden: Zuhuri Danışman, İstanbul 1969, c. II, s. 171. 19. yüzyıl sonlarına gelindiğinde Üsküdar'da 43 mahalle vardı. Günümüzde mahalle sayısı 52'dir. 1918 ve 1924'de ayrı vilâyet yapılan Üsküdar, 1926'daki yönetsel düzenlemeler sırasında ilçe yapılarak İstanbul Vilâyeti'ne bağlandı.

- ¹⁷ Haskan, Mehmet Nermi, Yüzyıllar Boyunca Üsküdar, Üsküdar Belediyesi Üsküdar Araştırmaları Merkezi, Sayı: 1 Temmuz 2001, c. I, s. 34
- ¹⁸ Faruqhi, Suraiya, Osmanlıda Kentler ve Kentliler, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, s. 66.
- ¹⁹ Faruqhi, a.g.e..., s. 34.
- ²⁰ <http://www.emrimaruf.net> (İstanbulu denizcilerin Boğaz'ın manevi bekçileri olduğuna inandığı diğer kişiler ise, Beykoz'da Hz. Yuşa, Eyüp'te Eyüp Sultan Hazretleri'dir.)
- ²¹ Özsoy, Osman, "Ses verin ..." Halka ve Olaylara Tercüman, 5 Ağustos 2005.
- ²² <http://www.somuncubaba.net/icerik/tarih.html>
- ²³ http://65.122.110.233/webs/osm/osm_hikayeler.shtml
- ²⁴ Şahin, Ahmet, Ateşte Yanmayanlar, Cihan Yayınları, İstanbul 1997, s. 164
- ²⁵ Gürdoğan, Nazif, "Üsküdar'ı Kabe Toprağı Kılmak", Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 245
- ²⁶ "İstanbul", Beş Şehir, Dergah Yayınları, İstanbul 1987, s. 142-143.
- ²⁷ <http://www.kelamullah.com/gs13.html>
- ²⁸ <http://www.insanyayinlari.com.tr/authors.aspx?ID=9>
- ²⁹ http://www.nasihatler.com/detay.asp?kategori_no=40&id=146
- ³⁰ <http://www.kelamullah.com/gs13.html>
- ³¹ <http://www.hudayivakfi.org/hudayi.php?smn=hud>